

BARTÓK ISTVÁN

**„TŐLÜNK TELHETŐLEG MŰVELNI
ÉS GAZDAGÍTANI”**

Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között

IRODALOMTUDOMÁNY ÉS KRITIKA

SZERKESZTI
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ
TVERDOTA GYÖRGY

KÉSZÜLT
AZ ELKH BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

BARTÓK ISTVÁN

**„TŐLÜNK TELHETŐLEG MŰVELNI
ÉS GAZDAGÍTANI”**

Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között

UNIVERSITAS KIADÓ
BUDAPEST, 2023

Lektorálta: Imre Mihály

© Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2023

ISSN 1587-0960

ISBN 978-963-9671-88-1

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó vezetője
Készült a Fellini Kft nyomdaüzemében

„Et omnibus recte iudicantibus Hungaricam linguam iam a paucis annis scribi cepisse, quae nobis cum Ciceronis tum omnium humaniorum gentium exemplo indies magis magisque gravissimis de causis pro viribus excolanda et locupletanda est.”

„Minden józan ítéletű ember előtt ismeretes, hogy néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is, amelyet nekünk, Cicero és minden műveltebb nemzet példája alapján súlyos okokból napról-napra mind jobban és jobban tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani kell.”

Bornemisza Péter, Utószó a *Magyar Élektárhoz*, 1558. Ritoókné Szalay Ágnes fordítása.

TARTALOM

Előszó.....	13
Bevezetés	19
1. Adalék a vizsgált korszak előzményeihez	
Legenda és valóság: Lippi Zsigmond magyar nyelvtana (<i>Wi grammatica</i> , Buda, 1490).....	23
1. 1. Egy bécsi testőrző jámbor szándéka	24
1. 2. A hiszékeny 19. század.....	27
1. 3. „Elvégre is elképzelhető volna...”	30
2. Újabb adalékok a Sylvester-kutatáshoz	35
2. 1. Sylvester feltételezhető magyar kiegészítései Melanchthon latin nyelvtanához, 1526.....	35
2. 2. Sylvester első verse, 1527	36
2. 3. <i>Puerilium colloquiorum Formulae</i> , 1527	36
2. 3. 1. „Alattomban hallgatók” – avagy besúgó diákok a 16. században	36
2. 3. 2. „Nám az tiúkis ki vakarna.”	37
2. 3. 3. Ephorosztól Erasmusig	40
2. 3. 4. Nürnberggtől Kolozsvárig.....	42
2. 4. <i>Grammatica Hungarolatina</i> , 1539.....	43
2. 4. 1. Glóttomakhia és mataiotekhnia	43
2. 4. 2. A körtvilytől a figéig: a <i>Grammatica Hungarolatina</i> szaknyelvi jelentősége	44
2. 4. 3. A <i>Grammatica Hungarolatina</i> utóélete	46
2. 4. 3. 1. Sylvester János <i>Grammatica Hungarolatina</i> -ja mint tankönyv Debrecenben a 18. században.....	46
2. 4. 3. 1. 1. A magyar nyelv szerepe az oktatásban.....	46
2. 4. 3. 1. 2. Budai Ézsaiás a magyar nyelvről	48
2. 4. 3. 1. 3. A debreceni piaristák.....	50
2. 4. 3. 1. 4. Budai jegyzetei	52
2. 4. 3. 1. 5. Budai Sylvesterről a <i>Magyarország históriájában</i>	57

2. 4. 3. 2. Mivel meglelt, most már tudjuk, hogy nincs:	
Kazinczy Ferenc 1807. évi Sylvester-kiadása	60
2. 4. 3. 2. 1. Az újonnan előkerült példány	61
2. 4. 3. 2. 2. Az 1808-as kiadás példányai	62
2. 4. 3. 2. 3. Kétélyek és bizonyságok	65
2. 4. 3. 2. 4. A két kiadás összehasonlítása	70
2. 5. <i>Új Testamentum</i> , 1541	76
2. 5. 1. Milyen fára mászott fel Zakeus?	77
2. 5. 2. „Kiknek inai helyekről el indultanak vala és és meg bakattanak vala”: betegségek meghatározása Sylvester János Újszövetség-fordításában	80
2. 5. 2. 1. Istenek és gonosz szellemek	80
2. 5. 2. 2. Kór, kórós, kórság	86
2. 5. 2. 3. „El a bött embereknek sokasága”	89
2. 5. 3. Az Újszövetség-fordítás utóélete – a második kiadás és a későbbi idézések	93
2. 5. 3. 1. „...a széthúzások pusztító viharában...”: Adalékok az Újszövetség-fordítás bécsi kiadásához	93
2. 5. 3. 2. „Nem tudom, mitsoda madár”: az Újszövetség-fordítás utóéletéből	98
2. 5. 3. 2. 1. „Sylvester János és kora”	98
2. 5. 3. 2. 2. Bél Mátyás	101
2. 5. 3. 2. 3. Bod Péter	105
2. 5. 3. 2. 4. A historia litteraria további művelői a 18. században	107
2. 5. 3. 3. „...nemcsak a városlakók, hanem a falusi nép körében is”: Cicero, Sylvester és a parasztok	112
2. 6. Egy feltételezhető Sylvester-fordítás	115
3. Grammatikai és poétikai irodalom	119
3. 1. A héber nyelv tanítása	120
3. 2. Görög grammatikák	122
3. 2. 1. A görög stúdiumok megjelenése a humanizmus korában	122
3. 2. 2. Nyugat-európai görög nyelvtanok hazai használata	125
3. 2. 3. Hazai kiadású görög grammatikák	127
3. 2. 3. 1. Brassó: Johann Honter, Valentin Wagner	127
3. 2. 3. 2. Kolozsvár: Károlyi Péter	130

3. 2. 4. A görög nyelv elsajátításához kapcsolódó egyéb hazai kiadású nyomtatványok.....	131
3. 2. 5. Külföldön kiadott magyar vonatkozású, a görög nyelv tanulásához kapcsolható nyomtatványok	133
3. 3. Latin grammatikák és poétikák	136
3. 3. 1. Bevezetés a latin grammatikákba: nyelvtanok a humanizmus korában.....	136
3. 3. 1. 1. Deskripció és spekuláció	136
3. 3. 1. 2. Az ortográfiától a filozófiáig.....	137
3. 3. 1. 3. Hazai kiadású grammatikák	139
3. 3. 2. Molnár Gergely kolozsvári tankönyvprogramja	140
3. 3. 3. Molnár Gergely Donatus–Culmann-kiadásai	143
3. 3. 3. 1. Donatus a magyarországi grammatikai irodalomban: korábbi és későbbi, Donatusra visszavezethető kiadványok...	145
3. 3. 3. 2. Leonhard Culmann munkássága, hatása, utóélete.....	146
3. 3. 3. 2. 1. Teológia és iskoladráma.....	147
3. 3. 3. 2. 2. Nürnbergből Bostonig.....	150
3. 3. 3. 2. 3. A <i>Methodus Donati</i>	155
3. 3. 3. 2. 4. Nemzeti nyelvű kiegészítések a munka különféle kiadásában	160
3. 3. 4. Melanchthon	164
3. 3. 5. Linacre	166
3. 3. 5. 1. Thomas Linacre és George Buchanan.....	166
3. 3. 5. 2. Linacre munkássága	169
3. 3. 5. 3. A <i>De emendata structura</i>	170
3. 3. 5. 4. Zeugma	177
3. 3. 5. 5. Johann Sager és Molnár Gergely	180
3. 3. 6. Johann Honter	185
3. 3. 6. 1. A <i>Compendii Grammatices libri duo</i> előtörténete	186
3. 3. 6. 2. Krakkótól Brassóig.....	190
3. 3. 6. 3. A brassói kiadások.....	192
3. 3. 7. Károlyi Péter	199
3. 4. „Patvaros philosophusok, visszalkodo, maguk hanio böltsek” A nyelvekről, nyelvhasználatról vallott nézetek egyéb forrásai: adalékok a glosszák, szójegyzékek és szótártöredékek kritikatörténeti vonatkozásaihoz.....	208
3. 4. 1. Források	209
3. 4. 1. 1. Glosszák	210

3. 4. 1. 2. Szójegyzékek	214
3. 4. 1. 3. Szótártörédek	220
3. 4. 2. „Ad Bibliothecam pertinentia”: kritikátörténeti vonatközású fogalomcsoportok	223
3. 4. 3. „Okossagom ual igyekezem ualomit meg bizonyttanj”: a magyar értelmezések típusai	223
3. 4. 4. „Kechkekrül auagy pasztorsagruul valo beszede”: az irodalmi gondolkodás szempontjából különösen fontos példák.....	229
3. 5. „Atyám tyükja”: az anyanyelvű olvasás és írás néhány kritikátörténeti vonatkozása a 16. században	235
3. 5. 1. Külföldi példák	238
3. 5. 1. 1. Elméleti megnyilvánulások.....	238
3. 5. 1. 2. Az anyanyelv használatának gyakorlati példái: a latin mellett a német.....	240
3. 5. 2. Magyar kézikönyvek; elméleti megjegyzések és a kitűzött cél gyakorlati megvalósítása.....	246
3. 5. 2. 1. Grammatika és helyesírási kézikönyvek: Dévai Bíró Mátyás, Sylvester János.....	247
3. 5. 2. 2. Komjáthy Benedek, Pesti Gábor	253
3. 5. 2. 3. Bornemisza Péter.....	254
3. 5. 2. 4. Thoraconymus Mátyás elveszett <i>Orthographiája</i>	267
3. 5. 2. 5. Az anyanyelv szerepe az oktatásban	267
3. 5. 3. Ábécés katekizmusok.....	268
3. 5. 4. Kitekintés a 17–18. századra	271
3. 5. 4. 1. „Faragni, csiszolni, gyarapítani, pallérozni”: a magyar nyelv művelése.....	271
3. 5. 4. 2. „Sokkal magyarabbúl...”: Stiláris követelmények.....	274
3. 5. 4. 3. „Magyar nyelven való olvasás”: az anyanyelv előtérbe kerülése az oktatásban.....	275
4. Retorikai irodalom.....	281
4. 1. Világi retorikák	281
4. 1. 1. Cicero és Krisztus.....	281
4. 1. 1. 1. Erasmus.....	283
4. 1. 1. 2. Melanchthon	284
4. 1. 1. 3. Rámizmus	286

4. 1. 2. Magyar vonatkozású kézikönyvek	288
4. 1. 2. 1. A példányból nem ismert kiadások	288
4. 1. 2. 2. A példányból ismert kiadások	294
4. 1. 2. 2. 1. Johann Honter	294
4. 1. 2. 2. 2. Kolozsvári Imre	297
4. 1. 2. 2. 3. Christophorus Preyss	298
4. 1. 2. 2. 4. A kolozsvári Westhemer-kiadás	303
4. 1. 2. 2. 5. Zsámboky János	304
4. 1. 2. 3. A levélírás elmélete	308
4. 1. 2. 3. 1. Az európai ars epistolandi	308
4. 1. 2. 3. 2. Magyar vonatkozású munkák	309
4. 1. 2. 4. Egyéb adatok a korszak retorikai műveltségéhez	320
4. 2. Egyházi retorikák	322
4. 2. 1. „Mártának öccse, Mária”: a 16. századi prédikáció-irodalom kritikátörténeti vonatkozásaiból	323
4. 2. 1. 1. „Gondot kellene a Jehova magzatira viselni”: művelődési program a prédikációskötetek kísérőszövegeiben	325
4. 2. 1. 2. „Kik az diák írást nem tudgyák”: az anyanyelvű irodalom és közönsége	328
4. 2. 1. 3. „Nem mint prédikációt, hanem mint magadban olvashatót”: szóbeliség és az írásbeliség	336
4. 2. 1. 4. „Tisztán és igazán kérdezkedvén”: a bizonyítás és a cáfolás retorikája	340
4. 2. 1. 5. „A közönséges magyarok nyelvén”: a prédikációk szerkezeti és stiláris követelményei	350
4. 2. 2. Imádság	363
4. 2. 2. 1. Inventio: a szív, az ész és a nyelv	365
4. 2. 2. 2. Dispositio: az imádság részei és fajtái	373
4. 2. 2. 2. 1. A <i>Miatyánk</i> részei	388
4. 2. 2. 2. 2. Luther és követői	389
4. 2. 2. 2. 3. Kálvin és követői	393
4. 2. 2. 2. 4. Katolikus példák	403
4. 2. 2. 3. Elocutio: a nyelvi eszköztár	409
4. 2. 2. 4. Pronuntiatio: az imádkozás külsőségei	412
4. 2. 2. 5. Az anyanyelv használata az imádságokban	414

5. Logikai irodalom	417
5. 1. A klasszikus arisztotelizmus	417
5. 2. Rámista hatások	417
5. 3. Melanchthon, Molnár Gergely és Willichius	419
5. 4. A katolikus skolasztika arisztotelizmusa	434
Összegzés.....	435
A kötet szerzőjének a témához kapcsolódó publikációi (1993–2022).....	441
Források	447
Irodalom.....	475
Függelék.....	513
Személynévmutató.....	555
Helynévmutató.....	577

ELŐSZÓ

Jelen kötet az *Irodalomtudomány és kritika* című sorozat korszakhatárokhoz igazodó darabja. A magyar irodalomtörténet kritikátörténeti szempontú feldolgozása meghatározott időhatárokon belül indult, ezeket Tarnai Andor jelölte ki. Ilyen az ő úttörő munkájának, a középkor irodalmi gondolkodását tárgyaló kötetének¹ lezárását követő, az 1530–1580 közti intervallum. Jómagam korábban is végeztem erre a korszakra irányuló kutatásokat. Ennek eredménye az egyes életművekre összpontosító, *Klasszikusok* társsorozatban megjelent monográfiám, amelyben Sylvester János munkásságát állítottam középpontba, különös tekintettel a magyar és európai összefüggéseire.² Jelen kötetben ugyanezen korszak irodalmi gondolkodásáról átfogóbb képet szeretnék felvázolni, amennyire ez lehetséges az adott keretek között.

Célom, hogy egy kötetben, együtt lehessen látni a korszak kritikátörténetének legfontosabb forrásait, legalább az említés szintjén. Természetesen nincs mód minden adalék részletes bemutatására, irodalomtörténeti helyének és jelentőségének meghatározására. Ahol ez a szakirodalomban már megtörtént, ott erre nincs is szükség, elegendő röviden ismertetni a kapcsolódó eredményeket. Akadnak viszont olyan, Európa-szerte sokszor kiadott, az adott szakterület alakulását döntően befolyásoló szerzők és művek, akikkel és amikkel a hazai szakirodalom nem foglalkozott. Magyar szerzők fontos munkáira sem mindig terjedt ki a kutatás figyelme. Ezekben az esetekben igyekeztem a hiányosságokat pótolni.

Könyvem címe a mottóként választott idézetből származik. Úgy vélem, Bornemisza Péter szavai jellemzőek a korszak nyelv- és irodalomszemléletére. Amit világosan kimondott, azt ő maga és mások munkásságukkal igyekeztek megvalósítani. A 16. században a külföldi humanisták között akadt olyan, aki úgy tudta, hogy a barbár magyar nyelvet le sem lehet

¹ TARNAI 1984.

² BARTÓK I. 2007.

írni. Mások ugyan nem vonták kétségbe a magyar írásbeliség létezését, de újdonságnak gondolták. Hazai szerzőink közül sokan felismerték: nem elégedhetünk meg azzal, hogy gondolatainkat anyanyelvünkön írásban is tudjuk rögzíteni; az sem mindegy, hogy hogyan. Felmerült a latin választékosságával összemérhető, ugyanakkor a magyar nyelv sajátosságainak megfelelő megfogalmazás igénye. Lényegében ugyanezt állapította meg egy szűk évszázaddal később Medgyesi Pál, amikor arról írt, hogy a megfelelő szempontokra figyelve „sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. Nyelvünk „művelésének és gazdagításának” századokon keresztül időszerű követelménye először éppen a vizsgált korszakban ragadható meg. A szándék megvalósítását szolgálták – akár közvetve is – a humán tudományokhoz kapcsolódó kézikönyvek éppúgy, mint a cél elérésére buzdító megjegyzések. Ezek vizsgálódásaim legfőbb forrásai.

Ebben a kötetben összefoglalom azokat a kutatásaimat, amelyeket a majdani szintézis reményében végeztem. Az egyes részeredményekről konferencia-előadásokon, felolvasóületeken számoltam be, írott formában folyóiratokban, tanulmánykötetekben jelentek meg. (A témához kapcsolódó publikációim jegyzéke a kötet végén olvasható.) Az egyes közlemények tartalmát e monográfia kéziratának lezárásáig folyamatosan bővítettem, frissítettem, felhasználva az újabban hozzáférhető forrásokat és szakirodalmat. Ezen túlmenően törekedtem az összegyűjtött anyagot egységes egészzé formálni. Örölnék, ha munkám a mozaikkészítők eljárásához lenne hasonlítható. A majdani kép alkotóelemeit egyenként szemlélve színes kövecskéket látunk; ha azonban a darabkákat tervszerűen egymás mellé illesztjük és valamiféle kötőanyagba ágyazzuk, kellő távolságból nézve összeáll és feltárul a teljes kép. Az adatszerű kiegészítések mellett hangsúlyoztam a kapcsolatokat az egyes területek között, és törekedtem mindezeket a korszak irodalmi gondolkodásának tágabb összefüggéseiben elhelyezni, kiemelve a hazai sajátosságokat. Igyekeztem meghatározni a vizsgált korszakban tapasztalható kritikátörténeti érdekű jelenségek helyét a megelőző és a következő korszakokhoz viszonyítva.

A kötet összeállításában az első könyvemben³ alkalmazott módszert követtem: a trivium három területéhez – grammatika, retorika, logika – kapcsolódó adatokat gyűjtöttem össze. Az irodalomról való gondolkodás dokumentumainak legbeszédesebb forrásai az egyes diszciplínák követelményrendszerét összefoglaló kézikönyvek, amelyek legnagyobb részt

³ BARTÓK I. 1998.

oktatási céllal készültek, a világi vagy egyházi szövegek létrehozásának szabályait rögzítették. Vizsgálandók a külföldi kiadványok hazai ismeretére utaló nyomok.

Ennél is fontosabbak a magyar szerzők által szerkesztett, idegenben vagy itthon megjelent kompendiumok. A későbbi korszakokhoz képest kevesebb ilyenről tudunk. Annál is inkább oda kell figyelünk azokra a megjegyzésekre, amelyekből az egyes szerzők szövegalkotásról vallott nézeteire következtethetünk. Leginkább a különböző kötetek ajánlásaiban, előszavaiban bukkanhatunk ilyenekre, de a további források hasonló szempontú kiaknázása is szolgálhat értékes adalékokkal.

A szoros értelemben vett kritikátörténeti források – elméleti kézikönyvek és elszórt megjegyzések – mellett tekintettel kell lennünk tágabb szellemi környezetükre is. Egyetérthetünk Kecskeméti Gáborral, aki a régiség irodalomtörténetének feldolgozásáról szólva megállapítja:

Az irodalmi gyakorlat egyes jelenségeinek magyarázatához nemcsak az irodalomelmélet régi műfajainak (grammatika, retorika, poétika) területén belül található gondolatkörök szükségesek, hanem az ismeretelmélet, a filozófia, a teológia a közlést bármilyen szempontból befolyásoló tételezései és megállapításai is; egy kor ismeretelmélete, filozófiája és teológiája pedig, megfordítva, nem is csekély mértékben a kor irodalomelméleti megállapításainak adaptációiból, továbbfejlesztéseiből áll elő.⁴

Az „irodalmi gyakorlat egyes jelenségeinek” átfogó, minden körülményt figyelembe vevő értelmezéséhez tehát önmagában nem elegendő a „scientiae sermonicales” körébe tartozó diszciplínák ismerete, mint ahogy azok sem magyarázhatók önmagukból. Az elképzelt teljességre törekedve feltárandók az elméleti követelményrendszer és a mentalitástörténet egyéb területeinek összefüggései és kapcsolódásuk az irodalmi gyakorlatához. Ez azonban nem lehet egyetlen monográfia feladata.

Mindazonáltal ahol szükséges, utalok – mintegy kötőanyagot keresve az összeillesztett mozaikszemcsék beágyazásához és rögzítéséhez – a legfontosabb érintkezési pontokra a korszak meghatározó szellemi áramlataival. Különösen izgalmas kérdéseket vet fel a váltás a középkor és a reneszánsz között: éles fordulat vagy folyamatos átmenet? Az ókori és a skolasztikus hagyomány továbbélésével éppúgy számolni kell, mint a radikális újító

⁴ KECSKEMÉTI 2014a, 770–771.

(vagy annak tűnő) törekvésekkel. A humanista tudományosság új megvilágításba helyezte a klasszikus és a késő antikvitás értékeit: a filológiai eredmények nemcsak az igényes latin nyelvhasználathoz nyújtottak mintákat, hanem az auktorok újrafelfedezésével és értékelésével a szemléletet, a gondolkodásmódot is formálták. A reformáció megjelenésével a kibontakozó és megélénkülő felekezeti vitáknak a teológiai és dogmatikai szempontok mellett művelődési vonatkozásai is voltak. A szélesebb közönség megnyeréséhez tekintettel kellett lenni azokra, akik csak anyanyelvükön tudtak. A korszak nyelv- és irodalomszemléletét döntően befolyásolta a népnyelvek felértékelése éppúgy, mint a logika és a retorika tudományelméleti pozíciójának alakulása, Erasmus, Melanchthon, Ramus és más kiemelkedő személyiségek hatása. Magyarországon és Erdélyben a külföldi eszmeáramlatok mellett a Mohács utáni területi, politikai és vallási széttagoztság és megosztottság is hatott a kulturális helyzetre. A kedvezőtlen állapotokra való reflexiók, amennyiben az irodalminak tekinthető tevékenységet érintik, a kritikátörténetre tartoznak.

Mindezen körülmények mindenre kiterjedő bemutatása azonban megszűre vezetne; a hivatkozott szakirodalom eligazítja a társadalom- és mentalitástörténet részletkérdései iránt érdeklődőket. A parttalanává válást elkerülendő elsősorban „az irodalomelmélet régi műfajaiban” megjelenő – vagy más forrásokból kikövetkeztethető – ismereteket szándékoztam feltárni és rendszerezni, kiindulásul a további kutatásokhoz.

Ami a praeceptum-irodalmat illeti: a régiség magyar szerkesztésű irodalomelméleti kézikönyveiről szólva mindmáig megkerülhetetlen kiindulópont Bán Imre munkája a műfaj 16–18. századi nevezetesebb darabjairól. A retorikai és a poétikai kompendiumokra összpontosítva a szerző az első fejezet első mondatában leszögezi: „A XVI. század termése feltűnően szegényes.”⁵ Bán Imre alapvető művének megjelenése óta eltelt fél évszázad. Ennek során megélénkültek a kritikátörténeti kutatások. Ma már látjuk, hogy a régiség nyelv- és irodalomfelfogását legközvetlenebbül a dialektika, grammatika, poétika és retorika együttese határozta meg. Így az irodalom önszemléletének forrásait keresve a szorosabb értelemben vett poétikai és retorikai kézikönyvek mellett a vizsgálódást érdemes kiterjeszteni a logikai és grammatikai összefoglalókra is. Ezeket is figyelembe véve a 16. század termése már nem is tűnik annyira szegényesnek.

⁵ BÁN 1971, 9.

Anyag tehát van bőven, ennek ellenére bizonyos tekintetben még most is időszerű Tarnai Andor jó negyven éve megfogalmazott meglátása, mely szerint a régiség kapcsolódó forrásainak

[...] tekintélyes része még feltárára vár, vagy világosabban beszélve: kinyomtatva vagy kéziratos formában olvasatlanul hever a könyvtárak polcain. [...] százakra lehet becsülni az olyan könyvek számát, amelyeket modern kutató jó ha átlapozott eddig.⁶

Megállapítását kiegészítve utalhatunk a digitális korszak hasonlóan mellőzött vívmányaira is: a világhálón keresztül könnyedén elérhető különféle adatbázisok, bibliográfiák, katalógusok, régi nyomtatványok elektronikus hasonmásai sok esetben éppúgy kihasználatlanok, mint a polcokon porosodó elfelejtett könyvek és kéziratok. Márpedig a mindenre kiterjedő összkép majdani felvázolása nem lehetséges a korabeli források minél alaposabb megismerése és értelmezése nélkül.

A helyzet mégis jóval kedvezőbb, mint évtizedekkel ezelőtt volt. Említett első kötetemhez legnagyobbreszt alapkutatásokat kellett végeznem. Azóta jelentősen megszorodtak a kritikátörténeti szempontból hasznosítható vizsgálódások. Hosszú lenne felsorolni mindazokat, akik fontos adalékokkal járultak hozzá a korszak irodalmi gondolkodásának feltáráshoz, akár a maguk szűkebb szakterületéhez kapcsolódva, akár a kérdéskör tágabb összefüggéseit, mentalitástörténeti környezetét illetően. Különösen nagy mértékben támaszkodhattam Ács Pál, Almási Gábor, Fekete Csaba, Horváth Csaba Péter, H. Hubert Gabriella, Hubert Ildikó, Imre Mihály, Kecskeméti Gábor, Kiss Farkas Gábor, Knapp Éva, Lőrinczi Réka, Mészáros István, Monok István, Oláh Róbert és Szathmári István eredményeire.

Könyvem kéziratát különös figyelemmel olvasta végig Szörényi László és lektori munkája során Imre Mihály. Javításait, kiegészítéseiket, értékes szakmai tanácsait ezúton is köszönöm. Közvetlen kollégáim, az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályának munkatársai folyamatosan figyelemmel kísérték tevékenységemet. Hálás vagyok mindazoknak, akik különböző alkalmakon elhangzott előadásaimhoz ösztönző hozzászólásokat fűztek. Köszönettel tartozom az Universitas Kiadó munkatársainak, akik szaktudásukkal hozzájárultak, hogy a kéziratból profeszionális kiadvány legyen.

⁶ TARNAI–CSETRI 1981, 143.

BEVEZETÉS

Előjáróban röviden vázolom könyvem felépítését. Mielőtt rátérnék a monográfia gerincét alkotó három nagy egységre, a grammatikai, retorikai és logikai irodalom kritikátörténeti vonatkozásaira, összefoglalok néhány eredményt, amelyek mind a témák, mind a kutatások időrendjében megelőzik a későbbiekben előadandókat, ugyanakkor szorosan kapcsolódnak hozzájuk.

Elsőként rövid fejezetet szentelek egy, a magyar grammatikai irodalom kezdeteit érintő adatnak. Egy állítólagos 15. századi magyar nyelvtan említése és annak utóélete a tudománytörténet számára érdekes lehet.

Sylvester-könyvem megjelenése (2007) után folytattam a szerző munkásságának tanulmányozását. A következő fejezetekben ismertetem mind a magam, mind mások kritikátörténeti érdekű újabb megállapításait. Ezek után veszem sorra a korszak egyéb alkotóit, jelenségeit érintő megfigyeléseket, a triviumot alkotó diszciplínák szerint haladva.

A grammatikai tárgyú fejezetek nagy terjedelme azért indokolt, mert a vizsgált művek nemcsak a szorosabb értelemben vett nyelvtani kérdéseket tárgyalják, hanem sokat elárulnak a korszak nyelv-, sőt irodalomszemléletéről is. A népnyelvek megítélése az anyanyelvű irodalom kibontakozásának sarkalatos kérdése. Emellett észre kell vennünk, hogy a források a korabeli irodalmi gondolkodás több területét is érintik. Az elméleti kézikönyvekből ugyanis kitűnik, hogy a grammatika, a poétika és a retorika sok esetben elválaszthatatlanul egymásra épül. Az egymáshoz kapcsolódó szakterületeken egyazon egységes szemlélet különböző aspektusai jelentek meg. Akár a szövegek létrehozásához fogalmaztak meg szabályokat, akár a művek magyarázásához kerestek biztos fogódzókat, erre leginkább a nyelvi jelenségek egzakt megragadása bizonyult alkalmasnak. A nyelv szerkezete lehetővé teszi a betűk, a szótagok, a szavak és a mondatok szintjén észlelhető jelenségek leírását. Mindez hosszú évszázadokon keresztül a grammatikusok feladata volt, mint ahogyan sokáig a költők magyarázata is. Így a grammatikai kézikönyvek korántsem csak a nyelvtudomány-történet számára

lehetnek érdekesek. Tartalmazzák azokat a kategóriákat, amelyeket hagyományosan leginkább a retorikához kapcsolunk. Ezek a magyarországi irodalmi gondolkodás történetében először éppen a vizsgált időszakban jelentek meg, mégpedig grammatikai kézikönyvekben.

Attól függően, hogy milyen okból és milyen céllal kerül sor a különféle nyelvi megoldások azonosítására, értelmezésére és rendszerezésére, ugyanazok a kategóriák egyaránt alkalmazhatók a grammatikában, a poétikában és a retorikában, esetenként az adott diszciplína különös jellemzőinek megfelelően módosítva. Logikai szerkezetük önmagukban vagy helyük a tágabb összefüggésekben a dialektika alapján is meghatározható. Ezt a komplexitást feltétlenül figyelembe kell vennie a modern kutatásnak is. A kritikátörténet egyik érintett szakterületen sem tekinthet el a követelményrendszer teoretikus megfogalmazásaitól. A kortársak által rögzített sajátos elvárásokat pedig kár volna kihagyni a régi szövegek vizsgálatának szempontjai közül.

A grammatikai kézikönyveket ismertetve áttekintem a hazai kiadású görög és latin nyelvтанokat és idegen mintáikat. Ha fontosságuk indokolja, részletesen bemutatom a forrásokat és itthoni változataikat. Így ragadható meg ugyanis az európai nyelvtudomány-történet kiemelkedő műveinek hazai recepciója és ennek jelentősége a magyar kritikátörténetben. Különösen fontosak Leonhard Culmann és Thomas Linacre hazai kiadásai, ezért érdemelnek önálló fejezeteket. A humaniorák összefüggéseit szemléletesen érzékelteti Johann Honter és Károlyi Péter egy-egy kompendiuma, ezért ezeket ugyancsak külön fejezetekben tárgyalom.

A források szélesebb körében keresve a nyelvekhez, az anyanyelv használatához kapcsolódó gondolatokat, számításba veszem a glosszák, szójegyzékek és szótártörödékek kritikátörténeti érdekű adatait.

Szorosan kapcsolódik az irodalom önreflexiójához az anyanyelvű olvasás és írás szükségességének hangoztatása éppúgy, mint az úgynevezett „irodalmi nyelv” megteremtésnek igénye. A korszak két önálló, magyar szerzőjű grammatikai kézikönyve – Sylvester János *Grammatica Hungarolatinája* és Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Ungaricája* – mellett számos elszórt megjegyzés érinti az anyanyelv művelését.

A régiség retorikai irodalmát hagyományosan két fő csoportra szokás osztani, a világi és az egyházi ékesszólás tudnivalóit taglaló kézikönyvekre. Az előbbi tárgyban a vizsgált korszakban találhatunk hazai származású szerzők által szerkesztett tankönyveket és példatárakat, legnagyobb részt külföldi minták kiadásait, átdolgozásait. Önállóságukat és hatásukat tekintve a legjelentősebbek Zsámboky Jánosnak a levélírás szabályait tárgyaló munkái.

A prédikáció és az imádság elméletét összefoglaló, magyar szerzőktől származó önálló kiadványokról csak a későbbi századokból van tudomásunk. Ezért különösen fontosak a témát érintő egyéb megnyilvánulások. A prédikáció szerkezeti, stiláris kérdéseiről értékes meglátásokat tartalmaznak – többek között – Bornemisza Péter és Telegdi Miklós szövegei. Az imádságok megformálásáról a legárnyaltabban Laskai Csókás Péter nyilatkozott. Számos egyéb megjegyzés figyelembevétele is érzékelteti az egyes szerzők ismereteit a korszak egyházi retorikájáról.

A vizsgált korszak hazai vonatkozású szerény logikai irodalmából kiemelkedik Molnár Gergely kompendiuma, amelyben a ráimizmussal is rokonítható rendszerezés alapján foglalja össze a diszciplína tudnivalóit.

1. ADALÉK A VIZSGÁLT KORSZAK ELŐZMÉNYEIHEZ

A monográfia összeállítása során igyekeztem a vizsgálandó korszak határain belül, 1530 és 1580 között maradni. Sok esetben azonban a tágabb összefüggések érzékeltetésére szükséges egyrészt az előzményekre utalni, másrészt kitérni az egy-egy témakörhöz tartozó későbbi fejleményekre. Az indokoltnak tűnő hátra- és előretekintésekre az egyes fejezetekben a maguk időrendi helyén keríték sort, röviden vázolv a kapcsolódó ismereteket. Kivételt a következőkben teszek: önálló fejezetben részletezem a magyar grammatikai irodalom kezdeteit érintő elképzeléseket, amelyek – ha filológiailag igazolható adatokkal nem is szolgálnak –, a kritikátörténet számára tanulságosak lehetnek.

Legenda és valóság: Lippi Zsigmond magyar nyelvtana (*Wi grammatica*, Buda, 1490)

A Janus-szakirodalomban sokat foglalkoztak egy – okkal vagy ok nélkül – a költőnek tulajdonítható magyar–latin grammatika említéseivel.¹ A munka egykori létezését több, egymástól független adat alapján lehet elutasítani vagy éppen valószínűsíteni. Ismeretes egyetlen hivatkozás egy másik korai magyar nyelvtanra, egy bizonyos Lippi Zsigmond *Wi grammatica* című munkájára. Ha végigkísérjük újabb és újabb említéseit a szakirodalomban, a fantázia szárnyalására számos példát találhatunk, de a műre vonatkozó ellenőrizhető adatokhoz jelenlegi ismereteink alapján nem jutunk. Ugyanakkor tudománytörténeti szempontból nem érdektelen, hogyan alakult a századok során az *Wi grammatica* hírének fogadtatása.

¹ A kapcsolódó adatok és a szakirodalmi viták összefoglalása: BARTÓK I. 2007, 57–85.

1. 1. EGY BÉCSI TESTÖRZŐ JÁMBOR SZÁNDÉKA

A 19. század közepén Ponori Thewrewk József jóvoltából került be a szakirodalomba a korábban soha nem említett magyar nyelvtan híre. A korban egyre többet foglalkoztak a latin és az anyanyelv viszonyával. Ponori kapcsolódó észrevételeit Lengyel Réka idézi:

Mert mi az helyett, hogy Cicerónak és más fő szerzőknek válogatott szavaiat és csinos görögű kifejezéseiket hosszas és alapos stúdium által kiszemelni s használni igyekeztünk volna, a deák nyelv rontásába keveredtünk. [...] Hagyjunk fel csak a konyhadeákság használásával, és helyette anyanyelvünk művelését és terjesztését üzzük teljes szívvel és lélekkel [...]²

Ennek fényében érthető Ponori érdeklődése a nyelvtanirodalom iránt. Keresztesy József grammatikai munkáját ismertetve könyvének első részében áttekinti a diszciplína magyarországi történetét. A kutatás leginkább a Janus Pannonius nyelvtanára vonatkozó adatra figyelt fel. Ponori Bod Péter nyomán idézi Baranyai Decsi János tudósítását a Janus-grammatikáról, majd így folytatja:

Üdvözült b. Nalácz József Bod Péter „Magyar Athenása” egy példányának azon oldalára, hol a’ most idézett diák szavak állanak, saját kezével följegyzé: „Én ezt a’ grammaticát láttam katona-koromban Bécsben.”

Naláczira hivatkozva Ponori közül egy adatot egy másik nyelvtanról is:

Lippi Zsigmond: Wi grammatica. Budán 1490. 4r. – Ezt ugyan a’ hét éves háború egyik bajnoka, b. Nalácz József után írom; ’s úgy hiszem, ő Lippi nyelvtanát is Bécsben fogta látni; s talán egyszerre Mecsinczeiével [= Janus Pannonius].³

Az öröndetes hírekről a szélesebb közönség is hamar értesülhetett. A pozsonyi Hírnök című lap szép szavakkal hívta fel olvasói figyelmét Ponori újonnan megjelent munkájára:

² LENGYEL 2018, 54.

³ PONORI THEWREWK 1844, 5–6.

A nevezett művet régiség- és újdonságkedvelőknek egyaránt ajánlhatjuk: mert az nemcsak terjedelmes címének teljesen megfelel, hanem azon felül sok olly irodalmi adattal lepi meg olvasóit, melyek közönségünk előtt eddig tudva nem valának. Szerző, ki hazai ósáink felfödözésében ritka szerencsével, és használásában különös ügyességgel bír, minden régiségbúvárok közt legszorosban határozza meg, hogy a XV-ik században Mecsinczei János (Janus Pannonius) magyar nyelvtant készíte. Ugyan ő elsőként tudósít arról a fölötté nevezetes újdonságról, hogy Lippi Zsigmond Budán 1490. 4 részben „Wi grammatica” című munkáját adta ki.⁴

(Nézzük el a cikkíró filológiai tájékozatlanságát, amiért a negyedrétfórmátumot jelölő rövidítést négy részként értelmezte.)

Ponori Janus és Lippi nyelvtanát művelődéstörténeti összefüggésekben is elhelyezi, és ennek során még korábbi előzményeket is feltételez:

I. Mátyás királyi udvarában a’ magyar nyelv ápolását, mit elődei dicséretesen kezdettek és folytattak, legmagasb tökélyre vivén, kedvelt udvari embe-rei, tudósai a’ nemzeti nyelv mellett buzogtak. Különösen kettő a’ régibb nyelvtani jegyzeteket fölkutatta, jobb rendbe szedé, új alakba öntötte, meg-bővíté, kiadá.

Ponori Janus nyelvtanát 1462–65 körülre datálta, ezért írta a következőket:

A’ remek előmenet örök bizonyságául huszonöt-huszonnyolcz év alatt két magyar nyelvtan láta világot; mert az „Uj grammatica” czim egy előbbi-nek kijöttét kétségkívül föltételezi, bátor annak kinyomtatását b. Naláczi föl nem jegyzé.

Véleményem szerint, a’ nyelvtaníró Lippi Zsigmond testvére lehetett a’ Mátyás királytól pártolt Lippi Fülöp főstésznek, kiről „Kernhistorie aller frayen Künste und Wissenschaften. Leipzig 1748. Erstes Stück, Geschichte der Zeichenkunst und Mahlerey.” 27-ik oldalán olvasom: „Im Jahre 1505. gieng des liederlichen Lippi (Mahlers) Sohn Philipp von der Welt ab, der Seien Vater an kunst und Guten Sitten übertroffen. Mathias Coruin, König in Ungarn, bediente sich einigemahl seiner Geschicklichkeit in Verfertigung verschiedener Gemähldé.”⁵

⁴ „Pozsonyi újdonságok”, *Hirnök*, 1844. szept. 17. (74. sz.), 432.

⁵ Uo.

Ponori hivatkozott forrása, Naláczi József a bécsi magyar testőríróknak ha nem is a legismertebb, de nem is elhanyagolható képviselője. 1755-től 1764-ig a nagyenyedi református kollégiumban tanult. Két évi kancelláriai gyakorlat után, 1766-ban Hadik András generálisnál jelentkezett a bécsi „testőrző seregbe”, ahol 1788-ig szolgált. Hogy mennyire fogékony volt a nyelvek és a nyelvművelés iránt, az abból is kitűnik, ahogyan emlékiratában Hadik Andrást jellemzi:

Ez a nagy ur nem csak a hadban volt nagy, hanem a haza dolgaiban is olyan értelemmel birt, hogy sem a deákban, sem a magyarban ékességét senki is az egész hazában utól nem érte, mely most is tulajdon munkáiból megtetszik. Nevezetesen magyarul úgy tudott, hogy a közbeszédben is olyat nem lehetett hallani.⁶

A *Jámbor szándék* megjelenése után Naláczi elsőként ajánlott fel pénzt egy magyar tudós társaság létrehozásához, mégpedig ezer forintot. Franciából fordított regényt, drámát, novellát és esztétikai értekezést, ezek megjelentek nyomtatásban. Hadi műszótára kéziratban maradt.⁷

Naláczi emlékiratának sajnos csak az eleje van meg, Bécsbe érkezésének leírásánál a kézirat megszakad. Így nem tudhatjuk, hogy ebben számolt-e be a grammatikákhoz kapcsolódó élményeiről, és ezekre vonatkozóan más adatot sem ismerünk. Mindazonáltal nincs okunk kétségbe vonni Naláczi „jámbor szándékát”. Csak remélhetjük, hogy Ponori Thewrewk József értesüléseinek forrására is igaz, amit a báró emlékiratáról állít annak bevezetőjében:

[...] ezen csekélységben [...] a tökéletes igazságot követni kívántam, hogy semmit ide ne irjak, amit vagy magam bizonyosan ne tudjak vagy valóságnak nem hallottam, minden mellelleges indulatok ösztönét is elnyomva.⁸

Amint a fentebbiekből kitűnik, Ponori csak „úgy hiszi”, hogy Naláczi Bécsben látta Lippi Zsigmond nyelvtanát, „talán egyszerre” a Januséval.

⁶ NALÁCZI 1814–1822 k., 135.

⁷ Nalácziról részletesen: KELEMEN 1920–1921, 481–483. Fordításairól: BÍRÓ F. 1978, PINTÉR 2018, 349.

⁸ NALÁCZI 1814–1822 k., 124.

Az idézett szövegösszefüggés szerint az „Új grammatika” címéből is valamiféle szükségszerű előzményre következett, ami a még annál is régebbi „nyelvtani jegyzetek” nyomán készült, és azokhoz képest „jobb rendbe szedett, új alakba öntött, megbővített”, sőt „kiadott” munka volt, akárcsak az azt követő. Ponori meggyőződése szerint tehát mindkét Mátyás-kori magyar nyelvten megjelent nyomtatásban, amennyiben a „kiadá” kifejezés ezt jelenti. A „huszonöt-huszonnyolc év” említése kétségtelenné teszi, hogy Ponori Lippi közvetlen előfutárának Janust tartotta. Az ő nyelvtanára vonatkozik, hogy „annak kinyomtatását b. Naláczi föl nem jegyzé.” Lippi munkájának kinyomtatását talán igen? Az idézett szikár címleírásból („Lippi Zsigmond: Wi grammatica. Budán 1490. 4r.”) ez egyértelműen nem következik. Egy kéziratról is tudható szerzőjének neve, a mű címe, keletkezésének helye és ideje, sőt még negyedréf formátumú is lehet. Mivel azonban Ponori nem árulja el, hol jegyezte föl Naláczi a Lippi-grammatikára vonatkozó adatot, az eredeti forrást nem tudjuk ellenőrizni. Talán az emlékirat elveszett részében volt olvasható, amit Ponori még ismerhetett? Esetleg a *Magyar Athenás* említett példánya tartalmazott egy ilyen széljegyzetet is? Ponori kétségtelenül megszerzett egyet s mást Naláczi hagyatékából. Az említett hadi műszótár kézírata bizonyosan nála volt. Nem elképzelhetetlen, hogy a nevezetes *Magyar Athenás*, amelybe Naláczi „saját kezével följegyzé”, ami a Janus-grammatikáról eszébe jutott, ugyancsak birtokában volt.

1. 2. A HISZÉKENY 19. SZÁZAD

Akárhol és akármit is látott Naláczi József, a 19. századi szakíróknak eszükbe sem jutott kétségbe vonni a rá hivatkozó híradás hitelességét. Ferenczy Zsigmond pannonhalmi bencés szerzetes, a pozsonyi királyi akadémián a magyar nyelv és irodalom rendes tanára szakterületének áttekintésében a következőket írja:

1463 írt Cesinge, P. Tewrewk szerint: Meczinczei János (Janus Pannonius, másképp if. Vitéz János) pécsi püspök magyar nyelvten, mellyről Decsi János 1598 tavaszeli 5-én Telegdy Jánoshoz intézett levelében magasztalólag emlékezik; de melly irodalmunk nem kis kárára elveszett. Lippi

Zsigmond adta ki Budán „Wi grammatica” című munkáját, melyet a’ nagy régiség buvár, P Thewrewk József ismertetett meg.⁹

Ferenczy tíz évvel később kiadott irodalomtörténetében a Mátyás-korról szólva átveszi és tovább színezi Ponori méltatását a magyar nyelv ügyében fáradozó tudósokról:

Mátyás udvarában a magyar nyelv ápolását, mit elődei dicséretesen kezdettek és folytattak, legmagasb fokra emelvén, kedvelt udvari emberei, tudósai, a nemzeti nyelv mellett buzogtak; asztalánál, nem ügyelvén olasz föld szülte neje, nem a külföldi, idegen ajku tudósokra, magyar verseket énekeltetett.¹⁰

A magyar nyelv művelésének dokumentumai között említi Janus Pannonius 1463-ban készített magyar nyelvtanát,

mellyet jelenleg, irodalmunk nem kis kárára, mély homály főd. [...] Lippi Zsigmond 1490. írt magyar nyelvtant, s ki-adta Budán, „Wi grammatica” cím alatt. De ez is elveszett. Emlékezetbe Ponori Tewrewk József hozta.¹¹

Mándy Péter, a Kantot fordító Szatmár megyei főszolgabíró a magyar nyelvről értekezve történeti visszatekintésében „nyelv tudósainkról” megállapítja:

[...] számosan találatnak azok között, kik nyelvünknek természeti, és válságos előnye földerítése fölött virrasztva még már a hajdankortól fogva jeles munkákat hagytak hátra, melyeknek eredeti forrásából sokaságukhoz képest bár parányit lehetne alkalmam meríteni, mindazáltal azok neveit – a mennyire tudomásomra jutottak – a késő kornak átadni, s ide iktatni azért is jónak láttam, hogy a kiknek idejük és módjuk leend, azoknak kintseit nálamnál mind mélyebben, mind terjedelmesebben kiaknázhassák.

Következők azok:

Erdőssy vagy Sylvester János magyar nyelvtan Uj Sziget 1539.

Cesinge vagy Janus Pannonius Pétsi püspök magyar nyelvtan 1463.

⁹ FERENCZY 1844, 26.

¹⁰ FERENCZY 1854, 59.

¹¹ *Uo.*, 61–62.

Lippi Sigmond wi grammatica Budán 1491.[!]
Krakkai magyar a. b. c. 1586.
Orthographia Ungarica Krakkó 1549.
Mólnár Albert magyar grammatica Hannovera 1610.¹²

Az említések nyomán Lippi Zsigmond nyelvtanának híre a Janus-grammatikával együtt Lóskay Bekény ciszterci áldozópap és főtanodai tanár tankönyvébe is bekerült:

Decius Barovius (1598) Cesingeről határozottan állítja, hogy magyar nyelv-tant írt, s Barovius e megjegyzéséhez, melyet Bod Péter Athenasában idéz, b. Naláczy e szavakat melléklé: Én ezt a grammatikát láttam katona koromban (testőr volt) Bécsben. S mindemellett e nyelvtant Lippi Zsigmond 1490-ben írt új magyar grammatikájával együtt mély homály borítja.¹³

A szóban forgó műveket több tankönyv is említi hasonló tartalommal.¹⁴

Békési Emil egy vitacikkében Janus Pannonius magyar grammatikáját veszi védelmébe Jancsó Benedek elutasító álláspontjával szemben. Érvei között elődeit követve hivatkozik Lippi Zsigmond nyelvtanára:

[...] tegyük ide még azt is, – habár csak e kevésbé ismert adatra figyelmet fordítandók is – hogy éppen ugyanazon renaissance-korból egy más magyar nyelvtan-íróról is tesz említést Ferenczy Zsigm. J., Magy. irod. és tudom. története 62. l. – ezen kevésbé ismert forrásai miatt nagyobb figyelemre méltó munka.¹⁵

Szinnyei József írói lexikonában Lippi Zsigmond önálló szócikket kapott, még ha igen rövidet is:

¹² MÁNDY 1858, 28.

¹³ LÓSKAY 1863, 214.

¹⁴ Például: KÖRNYEI János, *A magyar irodalom történetének vázlata. Főgymnasiumi és reáliskolai egymint magánhasználatra* (Pest: Lampel Róbert, 1861), 41; *A magyar irodalom ismertetése. Olvasókönyv felsőbb tanodák használatára. Harmadik kiadás. Első kötet. I. szakasz* (Pest: Emich Gusztáv, 1864), 42.

¹⁵ BÉKÉSI 1878, 93.

Magyar nyelvtanát 1490-ből idézi Ponori Tewrewk József, Keresztész József műveinek megismertetése. Pozsony, 1844. cz. munkájában. L. műve azonban ismeretlen.¹⁶

1. 3. „ELVÉGRE IS ELKÉPZELHETŐ VOLNA...”

A Lippi Zsigmondra vonatkozó adattal kapcsolatban a 20. századi kutatás szinte kizárólag a kételkedés indokoltságát hangoztatta. Balázs János nyelvtanirodalmunk kezdeteit vizsgálva több helyen is említi. Egy tanulmányában a Janus-grammatikát illető fenntartásainak kifejtése után ezt írja:

Még nagyobb óvatossággal kell kezelnünk azt a másik tudósítást, mely szerint 1490-ben Budán (!) megjelent egy negyedréti alakú, magyar nyelvtan, melynek szerzője Lippi Zsigmond volt.

Ponori feltételezését, mely szerint az író Lippi Fülöp „főstész” testvére lett volna, így kommentálja:

E „főstész” – ismertebb nevén Filippino Lippi, a híres Fra Filippo Lippinek szintén híres fia – 1488-ban valóban készített oltárképet Mátyás király rendeletére. Vajon valóban élt, s akkoriban járt hazánkban Zsigmond nevű öccse is? De ha járt is magyar földön ilyen nevű olasz humanista, és írt is magyar nyelvtant, azt Budán 1490-ben aligha adhatták ki, mivel itt ekkoriban tudomásunk szerint már nem működött nyomda. (A Hess-féle 1473-ban létesült, de csak rövid ideig állt fenn.) Így hát Naláczi szóban forgó tudósítását csak nagy kétkedéssel fogadhatjuk.

Végeredményben tehát, amíg Janus Pannonius és Lippi művéről valami kézzelfoghatóbbat nem tudunk meg, mégis csak Sylvester Jánost kell tekintenünk az első magyar grammatika írójának.¹⁷

Sylvester-monográfiájában Ponorinak a Naláczihoz hivatkozó említéseiről így nyilatkozik:

¹⁶ SZINNYEI 7 2230.

¹⁷ BALÁZS J. 1958b, 120.

E tudósításait azonban csak nagy kétkedéssel fogadhatjuk. Ezért mindaddig, amíg Janus Pannonius, valamint Lippi Zsigmond művéről nem tudunk meg valami kézzelfoghatóbbat, továbbra is Sylvester Jánost kell tekintenünk a magyar grammatikai irodalom úttörőjének.

Itt a jegyzetekbe kerül a kommentár.¹⁸ Egy nyelvtani tanulmányokat tartalmazó kötetben Balázs János ismét megfogalmazta véleményét nyelvtan-irodalmunk előzményeiről és kezdeteiről. Figyelemre méltó az a zárójeles betoldás, amivel kiegészítette a fentebb idézett szakaszt:

De ha járt is magyar földön ilyen nevű olasz humanista, és írt is magyar nyelvtant (ami elvégre is elképzelhető volna), azt Budán 1490-ben aligha adhatták ki...¹⁹

A tanulmánykötet ismertetése során Károly Sándor – saját meghatározása szerint – „az egyes dolgozatok téziseit, főbb gondolatait pontokba foglalva” közli. Ennek során Balázs fentebbi tanulmányának szóban forgó tételét összefoglalva pontosan adja vissza az állítás lényegét:

3. Janus Pannonius és Lippi Zsigmond állítólagos nyelvtanairól nincs biztos tudomásunk. (173–7).²⁰

Szathmári István osztja Balázs kételyeit, sőt mintha még kritikusabb lenne. A fentebb idézett tanulmányokra hivatkozva ő is megállapítja:

Azt a tudósítást [...], amely szerint 1490-ben Budán megjelent egy negyed-rét alakú magyar nyelvtan, Lippi Zsigmond munkája – Balázs indoklása alapján [...] –, csak teljes kétkedéssel fogadhatjuk.²¹

Balázs János „nagy kétkedéséből” – aminek közepette azért „elvégre is elképzelhető volna” a Lippi-grammatika – Szathmári Istvánnál már „teljes kétkedés” lesz. Szathmári könyvéről írott recenziójában Papp László indokoltan tartja az erős fenntartásokat. Említi, hogy a szerző

¹⁸ BALÁZS J. 1958a, 67, 401.

¹⁹ BALÁZS J. 1961, 177.

²⁰ KÁROLY 1962, 254.

²¹ SZATHMÁRI 1968, 68.

foglalkozik az előzményekkel is [...] a nyelvtanirodalom indulásával, a Sylvester előtti grammatikai megjegyzésekkel. Janus Pannonius és Lippi Zsigmond állítólagos nyelvtanával kapcsolatban – teljes joggal – erős fenntartásokkal él; véleménye szerint „teljes bizonyossággal továbbra is Sylvester Jánost kell az első magyar grammatika írójának tekintenünk” (68).²²

Erika Ising az egyetlen kutató a 20. században, aki nem a kételkedésnek adott hangot. A népnyelvek szerepét vizsgálva a régiség latin grammatikaiban, Balázs János nyomán megemlíti, hogy bizonyos régi magyar források hírt adnak Janus Pannonius és Lippi Zsigmond nyelvtanáról, amelyek a 15. század végén készültek. Ezekről igen tárgyilagosan csak annyit szögez le, hogy nem ismerünk belőlük példányokat – ezért nem tudhatjuk, hogy tartalmaztak-e népnyelvi elemeket.²³

Lippi Zsigmond magyar nyelvtanának legendája a 18. század végén született, a tizenkilencedikben élte virágkorát, a huszadikban csaknem meghalni látszott. A 21. század elején azonban mintha újjáéledt volna. Vékony Gábor Dévai Bíró Mátyás ortográfiájáról értekezve említi az u, ú, ü és ő hang jelölésére alkalmazott betűket. Ezt összeveti Galeotto Marzio megjegyzésével, aki megfigyelte, hogy a magyar nyelvben az u hangot négyféleképpen ejtik, és ennek jelentés-megkülönböztető szerepe van. A Dévai körüli értelmezési zavarokra utalva Vékony Gábor így folytatja:

E körülmény annak a feltételezésére kényszerít bennünket, hogy Dévai előtt egy ma ismeretlen grammatikával számoljunk, amely a Galeotto-féle négyfajta *u* betűt megkülönböztette volna. Netán mégis létezett a Naláczi által följegyzett Lippi Zsigmond-féle grammatika? Ennek meglétét tagadni annak alapján, hogy Budán 1490-ben nem működött nyomda, nem lehet, mert Naláczi nem mondja, hogy itt nyomtatott könyvről van szó, a Lippi-féle helyesírás pedig hasonló Dévaihoz (*wi* = *új*). Úgy látszik tehát, hogy Dévai grammatikájának s ezzel együtt ábécéjének – Sylvesteréhez hasonlóan – 15. századi előzménye van.²⁴

²² PAPP 1969, 296.

²³ „Ältere ungarische Quellen berichten über Grammatiken, die von János Pannonius und Zsigmond Lippi bereits am Ende des 15. Jhs. abgefaßt wurden. Ob sie volkssprachliche Elemente enthielten, ist unbekannt, da sich keine Exemplare erhalten haben. Vgl. J. Balázs, Sylvester János és kora (1958) 66f.” ISING 1970, 180.

²⁴ VÉKONY 2004, 93. A tanulmány első, lényegesen rövidebb változata: *Életünk* 31 (1993): 783–796. Ebben a Lippi-grammatikáról még nem esik szó.

A két „állítólagos” 15. századi magyar nyelvtant, Janus Pannoniusét és Lippi Zsigmondét általában együtt emlegetik, a kétkedést az utóbbival kapcsolatban a 20. század közepétől még inkább indokoltan tartják. A két munka közötti lényeges különbséget abban látom, hogy míg egy Janusnak tulajdonított grammatika egykori létezését több, egymástól független adat legalábbis valószínűsíti, Lippi Zsigmond művére egyetlen, ma már ellenőrizhetetlen hivatkozás alapján lehet következtetni, a szakirodalom csak ezt tudja ismételgetni.

Ha az adott munkára vonatkozó megbízható filológiai adatok nem is állnak rendelkezésünkre, az európai nyelvtudomány történetébe pontosan beleillene egy efféle kísérlet. Hogy harmadszor is idézzem Balázs János kapcsolódó szavait: „elvégre is elképzelhető volna”. A citátumot a magam részéről így egészítem ki: „elvégre *nagyon* is elképzelhető volna”. A 15. század második felében kezdődött a népnyelvek felértékelése. A latin grammatikákhoz fűzött népnyelvű kiegészítések (definíciók, szabályok, paradigmamások) már nemcsak a tananyag könnyebb megértését célozták, hanem alkalmat adtak arra is, hogy felismerjék és a latin nyelvtan mintájára rögzítsék az élő nyelvek sajátosságait. A folyamat a neolatin régiókból indult el, és a párhuzamos latin–vulgáris rendszerezések révén Európa-szerte a nemzeti nyelvek grammatikai irodalmának kialakulásához vezetett.²⁵

Bármennyire is csábító feltételezésekre adhat alapot a Mátyás udvarában megforduló itáliai humanisták érdeklődése a számukra egzotikusnak tűnő magyar nyelv iránt, be kell látnunk: a tudomány mai állása szerint sem Sigismondo Lippi nevű olaszt, sem az idézethez hasonló című magyar nyelvtant nem ismerünk. (Hacsak nem Szenci Molnár Albert *Nova Grammatica Ungaricáját*...) Talán sosem fog kiderülni, hol és mit láthatott Naláczi József, amit *Wi grammaticaként* említett, és akkor maradhatunk a képzelgésnél. Mindazonáltal az üggyel kapcsolatban az sem lehet érdektelen, amiről biztos tudomásunk van: nevezetesen, hogy a híradás nyomán hogyan lángolt fel, majd hagyott alább a 19. század második felének hazafias felbuzdulása, később hogyan fogalmazódtak meg a kételkedés különböző fokozatai, majd milyen megfontolásokból irányulhatott újra a figyelem Naláczi József rejtélyes említésére.

²⁵ Minderről részletesebben: BARTÓK I. 2007, 18–53; LŐRINCZI 2009, 187–197.

2. ÚJABB ADALÉKOK A SYLVESTER-KUTATÁSHOZ

Ebben a fejezetben áttekintem magam és mások újabb eredményeit, amelyek publikálására Sylvester-könyvem megjelenése (2007) után került sor. Sylvester munkáinak keletkezési sorrendjében haladva ismertetem a kritikátörténet számára fontos, mind magukhoz a művekhez, mind az utóéletükhöz kapcsolódó megállapításokat. Jóllehet Sylvester munkássága századának kiemelkedő teljesítménye, saját korában jóformán hatástalan volt, bő két évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy elkezdjék felismerni jelentőségét. Ezért foglalkozom részletesebben a 18–19. századi recepcióval, ami előkészítette az életmű mai, érdemeinek megfelelő megítélését.

2. 1. SYLVESTER FELTÉTELEZHETŐ MAGYAR KIEGÉSZÍTÉSEI MELANCHTHON LATIN NYELVTANÁHOZ, 1526

Kiss Farkas Gábor értékes adalékokkal járult hozzá a Sylvester-filológiához. A magyar szakirodalomban ő tudósít először Melanchthon latin nyelvtanának egy olyan kiadásáról (Krakkó, 1526), amelyben német, lengyel és magyar nyelvű magyarázatok találhatók.¹ Feltételezése szerint a magyar kiegészítéseket Sylvester János készíthette. Ha ez így van, akkor a hivatkozott tanulmányban idézett magyar szavak alapján valóban ez a kiadvány tekinthető Sylvester első grammatikai munkájának. Az viszont bizonyosra vehető, hogy – eddigi ismereteinkkel ellentétben – ez az első, részben magyar nyelvű nyomtatvány.

¹ KISS F. G. 2016a.

2. 2. SYLVESTER ELSŐ VERSE, 1527

A régebbi bibliográfiák tudtak Publius Papinius Statius *Sylvae*-inek egy Leonard Cox által kommentált, 1527. évi krakkói kiadásáról, amelybe Sylvester is írt egy ajánlóverset. A példány sokáig lappangott; Kiss Farkas Gábor fedezte fel, és közölte a vers szövegét.²

2. 3. PUERILIUM COLLOQUIORUM FORMULAE, 1527

2. 3. 1. „Alattomban hallgatók” – avagy besúgó diákok a 16. században

Sylvester János krakkói grammatikai munkái közé tartozik a *Formulae puerilium colloquiorum* kiegészítése. Az alapul szolgáló mű, Heyden Sebald nürnbergi tanár eredetileg latin–német összeállítása az iskolás gyerekek szókincséhez alkalmazkodó beszédgyakorlatokat tartalmaz. Az 1527-ben Krakkóban megjelent latin–német–lengyel redakciót magyar megfelelőikkel Sylvester János egészítette ki.³

Az anyag később többféle változatban is napvilágot látott. Az 1591. évi debreceni redakciót Bitskey István a Csáktornyai-nyomda három másik kiadványával együtt hasonmásban megjelentette. A kísérőtanulmányban a *Formulae*-ről többek között ezt írja:

[...] a X. dialógus keltette fel már eddig is a neveléstörténeti kutatás érdeklődését, ez szól az ún. „besúgó diák” (*corycaeus*) szerepéről: neki kellett jelentést tennie a tanárnak arról, hogy melyik tanuló merészelt napközben társával a latin helyett anyanyelven beszélni, s ezzel a szigorú tiltást megszegni.⁴

Mészáros István a kérdéses helyet így magyarázza:

A tananyagszövegek feldolgozása során az iskolák alsó és középső szintjén [...] a tanárok és diákok közötti kommunikációs nyelv az anyanyelv volt. A diákok egymás közötti anyanyelvű magánbeszélgetését az iskolában való

² KISS F. G. 2016b.

³ HEYDEN 1527.

⁴ BITSKEY 2007, 15–16.

tartózkodás ideje alatt azonban mindenütt szigorúan tiltották azzal a céllal, hogy ily módon is rászorítsák őket a latin nyelv gyakorlására. E rendelkezés ellenőrzése céljából a tanárok naponta vagy hetente titokban megbíztak egyes diákokat – ők voltak a „corycaeus”-ok –, hogy jegyezzék fel: tanuló-társaik közül kik beszélgettek anyanyelvükön. Jelentéseik alapján osztották ki azután a büntetéseket a tanárok a szabálysértőknek.⁵

A „besúgó diák” feladata jellemző adalék az anyanyelvi oktatás olykor ellentmondásosnak tűnő 16. századi helyzetére. A népnyelvek szerepe az iskolában a továbbiakban többször elő fog kerülni, lesz alkalom a kérdés részletezésére. E helyen inkább a mára már feledésbe merült „corycaeus” kifejezés egyértelműnek nem mondható eredetét szeretném megvilágítani.

2. 3. 2. „Nám az tiúkis ki vakarna.”

A szóban forgó dialógus latin címe („De cavendis in Schola Corycaeis”) elárulja: arról lesz szó, hogy az iskolában őrizkedni kell a besúgótól. A két kisdíák, Lucas és Marcus beszélgetéséből kiderül: Marcus nem tud latinul, magyarul viszont nem mer megszólalni, mert az „alattomban hallgatók” jelentik bűnét a tanárnak. A fogalom meghatározására is sor kerül:

M At Corycaei adsunt.
De az alattomban halgatok ielen vadnak.
K [betűhiba L helyett]: Quos Corycaeos dicis?
Kiket mondaz alattomban halgatoknak?
M Qui clanculum nos signant.
Az kik titkon minket fel iedzenek.⁶

Arra azonban nem derül fény, hogy maga a Corycaeus szó honnan származik. A magyarországi latinságban régente nem lehetett ismeretlen. Baranyai Decsi János *Adagiájában* magyar megfelelőjével együtt így jele-
nik meg:

⁵ MÉSZÁROS 1981a, 127.

⁶ HEYDEN 1527, A7v–A8v.

Corycaeus auscultavit. Nám az tiúkis ki vakarna.⁷

A magyar mondás itt áttételesen kapcsolódik a *Corycaeus* 'besúgó' jelentéséhez. Olyan dologra alkalmazták, amit titokban akarnak tartani, mégis könnyen napvilágra kerülhet. Bizonyosság erre Szent-Páli István latin nyelvű magyar nyelvtana (*Grammatica Hungarica*, Cibinii: Martin Hochmeister, 1795).

Ennek függeléke a 283–302. oldalakon az *Adagia in M. Transylvaniae Principatu inter Hungaros vigentia; eaque Hungarico Latina*, azaz „Az Erdély Nagyfejedelemségben élő magyarok által használt közmondások és szólások magyar–latin gyűjteménye”. Ebben 350 tételben, a feltüntetett változatokat és értelmi megfelelőket is beszámítva, 371 magyar közmondást és szólást találunk latin nyelvű értelmezésekkel.⁸

A kérdéses fordulat itt így olvasható:

221. Még valamikor ki vakarja a' tyuk.

Nullum simulatum potest esse diuturnum.

Nám az tiukis ki vakarna. BD 1,1,10,10.⁹

A mondás legkorábbi ismert megjelenéseként a szöveg modern kiadója, Paczolay Gyula Baranyai Decsi fentebbi helyét idézi.

A 17. századból ismerünk adatot a fogalom használatára kifejezetten iskolai összefüggésben. A sárospataki főiskola 1621. évi törvényei a besúgó által jelentendő vétségek között elsőként említik a magyar beszédet:

A corycaeusok a törvény értelmében gondosan és híven örködnek, hogy kik sértik meg a törvényt és a tisztességet, s följegyzik azok nevét, a kik magyarul beszélnek, szitkozódnak, otromba dolgokról beszélgetnek, hamisan esküsznek, illetlen dolgot művelnek vagy akarnak, a vizekben engedelem nélkül mosakodnak, fürödnek s hajókáznak, a jégen csúszkálnak és szánkáznak, a szőlőkben és berkekben madarásznak, fára, sziklára, falra, tetőre

⁷ BARANYAI DECSI 1598, Chilias I, Centuria I, Decas X, 10. B3r.

⁸ PACZOLAY 2002, 1.

⁹ SZENT-PÁLI 1795/2002, 15.

vagy toronyra másznak. Ha a corycaeus a tettes nevét elmulasztja fölírni, vagy ártatlanul ír föl valakit, szigorúan bűnhődik.¹⁰

Hasonló olvasható a korból a debreceni kollégiummal kapcsolatban, ahol

a bentlakó cohors studiójának egyik mentora az oconomus, kinek gondja az ifjak 3 órákor való fölkelése, a világító anyag kímélése, a láрма, veszekedés megszüntetése s a magyar nyelven beszélők (hungarisantes) megbüntetése.¹¹

Így volt ez Debrecenben még a 18. század végén is.

Még 1775-ben teljesen a latin nyelv tudományosságra törekedtek a professzorok. Latinul adtak elő és a latin nyelv ékesszólás elsajátítása volt a tanítás végcélja. A deákoknak nemcsak az iskola falain belül, hanem azon kívül is latinul kellett társalogni. A kik magyarul beszéltek (hungarisantes), az ifjúság törvényszéke részéről súlyos büntetésnek tették ki magukat.¹²

A Calepinus-szótár 1586-os leideni kiadásában szerepel a Corycaei cím-szó. A héber, francia, spanyol, olasz, angol, lengyel és német mellett olvasható a magyar értelmezés is: 'Alattomban volo czirkalo, kémelő'. Balázs János említi, hogy a szó Comenius *Januájában* is előfordul, itt „*alattomban járó közköpi*” a magyar neve a rettegett besúgónak.”¹³ Szenci Molnár Albert szótárában a Corycaeus jelentése 'Alattomban kémelő, cirkalo, feljegyző'. Pápai Páriz Ferencnél kissé eltérő írásmóddal 'Alattomban kémlő, Tzirkáló'. Innen kerülhetett át ugyanebben a formában Ioan Bobb román görögkatolikus püspök 19. század elején készült román–latin–magyar szótárába.¹⁴ Finály Henriknél és az újabb szerkesztésű latin–magyar szótárakban azonban ez a jelentése már nem szerepel. A TESZ magyarázata szerint a közköpi 'kotnyeleskedő, pletykahordó személy'; 'ármánykodó, fondorlatoskodó, kétkulacsos, intrikus személy'.

¹⁰ BÉKEFI 1621/1899, 37.

¹¹ BARCZA 1896, 454. A „hungarisantes” kifejezésre és előfordulásaira Imre Mihály hívta fel a figyelmet, ezúton is köszönöm.

¹² BARCSA 1907, 78.

¹³ BALÁZS J. 1958a, 76.

¹⁴ BOBB 1822.

2. 3. 3. Ephorosztól Erasmusig

A szó előfordulására Pápai Páriz Cicerótól idéz példát: „Corycaeis plena sunt omnia: Mindenüt vagynak hír hordók vizsgálók.” Az idézet forrása nem Cicero, hanem Erasmus. A fordulat Arnoldusnak és Corneliusnak „a meggondolatlan fogadalomról” szóló „nyájas beszélgetésében” található.¹⁵ A magyar fordítás értelemszerűen adja vissza jelentését:

Figyelmeztetek, ne fecsegy valami meggondolatlanságot, mert a falnak is füle van.¹⁶

A kérdéses szó görögös változata Cicerónál hasonló értelemben az egyik Atticus-levélben bukkan fel:

Így tehát ezután arról nem fogok írni neked, hogy mire készülök, hanem csak arról, amit már megtettem; úgy tűnik ugyanis, mindenki Korükaiosz, kihallgatják, amit beszélek.¹⁷

A szolás eredetét már az antikvitásban többféleképpen magyarázták. Az elnevezés alapjául szolgáló földrajzi név nem egyértelmű: Korükosz (Corycus) nevű város vagy hegyfok több helyen is előfordul. Az ókori szerzők hol egyiket, hol másikat említik. Ephorosz Lüdiába helyezi, Zénodotosz és a Szuda-lexikon Pamphüliába, Attalea közelébe. Szephanosz Büzantinosz szerint az ióniai Teosz városa mellett van, Sztrabón és Plinius úgy tudja, Kilikiában található.

A mondás eredetét minden forrás a környékét uraló kalózokkal hozza összefüggésbe. Az egyik változat szerint a Korükaioszok (Corycaeii), Korükioszok (Corycii) vagy Korükióták (Coryciotae) a közeli települések lakói. Együttműködtek a tengeri rablókkal: hogy ne bántsák őket, különféle álöltözetekben elmentek a környező városokba és kikötőkbe, kihallgatták, kik, hova készülnek hajózni, és amit megtudtak, azt jelentették a kalózoknak. Mások úgy magyarázzák: a Corycaeusok maguk a kalózok. Akárhogy is volt, innen származik a közmondás: kihallgatta egy Corycaeus.

¹⁵ „Sed interim illud mihi monendus es, ne quid effutias incogitantius: iam enim Corycaeis plena sunt omnia.” *Colloquia Familiaria, De votis temere susceptis*. ERASMUS 1540, 31.

¹⁶ ERASMUS 1540/1967.

¹⁷ „Itaque posthac non scribam ad te, quid facturum sim, sed quid fecerim: omnes enim Korykaios videntur subauscultare, quae loquor.” *Ad Atticum*, 10, 18.

A fordulat a komédiaszerzők, Menandrosz és Dexipposz művei révén terjedt el. A 16. századi humanisták a mondást Erasmus szólásgyűjteményének különféle változataiból is ismerhették. Az egyik korai kiadásban ez áll:

Kihallgatta egy Coriceus. Sztrabón a 14. könyvében a következő történetet írja le. Egykor az ázsiai Coricus-hegyfok környékét a tengeri rablók uralták, akiket a hegyről Coriceusoknak neveztek. Az volt a szokásuk, hogy szétszéledtek a kikötőkben, és kilesték a kereskedők szándékát. Titokban kihallgatták, milyen áruval, hová hajóznak. Miután megtudták terveiket, a megfelelő helyen megtámadták és kifosztották őket. Ez a dolog olyan széles körben elterjedt, hogy innen ered a mondás: kihallgatta egy Coriceus. Azt érzékeltük vele, hogy a kíváncsiskodók kifürkészik, amit titokban akarunk tartani. Cicero alkalmazza ezt a szólást egy Atticushoz írt levelében: úgy tűnik ugyanis, mondja, hogy mindenki Coriceus, kihallgatják, amit beszélek.¹⁸

Egy rövidebb megfogalmazásban így szerepel:

Kihallgatta egy Corycaeus. Akkor használják, amikor valaki megpróbálja titokban tartani, amit csinál, de a kíváncsiskodók mégis megtudják. Corycus egy igen magas hegyfok Pamphüliában, sok kikötő van a közelében, és ezért a kalózok alkalmas leshelye. Akik a hegy környékén kémlelődek, azokat nevezték Corycaeusoknak.¹⁹

Mint korábban idéztem a *Nyájas beszélgetésekből*, Erasmus maga is él ezzel a fordulattal. A *Balgaság Dicséretében* az istenek döreségéről szóló fejezetet – a modern magyar fordítás szerint – így fejezi be:

¹⁸ „Coriceus auscultavit. Strabo li. xiiii. huiusmodi meminit historiae: olim totam Corici montis Asiatici praeter navigationem latronibus obsessam fuisse. Quos a monte Coriceos nominabant. Eos per portus dispersos solitos mercatoribus insidiari: furtimque auscultare: quid mercium ferrent: quo navigare destinassent: deinde collectos in loco adoriri ac spoliare. Quae res adeo in rumorem venit: ut inde proverbium natum sit: Coriceus auscultavit: quo secreta nostra a curiosis observari significamus. Usus est hoc adagio Cicero in epistolis ad Atticum: Omnes enim inquit Coricei subauscultare videntur quod loquor.” *Adagia*, 1, 2, 44. ERASMUS 1509, D3v.

¹⁹ „Corycaeus auscultavit. Ubi quis id quod agit, conatus dissimulare, tamen a curiosis deprehenditur. Corycus mons est Pamphyliae praecelsus ac portuosus, atque ob id piratarum insidiis opportunus. Exploratores illius montis Corycaeos vocabant.” ERASMUS 1549, 117.

No de jó lesz hallgatni, mint Harpokratés, nehogy valami árulkodó isten kihallgasson, hogy olyasmit mesélek el, amit még Mómos sem adhatott tovább büntetlenül.²⁰

A „valami árulkodó isten” az eredeti szövegben: „Corycaeus aliquis Deus”.²¹

2. 3. 4. Nürnbergtől Kolozsvárig

Visszatérve a szóban forgó beszédgyakorlatok szerkesztőjéhez: Heyden Sebald 1519-től tanított a nürnbergi Kórházi Iskolában. Az intézmény neve onnan ered, hogy a Szentlélek Kórház épületében működött. 1521-ben nevezték ki rektorrá. 1525-ben a Szent Sebald-iskolába helyezték át rektor-nak. Alighanem ebben a minőségében állíthatta össze a könyvecskét. Első kiadásából nem ismerünk példányt, de elérhető olyan későbbi redakció, amelynek címében szerepel, hogy a nürnbergi Szent Sebald-iskola kisdíák-jainak készült.²²

Heyden Sebald pályafutása szorosan összefonódik a század egyik legnépszerűbb Donatus-átdolgozásának szerzőjével, Leonhard Culmannéval, akiről a latin grammatikák tárgyalása során bőven lesz szó. Hat éven keresztül kollégák voltak. Culmann 1518-ban kapott segédtanítói állást (coadjutor) a Kórházi Iskolában. 1521-ben, amikor Sebald rektor lett, rendes tanárrá (ludimagister) léptették elő. Amikor Sebaldot a Szent Sebald-iskolába helyezték át rektornak, a helyére Culmann került.

A Molnár Gergely által elindított, később részletesen ismertetendő kolozsvári tankönyvprogramba tartozott Culmann Donatus-átdolgozása. Corycaeus-ügyben érdemes vetni egy pillantást az 1600. évi kolozsvári kiadásra. Ebben olvashatók azok az iskolai törvények, amelyek 30 pontban sorolják fel, hogy milyen vétségekért jár szigorú büntetés. A 10. pont szerint súlyos hibát követ el az a tanuló, aki az iskolában a kötelező latin

²⁰ KARDOS Tibor fordítása: ERASMUS 1509/1994, 33.

²¹ „At satius est in his Harpocratis meminisse, ne quis forte nos quoque Corycaeus aliquis Deus auscultet, ea narrantes, quae ne Momus quidem impune proloquutus est.” ERASMUS 1509, 15.

²² HEYDEN 1565.

helyett németül merészel megszólalni.²³ Aligha pusztán mechanikus átvétel egy hasonló német szabályzatból a „Germana colloquia” említése, hiszen a 16. századi kiadásokban a csekélyke népnyelvű példaanyag is inkább német, mint magyar. A kolozsvári német anyanyelvű diákokra gondolva ezen nem is kell meglepődnünk.

A külföldi, elsősorban német minták nyomán a hazai használatra szánt latin nyelvtanokban és nyelvgyakorló könyvekben is megjelentek a magyar kiegészítések, de a 16. század során csak el-elvétve. Az anyanyelv kezdeti szerény jelenlétéhez képest gazdag magyar anyaguk miatt kivételt képeznek Sylvester János kapcsolódó munkái. Ezek a kortárs európai törekvésekkel tökéletes összhangban voltak, de hazai vonatkozásban úttörőnek számítnak.

2. 4. GRAMMATICA HUNGAROLATINA, 1539

2. 4. 1. Glóttomakhia és mataiotekhnia

A *Grammatica Hungarolatina*t illetően Ács Pál tett fontos megállapításokat. Részletesen vizsgálja a Sylvester nyelvszemléletét megvilágító európai összefüggéseket. A *glóttomakhia* és a *mataiotekhnia* kifejezéshez kapcsolódva elemzi a „nyelvek harcának” korabeli tartalmát. Sylvester lehetséges közvetlen forrásaként a 4. században élt római grammatikust, Marius Victorinust említi. A „bestseller ciceroniánus grammatikus, Niccolò Perotti és követői” mellett valóban nem zárhatjuk ki ezt a lehetőséget sem, tekintettel arra, hogy „Marius Victorinus művei a teljes középkor és reneszánsz folyamán általános használatban voltak”.²⁴

²³ „Germana, non Latina cuiquam colloquens”. CULMANN 1600, H7v. A szabályzatot teljes terjedelmében közli MÉSZÁROS 1981a, 224.

²⁴ Ács 2014a, 49, 50.

2. 4. 2. A körtvilytől a figéig: a *Grammatica Hungarolatina* szaknyelvi jelentősége

Sylvester jelentőségét a magyar szaknyelv kialakulását illetően – érthető módon – a legtöbbet a nyelvtani szakkifejezésekkel összefüggésben méltatták. A nyelvtudomány történetének kutatói bőszegesen foglalkoztak Sylvester magyar terminusainak, definícióinak, anyanyelvű példáinak jelentőségével. Hogy csak egy példát hozzak: Lőrinczi Réka mintaszerű alaposzággal elemzi „az közbe uetis”, azaz az interiectio tágabb összefüggéseit, Sylvester magyarázatát összevetve a régiség grammatikai szakmunkáival és a modern nyelvtudomány eredményeivel.²⁵

A *Grammatica Hungarolatina* magyar szakkifejezései azonban nemcsak a nyelvészeti terminológiát érintik, hanem más szakterületeket is. A következőkben a növénytani szaknyelvből hozok néhány példát.

A névszók tárgyalásánál Sylvester sorra veszi a nyelvtani nemekhez kapcsolódó szabályokat. A második regulában leszögezi: a nők, a női foglalkozások, a városok és a fák neve nőnemű.²⁶ Az utóbbiakra hozott latin példák magyar jelentését is megadja, a következőképpen:

pirus	körtvily fa
pomus	alma fa
prunus	szilva fa
ficus	fighe fa ²⁷

Később Sylvester megjegyzi:

Sok olyan fa van, amelyik a mi Magyarországunkon bőséggel előfordul, és sok olyan is, amelyik nem. Ám nemcsak, hogy minden fát nem tudunk megnevezni a nyelvünkön; de még a mi vidékünk fáinak a nevével is bajban vagyunk. Ugyanaz vonatkozik más dolgokra, a füvekre, az ásványokra, a drágakövekre és egyebekre is, amit a fákról mondok. Nem egyedül mi vagyunk ezzel így, hanem más népek is, (ha hiszünk Celsusnak) még

²⁵ LŐRINCZI 2008.

²⁶ „Mulierum ac officium muliebrium, urbium arborumque nomina generis sunt feminina.” SYLVESTER 1539/2006, 45.

²⁷ *Uo.*, 48.

a görögök is; jó lenne, ha emiatt közülünk senkinek sem kellene szemrehányást tennie magának.²⁸

A latin szöveg többféleképpen is értelmezhető. Sylvester-monográfiájában Balázs János az utolsó mondatot – „ne sit, ut quis ex nostris ob hoc ipsum sibi ipsi displiceat” – másképp fordítja: „Ezért hát senki hazánkfia ne méltatlankodjék emiatt.”²⁹ Nyelvtanilag mindkét lehetőség megengedhető; én azonban fentebb közölt saját változatomat közelebbinek érzem a *Grammatica Hungarolatina* szellemiségéhez. Úgy vélem, Sylvester nem annyira a magyar elnevezések hiányát mentegeti, mint inkább kidolgozásukat sürgeti.

A fák, fűvek, ásványok görög elnevezésével kapcsolatban két Celsus nevű szerzőre is gondolhatunk. Arruntius Celsus római grammatikus a Krisztus utáni 1–2. században élt, egy műve a latin és a görög elnevezések összefüggéseit is érinti.³⁰

Aurelius Cornelius Celsus az egyik legismertebb ókori orvosi szakíró. Időszámításunk kezdete előtt született, az 1. század közepe táján halt meg. Nagy összefoglalójának ötödik könyve a betegségek kezeléséről szól, többek között a gyógyhatású növényekről, ásványi anyagokról és egyéb szerekéről. A szerző a latin elnevezések mellett feltünteti a görögöt is, ha van, „quod Graeci [...] appellant”; „quod a Graecis [...] nominatur”; „quod Graeci [...] vocant” és hasonló fordulatokkal.³¹

Akármelyik Celsusra hivatkozik Sylvester, számunkra a forrás pontos meghatározásánál is fontosabb, hogy a fák, fűvek, ásványok és drágakövek magyar elnevezések hiányát és – ha értelmezésem helyes – szükségyszerűségét teszi szóvá, mintegy kijelölve az anyanyelv művelésének egyik további feladatát.

²⁸ „Multae sunt arbores, quarum Hungaria nostra ferax est, multae, quarum non. Tantum autem abest, ut omnium arborum nostro sermone habeamus vocabulum, ut in nostrae quoque regionis arborum vocabulis laboremus. Quod de arboribus dico, idem de aliis rebus, herbis, lapidibus, gemmis etc. sentiendum. Nec soli nos, sed et aliae gentes, cum quibus (si Celso credimus) et Graeci, ne sit, ut quis ex nostris ob hoc ipsum sibi ipsi displiceat.” *Uo.*, 48.

²⁹ BALÁZS J. 1958a, 413.

³⁰ CELSUS, A.1600.

³¹ CELSUS, A. C. 1516.

2. 4. 3. A *Grammatica Hungarolatina* utóélete

A *Grammatica Hungarolatina* utóéletének dokumentumai számos érdekes művelődés- és tudománytörténeti, sőt kifejezetten irodalomtörténeti mozzanatra irányítják a figyelmet. A továbbiakban ezek közül ismertetek néhányat.

2. 4. 3. 1. Sylvester János *Grammatica Hungarolatina*-ja mint tankönyv Debrecenben a 18. században

Az anyanyelvű oktatás elterjesztésére irányuló korai, 16. századi törekvésekről a grammatikai irodalomról szóló fejezetben szólok részletesen. A hasonló próbálkozások a következő század sikertelen kísérletei után a 18. század vége felé erősödtek meg. Ebben akár a *Grammatica Hungarolatina* ismeretének is lehetett szerepe. Feltételezhető hatásának kutatásához Borzsák István megállapításai szolgálnak alapul.

Budai Ézsaiásról szóló monográfiájában³² Borzsák számos adatot tesz közzé, amelyek bizonyítják, hogy Budai a debreceni református kollégium professzoraként fontosnak tartotta az anyanyelv használatát az iskolában, és ennek érdekében ő maga is sokat tett. A magyar nyelv szabályainak rendszerezését illetően Borzsák egyik megjegyzése Sylvester János *Grammatica Hungarolatina*-jára vonatkozik. Ezen a nyomon elindulva új információkra derül fény arra nézvést, hogy az első ismert magyar nyelv-tan jó két és fél évszázaddal keletkezése után milyen szerepet játszott vagy játszhatott volna az oktatásban. Mielőtt azonban erre rátérnék, röviden ismertetem, milyen nézeteket vallottak a magyar nyelv alkalmazásáról a 18. század végén. Arra is utalnom kell, hogy Budai tevékenysége hogyan illeszkedik a *Grammatica Hungarolatina* újrafelfedezésének történetébe.

2. 4. 3. 1. 1. A magyar nyelv szerepe az oktatásban

Margócsy István kutatásai nyomán úgy tűnik: a 18. század utolsó évtizedeiben sokan úgy gondolták, hogy a magyar nyelv szabályait először

³² BORZSÁK 1955.

tudományos alapossággal ki kell dolgozni, és csak utána lehet alkalmazni az oktatásban.

Úgy látszik, még azok a gondolkodók, írók is, akik pedig teljes szívvel-lélekkel a magyar nyelvi program mellett álltak ki, s azt vallották, hogy a magyar nyelv nem szűkülökdi semmiben, a magyar nyelv korabeli „megállapítottságával” szemben komoly bizalmatlansággal éltek, s ezért először – természetesen a folyamatosan folytatott írói/fordítói munka mellett – a magyar nyelv eddig még pontosan nem tisztázott szabályainak meghatározását és egyeztetését akarták végrehajtani, ezt pedig nyilván nem lehetett oktatás közben végezni, sőt a normatív meg nem határozott nyelvet ilyen állapotban nyilván oktatandónak sem vélték, iskolai alkalmazását korainak láthatták [...]. A nyelvvel kapcsolatos szervezkedések ezért nem oktatási, hanem „tudós” intézményeket óhajtottak volna felállítani, s a tudós társaságok iránt való szándékok épp ezért nem a nyelv tanításának, hanem előzetes standardjának megállapítására, azaz a „tökéletes” grammatika és a „teljes” szótár elkészítésére irányultak.³³

Margócsy az iskolai magyar nyelvűségnek három korabeli stratégiáját különbözteti meg. Az oktatás szempontjából a legkevésbé érdekes az, amelyet ő harmadikként tárgyal:

[...] a nyelv önmagáért való tudományos és/vagy esztétikai kutatását csak kevesen választották, s közöttük is hamarosan jelentős viták alakultak ki a grammatikai szabályozás vagy az írói alkotói szabadság dichotómiája kapcsán.³⁴

Az iskolai alkalmazáshoz szorosabban kapcsolódik a másik két elképzelés. Az első

[...] a nyelvművelésbe beleértette a nemzet kultúrájának minden elemét [...], s elsősorban a mindenre kiterjedő egyetemes literatúra-fogalomnak magyar nyelvű kiterjesztését célozta meg [...]. E koncepcióban a nyelv és a nyelvi kultúra mintegy egyetemes demiurgoszi funkcióban tűnik fel; kiművelése a társadalmi élet egészét átalakítaná – ugyanúgy, ahogy visszavetítve

³³ MARGÓCSY 2005, 115.

³⁴ *Uo.*, 123.

eddig társadalmi bajainak generális okaként is kinevezhető lesz a nyelv-művelés hiánya vagy a latin nyelv sokáig tartó káros uralma. [...] A másik stratégiai elképzelés a lehető legegyszerűbb megoldást választotta (s a gyakorlatban feltehetően ennek hívei és képviselői voltak a legszámosabban): a nyelvtanítás arra és csak arra van kitalálva, hogy Magyarország nem-magyar ajkú lakosságát megtanítsa magyarul, s ezáltal biztosítsa a nem-magyar népességnek nemcsak kulturálódási lehetőségeit, hanem magyar állampolgárságát is.³⁵

2. 4. 3. 1. 2. Budai Ézsaiás a magyar nyelvről

Budai Ézsaiás már Göttingenben benyújtott doktori értekezésében (1794) is leszögezte, hogy a „lingua vernacula”, az anyanyelv „a legfőbb eszköz, amely a kultúrát bármely országban a nép legalsó rétegei közé is eljuttatja”.³⁶ Amikor a debreceni kollégiumban 1797-ben vitát nyitottak a tanítás nyelvéről, „alkalmasint” Budai fogalmazta meg azt a határozatot, amely elrendelte a magyar nyelvű oktatást. Ugyanakkor tisztában kell lennünk azzal is, amit Borzsák István így fogalmaz:

[...] a magyarnyelvűség 1797. évi elrendelése persze még korántsem jelentett gyökeres változást a debreceni iskola életében: a latin továbbra is megtartotta uralkodó helyét. Arról volt szó csupán, hogy a kötelező és kizárólagos latinnyelvűségen enyhítsenek és az anyanyelv szóhoz juttatásával egyáltalán az oktatás eredményességét fokozzák. Ezt a célt szolgálták *Budai latin nyelvkönyvei*.³⁷

A különböző szintű kézikönyvekben a szabályok és magyarázatok megfogalmazásában és a példaanyagban nagy mértékben támaszkodott az anyanyelvre. Ehhez szükség volt a magyar nyelv szabályainak ismeretére és rendszerezésére is. Borzsák István hivatkozik Péczely Józsefnek egy adatára,

³⁵ *Uo.*, 119–120.

³⁶ BORZSÁK 1955, 61.

³⁷ *Uo.*, 82–84.

[...] mely szerint Budai „az akkor hiányai mellett is legjobbnak tartott, jutalomnyertes debreceni magyar Grammatikából maga rövid kivonatot készített, tanítóknak, tanítványoknak kézikönyvül – vezérfonalul.”³⁸

Nem a debreceni grammatika volt az egyetlen magyar nyelvtan, amit Budai kijegyzetelt. Tanári munkásságához kapcsolódva Borzsák István röviden ismertet néhány fennmaradt diákjegyzetet, amelyek a professzor debreceni óráin készültek. Majd megemlíti: „1804-ből való jegyzetek találhatók végül a debreceni R. 586. jelzésű füzetben.” A kapcsolódó lábjegyzet szerint:

A 61 lapnyi terjedelmű kéziratban másfél lap történelmi vonatkozású; a végén Euripidésszel kapcsolatos, derekas részében pedig Sylvester János „Grammatica Hungaro-Latina in usum puerorum scripta” c. munkájára vonatkozó bejegyzéseket olvashatunk.³⁹

Mielőtt rátérnék Budai jegyzetére, röviden utalnom kell a *Grammatica Hungarolatina* utóéletének korábbi szakaszaira. A 16–17. században felbukkantak különböző említések valamiféle latin–magyar nyelvtanról. Ezek egyesek szerint Janus Pannonius elveszett grammatikájára utalnak, mások úgy vélik, hogy Sylvester munkájára. A minden kétséget kizáróan a *Grammatica Hungarolatina*ról szóló hírek a 18. század utolsó évtizedeiben jelennek meg. Legkorábban egy 1770-ben keltezett soproni kézirat osztrák történetben említik.⁴⁰ Margócsy István 1776-hoz kapcsolja azt a következőkben részletesebben ismertetendő adatot, mely szerint a debreceni piarista gimnáziumban Sylvester grammatikájából tanították a magyar nyelvet. A bécsi bibliográfus, Michael Denis 1782-ben közölte a munka pontos címleírását.⁴¹ Ennél kézzelfoghatóbb magának a kötetnek a felbukkanása Debrecenben. A jelenleg ismert egyetlen példányról a tudós világ az 1790-es évek elején szerezhetett hiányos értesüléseket Wespérmi István híradásaiból. Első közleménye a kassai Magyar Museumban jelent

³⁸ *Uo.*, 88–89. A hivatkozott forrás Péczely akadémiai emlékbeszéde: In A. M. Tudós Társaság Évkönyve 6 (1845), 48.

³⁹ BORZSÁK 1955, 88.

⁴⁰ Részletesen: BARTÓK I. 2007, 283–291.

⁴¹ DENIS 1782, 411–412.

meg 1792-ben.⁴² Ugyanez a szöveg a következő évben újra napvilágot látott a bécsi Magyar Hirmondóban.⁴³ Weszprémi 1795-ben az ismeretést egy gyűjteményes kötetébe is felvette, így tudósítása összesen háromszor volt olvasható nyomtatásban.⁴⁴ Kazinczy Ferenc nyomozta ki, hogy a *Grammatica Hungarolatina* Sinai Miklós debreceni professzor tulajdonában van. A szöveget lemásoltatta és több sikertelen próbálkozás után végül 1808-ban kiadta.⁴⁵ A kiadás történetéről a következő fejezetben részletesen szölok.

2. 4. 3. 1. 3. A debreceni piaristák

Az első adat tehát, amelyik Sylvester nyelvtanának kifejezetten a tanításban betöltött szerepére vonatkozik, Debrecenhez fűződik. Margócsy István fentebb idézett tanulmányában részletesen feldolgozza a magyar nyelv 18. századi oktatásának forrásait. A dolgozatot kiegészítő adattárban a kapcsolódó dokumentumok időrendjében követik egymást a hivatkozások. Ezek között olvasható: „1776: a debreceni piaristáknál »a magyar nyelv-nél vezérkönyvül *Grammatica J. Sylvestro Pannonio autore* c. könyv szolgált.«” A lábjegyzetben Margócsy hivatkozik forrására, a gimnázium egyik 19. század végi évkönyvében megjelent iskolatörténeti összefoglalásra, majd felveti a kérdést: „Ez vajon valóban Sylvester János grammatikájának használatát jelentené?”⁴⁶ A válaszra jómagam is kíváncsi volnék. Az idézett szöveg környezetéből azonban nem derül ki, honnan származik az információ. A tágabb összefüggéseket vizsgálva sem találtam semmi olyasmit, ami a hírt pontos filológiai adatokkal megerősíthetné.

A debreceni piarista gimnázium 1895/96-os évkönyvében olvasható a terjedelmes összefoglaló az iskola történetéről. Szó esik benne – többek között – az intézmény 18. századi oktatási rendjéről. A tanulmány szerzője,

⁴² WESZPRÉMI 1792. Keltezése és aláírása a következő: „Az illy tsekélységekben magokat gyönyörködtetőknek kedvéért írtam Debretzenben Szent Mihály’ havának 8-dik napján, 1792. Dr. Weszprémi István.”

⁴³ WESZPRÉMI 1793. A keltezés szövege egyszerűbb, a dátumot Weszprémi az időszerűre javította: „Debreczenben, Böjt elő Havának 2-dik napján 1793-dikban. D. W. I.”

⁴⁴ WESZPRÉMI 1795. A cím és a keltezés megegyezik a Magyar Museumban megjelent cikkével. Weszprémi híradásainak összefoglalása: KAPRONCZAY 2010, 64–65.

⁴⁵ SYLVESTER 1539/1808.

⁴⁶ MARGÓCSY 2005, 136.

Cserhalmy József köszönetet mond „Starck Andor gymn. tanár urnak, ki »Iskolánk szervezetek« című cikknek nagy részét megírni szives volt.” Ebben a fejezetben a VI. osztály tananyagáról a következőt olvashatjuk:

Az eddig felsorolt tárgyakon kívül a magyar- és görögnyelv is képezte az oktatás tárgyát, bár nem oly részletesen és figyelmesen mint a latin. A magyarnyelvnél vezérkönyvül: „Grammatica J. Sylvestro Pannonio auctore” című könyv szolgált, a görögnél pedig a *Compendiaria graecae grammaticae institutio*, Tyrnaviae 1766.

Margócsy feltehetően a Sylvester grammatikájával együtt említett görög nyelvtan kiadási éve alapján tette az adatot 1776-ra. (Ha így volt, a harmadik számjegyet elnézte.) Az évszám szolgálhat terminus post quem gyanánt: az iskolatörténet írója értelemszerűen csakis 1766 utáni forrásból meríthetett. Az idézett helyen ez a legkésőbbi dátum: a szöveg folytatásában a szerző korábbi tankönyvekre hivatkozik:

A természettannál alapul: F. Dalham *Institutiones physicae* (Viennae 1753.) is vétetett, de az oktatás a gyakori és közönséges, tehát ismeretes természeti tűnemények, ismertetése [!] és magyarázatára szorítkozott. A mértani oktatásnál használtatott például: Euclidis libri (Leutschoviae 1647.) című könyv.⁴⁷

Okkal feltételezhetjük tehát, hogy a forrás 1766 utáni, de azt nem tudhatjuk meg belőle bizonyosan, hogy a *Grammatica Hungarolatiná*t mikortól ismerték és használták.

Az évkönyvben az adat forrására pontos, visszakereshető utalás nincs. Az általam elért szakirodalomban és levéltári anyagok között sem találtam olyan helyet, ahonnan az idézett állítás származhat. A debreceni piarista rendház iratanyagának egy része a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárba került, ezt nem volt módomban átnézni. Az anyag más része Budapesten, a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában található. Az itt átvizsgált könyvtárjegyzékek és tantervek nem említik Sylvester grammatikáját. Ugyancsak negatív eredményre jutottam a Magyar Országos Levéltárban, ahol az iskolatörténetben szereplő adat forrását további tantervekben,

⁴⁷ CSERHALMY 1896, 76.

jelentésekben, a prímási és helytartótanácsi körkérdésekre adott válaszok között kerestem.⁴⁸

Mindazonáltal igen figyelemreméltó a *Grammatica Hungarolatina* debreceni használatára vonatkozó állítás, hiszen a ma ismert egyetlen példány Debrecenben bukkant fel a 18. század végén. Mint említettem, a becses darab Sinai Miklós professzor tulajdonában volt. Hogy Sinai vajon a debreceni piaristák feltételezhető példányát szerezte meg, vagy máshonnan jutott hozzá, nem tudni.⁴⁹

2. 4. 3. 1. 4. Budai jegyzetei

A *Grammatica Hungarolatina*ra vonatkozó következő adat Budai Ézsaiáshoz kapcsolódik. A Borzsák fentebb idézett megjegyzésében említett kézirat ma is tanulmányozható a Tiszántúli Református Egyházkerület és Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában.⁵⁰ A körülbelül negyedrért méretű füzet 80, ceruzával megszámozott levelet tartalmaz, a 31. levél rektóráig van teleírva. A borító belső oldalán egy későbbinek tűnő bejegyzés tudatja: „Budai Ésaís jegyzései”. Az első levél verzőjától a 28. verzőjátig terjedő, 55 lapnyi rész vonatkozik a *Grammatica Hungarolatina*ra. A második levél rektórájának a tetején ez áll: „K 726.” – mintha egy raktári jelzet vagy tételszám lenne. Ez után következik a jegyzetelés megkezdésének időpontja: „Notatur d. 28. Junii 1804.”

A grammatika utóéletének kutatásához eddig soha nem használták fel azt az adatot, mely szerint a példány, amelyikből Budai jegyzetelt, 1804 nyarán a bécsi császári könyvtárban lett volna. A debreceni könyvtár kéziratkatalógusában ugyanis a füzet így szerepel:

R 586

Budai Ézsaiás: Extractus ex libris Bibliothecae Caesariae Vindobonensis.

Bécs, 1804.

⁴⁸ A piarista oktatásügy kutatásához nyújtott segítségéért Koltai Andrásnak tartozom köszönettel.

⁴⁹ A Sinai-hagyaték gondozója, Szabadi István a 28 kötetnyi iratanyag feldolgozása során nem talált olyan adatot, amelyikből a kötet eredetére lehetne következtetni. Szíves tájékoztatását ezúton is köszönöm.

⁵⁰ A könyvtári munkában nyújtott segítségét Kovács Teofilnak és Fazakas Gergely Tamásnak köszönöm.

Autogr. 32 ff. 250×200 mm.

ff. 1–28. Sylvester, Joannes: „Grammatica Hungarolatina in usum puero-
rum recens scripta.” Sárvár, 1539.

ff. 29–31. „Euripides Orestes ... edita Sigismundo Geloo Pannonio inter-
prete...” Basel, 1550.⁵¹

Könyvtörténeti kérdés, hogy Budai vajon valóban Bécsben jegyzetelte-e az ottani példányt. Azt a feltételezést, hogy a munka meglehetett a császári könyvtárban, erősíti az a fentebb említett adat, mely szerint első ismert pontos címléírása a korábban már ugyancsak említett bécsi bibliográfus-tól, Michael Denistől származik. Denis a régi bécsi nyomtatványokat sorra véve az 1544-es évnél tárgyalja Sylvesternek a *De Bello Turcis inferendo Elegia...* című költeményét, és megpróbálja összefoglalni a szerzőjének személyére és munkásságára vonatkozó adatokat. Itt – többek között – ezt olvashatjuk:

Benkő idézett művében, a 334. lapon azt írja, hogy Sylvester fordította az Új-Szigeten 1541-ben nyomtatott Újszövetséget, és Bélnek a *Litteratura Hunno-scythica* című művének 36. lapjára hivatkozik. De ott ez a kiváló férfiú semmit nem szól Sylvester egyházi tisztségéről, és a 66. lapon sem. Viszont Petrus Lascovius Monedulatus [Laskai Csókás Péter] *De homine magno illo in rerum natura miraculo* című értekezésében, az előszó-
ban meg van nevezve minden magyar, aki 1522-től 1585-ig Wittenberget látogatta. Ezek között található az 1534. évben Johannes Sylvester, más-
képpen Erdőssy, ahogyan ott nevezik, és Benedict Abadi, aki az említett Újszövetséget nyomtatta. Még ez előtt Silvester [!] az ő közreműködésével kiadta a *Grammatica Hungaro-latina in usum puerorum recens scripta*, Neanesi (Új-Szigeth, Neuinsel) című művét nyolcadrét formában. E két munkája alapján érdemesítették arra, hogy Bécsben professzor legyen.⁵²

⁵¹ FEKETE–SZABÓ 1979, 113.

⁵² „Benkő I. cit. [Transylvania] p. 334. macht diesen [Sylvester] zum Uebersetzer des unga-
rischen zu Új-Szigeth 1541. gedruckten N. Test., und berufft sich auf Bels Litterat. Hunno-
scythica p. 36. Aber da sagt der vortreffliche Mann nichts von Sylvesters geistlichen
Würden, auch p. 66. nichts. Hingegen werden in des Petr. Lascovius Monedulatus Tract.
De Homine magno illo in rerum natura miraculo, in der Vorrede alle Ungarn genannt,
die von 1522. bis 1585. Wittenberg besucht haben, unter welchen sich denn auch aufs
Jahr 1534. Joh. Sylvester sonst Erdőssy, wie es dort heisst, und der Benedict Abadi, der
das erwähnte N. T. gedruckt hat, befinden. Noch vor diesem gab Silvester 1539. durch
ihn Grammatica Hungaro-latina in usum puerorum recens scripta, Neanesi (Új-Szigeth,

Ugyanakkor sem a régebbi, sem a legújabb bécsi könyvtári katalógusokban semmi nyoma nincs a *Grammatica Hungarolatinának*. Mivel azonban Budai közvetlen környezetében, Debrecenben egészen bizonyosan volt egy példány, könnyen előfordulhatott, hogy a professzor azt jegyzetelte ki, és csak a titoktartás miatt említette a bécsi könyvtárat, nehogy híre keljen a féltve őrzött ritkaságnak. E feltételezés Borsa Gedeontól származik; szíves szóbeli közlését ezúton köszönöm meg. Sinai Miklós példányát egyébként valóban nagy titkolózás övezte: még a munkát ismertető Wessprémi István sem volt hajlandó sokáig elárulni forrását. Miután Kazinczy nagy nehezen a nyomára jutott, Sinai tudta nélkül, fiának segítségével volt kénytelen eljuttatni a becses nyomtatványt a másolóhoz, Obernyik Józsefhez – történetesen éppen 1804-ben. Erről részletesebben a Kazinczy-féle kiadás tárgyalásánál lesz szó.

Vajon véletlen, hogy Obernyik és Budai ugyanabban az évben vette kézbe Sylvester nyelvtanát? Nem tudhatjuk. Ha pontosan ugyanakkor dolgoztak volna, ez azt is erősíthetné, hogy léteznie kellett két különböző példánynak, az egyiknek Bécsben, a másiknak Debrecenben. Mindazonáltal az is könnyen elképzelhető, hogy ha csak egyetlen, debreceni kötetről van szó, akkor kapva az alkalmon – mármint, hogy Sinai éberségét kijátszva hozzáférhetővé vált a kötet – egymás után jutottak hozzá.

Egyetlen apró jel utal arra, hogy Budai talán mégsem a ma is ismert, debreceni eredetű példányból jegyzetelt. A szigorú filológus mindenütt megadja a helyet, ahonnan a kimásolt szövegrészek származnak. Mindig a lapszámra hivatkozik. Például: az ajánló versek a címlevél verzóján folytatódnak a tanulókhoz szóló tetrasztichonnal. Budai hivatkozásában ez a 2. lap (pag. 2.). Hasonlóan: a bevezető szövegek utáni belső cím a 3. levél rektóján olvasható, tehát Budainál ez az 5. lap (pag. 5.).

Akkor lehetnénk egészen nyugodtak afelől, hogy Budai a debreceni példányt használta, ha az eredetileg számozatlan lapok utólag meg lennének számozva. Logikusnak tűnik ugyanis az a feltételezés, hogy ha a professzor a jegyzetelés során mindig hivatkozott a lapokra, akkor nem kezdte újra meg újra előlről a számolást, vagy nem végig fejben tartotta, hogy éppen hol tart, hanem esetleg ráírhatta a lapokra a számokat. A *lapszámozásnak* azonban az ismert példányban nincs nyoma. Az unikumnak a *leveleit*

Neuinsel) 8, heraus. Diese beiden Stücke mögen sein Verdienst zur Wien Professur gewesen seyn.” DENIS 1782, 411–412. Megjegyzendő, hogy Laskai idézett helyén Lucas Syluestris szerepel, lásd később.

számozták meg utólag, ceruzával, a címlevél kivételével. Így a levélszámok a második páratlan laptól az utolsóig, 2-től 48-ig követik egymást. Ez azonban már a 20. században történt. A *Grammatica Hungarolatina* Lorenzo Valla latin Íliász-fordításához kötve maradt az utókorra. A kolligátumot az Országos Széchényi Könyvtárban 1951-ben szétválasztották. Az Íliász-fordítás maradt az eredeti kötéstáblában,⁵³ Sylvester nyelvtana új kötetet kapott. Az előbbi előzéklapján olvasható: „RMK I. 14 kiemelve, a kötetet átszámoztuk.” Az utóbbi első kötéstáblájának belső oldalán ez áll: „RMK I. 14. Koll. 2.”⁵⁴ Az utólagos levélszámozás ugyanattól a kéztől származik, mint ez a bejegyzés.

Rátérve most már Budai jegyzetének a tartalmára: a kézirat az eredeti mű hosszabb-rövidebb részleteinek betűhív átírata, helyenként latin és magyar nyelvű megjegyzésekkel kísérve. Feltűnő, hogy a magyar vonatkozású részek legnagyobbbrészt megtalálhatók benne, a magyar paradigmások kivételével, amelyekből csak szemelvények kerültek be a füzetbe. Pontosan olvasható azonban valamennyi nyelvtani fogalom magyar meghatározása, a magyar szakkifejezések és a latin összefüggésekben megjelenő magyar példák. Megvannak a hosszabb összefüggő szövegrészek a hónapnevekről;⁵⁵ a magyar folyó- és városnevekről, így Meggyesaljáról és Sárvárról;⁵⁶ a magyar névelőről;⁵⁷ a nyelvek harcáról és a magyar nyelv gazdagságáról.⁵⁸

Mindebből úgy tűnik, Budait elsősorban a magyar nyelvvel és nyelvtannal kapcsolatos megállapítások foglalkoztathatták. Erre utal az is, hogy amikor nekifogott a jegyzetelésnek, igyekezett mielőbb a grammatikára térni, a bevezető részeket csak röviden említette. A címlap szövegét a rajta olvasható verssel együtt pontosan lemásolta, de az utána következőkre csak utal: „Következik egy tetrasztichon a tanulókhöz, majd egy hendecasyllabus Sylvester fiához, Theodorhoz, utoljára egy disztichon az irigyekhez, végül az ajánlólevél Theodorhoz.” Ennek csak az utolsó mondatát és a keltezését idézi. Mindazonáltal tesz egy klasszika-filológushoz illő megjegyzést:

⁵³ A kötetet Ant. 7806 jelzettel az antikva állományba sorolták be.

⁵⁴ RMNY 39.

⁵⁵ BUDAI 1804, 5v–8v.

⁵⁶ Uo., 9r–11r.

⁵⁷ Uo., 13r–14v.

⁵⁸ Uo., 24r–24v.

megállapítja, hogy Sylvester stílusa választékos; Cicerót imitálja, legfőképpen a *De officiis*.⁵⁹

Amikor azonban az interiectio magyar definíciójának lemásolásával a végére ért a kivonatolásnak, egy „Nota bene” megjegyzéssel visszatért a kötetecske elejéhez, és pontosan, teljes terjedelmükben bemásolta a jegyzetelés kezdetén éppen csak említett verseket és az ajánlólevelet.⁶⁰

Budai Ézsaiás további megjegyzései is mutatják filológiai alaposságát. A címlapon álló vershez féllapnyi magyarázatot fűz Nádasdy Tamásról, az újszigei iskoláról és nyomdáról.⁶¹ Az eredeti nyomtatványt jellemezve megállapítja:

A levelek nincsenek megszámozva. Az egész mű 48 kisméretű, nyolcad-rét levélből áll. A tiszta, egyszerű, világos latinság és a klasszikus szerzők ismeretét bizonyító tudásanyag elárulja, hogy Sylvester János Isten dolgaiban és a görög irodalomban kétségtelenül igen járatos. Ez abból is kitűnik, hogy helyénvalóan alkalmaz görög szavakat, amelyekkel ő maga nevez meg bizonyos városokat, és további görög szólásokat és kifejezéseket.⁶²

Budai Ézsaiás jegyzeteinek vannak rendkívül fontos irodalomtörténeti vonatkozásai is, mégpedig Sylvester János költői munkásságát illetően. A *Grammatica Hungarolatina* nevezetes része a hónapok magyar elnevezéséről szóló kitérő. Egyes hónapoknál a nyomtatványban megjelenik a „Nos” szócska. A szöveg 19. századi kiadói, Kazinczy Ferenc⁶³ és Toldy Ferenc⁶⁴ ezt úgy közölték, mintha az adott hónap magyar nevét magyarázná: „mi” saját nyelvünkön így hívjuk őket. Jómagam azonban a kritikai

⁵⁹ „Sequitur Tetrastichon ad pueros, tum ad Theodorum filium Carmen Endecasyllabum, postremo Distichon is Osorem. Incipit denique Epistola nuncupatoria ad Theodorum filium; stilo eleganti, <...> ad imitationem Ciceronis, in principio de officiis. Quam epistolam ita claudit: [...]” Uo., 2v. Borzsák monográfiájából tudjuk: Budai Debrecenben kezdő professzorként a nagy auditoriumban a *De officiis* magyarázta. BORZSÁK 1955, 86.

⁶⁰ BUDAI 1804, 26r–28v.

⁶¹ Uo., 1v.

⁶² „Paginae numeris signatae non sunt. Absolvitur opus totum 48 paginis in 8vo minori; latinitas pura, simplex, perspicua; studiumque Auctorum Classicorum spirans; Dei et literaturae Graecae apertissime peritum esse aperuit Joh. Sylvestrum; quod vocabula composita Graeca, quibus ipse Auctor nomina quaedam urbium reddit, locutiones item Graecas, et sententiae, quibus commode utitur, appendum.” Uo., 2r.

⁶³ Kazinczy kiadásának két változatáról a későbbiekben szölok részletesen.

⁶⁴ SYLVESTER 1539/1866.

kiadás⁶⁵ készítése során tartalmi és tipográfiai jellemzők alapján más következtetésre jutottam. Úgy vélem, a „Nos” a hónapokhoz kapcsolódó, nem a klasszikus auktoroktól idézett versek szerzőjére utal: Sylvester maga írta őket. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy akár a korabeli magyar nyelvű világi költészetből is meríthetett.⁶⁶

Mielőtt Borzsák István megjegyzése Budai Ézsaiásra irányította volna a figyelmemet, azt hihettem: nekem jutott először eszembe az ismeretlen szerzőjűnek tartott verseket Sylvesternek tulajdonítani. A debreceni jegyzet áttanulmányozása után azonban már látom: Budai Ézsaiás két évszázaddal megelőzött.

Mint fentebb említettem, Budai a hónapokról szóló részt is kimásolta. Átiratában az eredeti nyomtatvány zsúfolt, zavaros tipográfiai képét igyekezett áttekinthetően visszaadni. A kéziratban a hónapok magyar neve mindig a lap bal oldalán áll, határozott függőleges vonallal elválasztva a versektől, a „Nos” pedig – Kazinczy és Toldy kiadásával ellentétben – az eredetinek megfelelően, mindig a versek végén, azaz a jobb oldalon, aláírásszerűen jelenik meg. A filológus Budai egyértelműen megfogalmazza az ebből adódó következtetését. Az egyik előfordulásánál magyarul jegyzi meg: „Nos. Ez azt teszi, hogy maga írta.”⁶⁷ Egy másik alkalommal ezt olvashatjuk: „Nos. Az az, maga Sylv[ester].”⁶⁸

2. 4. 3. 1. 5. Budai Sylvesterről a Magyarország históriájában

Budai hamarosan hasznosította feljegyzéseit. Magyarország históriáját fel dolgozó munkájának második kötetében az I. Ferdinánd uralkodása alatt történtek előadása során részletesen tárgyalja Sylvester János munkásságát.⁶⁹ Patrónusát, Nádasdy Tamást méltatva ezt írja:

Legtöbb hasznot azzal tett, hogy *Új Sziget* (Neanesus) nevű birtokában, mely Vas Vármegyében Sárvárhoz közel esett, alkalmas Oskolát, és mellé Könyvnyomtató műhelyt állíttatott. Mind kettőt bírta *Erdősi János* (Joannes Sylvester) nevű Tudós Emberre, a’kit azután Udvari Papjának

⁶⁵ SYLVESTER 1539/2006.

⁶⁶ Részletesebben a hónapversekről: BARTÓK I. 2007, 166–185.

⁶⁷ BUDAI 1804, 7v.

⁶⁸ Uo., 8r.

⁶⁹ BUDAI 1808, 129–135.

is felvett. *Erdősi János* azon Oskola számára 1536-bann Deák nyelvenn Magyar Grammatikát készítvén: azt, ugyan azon Újszigeti Nyomtató műhelybenn kiadta 1539-benn; mely is legelső grammatikája a' Magyar Nyelvnek.⁷⁰

Természetesen utal az Újszövetség-fordításra is, itt még csak röviden.

A *Grammatica Hungarolatináról* írottakat illetően úgy tűnik, Budai az ismertetett kéziratát használta fel a nyomtatott szöveg megfogalmazásához. Saját megjegyzései mellett a kimásolt részekből idézi Sylvesternek a szülőföldjéről és Sárvárról írott sorait, magyar terminusait és definícióit. Majd így folytatja:

De hogy a' Magyar nyelv természeti tulajdonságának méjjebb vi'sgálásába, sőt más nyelvekkel való egybehasonlításába, és a' hibás nevezeteknek megjobbításába is beléereszkedett: megtetszik tsak abból is, a' mit a' Nemekről (de Generibus) p. 20. és a' hónapoknak magyar neveiről mond p. 21–28. ekképenn: [...] ⁷¹

Ehhez a szakaszhoz kapcsolódva megállapítja: „Itt mindenik Hónapnak természetét, vagy maga tulajdon versével, vagy régi classicus Poétáéval tévénn ki; azoknak egymás után ilyen nevezetet adott: [...]” ⁷² A saját versek közül kettőt idéz:

October, *Boruető ho;* (Borvető hó; melyet ezzel a' versel világosít:

Ut durare queant longos nova musta per annos

October cellis condit, et illa cavis.)

November, *Borlátogato ho;* (mellé ezt a' verset teszi világosításúl:

Condit a num valeant consistere vina probantur

Illo, qui nomen, mense, Novembris habet.) ⁷³

Amint a fentebb hivatkozott helyen kimutatni igyekeztem, a „Nos” szerzőjű versek egy része tartalmaz klasszikus reminiscenciákat, más

⁷⁰ *Uo.*, 129–132.

⁷¹ *Uo.*, 131.

⁷² *Uo.*, 132.

⁷³ *Uo.*, 133.

részük viszont teljesen elszakad az antik előképektől. Aligha lehet véletlen, hogy a klasszika-filológus Budai Sylvester „maga tulajdon versei” közül éppen azokat idézi, amelyek az utóbbiakhoz tartoznak, tehát a legnagyobb mértékben tekinthetők önálló költői alkotásnak.

A *Grammatica Hungarolatina* ismertetését Budai így fejezi be: „Méltán óhajthatni, hogy Erdősi Jánosnak ezen Magyar Grammaticáját, Tek. Kazinczy Ferentz Úr, a’ mint megígérte, maga jegyzéseivel mentül előbb kiadja.”⁷⁴ Kazinczy ígérete a tudós világban ismert lehetett. Levelezésében gyakran emlegette szándékát. A kiadáshoz kapcsolódó megnyilatkozásaira a következő fejezetben utalok.

A *Magyarország históriája* vonatkozó kötetének második, 1814-ben megjelent kiadásában Budai már ezt írhatta: „Erdősi Jánosnak ezen Magyar Grammaticáját, Tek. Kazinczy Ferentz Úr, a’ mint megígérte, maga jegyzéseivel megbővítve kiadta.”⁷⁵

A *Grammatica Hungarolatina* ismertetése után Budai részletesebben szól az Újszövetség-fordításról. Kapcsolódó megjegyzéséről és annak előzményeiről az *Új Testamentum* 18–19. századi utóéletét tárgyaló fejezetben szólok.

Az idézett részek kritikátörténeti jelentőségükön túl az anyanyelvi oktatás szempontjából is figyelemreméltók: a *Magyarország históriájának* kötetei igen fontos szerepet töltenek be Budai magyar nyelvű tankönyvprogramjában. A diákok magyarul olvashattak – sok egyéb között – Sylvester János érdemeiről. Érdemes volna tudni azt is, hogyan hasznosította Budai Sylvester grammatikájának a magyar nyelvre vonatkozó megállapításait „ad usum studiosae iuventutis Hungaricae” alkalmazott, „observationes [...] genio linguae Hungaricae accommodatas”⁷⁶ tartalmazó latin nyelvkönyveiben. Ennek vizsgálata azonban már a nyelvtudomány és a pedagógia történetére tartozik.

⁷⁴ *Uo.*

⁷⁵ BUDAI 1814, 131.

⁷⁶ BORZSÁK 1955, 84.

2. 4. 3. 2. Mivel meglelt, most már tudjuk, hogy nincs: Kazinczy Ferenc 1807. évi Sylvester-kiadása

A *Grammatica Hungarolatina* utóéletéhez fontos adalékokkal szolgál a Kazinczy Ferenc-féle kiadásnak egy sokáig ismeretlen változata. Ebben a fejezetben a Stemler Ágnessel közösen írt tanulmányunkra⁷⁷ támaszkodtam. A könyvtörténeti, könyvészeti tudnivalókról, valamint Kazinczy szerepéről a Révai-Verseghy-vitában Stemler Ágnes írt; ezeket a részeket szíves hozzájárulásával tőle veszem át.

*

A Sárvár-Újszigeten, 1539-ben elkészült munkát legközelebb Kazinczy tette közzé nyomtatásban. A régebbi szakirodalom szerint gondozásában a *Grammatica Hungarolatina* kétszer is megjelent, 1807-ben és 1808-ban. Balázs János és Éder Zoltán később idézendő művei azonban az első kiadásnak sem a körülményeiről, sem a példányok fellelhetőségéről nem tudósítanak. A harmadik évezredben az ismert könyvtárakban nem sikerült rájuk találni. Kazinczy levelezéséből és egyéb munkáiból pontosan nyomon követhető a Sylvester-nyelvtan kiadásának sorsa, az ötlet felvetődésétől a jól ismert 1808. évi megjelenésig – legalábbis úgy, ahogyan ő maga beszámol róla. Semmiféle előzményről nem esik szó, sőt néhány mozzanat határozottan ellentmond az 1807. évi kiadásnak. Mindezek nyomán kétséggé vált, hogy létezett-e egyáltalán.

Pontosan kétszáz évvel később, 2007-ben a Központi Antikvárium 103. könyvárverésén felbukkant egy 1807-re datált példány. Az aukciós katalógusban a kötet eddig ismeretlen első kiadásként szerepelt, bár a leírásban Éder Zoltán említésére hivatkoztak.⁷⁸ A könyvet az Országos Széchényi Könyvtár az árverésen megvásárolta.⁷⁹

⁷⁷ BARTÓK–STEMLER 2011.

⁷⁸ *A Központi Antikvárium 103. aukciója*. Budapest: Központi Antikvárium, 2007: 30.

⁷⁹ Jelzete: 632.222.

2. 4. 3. 2. 1. Az újonnan előkerült példány

A kötet alapos vizsgálata alapján kiderült, hogy nem egy eddig ismeretlen első kiadással állunk szemben. Ebből a „kiadásból” ugyanis csupán néhány példány készülhetett, feltehetően korrektúra vagy próbanyomtatás céljából, ezért nem található belőle közgyűjteményekben sem példány.

A könyvtestet egy idegen kötéstáblába helyezték, az elő- és a háttábla kb. 1 centiméterrel szélesebb is a könyvtestnél. A gerincen az eredeti aranynyomás jóval halványabb és kopottabb, mint a később felvitt, ezért még csillogó *Sylvester*, illetve *Magyar-deák grammatikája* feliratok. Ezeket valószínűleg később festették rá. A könyv belső előzékei sem az eredeti kötéshez tartoznak, kitűnik alóluk a színes, festett papír eredeti előzék. Az ívek nincsenek összefűzve, pedig ez általában még a nyomdában megtörtént, a könyvkötők fűzött példányokat vettek át. Ebből is látszik, hogy ez a kötet valószínűleg nem is került forgalomba. Fűzés helyett az ívek fém kapocccsal vannak rögzítve, a könyvtestet egyszerűen beragasztották egy üres kötéstáblába.

A kötet a benne szereplő pecsétek tanúsága szerint egyszer már az OSZK példánya volt. Az ismételt birtokba vételt jelzi a címlap verzőjának felső felében látható, kék tintával (golyóstollal) beírt új jelzet: 635.222, alatta az OSZK gyűszűpecsétje (*Orsz. Széchényi Könyvtár* felirattal), ez alatt pedig szintén kék tintával a 2008-as évszám mint az állományba vétel éve.

A kiadvány régebbi történetéről egyéb nyomok árulkodnak. A legújabb gyűszűpecsét alatt egy *Ex Museo Hungarico* feliratú bélyegző látható, amelyhez hasonlókat a 19. század első évtizedeiben használtak,⁸⁰ de ez a lenyomat furcsán tiszta és éles. Ha a pecsét valódi, akkor a könyv az 1810-es években kerülhetett a könyvtárba. A Nemzeti Múzeum Miller Jakab Ferdinánd által 1803 és 1814 között vezetett kéziratos növedéknaplójában nem szerepel a kötet, azt ellenben regisztrálták, hogy 1808. március 12-én beérkezett a *Grammatica Hungarolatina* kéziratos másolata, amely alapján a kiadás készült.⁸¹

Található egy duplumbélyegző is ugyanezen az oldalon *Másodlat a M. N. Muzeumi Széch. Orsz. Könyvtárból* felirattal, amely eredetinek látszik, és némi eligazítást nyújthat arról, mikor is kerülhetett ki a kötet a gyűjteményből. Ez a duplumbélyegző nagyjából a 19. század közepén/második felében volt használatban, ezért feltételezhető, hogy a kötet ebben az időben

⁸⁰ KOLLÁNYI 1905, 238.

⁸¹ PROTOCOLLUM 1814, fol. 123r.

egy téves behasonlítás következményeként kerülhetett ki addigi őrzési helyéről. A könyvtár neve hivatalosan 1909-től változott a ma is használt Országos Széchényi Könyvtárra. De felmerül a kérdés: ha antikváriumba vagy kereskedelmi forgalomba került, miért nem adott hírt senki az addig ismeretlen Kazinczy-kiadásról?

Az oldal alján jól látható még egy régebbi pecsét vagy bejegyzés kivakart helye is, amelyet azonban a restaurálás eltüntetett, sőt piros írón nyoma is kivehetőek. A kötet előélete tehát meglehetősen homályos, a pecsétek alapján nem tudjuk teljes pontossággal megállapítani, mikor került be, illetve ki a Széchényi Könyvtárból. Ha elfogadjuk azt a feltételezést, amely szerint duplummá nyilvánítás következtében került ki a könyvtárból, akkor az időpont meghatározásában az OSZK-nak az 1808-as kiadásból őrzött példányai is segítségünkre lehetnek.

2. 4. 3. 2. 2. Az 1808-as kiadás példányai

Az 1808-as kiadásból a Széchényi Könyvtár jelenleg 7 példányt őriz. Ezek közül 6 példány található a törzsgyűjteményben, a hetedik pedig a Kézirattárban.⁸² A Kézirattár példánya eleve korrektúrapéldáynak készült, írópapírra nyomtatták, és Kazinczy korrektúrajelei is szerepelnek benne, ami arra enged következtetni, hogy Kazinczy a megjelenés után is tovább tökéletesítette a kiadást egy újabb, javított edíciót tervezve. Ezt a kötetet 1893-ban vásárolta a könyvtár Dobrowsky Ágost budapesti antikváriustól.

A törzsgyűjtemény példányai többszörös átszámozáson mentek keresztül. A 19. században csak az alapító Széchényi Ferenc által adományozott könyvek voltak rendezve, a többi szerzemény feldolgozására nem volt mód.⁸³ Barna Ferdinánd 1859-ben kezdte el a felgyülemlett sok ezer kötelespéldány feldolgozását, s pár év múlva a müncheni Hof- und Staatsbibliothek akkor modernnek számító rendszerének mintájára az ún. müncheni katalógizálást is bevezették. A kötetek tehát így jelzetet kaptak, de ez sem volt

⁸² OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 474.

⁸³ „E nem törődés annyira ment, hogy a beérkezett köteles példányok a legtöbb esetben föl se bontattak, hanem a borítéokra rendszeren ráíratott péld: »Praesent. 1810 die 14 Aprilis« s azzal egyszerűen egymásra halmozattak, e halmot én bontottam szét” – írja Barna Ferdinánd, akit a feldolgozással megbíztak. BARNÁ 1876, 128.

mindig egyértelmű. Látni fogjuk, hogy a *Magyar régiségek és ritkaságok* példányai sem minden esetben kerültek ugyanarra a jelzetre.

Az 1808-as kiadás törzsgyűjteményi példányai a bekerülésük időrendjében következők. Elsőként a könyvtáralapító Széchényi Ferenc példánya érkezett be, feltehetően a kötet megjelenésének idején. Könyvtári félévszón kötése arra utal, hogy valószínűleg a könyvtárban kötötték be. Müncheni jelzete: *L. Hung. 457*.

Ezt követte Jankovich Miklós példánya, amely a neves könyvgyűjtő hagyatékával került be a 19. század közepén.⁸⁴ Ebben a kötetben nem szerepel müncheni jelzet. Valószínűleg Jankovich köttette be zöld egésszbőr kötésbe.

Harmadikként érkezett az egykor Horvát Árpád történész tulajdonában lévő kötet, amely a benne található bélyegző tanúsága szerint 1896-ban került a nemzeti könyvtárba. A bélyegző szövegében – *Horvát Árpád könyvtára, Szentiváni Dr. Mészáros Károly ajándéka* – szereplő szentiváni Mészáros Károly orvos Horvát Árpád halála után megvásárolta a gyűjteményt és a Széchényi Könyvtárnak ajándékozta, azzal a kikötéssel, hogy a könyvtárban már meglévő munkákat más könyvtárak között osszák szét.⁸⁵ Láttuk, hogy ekkor már két példány volt az OSZK állományában, Kazinczy munkája mégis itt maradt. A kötet müncheni jelzete *Hung. l. 290*, ezt másként szakozták, mint a Széchényi-példányt.

Apponyi Sándornak, a neves bibliofilnak is volt példánya a *Magyar régiségek és ritkaságok*ból. Ő az 1863-ban elhunyt gyűjtő, Nagy István példányát szerezte meg, s ez Apponyi hagyatékával 1925-ben került az OSZK-ba. A müncheni rend szerinti katalogizálás 1926-ig folyt, tehát még ez a példány is megkapta a *Hung. l. 290* jelzetet.

Az ötödik kötet az államosítások során a Népkönyvtári Központon keresztül jutott a Széchényi Könyvtárba 1954-ben. Előzőleg a csornai prépostságé volt, akikhez Ágoston József ügyvéd hagyatékából kerülhetett. Ekkor már az újonnan bekerült könyvek folyószámos numerus kurrens jelzetet kaptak, a könyv a *198.944-es* jelzetet kapta, melyre időközben átszámozták az előző négy kötetet is.

A könyvtárba utoljára bekerült példány a 19. században Révész Imre református lelkész példánya volt. A kötet 1963-ban került az OSZK-ba.

⁸⁴ Jankovich gyűjteménye két alkalommal került be a könyvtárba, az ún. első gyűjtemény 1836-ban, a második pedig 1852-ben. BERLÁSZ 1973.

⁸⁵ WIX 1992, 190–191.

Hogy a helyzet még bonyolultabb legyen: az 1950-es évek közepén a különösen értékes vagy ritka első kiadásokat kiemelték a törzsgyűjteményből, és a Régi Nyomtatványok Tárában (akkor Régi és Ritka Nyomtatványok Tára) helyezték el, ez a kötet tehát bekerülésekor az *RE 999* jelzetet kapta, mint időközben a többi példány is. 1977-ben azután az első kiadások viszszerkerültek a törzsgyűjteménybe, és így mind a hat példány a 198.944-es jelzetre került, remélhetőleg már végleg.

Ez a kis kitérő azért lehet érdekes, mert elárulja, hogy a duplummá nyilvánítás és a kikerülés feltételezett időpontjában (a 19. sz. második felében) két példány volt az állományban, ami a másodpéldányok rendezetlen helyzete miatt akár elég is lehetett ahhoz, hogy egy harmadik kötet duplummá váljon és kikerüljön a könyvtárból. Az 1807-es nyomtatvány feltételezhetően kötés és fűzés nélkül érkezett a könyvtárba, s így könnyebben áldozatul eshetett a selejtezésnek. Hanyagságból előfordulhatott, hogy azonosnak vélték az 1808-as kiadással, s mivel krúdában maradt, inkább megszabadultak tőle, mintsem, hogy a beköttetésével foglalkozzanak. A duplumok körül a 19. század során végig nagy volt a kavargás, már az első könyvtárőrrel, Miller Jakab Ferdinánddal kapcsolatban is vizsgálatot indítottak önkényes könyveladogató akciói miatt.⁸⁶ Később, a müncheni szakrendszertől feldolgozás miatt több mint tizennyolcezer kötet bizonyult duplumnak, és csak a nagyon ritka vagy gyakran használt könyvekből tartottak meg másodpéldányt.⁸⁷ Az értékesítések során történt visszaélések megelőzésére 1894-ben a minisztérium rendeletben szabályozta a könyvtári állományba tartozó másodpéldányok eladását. Fejérpataky László, a könyvtár igazgatója új duplumbélyegzőt is csináltatott *Duplum venditum e bibliotheca Musei Nationalis Hung.* felirattal.⁸⁸ Ekkorra azonban feltételezéseink szerint a kötet már kikerült a könyvtárból, bár a benne található korábbi duplumbélyegző használatára is vannak példák a 20. század első évtizedeiből. A kötetben nincs nyoma müncheni jelzetnek, tehát valószínűleg már nem esett bele az ekkori katalógizálásba.

Még egy dolog valószínűsítheti a kikerülés idejét. Petrik Géza, a neves bibliográfus az adott korszakra vonatkozó nemzeti bibliográfiája⁸⁹

⁸⁶ WINDISCH V. 1959.

⁸⁷ SOMKUTI 2002, 51.

⁸⁸ *Uo.*, 69.

⁸⁹ PETRIK 1888–1892.

szerkesztése során alaposan átvizsgálta a Széchényi Könyvtár gyűjteményét is. Az 1807-es Sylvester-kiadást ő sem regisztrálta.

Mielőtt rátérnénk a kétféle redakció összevetésére, érdemes röviden áttekinteni azokat az adatokat, amelyek indokolták a kételkedést az 1807. évi kiadás létezését illetően.

2. 4. 3. 2. 3. Kételyek és bizonyságok

Balázs János Sylvester-monográfiájában, az első mondathoz fűzött jegyzetében, az életműre vonatkozó adatokkal kapcsolatban említi a következőket: „Kazinczy a GH-t [*Grammatica Hungarolatina*] kétszer is kiadatta, először 1807-ben (=SylvMagyDeák.), majd e kiadást visszavonva újból 1808-ban (=MRég). – E két kiadásnak lényegileg azonos előszavában ő ír először Sylvesterről irodalmi értékű és érdekű méltatást.”⁹⁰ A zárójelben álló rövidítések feloldása a forrásjegyzékben: „Sylvesternek Magyar–Deák Grammatikája... Újra kiadta Kazinczy Ferenc. Pest 1807”, illetve „Magyar Régiségek és Ritkaságok I. Kiadta Kazinczy Ferenc. Pest 1808”.⁹¹

Monográfiájának utolsó mondataiban Balázs Kazinczy Sylvester-méltatását idézi:

„Erdösi valóban egyike vala nemzetünk’ legtiszteltebb Hérosainak... a’ szeretetre-méltó Melanchthonnak és Erasmusnak indult-el nyomdokain, ’s egész élete azon dicső tárgynak volt intézve, hogy a’ Szépnek tudományát, melly a’ Jóéval és Igazéval mindig együtt-jár, vagy inkább ezeket mindég megelőzi, Hazánkban virágzatba hozhassa.« [...] Ő vala az, a’ ki, kilesvén nyelvünknek tulajdonságait, mellyet ő előtte senki nem merészlett, ... annak törvényeit ... tudományos rendbe szedte. Ő végre az, a’ ki, a’ tetra-chordont el vetvén, fülünket azon mennyei zengzethez szoktatta, mellyet a’ szépegű Hellász boldog fiai az Istenek’ magzatjaiktól tanultanak...”⁹²

A kapcsolódó jegyzetben az 1807. évi kiadásra hivatkozik: „Kazinczy jellemzése: Kazinczy SylvMagyDeák. XX.”⁹³

⁹⁰ BALÁZS J. 1958a, 393.

⁹¹ *Uo.*, 384, 383.

⁹² *Uo.*, 378.

⁹³ *Uo.*, 433.

Az idézet pontosan megegyezik az 1808. évi kiadás szövegével, ezért is lehetett feltételezni, hogy valójában abból származik. Pedig alaposabban megfigyelve a hivatkozott lapszámot, gyanakvásra adhatott volna okot, hogy az idézett sorok ott nem a XX., hanem a XVIII–XIX. lapokon találhatók.

A *Grammatica Hungarolatina* utóéletét áttekintve Éder Zoltán is említést tesz az ismert, 1808. évi kiadást megelőző redakcióról. Címét a következőképpen idézi: „Sylvesternek, Magyar–Deák Grammatikája. Nyomt. Uj-Szigeten, 1539. – A’ Krakkai 1549. kiadott Orthographia Vngarica – ‘S Varjas Jánosnak E vocális éneke, Újra kiadta Kazinczy Ferencz, Pesten, Mossóczy I. Károly Könyvárónál, 1807.”⁹⁴ Kazinczy szavahihetőségét tiszteletben tartva a kutatás során még az is felmerült, hogy „Édert valamilyen téves bibliográfiai adat vezethette félre”⁹⁵

Az elképzelés 1805. évi megfogalmazását követően, többszöri sikertelen próbálkozások után a munka végül 1808 áprilisában jelent meg. A kiadásnak az olvasóhoz szóló előszavában Kazinczy így ír régi tervének megvalósulásáról:

Így a’ könyvnek nyomába vezetettvén, annak birtokosát, Tiszt. SINAI MIKLÓS Urat szinte az erőszakig vitt kérésimmal addig ostromlottam hogy számomra másoltatná-le, míg három esztendei várakozásom után, segédemre kelvén Sándor fijának szent fortélyai, kívánságomat végre teljesedve látom, ’s már most sietek azt közre eresztetni, hogy a’ mit tőlünk az idők’ mostohasága megirigylett, másod ízben bírassuk.⁹⁶

Ugyanez az előző változatban ebben a megfogalmazásban szerepel:

Végre 1801-ben, életemnek hetedfél esztendei hízagja után, megengedettett azt [a *Grammatica Hungarolatina* unikum példányát] látnom; ’s három esztendővel azután megnyertem birtokosától, Nagy-Tiszt. SINAI MIKLÓS Úrtól, azt is, hogy párját vétethessem, ’s íme megyen sajtó alá, hogy a’ mit tőlünk az idők’ mostohasága megirigylett, másod ízben bírassuk.”⁹⁷

⁹⁴ ÉDER 1990, 17–18.

⁹⁵ BARTÓK I. 2007, 301.

⁹⁶ SYLVESTER 1539/1808, VI–VIII.

⁹⁷ SYLVESTER 1539/1807, VII–VIII.

Ha 1539 és 1808 között a munka megjelent volna, akkor a „másod ízben bírhatás” csakis arra lenne igaz. A következő kiadást 1808-ban Kazinczynak a harmadiknak kellett volna neveznie – hacsak alapos oka nem volt úgy nyilatkozni, mintha az előzmény nem létezett volna.

Az 1808. évi kiadás ugyanazon év augusztus 4-én keltezett *Utóírlását* így kezdi: „Éppen most telik három esztendeje, hogy ez a’ munka sajtó alá került.”⁹⁸ Említi az 1805-ben megírt előszót is, majd így folytatja: „Hogy Kiadónak nagy költséget ne okozzak, ’s a’ munkát tovább ne tartóztassam, meg kell elégednem azzal, hogy ezen első Előszó itt újra nyomtattatik, és hogy e’ mellé, igazítás és poltolék gyanánt, egy két jegyzést vehetek.”⁹⁹ Mint látni fogjuk, az előszó nem egyszerűen „újra nyomtattott”, hanem át lett dolgozva. De ami még fontosabb: korábbi kiadásról itt sem esik szó, ahol pedig a leginkább helye lenne egy ilyen hivatkozásnak.

Az első változatot, úgy tűnik, még „szakmai körökben” sem ismerték. Amint azt az előző fejezetben ismertettem, a debreceni kollégium tudós professzora, Budai Ézsaiás magyar történetében bemutatta Sylvester munkásságát, így a *Grammatica Hungarolatiná*t is, amelynek egy példányát – ha nem a Bécsben őrzött példányt, akkor a Sinai Miklós tulajdonában lévő kötetecskét – neki is módjában volt kézbe venni, sőt kijegyzetelni. Budai tudott a kiadás előkészületeiről, hiszen Sylvester nyelvtanáról – mint fentebb is idéztem – azt írta: „Méltán óhajthatni, hogy Erdősi Jánosnak ezen Magyar Grammaticáját, Tek. Kazinczy Ferentz Úr, a’ mint megígérte, maga jegyzéseivel mentül előbb kiadja.”¹⁰⁰ A *Magyarország históriája* vonatkozó, második kötetének első kiadása 1808-ban jelent meg, az előszó kelte 1808. május 14. Mint az idézetből kitűnik, Budainak nem volt tudomása semmiféle előző évi megjelenésről. Innentől kezdve a hivatkozások a Sylvester-grammatika Kazinczy-féle kiadásaira az 1808. évi redakcióra vonatkoznak.

A megjelenés elhúzódásában szerepe lehetett annak is, hogy Kazinczy az 1808-as kiadás *Utóírlásában* hozzászól Verseggy Ferenc és Révai Miklós 1805 és 1806 között zajló nyelvi és helyesírási vitájához is.¹⁰¹ Verseggy *A tiszta magyarság* című, 1805-ben megjelent vitairatában nyíltan támadta Révait, aki 1805-ben, illetve 1806-ban álnéven egy-egy írásban válaszolt a támadásokra. A vitát összefoglaló iratot¹⁰² ugyan tanítványa, Horvát

⁹⁸ SYLVESTER 1539/1808, XXI.

⁹⁹ *Uo.*, XXI–XXII.

¹⁰⁰ BUDAI 1808, 133.

¹⁰¹ A vita összefoglalása: SZALAI 1990, 117–168.

¹⁰² BOLDOGRÉTI VIG 1806.

István fogalmazta, ám a nyomtatást Révai személyesen felügyelte, s így módjában állt belenyúlni a szövegbe. Az iratba beillesztette Kazinczynak egy hozzá írott levelét – Kazinczy (és Horvát) tudta nélkül -, azt demonstrálódó, hogy a széphalmi mester is az ő pártján áll. A vitairat ugyan még 1806-ban megjelent, de Kazinczy kezébe csak 1807 augusztusában került. Ez az eljárás módfelett felháborította, erről többeknek is panaszkodott leveleiben.¹⁰³ Így szándéka ellenére belekeveredett a vitába, s 1807 őszén már azt fontolgatta, nem kellene-e nyilvánosan is felszólalnia. Végül Sylvesterkiadásának utószavában ezt meg is tette.

Kazinczy az *Utóírá*sban hosszan írt Révairól és a Révai–Verseghy-vita történetéről, és indulatosan fogalmaz a tudta nélkül kinyomtatott levélről:

Révainak egyik tanítványa – az, a’ ki magát Boldogréti Víg Lászlónak nevezte-el – nékem egy Révaihoz írt levelemet engedelmem sőt hírem nélkül irtóztató titulusú irtóztató munkájának 15d. lapján benyomtatatta. Elrettentem a’ levél’ meglátására. Fájt nékem, hogy egy szerencsétlen ember’ szenvedései általam is nagyítottak, ’s szántam ötet, bár maga az oka kínjának. Mi szüksége volt a’ világnak azt tudni, hogy én eggynek ’s másnak dolgoztatásairól mit tartok, azt én ugyan meg nem foghatom: azonban vigasztalásomra szolgál, sőt kevélykedem benne, hogy ez a levél, a’ melyről nem hittem hogy azt Révain kívül valaki más látni fogja, bizonyosságot tészon, hogy én barátomnak meg nem érdemlett megtámadásán ’s érzékeny és illetlen bántásain nehezteltem ugyan: *de ezt nem csak bosszúra nem buzdítottam*, sőt méltó bosszankodását *szelidíteni igyekeztem*.” [Kazinczy kiemelése.]¹⁰⁴

Ha már így történt, Kazinczy nyíltan is a győztes Révai mellé állt a vitában, s ezzel saját pozícióját is erősíthette, éppúgy, mint Révai a magáét a levél közzétételével. Mindketten kölcsönösen felhasználták a másik tekintélyét álláspontjuk elfogadtatására. Kazinczy az indiszkrécióért nem Révait, hanem annak tanítványát marasztalja el.¹⁰⁵ A *Magyar régiségek és ritkaságok* megjelentetését tehát nemcsak a nyomdász és a kiadó

¹⁰³ Kazinczy Cseréy Farkasnak, Széphalom, 1807. augusztus 19. KAZLEV 5:124.; Kazinczy Kis Jánosnak. Széphalom, 1807. augusztus 28. KAZLEV 5:132.

¹⁰⁴ SYLVESTER 1539/1808, XXXIX–XL.

¹⁰⁵ *Uo.*, XXXIX–XL.

problémái késleltethették, hanem Kazinczynak a Révai–Verseggy-vitában tett állásfoglalása is.

Az 1807-es évszámmal nyomtatott próbapéldány a fenti adatok ismeretében talán 1807. május és szeptember között készülhetett, mivel Kazinczy május környékén még abban reménykedett, hogy a munka hamarosan napvilágot lát. Ekkor még nem volt a kezében Horvát István vitairata, mely hamarosan válaszra sarkallta az 1808-as kiadás *Utóírá*sában. 1807 októberében azonban a Nagy Gábortól kért adatokra feltehetően már az újabb változathoz volt szüksége.

2. 4. 3. 2. 4. A két kiadás összehasonlítása

Az egész könyv és a *Grammatica Hungarolatina* belső címlapja is különbözik a két kiadásban:

1807	1808
SYLVESTERNEK, MAGYAR–DEÁK GRAMMATIKÁJA. NYOMT. ÚJ-SZIGETEN, 1539. A' KRAKKAI 1549. KIADOTT ORTHOGRAPHIA VNGARICA; 'S VARJAS JÁNOSNAK E VOCÁLISU ÉNEKE. ÚJRA KIADTA KAZINCZY FERENCZ. PESTEN, MOSSÓCZY I. KÁROLY KÖNYVÁROSNÁL. 1807. JOANNES SYLVESTERNEK, AZ AZ SZINNYÉRVÁRALJAI ERDŐSI JÁNOSNAK, MAGYAR–DEÁK GRAMMATIKÁJA. NYOMT. ÚJ-SZIGETEN, 1539. AZON NYOMTATVÁNYBÓL, MELLY A' MI IDŐNKRE, A MENNYIRE UGYAN MÉG EDDIG TUDATIK, EGYEDÜL JUTOTT EL, 'S MOST SINAI MIKLÓS ÚRNAK KINCSEI KÖZTT DEBRECZENBEN TARTATIK.	MAGYAR RÉGISÉGEK ÉS RITKASÁGOK. KIADTA KAZINCZY FERENCZ. ELSŐ KÖTET. I. Sylvesternek Magyar–Deák Grammatikája. Új-Szigeten, 1539. II. A' legelső nyomtatott Magyar Abécze. Krakkóban, 1549. III. Prof. Varjas János' E vocálisú éneke. Debreczen, 1775. PESTEN, Mossóczy Institóris Károly' számára, Trattner Mátyás műhelyében. 1808. SYLVESTERNEK, AZ AZ SZINNYÉRVÁRALJAI ERDŐSI JÁNOSNAK, MAGYAR–DEÁK GRAMMATIKÁJA. NYOMT. ÚJ-SZIGETEN, 1539.

A két redakció eltér az előszavak tekintetében is:

1807	1808
Az Olvasóhoz: V–XXIV. (20 lap) Keltezése: Írtam Ér-Semlyéntt, Biharban, Debreczen és Károly, ’s Kálló és Nagy- Várad között, Juniusban, 1805. K. F.	Az Olvasóhoz: V–XX. (16 lap) Keltezése: Ér-Semlyéntt, Biharban, Júnus’ közepén, 1805. Utóírás: XXI–XL. (20 lap) Keltezése: Széphalom, Augustusnak 4diken, 1808. K. F.

A két kiadást részletesebben összevetve kitűnnek a további egyezések és különbségek. A következőkben kiemelek néhány olyan mozzanatot, amelyek irodalom- és kritikátörténeti szempontból fontosak lehetnek.

a.) Az előszavak

Az 1807. évi kiadás előszavában Kazinczy elmondja a *Grammatica Hungarolatina* előkerülésének történetét. Hosszú lábjegyzetben rajzolja meg a könyv tulajdonosának, Sinai Miklós debreceni professzornak pályaképét. Ebben a változatban még így fejezheti be jegyzetét: „Méltó valóban, hogy borúlatos életének késő estvéje kies színbe derüljön.”¹⁰⁶

A becses nyomtatvány ismertetése során részletesen leírja a címlap metszeteit. Utal a reformáció kibontakozására és elterjedésére, majd áttekinti Sylvester életrajzi adatait, felsorolja nyomtatásban megjelent munkáit. Összefoglalva érdemeit szép szavakkal méltatja tevékenységét. Ezt így fejezi be: „Hadd legyen azon Cenotáphiumnak, melyet én ez helytt az ő homályból előhozott árnyékának religiósus tisztelettel emelek, tulajdon az a’ koszorú a’ dísze, melyet a’ Múzsáknak maga ő fűzött, ez a’ dicső férjfiú, honni viráginkból.”¹⁰⁷ – és következnek *Az Magyar níphez* címmel az Újtestamentum-fordítást bevezető híres disztichonok teljes terjedelmükben.¹⁰⁸ Ez azért rendkívül fontos, mert ezt a helyet eddig nem tartották számon a vers legkorábbi, 18–19. századi szöveggözlései között. (Ezeket az Újszövetség-fordítás utóéletéről szóló fejezetben ismertetem.) Végezetül

¹⁰⁶ SYLVESTER 1539/1807, VIII.

¹⁰⁷ *Uo.*, XXI.

¹⁰⁸ *Uo.*, XXII–XXIII.

munkáját Kazinczy Virág Benedeknek ajánlja, megköszönve bátorítását a közzététel nehézségei során.

Az 1808. évi kiadásnak az olvasóhoz szóló előszava – egyetlen nagyon fontos különbségtől, a befejezéstől eltekintve – tartalmában lényegileg megegyezik a korábbiéval. A megfogalmazásban előfordulnak kisebb-nagyobb eltérések. A második változat kevésbé terjengős, a fontosabb közlendőkre összpontosít. Jellemző példa erre annak leírása, hogyan tudta meg Kazinczy Wesszprémi Istvántól, hol található az általa ismertetett ritkaság:

1807	1808
Gyengéji közé tartozott a' nagy embernek, szere felett rettegni dicsősége' megcsonkulásáért, 's ha mit olykor mástól veve, nem örömet vallotta-meg, melly forrásból merítgetett. Így történt, hogy ámbár a' könyvből és a ' könyv felől kelleténél talán többet is hordott-elő, azt, a' minek tudása eránt az Olvasóban lángoló vágyást gyúlasztott, gondosan elhallgatá. Azonban azon kedvezések szerint, mellyekkel a' jó Öreg erántam egyébbel együtt azon tekintetből is bánt, minthogy én az ő vejével, Dr FÖLDI JÁNOS-sal sűrű tudományos levelezésben állottam, a' mit a' Publicum előtt titokban tartott, nekem nem vonakodott megsugni. Sok időre haladt kívánságom' bételjesedése. Szemesebben őriztetett a' kincs mint a' mesék arany almája 's úgy tetszett, hogy itt az a' mindent meggyőző eszköz is sikeretlen lészen, mellyel az Istenek' és emberek' atyja Acrisiusnak győzött zárjain. ¹⁰⁹	Gyengéji közé tartozott a' nagy-embernek, szere felett rettegni dicsőségéért, 's ha mit olykor mástól veve, nem örömet hagyta tudni, melly kútforrásból merítgetett. Itt ezen felyül kincsenek becsét akarta nevelni titkolódásával. Azonban azon kedvezések szerént, mellyekkel a' jó Öreg velem bánni szeretett, a' mit elrejtve tarta a' Publikum előtt, nekem nem sokáig vonakodott megsugni. ¹¹⁰

Az 1808. évi kiadásban az átdolgozott korábbi előszó keltezéseként Kazinczy – mint fentebb is utaltam rá – meghagyta az 1805. évet. A Sinai

¹⁰⁹ Uo., VI–VII.

¹¹⁰ SYLVESTER 1539/1808, VI.

Miklósra vonatkozó jegyzetbe csakis utólag illeszthette be az első mondatot: „Ez a színetlen tiszteletet érdemlő szerencsétlen Öreg ez idén, 1808. Júniusnak 17d., hala meg, Debreczenben, életének mintegy 78-dik esztendejében.”¹¹¹ A terminus post quem nem lehet kétséges. A nyomtatványt ismertette a metszetekről sokkal rövidebben szól, mint az első változatban, viszont a címlap képeihez kapcsolódva beiktat egy lábjegyzetet Trattner Mátyás dicséretére, aki „kimetszette azt, úgy hogy itten már azt is láthatja az Olvasó.”¹¹² Ez a megjegyzés azért furcsa, mert a címlap kezdetleges reprodukciója ugyanígy látható az 1807. évi kiadásban is. A továbbiakban a gondolatmenet az első változatot követi. A legfontosabb különbség a befejezésben van: Sylvester méltatását közvetlenül a Virág Benedeknek szóló ajánlás követi, kimaradnak a híres disztichonok.

Az *Orthographia Ungarica* kiadása esetében csak *Az Olvasóhoz* című bevezetésben van különbség a két változat között. Az eltérés a 137-138. lapon (15r-v) mindössze annyi, hogy a későbbi változatban Kazinczy hosszabban ír az artikuluszok használatáról.

1807	1808
A' ki magát állításom' igazsága felől meggyőzni akarja, olvasson valamely czikkelyt egy Római Iróban, kinek szép nyelvét nem disztelenítik-el ezek a' sok monosyllabus, semmit nem jelentő, szó forma nem-tudom-mik, vesse-öszve azt a' franczia, német vagy magyar fordítással, 's érzeni fogja a' különbséget. ¹¹³	A' ki magát állításom' igazsága felől meg akarja győzni, vesse-öszve Sylvesteremben a' 44. és 45. lapon az articulus nélkül ellenni épen nem tudó magyar és görög sorokat a' deák textussal, 's érezni fogja a' különbséget – noha más részről feléled, látván, hogy a' mi igen szép nyelvünk mellett megszégyenülve áll mind az egyik mind a' másik, midőn ez, öszveolvasztván a' maga pronómeneit a' substantívumokkal, olly szerencsésen el tudja mellőzni, még pedig az értelemnek minden kára nélkül, a' minden nyelvek' legszebbikének azokat a' sok <i>hūmon</i> -jait 's <i>mu</i> meg <i>mu</i> 's ismét <i>mu</i> -jait, 's azokat a' sok <i>vestris</i> -eket <i>meus</i> -okat a' deákban. ¹¹⁴

¹¹¹ *Uo.*, VII.

¹¹² *Uo.*, X.

¹¹³ SYLVESTER 1539/1807, 137–138.

¹¹⁴ SYLVESTER 1539/1808, 137–138.

b.) A szövegközlés

A *Grammatica Hungarolatina* szövegközlése mindkét kiadásban az A1r–H8v íveken található, 1-től 128-ig lapszámozva. Nemcsak az ívjelzés és a lapszámozás azonos, hanem legnagyobbbrészt a szedéstükör és a nyomtatás is. Egyetlen helyen kellett újraszedni, ahol Kazinczy rövidített egyik terjedelmes lábjegyzetén, amit a szöveghez fűzött. Az egyik magyar mondat ürügyén a kortárs nyelvészeti vitákhoz kapcsolódott. A nyelvtani példaként idézett bibliai szakasz Sylvester fordításában: „Es parantsola ünekiek, hog’ mind le ültetnék üköt eg’g’ eg’g’ lakodalomhelt oßtuan mindenek az zöld füön.”

Kazinczy jegyzete a két kiadásban egy darabig megegyezik:

Az *n* betű felett mind itt mind más helyeken valóban a’ kettőztetés’ jele áll. Ezt azoknak kedvéért jegyzem fel, a’ kik megbotránkoztak a’ Debreczeni Grammatica’ Írójin, hogy a’ gerundiumok’ *n* betűjit kettőztetik. De egy úttal azt is fel kell tehát jegyeznem, hogy ezen archaizmussal *Debreczenben sem él senki más*, hanem csak az, a’ ki *papol*, és azt hiszi, hogy ez által papolásának *méltóságot* ad. – Éppen úgy, valamint azt is csak *papoló-székekből* lehet hallanunk, hogy a’ helyben nyugvás’ *ban, ben* terminatiója a’ helyfelé mozgulásnak kitételére fordítatik; p. o. *Vedd füledben* (e’ helytt *füledbe*) *az én kiáltásomat*; és: *Bémegyek az Issten házábann*, (e’ helytt *házába*). Ezzel még az igaz magyarság’ kánonjai is, a’ Debreczeni Hentesek, Szappanosok és Sulyomkofák, nem élnek, sőt inkább ők az éppen-ellenkezőbb hibába esnek, a’ nyugvást is a’ mozdulat’ terminatiója által végezvén.¹¹⁵

¹¹⁵ SYLVESTER 1539/1807, 40; SYLVESTER 1539/1808, 40.

Innentől azonban eltér a két kiadás:

1807	1808
Szabó, a' <i>Baróti</i> és <i>Virthi</i>, a' nyugvás' <i>n</i> betűjét kettőztetve festi; 's úgy hiszem, hogy orthographiai tanítványa, Döme is, úgy fogja. – A' dolog rég olta forog szóban. A' scandált versek Daykának példája szerint, majd hosszúnak, majd rövidnek óhajtják. Révai jónak látta eleitől fogva rövidnek venni, 's maga Virág is rövidnek veszi. Az illy dolgokban a' legjobb Írók' állhatatos példája a' perosztó bíró. – Annyi azonban igaz, hogy ha ebben: <i>azon órában</i> a' <i>zon</i> syllaba keményebb volna is mint ebben: <i>azon óra</i>: de olly kemény mint ebben: <i>fenn áll</i>, bizony nincs; és így a' nyugvás' <i>n</i> betűjének nem szükség kettőztetve íratatni 's mondattatni.¹¹⁶	Szabó Dávid a' nyugvás' <i>n</i> betűjét keményen ejti 's kettőztetve festi újabb kiadásában. Révai, 's maga Virág is, jónak látták elejétől fogva rövid gyanánt venni, Dayka majd röviden ejti, majd meghúzza. – Hogy a' nyugvás' <i>n</i> betűje keményebb ne légyen mint e' szóban hangzik: <i>azon eset</i>, azt nem vitatom: de olly kemény mint ebben: <i>fenn</i>, bizony nincs, 's a' nyelv a' Révai', Virág' és Dayka' versein meg nem akad.¹¹⁷

A nyelvtudomány és a verstan történetének kutatói számára lehet fontos információ az eltérés. Ami a különbségből adódó tipográfiai problémák megoldását illeti: a jegyzet első, mindkét kiadásban egyező része a 40. lap alsó felét foglalja el, ezek a lapok tökéletesen egyformák. Mivel a jegyzet második része az újabb redakcióban rövidebb, Sylvester szövegéből itt a 41. lap felső felére négy sorral több fért. Ezért a következő, a 42. lapra annyival kevesebb jutott. A szedő ezt a belső alcím (*FIGVRA. Ábrázat.*) elé és után, továbbá az utolsó bekezdés elé beiktatott sorkihagyásokkal ellensúlyozta. Így a 43. laptól ismét pontosan megegyezik a két kiadás.

Az *Orthographia Ungarica* szövegközlésében (129–180. lap), mint fentebb idéztem, csak az előszavakban van különbség. A harmadik mű esetében (*Varjas Jánosnak E vocálisú Éneke*, 181–223. lap) csupán az utolsó előtti ív (N) utolsó lapján megjelenő őrszó megléte, illetve hiánya mutat

¹¹⁶ SYLVESTER 1539/1807, 41.

¹¹⁷ SYLVESTER 1539/1808, 41.

eltérést. Az 1807-es változatban a lap alján nincs őrszó,¹¹⁸ az 1808-as kiadás N8v levelének (208. lap) alján azonban (12. Kezzdel-) olvasható.¹¹⁹

*

Kazinczy Ferenc nem létezőnek vagy elveszettnek hitt 1807. évi Sylvester-kiadása tehát megvan, és most már könnyen hozzáférhető. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy önálló kiadásnak semmiképp sem tekinthető, viszont fontos adalékokkal szolgálhat a *Magyar régiségek és ritkaságok* kiadástörténetéhez. Tüzetesebb vizsgálata ezen túlmenően nemcsak a nyelv- és nyelvjárástörténet, a norma és a normatudat alakulása szempontjából lehet érdekes, hanem a nyelvújítás és a verstan történetének kutatói számára is hasznos lehet. A felvetődő problémák nem közömbösek Sylvester utóélete szempontjából sem, de megoldásuk mégsem annyira a 16. századi kritikátörténetre, mint inkább a Kazinczy-filológiára tartozik.

2. 5. ÚJ TESTAMENTUM, 1541

Balázs János Sylvester-monográfiájának az Újszövetség-fordításról szóló fejezetében többször is utal rá, mi mindent kellene még elvégezni a munka további vizsgálata során. Egy kis ízelítő a feladatokból:

[...] igen kíváncsú és egyben igen gyümölcsöző is volna Sylvester fordításának tüzetes egybevetése a görög eredetivel, a Vulgátával, Valla jegyzeteivel, Erasmus fordításával, jegyzeteivel és parafrázisaival, valamint a korábbi magyar fordításokkal és a szerző grammatikájával, végül a teljes szöveg elemzése szókinszbeli, hangtani, alaktani, mondattani és stilisztikai szempontból. [...] Kétségtelenül jelentős eredményt ígérne Sylvester teljes szókinszének összegyűjtése s az így egybeállított anyag elemzése szóföldrajzi, nyelvjárástörténeti, hangtörténeti, jelentéstani, stilisztikai, szinonimikai szempontból.¹²⁰

¹¹⁸ SYLVESTER 1539/1807, 208.

¹¹⁹ SYLVESTER 1539/1808, 208.

¹²⁰ BALÁZS J. 1958a, 260.

Az első teljes magyar Újszövetség-fordítás nyelvtörténeti forrásértéke felbecsülhetetlen. A terjedelmes ismeretanyag tolmácsolása számos tudományág számára nyújt lehetőséget az adott terület 16. századi szóanyagának, nyelvhasználatának vizsgálatára. A továbbiakban először a növénytani elnevezésekre hozok példákat – akárcsak korábban a *Grammatica Hungarolatina*ból –, majd az orvosi szaknyelv problémáira.

2. 5. 1. Milyen fára mászott fel Zakeus?

Az Újszövetség-fordításból a magyar természettudományos szaknyelv alakulását szemléltető példákat is bőven lehetne hozni. A *Grammatica Hungarolatina* említett növénynevei mellett itt is érdemes megfigyelni bizonyos fák megnevezését.

Lukács evangéliumából említem egy-egy fa előfordulását. Az egyik különösen erős gyökere miatt szerepel a mustármagról és a hit erejéről szóló tanításban (Lk 17,6). A másikra Zakeus kapaszkodik fel, hogy az összese-reglett tömeg fölött átnézve láthassa a közeledő Jézust (Lk 19,4). A különböző fordítások, bibliai lexikonok eltérnek a tekintetben, hogy a két esetben vajon ugyanarról vagy két különböző fafajtáról van-e szó, amint azt a következő táblázat szemlélteti.

forrás	Lk 17,6	Lk 19,4
görög Újszövetség	szükaminea, 'szederfa'	szükomorea, 'szikomorfügefa'
latin (Vulgata)	arbor morus, 'eperfa, szederfa'	arbor sycomorus, 'vadfügefa, eperfüge'
Müncheni Kódex	szederih fa	szederihfa
Pesti Gábor	szeder fa	szederfa
Sylvester János	sikamin fa	vadfighe fa
Károlyi Gáspár	eperfa	eperfüge fa
modern református fordítás	vadfüge	vadfüge

modern katolikus fordítás, 1973 ¹²¹	szederfa	vadfűge
modern katolikus fordítás, 2015 ¹²²	eperfa	szikomorfa
Herbert Haag ¹²³	vadfűgefa, szikomorfa, szederfa	vadfűgefa, szikomorfa, szederfa
Surányi Dezső ¹²⁴	eper- vagy szederfa (Morus nigra, toot vagy shikmah vagy bakah)	vadfűge (Ficus sycamorus, shikmoth)

Nem áll módomban a bibliai növénytan rejtelmeiben elmélyedni; mindössze annyit állapíthatok meg, hogy Sylvester az egyik esetben átveszi a görög nevet, és a fordításhoz csatolt függelékben magyarázza jelentését.¹²⁵ A második alkalommal viszont magyarra fordítja az ott előforduló növényt. A két szöveg a következő.

És mondának az apostolok az vr istennek. Öregbicz meg műnekünk az mű hütünket. Monda kediglen az vr isten. Ha ann'e hütötök volna / mint ez az egg' mustár mag / montátok volna imez sikamin fának. Szakagg' ki tüstül / és innen menn' az tengherbe / és verij ott g'ükeret / és enghedett volna tünektek.¹²⁶

És imé egg' firfiu / kinek Zacheus vala neue / és ki az fukaroknak feiedelme vala / és ug'an ezen kazdag ember vala / és azonn ügyekezik vala / hog' az Jesust meg láthatná ki volna / és nem láthatta vala az sereg niptül / hog' miuel ember kor beli állapott'ában kiczin' ember vala. És elől el sietuinn fel hága egg' vadfighe fára hog' ütet meg láthatná / mert azonn vala uta.¹²⁷

Az utóbbi idézet első mondatának egy szakkifejezése újabb érdekes fordítási problémát vet fel, egyúttal értékes adalék a 16. századi

¹²¹ BIBLIA 1973.

¹²² ÚJSZÖVETSÉG 2015.

¹²³ HAAG 1968/1989,1899.

¹²⁴ SURÁNYI 1973, 311, 313.

¹²⁵ SYLVESTER 1541/1960/2017, 168r. Vö. BALÁZS J. 1958a, 290.

¹²⁶ SYLVESTER 1541/1960/2017, 110r.

¹²⁷ Uo., 113r.

kritikatörténethez. Zakeus foglalkozása a görög Újszövetségben „arkhitélonész”. A latin fordítások révén „publicanus”-ként terjedt el, az idézett helyen: „et ecce vir nomine Zaccheus et hic erat princeps publicanorum” (Lk 19,2). Sylvester több helyen is „fukar”-nak fordítja. Megoldását már a 16. században bírálták. Heltai Gáspár néhány társával magyar bibliakiadáson dolgozott, több kötet meg is jelent. Az újszövetségi könyveket tartalmazó kötet első, 1561. évi kiadásából nem maradt fenn példány, tartalmát a következő, 1562. évi redakcióból ismerjük. A végén tanulmányozható a szövegben előforduló „néminemü Igéknek magyarázattya és rövideden való értelme”. Itt a „publicanus” szó értelmezésénél Heltaiék helytelenítik Sylvester eljárását. Szerintük a „sarcoltató” a helyes magyar kifejezés. Véleményüket meg is indokolják:

Publicanus, Eszt Siluester Iános fukarnak magyaraszta: De minekünc nem tetzic. Mert a fuckaroc kereskedő népec,¹²⁸ ieles áros emberc, és jámbor tisztességes nemzetec német országban. Minec magyarászta vólna Siluester Iános a publicanust, minec előtte nem támattac a fukaroc? Mert nem igen soc ideie annac, hogy támadánac. Mi a publicanust Sarzoltattónak magyaráztuc: Mert olyanoc vóltanac, kic a Romaiaktól a rouast, a vámokat, a harminztadokat sommán meg vóttéc, Annac vtánna kemény sarzoltatással nyomorgattác a köz-népet, hogy az sommát három képpen meg vehetnéc.¹²⁹

Idővel mind a „fukar”, mind a „sarcoltató” feledésbe merült. A vitatott értelmű foglalkozás Károlyi Gáspárnál és a modern református fordításban „fővámszedő”. a fentebb hivatkozott modern katolikus fordításokban „a vámosok feje” vagy „fővámszedő”.

A hasonló eseteket sorra véve lehetne kimutatni, hogyan sikerült Sylvesternek saját magyar szövegében kiküszöbölnie „a fák, füvek, ásványok drágakövek és egyebek” magyar elnevezésének hiányosságait, amit a *Grammatica Hungarolatinában* tett szövé. Egy ilyen vizsgálat eredménye bizonyosan hasznos adalék lehetne – többek között – a magyar természetudományos szaknyelv kialakulásához is.

¹²⁸ A Fuggerekről van szó.

¹²⁹ HELTAI HELTAI1562, Vu7r.

2. 5. 2. „Kiknek inai helyekről el indultanak vala és és meg Bakattanak vala”: betegségek meghatározása Sylvester János Újszövetség-fordításában

Az evangéliumokból a gyógyítással, betegségekkel kapcsolatos szókinszre is lehet példákat hozni. Ezek alapján bepillantást nyerhetünk a keresztény humanizmus világképébe éppúgy, mint a magyar orvosi szaknyelv korabeli állapotába.

2. 5. 2. 1. Istenek és gonosz szellemek

A betegségnek a Bibliában található felfogása megegyezik számos ősi vallás szemléletével: előidézője elsősorban valamilyen transzcendens erő. Lehet az istenség műve, büntetés, próbatétel vagy figyelmeztetés. Máskor a beteg alvilági hatalmak áldozata lesz, démon szállja meg. Néhány alkalommal megjelenik ugyan a betegség természeti eredetére utaló nézet, de nem ez a jellemző. Esik szó orvosokról, természetes gyógyhatású szerekről – mint például olaj, balzsam, kenőcs, fürdő – a gyógyulás azonban legfőképpen Istentől várható.

Mivel a betegséget legtöbbször a beteget megszálló ördög okozza, a gyógyítás lényege a gonosz szellem kiűzése az isteni erő segítségével. E gondolat világos kifejtése megtalálható Rotterdami Erasmusnak a Bibliához fűzött magyarázataiban is. Sylvester tevékenységét vizsgálva különösen érdemes tekintettel lenni a németalföldi humanista munkásságára, hiszen a magyar fordítás alapja az Erasmus által elkészített görög–latin Újszövetség.¹³⁰ A mester magyar követői – köztük Sylvester János – nemcsak a párhuzamos görög–latin szöveget vették figyelembe, hanem Erasmus két vaskos kötetben kiadott kommentárjait is, amelyek *Paraphrases* és *Annotationes* címmel jelentek meg.

Máté evangéliumának egyik helyén esik szó arról, hogy a reménytelennek tűnő betegeket messze földről vitték Jézushoz. Az orvosok vagy nem is látták értelmét a gyógyításuknak, vagy próbálkoztak ugyan, de hiába, semmiféle mesterkedéssel nem tudták legyőzni a bajt. Erasmus a *Paraphrases*ben ehhez a következő magyarázatot fűzi:

¹³⁰ ERASMUS 1516.

Jézus viszont nem emberek által kitalált gyógymódokkal (humanis pharmacis), hanem mennyei hatalmával (virtute coelesti), amellyel még a holtakat is fel tudta támasztani, gyógyított meg mindenkit, és ez a legcsekélyebb fáradságába sem került. Hiszen semmibe sem telt a test betegségeit elűzni annak, aki a lélek betegségeit meg tudta szüntetni. A legkevesebb volt viszszaadni a földi életet annak, aki mindenkit megajándékoz az örök élettel.¹³¹

Az evangéliumokban a betegség szorosan összefügg a megszálló ördögökkel, a gyógyítás a gonosz szellemek kiűzését jelenti. A két mozzanat legtöbbször együtt jelenik meg. Sylvester fordítása általában pontosan követi Erasmus szövegét. Az összehasonlítás kedvéért az utóbbit a lábjegyzetben közlöm.

Mikoronn kediglenn estve kezdett volna lenni, hozának üneki sok embereket, kikben ördöghök valának, és kiűzé az gonosz belleteket ighível, és meg gyógyítá mindeneket, kik betegsighnek miatta gonoľul valának.¹³²

Máshol:

Mikoronn kediglenn estve volna, és az nap elnyugutt volna, mindeneket ű hozzá viľnek vala, kik nehezenn valának, és azokat es, kik ördöghtűl gyötretnek vala. És mind az eghíľ város az ajtóra gyűlt vala. És sokakat meg gyógyítá, kiknek külömb külömb betegsighnek miatta gonoľul vala dolgok. És sok ördöghököt űz vala ki, és nem haggya vala bólni az ördöghököt, hogy mivel űtet esmérík vala.¹³³

¹³¹ „At Iesus non humanis pharmacis, sed virtute coelesti qua poterat et mortuos excitare, nullo negotio sanabat omnes. Parum erat illi tollere morbos corporum, qui tollebat morbos animorum. Minimum erat illi removeri vitam corporis, qui venerat omnibus largiturus vitam aeternam.” ERASMUS 1524a, Ad Mt 4.

¹³² „Cum autem appetisset vespera, adduxerunt illi daemoniacos multos, & iecit spiritus verbo, omnesque male habentes sanavit.” ERASMUS 1516, Mt 8,16.

¹³³ „Vespero vero, cum occidisset sol, afferebant ad eum omnes male habentes, & qui a daemonis agitabantur. Et civitas tota congregata erat ad hostium, & sanavit multos qui aegrotabant variis morbis, & daemonia multa eiiciebat: & non sinebat loqui daemonia, quod ipsum nossent.” *Uo.*, Mk 1,32–34.

Van, amikor az ördögök száma is tudható:

És lűn továbbá ez: ű maga és város és falu Berte jár vala prédikálván, és hirdetvinn az Istennek orfágát, és ű vele vala az tizenkét tanítvány, és ními asbonyállatok, kik meg gyógyultanak vala az gonosz Belletektűl, és az ű betegsíghekből. Mária, ki Magdalenának hívatatik, kiből hét ördög ment vala ki.¹³⁴

Jézus nemcsak maga gyógyított, hanem az ördögűzés és a gyógyítás isteni hatalmát az apostoloknak is átadta:

Mikoronn kediglenn egybe hívta volna az tizenkét tanítványt, birodalmat és Babad hatalmat ada űnekiek minden ördöghökönn, és hogy betegsígheket gyógyítának.¹³⁵

Az ördögök kiűzésének többféle módját jegyezték fel az evangélisták. Érdemes megfigyelni Máté korábban idézett szakaszának (Mt 8,16) erre vonatkozó részletét: „kiűzé az gonosz Belleteket ighível” (verbo), azaz szóval.

Hasonló történt a bethesdaei fürdőhelyen gyógyulást kereső, bénán fekvő beteggel. Az isteni erő Jézusnak pusztán a szava által hatott:

Vala kediglenn ott egy ember, ki harmincznyolcz eűtendőtűl fogva fekbik vala betegsighben. Ezt mikoronn az Jézus meg látta volna, hogy ott fekenék, és meg esmérte volna, hogy immárann sok időtűl fogva fekennék az betegsighben, monda űneki. Akarsz meg gyógyulni? Felele űneki az kór ember. Uram, ninczen emberem, hogy ki az vízbe vigyen enghemet, mikor meg indul, de azonközbe, míg én bele menník, látom, hogy immárann más ment én előttem belé. Mondá űneki az Jézus. Kelj fel. Vedd az te ágyadot, és járj. És legottan meg gyógyula az ember. És fel vivé ágyát, és jár vala.¹³⁶

¹³⁴ „Et factum est deinceps, & ipse iter faciebat per singulas civitates & castella, praedicans & annuncians regnum dei, & duodecim cum illo. Simulque mulieres aliquae, quae erant sanatae a spiritibus malis, & infirmitatibus: Maria quae vocatur Magdalene, de qua septem daemonia exierant.” *Uo.*, Lk 8,1–2.

¹³⁵ „Convocatis autem Iesus duodecim, dedit illis potestatem & auctoritatem super omnia daemonia, & ut morbos sanarent.” *Uo.*, Lk 9,1.

¹³⁶ „Erat autem quidam homo illic, qui triginta & octo annos morbo tenebatur. Hunc cum vidisset Iesus decubentem, & cognovisset, quod iam multum temporis morbo teneret,

Simon Péter anyósának gyógyulása másképpen szerepel a különböző evangéliumokban. Éppen az ördög kiűzésének módját illetően térnek el az egyes szövegek. Az előző példákhoz sorolható Lukács leírása:

Mikoronn kediglenn fel költ volna Jésus az sinagógából, be mine az Simonnak házába. Az Simonnak kediglenn napát erőssen leli vala az hideg. És kírék az Jésust ű írette. És az Jésus meg álvánn annak feje felett, megfeddéz az hideglelisnek betegsígíhit, és az elhagyá az asbony embert. És legottann felkelvinn ünkekíek Bólgál vala.¹³⁷

Sylvester „megfeddéz” kifejezése is a szóbeliségre utal, akárcsak az Erasmus latinjában álló „increpavit” rokon értelmű jelentései: ’rákiált, ráripakodik’, átvitt értelemben – ahogy Sylvester is fordította – ’megszid, lehord’.

Ugyanerről az esetről beszámolva Máté és Márk leírásában jelenik meg a gyógyítás leggyakrabban előforduló módja, a fizikai érintés. Máté szerint – Sylvester fordításában – ekképpen:

És mikoronn az Péternek házához ment volna Jésus, látá az ű napát hogy az ágyban fekenék és hideg lelné, és illeté az ű kezít, és elhagyá ütét az hideglelisnek betegsígíhe, és fel kele, és Bólgála ünkekíek.¹³⁸

Márk evangéliumában:

Az Simonnak kediglenn felesígíhe fekbík vala, kit hideg lel vala, és legottann Bólának Jéusnak ű felüle, és ű hozzá mene, és kezínél fogva fel emelét

dicit ei: Vis sanus fieri? Respondit ei languidus: Domine, hominem non habeo, ut cum turbata fuerit aqua, mittat me in piscinam. Sed interim dum ego venio, iam alius ante me descendit. Dicit ei Iesus: Surge, tolle grabatum tuum, & ambula. Et statim sanus factus est homo ille, & sustulit grabatum suum, & ambulabat.” *Uo.*, Jn 5,5–9.

¹³⁷ „Cum surrexisset autem Iesus de synagoga, introivit in domum Simonis. Socrus autem Simonis tenebatur febris magna, & rogaverunt illum pro ea. Et astans supra illam, increpavit febrem, & febris dimisit illam, statimque surgens, ministrabat illis.” *Uo.*, Lk 4,38–39.

¹³⁸ „Et cum venisset Iesus in domum Petri, vidit socrum illius in lecto decumbentem, & febricitantem, tetigitque manum illius, et reliquit illam febris, & surrexit, ac ministravit illis.” *Uo.*, Mt 8,14–15.

ütet, és legottann el hagyá ütet az hideg lelisnek betegsíghe, és ßolgál vala ünekiek.¹³⁹

További példák a kézzel való érintésre:

És ímé egy poklos járula ű hozzá, és az földre orczával le burula, és isteni tißteletet tûn üneki ezt mondván: Uram, ha akarod, meg tißtithacc enghe-met. És Jésus kezit kinyújtván illeté ütet ezt mondván. Akarom, tißta lígy, és legottann meg tißtula az ű poklossága.¹⁴⁰

Máshol:

És törtínék, mikoronn egy nímelly városban volna, és íme vala ott egy firfiú, ki tele vala poklos varval. És mikoronn látta volna az Jésust, orczá-jára leborula, és kíré ütet, és monda: Uram, ha akarod, meg tißtithatcz enghe-met. És kezít ki nyújtvánn illeté ütet, és monda. Akarom, tißtully meg. És legottann el veße ű rula az poklos var.”¹⁴¹

A kézrátétellel való gyógyítás feljegyzése az egyes esetek részletezése nélkül, összefoglalóan is előfordul:

Mikoronn kediglenn az nap elnyugodnék, mindenek, kiknek külömb külömb féle betegsígbeli kórok vala, az Jésushoz viðik vala üköt. És ű min-denikre kezeit tívinn meg gyógyítá vala üköt.¹⁴²

¹³⁹ „Socrus autem Simonis decumbebat febricitans, & continuo dicunt ei de illa. Et accedens erexit eam, apprehensa manu eius, & reliquit iam febris ilico, ac ministrabat eis.” *Uo.*, Mk 1,30–31.

¹⁴⁰ „Cum descendisset autem de monte, & ecce leprosus accedens, adoravit eum, dicens. Domine, si velis, potes me mundare. Protensaue manu, tetigit illum, dicens. Volo, mundus esto, ac protinus mundata fuit illius lepra.” *Uo.*, Mt 8,2–3.

¹⁴¹ „Et accidit cum esset in quadam civitate, & ecce vir plenus lepra, cumque vidisset Iesum, prostratus in faciem, rogavit eum, dicens: Domine, si vis potes me mundare. Et protensa manu tetigit eum, dicens: Volo, mundus esto. Et confestim lepra discessit ab illo.” *Uo.*, Lk 5,12–13.

¹⁴² „Cum autem sol occideret, omnes qui habebant infimos morbis uariis, ducebant illos ad eum, at ille singulis manibus imponens, sanabat eos.” *Uo.*, Lk 4,40.

A fizikai érintkezésnek egy másik módja, amikor az is elegendő, ha a beteg megérinti Jézus ruhája szegélyét. Egy összefoglaló említés az ilyen esetekről:

És mikoronn által mentenek volna, Genezárethnek földre menínek, és mikoronn meg esmertík volna ütet az emberek az kik az helyenn laknak vala, követeket boczátnak el, mind az eghiß tartományba, melly minden felöl ű hozzájok közel vala. És ű hozzá vűnek mindeneket kik gonoßul való-nak, és felette ighen kírík vala ütet, hogy csak az ű ruhájának bílit enghedné illetniek. És valamennyinn mind meg gyógyulának.¹⁴³

Több szempontból is tanulságos a vérfolyásos asszony gyógyulása. Egyrészt konkrét példa a ruha érintésére. Legrészletesebben Márk írja le:

És vala ott egy asßonyállat, ki tizenkét eßtendeiglenn fekűtt vala vérkór-ságban, és sok orvostul sokat Benvedett vala, és minden ű marháját el köl-tötte vala, és nem esmérí vala, hogy az orvosok valamit használtanak volna űneki, hanem inkább naponkid meg nehezednék vala, mikoronn az Jésus felöl sok dolgot hallott volna, az sereg níp között hátul el mene, és az Jésus ruháját illeté. Mert magában ezt mongya vala: nem egyebet, csak az ű ruháját illethessem, meg gyógyulok. És legottann meg Bárada az ű vírinek folyása, és testiben ezt meg érzé, hogy meg gyógyult volna ez istentül való czapásból. És az Jésus legottann ű magában meg esmeré, hogy isteni erő jűtt volna ki űbelőle, és hátra fordulvann az seregben monda. Kiczoda illeté az én ruhámot? És mondának űneki az ű tanítványi: látod, hogy az sereg níp borít meg tíghedet minden felöl, mégés ezt mondod, kiczoda illete enghe-met? És körül níz vala, hogy láthatná az asßonyállatot az ki ezt tütte vala. Az asßonyállat kediglenn fil vala, és reßket valamiért tuggya vala űmagá-ban az mi lűtt vala űbenne, elő jöve és az Jésusnak előtte le esék és meg monda űneki igasság szerint. Az Jésus kediglenn monda űneki: leányom, az te hűtöd tartott meg tíghedet, mennyél bíkésighvel, és gyógyully meg az te istentül való csapásodból.¹⁴⁴

¹⁴³ „Et cum traieissent, venerunt is terram Genesareth. Et cum agnovissent illum viri loci illius, emiserunt nuncios in totam undique finitimam regionem illum, & obtulerunt illi omnes male habentes. & obsecrabant eum, ut tantum tangerent fimbriam vestimenti ipsius, & quotquot tetigissent, salvi facti sunt.” *Uo.*, Mt 14,34–36.

¹⁴⁴ „Et mulier quaedam, quae fuerat obnoxia profluvio sanguinis annos duodecim, fueratque multa perpressa a compluribus medicis, & insumperat omnia sua, neque quicumque

A történet azt is példázza, hogy ha az orvosok igyekezete hiábavaló, csak a felsőbb hatalom segíthet. A gyógyítás transzcendens voltát hangsúlyozza, ahogyan Jézus „ű magában meg esmeré, hogy isteni erő jött volna ki übelőle” (in semetipso cognoscens virtutem ex sese prodisse). Az is világossá válik, hogy a ruha érintése csupán jelkép, a lényeg a beteg hite az isteni gondviselésben.

A felsorolt esetek – sok más hasonlóval együtt – azt mutatják, hogy az Újszövetségben a gyógyítás elsősorban spirituális folyamat, kultikus cselekedet. A természettudományos alapú orvosláshoz közelebb áll a betegség típusainak megkülönböztetése, az egyes kóresetek elnevezése, meghatározása. A továbbiakban ezekre hozok néhány példát.

2. 5. 2. 2. Kór, kórós, kórság

Ismét hasznos Erasmushoz fordulni, ezúttal az *Annotationes*hez. A németalföldi mester kifogásolja a Vulgata fordítójának, Szent Jeromosnak az eljárást, aki

a görög nószosz szót, aminek a latinban egyértelműen a morbus ('betegség') felel meg, többnyire languornak ('bágyadság, gyengélkedés') fordítja. A malakia szót viszont, ami latinul egész pontosan mollicies ('bágyadság, gyengeség') helyesen fordítja infirmitasnak ('erőtlenség, gyengeség, gyengélkedés'). De még ennél is pontosabb lenne, ha itt használná a languor szót. A gyengélkedés ugyanis enyhe és elbágyasztó betegség, ami nem szögez ágyhoz, hanem azzal jár, hogy kevésbé vagyunk jó erőben, mint egyébként.¹⁴⁵

adiumentis senserat, sed magis in deterius venerat, cum audisset de Iesu, venit in turba a tergo, & tetigit vestimentum eius. Dicebat enim: si vel vestimenta eius tetigero, salva ero. Et confestim siccatus est fons sanguinis eius, & sensit corpore, quod sanata esset a flagello. Et statim Iesus in semetipso cognoscens virtutem ex sese prodisse, conversus in turba, aiebat: Quis tetigit vestimenta mea? Et dicebant ei discipuli ipsius: Vides turbam undique prementem te, & dicis: quis me tetigit? Et circumspiciebat, ut videret eam quae hoc fecerat. Mulier vero timens & tremens, sciens quod factum esset in se, venit & accidit ei, dixitque ei omnem veritatem. Ille autem dixit ei: Filia, fides tua te servavit, vade cum pace, & esto sana a flagello tuo.” *Uo.*, Mk 5,25–34.

¹⁴⁵ „Deinde nószon quod plane morbum significat, hic plerunque vertit languorem. Rursum malakian, quod ad verbum sonat molliciem, non male vertit, infirmitatem, rectius tamen

Megfigyelhetjük, hogy a magyar fordításban Sylvester legtöbbször az Erasmus-féle fogalompárokat alkalmazza. Ahogyan Erasmusnál

nószosz = morbus és malakia = infirmitas, languor,

ugyanúgy Sylvesternél

morbus = betegség és infirmitas, languor = kórság.

Amikor a morbus és az infirmitas vagy languor egyszerre fordul elő, megkülönbözteti jelentésüket a kétféle fordítással. Például:

Hogy bé tellyesednék, az mi meg vala mondvánn Isaiás prófétának általa, mikoronn ezt mondotta: Ez vivé el az mű betegséginket, és az mű kórságinkat ű viselé el.”¹⁴⁶

Máshol:

Jésus minden városokat és falukot el jár vala az környíkben, tanítván az ű Sinagogájokban, és prédikálvánn az menny orßágnak Euangéliumát, és meg gyógyítvánn minden betegségihet és minden kórsághot az nípeknek közötté.¹⁴⁷

Az apostolok felruházását a gyógyító hatalommal Lukács a már idézett szakaszban (Lk 9,1) röviden írja le: céljuk, „hogy betegségeket gyógyítanának” (ut morbos sanarent). Ugyanez Máté evangéliumában újabb példa a fentebbi megkülönböztetésre:

versurus, languorem. Est enim languor, levis ac lentus morbus, qui non affigit quidem lecto, sed tamen facit, quo minus firma simus valetudine.” ERASMUS 1519, Mt 4.

¹⁴⁶ „Ut impleretur quod dictum erat per Esaïam prophetam cum ait. Hic infirmitates nostras suscepit, & morbos portauit.” *Uo.*, Mt 8,17.

¹⁴⁷ „Et circumibat Iesus civitates omnes ac vicos, docens in synagogis illorum, & praedicans euangelium regni, & sanans omnem morbum & omnem languorem in populo.” *Uo.*, Mt 9,35.

És az ű tizenkét tanítványit ű hozzá híván hatalmat ada űnekiek minden fertelmes belléteken, hogy azokat emberekből ki űznék, és meg gyógyítának minden betegsighet és minden kórsághot.¹⁴⁸

A „kórság” alapjául szolgáló „kór” szótó és további származékai lehetőséget adtak Sylvesternak a különböző tartalmak tolmácsolására. A „kór” szó főnévi értelemben jelentheti magát a beteg embert. Például:

És [Jézus] valahová be mégyen vala, faluba, avagy városokba, avagy Bál-lásokra, az kórokat az utzákon letiszik vala, és kírík vala űtet, hogy avagy csak az ű ruhájának Bilit hadná illetniek, és valamennyinn illetík vala, mind meg gyógyulnak vala.¹⁴⁹

Jézus így utasította az isteni erővel felruházott apostolokat:

Kórokat gyógyítsátok, poklosokat tißtíczátok, halottakat támasbátok, emberekből ördöghököt űzzétek, ajándík Berint vűttítek, ajándík Berint aggyátok.¹⁵⁰

Főnévként a „kóros” forma is előfordul. Az a híres rész, amelyből kiderül, hogy „senki sem lehet próféta a saját hazájában”, Sylvesternél így szól:

Az Jézus kediglenn ezt mongya vala űnekiek. Az próféta nem utálatos egyebűtt, hanem csak az ű hazájában, és az ű rokonsághi között, és az ű házanípe között. És semmi isteni erővel való dolgot nem tehete ott egyebet, hanem csak azt, hogy egy nihány kórosot gyógyíjta meg kezít űreáiok tívinn.¹⁵¹

A fenti példákban a főnévi értelemben szereplő „kór” és „kóros” latin eredetije az „infirmus” melléknév ugyancsak főnévi értelemben használt

¹⁴⁸ „Et accensitis duodecim discipulis suis, dedit eis potestatem adversus spiritus immundos, ut eijcerent eos, & sanarent quemquis morbum, & quemquis languorem.” *Uo.*, Mt 10,1.

¹⁴⁹ „& quocumque introisset in vicos, aut in civitates, aut in villas, in plateis ponebant infirmos, & deprecabant eum, ut vel fimbriam uestimenti eius tangerent. Et quotquot tangebant eum, salui fiebant.” *Uo.*, Mk 6,56.

¹⁵⁰ „Infirmos sanate, leprosos mundate, mortuos suscite, daemonia eijcite. Gratuito accepistis, gratuito date.” *Uo.*, Mt 10,8.

¹⁵¹ „Dicebat autem illis Iesus: Non est propheta contemptus nisi in patria sua, & inter cognatos, & in familia sua. Et non poterat ibi virtutem ullam aedere, nisi quod paucos infirmos, impositis manibus sanavit.” *Uo.*, Mk 6,4–5.

többes számú tárgyesete, az „infirmos”. Bizonyosan nem véletlen a rokonság az infirmitas = kórság fogalompárral.

Idézttem már Jézus párbeszédét a bethesdai bénával. Ott a „kór” melléknévi értelemben, jelzőként szerepelt: „Felele üneki az kór ember.” Hasonlóképpen a következő helyen, ahol olyan emberekről van szó, akik betegek voltak. Amikor Jézus kíséretével Genezáret földjére érkezett,

el járvánn mind az eghíß körül való tartományt, az tartománybeli emberek azokat, az kik kórok valának, kezdék viselő békekben ide s tova hordozni, mikoronn meg hallották volna, hogy az Jézus ott volna.¹⁵²

2. 5. 2. 3. „El aßott embereknek sokasága”

Már az eddig idézett szakaszokban is említésre került néhány betegség. Simon Péter anyósát „erössen leli vala az hideg” (tenebatur febrí magna), majd „elhagyá ütet az hideglelisnek betegsíghe” (reliquit illam febris). A lepra említésére kétféle elnevezést idézttem, amelyek jól szemléltetik Sylvester alaposságát. Máté evangéliumában Jézust „eggy poklos” (leprosus) kereste fel, Lukácsnál a beteg „tele vala poklos varval” (plenus lepra). Sylvester mindkét kifejezést pontosan visszaadta. A vérfolyásos asszony „fekütt vala vérkórságban” (fuerat obnoxia profluvio sanguinis), hitének köszönhetően azonban „meg bárada az ű vírinek folyása” (siccatus est fons sanguinis eius).

Lehet tovább szaporítani a betegségeket. Némelyiket egy-egy ma is használt szóval vagy egyszerűbb szókapcsolattal fordítja Sylvester. A bethesdai fürdő oszlopcsarnokában a betegeknek „nagy soksága fekbík vala, vakoknak, sántáknak, el aßott embereknek sokasága”.¹⁵³

Többféle betegség következménye lehet a meggörbülés.

[Jézus] Tanít vala kediglenn az synagógáknak egyyk[é]ben egy ßombat naponn. És íme, vala ott egy aßonyállat, kiben tizenennyolc eßtendőtül fogva betegsigh hozó gonof ßellet vala, és egybe sugorodott vala, és az ű

¹⁵² „Percurrentes totam undique regionem illam, coeperunt in grabatis eos qui male habebant circumferre, cum audissent eum illic esse.” *Uo.*, Mk 6.55.

¹⁵³ „in his iacebat multitudo magna languentium, caecorum, claudorum, aridorum” *Uo.*, Jn 5,3.

fejít semmikippenn fel nem emelheti vala, mellyet mikor meg látott volna az Jésum, ű hozzá hívá azt, és monda annak. Asßonyállat, megßabadultál az te betegsighedből. És legottann fel egyenesedék, és dicsiretet tíszen vala az Istennek.¹⁵⁴

Az „egybezsugorodás” okára itt semmilyen magyarázat nincs. A szíriai betegek felsorolásában is előfordul a meggörbülés, de itt az oka is meg van nevezve:

És ki terjede az ű híre eghisß Síríában, és ű hozzá hozának mindeneket kiknek külömb külömb betegsignek miatta gonoßul vala dolgok, és kik béli fájásnak miatta meg görbettenek vala, és kikben ördögök valának, és kik havasok valának, és kiknek inai helyekről el indultanak vala, és meg ßakat-tanak vala és meg gyógyítá űköt.¹⁵⁵

A „béli fájás” jelentése a latin megfelelője (tormina) alapján ’bél-görcs, hascsikarás, vérhas’. A latin „lunaticus” lehet ’holdkóros, alvajáró’, de ’nyavalyatörös’ is. Érdekes a Sylvester szövegében szereplő „havasok” kifejezés. A régiségben nem lehetett szokatlan a „Hold” szóból hasonló alakokat képezni. Az adott helyet a régi magyar kódexekben (Müncheni, Jordánszky-) is ugyanígy fordították, de még Szenci Molnár Albert szótárában (1604) is megtalálható.

Kérdéses Sylvester fordításának eredete a bénák esetében. A latin „paralyticus” hosszú körülírása ugyanígy olvasható a kafarnaumi százados történetében is:

Mikoron kediglenn be ment volna Jésum Kapernaumba, ű hozzá mene egy Bázados, és ighen kéri vala űtet ezt mondván: Uram, egy gyermekem

¹⁵⁴ „Docebat autem in una synagogarum sabbatis. Et ecce, mulier quae habebat spiritum infirmitatis annis decem & octo, eratque contracta, nec omnino poterat erigere caput, quam cum videret Iesus, vocavit eam ad se, & ait illi: Mulier, liberata es ab infirmitate tua. Et imposuit illi manus [Sylvesternél kimarad a kézrátétel!], & confestim erecta est, & glorificabat deum.” *Uo.*, Lk 13,10–13.

¹⁵⁵ „& dimanavit fama illius in totam Syriam. Et adduxerunt ad illum omnes male affectos, variis morbis ac torminibus contractos, & daemónicos, & lunaticos, & paralyticos, sanavitque illos.” *Uo.*, Mt 4,24.

házzamnál fekbík, kinek inai helyekrűl el indultanak és meg fakattanak, és ighen nehezen kínlódik.¹⁵⁶

A paralysis definíciója az Újszövetség-fordítás végére illesztett „kísérő-tanulmányok” között, az evangéliumokban előforduló betegségek magyarázatában is megjelenik:

Paralysis. Görögül. Magyarul Ina szakadott ember. Olly betegsigh, melly mikoronn embernek testinek valamelly rißire esik, az meg aloszik és evvel nem kezd bírni. Ez az betegség, mint én alítom, mellyet az köz níp Guttának hív, mellyet fájdalomnak magyaráztanak. Egyéb az fájdalom, egyéb az ilyen betegség.

Vajon honnan vehette Sylvester ezt a meghatározást? Sem a fordítása alapjául szolgáló görög–latin Újszövetségben, sem Erasmusnak az adott helyekhez fűzött kommentárjaiban nem található az evangélium-fordításokban olvashatókhoz fogható bonyolult körülírás. Tudvalevő, hogy Sylvester időnként a Vulgátát is szem előtt tartotta, korábbi magyar fordításokat is ismert. Az ő megoldásához azonban sem korábbi, sem későbbi párhuzamot nem találtam. Az idézett előfordulásokhoz a következő forrásokat néztem meg:

	Mt 4,24	Mt 8,6
Vulgata	paralyticos	paralyticus
Müncheni Kódex	köszvényeseket	köszvényes
Jordánszky-kódex	köszvényeseket	keszvényben fekszik
Erasmus	paralyticos	paralyticus
Pesti Gábor	keszvényeseket	keszvényben fekszik
Károlyi Gáspár	gutaütötteket	gutaütötteben fekszik
Káldi György	inaszakadtakat	fekszik inaszakadtan
Modern protestáns fordítás	bénákat	bénán fekszik

¹⁵⁶ „Porro cum ingressus fuisset Iesus Capernaum, adiit eum centurio, obsecrans eum & dicens. Domine, famulus meus decumbit domi paralyticus, ac grauiter discruciat.” Uo., Mt 8,5–6

Modern katolikus fordítás 1973	bénákat	bénán fekszik
Modern katolikus fordítás 2015	bénákat	bénán fekszik

Legjobban Káldi György munkája, az első teljes katolikus bibliafordítás hasonlít Sylvester megoldásához, egyetlen szóba tömörítve. A 17. században egyébként már elterjedhetett ez a jelentés. A Szenci Molnár-szótárban a *paralyticus* ’Guttaütöt, Inaißakadozot’. Sylvester alaposágát és filológiai igényességét ismerve az is elképzelhető, hogy a betegség pontos definícióját valamilyen orvosi szakkönyvből vette át. Hogy csak egy lehetőséget említsek: Galénosz munkái latin fordításban a 16. század első évtizedeiben többféle kiadásban is elérhetőek voltak. A bénultság tüneteit felsorolva így folytatódik a leírás:

Az inak ilyesfajta működési zavarait görögül *paralysis*nek, azaz az inak helyükről való elválásának nevezzük.¹⁵⁷

Más helyen a *paralysis* magyarázata:

Leginkább így hívják az inak elválását a helyükről, aminek következtében a mozgás lehetetlenné válik.¹⁵⁸

Ne tévesszen meg senkit, hogy a „*nervus*” a mai szóhasználatban ideget jelet. A Sylvester definíciójában szereplő „*ín*” Szenci Molnár Albert többször hivatkozott szótárában is a „*nervus*” magyar megfelelője. Így tehát mindkét hely akár Sylvester forrása is lehet – hacsak elő nem kerül egy még pontosabb párhuzam.

Az idézett szemelvények alapján kitűnik, hogy Sylvester János Újszövetség-fordítása bőven kínál tennivalókat a további kutatás számára. A gyógyításra, betegségekre vonatkozó kifejezések módszeres feldolgozása, összevetése a lehetséges forrásaikkal és utóéletükkel bizonyára hasznos

¹⁵⁷ „Et vocatum quidem ejusmodi nervorum vitium Graece *paralysis*, id est nervorum resolutio.” GALÉNOZS 1523, Lib. I, Cap. 1.

¹⁵⁸ „Itaque nervorum resolutio potissimum dicitur, ubi motus deperditus est.” *Uo.*, Lib. III, Cap. 10.

adalékokkal szolgálna a magyar orvosi szaknyelv történetéhez. Ugyanakkor kritikátörténeti jelentőségük sem lebecsülendő. Akárcsak a többi szakterület esetében, számos információhoz juthatunk Sylvester fordítói módszeréről, forrásainak köréről, és azok feldolgozásáról.¹⁵⁹ Mindezek ismeretében értékelhetjük igazán erőfeszítéseit, amelyekkel anyanyelvének gazdagításán fáradozott.

2. 5. 3. Az Újszövetség-fordítás utóélete – a második kiadás és a későbbi idézések

Az Újszövetség-fordítás utóélete annyival kedvezőbb, mint a *Grammatica Hungarolatináé*, hogy keletkezésének századában legalább még egy kiadást megért. Utána, akárcsak a nyelvtanra, legközelebb a 18. század végén figyeltek fel rá a tudós világban. A következő fejezetekben az 1574. évi bécsi edícióhoz fűzők néhány megjegyzést, majd a 18–20. századi emlékeihez kapcsolódom.

2. 5. 3. 1. „...a széthúzások pusztító viharában...”: Adalékok az Újszövetség-fordítás bécsi kiadásához

Sylvester János Újszövetség-fordításának vizsgálatánál a kutatás legnagyobb részét az első, 1541. évi sárvári kiadást veszi figyelembe. Kevés kivételtől eltekintve éppen csak megemlítik, hogy a munka másodszor is megjelent Bécsben, 1574-ben.¹⁶⁰ A következőkben ennek a kiadásnak az alapján említek egy-két olyan körülményt, amelyek nemcsak az Újszövetség-fordítás történetéhez szolgálnak újabb adalékokkal, hanem Sylvester személyének értékeléséhez is.

*

¹⁵⁹ Sylvester és mások fordítói eljárásainak összevetése: DEMJÁN 2005, SLÍZ 2005, DEMJÁN 2012, SZALMA 2016.

¹⁶⁰ SYLVESTER 1574/2006. A fellelhető példányokról FARKAS Gábor Farkas számol be: FARKAS 2011.

A bécsi edíció jellemzésére általában arra utalnak, ami első ránézésre is a legszembetűnőbb: a sárvári nyomtatvány nehezen olvasható fraktúr betűi helyett antikvával szedték. Ezen túlmenően nem sokan foglalkoztak vele. A 19. századi kutatás eredményeiből a régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiája a következőket emeli ki:

Id. Révész Imre megállapította, hogy Stainhofer az eredeti Sylvester-féle ajánlást utánozta (Erdősi János magyar protestáns reformátor. Debrecen 1859, 32–33). Dankó József, aki összefoglalta a vonatkozó szakirodalmat, úgy találta, hogy ez a bécsi kiadás címlapján olvasható *megigazított* kifejezés ellenére a sárvár-újszigei kiadás szolgai utánnyomata, sőt a korábbi sajtóhibákhoz még újabbak is járultak (Joannes Sylvester Pannonius. Wien 1871, 82–85).¹⁶¹

A két kiadást tartalmi szempontból Erdős Károly hasonlította össze. A bécsi redakcióról a következőket írja:

A címlapján azt említi a nyomtató, hogy Sylvester bibliáját megigazítva adja. Módomban volt a második kiadásnak egyik, tulajdonomban lévő példányát összehasonlítani a debreceni Kollégiumunkban meglévő első kiadásnak erősen csonka példányával. Az összehasonlítás arról győzött meg, hogy a második kiadás azáltal, hogy nemcsak egyes betűket szedett igen sokszor más betűvel, így például az e betű helyett c betűt, hanem több helyen elnézésből egy-egy sort is kihagyott, mögötte van az első kiadás szövegének, amelynek nagy részét igen nagy gonddal Abádi Benedek készítette. A megigazítás mindössze annyiban mutatkozik, hogy a „közel való ember” helyett az első könyvektől eltekintve *felebarátot* találunk és a Római levélben az „ingyen való választás” helyett a *kegyelem* szót.¹⁶²

Balázs János Sylvester-monográfiájában röviden csak ennyit említ:

Sylvester Új Testamentumának 1574-es bécsi kiadásából, melyben az ízést teljesen eltüntették és az eredeti helyesírást is gyökeresen átformálták, verses ajánlását is kihagyták.¹⁶³

¹⁶¹ RMNY 335.

¹⁶² ERDŐS 1942, 14.

¹⁶³ BALÁZS J. 1958a, 310.

Sylvester munkásságát nyelvtudomány-történeti szempontból a legrészletesebben Molnár József és Szathmári István vizsgálta. Az Újszövetség-fordítás bécsi redakcióját illetően összefoglalják az eltéréseket a sárvári nyomtatványtól, különös tekintettel a hangjelölésre és a helyesírásra. Molnár megállapítja, hogy a második kiadásban Sylvester íző nyelvjárását csak helyenként javították ki. Nyomdászattörténeti érdekű megfigyelése:

A 2. kiadásból elmaradtak az evangéliumi jeleneteket ábrázoló fametszettek. Csak az iniciáléknál használ kis méretű fametszetet a nyomdász.¹⁶⁴

Tudomásom szerint a fentebbieknél alaposabban senki nem mélyedt el a bécsi kiadás vizsgálatában. A két edíció összehasonlítására én sem vállalkozom, beértem a bécsi kiadó, Stainhofer ajánlásának¹⁶⁵ figyelmes tanulmányozásával. Az alig hét lapnyi latin szöveg átolvasása sem bizonyult haszontalannak, ugyanis elárul egyet s mást a kiadás körülményeiről. Sylvester szempontjából a legérdekesebbek a felekezeti hovatartozására vonatkozó adalékok.

Azért is érdemes ezekre odafigyelni, mert ez a terület az életmű igencsak vitatott kérdése. Pontos adatok híján legnagyobbreszt feltételezésekbe lehet bocsátkozni, amit sokan meg is tettek. Mind a katolikus, mind az evangélikus egyház- és irodalomtörténészek találtak olyan érveket, amelyek alapján igyekeztek Sylvestert a saját felekezetükbe sorolni.

Megfontolandó Balázs János mértékletes álláspontja, aki arra utal, milyen nehéz a reformáció első évtizedeiben pontosan meghatározni egy-egy személyiség vallási irányultságát. Közöl egy olyan adatot, amelyik a katolicizmus felé mutat, ugyanakkor felhívja a figyelmet a helyzet bizonytalanságára is:

Sylvester egy Csepregről 1541. május 29-én írt levelében azt is közli patrónusával, hogy le akarja fordítani és ki akarja nyomtatni Pál pápának egy bulláját: „Megkaptam nagyságod levelét, melyben szentséges atyánknak, Pál pápának bullájáról szól... Kész voltam ezt Nagyságod parancsa szerint lefordítani és kinyomtatni.” Hogy e tervét megvalósította-e, arról nem tudunk. Mindenesetre feltűnő, hogy a pápát szentséges atyánknak nevezi, amit, ha Dévaihoz hasonló nyílt protestáns hitvalló lett volna, bizonyára

¹⁶⁴ MOLNÁR 1963, 22–23; SZATHMÁRI 1968, 127.

¹⁶⁵ SYLVESTER 1574/2006,)(ij r–)()(r.

nem tesz. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy éppen ekkoriban még a protestáns érzelmeik is reménykedtek a pápával való megegyezésben és az egyházszakadást nem tekintették véglegesnek.¹⁶⁶

Az említett bulla alighanem III. Pál 1540. szeptember 27-én kelt bullája, amelyben jóváhagyja a jezsuita rend megalakulását. Ez pedig nehezen hozható összefüggésbe a protestáns elkötelezettséggel.

Áttérve a bécsi kiadásra: az újabb kutatásnak köszönhetően sokat tudunk a nyomdászról, Casparus Stainhoferről. A magyar művelődéstörténetben játszott szerepét Gyulai Éva részletesen bemutatja terjedelmes tanulmányában. Ami témánkhoz kapcsolódik:

A Bécs környékéről származó Kaspar Stainhofer/Steinhofer (†1575) 1566–1575 között tartott fent nyomdát Bécs belvárosában, a Szent Anna templom melletti Annahof nevű házban [...] Az „officina Steinhoferina” több magyarországi vonatkozású nyomtatványt is megjelentetett [...] Magyarul jelent [...] meg az ajánlása az egyik legelső magyar nyelvű katolikus imádságos könyvben, amelyet John Fisher rochesteri püspök *Psalmi seu precationes* c. művének fordításaként adott ki a Stainhofer-nyomda 1572-ben (RMNY 308a). Stainhofer Draskovich György zágrábi püspökhöz szóló magyar nyelvű (!) ajánlásából kiderül, hogy többen kérték tőle a (katolikus) imakönyv megjelentetését, amelyet azért nyomtatott ki, hogy a nehéz időkben, „a mostani esze-veszett világban” a magyarok ismét imádkozhassanak. Egyébként a magyar nyelvű Újtestamentum kinyomtatását is várják tőle Magyarországon, de a (katolikus) magyar urak „kevesen vadnak”, ezért nincs, aki támogassa a vállalkozást.¹⁶⁷

Az Újtestamentum-fordítás újabb kiadását Stainhofer Miksa császárnak és fiainak, Rudolf és Ernő főhercegeknek ajánlja.¹⁶⁸ Bevezetésként a címzetteket beavatja töprengéseibe: azon törte a fejét, hogyan tudná a nyomdáját nemcsak a latinul és németül olvasóknak, hanem másoknak is hasznára fordítani. Legfőképpen a szomszédos magyarokra gondolt. Úgy véli, ezekben a vészterhes időkben a legüdvösebb Sylvester Újtestamentum-fordítását

¹⁶⁶ BALÁZS J. 1958a, 178, 180. A hivatkozott levél közlése: SZALAY 1893, 94–95.

¹⁶⁷ GYULAI 2012, 134–135. A szerző lábjegyzetben közli – BAJÁKI Rita nyomán – a Draskovichnak szóló ajánlás vonatkozó részét.

¹⁶⁸ A latin nyelvű ajánlás magyarul: ZVARA 2003, 63–66. A továbbiakban az idézett latin szövegrészeket saját fordításomban közlöm, ami helyenként eltér a hivatkozott kiadástól.

újra kiadni. Érvelésében később többször is megjelenik a külföldiek által gyakran említett, műveletlenségünkre vonatkozó nemzetkarakterológiai közhely aktuális változata: a magyarok rettenthetetlen harcosok, de az idegen nyelvekben járatlanok, ezért csak az anyanyelvükön írott művekből meríthetnek reményt. Erről a közhelyről még bőven lesz szó a magyar nyelvű írásbeliség kritikátörténeti vonatkozásairól szóló fejezetben.

A legfőbb veszély természetesen a háborús helyzet, a török terjeszkedés, ami nemcsak fizikailag, hanem szellemileg is rabságba kényszeríti a keresztényeket. Stainhofer mindazonáltal céloz – nem is túlságosan burkoltan – a lelki fenyegetettség másik oldalára, a protestáns eszmék terjedésére is.

Sylvester műve az „ortodox hit megerősítését” segíti elő (*fidei orthodoxae incrementum [...] petere possit*), ami a kor szóhasználatában a katolicizmust jelenti. Az Újtestamentum arra is alkalmas, hogy „az elvetemültek zabolátlan szabadosságát megfőkezze” (*malorum effrenatam licentiam deterret*). Ebben az összefüggésben ez a protestáns tanokra is vonatkozhat. Stainhofer alighanem a felekezeti ellentétekre és a hitvitákra utal, amikor azt írja, hogy Sylvester fordítása „az Istenbe és az emberekbe vetett jámbor hitet, ami a széthúzások pusztító viharában csaknem teljesen kihuny, újraéleszti” (*pietatem in Deum et homines, in tantis dissensionum procellis prope extinctam, resuscitat*).

A fordítás új kiadásával arra törekszik, hogy „Magyarországon is álljon helyre a romlatlan hit, vallás és jámborság” (*incorrupta fides, religio, et pietas, [...] et in nobilissimo Ungariae regno [...] excolatur promoveaturque*). Nem tűnik túlzásnak a romlatlan hitet és vallást a reformáció megjelenése előtti állapotokkal azonosítani.

Stainhofer a későbbiekben méltatja az ausztriai ház elkötelezettségét „az ortodox hit és vallás védelmében, terjesztésében és magyarázatában” (*in tuenda, propaganda et illustranda orthodoxa fide et religione*), ami nélkül a legcsekélyebb remény sincs a tisztességes életre és az üdvözülésre. Emlékezteti a császárt, hogy az Újszövetség-fordítás első kiadását Sylvester az uralkodó apjának, I. Ferdinándnak és az akkor még ifjú Miksának ajánlotta. Amikor most ezt a gesztust megismétli, ebben is Sylvestert követi, kinyilvánítva a Habsburg-ház katolicizmusa iránti tiszteletét.

Ókori és bibliai példákkal illusztrálja az uralkodó kötelességét népének lelki épülése érdekében. Ezt szolgálja az Újszövetség-fordítás újabb kiadásának támogatása, hiszen így a csak magyarul tudó alattvalói számára is ismét elérhető lesz az isteni tanítás.

Természetesen a középpontban nem az anyagi kérdések állnak, hanem az olvasók haszna. Érintőlegesen ugyan megemlíti, hogy az újabb kiadás munkáját „nem csekély költséggel” (cum sumptibus non exiguis) tudta véghez vinni, de ennek forrásáról nem szól. Az imádságoskönyv fentebb hivatkozott ajánlásából kiderül, hogy a magyar katolikus főurak áldozatkészségére nem számíthatott. Csak sejteni lehet, hogy nem maradtak hatástalanok az ajánlásnak azok a részei, amelyekben humanista erudícióval ecseteli az uralkodó felelősségét az ügyben. Így talán remélhetjük, hogy megtérültek költségei.

A lényeg azonban – az ajánlás gondolatmenete szerint – a lelki épülés. Ennek érdekében Stainhofer nemcsak azt tartja fontosnak, hogy kinek-kinek a saját nyelvén szóljon a Szentírás, hanem azt is, hogy „az eredeti tartalomnak megfelelően, éspedig katolikus szellemben” (genuino tamen et Catholico sensu).

Stainhofer ajánlásából kitűnik Sylvesterre vonatkozó álláspontja. Nemcsak őt magát tartja a katolikus uralkodó odaadó hívének, hanem arról is meg van győződve, hogy bibliafordításának szellemisége is a „romlatlan hit” erősítését szolgálja, a hódító pogány török ellenében éppúgy, mint a széthúzások szítóival szemben. A kegyes élet általános követelménye mellett tehát a felekezeti irányultság, a katolikus elkötelezettség is megfogalmazódik.

Kérdéses persze, hogy a kiadó jellemzése mennyire megbízható információ Sylvester vallási nézeteiről. Kétségtelen, hogy a császár jóindulatának – esetleg anyagi támogatásának – megnyerésére ez a kép a legalkalmasabb. Ugyanakkor azt sem zárhatjuk ki, hogy Stainhofer néhány évtized távlatából pontosabb értesülésekkel rendelkezett, mint ami a későbbi századokra fennmaradt. A bécsi nyomdász tudhatott olyasmit az egyetem egykori professzoráról, ami idővel feledésbe merült.

2. 5. 3. 2. „Nem tudom, mitsoda madár”: az Újszövetség-fordítás utóéletéből

2. 5. 3. 2. 1. „Sylvester János és kora”

A kutatás mai állása szerint a fordítás utóéletének legkorábbi dokumentumai azok a szövegrészek, amelyeket a „Mihály deák Bibliája” néven

számontartott nyelvemlék tartalmaz. A forrás régóta ismert; Dömötör Adrienne foglalta össze, helyesbítette és egészítette ki újabb eredményeivel a kapcsolódó tudnivalókat.

A könyvtulajdonos 1541-ben Pesten possessori bejegyzést tesz a 14 évvel korábban Lyonban megjelent Biblia egyik példányába. Egyházi hivatásából és/vagy tudományos érdeklődéséből fakadóan fontosnak tartja, hogy megismerkedjen a modern, humanista latinságú (Radó 1966: 113) fordítással. Hamarosan azután kézbe veszi a magyar nyelvű fordítást is, Sylvester János frissen megjelent munkáját. A magyar kiadás talán (egyelőre) nem része a házi könyvtárának, ezért érezheti fontosnak, hogy bizonyos fejezeteket átmásoljon a példányból, amelyhez időlegesen hozzájuthatott.¹⁶⁹

Arról nincs tudomásunk, hogy Mihály deák hogyan minősítette a szöveget, de a hosszú részletek kimásolása alapján joggal gondolhatjuk, hogy „fontosnak érezhette”.

Pontosabban nem határozható meg a keletkezési ideje annak a szövegnek, amelyet Keszler Borbála a 16. század közepére tesz. A kötéstáblából kiáztatott pergamenlap egy 15. századi misszálé egy lapja virágvasárnapi szertartásokkal.

Ennek a szélére írták a Máté passió egy részének (Máté 26: 1–20) magyar fordítását, mely a virágvasárnapi misében szerepel. [...] A 38 soros szöveg halvány, de kibetűzhető, néhol azonban vízfoltok tették olvashatatlanná. A fordítás megegyezik Sylvester Új Testamentumának szövegével.¹⁷⁰

Az első reflexiót az Újszövetség-fordításra még Sylvester életéből ismerjük, ő maga említi. 1547. szeptember 26-án Bécsből Nádasdy Tamásnak írt leveléből kitűnik: patrónusa magyar zsoltárparafrázisokat küldött Bécsbe kinyomtatás végett, és megkérte Sylvestert, hogy mielőtt sajtó alá kerülne, mondjon véleményt róluk. Ő azonban nem vállalta a részletes bírálatot. Mint írja: azért nem szedi ízekre a teljes kéziratot, hogy ne vádolhassák bosszúállással. A fordítóban ugyanis – a Ludovicus Teghezinus név alapján – Szegedi Lajost vélte felismerni. Magyaráztaképpen felidézi az előzményeket:

¹⁶⁹ DÖMÖTÖR 2019, 82.

¹⁷⁰ KESZLER 1965, 367.

Ez az az ember ugyanis, aki fehérvári tartózkodása idején a mi Újszövetségünk fordítását nem áttallotta teljes egészében kárhozatni. Amivel aztán nekem nem csekély kárt okozott. Mert azok a példányok, amelyeket én ebbe a városba küldtem, a boldog emlékezetű Bertalan házában, aki kétség kívül Krisztus mártírja volt, mind egy szálig elvesztek. Nem akarok olyan színben feltűnni, mint aki rosszért rosszal fizet, [sem mint akit az elfogultság vezérel], ezért csak az előszó címét veszem elő [...]»¹⁷¹

A következő adat Heltai Gáspár bibliakiadási vállalkozásából való, az újszövetségi könyveket tartalmazó, 1561-ben megjelent kötet előszavából. Mivel ebből a redakcióból ma már nem ismert hozzáférhető példány, a szöveget Bod Péter nyomán szokás idézni. Bod ugyanis *A Szent Bibliának históriájáról* értekezve Heltairól ezt írja:

Az egész Uj-Testámentomot pedig egy darabban adta-ki, mellyet ajánlott NÁDASDI ANNÁnak, ki volt Majlát Istvánnak az Erdélyi Vajdának Felesége, Nádasdi Tamásnak Magyar-Ország Palatinusának Húga. Kihez való ajánló levelét Heltainak nem sajnálom egészszzen ide írni: melly így vagyon: [...]»¹⁷²

Az idézett szövegben Heltai Gáspár Sylvesterről így nyilatkozik:

Silvester János a jámbor, jó és hasznos munkát tölt, ki az előtt te Nagyságod Bátjának segítségével Szigedben az Uj Testámentomot ki-nyomtatta. De mi fogatkozás lött légyen abba, azt az Isten-felső Keresztények meg-tudják itélni, egy más mellé tartván a két munkát, az övét és a miénket.¹⁷³

Silvester neve a Heltai-féle Újszövetség végén is előkerül. Amit arra a növénynevekről szóló fejezetben kitérttem, Heltaiék helytelenítették a „publicanus” fordítását.

A 17. század elejéről származik egy adat, amelyik lehetséges magyarázatot ad arra, miféle „fogatkozás” miatt marasztalhatták el Heltaiék Silvester munkáját. Balázs János Trócsányi Zoltán nyomán idéz egy

¹⁷¹ CSONKA Ferenc fordítása: KLANICZAY 1982, 737. A hivatkozott levél közlése: SZALAY 1893, 96–98. Vö. BARTÓK I. 2011d.

¹⁷² BOD 1748, 138–139.

¹⁷³ *Uo.*, 140.

részletet Asztalos András nagyszombati polgár 1609-ben Szenci Molnár Albertnek írott leveléből. Asztalos egy korábbi magyar Újszövetség-fordításról azt írja, hogy „igen mód nélkül való, minthogy igen régi translatio is zalai magyar szókkal, hogy az alföldi magyarok előtt olvasnák, ugyan megnevetnék az igéknek nemeit...” Az említett fordítás alighanem Sylvester Újszövetsége. Balázs János így foglalja össze Trócsányi álláspontját és saját véleményét:

Trócsányi szerint Sylvester könyveit a furcsa, szokatlan nyelvjárás miatt nem vették, s szövegeit emiatt nem idézték később sem. Sylvester írói sikertelenségének – úgy hisszük – más okai is lehettek, de azért valószínű, hogy nyelve is sokakat elriasztott.

Balázs szerint még a nehézkes stílus, a gót típusú betűk, a kezdetleges tipográfiai megoldások is hozzájárultak, hogy a munka hamar feledésbe merült.¹⁷⁴ Egy bő évszázad elteltével jelentek meg elismerő kommentárok. Ezekről szövegek a következő fejezetekben.

2. 5. 3. 2. 2. Bél Mátyás

Bél Mátyás több művében is említi Sylvester Újszövetség-fordítását. A hun–szkíta rovásírásról szóló könyvében négy helyen hivatkozik rá. Első alkalommal a P–K hangváltásra hoz példát az Újszövetségből, ahol „pedig” helyett mindig „kedig” olvasható. Ezen a helyen ezen kívül csak annyi derül ki, hogy a fordító Sylvester János, aki 1541-ben volt élete virágában, és a munka II. Miksa uralkodása alatt másodszor is megjelent.¹⁷⁵ Néhány lappal később Bél arról ír, hogy a régiségben a G, L, N, T betűk lágyítását nem ipszilonnal, hanem felső vesszővel jelölték, ahogyan ez Sylvester Újszövetségében is látható.¹⁷⁶

¹⁷⁴ BALÁZS J. 1958a, 262.

¹⁷⁵ „Sectio Secunda. De Litteris Hunno-Scythicis speciatim. [...] Cur autem K. in P. mutarint recentiores Hungari, in Coniunctione Caussali, Kedig, Kediglen, vt iam scribant: pedig, pediglen, autem, sed, vero, equidem nequeo reperire. IOANNES SYLVESTER, qui anno MDXLI floruit, in versione Noui Testamenti vbique habet Kedig, neque aliter recentior versionis eiusdem editio, quae MAXIMILIANO II. imperante, excusa est.” BÉL 1718, 36.

¹⁷⁶ „Ypsilon denique litterae vim apud Hungaros plane non obtinet, licet vsus sit familiaris-simi, sed qui solius admodum notae diacriticae vices obit: consonantibus namque g, l, n, t,

A következő említéskor olvasható újabb fontos információ a munkáról. Bél Szenci Molnár Albertet idézi, aki a régi magyar kéziratok és könyvek hiányáról panaszodik. Szerinte a legrégebbi magyar forrás Székely István világrónikája (Krakkó, 1558). Bél viszont megjegyzi, hogy az Újszövetség annál is régebbi: Sylvester 1541-ben ajánlotta Ferdinánd király fiainak, Miksának és az ifjabb Ferdinándnak. Bél megígéri, hogy erről a könyvről majd alkalmasabb helyen fog szólni.¹⁷⁷ Erre azonban a rovásírásról szóló munkában már nem kerül sor. Itt már csak egyszer bukkan fel Sylvester Újszövetsége. A hun–székely írás szemléltetésére Bél a *Miatyánk* ott olvasható szövegét közli rovásjelekkel átírva.¹⁷⁸

Köszönettel tartozom Tóth Gergelynek, aki felhívta rá a figyelmemet, hogy Bél szentel néhány lapot Sylvester bibliafordításának Sopron vármege leírásában, mégpedig Csepreg mezővárossal kapcsolatban. Bél meggyőződése szerint ugyanis:

Kétségkívül az válik a város legnagyobb dicsőségére, hogy a magyar nyelvű Újtestamentumot SYLVESTER JÁNOS fordításában és *Nádasdy Tamás gróf* költségén 1541-ben [itt] nyomtatták ki, mely I. Ferdinánd fiainak, *Miksának* és *Ferdinándnak* volt ajánlva.¹⁷⁹

iunctum, easdem emollit, vt: gyalázat, ignominia; nyavalya, morbus; atya, pater. Hinc est, quod veteres, neglecto [tő] Ypsilon ministerio, litteras emolliendas, virgula quadam, superius adscripta, notare maluerunt. Ita vetus librorum Noui Foederis codex, interprete IOANNE SYLVESTRO, editus, vbique habet: g^o, l^o, n^o, t^o, id vero, pro illius indole aetatis, rudi caractere.” *Uo.*, 42.

¹⁷⁷ „Sectio Tertia. De Praeiuiciis, quae aduersus Litteraturam Hunno-Scythicam, adferuntur. [...] Mihi vero suppetit codex librorum Noui Foederis Historicorum antiquior longe, quem Hungarice reddidit IOHANNES SYLVESTER, et FERDINANDI, Romanorum, Hungariae, Bohemiae Regis filiis, MAXIMILIANO et FERDINANDO, inscripsit anno 1541, de quo codice alibi commodior erit dicendi locus.” *Uo.*, 66.

¹⁷⁸ „Sectio Quarta. De Alphabeti Hunno-Scythici Scriptione, et facta abrogatione. Igitur, disiectis, quae caliginem Alphabeto nostro poterant inducere, praeiuiciis, et adserta eius antiquitate, iuuabit nunc scriptionis et lectionis quoddam exemplar producere, quod, quia e manu scriptis codicibus, haud licuit decerpere, Orationem Dominicam, ex antiqua IOHANNIS SYLVESTRI, quam supra indicauimus, interpretatione, in litteras istas Hunno-Scythicas placuit referre, eamque istiusmodi litteris exaratam, chalcographi artificioso stilo in aes curatius incisam, curiosorum oculis heic in Tab. V. spectandam subiicere.” *Uo.*, 76.

¹⁷⁹ „Istud profecto multum oppido laudis conciliat, quod Nouum Testamentum Hungaricum, IOANNE SYLVESTRO interprete A. MDXLI. sumtu autem *Comitis Thomae Nadasdy*, [hic] typis expressum, idemque FERDINANDI I. filiis, *Maximiliano*, et *Ferdinando*, dedicatum est.” BÉL 1730k/2006, 140–141. A Sylvesterről szóló rész: 140–147.

Ezután Bél hosszú részleteket idéz a hercegeknek címzett ajánlásból, amelyről igen jó véleménye van, mivel „megfogalmazása [...] éppoly választékos, mint amilyen jámbor”.¹⁸⁰ Teljes terjedelmében közli *Az Magyar népnek* szóló disztichonokat magyarul, utána pedig Marth Mátyás 18. századi latin fordításában. Kritikatörténeti értékű Bél Mátyásnak a vershez fűzött megjegyzése:

Ha lettek volna, akik ezt a fajta magyar verselést tovább művelik, azzal sokat gazdagodott volna a magyar költészet. Mostanság, minthogy a versmérték törvényeit sutba dobva a ritmusban leljük kedvünket, elég messze állunk a költői dicsőségtől.¹⁸¹

Ezek a gondolatok a 19. század első felében magyar megfogalmazásban is visszacsengenek. Budai Ézsaiás magyar históriájában bőségesen foglalkozik Sylvester munkásságával, amint azt a korábbiakban is említettem. A *Grammatica Hungarolatina* méltatása mellett az Újszövetség-fordításról is szól. A híres disztichonokat „a mostani írás és beszéd módja szerint” idézve megállapítja:

[...] annak bizonyosságára szolgál, hogy már akkor a Deák mérték szerint való Magyar Versírás szokásbann volt, melyet kár hogy annakutánna abba hagytak, tsak az egyformánn végződő Versek találván kedvességet.”¹⁸²

Visszatérve a 18. századba: hogy Bél Mátyás behatóbban is foglalkozott Sylvester Újszövetségével, az egy töredékes kéziratból derül ki. Úgy tűnik, Bél nagyobb szabású összefoglalót tervezett írni a magyar bibliafordításokról. Hogy elkészült-e vele, nem tudni; az említett kéziratból csak az első 28 lap maradt fenn. Már ennyi is rendkívül fontos adalékokkal szolgál a témához. A továbbiakban a Sylvesterhez kapcsolódó részekre térek ki.

Bél Wolfgang Lazius műveiből idéz a szerzőre vonatkozó megállapításokat. Az életrajzi adatok mellett különösen érdekesek a héberből való fordítás nehézségeiről a magának Sylvesternek tulajdonított megjegyzések, amelyeket a modern kutatás a 20. században fedezett fel. Bél Mátyás

¹⁸⁰ „[...] non minus eleganter, quam pia scripta est.” *Uo.*, 140–141.

¹⁸¹ „Si fuissent, qui genus hoc carminum Hungaricorum, porro percoluissent, multum poesi Hungaricae factum fuisset accessionis. Nunc, quia sine vlla metri lege, rhytmis delectamur, longe absumus a laude poetices.” *Uo.*, 146–147.

¹⁸² BUDAI 1814, 132.

az idézetből és a hivatkozás körülményeiből ugyanarra a következtetésre jut, mint jó kétszáz évvel később Dán Róbert: Sylvester a maga korában a héber nyelv nemzetközileg elismert szaktekintélye volt.¹⁸³

Az Újszövetség-fordítás ajánlását Bél e kéziratban teljes terjedelmében idézi, három részre bontva, az egyes szakaszokat kommentálva. Felosztása szerint Sylvester az első részben a fordítás elkészítésének okait sorolja fel és pártfogóját méltatja, a másodikban megindokolja, hogy miért Ferdinánd fiaihoz fordul, végül a harmadikban nekik ajánlja munkáját.¹⁸⁴

Bélnek az Újszövetség-fordításból egy csonka példánya volt; éppen az a levele sérült, amelyen a megjelenés helyét szokás feltüntetni. Az ajánlás végén ugyan ott áll a „Datum Neanesi” keltezés, de ezt Bél nem tudta azonosítani. Így csak következtetni tudott: úgy vélte, a könyvet Csepregen nyomtatták. Ezért szól róla Sopron vármegye leírásában; a töredékes kéziratban azonban meg is indokolja elképzelését: Csepreg Nádasdy-birtok volt, és Bél úgy tudja, a gróf nyomdát is alapított itt.¹⁸⁵

A kötet leírása után megállapítja, hogy a fordítás stílusa régies, sokban eltér a korabeli – mármint a 18. századi – nyelvhasználattól, mindazonáltal tükrözi Sylvester átélését és ráhangolódását a témára. A helyesírás is a szöveg régiségét mutatja. Bél erre példákat is ígér, de ezek már nem maradtak

¹⁸³ „Meminit Wolfgangus Lazius, Iohannis Sylvestri, quem ille publicum Linguae Hebraicae Professorem in Gymnasio Viennensi fuisse scribit. [...] Ex quibus eius verbis, facile est argumentum eruditionis, qua pollebat, capere, quin docere etiam, illa jam tum aetate, cum renascerent[ur] meliores litterae, non defuisse Hungariae viros, sicuti doctrina insignes, ita ad labores patriae caussa exantlandos, natos.” BÉL 1720u, 132–134. Vö. DÁN 1969.

¹⁸⁴ Az ajánlás címzésének idézése után: „Ipse postea dedicatio sequitur, quam integram quidem adscribemus, sed ordinis causa, in tres eam partes, diuisam, quarum prima occasionem et caussas, quae induxerant Auctorem ad hanc interpretationem exponit, Patronum[ue] laudat; altera dedicationis caussas nuncupat, Tertia deniq[ue] conceptis verbis laborem illum Archi-Ducibus adscribit.” Uo., 134.

¹⁸⁵ [Nádasdy Tamás] „Auxit laudum suarum cumulum purioris Evangelii, quod omni studio prosequeretur, amore: ex quo est istud praeclarum sane facinus arcessendum, quod primus primam nobis Noui Testamenti versionem Sylvestro administro, procuravit. Excusa ea est, in oppido suo: sed quod quaeso illud oppidum? exemplar enim, quod possideo, ea plaga mancum est, quam solent librorum inscriptiones, et locus, ubi sint impressi, indicari. Si tamen conjectandum sit, Csepreginum insigne olim, Comitatus Castriferrei oppidum fuisse existimaverim, quippe, quod sedem subinde praebuit Illustrissimi Comiti Thomae a Nadasd, habuit[ue], ejus munificentia excitatum Typographaeum, ex quo longa post aetate, multi, iique insignes libelli, prodire.” Uo., 136–137.

fenn, mert a kézirat a következő mondat közepén megszakad. Az utolsó szavak az ajánlólevelet követő magyar versre utalnak.¹⁸⁶

2. 5. 3. 2. 3. Bod Péter

Míg Bél Mátyás munkájának csak az elejét ismerjük, Bod Péter már említett összefoglalójában, *A Szent Bibliának históriájában* az utolsó fejezetben saját koráig áttekinti a magyar bibliafordításokat. A munka kiadásváltozatai között Bretz Annamária teremtett rendet mintaszerű alaposzággal. Tizenegy példányt átvizsgálva kétféle kiadást tudott megkülönböztetni. A címlapon a megjelenés helye és éve mindkettőnél megegyezik (Szeben, 1748), ennek ellenére valószínűsíthető, hogy a második azonos a Bod Péter naplójában említett 1756. évi kiadással.¹⁸⁷ A kétféle szövegváltozat különösen a magyar bibliafordításokról szóló fejezetben tér el egymástól. Bretz éppen a Sylvesterről szóló részek összehasonlításával példázza, hogy Bod bizonyos fordításokat csak hírből ismerhetett, és az első kiadás óta tudomására jutott adatokkal kiegészítette az újabb redakciót.

Szinte biztosan nem látta például Sylvester János Újszövetség-kiadását: első alkalommal összesen hat sort ír róla, s a második kiadásban is csak kilencet szentel neki. Először nem tudja a nyomdász nevét, sem a kiadás helyét és időpontját, sőt, a fordító kilétét is csak találgatja. Másodszorra hozzájut a nyomdász nevéhez, tudja a nyomtatás helyét és idejét. Azért olyan feltűnő Sylvesterről szólva ez a szüksézszerűség, mert máskülönben Bod sokkal többet tud az általa tanulmányozott könyvekről.¹⁸⁸

¹⁸⁶ „Nunc reliquae, quae sunt circa versionem hanc obseruatu digna, prosequamur. Et ad formam quidem libri quod adinet, quadripartita ea est, charta neq[ue] nitida, neque plane inelegans. Typus inconcinnus, et characteri germanico, illi potissimum, quem monasticum vocant, haud absimilis: dicendi genus priscum et ab hodierna Hungarorum dialecto multum dissidens, sed emphaticum tamen et rebus accomodatum. Ortographia multum et ipsa antiquitatis prae se fert, cuj[us] specimen infra dabimus. Nuncupatoriam epistolam carmen hungaricum, ad leges elegiae latinae factum sequit[ur], quo noster lectionem [...]” *Uo.*, 138.

¹⁸⁷ BRETZ 2004, 60–62.

¹⁸⁸ *Uo.*, 65.

A második kiadásváltozatban Bod az ismert magyar fordítások feltételezhető előzményei után Komjáti Benedek és Pesti Gábor munkáját említi, majd így folytatja:

Ez után következett SILVESTER JÁNOS Fordítása, Mellyet nyomtattott-ki Nádasdi Tamás, aki Ferdinánd király alatt Magyar-Országi Palatinus volt, Uj-Szigeten Abadi Benedek Tipografus által 1541-dik Esztendőben s ajánlott Maksimiliánnak és Ferdinánd [!] az első Ferdinánd Tsászár Fiainak.

Majd a következőt jegyzi meg:

Ki lett légyen ez a Silvester? Ugy itélem meg hogy az, a kit hivtanak Kolosvári Silvester Jánosnak, a ki Tsanádi Püspökségre választatott, s az Tridenti-Gyűlésbe-is küldetett vólt Ferdinánd Tsászártól.

A kapcsolódó lábjegyzetben Bod Bél Mátyásnak a rovásírásról szóló művére és Heltai 1561. évi bibliakiadásának előszavára hivatkozik.¹⁸⁹ Bod Péter ebbeli meggyőződése az idők során nem változott, sőt később már Sylvester eredeti nevében is biztos. Így a *Magyar Athenas*ban Sylvestert a K betűnél lehet megtalálni:

KOLOSVÁRI SERESTELY JÁNOS. Tsanádi választott Püspök, és a Tridenti Gyűlésre, Ferdinánd Tsászár Követje, az Uj Testamentomot Magyar nyelvre fordította: mely ki nyomattatott 1541-dik esztendőben, a Nádasdi Tamás Palatinus költségén.¹⁹⁰

Sylvester ugyanezen a néven található a kötet végén, a magyar könyvek „lajstromában”, „A Sz. Bibliának Fordításai és ki adatásai” között, a 9. tételként.¹⁹¹ Bretz Annamária szerint:

A Kolozsvári Serestély János név tévesen szerepel az *Athenas* lajstromában. Bod következetlen abban, hogy Kolozsvári Serestélyt nevezi az 1541-es Újtestamentum fordítójának, míg a nyomdászt, Abádi Benedeket bemutató

¹⁸⁹ „Bel in Lit. Hung. Scyth. p. 36. 66. Heltai n Praef. N. T.-i.” Bod 1748, 135.

¹⁹⁰ Bod 1766, 144.

¹⁹¹ *Uo.*, 334.

részben meghagyja a fordító, Sylvester János általa korábban már használt, helyes nevét.¹⁹²

A lajstromot tévesnek nem mondanám – hiszen Bod Péter szerint a Sylvester és a Kolozsvári Serestély név ugyanazt a személyt fedi, sőt bizonyos benne, hogy az utóbbi az „igazi” –, ám a következtetlenség valóban fennáll.

2. 5. 3. 2. 4. A historia litteraria további művelői a 18. században

Benkő József *Transsilvaniájában* Sylvester ugyancsak erdélyi katolikusként jelenik meg, mint „Joannes Silvester sive Serestely Claudiopopolitanus”.¹⁹³ A szócikk lényegében a *Magyar Athenas* Kolosvári Serestély-szócikkének latin fordítása. Abban nem szerepel a megjelenés helye és a nyomdász neve, de Benkő ezeket is megadja. Könnyen megtalálhatta őket az *Athenas* Abádi Benedek-szócikkében vagy akár a többi adattal együtt egy helyen is *A Szent Bibliának históriája* vonatkozó részében. Forrásként Bod Péter munkáit nem említi, kizárólag Bél Mátyás rovásírásról szóló könyvének 36. lapjára hivatkozik. Ott azonban a *Transsilvania* adatai közül – mint már fentebb idéztem – egyedül ennyi található: „IOANNES SYLVESTER, qui anno MDXLI floruit, in versione Noui Testamenti [...]”.

A következő említés a század kevésbé ismert tudósának, Szarka Jánosnak (Rét [Győr m.], ? – Sopron, 1786. febr. 13.) a nevéhez kapcsolódik. Tübingenben szerzett teológiai doktorátust, 1759–1763 között a soproni evangélikus líceum tanára volt, majd betegsége miatt lemondani kényszerült hivataláról. Ezután a régi könyvek és kéziratok kutatásának szentelte magát.¹⁹⁴ 1780-ban a pozsonyi Magyar Hírmondóban jelent meg az a levele,

¹⁹² BRETZ 2004, 70.

¹⁹³ „Caput XX. De eruditis Transsilvaniae [...] I. Seculo XVI-to [...] I. Romano-Catholici [...] 6. Joan. Silvester sive Serestely Claudiopopolitanus, Electus Episcopus Csanádiensis, et Ferdinandi Imperatoris ad Concilium Tridentinum Orator, Novum Testamentum, Hungaricum fecit, et in Uj-Sziget Hungariae, sumtibus Thomae Nádasdi Hungariae Palatini; Typographo Benedicto Abádi, Viro docto et academica peregrinatione illustri usus, publici juris fecit. Vid. Belius in Litter. Hun. Scythic. p. 36.” BENKŐ 1778, Pars prior, Tom. II., 333–334.

¹⁹⁴ SZINNYEI13:399–400.

amelyikben Sylvester Újszövetségének Bécsben található példányait ismertette.

Szarka írásának bevezetéseként a lap szerkesztője a „Görög és Római mértékre vett Magyar Verseket” méltatja. Eddig a legrégebbi, amit ismert, Vilmányi Libetz Mihály ajánlása Székely István krónikájához (Krakkó, 1558). Majd így folytatja:

De vannak még régibb a'-féle hat és öt lábu öszve kötött versek. Sopronbann lakozó Szarka János Uramnak szorgalmatos vizsgálódása nem régen igen jeleseknek találta. Méltó, hogy ezen régiség felől tett tudósításának bé-ik-tatásával, a régi dolgokbann gyönyörködő tudósokat-is tápláljam s fel-in-dítsam, hogy a kiknek rejtekekbenn még olyan kintsek találkoznak, ök-is hordgassanak valamit öszve, melyel másoknak vagy gyönyörüséget, vagy hasznot-is szereznének. – Levelének szóról szóra ez a folyamata.

A minap Bétsben lévén, a Sylvester János Magyar Új Testamentomára akad-tam a Tsászári K. Biblióthécában, mégpedig mind a két féle nyomtatásra.¹⁹⁵

Az 1541. évi kiadásból Szarka az egész kötet és az ajánlás címét betű-híven közli. A továbbiakban teljes terjedelmében közreadja *Az Magyar nípnek* szóló verset.¹⁹⁶ Precíz filológusra vall a szöveggközlésre vonatkozó megjegyzése:

Nem ítéltem szükségesnek lenni, hogy a Deáoktól különböző betűinket tovább-is úgy írnam, mint azon könyvbenn ki-tétettek. A Magyarok lassan lassan találták-fel a betűknek és szóknak azon írását, mellyel most élnek. De azt el-hitettem magammal, hogy a ki-mondás igen keveset vagy talám semmit sem változott. A fellyebb meg-írt példából azon régi írásnak tellyes mivóltát meg-tudhatni.¹⁹⁷

Idézi továbbá Sylvesternek „az mi nyelvünknek mindenben való nagy nemes vóltára” vonatkozó megállapítását. A verses „sumházatokból” közli „Az Krisztus születik, Jósef jegyesét nem akarja / El-hagyni, mellytől tiszta szűzen marad az” kezdetűt, mégpedig ugyancsak „a mostani írás szerint”.¹⁹⁸

¹⁹⁵ SZARKA 1780, 346.

¹⁹⁶ Uo., 346–347.

¹⁹⁷ Uo., 347.

¹⁹⁸ Uo., 348.

Az újságlevél „Tóldalékában” olvasható „Szarka Uram Levelének további folytatja”. Ebben részletesen leírja az egyesített Nádasdy–Kanizsai-címert. Az egyik állatalakról kénytelen beismerni: „nem tudom, mitsoda madár”. Azért igyekezett utánajárni, és az eredményről tájékoztatja az olvasókat is: „Kornides Dániel uram hattyúnak mondotta, a mint én néki el-beszéllettem.” Szarka János végezetül arra is kitér, hogy „[...] az Új Testamentom végéhez vagynak vetve szép Magyar Tractatusok.” Ezek címét fel is sorolja. „A nem tulajdon jegyzésben vétetett igékről” szóló fejtegetésekből idézi a „Magyar Poézishoz” kapcsolódó híres szakaszt, ezzel a közbevetéssel: „Él ilyen beszédvel naponként való szóllásban, él énekekben, kiváltképpen az virág (világít akar-é mondani?) énekekben [...]” A második traktátusból, amelyik „a nehéz igéknek Magyarságát” tisztázza, a Húsvét és a Keresztény szavak magyarázata a példa.¹⁹⁹

A többször is említett bécsi bibliográfus, Michael Denis megpróbálta összefoglalni a szerző személyére és munkásságára vonatkozó tudnivalókat. Az Újszövetségről a jól ismert adatokat közli. Hivatkozott forrásai, mint korábban idéztem, Benkő József, Bél Mátyás és Laskai Csókás Péter. Hogy a két első szerző munkáiból mit meríthetett, arról már volt szó. Laskai szerepe a Sylvester-filológiában még tisztázandó. Legtöbbet tárgyalt műve, a *De homine...* ajánlásában ugyanis Laskai mindössze felsorolja az egyes években a wittenbergi egyetemre beiratkozott magyarokat: „Anno 1534. Michael Vngar Strigoniensis, Georgius Faber Soproniensis, Lucas Syluestri, Thomas de Vyhel.”²⁰⁰ Az egyetem anyakönyvében 1534. szeptember 19-én valóban bejegyezték Lucas Sylvestris nevét. Különféle feltételezéseket fogalmaztak meg arról, hogy ez lehetett-e elírás Johannes Sylvester helyett, vagy névrokonára, esetleg rokonára kell-e gondolnunk.²⁰¹

A 18. század végén Ribinyi János latin nyelvű egyháztörténeti munkájában ír Sylvester Újszövetség-fordításáról, Bél Mátyás Sopron vármegyéről szóló leírásának megfelelő részére hivatkozva.²⁰² Teljes terjedelmében idézi a Miksának és az ifjabb Ferdinándnak szóló ajánlást, majd *Az Magyar népnek* címzett disztichonokat magyarul és Marth Mátyás latin fordításában, azoknak a kedvéért, akik nem tudnak magyarul, így nem érthetik az eredetit. Marthról Ribini elmondja, hogy a pozsonyi iskola rektora volt, majd papi

¹⁹⁹ Uo., 349–350.

²⁰⁰ LASKAI 1585, A4v–A5r.

²⁰¹ Részletesebben: BARTÓK I. 2007, 103–104.

²⁰² RIBINI 1787, 46–51.

szolgálatot teljesített.²⁰³ Marth Mátyás (Pozsony, 1691. jún. 21.–Pozsony, 1734. aug. 8.) egyébként a pozsonyi liceumban 1719-től Bél Mátyás utóda volt a rektorságban, 1721-től lelkészkedett.²⁰⁴

A Ribinyi-egyházstörténet megjelenésének évében, 1787-ben Sylvester verses ajánlása Révai Miklós költeményeinek függelékéként is napvilágot látott, „néhány régiségek” között. Az átírás mellett a mai fakszimilékhez hasonló formában is olvasható a szöveg.²⁰⁵ Kovács Sándor Iván Révai illusztrációit méltatva így ír róla:

A látványtényezőnek nem feltétlenül rajznak vagy képnek kell lennie. El lehet érni az érdeklődés felkeltését a tipográfiával is: nevezetesen a szöveg kétféle írásával és szedésével. A szépírás-teoretikus Révai ezért közli kéziratokról másolt régi szövegeit a mai hasonmások technikájával. A *Pannóniai ének*, a Sylvester-disztichonok, az 1508-ban szerzett Mária-himnusz, Apáti Ferenc *Feddő éneke* és a többi darab ezért szerepel kétféle szöveggel, azaz kétféle látványként a *Néhány régiségek* között. A szedéstükör felső felén „Gothus betűkkel vagyon az eredeti írás”, és ezek megválasztott nyomdai betűfajtája vastagabb-feketébb hatást kelt, azaz fett, alul pedig a megismélt mai átírás fut. [...] Révai Miklós „elegyes versei” *Néhány régiségek* című függelékében a hasonmás nyomdai szedés az illusztráció. Ráadásul kétdimenziós illusztráció: egyrészt a kézirás betűhív átírásának nyomdabetűkre átszedése, másrészt a betűk gót karakterének régiesítő felhasználása által.”²⁰⁶

A régiségből további adatokat is össze lehetne gyűjteni arra nézvést, hogy írók, fordítók és a historia litteraria művelői mit tudtak vagy feltételeztek Sylvester Jánosról és Újszövetség-fordításáról. Említettem már Sinai Miklós debreceni professzort, aki különösen fontos a Sylvester-filológia számára, hiszen a *Grammatica Hungarolatina* egyetlen ismert példánya az ő tulajdonában volt. Modern kiadásban olvashatók azok a levelei, amelyekben Sylvester felekezeti hovatartozásáról és Újszigeet hollétéről elmélkedik. Úgy gondolja, hogy a fordító – Bod Péter vélekedésével

²⁰³ „Matthias Marth, Posoniensis, primum scholae patriae Rector, deinde verbi divini Minister, elegiam hanc latine interpretatus est, quam interpretationem eorum gratia adscribere libet, qui hungaricae linguae ignari, sensum eius perspicere nequirent.” *Uo.*, 51.

²⁰⁴ ZOVÁNYI 1977, 392.

²⁰⁵ RÉVAI 1787, 303–305.

²⁰⁶ KOVÁCS 2000, 102.

ellentétben – nem lehetett „pápista”, sokkal inkább „Evangelicus ember”, „egy a Reformatorok közül”; a nyomdát a korábban felmerült Máramaros helyett inkább Somogyba képzelet.²⁰⁷

Az eddigiekből is kitűnik, hogyan alakult Sylvester bibliafordításának értékelése. Lassan-lassan elkülönült az újszövetségi könyvek és a kapcsolódó részek egymástól eltérő megítélése. A modern kutatás álláspontja Balázs János megfogalmazásában:

[...] miközben Sylvester a biblia eredeti szövegének igazán való értelmét kutatta, elméjét az exegézisnek Erasmustól tökéletesített módszereivel élesítette, anyanyelvén, csak úgy mellékesen egynémely megjegyzést papírra is vetett. E jegyzetei, amelyeket Új Testamentuma második kötetének végére illesztett, meg magyar disztichonjai, amelyeket csak utólag nyomtatott műve elejére és végére, az egész magyar művelődés szempontjából legalább olyan fontosak, sőt talán még értékeesebbek, mint bibliafordítása.²⁰⁸

A teljes Újszövetség lefordítása és megjelentetése Magyarországon az úttörőnek kijáró elismerés alapjául szolgált, de az idők folyamán egyre inkább nyelv- és irodalomtörténeti érdekességgé, könyv- és nyomdászattörténeti dokumentummá vált. Mind gyakrabban hangsúlyozták viszont a magyar disztichonok jelentőségét. Az Újszövetség-fordítás verses ajánlása a 19. század elején látott nyomdafestéket a *Grammatica Hungarolatina* Kazinczy-féle kiadásának első, 1807. évi változatában, az előszóba illesztve, amint arról ezzel a redakcióval kapcsolatban korábban szóltam. Az *Magyar népnek* szóló ajánlást a 18. században Bél Mátyás és Ribinyi János a latin fordításával együtt írta le, Révai Miklós hasonmás-szerű reprodukálásáról is gondoskodott. A Bél Mátyás *Notitiájának* részét képező, az 1740-es években befejezett *Sopron vármegye leírása* kéziratban maradt, csak 2006-ban adták ki; az utóbbi két átírás viszont 1787-ben nyomtatásban is napvilágot látott. Ezeket megelőzte Szarka János 1780-as publikációja, amelyben ugyancsak közölte és méltatta a verset, és, mint említettem, Sylvester elméleti megnyilatkozásait is. Utaltam Budai Ézsaiásra, aki először 1808-ban, másodszer 1814-ben adta közre a disztichonokat. Így a vers bő három évtized során – ha a Kazinczy-féle *Grammatica Hungarolatina*-kiadás 1807. évi „próbanyomatát” nem is számítjuk – ötször látott nyomdafestéket,

²⁰⁷ SINAI 1762/1767/2007, 28, 30, 99.

²⁰⁸ BALÁZS J. 1958a, 270–272.

elismerő kommentárok kíséretében. Az Újszövetség-fordítás kapcsán tehát már a 18. században elkezdődött Sylvester János szerepének a maihoz hasonló értékelése, a bibliafordítás mellett nemcsak a magyar költészet történetében, hanem a kritikátörténetben is. Ehhez kapcsolódik a következő fejezet, amelyben az Újszövetség-fordítás utóéletének alakulását követve áttérek a 20. századra. A legtöbbet tárgyalt „kísérőtanulmányhoz”, az átvitt értelmű jelentést taglaló fejtegetésekhez fűzök néhány megjegyzést.

2. 5. 3. 3. „...nemcsak a városiakok, hanem a falusi nép körében is”: Cicero, Sylvester és a parasztok

Trencsényi-Waldapfel Imre egy Ciceróról és Lucretiusról szóló, 1958-ban megjelent tanulmányában Cicero magyarországi hatásáról szólva egy lábjegyzetben Sylvester Jánosra is utal. Felvet egy olyan lehetőséget, ami – legjobb tudomásom szerint – mind ez idáig elkerülte a Sylvester-kutatók figyelmét.

[...] Sylvester János számára a magyar népnyelv képgazdagságában megadott költői lehetőségek felfedezését is megkönnyítette Cicero egy elméleti megfigyelése. Sylvester az Új-Szövetség fordításához járuló híres megjegyzésében (vö. HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. Budapest 1953, 158–159. l.) azt emeli ki, hogy a magyar nép átvitt értelemben használt szavakkal él mindennapos beszédében („naponkid való szólásában”) és él énekeiben is, főleg a virágénekekben, s a magyar nép találékonyságát ezen a téren egyenesen a „magyar poézissel” azonosítja. Cicero a metafora (*translatio*) elméletének kidolgozása során a latin nyelvre nézve figyeli meg a közbeszédben a költői képalkotás lehetőségeit: „Nam *gemmare vites, luxuriem esse in herbis, laetas esse segetes* etiam rustici dicunt.” (De Or. III. 38. Vö. Or. 24, ahol még a *sitire agros* „a mezők szomjaznak” kifejezést is felemlíti az itáliai parasztok metaforára hajlamos beszédmódjának jellemző példái között.)²⁰⁹

A két idézett hely szövegkörnyezetét megvizsgálva még világosabban kitűnik, hogy a metaforikus kifejezőmód méltatására milyen

²⁰⁹ TRENCSENÝI-WALDAPFEL 1958, 170.

meggondolások szolgálhattak mintául a hálás utókornak – akár Sylvester Jánosnak is.

A *De Oratoré*ban a jelentésátvitel (translatio) a katakrézis tárgyalása során kerül elő.

Katakrézisnek minősül, ha egy nyelvben még nem született egy fogalomra megfelelő szó, és ezt a hiányosságot próbálják a nyelvhasználók valamilyen kreatív megoldással pótolni: idegen szó átvételével, vagy egy már meglévő, de eredetileg más jelentésű szót használnak az adott kontextusban az ismeretlen dolog megnevezésére. Ez utóbbi már természetesen jelentésmódosulással járhat, ebből is adódik a katakrézis trópusjellege.²¹⁰

Szabó Etelka sorra veszi a katakrézis különféle meghatározásait az ókortól a 16. századig. A klasszikus latin retorikák közül a *Rhetorica ad Herennium*ra és a *De Oratoré*ra hivatkozik. Az utóbbinak a jelentésátvitelhez kapcsolódó helyét a következőképpen ismerteti:

A katakrézis egyike a barbarizmusoknak [...] de a szükség (inopia) szülte, és akár még a hallgatóság gyönyörködtetését is szolgálhatja – kezdi Cicero a jelenség meghatározását. Ha nincs megfelelő kifejezés egy jelenségre, akkor egy, a nyelvben már meglévő szót kell használni, amelynek jelentéstartalma valamennyire képes visszaadni magát a jelenséget, bár ezzel a művelettel a kölcsönvett szó eredeti jelentése megváltozik.²¹¹

Cicero szavai nyomán részletesebben kirajzolódik a jelentésátvitel eredete és funkciója. A *De Oratoré*ban olvashatjuk:

Tág terület nyílik a szavak jelentésének átvitelére. Ezt az eljárást a szűkös lehetőségek és hiányosságok által kényszerített szükségszerűség szülte, azután pedig a kellemes hangzás az élvezettel párosult; mint ahogyan először azért találták fel az öltözéket, hogy a hidegtől megvédjen, később azonban a test ékesítésére és a méltóság kifejezésére kezdték alkalmazni. Ugyanígy a szavak jelentésének átvitelére a szűkös lehetőségek miatt került sor, majd a kellemes hatása miatt terjedt el. Hiszen még a parasztok is mondják, hogy gyöngyözik a bor, húzik a vetemény, virul a vetés. Mert

²¹⁰ SZABÓ E. 2008, 70.

²¹¹ *Uo.*, 71.

ha valamit nem nagyon tudunk a sajátlagos jelentését jelölő szóval kifejezni, akkor – amikor kimondjuk – átvitelrel jelenítjük meg, amit érteni akarunk alatta. Mégpedig valami olyasmivel, ami hasonlít ahhoz, amit valami más szóval jelölünk. Így tehát ezek az átvitelek mintegy változtatások is, amikor máshonnan pótolod, amire nincs megfelelő szavad. Azok a megoldások valamivel merészebbek, amelyek nem a szűkös lehetőségek káros következményei, hanem a beszéd ékességéhez járulnak hozzá valamelyes mértékben.²¹²

A Trencsényi-Waldapfel által idézett másik helyen; az *Orator*ban is megjelennek a „falusi nép” gyakran használt szóképeire ugyanazok a példák.

Az egyszerű stílusú szónoki műfaj képviselője tehát, bár választékos beszédű, új szók alkotásában mégsem vakmerő; a képes értelmű kifejezésekkel mértékletesen, a régiekkel takarékosan él; s a szavak és gondolatok egyéb díszítőelemeit is csak szerényen alkalmazza. De talán sűrűbben él olyan szóképekkel, melyek folyvást közszájon forognak nemcsak a városiak, hanem a falusi nép körében is, mint az utóbbiaknál a „gyöngyöző bor, szomjazó föld, viruló vetés, kövér kalász kifejezések.”²¹³

A fentebbiek alapján talán kevésbé tűnik végletesnek az a szembeállítás, ami Sylvester sokat idézett megjegyzése nyomán felvetődhet. Ami az ellentétet illeti: a „falusi nép” egyszerűsége és a képes beszéd emelkedettsége mintha távol állna egymástól. A „paraszság” már a régiségben is gyakran

²¹² „Modus transferendi verbi late patet, quem necessitas genuit inopia coacta et angustiiis, post autem iucunditas delectatione celebravit; nam ut vestis frigoris depellendi causa reperta primo, post adhiberi coepta est ad ornatum etiam corporis et dignitatem, sic verbi translatio instituta est inopiae causa, frequentata delectionis; nam »gemmare vites«, »luxuriam esse in herbis«, »laetas segetes« etiam rustici dicunt; quod enim declarari vix verbo proprio potest, id tractato cum est dictum, illustrat id, quod intellegi volumus, eius rei, quam alieno verbo posuimus, similitudo; ergo hae translationes quasi mutationes sunt, cum quod non habeas aliunde sumas; illae paulo audaciores, quae non inopiam vindicant, sed orationi splendoris aliquid arcessunt.” *De Oratore*, 3, 38, 155–156.

²¹³ „Ergo ille tenuis orator, modo sit elegans, nec in faciendis verbis erit audax et in transferendis verecundus et parcus et in priscis in reliquisque ornamentis et verborum et sententiarum demissior, ea translatione fortasse crebrior, qua frequentissime sermo omnis utitur non modo urbanorum, sed etiam rusticorum: si quidem est eorum gemmare vitis, sitire agros, laetasse segetes, luxuriosa frumenta.” M. T. CICERO, „Orator”, 24, 81. KÁRPÁTY Csilla fordítása: „A szónok”, in *Cicero válogatott művei*, vál. és utószó HAVAS László, 203–286. (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987), 228.

volt a műveletlenség szinonimája, amire lehetne hozni példákat poétikai összefüggésekben is.²¹⁴

Ami viszont csökkentheti a távolságot: a jelentésátvitel eredetét tekintve, amennyiben a barbarizmusok közé sorolható, nem áll messze a bárdolatlansággal összefüggésbe hozott parasztok nyelvhasználatától. Éppen a megváltozott funkciójának köszönhető „felértékelődése”, azaz, hogy a szükség szülte megoldásokból a beszéd díszítőelemévé válhatott.

Sylvestert a tárgyalt vonatkozásban azért méltatjuk, mert észrevette a hétköznapi emberek metaforikus kifejezőmódjának költőiségét. Cicero idézett helyeinek okkal valószínűsíthető ismerete nem csorbítja sem Sylvester, sem „az mű nípünk” érdemeit. Egy magasan képzett humanistától nem vehetjük rossz néven, ha – ahogyan azt Trencsényi-Waldapfel Imre feltételezte – esetleg Cicero nyomán, a kapott ötlettől indítva, de saját anyanyelvének megfigyelése alapján jutott arra a megállapításra, hogy a képes beszéd nálunk is mindennapi gyakorlat, sőt „nem egyéb, hanem magyar poézis”.

2. 6. EGY FELTÉTELEZHETŐ SYLVESTER-FORDÍTÁS

A Sylvester-kutatás újabb eredményeit áttekintve az eredeti művek időrendjében haladtam. Az alább ismertetett fordításra utoljára utalok, mivel keletkezésének ideje ismeretlen.

1969-ben Borsa Gedeon felfedezte egy magyar nyelvű nyomtatvány töredékét,²¹⁵ ami Bécsben, 1572 körül jelenhetett meg. Szent John Fisher rochesteri püspök latin zsoltároskönyvének fordítását tartalmazza. Kalcsó Gyula összehasonlította a töredéket Sylvester János magyar szövegeivel, és a nyelvi – „hangtani, alaktani, mondattani, szókészletbeli” – egyezések alapján valószínűsíti, hogy a fordítás Sylvester munkája.²¹⁶

Áttekintve a Sylvester-kutatás újabb eredményeit, láhattuk, hogy munkásságához milyen újabb értékes adalékokkal szolgálnak Ács Pál, Kiss Farkas Gábor ismertetett megállapításai és Kalcsó Gyula feltételezése. Saját megállapításaimat röviden az alábbiakban foglalhatom össze.

²¹⁴ MARÓTHY 2017.

²¹⁵ RMNY 308A.

²¹⁶ KALCSÓ 2010.

Vizsgáltam a *Puerilium colloquiorum Formulae*-ban előforduló „corycaeus” kifejezés eredetét és különféle magyarázatait, valamint elterjedését az európai és a magyar irodalomban. Ez nemcsak a kifejezés értelmezését pontosíthatja, hanem kritikátörténeti adalékkal is szolgál: a „besúgó diák” feladata ugyanis jellemző példa a népnyelv és a latin viszonyára, az anyanyelvi oktatás olykor ellentmondásosnak tűnő 16. századi helyzetére is.

Sylvester a *Grammatica Hungarolatina*-ban a névszók tárgyalásánál sorra veszi a nyelvtani nemekhez kapcsolódó szabályokat. Többek között leszögezi: a nők, a női foglalkozások, a városok és a fák neve nőnemű. Ehhez kapcsolódva szót tesz a fák, füvek, ásványok és drágakövek magyar elnevezések hiányát és ezek szükségszerűségét. Ezzel mintegy kijelöli az anyanyelv művelésének egyik további feladatát. Saját példái a növényteni szaknyelv történetét gazdagítják.

A *Grammatica Hungarolatina* utóélete kritikátörténeti szempontból is érdekes, különös tekintettel az anyanyelv oktatására. Egy 19. század végi állítás szerint a 18. században a debreceni piaristák a magyar nyelvet Sylvester magyar–latin nyelvtanából tanították. Levéltári kutatások alapján sem sikerült olyan forrásra találnom, amelyik ezt az adatot megerősíthette volna. Mindazonáltal igen figyelemreméltó a munka debreceni használatára vonatkozó említés, hiszen a munka ma ismert egyetlen példánya Debrecenben bukkant fel a 18. század végén.

Kifejezetten irodalomtörténeti érdekű megállapításra irányította a figyelmemet Borzsák Istvánnak egy Budai Ézsaiásra vonatkozó megjegyzése. Budai Debrecenben őrzött kéziratos jegyzetének áttanulmányozása során vált világossá, hogy a *Grammatica Hungarolatina*-ban olvasható, az egyes hónapokhoz kapcsolódó ismeretlen szerzőjűnek tartott latin verseket először Budai tulajdonította Sylvesternek.

2007-ben előkerült a Kazinczy Ferenc által indított, *Magyar régiségek és ritkaságok* címmel tervezett sorozatnak a *Grammatica Hungarolatina*-t is tartalmazó, 1807-es évszámmal ellátott kötete. Ez azonban nem egy eddig ismeretlen első kiadás; csupán néhány példány készülhetett belőle, feltehetően korrektúra vagy próbanyomtatás céljából. Ha önálló kiadásnak nem is tekinthető, fontos epizódja a *Grammatica Hungarolatina* utóéletének: arra is van példa, hogy Kazinczy Sylvester megoldásaira hivatkozva érvelt saját grammatikai elképzelései mellett.

Az Újszövetség-fordítás is számos adattal járul hozzá a különböző tudományterületek szaknyelvének történetéhez. A magyar növényteni és orvosi szakkifejezések összevetése a latin vagy görög eredetivel

megvilágítja Sylvester fordítói megfontolásait. Némely esetben igazolható, hogy Sylvester precíz körülírása a korban ismert orvosi szakirodalomra támaszkodhatott.

A munka második, 1574. évi bécsi kiadását illetően a könyv- és nyomdászattörténeti szempontok mellett különösen érdekesek a Sylvester felekezeti hovatartozására vonatkozó állítások. A bécsi edíció nyomdászának, Kaspar Stainhofernek az előszava hithű katolikusként mutatja be Sylvestert.

Sylvester Újszövetség-fordításának utóélete a későbbi századokban is szolgál hasznos tanulságokkal. Heltai Gáspártól kezdve a 18. századi historia litteraria művelőiig többen említik vagy idézik a munkát. Irodalomtörténeti szempontból különösen fontos a híres bevezető disztichonok felfedezése. A vers a 18–19. század fordulóján, bő három évtized során hatszor látott nyomdafestéket, elismerő kommentárok kíséretében. Szarka János 1780-ban közölte „a nem tulajdon jegyzésben vétetett igékről” írottak azóta is legtöbbször idézett sorait, kritikátörténeti érdekű megjegyzésekkel kísérve.

A 20. század bőséges Sylvester-irodalmában a jól ismert eredmények mellett akadnak elfelejtett megállapítások is. Trencsényi-Waldapfel Imre egy 1958-ban megjelent, a kutatás számára mind ez idáig nem hasznosított tanulmányában felveti „a nem tulajdon jegyzésben vétetett igékről” szóló híres fejtegetések lehetséges forrásait. Két helyet idéz, ahol Cicero az itáliai parasztok átvitt értelmű beszédére hoz példákat. A két hely szövegkörnyezetét és irodalomelméleti összefüggéseit megvizsgálva kitűnik, hogy a metaforikus kifejezésmód méltatására milyen meggondolások szolgáltathattak mintául a hálás utókornak.

Összefoglalóan megállapíthatjuk: az újabb eredmények rendszerezése sok szempontból kiegészíti eddigi ismereteinket. A könyv- és nyomdászat-, oktatás-, nyelvtudomány- és mentalitástörténeti adalékok hasznosítása mellett pontosabban meghatározhatjuk Sylvester János helyét és szerepét saját és utókora irodalom- és kritikátörténeti összefüggéseiben.

3. GRAMMATIKAI ÉS POÉTIKAI IRODALOM

A következő fejezetekben a nyelvekre, a nyelvhasználatra vonatkozó elképzelések forrásait tekintem át. A korszak grammatikai irodalma jelentős részben a klasszikus stúdiumokat szolgálja, különös tekintettel a szent nyelvekre.¹ Még ha nem is fűződnek mindig a legszorosabb szálakkal a hazai irodalmi gondolkodáshoz, jellemző dokumentumai a nyelvi művelődésnek. Elárulják, hogyan kapcsolódtunk az európai tendenciákhoz. Egyrészt igazolják a korszak meghatározó áramlatainak jelenlétét a hazai kiadású kézikönyvekben, másrészt felfedezhetők bennük a népnyelvek felértékelésének elemei, amennyiben megjelennek az anyanyelvű kiegészítések.

Legkevesebbet a héber nyelvoktatásban használt segédeszközökről tudunk. A görög nyelv tanításához hazai szerkesztésű könyvek is rendelkezésre álltak. A latin grammatika késő antik hagyományát a legnépszerűbb Donatus-feldolgozások folytatják. Ennek bemutatására ismertetem részletesebben a legtöbb itthoni edíciót megért szerző, a német Leonhard Culmann munkásságát. Mint a protestáns világban mindenütt, nálunk is használták Melanchthon kézikönyveit, így nem maradhatnak említés nélkül. Molnár Gergely jóvoltából a filozofikus nyelvszemlélet egyik meghatározó képviselőjének, az angol Thomas Linacre-nak a nézetei is tanulmányozhatók hazai redakcióban, ezért szólok róla is bővebben.

Különösen fontosak az átfedések a grammatika, a poétika és a retorika között. Kifejezetten irodalmi, irodalomelméleti kérdésekkel a poétikák foglalkoznak, sokszor a grammatikák részeként, kifejtve a retorikákban is tárgyalt fogalmakat. A vizsgált korszakban erre Johann Honter latin nyelvtana a legjobb példa, ezért szentelek neki hosszabb fejezetet. Károlyi Péter prozódiai összefoglalója önállóan jelent meg, ami ugyancsak külön fejezetet érdemel.

¹ Teológia és nyelvtanulás összefüggéseiről a korszak meghatározó elképzelései alapján: CSEPREGI 2022.

A továbbiakban a népnyelv használatához kapcsolódó egyéb forrásokban: glosszákbán, szójegyzékekben és szótártörédekben keresek kritikátörténeti érdekű adalékokat. Úgy látom, értékes adatokkal szolgálnak a magyar elméleti (logikai, grammatikai, retorikai) szaknyelv történetéhez. A magyar szakkifejezések megalkotása a terminológia kialakulása mellett sokszor elvi, szemléleti megfontolásokról is árulkodik.

Az anyanyelvű olvasás és írás szükségességének hangoztatása is fontos a kritikátörténet számára. Mind az elméleti megnyilatkozásokból, mind a cél megvalósítását szolgáló kézikönyvekből világosan kirajzolódnak szerzőik elképzelései, szoros összefüggésben a nyelvi patriotizmussal, azaz az alakuló nemzettudat nyelvi vonatkozásaival.

3. 1. A HÉBER NYELV TANÍTÁSA

Héber nyelvű önálló hazai nyomtatványról a vizsgált korszakban nem tudunk, rövidke szövegekről azonban igen. Nyomtatott héber betűk Magyarországon először a *Grammatica Hungarolatina*-ban jelennek meg.

Ebben a munkában a tudós humanista [Sylvester János] a magyar nyelv néhány tulajdonságát a héberrel veti össze és illusztrálva mondanivalóját héberül nyomtatja ki mintáit. Ezek a héber betűk még nagyon kezdetlegesek, nem ólomöntvényről készültek, hanem fából faragta azokat Sylvester famulusa, Strucius mester.

A sárvárújszigei kísérlet után négy évtized telt el és csak 1578-ban halunk újra héber típusokról Magyarországon. Telegdi Miklós ebben az évben megvásárolta a bécsi jezsuiták nyomdáját, amely héber betűket is tartalmazott. A műhely Nagyszombatban kezdte munkáját, de héber könyvet nem nyomtatott, csak jelentéktelen jegyzetekben használta héber típusait. Közel kétszázötven évvel később e műhelyből alakult ki az első hazai zsidó-héber nyomda Budán.²

Megemlítendő, hogy ha korábban itthon héber nyomda nem is volt, hazai vonatkozású héber nyelvű nyomtatványok már a 17. században készültek. Ilyenek a külföldön tanuló magyarok (Kismarjai Veszelin Pál,

² DÁN 2010. A *Grammatica Hungarolatina* héber vonatkozásairól újabban: ZSENGELLÉR 2017, 66–67; SCHORCH 2023, 257–262.

Komáromi Csipkés György, Parschitius Dániel, Szathmárnémeti Mihály, Pilarik Ézsaiás) idegenben megjelent grammatikai munkái és Alsted gyulafehérvári héber rudimentája. Tótfalusi Kis Miklós 1698-ban kiadta Jacobus Alting grammatikáját, és ugyanabban az évben Kaposi Sámuel *Memoriale Hebraicum*-át. Az utóbbit tartják az első, hazai szerző által szerkesztett, itthon kinyomtatott héber könyvnek.³ Értékes adalékok a régiség nyelvi műveltségéhez a 17. századi hazai szerzők héber nyelvű üdvözlőversei.⁴

A református kollégiumokban már a 16. század második felében tanították a héber nyelvet. Balla Ibolya idézi az 1567. évi debreceni zsinat határozatát, majd annak megvalósíthatóságáról is ír.

Mivel az iskolák az egyház veteményes kertjei, [...] bennük a nyelvek ismerete, latin, görög nyelvtan (ahol lehet, a héber is), dialektika, retorika és más, a teológia megismeréséhez szükséges szabad tudományok is taníttassanak.

Az 1567-es törvény – az „ahol lehet” kitételével – azonban rávilágít arra a problémára is, amely hosszú időn át minden református kollégiumban megfigyelhető, hogy nem minden iskolában volt alkalmas tanár a héber nyelv oktatására.⁵

A külföldi kiadású segédkönyvek korai használatáról nincsenek adatok.

A hallgatóknak a tanárok jegyzeteiből – amelyek sokszor diktátumok voltak – kellett tanulni, és ezeknek megőrzése, rendszerezése is hiányos. Ezzel összefüggésben áll az, hogy a rendszerezett könyvtárak és levéltárak is jóval az iskolák alapítása után jöttek létre.⁶

Így tehát a vizsgált korszakból a szent nyelvek tanításához használt segédeszközök közül a görög és a latin grammatikai kézikönyveket ismerjük. Ezekről szólnak a következő fejezetek.

³ Az 1630–1700 közti időszak magyar vonatkozású héber nyomtatványainak rövid áttekintése: BARTÓK I. 1998, 24–26.

⁴ ZSENGELLÉR 2012, KOLTAI 2020, KOLTAI 2021a, KOLTAI 2021b, JUHÁSZ 2021a, JUHÁSZ 2021b.

⁵ BALLA 2018, 176.

⁶ *Uo.*, 175. A héber nyelv oktatásának korabeli feltételeiről európai és magyar vonatkozásban: ZSENGELLÉR 2021, 737–740; ZSENGELLÉR 2022, 138–141.

3. 2. GÖRÖG GRAMMATIKÁK

A vizsgált korszakban a görög nyelv elsajátításához részben külföldön beszerzett kézikönyveket használtak, de akadtak hazai kiadású grammatikák és egyéb segédkönyvek is. Kritikatörténeti szempontból különösen jelentősek az utóbbiak. Mielőtt azonban rátérnék ezek ismertetésére, szükséges egy pillantást vetni a tágabb összefüggésekre, a görög nyelvtanulás nyugat-európai elterjedésére.

3. 2. 1. A görög stúdiumok megjelenése a humanizmus korában

A 16. századig minden görög nyelvtant görögül írtak. Az alexandriai hagyomány, amit a római grammatikusok, mint Remmius Palaemon és Priscianus is befolyásoltak, leginkább a bizánci birodalomban virágzott. A korszak legkiemelkedőbb munkája Manuel Moschopoulos (1265 k.–1316) kérdés-felelet formájában írt elemi nyelvtana.

A bizánci grammatikusokra jellemző, hogy az igeragozásban Dionysios Thrax (Kr. e. 2. sz.), a névszóragozásban Alexandriai Theodosius (Kr. u. 4. sz.) követték. Két 14. századi grammatikus, Nilus Diassorinus és Manuel Calecas nagymértékben egyszerűsítette a hagyományt. Az első igazán forradalmi átalakítás Manuel Chrysoloras (1355 k.–1415) nevéhez fűződik, akit 1396-ban Coluccio Salutati Konstantinápolyból Firenzébe hívott görögöt tanítani. Chrysoloras 1397 februárjában érkezett Firenzébe, 1400 márciusa után többek között Bolognában, Velencében és Rómában is megfordult. *Erotematája* azt a célt szolgálta, hogy a latin nyugaton meg tudják tanulni a görög nyelvet. Diassorinus reformját folytatva a nyelvtant tovább egyszerűsítette. Valamennyi későbbi nyugaton szerkesztett görög grammatika Chrysoloras rendszerét követte, esetenként kisebb változtatásokkal.

Chrysoloras Firenzébe érkezése előtt az itáliai humanisták nem nagyon ismerték a görög nyelvet. Petrarca 1342-ben egy calabriai szerzetestől elsajátította a nyelv alapelemeit. Később egy görög barátjától kapott egy másolatot Homérosz-művekből, de nem nagyon boldogult vele. Az első nyugati humanista, aki alaposan elsajátította a görög nyelvet, Guarino Veronese volt, aki 1403 és 1406 között Konstantinápolyban Chrysolorasnál tanult. 1418 előtt elkészítette az *Erotemata* rövidített változatát, és a tanítványai számára lefordította latinra. 1475 körül jelent meg nyomtatásban,

görög–latin szöveggel. Chrysoloras eredeti munkája 1484-ben vált hozzáférhetővé nyomtatásban.

Guarino görög tanulmányainak Janus Pannonius személyén keresztül közvetett magyar vonatkozása is van. A Guarino-panegyricusban Janus többször is említi mesterének mesterét. Amikor Apollo biztatja Guarinót, hogy keresse fel a görög földet, Chrysolorasra is hivatkozik:

Élt itt egy ember, akit úgy hívtak: Chrysoloras.
Mercuriusnak szülte a bájos Calliopé őt,
S Pallasz volt nevelője; de nemcsak az égi szülőpár
Nagy tudományától lett híres –, mélyen a dolgok
Leglényegébe hatolt értelme csodás erejével.⁷

Később Janus ismét megnevezi a görög mestert, a virágport szedő méhecskékhez hasonlítva Guarino szorgos tanulását:

Búzgón így szeded, így Chrysoloras ajkin az ígét,
Mely dús lelkéből fakad és lelkedbe bevésed.⁸

Ebben az időben további görög nyelvtanokat az Itáliában tartózkodó görögök írtak. Constantin Lascaris *Epitoméja* először Milánóban jelent meg 1476-ban. Giovanni Crastone da Piacenza latinra fordította, és kétnyelvű változatban kiadta. Theodoros Gaza *Erotematáját* Aldus Manutius adta ki 1495-ben. A munka egy részét Erasmus latinra fordította. Ugyancsak Aldusnál jelent meg 1497-ben Urbano Bolzano munkája, az *Institutiones Graecae Grammaticae*. A század végén már nyomtatásban is hozzá lehetett jutni Manuel Moschopulos munkájához is.

⁷ CSORBA Győző fordítása. Az eredeti:
„Vir fuit hic patrio Chrysoloras nomine dictus,
candida Mercurio quem Calliopaea creat,
nutrierat Pallas, nec solis ille parentum
claris erat studiis, sed rerum protinus omnem
naturam magna complexus mente tenebat.”
JANUS PANNONIUS, *Sylva Panegyrica ad Guarinum*, 134–139.

⁸ HEGEDŰS István fordítása. Az eredeti:
„Sic Chrysoloraei cupide tu pectoris omneis
Carpis divitias: et corde recondis in imo.”
Uo., 186–187.

A továbbiakban egyre nőtt a görög nyelvtanok száma, főként latinul. A 16. század két legnépszerűbb görög nyelvtana Nicolas Cleynaerts (Clenardus), *Institutiones linguae Graecae* (Louvain, 1530) és Francisco Vergara *De omnibus Graecae linguae grammaticae partibus*, (Alcala, 1537). című munkái. Ezek már az itáliai latin grammatikák felfogásában keletkeztek: az írott szöveget az oktatás során szóbeli magyarázatokkal kellett kiegészíteni.⁹

A 16. század elején az egyetemi oktatás is megérett a humanista szellemű modernizálásra. Wittenbergben Luther volt az egyik élharcosa, aki a tananyag teljes reformját követelte, s egyben a három nyelv (latin, görög, héber) magas szintű oktatását. Ebben például szolgált a löweni Collegium trium linguarum, amelyet Erasmus hozott létre 1516-ban. Német nyelvtérületen a görög nyelv oktatásának propagálásában jelentős szerepet játszott Rodolphus Agricola, Johannes Reuchlin és Erasmus Rotterdamus, akik valamennyien külföldön, Itáliában, Párizsban, ill. Angliában szereztek meg nyelvismeretüket, később pedig egyetemeken adták tovább tudásukat, Reuchlin Baselban, Ingolstadtban és Tübingenben oktatta, Erasmus pedig néhány évig Cambridgeben, s angliai tartózkodásakor fordította latinra Theodoros Gaza görög nyelvtanát, amely az egyik leggyakrabban használt tankönyvnek számított.

Wittenbergben a facultas artiumon Luther javaslatai alapján jelentős reformokat léptettek életbe 1518 tavaszán, ugyanezen év májusában pedig megjelent Melanchthon híres görög nyelvtana, amely a század egyik leggyakrabban kiadott könyve lett.¹⁰

A század hitvitákkal terhes légkörében minden felekezet megkövetelte az elmélyült tanulást, hiszen a képzett vitapartnerekkel csak alapos felkészültség birtokában lehetett eredményesen szembeszállni. A biblikus ismeretek elsajátításának legfontosabb eszközei a szent nyelvek. A követelményt a magyar oktatásügyben is megfogalmazták. A héber nyelv oktatásával kapcsolatban már esett szó az 1567. évi debreceni zsinat határozatairól. Az *Articuli Maiores* 65. cikke az iskolákkal foglalkozik:

⁹ Az áttekintés forrása: PERCIVAL 1975. Újabb áttekintés: BOTLEY 2010.

¹⁰ SALGÓ W. 2000, 267.

Az iskolában, Isten igéjének veteményes kertjében, elsőnek a nyelvek ismerete, latin s a görög nyelvtan, ahol lehet, a zsidó nyelv, a filozófia, szónoklat, ezután a hittudomány taníttassanak. A szentírás latin és görög nyelven adassék elő az ifjúságnak.¹¹

3. 2. 2. Nyugat-európai görög nyelvtanok hazai használata

Az Európa-szerte legelterjedtebb görög nyelvtanok használatára fel-felbukkannak adatok protestáns és katolikus körökből is. Többször is előkerül a bevezetőben említett Nicolaus Clenardus. Grammatikájának a csíksomlyói ferences könyvtárban található példányáról (Párizs: Andreas Wechsel, 1566) Bánfi Szilvia azt feltételezi, hogy református közvetítéssel kerülhetett jelenlegi helyére.

Az első tulajdonos pedig olyan magyar személy lehetett, aki 1566-ban, vagy azt követően nem sokkal megfordult a francia egyetemi városban. Olyan külföldön tanuló magyar diákra gondolhatunk, akinek a görög nyelv elsajátításához szüksége volt Clenardus nyelvtankönyvére. [...] Véleményünk szerint a görög nyelvkönyv első magyar tulajdonosa Paksi [Paxius] Cornaeus Mihály (?–Szepsi, 1585. márc. 2.) református lelkész lehetett.¹²

Ugyanebből az időből a munka evangélikus használatáról is tudunk. 1567-ben a strassburgi születésű Abraham Schremmel került a besztercebányai iskola élére. Sturm tanítványaként mestere oktatási rendszerét érvényesítette, alkalmazkodva a helyi adottságokhoz.

A görög íróknak Schremmel ily arányban nyitott teret: Kedden és csütörtökön úgy két óra tájt, szerdán meg három óra felé Isokratésnek Demonikos elleni beszédét a harmadik osztályuaknak latin, a nagyobbaknak meg görög szövegben adják elő. Ha az első osztályúak már otthon vannak az alapokban, Aisopost és Lukianos párbeszédeit, majd meg Demosthenes olynthyai beszédeit, Hesiodos „Munkák és napok” című műveit és Homer Iliasának két könyvét olvassák. Az első osztályuaknak Cleonardus [!] Miklós görög grammatikáját, mely a szabályokat bámulatos rövideggel és a többi

¹¹ GÁLFY 1998, 56.

¹² BÁNFI 2000, 440.

szerzőnél tökéletesebben tartalmazza, csütörtökön és pénteken 6–7-ig adják elő. S ha ebben már otthonosak, elő lehet venni Varenius görög mondattanát is. S ha már a görög nyelv alapvető ismereteit állandó szellemi sajátjokká tették, a tanító hetenkint legalább egyszer görög mondatot vesz föl értelmezésre.¹³

A kolozsmonostori jezsuita kollégiumban 1580-tól ugyancsak Clenardus görög nyelvtanából tanultak a diákok.¹⁴ Batthyány Boldizsár 1584–85-ben ugyanezen grammatikának egy 1560. évi kölni kiadását vásárolta meg.¹⁵ A munka egyébként még sokáig népszerű lehetett. Ismeretes egy olyan adat, mely szerint 1686-ban Karácsonyfalvi Pál tordai unitárius diák Clenardus grammatikáját vette ki a kolozsvári egyházközség könyvtárából. Bíró Györgyi feltételezése szerint:

[...] egy 1591-ben, Frankfurtban megjelent kiadást kölcsönözhetett ki, amely ma U 62857 jelzet alatt található meg a Román Akadémia kolozsvári könyvtárában.¹⁶

Martin Crusiusnak, a tübingeni egyetem professzorának görög nyelvtana¹⁷ is számos kiadást ért meg még a 17. században is. Nem volt ismeretlen Magyarországon sem. Ötvös Péter magyar fordításban idéz Miskolci Csulyak István latin nyelvű önéletírásából. A szerző 1586. évi sárospataki tartózkodásával kapcsolatban tanárára, az iskola rektorára, Thoraconymus Mátyásra is utal:

Patakon se vetettem meg soká a lábam, mert Magyarországot ragályos dögvész járta be és az embereket a halálba küldte. Engem hazaküldött a tanító anyámhoz, de azért meghagyta, hogy szorgalmasan tanuljam Crusius görög grammatikáját. Én hazamentem, ő pedig kevéssel azután eltávozott az élők sorából.¹⁸

¹³ BÉKEFI 1898, 168. Varennius mondattanának első kiadása: *Syntaxis linguae Graecae, ea complectens quae a latinis dissentiunt, autore Ioanne Varennio Mechliniense*. (Louvainii: Bartholomeus Gravius, 1532).

¹⁴ SZILÁGYI 2002, 270.

¹⁵ MONOK 2006, 187.F.

¹⁶ BÍRÓ Gy. 2006, 314.

¹⁷ Első kiadása: Martin CRUSIUS, *Grammatica Graeca* (Basileae: Johannes Oporinus, 1562), VD16 C 6112, C 6113.

¹⁸ ÖTVÖS 1971, 34–35.

Clenardus és Crusius görög nyelvtanai – más szerzők hasonló műveivel együtt – a németújvári iskola könyvtárában is megvoltak.¹⁹

Az ugyancsak a legnépszerűbb görög grammatika-szerzők közé tartozó Constantín Lascaris hazai használatára is van adatunk. Mossóczy Zakariás 1587-ben összeállított könyvtárjegyzékében szerepel görög nyelvtanának egy pontosan meg nem határozott kiadása.²⁰

3. 2. 3. Hazai kiadású görög grammatikák

Az első hazai kiadású görög nyelvtanok a vizsgált időszakban, 1530–1580 között Erdélyben jelentek meg. Brassóban Johann Honter, majd utóda, Valentin Wagner műhelyében különböző munkák láttak napvilágot, Kolozsváron a Heltai-nyomda adta ki Károlyi Péter görög grammatikáját.

3. 2. 3. 1. Brassó: Johann Honter, Valentin Wagner

A brassói nyomda megindulásának évéből, 1539-ből Honter 11 kiadványáról tudunk.²¹ A latin grammatikákkal kapcsolatban bővebben lesz szó Molnár Gergely kolozsvári tankönyvprogramjáról, amely a különböző nehézségű fokozatok egymásra épülésén alapult. Brassóban Honter a tanulmányok szélesebb skáláját tartotta szem előtt. Borsa Gedeon megállapítása szerint szándéka

[...] világosan abból állott, hogy elsősorban az akkori oktatási rend alapfokához, az ún. triviumhoz (grammatika, dialektika, retorika) biztosítsa a szükséges tankönyveket. Az elsőként megjelentek közül négy kötet ezt a három stúdiumot tartalmazza egymással párhuzamosan görög és latin nyelven.²²

A kiadványok sorrendjét illetően is megbízható egykorú információk állnak rendelkezésünkre. Borsa Gedeon Pesti Gábornak egy 1541-ben keltezett

¹⁹ MONOK 2017, 242.

²⁰ IVÁNYI 1926, 126.

²¹ ECSEDY V. 2001, 119.

²² BORSA 1963, 268.

előszavából idéz, amelyet Erasmus adagiumainak brassói kiadásához írt.²³ Itt jegyzem meg, hogy az előszó szerzője Caspar Pestiként nevezi meg magát, ezért a szakirodalom egy része Pesti Gáspárként hivatkozik rá. A közmeg egyezés szerint azonban ennek ellenére Pesti Gáborról van szó. Pesti sorra veszi a brassói nyomda korábbi termékeit. Ennek nyomán Borsa megállapítja:

Az első nyomtatvány Honter görög nyelvű nyelvtana (RMK II. 14.) lehetett, amelyet a latin nyelvtan követett (RMK II. 12.). (Ez utóbbiból példányt ma nem ismerünk.) Ez tökéletesen megfelel a tankönyveken belüli fontossági sorrendnek, amelyen belül a nyelvtan vezetett. Az, hogy a görög megelőzi a latint, ugyancsak jellegzetes és általános humanista gesztus. Ezeket követhette az Arisztotelész dialektikájából és retorikájából összeállított görög nyelvű kiadás (RMK II. 15.).²⁴

A görög grammatika első része a görög nyelvtan alapvető fogalmait, a második a rendhagyó ígétípusokat tárgyalja.²⁵

A brassói iskolában a tanítás az általános európai gyakorlat szerint történt. A három tagozatos iskola középső szintjén sajátították el a diákok a görög grammatika alapjait, a felső szinten már klasszikus görög auktorokat olvastak. Honter 1543-ban készített új szabályzatot.

E rendtartás alapanyaga a 16. század eleji nyugat-európai, főként német városi-plébániai iskolák által ismert szabvány szabályzatszövegeinek nyomán készült, alighanem tovább örökítve a korábbi brassói városi-plébániai iskola szabályait is. A szabályzat néhány pontja azonban félreérthetetlenül Honterus keze nyomát viseli magán. [...] Honterusra utal [...] a görög nyelv és a görög szerzők műveinek igen hangsúlyos tanulmányozásának megkövetelése.²⁶

Néhány könyvészeti adat szerint 1548 körül Brassóban napvilágot látott Melanchthon görög grammatikája, de ezek nem erősíthetők meg.²⁷

²³ *Epitome adagiorum Graecorum et Latinorum iuxta seriem alphabeti ex Chiliadibus Eras. Roterodami* ([Coronae: Honter,] 1541), RMNY 43.

²⁴ Borsa 1963, 267.

²⁵ Honter 1539c.

²⁶ Mészáros 2001a, 10, 12.

²⁷ *Philipp Melanchthon, *Libellus Graecae grammaticae, adiectis tabulis flexionum quarundam* (Coronae: Honter, 1548), RMNY 73.

A praeceptor görög nyelvtanának első változata 1518-ban,²⁸ kibővített tartalommal 1527-ben²⁹ jelent meg. Az anyagot – akárcsak a mester latin grammatikáját – Joachim Camerarius is átdolgozta.³⁰ Ez a redakció később sok kiadást megért, még a 18. században is sajtó alá került. Mivel a rendelkezésünkre álló adatok szerint a brassói példány címe a Camerarius-féle átdolgozásával azonos, elképzelhető, hogy azt nyomták újra – hacsak a könyvészeti források nem „Melanchthon művének valamelyik külföldi kiadásából és nem példány alapján” adták meg a címet, ahogyan ennek lehetőségét az RMNY szerkesztői is felvetették.

Honter halála után, 1549-ben Valentin Wagner vette át a brassói nyomda vezetését. Az általa megjelentetett görög nyelvtan első kiadása csak Szabó Károly leírásából ismert, a példány azóta elveszett.³¹ A kötet valójában csak két könyvet tartalmazhatott, a görög alaktan magyarázatát latinul. A harmadik könyv, a mondattan ekkor még csak ígéret volt. A három könyv együttes megjelenéséről 20 évvel későbből van tudomásunk.

A kötet végén áll függelékként Trypho Grammaticus Alexandrinus kis műve – *peri pathón lexeón* – a szenvedő igékről. [...] Trypho összeállítása a XV–XVI. század fordulóján Constantinus Lascaris nyelvtanában látott több ízben is napvilágot. Ebből lehet arra gondolni, hogy Wagner görög nyelvtana megírásánál e munkára támaszkodott.³²

A munka 17. századi kiadásáról könyvészeti adatok tájékoztatnak, példánya nem ismert.³³

Ugyancsak Wagner nyomdájában látott napvilágot Martin Ruland munkája a rendhagyó görög igékről latin magyarázatokkal. Egy adat 1554. évi

²⁸ *Institutiones Graecae grammaticae. Accentuum exquisita ratio. Etymologia. Ex Homero, Thersyta et Chelys, cum scholiis Philippi Melanchthonis* (Hagenau: Thomas Anshelm, 1518), VD16 M 3491.

²⁹ *Grammatica Graeca Philippi Melanchthonis iam denuo recognita, atque multis in locis locupletata* (Hagenau: Ioannes Secerius, 1527), VD16 ZV 10665.

³⁰ *Libellus Graecae grammaticae Philippi Melanchthonis, adiectis tabulis flexionum quarundam. Quae omnia nunc multo quam ante edita fuere accuratius et perfectius, studio Ioachimi Camerarii Fabergensis* (Lipsiae: Valentinus Bapst, 1548), VD16 M 3504.

³¹ *Valentin WAGNER, *Compendii grammatices Graecae libri tres* (Coronae: [Wagner], 1549), RMNY 76.

³² Valentin WAGNER, *Compendii grammatices Graecae libri tres*, (Coronae: [typ. Honter], 1569), RMNY 262.

³³ *Coronae: Martin Wolfgang, 1630, RMNY 1456.

megjelenést említ, de ebből példány nem maradt fenn.³⁴ Megvan viszont az 1564. évi kiadás.

Feltehető, hogy [Wagner] választotta ki Martin Ruland német humanista orvos *De lingua Graeca* című művének első feléből ezt a részletet mintegy segédletként görög nyelvtanához.³⁵

Rulandot (1532–1602) elsősorban orvosként és alkimistaként tartják számon. Olyan, 1554. évi brassói kiadást, amelyik az ő görög nyelvtanából merít, azért nehéz elképzelni, mert az eredeti munka 1556-ban jelent meg, ennél korábbi edícióról nem tudnak a bibliográfiák.³⁶

Iulian Mihai Damian terjedelmes tanulmányt szentelt a 16. századi erdélyi görög nyelvtanoknak. Megállapítása szerint Honter és Wagner kiadványai nem annyira a német nyelvterületen, különösen a Wittenbergben kiadott, Melanchthont követő görög grammatikákkal mutatnak hasonlóságot, mint inkább az itáliai hagyománnyal. Ez Chrysoloras munkáján alapult, amit Aldus Manutius kiadása (1512) nyomán bécsi és bázeli kiadások közvetítettek.³⁷ Damian Károlyi Péter görög nyelvtanáról nem szól.

3. 2. 3. 2. Kolozsvár: Károlyi Péter

Károlyi Péter görög grammatikájának első megjelenéséről csak könyvészeti adatok tudósítanak. Elképzelhető, hogy a korábban említett prozódiai összefoglalójával egy időben, 1567-ben ez a munkája is megjelent Heltai Gáspár műhelyében.³⁸ A későbbi hivatkozásokból lehet következtetni egy 1567 és 1592 közötti kiadásra is.³⁹

³⁴ *Martin RULAND, *Sylvula complectens eruditam et copiosam enumerationem verborum heteroclitorum, anomalorum et defectivorum in lingua Graeca* (Coronae: Wagner, 1554), RMNY 104A.

³⁵ Martin RULAND, *Sylvula...* (Coronae: [typ. Honter], 1564), RMNY 198.

³⁶ *De lingua Graeca, eiusque dialectis omnibus libri V*, (Tiguri: Andreas és Jacobus Gesner, 1556). VD16 ZV 13433, R 3669.

³⁷ DAMIAN 2020.

³⁸ *KÁROLYI Péter, *Elementa Graecae grammatices* (Claudiopoli: Heltai, 1567), RMNY 235.

³⁹ *KÁROLYI Péter, *Elementa Graecae grammatices* (Claudiopoli: Heltai, 1567–92), RMNY 439A.

Az első ismert példány 1592-ből származik.

A főresz az alaktan, mondattan, stilsztika és verstan elemeit tartalmazza. Károlyi Péter nyelvkönyve Melanchthon *Institutiones Graecae grammaticae* című művének (első kiadása: Hagenau, 1518) iskolai célra készült rövid kivonata, amelyben az eredeti kiadások függelékében szereplő *Tabulae conjugationum* című rész lerövidítve a kérdés-felelet formába foglalt nyelvtani szabályok sorába került.⁴⁰

Zsengellér József hívta rá fel a figyelmet, hogy a kötet végén rövid görög verstan található.⁴¹ A munkát a 17. században többször is kiadták. Az 1607. évi redakciót sokáig debreceninek tartották,⁴² de az újabb kutatások szerint valójában a lipcsei Grosse könyvkiadónál látott napvilágot.⁴³ A század során még két megjelenésről lehet tudni.⁴⁴

3. 2. 4. A görög nyelv elsajátításához kapcsolódó egyéb hazai kiadású nyomtatványok

A görög nyelv elsajátításával kapcsolatban a grammatikák mellett meg kell említeni azokat a hazai kiadású görög nyelvű nyomtatványokat, amelyek szorosabb vagy lazább szálakkal fűződnek a nyelvtanuláshoz. 1530 és 1580 között ilyeneket kizárólag Brassóban, Honter, majd Wagner műhelyében nyomtak. Több esetben feltételezhető, hogy milyen előképek alapján.

Többféle összeállítás látott napvilágot ókori görög vagy görögül író keresztény bölcsek mondásaiból. Ezek a nyelv- és stílusgyakorlás mellett az erkölcsi épülést is hivatottak szolgálni. Különösen fontos Nilus és Thalasius megszívlelendő gondolatainak kiadása.⁴⁵

⁴⁰ KÁROLYI Péter, *Elementa Graecae grammatices in breve compendium ex prolixioribus grammaticorum praeceptis contracta* (Claudiopoli: Officina Helthana, 1592), RMNY 691.

⁴¹ ZSENGELLÉR 2021, 741.

⁴² Debrecen: Rheda Pál, 1607, RMNY 959.

⁴³ BÁNFI 2013, 480.

⁴⁴ Cibinii: Benjamin Fiebick, 1622, RMNY 1282; Leutschoviae: Laurentius Brewer, 1647, RMNY 2179.

⁴⁵ *Neilou Monakhou kefalaiia, Abba Thalaszious ek tész peri agapész kai ekrateiasz kefalaión* (Coronae: [Honter], 1540), RMNY 40.

Az egyetlen olyan kézirat, amely Magyarországon, illetve Erdélyben látott először napvilágot eredeti nyelven, Johann Honter műhelyében jelent meg. A kéziratot Honter egy havaselvi kolostorban találta, képzett filológusként felismerte a szöveg újdonságát, és más, hasonló műfajú szövegekkel együtt maga rendezte sajtó alá.⁴⁶

A kiadvány Brassóban 1540-ben jelent meg. Honter a kéziratot elküldte Michael Neandernek, aki 19 évvel később Bázelen kiadta, latin fordítással együtt. Beszámol róla, hogyan jutott a kézirathoz, de azt nem említi, hogy a szöveget Honter Brassóban már jóval korábban megjelentette. A későbbi kiadások (Basileae: Johannes Jacobus Grynaeus, 1569; Lipsiae: Johann Steimann, 1577; Hamburgi: Paulus Langius, 1614), majd „a világ klasszika-filológiai műhelyei ezt a kiadást ismerik editio princepsnek”.⁴⁷

Brassóban 1545-ben jelenhetett meg Theognisz verses bölcs mondásainak az a gyűjteménye,⁴⁸ amelynek példánya csak 1567-ből maradt fenn.⁴⁹ Hasonló válogatás készült Arisztotelész, Démétriosz Phalereosz és Szosziasz,⁵⁰ továbbá Nazianzoszi Szent Gergely és Menandrosz gnómaiból.⁵¹ Egyéb források is hozzáférhetővé váltak: Hésziodosz tankölteményei, a *Munkák és napok* és az *Istenek születése*,⁵² valamint görög irodalmi levelek latin fordítással.⁵³ Az utóbbiról még lesz szó a világi retorikákkal kapcsolatban, a levélírás elsajátítását segítő kézikönyvek között.

Bizonyos kiadványok a teológiai képzés, a vallási szükségletek kielégítése mellett ugyancsak szolgálhatták a nyelvgyakorlást is. Valentin Wagner görög nyelvű evangélikus katekizmusa először Honternél jelenhetett meg 1544-ben,⁵⁴ de példány csak az 1550. évi kiadásból ismert.⁵⁵

⁴⁶ MONOK 2012, 381.

⁴⁷ Uo., 382.

⁴⁸ *Theognidosz Megareosz gnómai elegiakai (Koroné: [Honter], 1545), RMNY 62.

⁴⁹ Koroné: [Honter], 1567, RMNY 225.

⁵⁰ Arisztotelousz peri aretón, Démétriou Falereosz tón hepta szofón apofthegmata, Szosziasdou tón hepta szofón hüpothékai (Coronae: [Wagner], 1555), RMNY 111.

⁵¹ Gnómai tou Grégoriou tou Theologou Episzkopou Nadziandzou..., Gnómai monosztikhoi kata sztoikheión, ek tou Menandrou... (Koroné: [Wagner], 1555), RMNY 115.

⁵² Hésziodou tou aszkrai, Erga kai hémerai kai Theogonia (Koroné: [Honter], 1543), RMNY 51.

⁵³ Venustissimae quaedam Graecae epistolae, ex diversis autoribus delectae cum conversione latina (Coronae: [Wagner], 1555), RMNY 123.

⁵⁴ *Kátékhészisz Oualentinou tou Ouagnérou Koróneosz (Koroné: [Honter], 1544), RMNY 56.

⁵⁵ [Koroné: Wagner], 1550, RMNY 82.

Brassóban sajtó alá került az Erasmus nyomán készült részleges görög–latin Újszövetség-fordítás is.⁵⁶

Filozófiai tárgyúak az eredeti nyelven olvasható, Platónnak és Arisztotelésznek tulajdonított írások,⁵⁷ valamint egy Kebész és Epiktétosz munkáiból készített válogatás.⁵⁸ A logikához és a retorikához kapcsolódó további hazai kiadású görög szövegekről a vonatkozó fejezetekben szólok.

Honter és Wagner görög nyelvű kiadványaihoz kapcsolódva hívja fel a figyelmet Monok István egy földrajzi szempontra:

Hogyan magyarázható [...] a görög szerzők nagy száma, illetve az, hogy viszonylag sok görög szöveget adtak ki mindketten? Az iskolai görög nyelv tanítás nem magyarázat erre, inkább talán következmény. Honter, de még inkább Wagner pontosan tisztában volt olyan értelmű kivételezett helyzetükkel, hogy a Török Birodalom egyes területeivel ők, és a brassói kereskedők könnyebben tartottak kapcsolatot, mint nyugat-európai humanista barátaik. A szövegek mentése, de még inkább a keresztény hit eredeti görög forrásai érdekelték őket.⁵⁹

3. 2. 5. Külföldön kiadott magyar vonatkozású, a görög nyelv tanulásához kapcsolható nyomtatványok

A történelmi Magyarországon megjelent kötetek mellett megemlítendő a magyar (származású) szerzők külföldi kiadványai. Több görög–latin szövegkiadás szerkesztője hangsúlyozta, hogy munkájával kifejezetten a nyelvtanulást kívánja segíteni.

Paulus Rosa pályáját és munkásságát Kecskeméti Gábor ismertette részletesen.⁶⁰ A körmöcbányai születésű fiatalember az augsburgi gimnáziumban Hieronymus Wolff tanítványaként kapcsolódott be a görög klasszikusok szövegkiadásába. Wolff rendezte sajtó alá Démoszthenész görög–latin redakcióját.

⁵⁶ *Novum Testamentum Graecae et Latinae iuxta postremam D. Erasmi Roterodami translationem*, (Coronae: Wagner, 1557), RMNY 138.

⁵⁷ *Platónosz oroi, Arisztotelész peri koszmou* (Koroné: [Honter], 1542), RMNY 46.

⁵⁸ *Pinaksz, Epiktétou Enkheiridion* ([Koroné: Honter], 1542), RMNY 49A.

⁵⁹ MONOK 2013, 156.

⁶⁰ KECSKEMÉTI 2007, 167–196.

E munka során vetődött fel benne a gondolat, hogy Démoszthenészhez is hasznos volna gnomológiát, a szövegekből kivonatolt, a nyelvtanuláshoz, a görög stilisztikához és retorikához felhasználható példamondat-gyűjteményt készíteni.⁶¹

A munkába tanítványait is bevonta.

Az ötödik kötet Ulpianus Démoszthenész-scholionjainak, valamint Ulpianus és Libaniosz Démoszthenész-argumentumainak az előző kötetekhez hasonló feldolgozását tartalmazza (a scholionokból vett szentenciák nincsenek tárgyszavazva), és a latin megfelelőket Paulus Rosa Cremnicus készítette.⁶²

Georg Henisch Bártfán született, ezért tartjuk számon a magyar kritika-történetben. Retorikai munkásságát ugyancsak Kecskeméti Gábor dolgozta fel.⁶³ Ami a görög nyelvtanuláshoz kapcsolódik: Henisch kiadta Hésziodosz műveinek párhuzamos görög–latin szövegét, a 12. századi bizánci grammatikus, Ioannes Tzetzes scholionjaival együtt, amelyeket ő maga fordított latinra. Johann Huldrich murbachi apátnak címzett ajánlásában előadja, hogy a régi hagyomány szerint a legfiatalabbaknak a görög tanulmányokat Hésziodosz műveivel kell kezdeniük, mint ahogy az egyházban a keresztyén tanítások alapelemeit a katekizmusból tanítják meg. Kiadásával tehát a hésziodoszi életmű feldolgozását kívánja segíteni.⁶⁴

Hésziodosz munkáinak következő redakciójában Henisch már a címben előrebecsátja, hogy a kiadásból el lehet sajátítani az inventio, a dispositio és az elocutio művészetét, így bármely szerző gyümölcsöző olvasásának és magyarázatának módszerét is meg lehet tanulni. Az ajánlás Christophorus Fuggernek szól. Tanácsai túlmutatnak az oktatási célon. Kifejti: a grammatikai és retorikai szempontok érvényesítése nemcsak az iskolai követelmények teljesítéséhez hasznos, a műalkotás interiorizációjához is hozzásegít.

⁶¹ *Uo.*, 173.

⁶² *Uo.*, 176. A kötet: *Gnomologiae Demosthenicae Graecolatinae, tomus quintus et ultimus [...] Paulo Rosa interprete* (Basileae: ex officia Hervagiana, 1570), RMK III. 597.

⁶³ KECSKEMÉTI 2007, 69–74.

⁶⁴ „Tradunt Scriptores, Reverendissime Princeps, apud veteres tantum fuisse Hesiodi autoritatem, ut pueri cunabulis egressi versus ipsius ediscere sint soliti, non aliter quam in Ecclesia elementa doctrinae Christianae ex vulgo vocatis catechesibus a rudi & nullis adhuc disciplinis imbuta iuventute memoriae mandantur.” HENISCHHenisch 1574, A2r.

Mert kétféle olvasó van. Egyesek csak alkalmanként, felületesen tekintenek a költőre, ezért csak felszínesen ismerik meg. Mások viszont gyakori és hosszas, elmélyült olvasással magukévá teszik a szerzőt, és azonosulnak vele. Ehhez nem elegendő a szövegek mértéktelen habzsolása – azt mondják, ezt kell tenni a szorosabb megismeréséhez –, hanem a szabad művészetek szabályainak ismeretére is szükség van.⁶⁵

Zsámboky János számos szövegkiadása közül a vizsgált korszakból görög–latin Lukianosz-válogatásait emelem ki, amelyek lényegében azonos tartalommal, de változatos címvariánsokkal láttak napvilágot. Az első kiadás élén álló ajánlás címzettje Timotheus Apianus, a híres matematikus, Paulus Apianus fia. Zsámboky kifejezi reményét, hogy az ifjú kedvét leli művében görög tanulmányai során.⁶⁶ A második edícióban megjelennek a marginális jegyzetek. Zsámboky már a címben jelzi, hogy a lapszéleken feltünteteti a retorikai dispositio elemeit. Ugyanitt biztosítja az olvasót, hogy a keresztény fülek számára méltatlan részeket finomabb megfogalmazással helyettesítette.⁶⁷

A lapszéli jegyzetektől kirajzolódik a dialógus szerkezete. A megjegyzések nemcsak a retorikai, hanem a logikai fogalmak alkalmazására is felhívják a figyelmet. A *Prométheusz vagy a Kaukázus* elején kiderül, hogy az exordium az alkalom locusából ered. Prométheusz védekezésének előkészítése az érvelés megalapozása mellett az exordium díszítését is szolgálja. Megjelenik a lapszálon a vád három pontja is, majd az egyes pontokhoz kapcsolódva Prométheusz védekezése, amit a conclusio zár. A következő rész az istenek késlekedésének előkészítése, majd a fondorlatos vádaskodás összefoglalása. A narratiót rövid zárás összegzi. Figyelmeztetnek a margináliák az egyes argumentumokra, kiemelve az okokat, az okozatokat és a következményeket. Az egyik ellenvetés egy exemplumra, a másik egy hasonlatra épít. Az egyik ellenérv tetszetős amplificatióban

⁶⁵ „Est enim duplex genus lectorum. Alii obiter & quasi per transennam poëtam inspiciunt, unde illum velut de facie noscunt. Alii vero diu multumque legendo pervolutandoque sibi familiarem faciunt, & domestice atque intus & in cute notum, adhibita non multis quidem salis modiis, quod in amico cognoscendo faciendum esse aiunt, sed adminiculis ex praeceptis artium liberalium petitis.” HENISCH 1580, A8v.

⁶⁶ „Credo ergo me quorundam repraehensionem subitorum, Timothee, quod istos qualescunque versiculos his Luciani Dialogis usum studiorum linguae graecae delectis, adiecerim.” ZSÁMBOKY 1550, ijr.

⁶⁷ ZSÁMBOKY 1554.

mutatkozik meg. Szerepel még az átmenet az egyes részek között. Az egész művet a *conclusio* zárja.⁶⁸

Zsámboky a harmadik és a negyedik edíciónak a címlapján is leszögezi, hogy munkáját a görögül tanulók használatára állította össze. Talán elsősorban a nyelv elsajátításának elősegítésére gondolt, és ehhez elegendőnek tartotta a párhuzamos görög–latin szöveget, ezért hiányoznak ezekből a redakciókból a logikai és retorikai fogalmakat kiemelő lapszéli jegyzetek. Elmaradt az 1550-ben kelt ajánlás is, ami a második kiadásban még megvolt.⁶⁹

3. 3. LATIN GRAMMATIKÁK ÉS POÉTIKÁK

3. 3. 1. Bevezetés a latin grammatikákba: nyelvtanok a humanizmus korában

Hogy a vizsgált korszak hazai latin nyelvtanirodalmát el tudjuk helyezni a tágabb összefüggésekben, szükséges legalább vázlatosan utalni a diszciplína európai történetének legfontosabb jellemzőire. A humanista grammatikai irodalom korszakolását, az egyes szakaszok jellemzőit az általánosan elfogadott felosztás alapján vázolom,⁷⁰ ugyanakkor utalok az egymásnak ellentmondó véleményekre is.

3. 3. 1. 1. Deskripció és spekuláció

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a grammatikai kézikönyveket két fő csoportra oszthatjuk: leíró és spekulatív nyelvtanokra. Az előbbieket elsősorban iskolai használatra készültek, céljuk a legfontosabb szabályok, a helyes nyelvhasználat elsajátítása. A spekulatív grammatikáknál viszont előtérbe kerültek az elvontabb, elméleti szempontok. Az ide tartozó munkák mai fogalmaink szerint inkább az általános nyelvészet, a nyelvfilozófia vagy

⁶⁸ *Uo.*, 7v–14v.

⁶⁹ ZSÁMBOKY 1572, ZSÁMBOKY 1576.

⁷⁰ Az áttekintés alapja: PERCIVAL 1975.

éppen az ismeretelmélet kapcsolódó területeivel mutatnak szoros rokonságot; jórészt tudományos elméletek megfogalmazásának tekinthetők. Mindkét csoport eredete az ókorig vezethető vissza. Természetesen nem lehet őket mereven elkülöníteni egymástól: a kifejezetten oktatási célra készült nyelvtankönyvekből is következtethetünk a szerzők elvi meggondolásaira, mint ahogy a filozofikusabb grammatikák sem nélkülözték a pedagógiai szándékot.

A humanista tudományosság olyan szaktekintélyei, mint például Erasmus vagy Melanchthon az ideálisnak tartott stilisztikai eleganciát kívánták megvalósítani, az antik előképek mintájára. Így a helyes nyelvhasználat szabályait rögzítő, deskriptív grammatikákat részesítették előnyben; a filozófiai-logikai ihletettségű elméleteket gyanús spekulációknak tartották. Az időben előrehaladva látható, hogyan alakul a kétféle szemlélet viszonya: a hagyományokkal szembe forduló, elméleti igényű rendszerezések megjelenése, hatásuk megerősödése, majd az egyeztető törekvések.

3. 3. 1. 2. Az ortográfiától a filozófiáig

A legelterjedtebb felosztás szerint a reneszánsz kori grammatikai irodalom fejlődésének három korszakát lehet megkülönböztetni.

A 14. századi grammatikusok csak középkori kézikönyveket használtak; meg voltak elégedve a korábbi örökölt irodalommal, semmit nem adtak hozzá. Az első újításokra az ortográfia területén került sor. A római szerzők Karoling-kori kézíratainak felfedezése és az ókori feliratok tanulmányozása tette szükségessé a latin ortográfia rendszerének kidolgozását. A korabeli nyelvhasználat ugyanis sok esetben eltért az antik hagyománytól. Több humanista foglalkozott a kérdéssel, például Coluccio Salutati és Niccolò Niccoli. Az első jelentősebb munkát Gasparino Barzizza írta 1418 körül. 1450 táján keletkezett Giovanni Tortelli enciklopédikus szótára *De orthographia* címmel.

A második korszak a 15. században kezdődött. Vannak, akik Guarino Veronesét tekintik az első humanista grammatikai értekezés szerzőjének. A szintaxis területén a középkori rendszer reformja *Regulae grammaticales* (1418) című munkájában jelent meg. Sokan ebben látják minden későbbi humanista latin grammatika alapját. Számos kéziratban és nyomtatott kiadásban terjedt, általában Guarino lexikográfiai munkájával (*Carmina differentialia* vagy *Versus differentiales*) együtt, amelyek a szinonimák

és a homonimák megkülönböztetését tárgyalta. A kiadások gyakran tartalmazták Guarino ortográfiai értekezését, a *De diphthongis*.

Mások úgy vélik, hogy a döntő fordulatot középkori és a humanista grammatika között nem Guarino, hanem Niccolò Perotti fellépése jelenti. Nézeteik szerint az első teljes latin humanista grammatika Perotti munkája, a *Rudimenta grammatices* (1468). Három részből áll: az elemi alaktant a szintaxis követi Guarino stílusában, végül egy levélírási útmutató következik. A levélírási útmutatóról esik még néhány szó a humanista levélelméletek rövid áttekintésében. A szintaxis jóval kidolgozottabb, mint Guarinóé. Perotti munkáját is sokszor kiadták, nemcsak Itáliában, hanem francia és német területen is.

A véleménykülönbségek folyamatosság és újítás arányának megítéléséből adódnak. Az egyes szaktekintélyek vagy a tárgyalt anyag tartalma, vagy az előadásmód alapján ítélik meg az egyes műveket. Ha a szerzők minősítésénél a hagyományos tudnivalók feldolgozását tartják fontosabbnak, akkor ez a középkorias vonásokat erősíti; a tömör, világos, áttekinthető megfogalmazást kiemelve a humanista szemléletet méltatják.

A század folyamán a középkori hagyományt éles kritikával illették. A szintaxis hagyományos tárgyalását inkább pedagógiai, mint elméleti megfontolásból hanyagolták el. Közben a középkori rendszer számos más eleme érintetlen maradt.

A harmadik korszakot a 16. századtól számíthatjuk. Ekkor még ellenségesebben viszonyultak a középkori grammatikákhoz, ennek tankönyvei végképp kiszorultak az iskolákból. A század első évtizedeiben a grammatika meghatározásában egyre gyakrabban szerepel együtt a humanista definíció mindhárom lényeges eleme. Ezek szerint a nyelv helyes használatának elsajátításához három dolog veendő figyelembe: a nyelvtani szabály (ars, ratio), az irodalmi tradíció, azaz a mértékadó klasszikus szerzők (auctoritas) és az igényes kortárs nyelvhasználat (usus, consuetudo). Az utóbbi különösen fontos az élő nyelvek esetében.

A hagyományos anyagot az oktatás számára sokan humanista szellemben dolgozták fel. A kiindulás legtöbbször az újrafelfedezett Donatus volt. A protestáns világban leginkább a Melanchthon neve alatt kiadott különféle szerkesztmények terjedtek el. A 16. század első felének nagy hatású munkái közé tartoztak a már említett Leonhard Culmann munkái, amelyek számos magyarországi kiadásuk miatt érdemelnek figyelmet.

A latin grammatika iskolai célú feldolgozása mellett némelyek arra is törekedtek, hogy a hagyományos grammatika egészét újragondolják.

Ezt a vonulatot képviselik a filozofikus vagy spekulatív grammatikák. Ide tartozik a már ugyancsak említett, magyarországi recepciója miatt a későbbiekben részletesebben tárgyalandó Thomas Linacre *De emendata structura Latini sermonis libri sex* (1524) című munkája. Ezt a nyugtalan korszakot leginkább Scaliger műve, a destruktív kritika legfőbb példája (*De causis linguae Latinae libri tredecim*, 1540) és a rámista mozgalom jellemzi. Scaliger könyve, ahogy ő maga mondja, inkább filozófiai, mint grammatikai értekezés. A *De causis* előszavában írja:

Arisztotelész véleménye szerint a grammatika nemcsak hogy része a filozófiának, amit egyetlen épeszü ember sem von kétségbe, hanem anélkül meg sem fogjuk érteni.⁷¹

A grammatikai tradíció elleni forradalom végül az új ortodoxia létrejöttéhez vezetett. A század végére lecsendesedett a forrongás, és az új tekintélyeket a 17. század végéig tiszteletben tartották. A régi és az új szintézisét két ibériai szerző példázza, Manoel Alvares (Immanuel Alvarus) és Francisco Sanchez de las Brozas (Franciscus Sanctius Brocensis). Az utóbbi több grammatikai műve közül a leghíresebb a *Minerva sive de causis linguae latinae* (1587). Kettejük közül Alvarus ragaszkodott jobban a tradíciókhoz. Munkája, a *De institutione Grammatica*, (1572) lett a jezsuita rend hivatalos latin nyelvtana. A következő két évszázadban sokszor kiadták, többször Magyarországon is.

3. 3. 1. 3. Hazai kiadású grammatikák

A hazai helyzetet illetően jellemző az elsajátítandó anyag kérdés-felelet formában történő feldolgozása. Az ókori eredetű, a középkorban virágzó és a kora újkorban is továbbélő párbeszédese előadás megfelelt a memória-központú didaktikai felfogásnak, mnemotechnikai eszközként elősegítette az anyag emlékezetbe vésését. A pedagógia történetében Comenius módszerének elterjedését tartják alapvető fordulathat, aminek eredményeként az ismeretek mechanikus betanulása helyett előtérbe kerül a szemlélet formálása, az összefüggések felismerése. A régiség magyar szerkesztésű

⁷¹ „Cuius [Aristotelis] profecto iudicio Grammaticam non solum esse philosophiae partem, id quod nemo sanus negat, sed ne ab eius quidem cognitione dissolví posse intellexerimus.”

elméleti kézikönyvei sok esetben éppen abban térnek el a klasszikus vagy kortárs példaktól, hogy az alapul vett folyamatos szöveget kérdés-felelet formájában adják elő. Az eljárás kétségtelenül nem mindig számított a legkorszerűbb pedagógiai módszernek, de megfelelőnek bizonyult a tudnivalók könnyebb megértéséhez és megtanulásához.

A hazai megjelenések alapján kitűnik, hogy csaknem kizárólagos a döntően az iskolai oktatást szolgáló, leíró nyelvtanok túlsúlya. Az egyetlen kivétel Molnár Gergely Linacre-kiadása. A kolozsvári iskolamester egyes kiadványainak logikus egymásra épülése alapján nem túlzás átgondolt tankönyvprogramról beszélni. Ezért is célszerű a hazai latin grammatikák kritikátörténeti áttekintését Molnár Gergely munkásságával kezdeni.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, meg kell említenünk egy korábbi hazai kiadású latin nyelvtant, Johann Honter grammatikáját. Erről a munkáról verstani és műfajelméleti vonatkozásai miatt részletesen a poétikákat ismertető fejezetben lesz szó.

Az 1539. évi, brassói kiadásáról megbízható korabeli információ áll rendelkezésünkre. Hivatkoztam már Borsa Gedeonra, aki Pesti Gábor egy 1541-ben keltezett előszavából idézi azt a részletet, amelyben a brassói nyomda korábbi termékeit veszi sorra. Eszerint az elsőként megjelent görög nyelvtant a latin grammatika követte.⁷² Mivel a legtöbb felsorolt nyomtatvány azonosítható, nincs okunk a ma már nem ismertek egykori létezését kétségbe vonni.

3. 3. 2. Molnár Gergely kolozsvári tankönyvprogramja

Molnár Gergely gondozásában, a Hoffgreff- majd a Heltai-nyomdában több kiadásban is megjelent négy latin grammatika. Ezekből három a korszakban Európa-szerte elterjedt nyelvtan: Leonhard Culmann Donatus-átdolgozása,⁷³ Philipp Melanchthon⁷⁴ és Thomas Linacre⁷⁵ egy-egy

⁷² „Primum igitur Grammaticam graecam [RMK II. 14.] et latinam [vö. RMK II. 12.] ... edidit ...”. BORSZA 1963, 266.

⁷³ Első ismert kolozsvári kiadása: CULMANN 1554.

⁷⁴ Első ismert kolozsvári kiadása: MELANCHTHON 1556. E kiadás egyetlen meglévő példányának az eleje hiányzik; címe az 1570. évi redakcióból (RMNY 291) lehet következtetni.

⁷⁵ LINACRE 1566. Példány ma már csak ebből az egy kiadásból ismert. Szabó Károly még tudósított egy példányról a munka 1578-ban megjelent, javított és bővített változatából. RMNY 412.

népszerű kompendiuma, továbbá Molnár Gergelynek egy saját szerkesztésű, ma már csak – jó esetben – rekonstruálható munkája.⁷⁶ Az újabb kutatások fényében mindegyikről lehet mondani olyasmit, ami az eddigi szakirodalomban nem jelent meg, viszont fontos adalék a kritikátörténet számára.⁷⁷

A három külföldi szerző munkáinak megjelenése azt mutatja, hogy a kolozsvári könyvkiadás összhangban volt a kortárs európai tendenciákkal. A szóban forgó kézikönyvek legfőbb kritikátörténeti jelentősége az adott darabok kiválasztásában áll: a korszak legelterjedtebb nyelvtani összefoglalói váltak itthon is könnyen hozzáférhetővé. A három kiadvány az alapfokú tudnivalóktól elindulva egyre magasabb szintű ismereteket tartalmaz.

Fontos szempont még a népnyelv használata; e vonatkozásban viszont a nyugat-európai helyzethez képest némi fáziskésés állapítható meg. Különösen Culmann, de Melanchthon nyelvtana is a latin anyaghoz kapcsolódó német, később más nyelvű értelmezések révén fontos szerepet játszott a népnyelvek felértékelésében. Culmann és Melanchthon mintául szolgáló külföldi kiadásaiban – főleg az előbbinél – a latin szövegrészek mellett következetesen ott állnak német megfelelőik: a definíciók és szabályok fordításai, magyarázatok és párhuzamos paradigmasorok. A kutatás Culmann szerepét különösen nagyra értékeli a német nyelvtani szakszókincs megalkotásában.

A kolozsvári kézikönyvekben a német szövegrészek meg-megjelennek, de jóval kisebb számban, mint az eredeti redakciókban. Magyar értelmezésekre a vizsgált korszakban a Culmann- és Melanchthon-kiadásokban legfeljebb egy-egy példát találhatunk, a Linacre-műben egyet sem. Úgy tűnik, a 16. század második felében Kolozsváron az oktatásban a latin nyelv tökéletes elsajátítását tartották a legfontosabb célnak. Ennek érdekében – ellentétben a korszak egyre jobban terjedő nyugat-európai gyakorlatával – nem tartották szükségesnek az anyanyelv segítségét. A Sylvester-kutatás újabb eredményeiről szólva a corycaeusokkal kapcsolatban utaltam már az 1600. évi kolozsvári Culmann-kiadásra. Az abban olvasható iskolai törvények 10. pontja szerint súlyos hibát követ el az a tanuló, aki az iskolában a kötelező latin helyett németül merészel megszólalni.⁷⁸ Hasonlót a német

⁷⁶ **Elementa grammaticae Latinae* (Claudiopoli: [Hoffgreff], 1556), RMNY 136.

⁷⁷ Varga András röviden érinti Molnár Gergely vonatkozó kiadványait: VARGA 1983, 34–36.

⁷⁸ „Germana, non Latina cuiquam colloquens”, CULMANN 1600, H7v.

szabályzatokban is lehet olvasni, de ez nem volt akadály a anyanyelv módszeres művelésének. Erdélyben viszont az ismert 16. századi grammatikai kézikönyvek nem utalnak az élő nyelvek számottevő szerepére a latin iskolákban. Annál tanulságosabbak ebben a vonatkozásban a későbbi munkák.

A népnyelvű kiegészítések a Culmann-grammatikához nagyobb számban Magyarországon és Erdélyben a 17. században jelentek meg. Szélesebb körben a század második felétől terjedtek el a párhuzamos latin–népnyelvű feldolgozások. Rendkívül fontos a *Kolozsvári Grammatika* néven számon tartott kézirat. A század végén keletkezett munka magyarul tárgyalja a latin nyelvtant, bőséges példaanyagot szolgáltatva arra nézvést, hogyan használták az anyanyelvet a latin tanításában.⁷⁹ Culmann mellett más szerzők (Emmanuel Alvarus, Johannes Rhenius) latin nyelvtanai is sokszor jelentek meg német, magyar és cseh kiegészítésekkel, némelyek még a 19. század közepén is.

A kritikátörténet számára még nagyobb figyelmet érdemelne Molnár Gergely saját szerkesztésű latin grammatikája, különös tekintettel poétikai vonatkozásaira. A munka a kolozsvári iskolamester neve alatt csaknem három évszázadon keresztül újra meg újra megjelent, egymástól igen csak eltérő változatokban. Különböző városokban 1830-ig legkevesebb 33 kiadást ért meg.⁸⁰

Az 1530–1580 közti időszakból példányt nem ismerünk. Az első, 1556. évi megjelenés⁸¹ időpontja az 1661. évi sárospataki kiadás előszavából ismert. Az 1575. évi edícióra egy későbbi adatból következtethetünk. 1651-ben Nürnbergben látott napvilágot Molnár Gergely neve alatt egy latin grammatika, amelynek élén a kiadó, Enyedi György Nádasdy Ferencnek címzett, 1575-ben keltezett ajánlása áll.⁸² Az 1651-es redakció jó esetben megegyezhet az 1575. évi, talán bécsi kiadással, ami azonban rövidebb lehetett az eredetnél.

További elveszett kiadás feltételezésére ad okot egy bártfai nyomtatványokat felsoroló, 1579-ben kelt jegyzék, amelyben a Gutgesell-nyomda termékei között szerepelnek bizonyos latin nyelvtanok. Ezek egyike akár a Molnár-grammatika is lehetett. Ezt valószínűsítheti Alvinczi Péter 1602.

⁷⁹ KOLOZSVÁRI GRAMMATIKA 17. SZ./1998; LÖRINCZI 2011.

⁸⁰ SZINNYEI 9, 185–186. Vö. CONSTANTIN 2018, 147.

⁸¹ RMNY 136.

⁸² RMK III. 6311 (pótlás).

évi kiadásának előszava, mely szerint a munka korábban Bártfán is megjelent.⁸³ Ugyanitt említi Alvinczi a szebeni kiadást is.⁸⁴

Bizonyosan Molnár nyelvtanának valamelyik megjelenéséből származik az a néhány lapnyi töredék, amelynek keletkezése az 1577–1602. közti időszakra tehető.⁸⁵

Az első kiadás tartalmára tehát így csak következtethetünk.⁸⁶ Ez azonban nem tűnik reménytelennek. Ha a későbbi átdolgozásokat összevetjük a feltételezhető előzményekkel, közelebb juthatunk Molnár Gergely elveszett szövegéhez. Lőrinczi Réka feltételezése szerint⁸⁷ a *Kolozsvári Grammatika* Molnár Gergely *Elementája* alapján készülhetett. A minták között a Kolozsváron kiadott latin grammatikák igen nagy valószínűséggel számításba vehetők. Az összehasonlításokon alapuló rekonstrukció még a jövő feladata. Ez alkalommal a továbbiakban Molnár Gergely Donatus-, Melanchthon- és Linacre-kiadásairól lesz szó.

Mielőtt azonban ezekre rátérnénk, érdemes hangsúlyozni Molnár Gergely tankönyvprogramjának jelentőségét. A grammatikák mellett ide tartozik később tárgyalandó dialektikája is. Tevékenysége a vizsgált korszakban csak Honter és Wagner törekvéseivel vethető össze, akik ugyan-csak városuk iskolája számára adták ki a legfontosabb tankönyveket. A görög vonatkozású kiadványokról már volt szó, említettem Honter latin grammatikáját is. Annak poétikai vonatkozásai, valamit további brassói tankönyvek később kerülnek sorra. Hasonló esetre legközelebb 1619-ből ismerünk példát, amikor Elias Ursinus a lőcsei iskola használatára prozódiai és grammatikai kézikönyveket szerkesztett.⁸⁸

3. 3. 3. Molnár Gergely Donatus–Culmann-kiadásai

A 4. században élt Aelius Donatus Szent Jeromos és talán későbbi kommentátora, Servius tanítójaként ismert. Latin nyelvtana, „a Donatus” évszázadokon keresztül Európa-szerte az alapfokú latintanítás legelterjedtebb

⁸³ RMNY 397.

⁸⁴ RMNY 621.

⁸⁵ RMNY 628.

⁸⁶ A munka 16–17. századi kiadástörténetéről: BARTÓK I. 1998, 48–57. A 17. század végéig ismert vagy feltételezhető kiadások táblázatos összefoglalása: BARTÓK I. 1995, 359.

⁸⁷ LŐRINCZI 2011.

⁸⁸ RMNY 1189, 1190, 1191.

tankönyve volt. Az oktatásban betöltött meghatározó szerepére utal, hogy a kisiskolásokat „donatistáknak” is nevezték. Donatus a latin grammatika oktatását pedagógia meggondolásból két részre osztotta: *Ars Minorra* és *Ars Maiorra*. Az *Ars Minor* elemi szintű, tömör összefoglaló, vezérfonala az „octo partes orationis”, a beszéd nyolc része, azaz mai fogalmaink szerint a szófajok. Alapvető tudnivalókat és ragozásukat a kisdíákok kérdés-felelet formájában gyakorolhatták. Az *Ars Maiort* az oktatás magasabb fokán használták, három részből áll. Az első a részletes hangtan, azaz a betűk, szótagok, verslábak, hangsúlyok, írásjelek tárgyalása. A második rész az alaktan, a nyolc beszédrész jellemzése. A beszéd erőnyeiről és hibáiról szól a harmadik rész.

Donatus sikerének első előmozdítója Servius, aki a mestert mint „Grammaticus urbis Romae”-t tisztelte. Az 5. és a 6. században igen sokan kommentálták. Népszerűsége a 7. században hanyatlani kezdett. A humanisták fedezték fel újra, a 15. század közepétől vált a klasszikus latin grammatika mintaképévé.

Hazánkban sokáig idegenben készült példányokat használtak.

A magyar iskolák számára először budai könyvkereskedők külföldön a XVI. század elején nyomattak Donatusokat: Johannes Pap 1509-ben Velencében, majd Urbanus Kaym 1509-ben Nürnbergben és 1517-ben Strassburgban. De más külföldi kiadások is eljutottak a magyarországi tanulók kezébe. 1519-ben például Laurentius Wolff eperjesi iskolamester végrendeletében 18 még ki nem fizetett Donatusról történik említés (*Magyar Könyvszemle*, 1911. 303. 1.); 1583-ban pedig Johann Gallen kassai könyvkereskedő hagyatéki leltárába írtak össze 47 darab különféle Donatust, köztük német (*Lipscher Donát*) és cseh (*Drey bomisch Donát*) kiadásokat is (uo. 1895. 310–320. 1.). A század közepétől azután már a magyarországi nyomdák is gyakran adták ki ezt a nélkülözhetetlen tankönyvet.”⁸⁹

⁸⁹ HOLL 1970, 379.

3. 3. 3. 1. Donatus a magyarországi grammatikai irodalomban: korábbi és későbbi, Donatusra visszavezethető kiadványok

A Donatus-átdolgozások közül a legtöbb figyelmet európai elterjedtsége és számos magyarországi megjelenése miatt a Leonhard Culmann-féle *Methodus Donati* érdemli. A Molnár Gergely kolozsvári tankönyvprogramjával elindított kiadássorozat részletesebb vizsgálata előtt azonban a teljesség kedvéért meg kell említenünk néhány korábbi és későbbi latin nyelvtant, amelyek bizonyosan vagy feltételezhetően ugyancsak az *Ars Minorra* vezethetők vissza.

Ide tartozik az a kiadvány, amelyet sokáig Sylvester János első grammatikai munkájának tartottak: krakkói tanulóévei alatt egy alapfokú latin nyelvtanhoz magyar értelmezéseket készített. Az alapul szolgáló *Rudimenta Donatus Ars Minorának* kivonata, amelyet a lüneburgi iskola tanára, Christian Hegendorff szerkesztett.⁹⁰ A könyvecske gerince a hagyományos nyolc beszédrész tárgyalása, ehhez csatlakozik a *Commentariolus de usu Pronominum Reciprocorum apud Latinos* című függelék. A szabályokat a klasszikus latin szerzőktől és a Bibliából vett példák illusztrálják. A nemzeti nyelvű grammatikai irodalom szempontjából különösen fontosak a német, lengyel és magyar nyelvű értelmezések. Ezek többségükben a latinnal párhuzamos nemzeti nyelvű paradigmasorok és alkalmanként nyelvtani műszavak.

A négy nyelvű kiadás ötlete a híres krakkói nyomdásztól, Hieronymus Vietortól ered, amint erről az ajánlásban beszámol. A német kiegészítések bizonyára Hegendorfftól származnak. A lengyel értelmezések szerzője lehet maga Vietor, a magyar részeket pedig bizonyosan Sylvester János írta. Ezt a mű végére illesztett ajánlóversben ő maga mondja el.

Az 1527-es krakkói négy nyelvű *Rudimenta* magyar vonatkozásait erősíti az utolsó lapon a magyar *Miatyánk* és az *Üdvözlégy*. A kiadványban a három nemzeti nyelv közül egyedül magyarul olvashatók hosszabb összefüggő szövegek. Amíg fel nem merült annak lehetősége, hogy az 1526-ban, Krakkóban megjelent Melanchthon-grammatika magyar kiegészítéseit Sylvester készítette,⁹¹ úgy lehetett tudni, hogy a *Rudimenta* a legrégebbi ismert

⁹⁰ HEGENDORFF, 1527/1977. Vö. BALÁZS J. 1958a, 59–65; SZATHMÁRI 1968, 70–76; NAGYNÉ 1987, 21–25.

⁹¹ KISS F. G. 2016a.

nyomtatvány, amelyik magyar szövegrészeket tartalmaz. A munkának nemcsak hogy több kiadásáról nincs tudomásunk, hanem a gdański akadémiai könyvtárban őrzött unikumon kívül más példányról sem.

A vizsgált korszak kezdetét megelőző évből, 1529-ből maradt fenn egy adat egy bizonyos *Libellus grammaticus*ról, ami a szebeni iskola számára készült latin nyelvtankönyv lehetett.⁹² Szerzője feltehetően az a Thomas Gemmarius, aki 1520–1526 között a bécsi egyetemen tanult, és 1528-ban a szebeni iratokban „Thomas artium liberalium baccalaureus ludimagisterként” szerepel. Más feltételezés szerint:

A szebeni iskolában használatos tankönyvecskét [...] Gemmarius halála után Markus Pemphlinger szebeni királybíró János nevű fia szintén kinyomtathatta elhunyt tanítómestere emlékére, minthogy az e munkáját éppen neki ajánlotta. De az is lehet, hogy e nyelvtan összeállítójának nem az 1526-ban elhunyt Thomas Gemmarius tekintendő, hanem egy másik hasonló nevű személy, aki esetleg fia volt az előbbinek.⁹³

A vizsgált korszak végéről ismeretes a bártfai tanácsnak a helyi nyomda kiadványait felsoroló, az előző fejezetben említett irata. Eszerint 1578-ban többek között *Compendia grammatica* címen említett kiadványok is láttak napvilágot.⁹⁴ Ezek a korban használt bármilyen latin nyelvtanok lehettek, amelyek legnagyobb része Donatuson alapult. Ugyanebben a feljegyzésben szerepel a konkrét *Donatus* megnevezés is.⁹⁵ Alighanem olyan kézikönyvre kell gondolnunk, amelyiknek a címében is ott állt a mester neve. Ez lehetett akár a későbbiekben tárgyalandó *Methodus Donati* is, ami Magyarországon *Aelii Donati* [...] *methodus* címen ért meg több kiadást.

3. 3. 3. 2. Leonhard Culmann munkássága, hatása, utóélete

Visszatérve Molnár Gergely kolozsvári tankönyvprogramjához, először szólnunk kell az alapul vett Donatus-átdolgozás szerzőjéről. Annál is inkább érdemes röviden áttekinteni Leonhard Culmann (1497?–1561?)

⁹² *Thomas GEMMARIUS, *Libellus grammaticus* (Cibinii: Lukas Trapoldner, 1529), RMNY 9.

⁹³ JAKÓ 1976, 180.

⁹⁴ **Compendia grammatica* (Bartphae: David Gutgesell, 1578), RMNY 397.

⁹⁵ **Donatus* (Bartphae: David Gutgesell, 1578), RMNY 398.

életét és munkásságát,⁹⁶ mert ahhoz képest, hogy a reformáció korának egyik legnépszerűbb szerzője volt, a magyar szakirodalomból nem sokat lehet megtudni róla. Munkáinak kiadásai, átdolgozásai, fordításai évszázadokon keresztül megőrizték nevét – amint a továbbiakból kitűnik, nemcsak Európában, hanem Amerikában is.

1525. július 18-án a nürnbergi Szent Sebald-templomban Barbara Purstenpinderin polgárleány örök hűséget esküdött „Leonhardus Kulman Schulmaisternek.” Ezzel hosszú, boldog házasság vette kezdetét: az évtizedek során 12 gyermekük született. Az iskolamester munkássága hasonlóan termékeny volt, mint házassága. Tankönyveinek száma csak eggyel volt kevesebb, mint gyermekeié: 11 kapcsolódó munkát írt, ebből hat latin nyelv-tankönyv. Ezek egyike, a *Methodus Donati* nemcsak Nyugat-Európában, hanem Magyarországon és Erdélyben is az alapfokú latintanítás egyik legelterjedtebb kézikönyve volt, mégpedig az azonos címek ellenére sokféle változatban. A szövegvariánsok közti eltérések regisztrálása első megközelítésben textológiai feladatnak tűnik; ám a különböző redakciók létrejöttének okát keresve kritikátörténeti érdekű megállapításokat tehetünk.

3. 3. 3. 2. 1. Teológia és iskoladráma

Culmann születésének idejét pontosan nem lehet tudni; különféle számítások alapján egyesek 1497–1498, mások 1500–1501 körülre teszik. Crailsheimben, a Nürnbergtől délnyugatra fekvő kisvárosban látta meg a napvilágot. A kor szokása szerint származását műveinek címlapján is feltüntette. Az újabb és újabb kiadásokon még a 17. század végén is mint Leonhardus Culmannus Craylsheimensis szerepel. Tanulmányait szülővárosában kezdte, majd Schwäbisch Hallban, Dinkelsbühlben és Nürnbergben folytatta. Néhány évig Saalfeldben időzött, 1514–17-ben Erfurtban, majd Lipcsében tanult. Tanárai közül később Richard Crockst (Croke), Petrus Mosellanust és Christoph Hegendorffot említette.

Az egyetem elvégzése után a bambergi katedrálisban teljesített szolgálatot, majd Ansbachban töltött be valami hasonló hivatalt. Ezután Kazimir ansbachi őrgrof szolgálatában Bayreuthba ment. Innen hazatért Crailsheimbe, ahol súlyosan megbetegedett. Felgyógyulása után, 1518-ban Nürnbergben segédtanítói állást (coadjutor) kapott a Kórházi Iskolában.

⁹⁶ Culmann életéről és munkásságáról: SINGER 1982.

Mint már Heyden Sebalddal kapcsolatban említettem, 1521-ben, amikor Sebaldot az iskola rektorává nevezték ki, Culmannt rendes tanárrá (ludimagister) léptették elő. 1525-ben Heydent a Szent Sebald-iskolába helyezték át rektornak, és a helyére Culmann került. Ezt a tisztséget viselte 1546-ig. Így összesen 28 évig tanított.

A rektori állás betöltésének évében alapított családot. Nürnbergi tanárságának ideje a város történelmének egyik legvirágzóbb korszaka. A település fontos kereskedelmi utak találkozásánál feküdt, lakossága meghaladta a 40 000 főt. Így a német nyelvterület egyik legnagyobb és leggyorsabban fejlődő városa volt. Nyomdászata kiemelkedő lehetőséget biztosított a humanizmus és a reformáció terjesztésére. Kulturális szerepének jellemzésére híres polgárai közül elegendő Albrecht Dürer és Hans Sachs vagy akár a krónikáiró Hartmann Schedel nevét említeni.

Különös gondot fordítottak az ifjúság nevelésére. A gimnáziumot maga Melanchthon alapította 1526-ban. A városban négy alsóbb fokú latin iskola működött. Felügyeletüket a városi tanács látta el; a testület nevezte ki a rektorokat, és rendszeres vizitációk során ellenőrizte az oktatás színvonalát. A négy intézmény egyike volt a Kórházi Iskola, ahol Culmann tanított. A másik három a Szent Sebald-, a Szent Lőrinc- és a Szt. Egidius-kolostor iskolája volt. Ezek mellett német iskolák is voltak.

1546-ban Culmann búcsút mondott a tanításnak, és a Szent Sebald-templom prédikátora lett. Az 1550-es évek első felében belekeveredett az Andreas Osiander (1498–1552) radikális teológiai nézetei körüli vitákba. Bár folyamatosan igyekezett elhatárolódni a szélsőséges álláspontoktól, mégis voltak, akik elítélték felfogását. 1556-ban végképp megelégedte az állandó szellemi csatározással együtt járó vádaskodásokat, és elhatározta, hogy elhagyja Nürnberget. Kapott egy tanúsítványt a városi tanácstól, amelyben rögzítették, hogy az Osiander körüli vitákban nem marasztható el, és egyébként is minden tekintetben a legnagyobb mértékben meg voltak elégedve a szolgálataival. Az irat záradéka Sebastian és Ulrich von Helfenstein grófok jóindulatába ajánlotta. Így a Helfensteinek székhelyén, Wiesensteigben kapott prédikatori állást. 1558-ban olyan dokumentumok jutottak el a grófokhoz, amelyek fényében jónak látták ismét megvizsgálni Culmann szerepét az Osiander-ügyben. Ennek eredményeként úgy döntöttek, hogy nem tartják kívánatosnak további tartózkodását Wiesensteigben. Ezután az Ulm közelében fekvő Bernstadtban kapott lelkészi állást. Itt is halt meg, pontosan nem tudni, mikor. Bizonyosan 1561. november 7-e előtt, mert akkor nevezték ki utódját, Jörg Maiert.

Culmann munkásságának három fő területe a teológia, a színműírás és a tankönyvírás. A reformáció kibontakozásának és elterjedésének évtizedei bőségesen szolgáltatnak témát a mentalitástörténet számára. Culmann felfogásának elemzése a kérdés szakértőire tartozik. Teológiai nézeteit egyes részterületekre vonatkozóan is kifejtette egy-egy művében; ezek mellett összefoglaló áttekintést is készített.⁹⁷ Átmenetet alkotnak a teológia és a tankönyvírás között az ifjúság számára szerkesztett hit- és erkölcsstani munkái.

Erkölcsei és vallási tanítást fogalmazott meg iskoladrámáiban is. 1539 és 1547 között jelent meg öt német nyelvű iskolai színjátéka, amelyeket a kutatás irodalmi értékük és szerkezetük tekintetében egyaránt a korszak és a műfaj jellegzetes darabjainak tart. Bibliái és antik témákat dolgozott fel.

A *Bűnösben*⁹⁸ a lutheri kegyelemtant mutatja be, amely szerint a bűnös ember csak az egyedüli isteni kegyelem – sola gratia – által igazulhat meg. Az *Izsák és Rebekka házasságában*⁹⁹ vázolja a reformátorok által követendőnek ítélt házasságmodell. Ugyancsak bibliai tárgyú az *Özvegyasszony*.¹⁰⁰ A mitológiából meríti témáját a *Pandora*.¹⁰¹ Az *Asszonyok*¹⁰² alapja egy ókori történet, amely Gelliusnál maradt fenn (*Noctes Atticae*, 1, 23.). A római Papirius Praetextatus hazugsággal akart segíteni magán, amikor anyja a szenátus titkos határozatáról faggatta, amit a nőknek nem volt szabad megtudniuk. Azt mondta: elrendelték, hogy minden férfinak két felesége legyen. Erre aztán nagy felháborodás tört ki az asszonyok között, akik a szenátus elé vonultak, és azt követelték, hogy döntsenek fordítva: minden

⁹⁷ *Thesaurus locorum communium copiosissimus, ex veteri et novo testamento, cum fideli ac perspicua interpretatione, evangelii professoribus admodum utilis atque necessarius* (Nerobergae: Ioannis Daubmannus, 1552), VD16 C 6298.

⁹⁸ *Ein Christenlich Teutsch Spiel, wie ein Sünder zur Buß bekäert wirdt, Von der sünd Gsetz und Evangelion*, (Nuernberg: Hans Guldenmundt, 1539), VD16 C 6233. Culmann színműveinek modern kiadása: Senger 1982.

⁹⁹ *Von der Hochzeit Isaacs und Rebecce, ein spil nützlich und tröstlich den eheleuten, auch jungen gesellen, unnd Junckfrawen, so ehelich wöllen werden*, [Nürnberg: Georg Wachter, 1547], VD16 C 6302.

¹⁰⁰ *Ein schön Teutsch geistlich Spil von der Witfraw*, első ismert kiadása: Nuernberg: Valentin Neuber, é. n. [1575], VD16 ZV 4165.

¹⁰¹ *Ein schoen weltlich spil von der schoenen Pandora auß Hesiodo dem Kriechischen Poeten gezogen durch Leonhardum Culman von Kraißheim* (Nuernberg: Georg Wachter, é. n. [1544]), VD16 C 6289.

¹⁰² *Ein teutsch spil, von der auffrur der Erbarn weiber zu Rom wider jre männer* (Nuernberg: Georg Wachter, é. n. [1545]), VD16 C 6244.

asszonynak két férje legyen. Ezen a szenátorok igencsak meglepődtek. Iskoladrámáinak magyarországi hatása is feltételezhető.¹⁰³

Culmann legszélesebb körű és legtávolabbi tartó hatását grammatikai kézikönyveinek köszönhetette. Említett 11 tankönyve közül hármat a német iskolák használatára írt, nyolcat a saját iskolája számára. Ezek közül kettő az olvasmányokhoz fűzött magyarázatait tartalmazza: Vergilius *Bucolicájához*¹⁰⁴ és Pál apostol Titus-leveléhez.¹⁰⁵ A többi hat latin nyelv-tankönyv; a továbbiakban ezekről szólok részletesebben.

Mint látni fogjuk, a magyar recepció szempontjából legfontosabb *Methodus Donati* egy átfogó nyelvtanítási programba illeszkedik: az alak-tan elemi szabályaitól kezdve a helyesírás, a prozódia, a mondat és – mai fogalmaink szerint – a stilsztika tudnivalóit összegző tankönyvek soroza-tába. Érdeemes megfigyelni, hogyan fonódik össze a latin és a német tárgya-lása, jellemző példaként a humanizmus nyelvszemléletének, ami a nép-nyelvek felértékeléséhez vezetett. A német kiadások mintául szolgáltak más nyelvű, így magyar párhuzamok alkalmazásához, a népnyelv szabályainak rendszerezéséhez.

3. 3. 3. 2. Nürnbergtől Bostonig

Culmann első ismert grammatikai munkája egy rövidke összefoglaló, ige-és névszóragozási táblázatokat tartalmaz.¹⁰⁶ Egyetlen nyolcadrét ív, azaz 16 lap. A declinatiót a „hic, haec hoc” és a „der, die, das” ragozásának párhuzamos latin–német paradigmasorai képviselik, egyes és többes számban. A táblázat után Culmann megjegyzi, hogy a névelő értelmezésében nem a nyelvtani szabályokat kell követni, hanem az anyanyelv használatának

¹⁰³ Culmann darabjainak esetleges magyar hatásáról: BARTÓK I. 2010a, 102–104.

¹⁰⁴ *Publii Vergilii Maronis Bucolicorum libellus, à quo Fabio teste, lectio Iuvenum est incipienda, scholiis in margine adiectis, quibus obscuriores loci explicantur illustratus*, [Nürnberg: Friedrich Peypus, 1528], VD16 V 1471.

¹⁰⁵ *In Divi Pauli Ad Titum Epistolam quaestiones pro triuialibus scholis, & in Christianae iuventutis usum collectae per Leonhardum Culmannum Craylsheymensem* (Norimbergae: Georgius Wachterus, 1546), VD16 C 6256.

¹⁰⁶ CULMANN 1528. Senger erről a kiadásról nem tudott; egy évszám nélküli nürnbergi kiadványról ír, amelyet Stuttgartban látott. Ennek a címlapjára utólag jegyezték fel: „um 1540”. A stuttgarti példányban a megjelenés körülményeiről ennyi áll: Impressum Norimbergae apud Georgium Wachterum. VD16 ZV 4164.

gyakorlatát.¹⁰⁷ Ugyancsak megszívlelendő az igékről szóló rész bevezetése: eszerint a népnyelvben az igét onnan lehet megismerni, hogy előtte személyes névmás áll, mint például „ich, du, der”.¹⁰⁸

A coniugatio részletesebb: az igemódok és igeidők számos kombinációjára sorakoznak a kétnyelvű példák, de csak egyes szám első személyben. Fél-fél lapot kapnak az aktív és a passzív participiumok, körülbelül ennyi jut az infinitivusokra is. A kis füzet utolsó fél lapján tíz sorban a személytelen igék legfőbb tudnivalóira derül fény. Culmann monográfusa, Matthias Wilhelm Senger arra következtet, hogy az ilyen és ehhez hasonló kis táblázatokat kiegészítésként, egy részletezőbb nyelvtannal együtt használhatták.¹⁰⁹

Culmann következő műve, amelyet röviden *Institutio* címen tartanak számon, a mondattanhoz kapcsolódik.¹¹⁰ A humanista grammatikák egyik hiányossága volt, hogy – Thomas Linacre *De emendata Structurájának* kivételével – nem fordítottak elegendő figyelmet a mondattanra. Ez a rész általában az egyes szófajok szintaxisának a tárgyalására korlátozódott. A teljes mondatok megszerkesztésének az elsajátításában leginkább a klasszikus auktorok utánzása segíthetett. Melanchthon a grammatikáknak ezt a hiányosságát igyekezett pótolni, amikor mondattanához *De Periodis* címmel egy függelék csatolt. Hasonló szándék vezethette Culmann az *Institutio* elkészítésében. Úgy tűnik, a munka Melanchthon *De Periodis*ának átdolgozása. A tárgyalat lehetőségek illusztrálására számos idézetet hoz, nemcsak a klasszikus auktoroktól és régi keresztény szerzőktől, hanem a kortársaktól is.

Időrendben ez után következik a *Methodus Donati* (1534). Mint említettem, ez volt Culmann legnépszerűbb grammatikai munkája. Mivel a magyar kiegészítésekkel ellátott változatokhoz is ez szolgált alapul, a nyelvtankönyvek vázlatos áttekintése után részletesebben szólnok róla.

Az elemi latinoktatásban a nyelvtan hagyományos négy fő része közül az etimológiára és a szintaxisra esett a fő hangsúly, a másik kettővel, az ortográfiával és a prozodiával kevesebbet foglalkoztak. Ezt a hiányosságot kívánta pótolni Culmann, amikor részletesebben kidolgozta az utóbbi

¹⁰⁷ „In Articulorum interpretatione sequi oportet usum patriae linguae, non artem aut analogiam.” CULMANN 1528, A2v.

¹⁰⁸ „Verbum cognosces ex vulgari, ich du der.” *Uo.*

¹⁰⁹ SENER 1982, 43–45.

¹¹⁰ CULMANN 1529 Ezen nürnbergi kiadás mellett továbbiak: Strassburg, 1529, VD16 C 6265; Zwickau, 1529, VD16 C 6266. Senger a nürnbergi edícióról nem tud, viszont említ ugyanabból az évből egy kölni megjelenést, ami a bibliográfiákban nem szerepel. Vö. SENER 1982, 50–53. A strassburgi kiadásból az OSZK-ban is van egy példány.

két területet. Ide kapcsolódó munkája először Sigismundus Lupulus grammatikájának negyedik átdolgozott kiadásában jelent meg.¹¹¹ Culmann egy később említendő művének, az *Exercitium*nak az ajánlásából derül ki, hogy összefoglalóját hozzájárulása nélkül csatolták az elemi nyelvtanhoz. A bevezető mindenestre megállapítja: miután a tanulók Lupulusnak köszönhetően az alaktant és a mondattant jól megtanulták, most már mentőv nélkül vethetik bele magukat a helyesírás és a verstan mély vizébe.¹¹²

Míg az alapfokú grammatikák általában egy-két lapot szenteltek az ortográfiának és a prozodiának, Culmann összefoglalója 28 lapot tesz ki. A feldolgozás során némileg átrendezte a hagyományos anyagot, és az iskolai használat követelményeihez szabta, párbeszéddé alakítva. Számos példát iktatott be a klasszikus auktoroktól. A művecske később többször megjelent önállóan is.¹¹³

Culmann grammatikai munkái közül a legmesszebbre a röviden csak a *Sententiae pueriles* címen számontartott összeállítás hatása terjedt.¹¹⁴ Ez az *Institutio*val megkezdett munka folytatása: a különbözőképpen megszerkesztett kifejezések és mondatok példáival a szabályos szintaxis elsajátítására és gyakorlására szolgált. Az imitatio humanista elvét alkalmazva a diákok megtanulhatták a jellemző fordulatokat, és azok utánzásával maguk is alkothattak hasonlókat.

Efféle példagyűjtemények a középkorban is segítették a latintanulást, de a humanista iskolareform legtöbbször kizsorította az oktatásból, helyettük inkább újakat szerkesztettek. Nürnbergben egyedül a Dionysius Cato neve alatt kiadott *Disticha morali*át használták még a 16. században is. A legtöbb hasonló munka egyszerűen ábécérendben közli a szentenciákat. Culmann kettő, három, négy és végül négy-nél több szóból álló csoportokba sorolja az anyagot, ezeken belül a betűrend szabja meg a sorrendet.

A példaanyag összeállításánál természetesen arra is ügyeltek, hogy a gyűjtemény a grammatikai és stílári ismeretek gyarapítása mellett tartalmában az erkölcsi tanítást is hathatósan szolgálja. Culmann munkája

¹¹¹ CULMANN 1539. Vö. SENER 1982, 45–46.

¹¹² „Sigismundus Lupulus satis docte et grammaticae duas primas tradit partes Ethymologiam et Syntaxin dictionum et orationum, ex quibus pueri alio usque progressi, iam sine cortice (quod aiunt) natere videntur.” CULMANN 1539.

¹¹³ Például: *De Orthographiae & Prosodiae, praecipuis partibus Grammatices puerilis disputatio per Leonhardum Culmannum collectae* (Augsburg: Valentin Otmar, 1549), VD16 C 6269.

¹¹⁴ CULMANN 1540. Vö. SENER 1982, 53–63.

a katolikus országokban ellenérzéseket váltott ki. Ezt aligha az épületes morális oktatásnak köszönhetette, sokkal inkább a teológiai vitatható kitételeknek. A teljes cím is utal rá, hogy a munka második felében olvashatók a régi teológusok nézetei az igaz vallás kérdéseiről.

1550-ben a löweni egyetemen közzétették a veszélyes és eretnek nézete-
ket tartalmazó, ezért tiltott könyvek jegyzékét, és ezen szerepelt a *Sententiae
pueriles* is. A tiltást később Culmann valamennyi művére kiterjesztették.
Talán ennek ellenhatása is szerepet játszott népszerűségnek erősödésé-
ben a protestáns területeken. A *Sententiae* Angliában gyorsan elterjedt.
Feltehetően a protestáns tanárok hozták magukkal, amikor I. Erzsébet ural-
kodása alatt hazatértek száműzetésükből a kontinensről. Igen nagy mérték-
ben befolyásolta az angliai grammatikaoktatást. Kimutatták irodalmi hatá-
sát is, például Shakespeare és Spenser munkásságára. Népszerűségét tovább
növelte John Brinsley (1612),¹¹⁵ majd különösen Charles Hoole (1658)¹¹⁶
angol fordítása és kétnyelvű redakcióik. Hoole fordítását Amerikában is
kiadták, mégpedig Bostonban, először 1702-ben, másodszor 1723-ban.
Londonban kilencedik (!) alkalommal 1744-ben nyomták újra, több mint
kétszáz évvel az első nürnbergi kiadás után. Időszzerűsége jellemző,
hogy utoljára kemény táblás kötésben 2018-ban jelent meg.¹¹⁷

Nem a szoros értelemben vett grammatikai munkák között tartják szá-
mon, de a tartalmi hasonlóság miatt megemlítem: a *Sententiae pueriles*
megjelenése után két évvel Culmann összeállította a *Sententiae philoso-
phicae*-t.¹¹⁸ Ez a gyűjtemény némiképp hasonlít a középkori florilegiumok-
hoz, ez a közös erkölcsnevelő célkitűzésből ered. Lényegesebbek azon-
ban a különbségek. Az idézetek már nem tartalmazzák a középkori
kiadások szövegromlásait. Culmann csak verses szövegekből válogat,
Ovidiustól Eobanus Hessusig. Ellentétben a *Sententiae pueriles* rengeteg

¹¹⁵ *Sententiae pueriles, translated grammatically: Leading the learner, as by the hand, to construe right, parse, and make the same Latine; also to get both matter and phrase, most speedily and surely, without inconvenience* (London: H[umfrey]. L[ownes] for Thomas Man, 1612).

¹¹⁶ *Sentences for children English and Latine. Collected out of sundry authors long since by Leonard Culman, and now translated into English by Charles Hoole: for the first enterers into Latin. Sententiae pueriles Anglo–Latinae. Quas e diversis authoribus olim collegerat Leonhardus Culmann, et in vernaculam sermonem nuperrime transtulit Carolus Hoole: Pro imprimis Latinae linguae tyronibus* (London: Printed for the Company of Stationers, 1658).

¹¹⁷ H. n.: Gale Ecco, Print Editions, 2018.

¹¹⁸ CULMANN 1542.

megjelenésével, a *Sententiae philosophicae*-nek mindössze egyetlen kiadása ismert.

Culmann utolsó, egyben legrészletesebben kidolgozott nyelvtani összefoglalója az *Exercitium novum*.¹¹⁹ A grammatikának mind a négy részét aprólékosan kifejti, közel hatszáz lapon keresztül. Senger szerint ebben a művében teljes mértékben eltekint a német nyelv alkalmazásától. Néhány kivétel azért akad, például amikor a különféle szófajok felismerhetőségét magyarázza, a német névelő vagy a személyes névmás segítségével.¹²⁰

Alapvetően azonban ezen a szinten már valóban nem tartja szükségesnek az anyanyelvű párhuzamokat. Ajánlásában ennek több okát is elősorolja. Először is a más nemzetiségűekre gondolt, akik nem tudnak németül, de latinul meg akarnak tanulni. Említi a német nyelvterület sokféle, eltérő nyelvjárását is. Végül arra is utal, hogy a tanárok szükség esetén nagy hasznát vehetik a különféle szótáraknak, amelyek segítségével könnyen megvilágíthatják és elmagyarázhatják a tanulóknak a latin szavak elsődleges jelentését, sőt még átvitt értelmüket is, nemkülönben azt is, milyen sokféle-képpen lehet mondatokat, beszédfordulatokat szerkeszteni belőlük.¹²¹

Culmann ebben az ajánlásban idézi fel a helyesírási és verstani ismereteket összefoglaló munkája első megjelenésének körülményeit. A grammatika mind a négy területét részletesen tárgyaló *Exercitium* kidolgozása során korábbi írásait vette újra elő. Annak idején ugyanis egy olyan ortográfiai

¹¹⁹ CULMANN 1541, Vö. SENER 1982, 46–50.

¹²⁰ „Quomodo cognoscitur nomen? Si eius teutonico proponi possit Ein, ut homo, ein mensch. Vel si corpus vel rem significat.” CULMANN 1541, F5r. További példák: „Unde cognoscis substantivum? Quando eius teutonico addi non possit Man, weib, ding, ut pater, mater.” [...] „Unde cognoscis adiectivum? Quando eius teutonico addi possit, Man, weib, ding, ut doctus.” Uo., F6r. „Unde cognoscitur verbum? Cognoscito penes vulgares dictiones, cui enim dictioni in germanica lingua commode praeponitur, ich, du, der, est verbi partis.” Uo., X6v.

¹²¹ „Nolui autem addere, Germanicas vocabulorum expositiones, quod plerique faciunt, primo propter peregrinas nationes, quibus nostra lingua plane ignota est. Deinde quia Germania nostra suas etiam Dialectos, hoc est, linguarum proprietates et diversas vocum nomenclaturas habet. Postremo quod iudico aliquid ludimagistrorum meditationi, et puerorum studio atque inquisitioni esse relinquendum, et committendum, qui alioqui et segnes et negligentes redduntur. Extant etiam Dictionaria Calepini, Cornucopiae et Petri Dasipodii, quae ad explicandas, et perquirendas vocabulorum significationes pueris et praeceptoribus plurimum serviunt, ibi et metaphoras vocum, variasque earundem constructiones, et loquendi formulas invenient, quae omnia ad promovenda puerorum studia mire conducunt. Sunt etiam iam foelici hoc tempore musarum ianuae, ut dicitur, ita apertae, ut huiusmodi labore plane inutili opus non sit.” Uo., A2v–A3r.

és prozódiai áttekintés jutott Heinrich Schübel augsburgi nyomdász birtokába, amit Culmann nem a nyilvánosságnak szánt, hanem saját magának készített, hogy diákjait abból tanítsa. Schübel azonban vakmerően a szerző hozzájárulása nélkül csatolta Sigismundus Lupulus nyelvtanához. Most újra előveszi és alaposan átdolgozza, hogy immár bátran vállalhassa.¹²²

A párbeszédes forma segítségével Culmann megpróbálja az anyagot a szabályok unalmas felmondása helyett élénkebbé tenni, életszerűbb beszédfordulatokkal színesíteni.¹²³ Az *Exercitium* további érdekessége, hogy a végén Culmann forrásai gyanánt 60 grammatikust és művet sorol fel.

3. 3. 3. 2. 3. A *Methodus Donati*

Culmann legnépszerűbb grammatikájának alapja a humanizmus korában újra felfedezett késő antik szerző, Aelius Donatus elemi nyelvtana. 1534-ben Lipszében és Frankfurtban bizonyosan, feltételezhetően Nürnbergben is megjelent.¹²⁴ Ezeket Európa-szerte a 16. század végéig mintegy 50 újabb

¹²² „Deinde etiam huius mei facti certas rationes habeo, quibus ad editionem hanc motus sum, quarum testis est Magister Heinricus Schubellus, communis noster amicus, qui forte fortuna in Bibliopolio Orthographiam, et Prosodiam, ante aliquot annos privatim meis discipulis in quaestiones redactas, vidit et ostendit, Grammaticae Sigismundi Lupuli, magna cum audacia Augustae, citra tamen meam voluntatem annexas esse atque editas. Itaque timui ne idem reliquis duabus grammaticis partibus obiter a me collectis accideret, sumpsit pristinum laborem, quem plane sopitum putabam, in manus, non audacia, neque temeritate, sed potius necessitate, relegi omnia, consului grammaticos, mutavi quaedam, atque in hunc disputandi ordinem redegi, ne quis iure me audaciae et negligentiae accusare queat.” *Uo.*, A2v. A VD16 szerint a nyomdász Heinrich Steiner, vö. CULMANN 1539.

¹²³ Például: „Disputatio de interiectione

- Age dum mi Friderice, quando ordo sic postulat, dic mihi, quae sit ultima pars orationis?
- Interiectio, licet propemodum sit dictio, sed tantum sonus inconditus, animi affectum significans.
- Interiectio quid est?
- Est pars orationis indeclinabilis, mentis affectum voce incondita significans. [...]
- Ostende aliquot, quo melius intelligam. [...]
- Bene dixisti, laudo diligentiam tuam, adde nunc singulis exempla. [...]” CULMANN 1541, d8r–v.

¹²⁴ Lipcse: CULMANN 1534a. Frankfurt: CULMANN 1534b. A frankfurti kiadás a VD16-ban nem szerepel, pedig egy példánya megtalálható a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban, jelzete: Alv.: Bc 409 (5). További példányai: Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Staatsbibliothek zu Berlin, Württembergische Landesbibliothek, Universitätsbibliothek Freiburg. A szakirodalom számon tart egy erősen valószínűsíthető nürnbergi edíciót is, bár példány nem maradt fenn belőle. Vö. SINGER 1982, 39–43.

kiadás követte. Német területen Georg Rollenhagen *Deutscher Donat*jának megjelenése (1579)¹²⁵ után már nem sokszor adták ki, Európa keletebbi részein viszont, különféle népnyelvű megfelelőikkel kiegészítve, még sokáig újra meg újra napvilágot látott. Népszerűségének okát a kutatás világosságában és egyszerűségében látja. A szemléletes példák és a párbeszédes forma ugyancsak könnyen tanulhatóvá tette.

A 16–17. század legtöbb alapfokú latintankönyve Donatusra hivatkozik.¹²⁶ Mivel a szóban forgó kézikönyv is címe szerint Donatus módszerét adja, érdemes röviden kitérni arra, hogyan viszonyul az *Ars Minor*hoz. Culmann az alapul szolgáló munka Heinrich Glarean-féle kritikai kiadását¹²⁷ használta fel, de sokat alakított rajta. A folyamatos szöveget kisebb egységekre bontotta, megtartva az eredeti kérdés-felelet formát. Az egyes részek tartalmát a margón címszavakban összefoglalta. A latin szövegrészek mellett következetesen ott állnak német megfelelőik: a terminusok, definíciók és szabályok fordításai, magyarázatok és párhuzamos paradigmásmasorok. A kutatás Culmann szerepét különösen nagyra értékeli a német nyelvtani szakszókincs megalkotásában.¹²⁸

A *Methodus Donati* forrásait illetően eltérnek a vélemények. Erika Ising szerint mintája tanárának, Hegendorffnak *Rudimentája*¹²⁹ volt. Culmann monográfiusa, Senger azonban lényeges különbségeket fedezett fel a két mű között: Hegendorff csak részleteket vesz át az *Ars Minor*ből, többet változtat rajtuk, viszont több klasszikus és bibliai idézetet használ, mint Culmann. Senger úgy véli, sokkal inkább számításba vehető minta Cochlaeus *Dialogus Donati* című munkája, ami a *Quadrivium Grammatices*ben¹³⁰

¹²⁵ *Deutscher Donat. Aelii Donati declinandi coniugandique paradigma Latinogermanica. Pro Schola Magdeburgensi* (Magdeburgi: Ioannes Franckus, 1579), VD16 D 2323.

¹²⁶ Vö. PUFF 1995: *Quellenrepertorium*, 338–398.

¹²⁷ *Donati methodus cum scholiis utilissimis D. Henrici Glareani, Poëtae Laureati, postremo iam auctis & recognitis* (Augustae Vindelicorum: Alexander Weissenhorn, 1533), VD16 D 2264.

¹²⁸ ISING 1970, 82–89.

¹²⁹ *Rudimenta Grammatices Donati, cum nonnullis novis praeceptiunculis, tum optimis quibusque exemplis locupletata. Accessit commentariolus de usu pronominum reciprocorum, Sui et Suus. Autore Christophoro Hegendorphino* (Hagenoae: Ioannes Secer, 1527), VD16 ZV 4665.

¹³⁰ *Quadrivium Grammatices Joannis Coclaei Norici compendiosa brevitate perspicuum, velox ad mensuetiores elucubratum, Deo auspice, denuo chalcographiae demandatum* (Tubingae: Thoma Anselmus Badensis, 1513), VD16 C 4366.

található. A hasonlóság nemcsak a tartalomban, hanem a tipográfiai kivitelezésben is szembeötlő.¹³¹

Figyelemre méltó, hogy Culmann, habár alapfokon a grammatikai ismeretek legkönnyebb megértetésére törekedett, ha beleillett elképzelésibe, a kor legigényesebb szerzőinek megoldásait is felhasználta. Többször hivatkozik például Thomas Linacre-ra. Ilyen hivatkozás már a legkorábbi kolozsvári kiadásokban is megjelenik.¹³² Itt még csak mechanikus átvételről van szó. A kolozsvári diákok számára igazán indokoltta 1566 után válik, mert Molnár Gergely akkor adta ki Linacre egyik, később ismertetendő grammatikájának egyszerűsített változatát.¹³³

Magyar nyelvterületen a 16. század közepétől a 18. század elejéig 11 olyan Donatusra visszamenő elemi latin grammatika jelent meg, amelyeknek megvan a címlapja, és szerepel rajta, hogy a Culmann-feldolgozás. 7 teljes példányt ismerünk, 3 csonka, 3-ból csak töredékek maradtak fenn. Egy eddig pontosan nem azonosított töredék és egy hiányos példány ugyancsak lehet egy-egy Culmann-kiadás maradványa. További legalább három, de akár annál is több edíció egykori meglétét is több vagy kevesebb okkal feltételezhetjük. Így tehát közel egy, de lehetséges, hogy legalább két tucatnyi kiadással kell számolnunk.¹³⁴ (Lásd a *Függelék* 1. táblázatát!)

Pusztán a számolgatás alapján is láthatjuk, hogy a szóban forgó kiadványok jelentős részét teszik ki a régiség grammatikai irodalmának. A régi nyomtatványok bibliográfiái számontartják a különféle edíciókat, de kritikátörténeti szempontú elemzésük még nem történt meg. A magyar változatok tartalmi vizsgálata, összevetése egymással és a különféle külföldi kiadáscsoportokkal hasznos adalékokkal szolgálhat a nyelv- és irodalomszemlélet történetének alaposabb megismeréséhez.

A német kiadások között kis különbségek figyelhetők meg, amelyek a tartalmat általában nem érintik, de lehetővé teszik a különféle csoportok elkülönítését. Ezek alapján válik világossá a magyar edíciók mintája.

A legtöbb kiadás címlapján vagy annak verzóján Thomas Venetorius versikéje olvasható. A szerző eredeti neve Jagauß (Nürnberg, 1488 k.–Nürnberg, 1551. febr. 4.), a korabeli nürnbergi szellemi élet meghatározó személyisége volt. Evangélikus lelkész, Dürer barátja. Matematikát

¹³¹ Senger 1982, 81–82.

¹³² Culmann 1554, F6v.

¹³³ Linacre 1566.

¹³⁴ Holl 1970. Egy feltételezhető kiadásról: Bartók I. 2010b.

és teológiát tanult szülővárosában és Padovában. 1519-től Nürnbergben egyházi szolgálatot látott el. Jelentősek teológiai művei. A *De virtute Christiana* (Nürnberg, 1529) az első evangélikus etikai kézikönyv. 1533-tól prédikátor, 1534-ben a város oktatásügyének irányításával bízták meg. Iskolai használatra kiadott számos latin költeményt, görög drámák latin fordításait, asztronómiai munkákat.

Culmann nyelvtanának ajánlásaként a korabeli elemi grammatikák gyakran ismételtetett tanácsát verselte meg: érdemes gondot fordítani az alapvető tudnivalók elsajátítására, hiszen minden további ismeret arra épül:

Rivulus e tenui ducit primordia tofo
 Cuius nunc rapido fonte feruntur aquae.
 Surgit et immensus modico thesaurus ab aere,
 Qui passim Croesi vincere possit opes.
 Et puer e parvis studiorum exordia poscit,
 Donec sufficiat grandia scripta sequi.

Az egyik példa szerint kevéske pénzből kiindulva is nagy vagyont lehet összegyűjteni. Az erre vonatkozó sor a két első kiadásban különbözik:

Frankfurt, 1534	Lipce, 1534
Surgit et immensus modico thesaurus ab aere	Surgit in immensum modico thesaurus ab aere

Mindkét változatnak ugyanaz az értelme: a kis pénz is mérhetetlen kincsé gyarapszik. A különbség a nyelvtani eszközök használatában van: az első esetben az „immensus” melléknévként a kincs jelzője, míg a második változatban főnévként az „in immensum” szerkezetben a vagyon növekedésének mértéket kifejezve határozói szerepet tölt be.

A jelen idő német magyarázata másképpen van megfogalmazva a két említett kiadásban:

Frankfurt, 1534	Lipcse, 1534
Tempus praesens, Zeigt an ein ding, das ist gegen wertiglich geschicht, wenn man eyn ding ist thut. ¹³⁵	Tempus praesens, anzeygt ein ding, das ist gegen wertiglich geschicht, wen man eyn ding ist thut. ¹³⁶

Tartalmi kérdésben tér el az interiectio meghatározása:

Frankfurt, 1534	Lipcse, 1534
Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum, voce incondita. ¹³⁷	Interiectio quid est? Pars orationis, significans mentis affectum voce incognita. ¹³⁸

Az apró eltérések figyelembevételével megállapítható, hogy a magyarországi és erdélyi redakciók legnagyobbbrészt a lipcsei kiadás által meghatározott csoportot követik. Egyik-másik redakció azonban bizonyos pontokon mégis a frankfurti mintával egyezik meg.

A hazai kiadások a donatusi módszernek a crailsheimi Leonhard Culmann-féle átdolgozását ígérk. A címek azonossága alapján meg- egyező szövegeket várnánk, ám, mint már említettem, szembetűnők a különbségek.

A kolozsvári kiadásokból német szövegrészeket is lehet idézni, ugyanis sok mindent szó szerint átvettek mintájukból. A helybeli német anyanyelvű diákokra gondolva ezen nem is kell csodálkoznunk. Idővel a német anyag fokozatosan visszaszorul, a magyar egyre szaporodik. A magyar kritikátörténet számára ezek a legfontosabbak, ezért a továbbiakban arra hozok néhány jellemző példát, hogyan egészítik ki és váltják fel a német párhuzamokat.

¹³⁵ CULMANN 1534b, C6r.

¹³⁶ CULMANN 1534a, C7v.

¹³⁷ CULMANN 1534b, E3v.

¹³⁸ CULMANN 1534a, E5v. Az interiectio meghatározásának problémáiról részletesen: LŐRINCZI 2008.

3. 3. 3. 2. 4. Nemzeti nyelvű kiegészítések a munka különféle kiadásában

A helyi vonatkozás a legkorábbi kiadásokban igen szerényen jelenik meg, a városnevekből képzett határozószók példái között. Az antik helynevek sorába Culmann német városokat is beillesztett: „Romae, Lipsiae, Norinbergae, Augustae, Carthagini, Venetiis”.¹³⁹ Az első, címlappal rendelkező, bár csonka edícióban (Kolozsvár, 1554) feltűnik az adott kiadás helye, mégpedig a város német nevének latinosan ragozott formájában: „Romae, Lipsiae, Clausemburgae, Norimbergae, Augustae, Carthagine, Venetiis”.¹⁴⁰ Hasonló példát láthatunk Molnár Gergelynek majd a logikai irodalomba tárgyalandó kézikönyvében, ahol a téves következtetések példái között Ungaria szerepel.

Culmann első kolozsvári kiadásában még sok német párhuzamot találunk. A névszót onnan lehet megismerni, hogy a népnyelvi megfelelőjében névelő áll előtte: „Unde cognoscis nomen? Ex eius vulgari lingua, Ein, ut homo, ein mensch.”¹⁴¹ Az 1565. évi kolozsvári redakcióban ez a megállapítás magyar példával egészül ki: „Unde cognoscis nomen? Ex eius vulgari lingua, Ein, az: ut homo, ein mensch, az ember.”¹⁴²

A névszók fajtáinak meghatározását a korábbi kolozsvári edícióban a latin és német párhuzamok, magyarázatok segítik: „Quid est nomen proprium? Quod uni tantum convenit, Ein eigner oder tauffnam. [...] Quid est nomen apellativum? Quod multis commune est.” Egyes esetekben kifejezetten a „teuton” megoldás világítja meg a jelenséget: Quid est nomen substantivum? Cuius teutonico addi non potest, man, weib, ding. [...] Quid est nomen adiectivum? Cuius teutonico addi potest, man, weib, ding.”¹⁴³

Igen tanulságos figyelemmel kísérni a népnyelvű kiegészítések fokozatos gyarapodását, ezért érdemes átlépni a vizsgált korszak határát, és kitekinteni a későbbiekre. A mintául szolgáló német kiadásból átvett, a latint magyarázó német nyelvtani szakkifejezés magyar megfelelője egy-egy esetben először az 1600. évi kolozsvári redakcióban fordul elő. A névszó fajtáiról ezt tudhatjuk meg: „Quid est nomen proprium? Quod uni tantum

¹³⁹ CULMANN, 1534b, D3r; CULMANN 1534a, D4v.

¹⁴⁰ CULMANN 1554, D8v–E1r.

¹⁴¹ *Uo.*, A2v.

¹⁴² CULMANN 1565, Aiiv.

¹⁴³ CULMANN 1554, A3r.

convenit, Ein eigner oder tauffnam.” A margón: „Kereßtneu”. „Quid est nomen apellativum? Quod multis commune est. Ein gemeiner weitleussiger nam.” A margón: „Közönséges neu.”¹⁴⁴

A népnyelvű párhuzamok a Culmann-grammatikához nagyobb számban Magyarországon és Erdélyben a 17. században jelennek meg. Az 1638. évi bártfai kiadástól találhatók meg először a személytelen igék magyar megfelelői. Néhány példa:

Constat, constitit, Nyilván vagyon.
Iuvat, iuvit, Gyönyörköttet.
Restat, restitit, Hátra vagyon.
Consit, Eggyüt léssen-megh.
Accidit, Történt.
Coepit, incipit, Kezdetet.
Expedit, expeditiv, Iol végben viði.¹⁴⁵

Az 1678. évi lőcsei kiadástól már számos nyelvtani jelenség megértését segítik elő a magyar példák és definíciók. A névszók egyes és többes számára példa: „Magister, Mester, cujus Numeri? Singularis. [...] Magistri, Mesterek, cujus Numeri? Pluralis.”¹⁴⁶

A toldalékolás, összetétel különféle módjai (Figura) így válnak szemléletessé: „Doctus, Tudos, cujus Figura? Simplicis [...] Indoctus, Tudatlan, cujus Figura? Compositae [...] Inexpugnabilis, Meg-győzhetetlen, cujus Figura? Decompositae.”¹⁴⁷

Korábban a névelő ragozását párhuzamos latin–német paradigmasorok szemléltették: „Articuli masculini generis Singulari. Hic der, huius dei, huic dem, hunc den, o, ab hoc von dem. Plurali. Hi die, horum diser, his denen, hos die, o, ab his von denen.” – hasonlóan folytatódik nő- és semlegesnemben.¹⁴⁸ Később azonban articulusként a közelre mutató névmás latin és magyar ragozása jelenik meg: „Singularis. Hic, Ez, hujus, ezé, huic, ennek, huc, ezt, o, ab hoc, ettül. Plural. Hi, ezek, horum, ezekké, his, ezeknek, hos, ezeket, ab his, ezektül.”¹⁴⁹

¹⁴⁴ CULMANN 1600, Aiiir.

¹⁴⁵ CULMANN 1638, F7v–F8v.

¹⁴⁶ CULMANN 1678, A6r–A6v.

¹⁴⁷ Uo., A6v.

¹⁴⁸ CULMANN 1554, B2v.

¹⁴⁹ CULMANN 1678, B3v.

Akárcsak a névszónál, az igénél is felmerül olyan eset, amikor egy nyelvtani probléma a népnyelvű, ezúttal kifejezetten a magyar gondolkodásmód segítségével tisztázható. Miről ismerjük meg a latin mondatban az igét? Ha ki tudjuk egészíteni magyar személyes névmással, akkor biztosan igével van dolgunk: „Quo iudicio habet, quae dictio sit verbi partis? Quae licet dictio Latina, eum commode in vulgari adjicitur: En, te, ő, mi, ők, est verbum.”¹⁵⁰

A igemódok korábbi német meghatározását felváltja a szabatos magyar definíció:

1. Indicativus modus, Ein weyse, die eyn ding anzeygt.
2. Imperativus, Eyn weyse, darinnen oder damit man gebeut.
3. Optativus, Eyn weyse, damit man wünscht oder begert.
4. Coniunctivus, Eyn weyse, deren man eyn ander verbum oder rede muß zusiegen, wen der sentenz und meynung sol gantz seyn.
5. Infinitivus, Eyn weyse, die kein gewiße person noch zal bestimt.
6. Impersonalis, Der kein person anzeygt.¹⁵¹

- I. Indicativus modus. Magyarázo mód, a’ mellyel valakinek dolgát igazán ki-magyarázuk.
- II. Imperativus. Parantsolo mód, a’ mellyel hadgyuk avagy parantsolluk a’ dolgot.
- III. Optativus. Kiváno mód mikor kívánságunkat jelentyük.
- IV. Coniunctivus. Más szohoz kötöztetet mód a’ kitül függ a’ szó.
- V. Infinitivus. Mikor senkiről nem szollunk.
- VI. Impersonalis. Melly semmi személyt nem jegyez.¹⁵²

Hasonló a helyzet az igeidőkkel:

„Tempus praesens, anzeygt eyn ding, das yetzt gegen wertiglich geschicht, wen man eyn ding yetzt thut. Praeteritum imperfectum, wen eyn ding nicht ganz vergangen ist. Praeteritum perfectum, wen eyn ding vergangen oder geschehen ist. Praeteritum plusquamperfectum, wen eyn ding vor longest

¹⁵⁰ Uo., C1v.

¹⁵¹ Uo., C6r.

¹⁵² Uo., C3r–C3v.

vergangen oder geschehen ist. Futurum, wen eyn ding zukunfftig ist, oder geschehen wirt.”¹⁵³

Tempus praesens, az melly jelen vagy on még.

Praeteritum imperfectum, melly nem mindenestöl fogva elmúlt dolgot jegyez.

Praeteritum perfectum, az melly el-múlt, de nem régen.

Praeteritum plusquamperfectum, melly régen el-múlt.

Futurum, melly jövendőben lészen.¹⁵⁴

Tótfalusi Kis Miklós kiadványaiban (1698, 1701) tovább szaporodnak a magyar párhuzamok. Ezekre már a címben is történik utalás: a Culmann által összeállított anyag „quarundam Vocum in Ungaricum Idioma versione aucta”. A személyes névmás „Figuráját” a következő példa szemlélteti: „Ego én, Cujus Figurae? Simplicis, quia simpliciter profertur. Egomet én magam, Cujus Figurae? Compositae, quia componitur ab ego & met, syllabica adjectione.”¹⁵⁵

Olvashatók a szövegben az adverbiumi példaszók magyar megfeleltetései is. Különösen érdekesek a régi magyar nyelv kifejezései: „certe, igazán, bátor: En, ecce, ihon: Eja, hozzá: age, nosza: castor, hercle, hitemre: forte, fortuito, történet szerint.”¹⁵⁶

Feltűnő, hogy az igeragozás magyar paradigmasorai még a legkésőbbi Culmann-kiadásokban sem jelennek meg.

*

A felsorolt példák szemléltetik, milyen szándékok vezették az egyes kiadások sajtó alá rendezőit a magyar kiegészítések, párhuzamok folyamatos bővítésével. Egy népszerű alapfokú latin nyelvtan újabb és újabb változataival jelentős mértékben hozzájárultak a magyar elméleti szaknyelv, ezúttal a grammatikai kialakításához. A magyarul megfogalmazott szak kifejezések, definíciók a népnyelvű terminológia megteremtéséhez vezetnek; a párhuzamos példaanyag a latin nyelvtan könnyebb megértése mellett

¹⁵³ CULMANN 1554, D2v.

¹⁵⁴ CULMANN 1678, C6v.

¹⁵⁵ CULMANN 1698, CULMANN 1701, B3r.

¹⁵⁶ CULMANN 1534a, C7v.

az anyanyelv jelenségeinek rendszerezését, az egyes szavak, kifejezések szabályos és választékos használatát is elősegíti. Mindezek jelentős, de sajnos még kiaknázatlan dokumentumai a 16–18. századi magyar nyelvvelő törekvéseknek.

3. 3. 4. Melanchthon

Philipp Melanchthon (1497–1560), a reformáció humanizmusának meghatározó személyisége, az oktatás céljára újrendszerezte a humán tudományokat (dialektika, görög és latin grammatika, világi és egyházi retorika). Évszázadokon keresztül az ő tankönyveit használták Európa-szerte a protestáns iskolákban. Latin alaktana először 1525-ben, a szerző neve nélkül jelent meg.¹⁵⁷ A következő, 1527. évi kiadás¹⁵⁸ és az azt követők már a mondatant is tartalmazták.

Melanchthon grammatikájához kapcsolódik az a korábban többször is említett, magyar kiegészítésekkel ellátott latin nyelvtan (Krakkó, 1526), amire Kiss Farkas Gábor hívta fel a figyelmet, hangsúlyozva, hogy – eddigi ismereteinkkel ellentétben – ez az első olyan nyomtatvány, amelyik magyar szövegrészeket is tartalmaz.¹⁵⁹

Melanchthon felosztásának alapja a nyelv felépítésének logikája. A legkisebb egység a betű, a betűkből állnak a szótagok, ezekből lesznek a szavak, a szavakból kell megszerkeszteni a mondatot. Ennek megfelelően grammatikájának négy fő része, az orthographia, a prosodia, az etymologia és a syntaxis az egyes összetevők tudnivalóival foglalkozik. Poétikatörténeti szempontból figyelemre méltó, hogy Melanchthon a prosodia szabályait az orthographia és az etymologia között csak vázlatosan említi, különös tekintettel a hangsúly problémáira. A syntaxis után viszont bővebben visszatér a prosodiára, legnagyobb teret a szótagok időtartamának szentelve. Ehhez kapcsolódnak az időmértékes verselés hagyományos kérdései. Melanchthon prozodiájáról a Honter-fejezetben a poétikákkal kapcsolatban még lesz szó.

A grammatika a későbbi kiadásokban különböző irányokba fejlődött tovább. Egyrészt igyekeztek egyre magasabb szintre emelni az anyagot.

¹⁵⁷ *Elementa Latinae Grammatices* (Wittembergae: Lotheros Iunior, 1525), VD16 ZV 25502.

¹⁵⁸ MELANCHTHON 1527.

¹⁵⁹ KISS F. G. 2016a.

Melanchthon tanítványa, Jacobus Micyllus jelentősen szaporította a klaszszikus idézeteket és hivatkozásokat (1540).¹⁶⁰ Később ennek alapján további átdolgozások készültek. Joachim Camerarius saját szerkesztésű ortográfiai összefoglalóval egészítette ki a kötetet (1555).¹⁶¹ Ezt a változatot már az egyetemeken tanulták. A bővítésekkel szemben a változtatások másik iránya az egyszerűsítés, rövidítés volt. Ennek a vonulatnak első képviselője Lucas Lossius (1544), aki kérdés-felelet formában adta elő az anyagot.¹⁶² Melanchthon latin grammatikájának különböző átdolgozásai a szerző életében közel száz alkalommal láttak napvilágot, később is több száz kiadásban jelentek meg.¹⁶³

Az erdélyi redakciók a Micyllus–Camerarius-féle átdolgozásokon alapulnak. Melanchthon nyelvtanának ez a változata először Brassóban jelent meg 1554–1556 között.¹⁶⁴ Ebben még nincs benne Camerarius ortográfiai összefoglalója, amit a Molnár Gergely által gondozott kolozsvári kiadások¹⁶⁵ már tartalmaznak.

Mint már említettem, a kolozsvári Culmann- és Melanchthon-kiadásokban a német párhuzamok mellett legfeljebb egy-egy magyar példa található. Melanchthon latin grammatikájában a latin magyarázatokat időnként német értelmezések is megvilágítják. Az 1570. évi kiadásban a nyelvtan jelentéséről megtudhatjuk: „Nomen [grammatiké] Germanis significat ein schreibkunst. Habet enim appellationem a primis artis initiis, videlicet a literis.” Mellette a margón ez áll: „Hungar. Írásnac tudományá”.¹⁶⁶

Kolozsváron nyilván nem tudhattak Sylvester évtizedekkel korábbi, öntudatos megállapításáról, amelyben Melanchthonnal vitázva büszkén

¹⁶⁰ *Grammaticae Latinae partes, Orthographia, Prosodia, Etymologia, et Syntaxis...* (Coloniae: Ioannes Gymnicus, 1540), VD15 S 7825, S 8019, S 8045.

¹⁶¹ *Grammatica Philippi Melanthonis Latina iam denuo recognita [...] Accesserunt annotationes recentes, de consilio Ioachimi Camerarii [...] Item Tractatus de Orthographia recens* (Lipsiae: Valentinus Papa, 1555), VD16 M 3379, C 537.

¹⁶² *Erotemata Grammaticae. Grammatica Philippi Melanthonis, ad usum puerorum in breves interrogationes contracta per Lucam Lossium Luneburgensem* (Witebergae: Georgius Rhaw, 1544), VD16 ZV 10700.

¹⁶³ KEEN 1988, 68–73; JENSEN 1997.

¹⁶⁴ MELANCHTHON 1554–56.

¹⁶⁵ MELANCHTHON 1556; MELANCHTHON 1570.

¹⁶⁶ MELANCHTHON 1570, A5v.

szögezi le, hogy a görög mellett nemcsak a németben, hanem a magyarban is van névelő.¹⁶⁷ A kolozsvári kiadásokban Melanchthon állítása olvasható.¹⁶⁸

3. 3. 5. Linacre

Kolozsváron, Heltai Gáspár nyomdájában 1566-ban jelent meg az a latin nyelvtan, amely címe szerint Thomas Linacre grammatikájának rövid összefoglalása, kérdés-felelet formájában magyarázva.¹⁶⁹ A kézikönyv kiemelkedő jelentőségű a magyar kritikátörténetben. Mind ez idáig a magyar – és ennek nyomán az angol – szakirodalom egyaránt tévesen következtetett a szóban forgó kompendium forrására. A tévedés helyesbítése teszi világgossá Molnár Gergely kiadványának fontosságát. Ha megtaláljuk valódi forrását, és ezáltal kijelöljük pontos helyét a század grammatikai irodalmában, könnyen beláthatjuk: a munka korszakváltás a magyar szerkesztésű elméleti kézikönyvek történetében.

3. 3. 5. 1. Thomas Linacre és George Buchanan

A kolozsvári Linacre-grammatika forrásáról Berg Pál írt először egy 1944-ben megjelent angol nyelvű tanulmányában. Nincsenek kétségei afelől, hogy Molnár Gergely kiadásának alapja a híres angol humanista, Thomas Linacre *Rudimenta Grammatices* című munkája. Az eredetileg angolul írt elemi latin nyelvtan George Buchanan latin fordításában¹⁷⁰ terjedt el

¹⁶⁷ „Nihil enim dici poterat absurdius, si haec ita accipiantur, ut sentiat nullam orbis terrae nationum linguam habere articulum, nisi Germanicam et Graecam. Habet enim et sermo noster Hungaricus, perinde ac Graecus.” SYLVESTER 1539/1989, Dii v–Dii r.

¹⁶⁸ „Latinum exemplum proponi nullum potest. Nam Latinus sermo in univsum caret Articulis, Germani vero habent articulos, quemadmodum et Graeci, sine articulo est, cum particula Ein utuntur, ut: Es ist ein Man da. Articulatum est, cum particulae Der, Die, Das et similes nullo proprio accentu adduntur, ut: Der Man ist da. Ich hab dem Man das Gelt geben.” MELANCHTHON 1570, P2r–v.

¹⁶⁹ LINACRE 1566. Példány ma már csak ebből az egy kiadásból ismert. Szabó Károly még tudósított egy példányról a munka 1578-ban megjelent, javított és bővített változatából. RMNY 412.

¹⁷⁰ *Rudimenta Grammatices Thomae Linacri ex Anglico sermone in Latinum versa, interprete Georgio Buchanano Scoto* (Parisiis: Robertus Stephanus, 1533). Hasonmás kiadása: Menston, The Scolar Press, 1971. Buchanan fordításáról részletesen: FURNO 2013.

Európa-szerte, Berg Pál meggyőződése szerint egészen Kolozsvárig. A tekintetben viszont, hogy vajon Linacre műve volt-e Molnár Gergely tíz évvel korábban megjelent, és később nagyon sokszor kiadott saját szerkesztésű nyelvtanának mintája, óvatosabban fogalmaz: a további kutatástól reméli annak igazolását, hogy az egyik legnépszerűbb magyarországi latin grammatika forrása valóban angol szerző munkája.¹⁷¹ Ugyanezeket a gondolatokat az angol hatásokról szóló híres könyvébe is beépítette.¹⁷² Berg Pál nyomán a későbbiekben tényként kezelték, hogy Molnár Gergely Linacre-kiadása a *Rudimenta* alapján készült.

Horváth János *A reformáció jegyében* című munkájában részletesen ismerteti Buchanan Jephta-tragédiájának Illyefalvi-féle változatát, majd megjegyzi:

Buchanan közvetítésével különben még egy mű került forgalomba nálunk: Linacre angol humanista *Rudimenta Grammatices*-e, melyet az ő átdolgozása alapján alkalmazott iskolai használatra Molnár Gergely kolozsvári tanító s adott ki 1568-ban [!] Heltai nyomdáján.¹⁷³

A régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiájában a következőt olvashatjuk:

Thomas Linacre angol humanista orvosnak nyelvtana a XVI. században sok kiadást ért meg, amelyet a címlap szerint Molnár Gergely iskolai használatra átalakított. Az eredetivel való összehasonlításból kitűnik, hogy a kérdés-felelet formába való rendezés Molnár munkája volt.¹⁷⁴

Mivel a tételben csak a forrás szerzője szerepel, a mintául szolgáló munka címe nem, így csak feltételezhetjük, hogy a leírás készítői – a szakirodalomra támaszkodva – Linacre *Rudimentájának* Buchanan-féle latin átdolgozását tekintették „az eredetinek”, és az ismertetett kolozsvári példányt azzal hasonlították össze. Vitathatatlan, hogy a *Rudimenta* mind az angol, mind a latin változatban folyamatos szöveg, Molnár viszont párbeszéd formában adja elő anyagát.

¹⁷¹ BERG 1944, 102–106. A dolgozat különlenyomatban is megjelent (Pécs: a szerző kiadása, 1944), a később idézendő angol szakirodalomban ennek a lapszámaira hivatkoznak.

¹⁷² BERG 1946, 57, 191–192.

¹⁷³ HORVÁTH J. 1953, 455.

¹⁷⁴ RMNY 221.

Molnár Gergelyről szóló egyetemi doktori értekezésében Varga András röviden érinti a nevéhez kapcsolódó nyelvtankönyveket is. A Linacre-grammatikáról ezt írja:

A kolozsvári kiadás nem az angol nyelvű eredeti, hanem annak George Buchanan latin fordításában először 1533-ban közzétett változata alapján készült.¹⁷⁵

A kapcsolódó jegyzetben azonban Varga nem a Buchanan által lefordított munka, a *Rudimenta* címét adja meg, hanem egy másik címet idéz:

Linacre először 1524-ben közzétett „De emendata structura Latini sermonis” című tankönyve Melanchthon előszavával 1531-ben Wittenbergben is napvilágot látott. Ez utóbbit Molnár Wittenbergben bizonyára maga is haszonnal forgatta: az egyetem Melanchthon által 1546-ban módosított státútumai szerint a bölcsészeti fakultáson Linacre nyelvtankönyvét tanulmányozták.¹⁷⁶

Hogy ezt az újabb információt hogyan lehetne szorosabb kapcsolatba hozni a kolozsvári Linacre-kiadással, arról nem esik szó.

Áttérve az angol szakirodalomra: Buchanan monográfusa, MacFarlane Berg Pál 1944-es angol nyelvű publikációjára hivatkozva megállapítja, hogy a kolozsvári Linacre-kiadás a Buchanan-fordítás alapján készült, sőt ez befolyásolhatta Molnár Gergely saját szerkesztésű grammatikáját is.¹⁷⁷ A *Rudimenta* mint Molnár Linacre-átdolgozásának forrása és saját neve alatt kiadott latin nyelvtanának lehetséges mintája MacFarlane nyomán az angol Linacre-szakirodalomba is bekerült.¹⁷⁸

¹⁷⁵ VARGA 1983, 36.

¹⁷⁶ *Uo.*, 56.

¹⁷⁷ „[...] an expanded edition by Gregory Molnar was published posthumously in Hungary under the title *Thomae Linacri grammatices compendiosa per quaestiones ...* in 1566. Even more surprisingly, the spirit of the work managed to survive in another work of Molnar’s, *Elementa grammaticae Latinae*, which went through many editions until 1800 or so and was last printed in 1830.” MACFARLANE 1981, 46.

¹⁷⁸ „This version [Kolozsvár, 1566], apparently a text with commentary, reprinted in 1578, may have been the original form of Molnar’s *Elementa grammaticae Latinae* of which there were fifteen edition in the seventeenth century. See P. Berg, *George Buchanan and his Influence in Hungary*, Budapest, 1944, pp. 8–11. I am indebted to Professor I. D. McFarlane for this reference.” BARBER 1977, 325.

3. 3. 5. 2. Linacre munkássága

Az áttekintett magyar szakirodalomban Varga András disszertációjának idézett jegyzete utal arra, hogy Linacre nem egy, hanem több latin grammatikát is szerkesztett. Mielőtt azonban az angol humanista nyelvtanírói munkásságát részleteznénk, érdemes röviden vázolni pályafutását. Ebből kitűnik, hogy személyének jelentősége miatt is megérdemli a figyelmet. A hazai recepció szempontjából ugyanis már önmagában az is nagyon fontos, hogy a humanisták első vonalába tartozó szerző munkája szolgált alapul a kolozsvári kiadáshoz.

Thomas Linacre (latinosan Thomas Linacer, Linacrus) kora szellemi elitjének kimagasló egyénisége. 1460 körül született, valószínűleg a Canterbury egyházmegyében. 1481-től Oxfordban tanult, 1484-ben a Mindenszentek Kollégiumának tagjává választották. 1487-ben Itáliába utazott, feltehetően VII. Henrik VIII. Ince pápához küldött követségének tagjaként. Rómában, majd 1488-tól Firenzében időzött. Itt latint és görögöt tanult, többek között Angelo Polizianoval. Tanulmányait Giovanni de Medici, a későbbi X. Leó pápa is támogatta. 1492-ben vagy 1493-ban Velencébe ment. 1496-ban Padovában orvosi oklevelet szerzett. 1497-től ismét Velencében tartózkodott: Aldus Manutius mellett részt vett Arisztotelész görög nyelvű editio princepsének kiadásában. 1499-ben hazatért; Londonban megismerkedett Erasmussal és Morus Tamással, bekapcsolódott görög nyelvű orvosi és egyéb szakmunkák latin fordításába. Az orvostudomány-történet különösen Galénosz-fordítását értékeli nagyra. 1509-től VIII. Henrik udvari orvosa. 1518-ban VIII. Henrik és Thomas Wolsey bíboros támogatásával Londonban megalapította az Orvosi Kollégiumot, a későbbi Királyi Orvosi Kollégium elődjét. 1523-ban kinevezték Mária hercegnő, a későbbi I. Mária királynő tutorának. 1523–24-ben Cambridge-ben és Oxfordban orvostudományt tanított. 1524. okt. 20-án halt meg Londonban.¹⁷⁹

*

A kutatás Linacre négy latin grammatikájáról tud. Az első nem jelent meg, szövege kéziratban sem maradt fenn; a következő három viszont nyomtatványokból ismert, ezek közül a két utóbbi ért meg számos kiadást.

¹⁷⁹ BIETENHOLZ 1986, 331–332; STAMMERJOHANN 1996, 578.

Az első említés Linacre nyelvészeti munkásságáról Erasmus egy levelében fordul elő, amelyet John Coletnek, a londoni Szent Pál iskola dékánjának írt 1511. szeptember 13-án. Kitűnik belőle, hogy Linacre szerkesztett egy nyelvtant az újonnan alapított iskola számára, de munkáját nem fogadták el. Ennek okát csak találgatni lehet. A feltételezésekhez a következő művében, a *Progymnasmatában* olvasható ajánlóversek szolgálnak alapul. Ezek szerzői: John Colet, Morus Tamás és a legtöbb kiadást megért angol szerkesztésű latin nyelvtan, „a Lilius” szerzője, William Lily. Felmerült, hogy Linacre munkája talán túlságosan is magas színvonalú volt az alsófokú oktatáshoz, ezért nem felelt meg a célnak.

Linacre első fennmaradt grammatikai műve, a *Progymnasmata Grammatices vulgaria* című, angolul írt elemi szintű latin nyelvtan talán a visszautasított munka átdolgozása. Első alkalommal 1514 vége és 1517 márciusa között jelenhetett meg, de e kiadás példányai elvesztek. Az egyetlen ismert nyomtatvány 1523 körülre datálható.

Linacre következő elemi fokú kézikönyve a *Rudimenta Grammatices*, amelyben Berg Pál nyomán a kutatás a kolozsvári kiadás forrását látja. Az angol nyelvű eredeti 1523 körül keletkezhetett. Valószínűleg ebben az évben jelent meg Londonban, de erre csak következtetni lehet. Első ismert példánya az 1525. évi londoni redakció. Mint már esett róla szó, Buchanan latin fordításának köszönheti óriási népszerűségét, különösen francia területen. A skót humanista Párizsban 1532-től az ott tanuló Gilbert Kennedynnek, Cassilis harmadik earljének tutora volt, az ő számára fordította le Linacre *Rudimentáját*. Ezt a változatot először 1533-ban adták ki, ahogy ezt Varga András disszertációjában is olvashatjuk. Az első párizsi megjelenést ugyanott 16 további követte; volt olyan év, amikor több nyomda is piacra dobta. Lyonban nyolcszor, Bázelen kétszer látott napvilágot. Gyakran Ludovicus Vives latin nyelvtanával egy kötetben nyomtatták ki.

3. 3. 5. 3. A *De emendata structura*

Linacre legnevezetesebb grammatikája a *De emendata structura Latini sermonis*. Ellentétben a korábbiakkal, ezt a művét Linacre eleve latinul írta. Először Londonban jelent meg, 1524-ben. Már pusztán a kiadástörténeti adatok is mutatják, hogy nagy igény volt a kézikönyvre: Európa különböző városaiban mintegy 50 megjelenéséről tudnak a bibliográfiák (Párizs és Lipcse: 11-11, Bazel és Köln: 7-7, Lyon: 6, Wittenberg és Magdeburg: 2-2,

London és Velence: 1-1). Ebben nincsenek benne a különféle kivonatok, összefoglalók.¹⁸⁰

A *De emendata structura* népszerűségéhez a protestáns országokban bizonyára az a körülmény is hozzájárult, amit Varga András is említ: Melanchthon az 1532. évi wittenbergi kiadáshoz írt ajánlásában az oktatás magasabb szintjén ezt a munkát ajánlotta a latin nyelvtan tanításához. Leszögezi: az elemi szabályok ismerete nélkülözhetetlen kiindulópont a latin elsajátításához, de önmagában nem elég a beszéd természetének megismeréséhez. Linacre szintaxisából igen jól meg lehet tanulni a mondat szerkesztés tudnivalóit. Ezért intézkedett, hogy mielőbb és minél szélesebb körben terjesszék el a művet. Bízta a tanárokat, hogy a grammatikai alapismeretek után a helyes nyelvhasználat szabályait ebből a könyvből tanítsák.¹⁸¹

Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell: a *De emendata structura* fordulópont a humanista grammatikai irodalomban: nem pusztán egy az ezerszámra kiadott latin nyelvtanok közül, hanem ez az első, széles körben ható megfogalmazása az újabb kori (16. századi) filozofikus vagy spekulatív nyelvszemléletnek. (A spekulatív kifejezést tágabb értelemben használok, a filozofikus szemlélet szinonimájaként, az adott felfogás általános tulajdonságának jellemzésére. Nem tévesztendő össze a modizmust megelőző grammatikatörténeti korszakkal.) Hogy a fordulat mibenlétét és jelentőségét érzékelhessük, röviden utalnunk kell arra, hogyan illeszkedik a munka a nyelvtudomány történetébe.

*

A latin grammatikákról szóló rész bevezetőjében említettem a leíró és spekulatív nyelvtanokat, azaz az iskolai célú és a filozofikusabb szakmunkákat. A *De emendata structura* – mint már ugyancsak utaltam rá – az utóbbiak egyik legnagyobb hatású képviselője.

A nyelvtani összefoglalókban már az antikvitásban megjelentek a szintaktikai problémák, ezek gyakran szétfeszítették a hang- és alaktan szűk kereteit, és számos elméleti kérdést vetettek fel. A filozofikus grammatikát a középkorban elevenítették fel, abból a régi kérdésből kiindulva, hogy az ember a nyelv segítségével hogyan tudja a valóságot megismerni.

¹⁸⁰ THOMSON 1977; BARBER 1977.

¹⁸¹ LINACRE 1532, Aijr–v.

A 12. században szélesebb körben elterjedt az arisztotelészi korpusz ismerete. Az *Analytica posteriora* és különösen a *Physica* erősen befolyásolta a tudományról alkotott elképzeléseket. Ettől kezdve fokozódott az igény, hogy csak olyasmivel foglalkozzanak, ami bizonyíthatóan szükséges és mindenre kiterjedően érvényes. A grammatikusok is igyekeztek igazolni, hogy tevékenységük valóban megfelel a tudománnyal szemben támasztott követelményeknek. Ez nem volt könnyű feladat, hiszen az egyes nyelvek nem univerzálisak, és az arisztotelianizmus alapvető tétele, hogy a szavak jelentése sokkal inkább megszokáson alapul, mint természetből fakad.

Így hát a filozofikusabb hajlamú grammatikusok vizsgálódásaik középpontjába nem a szavak jelentését állították (amit ők *significatio specialis*nak hívtak), és nem is a fonetikai szerkezetüket, mivel mindkettő csak esetleges tulajdonság. Ehelyett azokra a sajátosságokra figyeltek, amelyek megkülönböztetik egymástól a beszéd különböző részeit, azaz a szófajokat. Ilyenek az esetek, a nemek, az idők és hasonlóak. Ezek általános szintaktikai tulajdonságok. *Modi significandi*nak nevezték őket, és azt állították, hogy univerzálisak, azaz minden nyelvre érvényesek. Míg a *significatio specialis* olyan jelenségre épül, ami esetleges és a közmegegyezésen alapul, a *modi significandi* racionális kapcsolatban állnak a dolgok valóságos jellemzőivel, létezés módjukkal, azaz a *modi essendivel*. Ezek úgy kerülnek be a tudatunkba, mint *modi intelligendi passivi*, és az intellektusunknak köszönhetően *modi intelligendi activi*vá alakulnak. Így jelenik meg számunkra az, amit a *modi significandi* jelent. Például a fájdalom jelenségét különböző szófajokkal és szavakkal is ki lehet fejezni: *doleo*, *dolor*, *dolens* vagy egyszerűen *heui*; de nemcsak a latinban, hanem minden más nyelvben is megvannak a megfelelő szavak. Ezek mind ugyanazt a jelenséget képezik le, de a *modi significandi* különböző. A *doleo* például kifejezi (*consignificat*) az időt, ami minden igének általános tulajdonsága. Láthatjuk: ennek a felfogásnak egyik kulcsfogalma a *modus*, képviselőit ezért nevezték modistáknak is. Hatásuk széles körben elterjedt. Ebben igen jelentős szerepe volt Erfurti Tamás 1300 és 1310 között írt munkájának (*De modis significandi*).

A filozofikus vagy spekulatív irányzatok középkori művelői nagyon pontos rendszert dolgoztak ki a beszéd részeinek szintaktikai leírására. Mindazonáltal nem vetették el a donatusi és a priscianusi hagyományt, hanem igyekeztek egyeztetni az új filozófiai követelményekkel. Mégis messze távolodtak a latin vagy más nyelvek normatív nyelvtanaitól.

Ha grammatikán szoros értelemben a nyelv mindenre kiterjedő, következetes, módszeres leírását értjük, akkor azt kell mondanunk, hogy a 15–16. századi humanisták érdeklődése a latin nyelv iránt elsősorban nem grammatikai, hanem filológiai természetű volt. A grammatikusok igen bőven idézték a klasszikus prózaírókat, hosszasan értekeztek az egyes szavak és kifejezések közötti különbségekről és helyes használatukról. Számtalan pontos megfigyelést tettek egyes nyelvi jelenségekkel kapcsolatban, átfogó rendszer kidolgozására azonban nem törekedtek. A humanisták legfőbb célja a klasszikus szerzők nyelvhasználatának megfelelő latinság elsajátítása, az ideálisnak tartott stilisztikai elegancia megvalósítása volt. Úgy vélték, ebben az ókori írókon és grammatikusokon alapuló, normatív rendszerezések segíthetnek. E felfogás legnagyobb hatású megfogalmazása Lorenzo Valla írása *De linguae Latinae elegantia* (1449). Erasmus első prózái műve, amit 18 éves korában írt, éppen Valla e munkájának kivonata (*Epitome in elegantiarum libros Laurentii Vallae*), amelyben betűrendbe sorolta a tudnivalókat. Később az egész művet kiadta eredeti formájában. Erasmus legfontosabb grammatikai munkája (*De copia verborum ac rerum libri duo*, 1511) a humanisták nézeteinek összefoglalása az irodalmi nyelvhasználatról.

Sokan nyíltan hangot adtak ellenszenvüknek a modista grammatikával szemben. Itáliában Lorenzo Valla Martinus de Daciát, a modisták egyik vezéralakját a latinság legfőbb ellenségének nyilvánította. Észak-Európában Alexander Hegius – Deventerben Erasmus tanára volt – egész könyvet írt *Contra modos significandi inveciva* (1486) címmel.¹⁸²

Linacre korszakfordító munkája, a *De emendata structura* az Erasmus és Melanchthon tekintélye által befolyásolt szellemi közegben mégis igen gyorsan elterjedt. Népszerűségének okát a modern kutatás abban látja, hogy megtalálta az ideális kompromisszumot a középkori tradíció és a saját korában uralkodó humanista felfogás között. Nem fordult olyan mértékben szembe a nagyra becsült késő antik hagyománnyal, hogy magára vonta volna a kor meghatározó személyiségeinek haragját; a modista szemlélet elemeinek megújítása mégis kiindulásul szolgált a filozofikus vagy spekulatív grammatika későbbi radikálisabb képviselői számára.

A középkori tradíció jelenléte mellett a másik vonás, amelyik markánsan megkülönbözteti Linacre-t a nyelvek iránt érdeklődő humanista kortársaitól, a rendszerezésre való igen határozott törekvés. Tüllépett mind

¹⁸² PERCIVAL 1975; CUMMINGS 2002, 127–143; LUHRMANN, 2006, 29–41. Hasznos forrás a középkori és a humanista grammatikai irodalom tanulmányozásához: LŐRINCZI 2009.

a középkori, mind a humanista nyelvtanok keretein: gyökeresen és széles körben módosítva őket, lehetővé tette a nyelv újabb grammatikai jellemzőinek megragadását. Ennek során a klasszikus idézetek újszerű tárgyalásával annak is megtalálta a módját, hogyan lehet beilleszteni a felhalmozódott filológiai eredményeket az újfajta rendszerbe, annak sérülése nélkül.

Így tehát Linacre-nak sikerült igen szerencsésen egyesítenie egy magas szintű nyelvtan keretei között az elméleti rendszerezésre való törekvést a filológiai részletek iránt fogékony humanista grammatikai hagyománnyal.¹⁸³ A következőkben röviden ismertetem Linacre rendszerét a *De emendata structura* alapján.

A nyelvtanilag értelmezhető beszéd (*oratio grammatica*) vizsgálata Linacre szerint két fő részből áll. Először a beszéd alkotórészeire, anyagára (*materia*), azaz az egyes szavakra (*dictiones*) kell tekintettel lennünk; másodsor a beszéd megjelenési módjára, formájára (*forma*), ami az egyes szavak elrendezésében és összekapcsolásában (*dictionum inter se compositio*) mutatkozik meg. Így jön létre a mondat szerkezete (*constructio*). Ebben a felosztásban nem nehéz felismerni a rokonságot a retorikai értelemben vett inventióval és dispositióval. Linacre meghatározása szerint a beszéd anyagával foglalkozik az első két könyv, az alaktan; formájával az ezt követő négy, a mondat. Mindazonáltal már az első könyvben megjelennek a morfológiai aspektus mellett a szintaktikai szempontok is, és a másodikban még határozottabban érvényesülnek.

Az egyes szavakhoz kapcsolódó tudnivalók két fő részre oszthatók. Az első csoportba tartoznak a sajátos vagy szabályszerű (*propriae seu legitimae*) tulajdonságok, a másodikba pedig azok a jellemzők, amelyek nem önmagukból a szavakból következnek, hanem a mondatok megalkotása során van jelentőségük (*impropriae seu figuratae*).

A szavak sajátos tulajdonságait fejti ki az első könyv, ez hasonlít a legjobban a beszéd nyolc részének (*octo partes orationis*), azaz a szófajoknak a hagyományos magyarázatához, az etymológiához. A ragozható szófajokat (*declinabiles*) a ragozhatatlanok (*indeclinabiles*) követik. A ragozható beszédrészek tárgyalása szófajonként három szempont alapján történik. Első a pontos meghatározás (*accurata definitio*). A definíciók leggyakrabban Donatuson és Priscianuson alapulnak, de kimutatható a középkori modisták, talán Erfurti Tamás hatása is. Második az adott beszédrész fajtáinak (*species*) elkülönítése, a hangalak (*vox*) és az általa

¹⁸³ JENSEN 1986.

jelölt dolog (res) figyelembevételével. Harmadik a járulékos tulajdonságok (accidentia): eset (casus), nem (genus), szám (numerus), személy (persona), idő (tempus), mód (modus).

A második könyv foglalkozik az egyes szavaknak a nem önmagukból következő, hanem a mondat szerkesztéséhez kapcsolódó tulajdonságaival. A mondatok megalkotása során létrejövő változások (mutatio, commutatio) legátfogóbb kategóriája az enallagé: minden további alcsoport ez alá lesz besorolva.

Az enallagé alapvetően kétféle lehet: antimeria vagy heterószisz. Az antimeriához tartoznak azok az esetek, amikor a mondat megszerkesztése során az egyik szófaj helyett egy másik szófajt (pars orationis pro altera parte orationis) használunk. A heterószisz kétféle: az egyik esetben egy bizonyos szófaj egyik fajtája helyett egy másik fajta (species pro specie) szerepel. Az antimeria és a heterószisznak ez az esete – bár mondattani összefüggésekben – szorosan kapcsolódik az egyes szófajokhoz, ezért még az alaktanhoz tartozó második könyvben kerül tárgyalásra. A heterószisz másik esetéről, amikor is az egyik járulékos tulajdonság helyét egy másik járulékos tulajdonság (accidens pro accidente) veszi át, majd a hatodik könyvben lesz szó részletesen. Ezzel az ígérettel zárul a második könyv.

A harmadik könyvben kezdődik a szorosabb értelemben vett szintaktikai problémák kifejtése. Először átfogó képet kapunk a mondatban felépítéséről. A beszéd formája, azaz alkotórészeinek összeszerkesztése alapvetően kétféle lehet: szabályos vagy szabálytalan. A szabályos (iusta, legitima) konstrukció a nyelvtani szabályok szerint (secundum analogiam), azaz a mértékadó grammatikai előírásoknak megfelelően (sicuti recta Grammatices ratio exigit) történik, akár a ragozható, akár a ragozhatatlan szófajok felhasználásával. Legfőbb jellemzői: a szabályszerű kialakításhoz képest a mondatból semmi sem hiányzik, semmi sincs feleslegben, minden a maga helyére kerül, semmi sem változik meg (nec deest quippiam, nec redundat, nec loco suo abest, nec immutatur). A legkiválóbb régi szerzők többsége így formálta mondatait, mind szóban, mind írásban (qua [forma] veterum probatissimi, plurimum loquendo, tum scribendo usi sunt).

A szabálytalan (iniusta) vagy szabadon alakított (figurata) szerkesztés esetében a mondatok nem a nyelvtani szabályoknak megfelelően (contra analogiam) jönnek létre. Ilyenkor valami hiányzik, feleslegben van, nem a maga helyén áll vagy megváltozik (deest aliquid, vel redundat: vel loco suo abest, vel immutatur). Mindazonáltal az ilyen esetekre is bőven lehet

példát találni a latin nyelv leghíresebb művelőinél (non tamen sine summo-
rum virorum in Romana lingua exemplo).

A szabad szerkesztés kétféle lehet: latin (Latina) vagy görög (Graeca) típusú. Az előbbi a quintilianusi értelemben vett latinitás egyik fontos követelményét jelenti: ebben az összefüggésben nem annyira a grammatikai szabályok betartásában, mint inkább a szavak megfelelő megválasztásában megmutatkozó nyelvi korrektséget. A görög típusú szerkesztéshez a hellenizmusok tartoznak.

A mondatszerkesztés lehetőségeinek áttekintése után következik az egyes esetek részletezése; először a szabályos konstrukció tudnivalói, szófajonként. A harmadik könyv további fejezeteiben a névszó (nomen) és a névmás (pronomen) szintaxisa található.

A negyedik könyv az ige (verbum) és az igenevek (participium), az ötödik a ragozhatatlan szófajok: az előljárószó (praepositio), a határozószó (adverbium), az indulatszó (interiectio) és a kötőszó (coniunctio) mondatba illesztésének szabályos lehetőségeit mutatja be.

A hatodik könyv a szabadon alakított szerkesztés különféle eseteit rendszerezi. A latin szintaxis tárgyalása során kitűnik, hogy az eltérés a szabályoktól három vonatkozásban mutatkozhat meg, ezek: a mennyiség (numerus), a sorrend (ordo) és a változtatás (immutatio).

A mennyiségi szempont alapján ragadhatók meg azok az esetek, amikor a mondatban hiány (defectus) vagy éppen túltengés (excessus) észlelhető. Az előbbi jelenségek leírása az eclipsis, az aposiopesis, a zeugma, a syllepsis, a prolepsis és az anapodoton fogalmával lehetséges, az utóbbiak a pleonasmus, ezen belül a paretón és az epanalepsis alá sorolhatók.

A sorrendet érintő „szabálytalanságok” leírhatók a hyperbaton és alkategóriái segítségével. Ezek: anastrophe, hysteriologia, tmesis, parenthesis, synchysis, metathesis.

A változtatások különféle fajtái az enallage eddig nem alkalmazott alosztályaiba illeszthetők. Ide tartoznak a heterószisznak azok az esetei, amikor is az egyik járulékos tulajdonság helyét egy másik járulékos tulajdonság (accidens pro accidente) veszi át. Itt kerül sor az eset, a nem, a szám, a személy, az idő és a mód változásainak kimerítő tárgyalására.

A hatodik könyvet és ezzel az egész művet a hellenizmusok példái zárják. (Lásd a Függelék 2. táblázatát!)¹⁸⁴

¹⁸⁴ A *De emendata structura* egyes megállapításairól a magyar szakirodalomban: EKLER 2009.

3. 3. 5. 4. Zeugma

A *De emendata structura* felépítésének vázlatos bemutatása után a zeugma példájával szemléltetem a grammatika, poétika és retorika szoros összefüggését. Ez jó példa arra, hogy az irodalmi gondolkodás történetét vizsgálva miért hasznos a grammatikai munkákat is figyelembe venni. Először röviden emlékeztetek a fogalom retorikai tartalmára, majd ismertetem a Linacre-grammatikában megjelenő szintaktikai értelmezését és a mondatban alkalmazott lényegesebb kategóriáit.

A zeugma mibenlétének megragadására a különféle retorikai rendszerek közül kiválóan alkalmas a *Kis magyar retorikában* található magyarázat. A fogalom az elocutio tárgyalásán belül a szintaktikai, azaz a szó- és mondat szerkezetek alakzatai között szerepel. Ezek három fő csoportja: az adiectio, a detractio és a transmutatio változáskategóriái. A zeugma a detractio alá tartozik.

A detractio jelensége a normális körülmények között szükséges mondat-elem elhagyása úgy, hogy a kihagyott szó (szószerkezet) a szövegösszefüggésből kikövetkeztethető legyen. Három alakzat sorolható ide: az ellipsis, a zeugma és az asyndeton. [...] Kapcsolatot alkotó detractio a *zeugma*, amely egy többtagú szószerkezet valamely résztagjának elhagyása oly módon, hogy két paralel résztag közül a megmaradó átveszi az elhagyott résztag funkcióját is, egyúttal fölérendelt kapcsolatba kerül a többi taggal. A jelenség modellje: „ $a-x/b-y$; ha a b kiesik, $a(x/y)$ ”

A továbbiakban ebben az előadásban a zeugma két fő csoportra oszlik:

Bonyolultság nélküli zeugmának nevezzük azt a jelenséget, amikor az a és b résztag teljesen azonos jelentésű, tehát az a és y résztag között nincs nagyobb feszültség, mint az a és x között. Szerkezete szerint háromféle lehet (a fenti modell alapján): a hypozeugma $a(x/y)$, a mesozeugma $(x/y)a$ és a protozeugma $x)a(y$. [...] A bonyolult zeugma abban különbözik az előzőtől, hogy az egymással koordinált kapcsolatban lévő mondatrészek közül az egyik szemantikai vagy szintaktikai szempontból nem illeszkedik a fölérendelt, illetve a föléjük rendelt mondatrészhez.¹⁸⁵

¹⁸⁵ SZABÓ–SZÖRÉNYI 1988, 144–145.

Mindezek felelevenítése után már sok ismerős vonást fedezhetünk fel a Linacre–Molnár-grammatikában a zeugma segítségével magyarázott eseteknél. Fentebb utaltam rá, hogy hogyan helyezkedik el a szóban forgó alakzat a szintaktikai jelenségeket rendszerző eszköztár egészében: az eltérés a szabályos mondat szerkezettől a mennyiség, a sorrend és a változtatások tekintetében mutakozhat meg; mennyiségi vonatkozásban a hiányosságok bizonyos eseteinek leírására a zeugma alkalmas.

A részletező kifejtésből a következők derülnek ki. A zeugma segítségével írható le az olyan szerkesztés, amikor a hasonló tagmondatokban valamelyik elem, amelyik mindegyikhez tartozik, csak az egyikben jelenik meg; jóllehet a többiben is meg lehetne ismételni változtatlan formában, de hiányzik. (Zeugma est adiunctio, quoties in similibus clausulis commune aliquid in una positum, in aliis non mutatum desiderantur.)

A zeugma fajtáinak elkülönítésénél három szempontra kell figyelemmel lennünk: először magára arra az alkotóelemre, amit elhagyunk (id, quod detrahitur); másodsor a helyre, ahonnan hiányzik (locus, unde detrahitur); harmadsor pedig azokra az elemekre, amelyek a tagmondatokat összekapcsolják (particulae, quae clausulas coniungunt).

Az első szempont (maga az alkotóelem) alapján három esetet különböztethetünk meg. Az első esetben maga az ismétlődő ige (verbum ipsum) hiányzik. Példa: „Non locus virum, sed vir locum honestat.” Ennek a mondatnak a „szabályosan” szerkesztett változata így hangozna: „Non locus virum honestat, sed vir locum honestat.” A példában a „honestat” ige az első tagmondatból hiányzik.

A második esetben az az elem hiányzik, amelyik az igét megelőzhetné (quod verbum praecedit). Példa: „Probus non solum praesentes amicos colit, sed etiam absentes amicos observat”. Itt a „Probus” szó hiányzik a második tagmondatból.

A harmadik esetben az az elem hiányzik, amelyik az igét követhetné (quid verbum sequitur). Példa: „Probus absentes amicos tuetur, ita improbus absentes destituit.” Itt a második tagmondatból az „amicos” szó hiányzik.

A hiányzó elem helyére való tekintettel háromféle zeugmát különböztethetünk meg. Protozeugmáról beszélünk akkor, ha a valamennyi tagmondatra vonatkozó, de csak az egyikben megjelenő elemet a többi tagmondat elejére kell odaértenünk: „Vicit pudorem libido, timorem audacia, rationem amentia.” Hypozeugma esetében a tagmondat végét kell képzeletben kiegészítenünk: „Non Venus et vinum sublimia pectora

fregit.” A mesozeugma a tagmondat közepén megmutatkozó hiányt jelenti: „Troia gena interpres divum, cui numine phali. Qui tripoda Clarii, qui sidera sentit.”

A tagmondatokat összekapcsoló elemeket a névszó, a határozószó, a kötőszó és az igenevek esetében kell vizsgálni. Ez újabb és újabb alkategóriák bevezetésével meg is történik. A további részletezéstől azonban eltekintek.

*

A *De emandata structura* rövid áttekintése és a zeugma részletesebb példája is igazolja, hogy a grammatika, poétika és retorika sok esetben elválaszthatatlanul egymásra épül. Mindezek után jelentőségéhez mérten értékelhetjük, hogy Molnár Gergely kiadásának alapja nem a deskriptív *Rudimenta*, hanem – minden kétséget kizáróan – a filozofikus grammatika újabb korszakát bevezető, retorikai szempontokban is bővelkedő *De emendata structura*.

A *De emendata structura* népszerűségéhez a protestáns országokban bizonyára az is hozzájárult, hogy – mint már említettem – az 1532. évi wittenbergi kiadáshoz Melanchthon írt ajánlást, amelyben az oktatás magasabb szintjén ezt a munkát ajánlotta a latin nyelvtan tanításához. Az eredeti, rövidítés nélküli szöveg kiadásai nyolcadrét formában a tipográfiai megoldásoktól függően 5-600 lapnyi vaskos kötetekben láttak napvilágot. A 16. századból a *De emendata structura*-nak 48 kiadása ismert, és ebben nincsenek benne a rövidített változatok.¹⁸⁶ A könyvjegyzékek magyarországi és erdélyi példányokról is tudósítanak. Az 1569. évi lipcei redakció megvolt Kovásznai Péter erdélyi református püspök könyvgyűjteményében; a possessorbejegyzések tanúsága szerint a példányt a 16–17. században többen is használták.¹⁸⁷ A nagyszombati jezsuita kollégium 1632-ben

¹⁸⁶ BARBER, 1977, 290–336.

¹⁸⁷ LINACRUS, Thomas: *De emendata structura Latini sermonis libri VI.* – CAMERARIUS, Ioachim: *Libellus de arte grammatica.* Lipsiae, 1569. – „Honestaru(m) artiu(m) et literaru(m) studioso iuveni Michaeli Carolino in Gymnasio Patachien(s) 1573. 5 Non. May.” „Ego Michael Kallai iure possideo in bono librum istum. Emptus den. 50 ibidem.” „Andreas P. Kallainus.” (két utóbbi kihúzva) „Sum Stephani Varadi.” „Sigismundus Balashazi emptus den. 50. Anno D(omi)ni 1636.” „Joannes Nymethi possidet, canis qui contra dicit.” „Est Pet(ri) Kovasznai.” „Coll(egii) R(eformati) Claud(iaci).” *Super ex libris:* M: C. 1572. (C 164, Akadémiai Kvt. R 80916). SIPOS 1991, 28–30.

készült könyvtárjegyzékében három különböző lipcsei kiadás szerepel (1548, 1577, 1580); az 1690. évi katalógus egy 17. századi (1637), ugyancsak lipcsei redakciót említ.¹⁸⁸

Az eligazodást a roppant műben egyes kiadásokban különféle mutatókkal igyekeztek elősegíteni. Az egyik bázeli redakció szerkesztői például meg voltak győződve róla, hogy 51 lapnyi indexük minden korábbinál bővebb és pontosabb.¹⁸⁹ A terjedelmet lényegében nem érintő legfontosabb átdolgozás Joachim Camerarius munkája (Lipcse, 1545).¹⁹⁰

3. 3. 5. 5. Johann Sager és Molnár Gergely

Az is megállapítható, hogy a *De emendata structurának* melyik változata, milyen közvetítéssel jutott el Molnár Gergelyhez. A kolozsvári kötetekének már az első lapjai elárulják, merre érdemes keresni a közvetlen forrást. A címlevél verzóján Heltai Gáspár rövid ajánlása áll. A kiadó Molnár Gergely érdemeinek méltatása mellett egy filológiai adattal is szolgál. Megjegyzi: amikor Molnár lerövidítette Linacre roppant művét, vezérfonalként a boroszlói táblázatgyűjteményt (*Tabularium Vratislaviense*) követte. Így áttekinthetően és jól alkalmazható módon minden szükséges tudnivaló a maga helyére került.¹⁹¹

A boroszlói táblázatok mibenlétéhez közelebb visz egy érdekes adat a város iskolatörténetéből. 1556. október 22-én, délután három órakor a Szent Erzsébet gimnáziumban a tantestület ünnepélyes eseményre gyűlt össze. Kollégájuk, David Rhenisch tartott búcsúbeszédet abból az alkalmából, hogy elhagyja a várost, mert Wittenbergben folytatja pályáját.

¹⁸⁸ FARKAS–KEVEHÁZI–MONOK–VARGA 1997, 107, 273.

¹⁸⁹ LINACRE 1543. Az index: E5r–H7r.

¹⁹⁰ LINACRE 1545.

¹⁹¹ „Caspar Heltus Studiosis Adolescentibus, verum studiorum profectum. Omnes videre possunt, nisi qui cerebro destituuntur, ac invidentia livore occupati sunt, quantum emolumenti Reipublicae labores viri optimi, D. Gregorio Molnar, honestissimae reminiscuntiae, attulerint. Compendium Grammatices commune fundamentum verae eruditionis iecit: ut porro aliud existeret pro formando studiosorum iudicio, opus illud egregium et gravissimum Thomae Lynacri, mira industria in hanc brevitem redegit. Habuit quidem ducem Tabularium Vratislaviense. Cum magna perspicuitate et apposite omnia necessaria in suum ordinem collocavit. Gratia sit igitur omnibus studiosis huius boni viri memoria. Quin et nostram erga vos propensitatem eadem gratitudine amplectamini, qui non parvis laboribus ac sumptibus haec publicamus: ac bene valete.” LINACRE 1566, A2v.

Visszaemlékezve az intézményben töltött évekre, egyenként méltatta tanártársait. Szempontunkból különösen fontos Johann Sager dicsérete. Rhenisch elismeréssel szólt módszereiről a görög nyelv tanításában, majd áttért a latinnal kapcsolatos tevékenységére: táblázatokot állított össze Linacre-nak a latin beszéd megjobbított szerkezetéről szóló könyve alapján, és igen hasznos gyakorlatokat csatolt hozzájuk.

1556 novemberében Rhenisch már Wittenbergben volt. Sager megragadta az alkalmat, és megbízta idősebb kollégáját: adja át Melanchthonnak a Linacre-átdolgozás kéziratát; kérje meg, hogy nézze át és segítse elő a kinyomtatását. Úgy vélte, ezzel a praeceptor nagy szívességet tenne nemcsak neki magának, hanem a boroszlói városi tanácsnak és az iskolának is. Sager ugyanis arra gondolt, hogy Linacre grammatikájának tanítását a Szent Erzsébet mellett a Mária Magdolna iskolában is be lehetne vezetni. Melanchthon csak annyit válaszolt, hogy majd veje, Kaspar Peucer hazatérése után foglalkozik az üggyel.¹⁹² Ezen a vonalon további fejleményekről nincs tudomásunk: sem Melanchthon bármiféle kísérőszövegéről, sem wittenbergi kiadásáról. Sager Linacre-átdolgozása végül Boroszlóban jelent meg a következő évben, 1557-ben, Crispinus Scharffenberg nyomdájában.¹⁹³ Sagernek mintegy negyedére, jó másfélszáz lapra sikerült tömörítenie Linacre eredeti szövegét. Három évvel később Bázisban is kiadták.¹⁹⁴ Ez a redakció a kérdés-felelet formában előadott korábbi változattal szemben az egész anyagot táblázatos formában foglalja össze, 62 lap terjedelemben.

Mielőtt rátérnénk Johann Sager munkájának ismertetésére, érdemes röviden vázolni a szerző pályafutását, hiszen, mint látni fogjuk, Molnár Gergely közvetlen mintáját tisztelhetjük benne. A priegnitzzi Wittstockból származott. 1541-től az Odera menti Frankfurtban tanult; 1547. június 21-én baccalaureátust, szeptember 1-jén magiszteri címet szerzett. 1549. augusztus 9-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Valószínűleg azonos

¹⁹² Sager tevékenységéről: BAUCH 1911, 176–198. Rheinisch latin nyelvű búcsúbeszédéből Gustav Bauch saját fordításában idéz: „Außerdem hat er Tafeln aus dem Werke des Thomas Linacre über die verbesserte Konstruktion der lateinischen Rede zusammengestellt und sehr nützliche Übungen damit verbunden, die zeitweise schon vor uns versucht und mit großem Nutzen für die Studien durchgeführt worden sind.” A jegyzetben megadja, hol található az eredeti latin szöveg (*Declamaciuncula composita et recitata Vratislaviae in Schola Divae Elisabeth loco valedictionis Anno 56. die Octob. 22. hora 15.*). 178.

¹⁹³ LINACRE 1557. Tudomásom szerint Magyarországon nem található meg. Én a wolffenbütteli példányt használtam: HAB: H: P 859.8° Helmst. (2).

¹⁹⁴ LINACRE 1560.

a bolognai egyetem anyakönyvében szereplő Vratislaviensis Johannes Sagerusszal, aki Ulisse Aldrovandinál természettudományos tárgyakat hallgatott. Lübeck város orvosaként tovább képezte magát: asztronómiát és görög nyelvet tanult. 1552. június 16-tól a boroszlói Szent Erzsébet gimnázium görög tanára. 1568-ig tanított Boroszlóban. Ekkor Itáliába utazott. További sorsáról nem ismertek adatok.¹⁹⁵

A boroszlói kiadás címlapján nem szerepel a szerző neve, de Sager már a következő lapon, az ajánlás címében megnevezi magát, amikor üdvözlí a boroszlói városi tanács tagjait.¹⁹⁶ Miután nagyon megdicséri Linacre tanításait, azt is elmondja: a *De emendata structura* eredeti szövegét bizony nem könnyű megérteni annak, aki nincs szokva az efféle előadáshoz. Feladatának tekinti a nagy munkát úgy átalakítani, hogy az a tanulók számára felfogható legyen. Ezt a célt szolgálja a feldolgozás kérdés-felelet formája. Leszögezi: az áttekinthetőség kedvéért a lényeget táblázatokban foglalja össze.¹⁹⁷

A „tabula” elnevezés alapján az olvasó a mai értelemben vett – és egyébként a régi grammatikákban is gyakran előforduló – táblázatokat keres. Ilyeneket azonban nem talál, de nem a nyomtatvány csonkasága miatt. Az ajánlás után, a B ívfüzeten kezdődik a szöveg a bevezető rész címével: „De ordine librorum et explicationis methodo.” Innentől az ívjelzések mellett arab számokkal az egyes lapok is meg vannak számozva, és nincsenek

¹⁹⁵ BAUCH 1911, 176–180; QUIRINI-POPLAWSKA 1988, 164.

¹⁹⁶ „Amplissimo Senatui inclytæ urbis Vratislaviæ, Dominis ac Patronis suis perpetua observantia colendis, Ioannes Sagerus, S. D.” LINACRE 1557, A2r.

¹⁹⁷ „[...] in quibus si quæ nonnullis, ad eius dictionem, nondum assuefactis, forsan obscuriora videbuntur, fidelis interpretis erit officium, ut ea familiaribus verbis declaret, & [...] explicans isti obscuritatis difficultati medeatur [...] Ut autem illud, quid institui rectius assequer, & ea omnia, quæ in ipso autore difficilia videri possunt, redderem adeo intellectu facilia, ut etiam pueris commode proponerentur. Primum ordinem et methodum, quam in eo expeditissimam animadverti, secutus, totum illius doctrinæ corpus singulaque eius membra (interdum insertis disputationibus, & orationis etiam serie longius distracta) in breves quasdam tabulas contraxi, & quodque ad suum locum & numeros redegi, verisque in communi usu positæ ea, quæ obscurius dicta, aut etiam prætermissa videbantur, declaravi & supplevi ac veluti in pictura aliqua omnia oculis spectanda, & uno intuitu animo comprehenda proposui. Nunc vero Isagogen quandam illis addendam putavi, qua per institutas quaestiones illis, qui istiusmodi tabularum usum minus intelligunt, easque inspicere, & inde rectissime facillimeque totum Grammatices negocium plenius cognoscere expetunt, viam & rationem singula suo ordine considerandi & observandi monstrarem, & ad tabularum diagrammata rectius aspicienda & perpicienda quasi manu deducere.” *Uo.*, A4v–A6r.

hiányok. A 160. lapon a szerző bejelenti, hogy vége a rövid summáznak. Aki többre kíváncsi, forduljon a csatolt táblázatokhoz vagy az eredeti mű szerzőjéhez.¹⁹⁸ Ezután áll a „Vége” felirat és a hálaadás Istennek. A 161. lapon található a nyomdahibák jegyzéke („Errata sic corrige”); az L ívfüzet utolsó levelének verzőjára, a 162. lapra nem nyomtattak.

Elgondolkodtató, hogy a boroszlói kiadás egy másik példánya szintén nem tartalmaz táblázatokat. A Scharffenberg-műhely tevékenységét bemutató szakmunka Sager Linacre-átdolgozását a boroszlói egyetemi könyvtár kötete alapján írja le. Ez megegyezik a wolfenbüttelivel: az üresen hagyott 162. lappal ugyanúgy befejeződik, táblázatokról itt sincs szó.¹⁹⁹ A berlini példány sem tartalmaz táblázatokat.²⁰⁰

Lehetséges, hogy a tabulák különálló mellékletet alkottak. Ezt a feltételezést erősíti, hogy Sager korábban is szerkesztett hasonló önálló füzetecskét: a görög alaktan szemléltetésére állított össze táblázatokat Konrad Celtis és Richard Crocus példáját követve. A segédletet három ív terjedelemben ki is nyomatta.²⁰¹

A Linacre-átdolgozás ajánlásának idézett fordulatából („Nunc vero Isagogen quandam illis [tabulis] addendam putavi) arra is lehet következtetni, hogy a latin grammatikát összefoglaló táblázatok már korábban megjelentek, a kérdés-felelet formában előadott szöveg a tudnivalók bővebb kifejtése. Elképzelhető, hogy a melléklet az idők során elkallódott, ezért nem kötötték be (az egyébként 7 darabot tartalmazó) wolfenbütteli kolligátumba. Hasonló oka lehet annak, hogy a boroszlói és a berlini példány sem tartalmazza őket. Sager mindenesetre bizonyosan számított rájuk. Nemcsak a címlapon és az ajánlásban kerülnek szóba, hanem a szövegben is található hivatkozások a táblázatokban szereplő példákra: „sicut exempla in tabula declarant”; „eas in tabulis commodius spectandas relinquimus”; „variis modis desiderantur, ut exempla in tabula declarant”; „ut exempla in tabula ostendunt”.²⁰²

¹⁹⁸ „Haec autem de Corpore & praecipuis membris totius Grammatices in Isagoge ista summatim & breviter recitata, copiosius & plenius in additis tabulis, & in ipso autore, ad quem se referunt, spectantur: atque in lectionum bonorum Autorum, ad recte et pure loquendi & scribendi usum transferantur.” *Uo.*, 160.

¹⁹⁹ BURBIANKA 1968, 109.

²⁰⁰ Staatsbibliothek zu Berlin.

²⁰¹ BAUCH 1911, 177.

²⁰² LINACRE 1557, 49, 99, 144, 146.

A boroszlói táblázatok rejtélyéről azért nem érdemes hosszasan elmélkedni, mert Sager átdolgozását nélkül is könnyen össze lehet hasonlítani a kolozsvári Linacre-kiadással. A Heltai-nyomda termékében ugyanis éppúgy nincsenek táblázatok, mint a boroszlói kiadványban. Mindkettő a *De emendata structura*nak kérdés-felelet formában rövidített változata. Felépítésükben az eredeti fentebb ismertetett szerkezetét követik, terjedelmük is hasonló. Az alapvető egyezések mellett különbségeket is meg lehet állapítani közöttük. Molnár Gergely sok esetben pontosan átveszi Sager megoldásait, máskor azonban másképpen kivonatolja és értelmezi közös forrásukat. Az eltérések alapján úgy tűnik, Molnár redakciója áttekinthetőbb, mint Sageré. A mű egészének szerkezete világosabban kirajzolódik, az egyes tételek megfogalmazása is egyszerűbb, könnyebben érthető. Ennek megvilágítására érdemes egymás mellé állítani a két munka egy-egy részletét. Azért választottam az első mondatokat, mert mindkét szerzőnél már itt található egy-egy nem túlságosan burkolt célzás Linacre alapul szolgáló munkájára, a *De emendata structura Latini sermonis*ra.

Johann Sager

Molnár Gergely

Quem sibi Linacer scopum & finem
Grammaticae institutionis suae
proponit?

Quid docet Linacer?

Finem et scopum principalem
instituti operis titulus ostendit, quod
in eo emendatam Latini sermonis
structuram potissimum tradat et
explicit.

Docet Grammaticen, hoc est Latini
sermonis structuram emendam.

Összegzésként megállapíthatjuk: miután egyértelműen azonosítható Molnár Gergely kolozsvári Linacre-kiadásának latin nyelvű angol forrása, a *De emendata structura Latini sermonis*, és annak sziléziai közvetítője, Johann Sager, a munkát ki kell iktatnunk Buchanan magyarországi hatásának dokumentumai közül. Úgy vélem azonban, ezért bőségesen kárpótol, hogy – összhangban az európai grammatikatörténetben végbemenő váltással – nálunk is megjelent a korszakfordító munka, a filozofikus vagy spekulatív grammatika első és egyik legnagyobb hatású 16. századi kézikönyve. A korábbi, Magyarországon és Erdélyben kiadott hasonló munkák leíró nyelvtanok, gondoljunk akár Sylvester János *Grammatica*

Hungarolatindjára vagy Molnár Gergely egyéb kolozsvári kompendiumaira. Ráadásul Sager kivonatát Molnár nemcsak lemásolta, hanem helyenként alkotó módon át is dolgozta. A szerkesztő érdemein túl a tágabb összefüggések sem érdektelenek: például az, hogy Balassi működése előtt jelent meg magyar szerkesztésű, retorikai-poétikai kategóriák alkalmazásában gazdag elméleti kézikönyv. A munka ezért is megérdemli a kritikátörténet megkülönböztetett figyelmét. Ugyanezt egyébként Johann Honter latin grammatikájáról is elmondhatjuk – erről szól a következő fejezet.

3. 3. 6. Johann Honter

Johann Honter szerteágazó munkásságának legtöbb területét jelentőségéhez mérten méltatták. Bőséges szakirodalom foglalkozik Európa-szerte sokszor kiadott térképeivel, földrajzi és csillagászati ismereteket közlő műveivel, az erdélyi szászok reformációjával, pedagógiai, jogtudományi, filológiai, nyomdászati- és könyvtörténeti vonatkozású munkáival. Ismertették számos területet átfogó tankönyvprogramját.²⁰³ A legkevesebb szó kritikátörténeti érdekű tevékenységéről esik, pedig jelentősége e tekintetben is kiemelkedő. A történelmi Magyarországon elsőként szerkesztett és adott ki a korabeli humán műveltség alapjául szolgáló könyvsorozatot, grammatikai-poétikai, valamint dialektikai és retorikai kézikönyveket, amint erről a későbbi fejezetekben lesz szó. Arisztotelész dialektikáján és retorikáján alapuló összefoglalója görögül jelent meg;²⁰⁴ ugyanennek latin változata Cicero és Quintilianus retorikájából is merített.²⁰⁵ Honter nevéhez fűződik az első magyarországi kiadású görög nyelvtan.²⁰⁶

A latin nyelvtanokba épített népnyelvű kiegészítések a 15–16. századtól döntő szerepet játszottak a nemzeti nyelvek grammatikai irodalmának kialakulásában. Honter esetében – bár, mint látni fogjuk, az ő személyétől függetlenül – a lengyel párhuzamoknak köszönhető a legalább 16 krakkói kiadás. Magyar nyelvi vonatkozásai Honter latin nyelvtanának nincsenek.

Annál inkább értékelendők a grammatika és a poétika átfedései. Kifejezetten az irodalmi gondolkodás megismeréséhez szolgálnak

²⁰³ OFFNER 2019.

²⁰⁴ HONTER 1539a.

²⁰⁵ HONTER 1539b.

²⁰⁶ HONTER 1539c.

adalékokkal azok a prozódiai, verstani, sőt műfajelméleti ismeretek, amelyeket igen sokáig a grammatikák tárgyaltak. Ebben az összefüggésben igen fontosak a magyarországi művelődéstörténet számára Honter latin nyelvtanának brassói megjelenései.

3. 3. 6. 1. A *Compendii Grammatices libri duo* előtörténete

Mielőtt rátérnék a kézikönyvben foglaltak vázlatos ismertetésére, röviden át kell tekintenünk a kiadástörténetet, a latin grammatika Bécsről Regensburgon és Krakkón keresztül Brassóba vezető útjának legfontosabb állomásait. Érdemes lesz kitérni a krakkói megjelenések jelentőségére a lengyel humanizmus történetében. Első, példányból is ismert kiadása közvetve még Erasmussal is összefügg.

Túl sok szakirodalomra nem támaszkodhatunk; legjobb tudomásom szerint részletesebben ketten foglalkoztak Honter latin grammatikájával. Schwartz Erzsébet a 16. századi magyarországi nyelvtanokról és szótárakról szóló doktori értekezésében Honternek is szentel egy fejezetet.²⁰⁷ Erika Ising először egy tanulmányban publikálta vonatkozó kutatásainak eredményeit,²⁰⁸ majd két évvel később megjelent monográfiájának – amelyben a közép- és kelet-európai népnyelvek grammatikájának kialakulását tárgyalja – Honter-fejezetében összefoglalta és kiegészítette a korábban közreadottakat.²⁰⁹ Mindketten elsősorban a szorosabb értelemben vett nyelvtanra összpontosítanak. A Honter-grammatika későbbi tárgyalása során kettőjük munkáira hivatkoznak.

Azért kell a grammatika történetét Bécsről kezdeni, mert meggyőzőnek tűnik Ising érvelése, mely szerint Honter munkája a bécsi egyetemen szerzett ismeretek alapján készült, a kéziratot is ott dolgozta ki, ezt vitte magával további útjára.²¹⁰ Bécsi tanulmányainak sem a kezdete, sem a befejezése nem határozható meg pontosan: valamikor az 1510-es évek második felében iratkozhatott be az egyetemre, talán 1525-ben szerzett magiszteri fokozatot.²¹¹

²⁰⁷ SCHWARTZ 1942, 46–61.

²⁰⁸ ISING 1968.

²⁰⁹ ISING 1970, 191–200.

²¹⁰ ISING 1968, 46–47; ISING 1970, 197–198.

²¹¹ Újabb magyar nyelvű életrajzi áttekintés: SZABÓ P. 2000, 29–30.

1529 őszén Bécsből a török ostrom elől menekülve bő két hétig időzött Regensburgban, az idősebb kortárs Aventinus (Johann Georg Turmair, 1477–1534) házában. A híres német humanista feljegyzéseiből tudjuk, hogy október 22-én érkezett és november 6-án távozott. E látogatás tapasztalata Aventinus gyakran idézett megjegyzése, mely szerint vendége kiválóan tud latinul és görögül. Ising feltételezi, hogy tudós eszmecseréik során Honter grammatikájának kéziratát is megbeszélték.²¹²

Abban valamennyi életrajz egyetért, hogy Honter 1530. március 1-jén mint „Johannes Georgii de Corona, artium magister Viennensis” néven iratkozott be a krakkói egyetemre. Amellett, hogy tanulmányokat folytatott, tanított is, mégpedig két helyen. Az egyik adatcsoporthoz az úgynevezett Ritterakadémián. Ezt az intézményt Piotr Tomicki (Tomicijus), Krakkó érseke és Lengyelország prímása alapította, a lengyel nemesifjak humanista szellemű képzésére.²¹³

A magyar vonatkozásokat illetően még fontosabb egy másik adat. Albertus Bassaeus Scebresinensis (Wojciech Basaj ze Szczebrzeszyna, 1562–64-ben a krakkói egyetem rektora) latin grammatikájának (*Observationum Grammaticarum libri quinque*, Krakkó, 1567) előszavában méltatja Honter nyelvtanirói tevékenységét:

Az örök emlékezetre méltó Johannes Honterus Coronensis, aki a krakkói egyetem professzorait hallgatta, igen sok mindenben osztozhat a régi grammatikusokkal a dicsőségben. Bizonyosság erre a két könyve, amelyeket a lengyel ifjúságra hagyott. Ezek anyagát Krakkóban a magyar közösségekben tanítványainak adta elő. A grammatika tudományát csodálatra méltó módon összefoglalva, tudományos módszerrel tette világossá, és tehetségéhez képest ki is bővítette.²¹⁴

Lehetséges, hogy Honter latin grammatikájának krakkói kiadása összefügg Sylvester János ottani tevékenységével. A krakkói magyar bursának

²¹² ISING, 1968, 47; ISING 1970, 192.

²¹³ ISING 1968, 48; ISING 1970, 192–193.

²¹⁴ „Johannes Honterus Coronensis, auditor professorum academiae Cracoviensis perpetua memoria dignus, non parum ademit laudis veteribus grammaticis cum duobus libris juventuti Polonae relictis, quos Cracovia in contubernio Ungarorum in gratiam suorum discipulorum profitebatur, miro compendio et docta methodo artem grammaticam illustrat et pro suo ingenio auget.” Idézi ISING 1970, 192–193.

1526–29-ben Sylvester is tagja volt.²¹⁵ A közösségnek többek között az is a feladata volt, hogy segítse azokat a tanulókat, akiknek nem megfelelő a latin nyelvtudásuk. Ising véleménye szerint ezt a célt szolgálta a Sylvester magyar kiegészítéseivel 1527-ben megjelent alapfokú kompendium, a *Rudimenta Grammatices Donati*. Ha ez valóban így volt, nem vet túlságosan jó fényt azokra a magyar hallgatókra, akik úgy vágtak bele egyetemi tanulmányaikba, hogy az elemi nyelvtani ismeretekre voltak rászorulva. Amikor Sylvester 1529-ben távozott Krakkóból, hiányzott a folytatás, ami a *Rudimentánál* magasabb szinten, mondattannal kiegészítve tárgyalja a nyelvtani tudnivalókat. Ising feltételezése szerint ezt a hiányt hivatott pótolni Honter munkája. Ez ugyanis már haladóknak készült, közepes nehézségi fokozatot jelentett.²¹⁶ Ha ez így történt, a magyar közösség igényeinek kielégítése jó alkalom volt a régebben munkában lévő kézikönyv megjelentetésére.

Honter rövid krakkói tartózkodásának terméke kozmográfiájának és latin nyelvtanának első kiadása. Mindkettő Matthias Scharffenberg nyomdájában készült. A grammatika 1530 végén látott napvilágot, és Honter közvetlenül ezután hagyta el a várost.²¹⁷

Az első kiadásból példány nem maradt fenn, tartalmára a két évvel később megjelent második redakció ajánlásából lehet következtetni. A munka nemcsak a magyar kritikátörténet számára érdekes, hanem a lengyel humanizmus történetében is igen fontos helyet foglal el. Jelentőségét mutatja az ajánlás címzettjének és szerzőjének személye is.

Az ajánlás Severinus Boner fiának, Stanislausnak szól. Az apa, Severin (1486 k.–1549) kereskedőként kezdte pályáját, majd fontos gazdasági és pénzügyi feladatokat látott el I. Zsigmond király udvarában. A wieliczki kőszobányák adminisztrátora, Zsigmond harmadik felesége, Bona Sforza bankára volt. A királyi palota ügyeinek vezetőjeként (magnus procurator) ő irányította a kastély bővítését és a Wawel hegyén folyó egyéb építkezéseket. Részt vett Krakkó reneszánsz arculatának kialakításában: a főtéren álló házának mellvédjét itáliai mesterrel készíttette el. A Mária-templom Boner-kápolnájában temették el, síremléke feltehetően Hans Fischer nürnbergi művész alkotása.

²¹⁵ Sylvester krakkói tartózkodásáról részletesen: BALÁZS 1958a, 21–92.

²¹⁶ ISING 1968, 43; ISING 1970, 193–196.

²¹⁷ ISING 1968, 48; ISING 1970, 198.

Kiemelkedő szerepet vállalt az irodalom és a művészet támogatásában, humanista kört szervezett maga köré. Erasmussal is levelezett. Első házasságából két fia született, Jan (1516–1562) és Stanislaus (1523–1560). Jan tanulmányútja során 1531-ben Freiburgban öt hónapig Erasmus házában lakott. Erasmus a két fiúnak címezte Terentius-kiadásának (Bázel, 1532) ajánlását. Figyelmességét az apa, Severin Boner az alkalom tiszteletére készíttetett két aranyéremmel hálálta meg: az egyikre Zsigmond király, a másakra saját arcképét verette.²¹⁸ Honter jelentőségét illetően nem lebecsülendő, hogy művét egy olyan személynek ajánlják, akit Erasmus is hasonlóképpen megtisztelt.

Az 1532. évi krakkói Honter-kiadás ajánlásának a szerzője sem akárkí. Franciscus Mymer (Franciscus Mymerus Silesius, 1500 k.–1564 után) lengyel humanista munkásságából kritikatörténeti szempontból különösen fontos a népnyelvek iránti érdeklődése. Háromnyelvű, latin–német–lengyel kiadványt szerkesztett Murmellius alapján,²¹⁹ amelyet az idősebb Boner-fiúnak, Jannak ajánlott.

Honter latin grammatikájának szóban forgó ajánlását érdemes részletesen ismertetni, mivel akkor is számos fontos információt tartalmaz, ha leszámítjuk a szokásos humanista álszerénységet és valódi szerénységet. Kitűnik belőle, hogy a két évvel korábbi, első megjelenést is Mymer gondozta. Már akkor úgy tervezte, hogy a kisebbik Boner-fiúnak, Stanislausnak fogja ajánlani, de aztán másképp döntött. Sokan ugyanis figyelmeztették, hogy a fiú még túl fiatal az ilyesmihez (Stanislaus akkor hétéves volt). Így hát, jöllehet már készen is volt az ajánlólevél, úgy rendelkezett, hogy mégse nyomtassák ki, nehogy nevetségessé váljon. Ezért maradt üresen az első kiadásban a második levél mindkét lapja. Néhány nappal azután, hogy a munka napvilágot látott, Mymer már abból tanított az akadémián. A munka híre hamar elterjedt a tanárok és minden tudós ember között Lengyelországban. Nagy sikert aratott, az összes példány el is fogyott. Napról napra egyre többen keresték, de hiába, ezért meg kellett ígérnie az újabb kiadást. Ennek hallatára igen sokan elmondták a véleményüket, javaslaikat. Volt, aki a latin kifejezéseket lengyelül is szerette

²¹⁸ BIETENHOLZ 1985 1, 166–168; GLOMSKI 2007, 16.

²¹⁹ FRANCISCUS MYMERUS, *Dictionarius trium linguarum: Latine, Teutonice et Polonice potiora vocabula continens nunc denuo pluribus in locis auctus in titulis per seriem alphabeti concinnatus tum peregrinantibus tum domi desidentibus et quibuslibet tribus loqui linguis cupientibus maxime necessarius et utilissimus* (Krakkó: Hieronymus Vietor, 1528). Reprint kiadása: Krakkó, 1997.

volna látni, mások a nehezebben érthető szavak magyarázatát hiányolták vagy több példára tartottak igényt; egyesek szerint a névszó-, mások szerint az igeragozásnál kellene a magánhangzók hosszúságát vagy rövidségét jelölni – se szeri, se száma nem volt a különféle kívánságoknak. Azt a nehéz feladatot azonban senki sem vállalta, hogy minden igénynek eleget tegyen, ehelyett azt hangoztatták: a legkevesebb fáradságába Mymernek kerülne az összes javasolt változtatást elvégezni. Sokáig tiltakozott ellene, nehogy úgy tűnjék, mintha más vetését ő akarná learatni. Végül azonban a nyomdász, Marcus Scharffenberg (egyébként Mymer nagybátyja) és más jó barátai addig kérlelték, amíg meggyőzték: Honternak használ a legtöbbet, ha egyrészt kijavítja az első kiadás nyomdahibáit, másrészt teljesíti a tudós embereknek azokat a kívánságait, amelyek a kézikönyv még hasznosabbá tételét szolgálják. Nekifogott hát a munkának, vigyázva arra, hogy sem a szerző, sem saját tekintélyén ne essék csorba. Így, ha az első kiadást nem is, de ezt a másodikat már Stanislausnak ajánlhatja.²²⁰

A szövegből kitűnik, hogy a többi latin nyelvtanhoz képest az átdolgozás legfőbb újdonsága a lengyel kiegészítés. Saját hozzászólataira Mymer a címlapon hívja fel a figyelmet: esedezik az olvasóhoz, hogy ha tudni szeretné, mi mindent adott hozzá az első változathoz, ne restellje legalább az ajánlólevelet elolvasni.²²¹ Szokatlan, hogy ilyen módon céloz munkájának újszerűségére. E megjegyzésnek nemcsak tartalmából, de megfogalmazásából is bizonyos ironiára következtethetünk. Erre utal az adott kontextusban túlzónak tűnő „oro” kifejezés az inkább ideillő „rogo” vagy „peto” helyett. A „ne pigeat” és a „saltem” használata akár önironikus is lehet – mintha Mymer maga sem venné egészen komolyan saját munkáját.

3. 3. 6. 2. Krakkótól Brassóig

A Honter-grammatika használhatóságát és népszerűségét bizonyítja a sok későbbi kiadás. Az életmű legavatottabb kutatója, Gernot Nussbächer 2001-ben megjelent összefoglalója a krakkói redakciókat tekinti át.²²² Más helyen

²²⁰ HONTER 1532, A1v–A2r. Tudomásom szerint az ajánlás szövegét először Adam Jocher közölte (JOCHER 1840 I, 172–173.), azóta többen is idézték.

²²¹ „Si lector scyre desideras, quae huic secundae impressioni accessere, ne pigeat oro prae-eliminarem saltem epistolam perlegere.”

²²² NUSSBÄCHER 2000, 153–156.

felsorolja a brassói megjelenéseket is.²²³ Nyilvántartásai 15 krakkói és 4 brassói teljes vagy töredékes meglévő, vagy okkal feltételezhető nyomtatványt tartalmaznak. A régebbi könyvészeti irodalomból nem veszi figyelembe azokat a tételeket, amelyekről az idők során kiderült, hogy bizonyosan tévedésnek minősíthetők vagy legalábbis erősen kétségesek. Mindazonáltal nem tartok feleslegesnek – már csak tudománytörténeti szempontból sem – egy olyan áttekintést, amelyik feltűnteti valamennyi korábban felvetődött lehetőséget. (Lásd a *Függelék* 3. táblázatát!)

A Nussbächer által fel nem vett redakciókról a szakirodalom legnagyobbbrészt meggyőzően bizonyítja, hogy valóban nem kell számolnunk velük.²²⁴ Egyetlen adatcsoporttal kapcsolatban azonban nem talákoztam olyan érvekkel, amelyek indokolnák a figyelmen kívül hagyását. Ez pedig – ha egy valaha mégis létezett kiadásra utalna – alighanem az egyik legfontosabb megjelenés lenne.

A régi lengyel bibliográfiák és irodalomtörténetek Estreicherig bezárolag megadják egy 1532-ben Vietornál megjelent kiadás címleírását, ami eltér az első ismert, Scharffenbergnél nyomtatott változattól. A legkorábbi hivatkozások a *Janociana* 1776-ban megjelent kötetére vonatkoznak. Ott az alábbi címleírás olvasható:

IOANNIS HONTERI CORONENSIS DE GRAMMATICA LIBRI DVO.
Quorum prior est de octo partibus orationis, posterior de syntaxi, figuris,
et ratione carminum. Adiecta est vocabulis expositio Polonica. IMPRESSI
CRACOVIAE, PER HIERONYMUM VIETOREM. ANNO PARTUS
VIRGINEI MDXXXII.

Ezt később többen idézik.²²⁵ A címleírásban az a legfeltűnőbb, hogy kiemeli a lengyel kiegészítéseket. Ez teljesen indokolt, hiszen az eredeti Honter-féle változathoz képest ez a legfontosabb különbség. Világosabb beszéd, mint Mymer fentebb említett, körmönfont célozgatása a címlapon az ajánlásban hírül adott újdonságra. A sajtó alá rendező Mymer bizonyosan jó kapcsolatban volt Vietorral is, hiszen a korábban említett háromnyelvű szótára is nála jelent meg. Ha a Honter-grammatika valóban annyira

²²³ NUSSBÄCHER 1999, 22.

²²⁴ BORSA 1963, 266.

²²⁵ *Janociana* 1:125; BENTKOWSKI 1, 204; MECHERZYŃSKI 1833, 79; JOCHER 1840, 74 (655c) ESTREICHER, 18, 259.

sikeres volt – amit a későbbi sok megjelenés is igazol –, egyáltalán nem tűnik elképzelhetetlennek, hogy a nagy keresletre való tekintettel ugyanabban az évben két nyomda is kibocsássa. Ugyanez történt 1535-ben is: Ungler is és Vietor is újranyomta. Vietornál később többször is megjelent a munka. Jól ismert, már csak magyar kritikátörténeti összefüggései okán is, Vietor érdeklődése a nemzeti nyelvek iránt. Az lenne érthetetlen, ha egy lengyel párhuzamokkal ellátott latin grammatika éppen nála nem jelent volna meg, amint elkészült. Egyébként Ising is tényként kezeli, hogy Vietor már 1532-ben újranyomta Mymer átdolgozását,²²⁶ így – Nussbächerrel ellentétben – nem 15, hanem 16 krakkói kiadásról beszél. Mindezek alapján nem zárnam ki az 1532. évi Vietor-féle kiadás lehetőségét, amelyről a 18. század végéről a fentebb idézett pontos címleírás is fennmaradt.

A további kiadások közül a következő fontos változat Honter átdolgozása. Az 1538. évi Vietor-féle krakkói edíció címlapján jelenik meg először a később sokszor megismételt kitétel: „most végre a szerző által alaposan átdolgozott, a legmegfelelőbb szabályokkal és példákkal minden eddig megjelentnél bővebben kiegészített [kiadás]”.²²⁷ Ising számos példát idéz a grammatikai rész újdonságaiból, részletesen kifejti az átdolgozás körülményeire vonatkozó elképzeléseit.²²⁸ A poétikai részben a korábbiakhoz képest lényeges eltérések nincsenek. A műfajelméletben az enarrativum alcsoportjainak meghatározásánál elmaradnak a példák, Theognisz, Livius, Hésziodosz munkái.²²⁹

3. 3. 6. 3. A brassói kiadások

A magyar kritikátörténet számára a legfontosabbak a brassói megjelenések. Egyetlen teljes példány ismert, az 1567. évi kiadásból.²³⁰ Címlapján mindössze ennyi áll:

²²⁶ ISING 1968, 51.

²²⁷ „Nunc demum diligenter ab auctore recogniti, supra omneis quae hactenus in publicum prodierunt, editiones, optimis regulis, exemplis locupletati.”

²²⁸ ISING 1968, 51–53. Ebből a redakcióból Szentpéterváron őriznek egy példányt, ehhez nem jutottam hozzá. A következő évben ugyancsak Krakkóban, de a Scharffenberg-nyomdában készült változatból nem ismert példány. Az ezt követő, 1541. évi Scharffenberg-kiadás viszont Krakkóban megvan, elektronikus formában elérhető. Vö. NUSSBÄCHER 2003, 23.

²²⁹ HONTER 1541, K2v.

²³⁰ HONTER 1567.

Compendii Grammatices libri duo.

I. H. C.

M.D. LXVII.

Felépítése és tartalma alapvetően megegyezik a korábbi változatokéval. Az első könyv, az alaktan a nyolc beszédrész, azaz a szófajok tudnivalóit ismerteti. A második könyv első része a mondattan. A névszók, majd az igék szintaxisa után következik egy-egy fejezet a különböző jelentéstartalmakhoz tartozó esetekről és a személytelen igék constructiójáról. Innentől 21 lap terjedelemben kerül sor a poétikai ismeretek kifejtésére.²³¹

A figurákról szóló fejezet a metaplasmusnak 14, a schemának 24, a tropusnak 29 fajtáját tárgyalja, a definíciókat példával szemléltetve. A költészethez kapcsolódó általános fogalmak és műfaji csoportok is előkerülnek, ezekre később még visszatérek. A verstani tudnivalók sorában sok egyéb mellett 22 versláb is bemutatásra kerül. (Lásd a *Függelék* 4. táblázatát!)

Legszembetűnőbb különbség a krakkói edíciókhoz képest, hogy elmaradnak a lengyel kiegészítések. Ez természetes, hiszen erre Brassóban semmi szükség nem volt. Az már kevésbé magától értetődő, hogy a százszok reformátora miért nem közölte azokat a német párhuzamokat, amelyek – amint a későbbiekben lesz róla szó – legfőbb mintájánál, Aventinusnál igen bőségesen találhatók. Honter Aventinus német magyarázatait latinra fordítva közölte. Ezt Ising is szóvá teszi, de az okát ő sem tudja.²³² Más nem tehetünk, mint hogy megállapítsuk: Honter szintiszta latin grammatikával kívánta a brassói diákokat eligazítani a nyelv rejtelseiben. Ha még a németet sem vette át forrásaiból, a magyart igazán nem kérhetjük számon rajta.

A poétikai rész szövegében az előzményekhez képest kisebb változtatások figyelhetők meg. A schema fajtáinak tárgyalásánál a korábbi Diallyton vel Asyndeton csak Asyndeton néven szerepel.²³³ Új elem a Lithotes, meghatározással és példával: „cum minus dicentes plus affirmamus, ut Nec munera sperno.” [Verg. Aen. VII. 161.]²³⁴ A verslábak akcidenái közül kimarad a metrum.²³⁵ A verslábak kiegészülnek a következőkkel: Ionicus

²³¹ HONTER 1567, K1r–M3v.

²³² ISING 1968, 45–46; ISING 1970, 197.

²³³ HONTER 1567, K3r.

²³⁴ *Uo.*, K3v.

²³⁵ *Uo.*, L1r.

minor, Ionicus maior, Epitritus, Paeon.²³⁶ További apró eltérésekről a későbbiekben még lesz említés.

Schwartz Erzsébet disszertációjában az 1549. évi krakkói kiadás alapján ismerteti a munka felépítését, főbb tartalmi sajátosságait. Észrevételei a brassói változatra is igazak. Érvényesíti a magyar kutató szempontjait: kiemeli azokat a területeket, ahol magyarországi viszonylatban Hontert elsőbbség illeti meg. Az anyag áttekinthető elrendezésével kapcsolatban írja: „Első pillanatban megállapíthatjuk, hogy ilyen táblázatos felállítást Honternél találunk legelőször.”²³⁷ Molnár Gergellyel összevetve leszögezi, miben előzte meg a kolozsvári mestert: „Honter az első magyarországi grammatikus, ki syntaxis-szal is foglalkozik”²³⁸ A poétikai részről rövidebben szól. Hangsúlyozza jelentőségét: „Honter az első magyarországi grammatikus, aki nyelvtanához verstant is csatolt.”²³⁹ A forrásokat illetően megállapítja: „Honter nyelvtana beosztásában Melanchthont követi.”²⁴⁰ A számításba vehető minták között említi még Donatust és Priscianust is. A régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiájában a grammatika forrásairól Schwartzra hivatkozva ez olvasható: „Elsősorban Melanchthon hatása mutatható ki, akinek beosztását Johannes Honter szorosán követte.”²⁴¹

Leginkább a nyelvtudomány történetére tartozik annak vizsgálata, hogy a szorosabb értelemben vett grammatika hogyan függ össze Melanchthon vonatkozó kézikönyveivel. A poétika forrásait illetően azonban Melanchthon vehető a legkevésbé figyelembe. A praeceptor kapcsolódó munkái ugyanis alig néhány évvel Honter grammatikájának megjelenése előtt láttak napvilágot, és ezek igen kevéske poétikai ismeretet tartalmaztak. A későbbiekben aztán sokféleképpen kiegészítették az anyagot, de ezek a változatok az 1540-es, 50-es évektől terjedtek el és váltak a 16–17. század legtöbbszőr kiadott latin nyelvtanává.

Poétikai – vagy legalábbis verstani – tudnivalókról a nyelvtani összefoglalókon belül főképpen a prozódiaiban eshet szó. Grammatikájának első kiadásában azonban Melanchthon a diszciplína négy részét (ortográfia, prozódia, etimológia, szintaxis) előrebozsátva mindössze annyit említ,

²³⁶ *Uo.*, L3v.

²³⁷ SCHWARTZ 1942, 52.

²³⁸ *Uo.*, 80.

²³⁹ *Uo.*, 58.

²⁴⁰ *Uo.*, 47.

²⁴¹ RMNY 223.

hogy a prozódia a hangsúlyokról tanít, és latinul *accentus*nak hívják.²⁴² A kompendiumban a továbbiakban nem tér vissza erre a témára; ez tette szükségessé, hogy a következő évben a szintaxishoz kapcsolódva részletebben kidolgozza a prozódiai anyagot.²⁴³

Honter a Melanchthonénál részletezőbb meghatározásokat követi. A verslábat illetően nála is megvan az egyszerűbb megfogalmazás, de közöl egy kimerítőbb definíciót is:

Melanchthon

Honter

Pes est aliquot syllabarum constitutio,
ut amor.²⁴⁴

Pes est syllabarum constitutio.²⁴⁵

Pes est sublatio et positio duarum
plurimumve syllabarum spatio
comprehensa.²⁴⁶

A scansio esetében csak a különbség figyelhető meg:

Melanchthon

Honter

Scansio est metiri versum, et enumerare
pedes.²⁴⁷

Scansio est legitima metri in singulos
pedes distinctio ac dimensio.²⁴⁸

Erika Ising Melanchthon és Donatus mellett több forrást nevez meg. Megállapítja, hogy az alaktan Donatus *Ars Minor*ának szabad feldolgozása, bővítésekkel. Ezek közül sok Melanchthon grammatikájából származik, hol pontosan Melanchthont követve, hol némileg átalakítva. Honter a példák jelentős részét Jakob Heinrichmanntól (1497–1561) vette át. A kortárs humanista latin nyelvtanát első megjelenése (*Institutiones Grammaticae*, Hagenau, 1506) után szinte évenként újra meg újra kiadták. Német

²⁴² „Prosodia, quae docet accentus, ut libere, libère. *προσῳδία*, latine *accentus*.” CR 20:245.

²⁴³ A mondatban első megjelenésében (Hagenau, 1526): Prosodia: C8r–D5v. CR 20:375–390.
²⁴⁴ CR 20:385.

²⁴⁵ HONTER 1532, I3r

²⁴⁶ *Uo*, K1r.

²⁴⁷ CR 20:389.

²⁴⁸ HONTER 1532, I4v.

nyelvterületen egészen addig a latintanítás legfőbb kézikönyve volt, amíg Melanchthon ki nem szorította.

Ising meglátása szerint Honter Melanchthonnál és Heinrichmann-nál is nagyobb mértékben követte Aventinust. Nyelvtanának első változatát (*Grammatica omnium brevissima et utilissima, mirabili ordine composita*, München, 1512) terjedelmesebb kidolgozása követte (*Rudimenta Grammaticae de octo partibus orationis constructione*, Augsburg, 1517). Legfeltűnőbb az áttekinthető, táblázatos elrendezés átvétele.²⁴⁹ Aventinus számításba vétele a fentebb említett személyes kapcsolat miatt is kézenfekvő.

A poétikai rész, ahogyan azt Ising, és az ő nyomán mások is megemlíti, Diomedesnek alapul. A késő antik szerzőre Honter – vagy Mymerus? – maga is hivatkozik. Az első ismert kiadásban (Krakkó, 1532) a versláb akcendenciái közül az arsisra és a thesisre vonatkozóan a margóra nyomtatott megjegyzés a további részletekért Diomedeshez és Despauteriushoz utalja az olvasót.²⁵⁰ A későbbi változatokból ez a marginália kimaradt.

A késő antik szerző terjedelmes grammatikai összefoglalójának²⁵¹ harmadik könyvében részletezte a poétikai ismereteket. Munkája századokon keresztül a vonatkozó ismeretek egyik legfőbb tárháza volt. Az egyes részletkérdések bemutatásához bőven szolgálhatott mintául. A költészet és a műfajelmélet fogalmainak meghatározásában Honter – mint oly sokan – Diomedest követi, a definíciókat helyenként kissé leegyszerűsítve. Érdekes véletlen, hogy az egyetlen teljes egészében fennmaradt brassói Honter-kiadás megjelenésének évében, 1567-ben látott napvilágot Kolozsváron Károlyi Péter poétikaként elhíresült prozódiai kézikönyve,²⁵² amelyről a következő fejezetben lesz szó. Az említett témákhoz kapcsolódó meghatározásai ugyancsak Diomedesre vezethetők vissza, amint arra már Bán Imre rámutatott, ismertetve Károlyi definícióit.²⁵³ (A *Függelék* 5. táblázatában párhuzamosan közlöm Diomedes, Honter és Károlyi műfajelméleti meghatározásait.)

A további hivatkozott szerzőkről a Honter-szakirodalomban nem esik szó. Az idézett margináliában említett flamand humanista, Despauterius

²⁴⁹ ISING 1968, 43; ISING 1970, 193–196.

²⁵⁰ „De Arsi et thesi legitio Dio. li 2. et Desp. li 1. artis versificatoriae.” HONTER 1532, 13r. A második könyvre való hivatkozás tévedés vagy nyomdahiba, lásd a továbbiakat!

²⁵¹ DIOMEDES 1857, 297–529.

²⁵² KÁROLYI 1567.

²⁵³ BÁN 1971, 11–12.

(Jan de Spauter, 1480–1520) munkássága a 16. század első évtizedeire esik. Verstana (*Ars versificatoria Ioannis Despauterii Ninivite, Strassburg, 1512*) a kor legrészletezőbb kézikönyvei közé tartozik, sok kiadást ért meg.

Az első ismert Honter-kiadásban (Krakkó, 1532) a könyvecske legvégén ez áll:

Ha valaki a többi versforma szabályait pontosabban meg szeretné ismerni, forduljon a horatiusi ódákhöz. Mivel ugyanis a lírikusok versformáinak egyes fajtái minden esetben pontosan ugyanezekből a verslábakból állnak, főleg szószerelésnek tűnik minden példát itt előhozni. A komikus metrumokról pedig a rövidség nem engedi, hogy bármit is szóljunk.²⁵⁴

Ugyanígy végződik a Honter-féle átdolgozás általam elért első (Krakkó, 1541) kiadása.²⁵⁵ Itt tehát nem elméleti kézikönyvre, hanem egy primér alkotó költői műveire hivatkozik a szerző. Ez azért fontos, mert megjelenik az az antikvitásból eredő követelmény, amelynek figyelembevétele egy-egy diszciplína elsajátításának alapvető feltétele. Mint már volt róla szó, a *ratio–auctoritas–consuetudo* hármasságában a *ratio* (vagy *ars*) a szabályok elméleti megfogalmazását jelenti, az *auctoritas* a mértékadóknak ítélt tekintélyek, elsősorban klasszikus költők, írók, akiket követni érdemes. A *consuetudo* a mindenkor szerző saját korának irodalmi gyakorlata. Honter kortárs auctorokat nem említ.

Az egyetlen ismert teljes brassói nyomtatványban (1567) a fentiek helyett ez áll: „A többi versforma szabályait Horatius ódáiból és Servius *Centimetrum*ából lehet megismerni.”²⁵⁶

A késő antik grammatikus, Servius Maurus Honoratus könyvének kilenc fejezetében valóban pontosan 100 versformát ismertet, alapos példatár a kérdés tanulmányozásához. A 16. században is sokszor megjelent,

²⁵⁴ „Si quis rationem caeterorum exactius velit cognoscere, ex odis Horatianis petat. Nam cum singula genera carminum Lyricorum certis et iisdem pedibus perpetuo constant, superfluum videbatur omnia exempla sigillatim hic ponere. De metris vero comicis brevis ipsa non sinit nos quicquam dicere.” HONTER 1532, K4r.

²⁵⁵ HONTER 1541, L3v.

²⁵⁶ „Caeterorum carminum ratio ex Odis Horatii et Centimetro Servii cognosci potest.” HONTER 1567, M3v.

gyakran Horatius költeményeivel és más grammatikusok, például éppen Heinrichmann műveivel együtt.²⁵⁷

*

Hosszasan lehetne összehasonlítani a Honter-grammatikát a legkülönbözőbb nyelvtani és verstani kézikönyvekkel, hiszen egy összesítés szerint a 16. század végéig Európa-szerte közel 200 prozódiai szakmunka jelent meg nyomtatásban, önállóan vagy grammatikai összefoglalók részeként.²⁵⁸ Ezekből bőven jutott a század első évtizedeire is. Mégsem volna különösebb értelme tucatjával végigböngészni a hasonló kompendiumokat, hiszen kisebb-nagyobb különbségekkel az antikvitásból eredő, évszázadokon keresztül ható, ismét és ismét újrarendszerezett metrikai és poétikai ismereteket dolgozzák fel. Lehetetlen eldönteni, ki kitől mit vett át, ki milyen minták alapján állította össze anyagát, melyek voltak egyéni megfigyelései. A hagyomány áttekinthetetlen szövevényt alkot. Jellemző példa az Aventinus egyik kiadásának címlapján olvasható felsorolás: a szerző grammatikai összegzését „Varro, Cicero, Quintilianus, Diomedes, Phocas, Aelius Donatus, Servius, Priscianus, Terentianus, Martianus Capella” munkáiból, és „más igen híres szerzők tanulmányozása alapján” állította össze.²⁵⁹

Így igazán eredetiségről nem beszélhetünk; mindazonáltal, ha az egyes szerzők logikusan felépített, áttekinthető, minden lényeges ismeretanyagot és szemléletes példákat tartalmazó összefoglalót szerkesztettek, nem vitathatjuk munkájuk önállóságát. Ha fáradozásuk eredményeként színvonalas, könnyen tanulható kézikönyv jött létre, ez mindenképpen értékelendő teljesítmény.

Latin nyelvtanát Honter a többi tankönyvével együtt 1539-től a brassói iskola számára adta ki, így a tanulók névsora alapján képet alkothatunk róla, kiknek kellett használniuk. Szentmártoni Szabó Gézának köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet: 1549-ben Károlyi Gáspár is az intézményben tanult.²⁶⁰ És mivel nyomtatásban többször is megjelent könyvről van szó, a brassói diákokon kívül sokaknak másoknak is a kezébe kerülhetett.

²⁵⁷ Egy kiadás, amelyik akár Honternek is a kezébe kerülhetett: HEINRICHMANN 1520.

²⁵⁸ JÜRGEN 1989.

²⁵⁹ AVENTINUS 1522.

²⁶⁰ Vö. SZABÓ A. 1984, 195; BOTTYÁN 1976, 274; SCHIEL 1863.

Ismereteink szerint Honter latin grammatikája a magyar művelődés-történetben elsőként rendszerezi a poétikai tudnivalókat, az ismertetett tartalommal, 21 lap terjedelemben. Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak jelentőségét, hogy a 16. század közepén a történelmi Magyarország területén megjelent egy olyan munka, amelyik teljes mértékben megfelel az igényességgel szemben támasztható fenti követelményeknek. Ez fontos helyet biztosít számára a kritikátörténetben.

3. 3. 7. Károlyi Péter

Károlyi Péter prozódiai kézikönyve²⁶¹ már nem egy latin grammatika részeként, hanem önállóan jelent meg Kolozsváron, 1567-ben. Irodalomelméleti vonatkozásaival Bán Imre foglalkozott.²⁶² Forrásairól Károlyi maga nyilatkozik az ajánlásban.²⁶³ Egyetérthetünk Bán Imrével, aki így ír:

[...] Károlyi Vidát, Scaligert, Micyllust és „praesertim” Gualtherust említi bevezetésében. Nyugodtan megállapíthatjuk, hogy ez utóbbi „főleg” nagyjából kizárólagosságot jelent. Károlyi művét Rudolphus Gualtherus: *De syl-labarum et carminum ratione libri duo* c. művéből kompilálta.²⁶⁴

Később így folytatja:

Scaliger Poétikájának legcsekélyebb nyomát sem tudjuk megállapítani Károlyi művében, neve nyilván a jólértésültség igazolására került a Heltai-kiadvány bevezetésébe, hat évvel a lármásan hadakozó olasz–francia humanista könyvének megjelenése után. Micyllus nehezen hozzáférhető művét ezúttal nem tudtuk megvizsgálni.²⁶⁵

²⁶¹ KÁROLYI 1567.

²⁶² BÁN 1971, 9–13. Részletesebben: BÁN 1970.

²⁶³ A poétikai tanulmányok szükségességéről szólva: „Viderunt hoc multi praestantes viri, ideoque de Poëtica conscriptos libellos discentibus relinquerunt, Horatius, Hieronymus Vidas, Iulius Scaliger, Micyllus, & plurimi alii, quorum omnium studium laude dignissimum est. Ex horum illustrium virorum, ac praesertim Gualtheri libris, iuventutis causa superioribus mensibus vulgaria quaedam praecepta bono studio conscripsi, & meis auditoribus proposui, ut hac quoque in parte pro mea tenuitate studia eorum iuvarem.” KÁROLYI 1567, A3v–A4r.

²⁶⁴ BÁN 1970, 563.

²⁶⁵ Uo., 565.

Valóban igen szembetűnő a hasonlóság a svájci teológus, Rudolf Walther kompendiumával. A kolozsvári kiadvány címében, terjedelmében, szerkezetében ehhez hasonlít a legjobban, gyakran szó szerint követi. A minta folyamatos szövegét Károlyi kérdés-felelet formában dolgozza fel. Horatius és Vida tankölteményei szemléletükben igen, felépítésükben és megfogalmazásukban annál kevésbé hasonlíthatók össze a tankönyvül szolgáló módszeres összefoglalókkal.

A megnevezett szerzőkön kívül az „és igen sokan mások” kilétének felderítése már nem lenne könnyű feladat. Mint már az előző fejezetben is említettem, a 16. század végéig Európa-szerte közel 200 nyomtatásban megjelent prozódiai szakmunkáról van tudomásunk.²⁶⁶ Az egyes szerkesztők felfogása sok tekintetben különbözhet; egyéni megoldásaikat másokéval összevetve értékelhetjük munkájuk önállóságát, bár a sok évszázados retorikai-poétikai hagyomány ismeretében túlzott mértékű eredetiséget nem várhatunk. Károlyi Pétert illetően az apró eltérések regisztrálása helyett ez alkalommal elégedjünk meg munkája felépítésének meghatározó elemeivel.

A Bán Imre által nem vizsgált Micyllus-kézikönyvre azért érdemes egy pillantást vetni, hogy lássuk, a „hagyomány és lelemény” korabeli vitájában Károlyi melyik oldalon áll. A korszak nagy hatású teoretikusának, Micyllusnak az újításával szemben a tradíciókhoz ragaszkodó Gualtherust követi: közvetlen mintája nyomán a két fő rész a hagyományos sorrendben épül egymásra.

Micyllus (Jakob Moltzer) Melanchthon barátja volt, már csak ezért sem lett volna illő említés nélkül hagyni. Volt már szó a praeceptor latin grammatikájának Micyllus-féle átdolgozásáról, amit Kolozsváron is jól ismertek, hiszen a városban 1556-ban és 1570-ben is megjelent. Micyllus saját szerkesztésű metrikájához Melanchthon írt ajánlást, nem fukarkodva az elismerő jelzőkkel.²⁶⁷

Metrikai tankönyvében a szerző előrebecsátja, hogy az anyag előadásában nem az általánosan elterjedt módszert követi. Míg mások az egyes szótagok tudnivalóival kezdik mondandójukat, és azt követően térnek át a versmértékek fajtáira és összeillesztésükre, ő éppen ellenkezőleg jár el: munkája első részében tárgyalja a különféle versfajták tulajdonságait és felépítésüket, a második könyvben szól a szótagok időtartamáról,

²⁶⁶ JÜRGEN 1989.

²⁶⁷ MICYLLUS 1539, *5r–*7v.

a harmadikban pedig a kapcsolódó szabályokról.²⁶⁸ Hasonló példát egy tudományág fő részterületeinek a felcserélésére majd a logikai irodalom tárgyalásánál fogunk látni: Molnár Gegely a dialektika „megtaláló” és „ítéletalkotó” részének hagyományos sorrendjét fordította meg.

Micyllus metrikájának megjelenése után három évvel látott napvilágot Gualtherus kompendiuma. Bevezetőjében az újítással szemben a hagyományos előadásmód mellett foglal állást. Egyáltalán nem tartja abszurdumnak, hogy a verstani tudnivalókat általában a szótagokkal kezdik. Nagyon is jól ismeri azokat, akik úgy vélik, hogy először a versek helyes és szabályos felolvasását és hangsúlyozását kell elsajátítani, mielőtt a verslábakat megtanulnák. Mégsem képes belátni, hogyan tudná a tanuló a verslábakat felismerni és a verset elolvasni, ha nincs tisztában a szótagok időtartamával. Éppen azért, hogy ez ne lehessen akadály, az első könyvben a szótagok tulajdonságairól értekezik, amilyen röviden csak lehet. Ez után következnek a versek megszerkesztésének szabályai, az egyes fajták eredetével, erényeikkel és hibáikkal együtt, már amennyire a célul kitűzött rövidség lehetővé teszi.²⁶⁹

Károlyi kézikönyvének elemzése során Bán Imre különös figyelemmel fordul a költészetre vonatkozó általános megállapítások felé. Ezek közé tartozik a második könyv elején a kapcsolódó fogalmak tisztázása. Károlyi „szemelgető, rövidítő módszerét” bemutatva Bán Imre idéz néhány Gualtherus-szövegrészt, majd az egyes citátumok után közli, amit a kompilátor az adott szakaszból átvett.²⁷⁰

²⁶⁸ „Atque hoc diverso quodam modo fecimus, atqui vulgo solent. Nam ut caeteri a syllabarum praeceptis ac traditione plerunque incipiunt, posteriore autem loco ad metrorum species et compositionem descendunt, ita nos contra, priore quidem operis instituti parte ea quae ad versuum cuiuscunque generis naturam et constitutionem pertinent, proseguenda, syllabarum autem quantitates, et earum regulas in posteriorem partem differendas censuimus.” *Uo.*, Iv.

²⁶⁹ „Solent fere, qui de ratione Carminum hactenus scripserunt, ab ipsis incipere Syllabis, quod et nobis non absurdum esse visum est. Quamvis non ignorem primum quasi locum in hac arte discenda legitimam iustamque Lectionem et Enuntiationem Carminis obtinere, quae et Pedum cognitio iure praeposenda esse videatur: videre tamen non possum, quo nam modo puer et pedes intelligere et Carmen legere possit, qui Syllabarum quantitatem ignoret. Ne igitur haec res primum tyronem impediatur, primo statim libro de Syllabarum omnium natura quam brevissime disseremus. Secundo Carminum rationem una cum ipsorum origine, Virtutibus et Vitiis, quantum instituta brevis admittit, persequemur.” GUALTHERUS 1561, 6v.

²⁷⁰ BÁN 1970, 563–564.

Szempontunkból különösen érdekes a poétika, a poézis és a poéma megkülönböztetéséről és a poéta meghatározásáról szóló rész forrása, mert a kolozsvári tanár közvetlen mintájában itt fordul elő a gépies versfaragó és az ihletett írásművész összevetése. Károlyi sorait Bán Imre a következőképpen foglalja össze:

Átveszi Károlyi Diomedéstől a *poëtice* (= poetica). *poësis*, *poëma* hármas tagolását is: jelentésük nem azonos a maival. A *poëtice* a költészet egészét jelenti, minden olyan „metrikus struktúrát”, amely, megfelelő ritmusban, kitalált vagy igaz dolgokat ad elő hasznosság és gyönyörködtetés céljára („ad utilitatem, voluptatemque accommodata”). A név a görög ποιεό szóból származik. A *poësis* a költő egy-egy egész műve, míg a *poëma* egy-egy mű bizonyos része. [...] A *poëta* „a tárgy alapos megfontolásával kitalált vagy igaz, de hasznos dolgokat a metrikus beszéd módszerével (metrico orationis genere) ír meg”.²⁷¹

A poézishez kapcsolódó fogalmakat illetően ezúttal Gualtherus és Károlyi szövegét teszem egymás mellé, hogy az egyezések és különbségek könnyen áttekinthetők legyenek.

Gualtherus	Károlyi
I. De Poëtica, Poësi, Poëmate et Poëtis	De Poetica
Poëtica igitur est (ut Diomedes definit) fictae veraeve narrationis congruenti rhythmo vel pede composita metrica structura, ad utilitatem voluptatemque accommodata.	Quid est Poëtice? Est, definitione Diomede, fictae aut verae narrationis congruente rhythmo vel pede composita metrica structura, ad utilitatem, voluptatemque accommodata.
Poësis est totus poëtae liber, aut (si mavis) totum a poëta constructum opus, quale est Ilias tota, aut Odyssea, Aeneis, Metamorphosis aut tale quidpiam.	Quid est Poësis? Poësis proprie dicitur, opus totum a Poëta constructum, ut, Homeri Ilias, aut Odyssea, Virgiliï Aeneis, Ovidiï Metamorphosis.

²⁷¹ BÁN 1971, 11–12.

Poëma vero eiusdem pars est, ut si ex toto Homeri opere vel armorum vel castrorum aut alterius cuiusdam rei descriptionem excerptas. Quare omnino ita haec duo inter se differunt, ut apud Dialecticos Totum a Partibus, aut Species a Genere differre docetur. Verum et haec differentia, ut et reliquae fere omnes, a Grammaticis confunditur, nec omnes in eam consentiunt.

Hinc autem huius studii professores aut artifices poiété, Poëtae dicebantur: non quidem ii, qui versum unum atque alterum componunt, aut eorundem compositionem cognitam et perspectam habent, sed qui iudiciores dignas et meditantur et in numeros redigunt cum utilitate et voluptate Lectorum.²⁷²

Quid est Poëma?

Est pars quaedam ex integro opere sumpta, ut si ex Homeri opere vel Armorum vel Castrorum descriptionem excerptas. Hac tamen differentia non semper apud scriptores observatur.

Quid est Poëta?

Est qui cum iudicio res utiles veras aut fictas metrico orationis genere conscribit, ut: Homerus, Virgilius, Hesiodus, Ovidius, Tibullus, Propertius, Horatius, Eobanus, Sabinus.²⁷³

A poetica és a poesis meghatározása lényegében megegyezik közvetlen mintájával, a poema és a poeta definíciójában viszont Károlyi rövidíti Gualtherus szövegét, ezáltal a leglényegesebb mozzanatokra összpontosít. Átveszi a példát, mely szerint a poema, a teljes mű egy részlete olyan, mint amikor Homérosz egész munkájából kiragadjuk a fegyverek és a táborok leírását. Utal arra is, hogy az írók nem mindig veszik figyelembe ezt a különbséget. Ugyanakkor elhagyja Gualtherus magyarázatát, aki a dialéktikusokra hivatkozva a rész és az egész, vagy a faj és a nem viszonyával szemlélteti a különbséget.

Károlyi a négy poétikai alapfogalom közül a legjobban a költő meghatározását egyszerűsíti. Gualtherus árnyalt megfogalmazásában nem azok szolgálnak rá a költő névre, akik egy s más verssorokat szereznek, és azokat a megismert és megtanult módon rakják össze, hanem azok, akiknek

²⁷² GUALTHERUS 1561, 52r.

²⁷³ KÁROLYI 1567, D4r–D4v.

mondandója előadásra érdemes, azt jól átgondolják és a megfelelő versmértékbe öntik, az olvasók hasznára és gyönyörűségére. Az európai poétikákat belengő „dulce et utile” a poetica, a költészet definíciója után itt másodszor is megjelenik.

Károlyi a poetica meghatározásában az évszázados hagyományt követve együtt említi a hasznos és a gyönyörködtetést, a poétát jellemezve azonban beéri annyival, hogy a költő – Bán Imre fordításában – „a tárgy alapos megfontolásával kitalált vagy igaz, de hasznos dolgokat a metrikus beszéd módszerével (metrico orationis genere) ír meg”.²⁷⁴ Ebben az esetben csak a hasznos emeli ki, nem ismétli meg a másik követelményt, a gyönyörködtetést.

Ajánlásában elmondja a szokásos közhelyet, mely szerint ahogy a többi tudomány esetében, ugyanígy a tárgyalt szakterületen is három dolog szükséges: a természetes adottság, a mesterségbeli ismeretek és a gyakorlás. Mert ahogy a föld sem lesz termékeny a maga természetétől, csak akkor, ha hozzájárul a csíráképes vetőmag, valamint a földművelő szakértelme és tapasztalata, ugyanígy a természettől adott alkalmasság sem elegendő a mesterség szabályai és a gyakorlás nélkül.²⁷⁵

Ezt a gondolatot erősíti a költő meghatározásánál, amikor a verstani ismeretek elsajátítására helyezi a hangsúlyt. A poétikai irodalom horatiusi közhelyét a zürichi teológus közvetlen követője, a kolozsvári tanár – 1566–68-ban a kolozsvári latin iskola rektora – a poeta definíciójában már nem vette át. Ez összhangban áll a könyvecske céljával, a szabályok minél egyszerűbb megtanulásával, amit a kérdésekre és feleletekre bontás is hivatott elősegíteni. Károlyi Péter formai megoldásából következtethetünk a hazai szükségletekre. Feltételezhetjük, hogy forrásainak átdolgozásával mintegy átmenetet kívánt teremteni a későbbi, magasabb szintű, esetleg külföldi tanulmányokhoz. (A poétikai érdekű meghatározások tágabb összefüggéseit lásd a *Függelék* 6. és 7. táblázatában!)

²⁷⁴ BÁN 1971, 11–12.

²⁷⁵ „Sicut igitur in reliquis disciplinarum generibus, ita in hoc quoque studio tria ego necessaria esse constituo, Naturam, artem & exercitium. [...] Nam ut non satis est agrum esse suapte natura foecundum, nisi semen quoque idoneum & agricolae solertia ac peritia accedat, ita naturae promptitudinem sine arte & exercitio mancam esse oportet.” KÁROLYI 1567, A2v–A3r.

Megemlíthetők Károlyi példaanyagának magyar és kortárs vonatkozásai. Többször idézi Janus Pannoniust.²⁷⁶ A *carmen phalecium* példajaként Szikszai Fabricius Balázs egy latin versezetét közli.²⁷⁷ Kortárs protestáns neolatin költőkre is hivatkozik (Eobanus Hessus, Georgius Sabinus).

A kötetet záró, Károlyit dicsérő latin versekből kitűnik, hogy szerzőik tiszttában voltak a rendszeres metrikai kézikönyv jelentőségével. A „*translatio Musarum*” közhelye Károlyira alkalmazva tartalmat nyer, hiszen a kolozsvári kiadás valóban hozzáférhetővé tette hazája számára a műsák által képviselt szellemi értékeket.²⁷⁸ Nem marad el a virágport gyűjtögető méhecskék toposza sem. Egyik méltatója azt is értékeli, hogy a körülményes összefoglalók helyett áttekinthetően tárgyalja a tudnivalókat.²⁷⁹

Érdemes az időben továbblépni, hogy láthassuk, hogyan alakul a magyar irodalmi gondolkodásban a költő jellemző vonásainak megítélése. 126 évvel Károlyi poétikája után jelent meg Gyöngyösi István Kemény Jánosról írott műve. A *Porábúl megéledett Főnix* utószavában a költészet mibenlétét illetően Gyöngyösi saját eljárásának lényegét Tinódiéval összehasonlítja így jellemzi:

[...] mivelhogy (amint fölyebb is említettem) a poésist is követtem ezen verses históriácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága

²⁷⁶ Például a repetitio szemléltetésére:

„Frigus et humor agunt, ut vexent corpora morbi
Ut nata intereant, frigus et humor agunt.”

(*Invehitur in Lunam, quod interlunio matrem amiserit*). KÁROLYI 1567, F6v.

²⁷⁷ *Uo.*, G2v–G3r.

²⁷⁸ Például:

„Authoris liber hic indicat optimam
Ad fontes celebres Pieridum viam
Musarum sapiens quos Latium tenet,
Illustrat patriam, et his generi suo
Cedit maxima laus, gloria nominis
Semper clara manet, nec moritur decus.”
Iohannes Bonifacius Debrecinus, *Uo.*, H6v–IIr.

²⁷⁹ „Sicut apes vario distendunt nectare cellas,
Sic Petrus cunctis utile legit opus.
Quae longis alii tradunt ambagibus, ipse
Carolus hic facili tramite cuncta docet.”
Iohannes Themesvari, *Uo.*, 14r.

végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolgok valóságát fejeztem ki a versek egyögyűségével.²⁸⁰

A gyakran idézett sorokat az életmű legavatottabb ismerője, Jankovics József a következőképpen értelmezi:

Gyöngyösi itt a magyar versírói hagyományról nyilatkozott. Saját ars poeticáját éppen Tinódival szemben fejtí ki. Őt meghaladva, az ő technikájának, előadásmódjának fogyatékoságait burkoltan bírálva fogalmazza meg a hagyománytól való elfordulás szándékát, önnön költészeti ideálját. A valósághoz való ragaszkodás helyett a holmi régi fabulás dolgok, hasonlatosságok, leleményes todalékok, vagyis a fikció, az igényes művészi megformálás tudatos programja szerint a nagyobb ékességre, a versek „kedvesebb voltára” teszi a nyomatékot.²⁸¹

Magam is utaltam Scaliger poétikájának hasonló tartalmú helyére, ahol a szerző az eseményeket egyszerűen megverselő fűzfapoétával a múzsák kegyeltjét állítja szembe, aki sajátos művészi eszközeivel, „költői leleményeivel” képes a dolgok mélyebb lényegét megragadó, igazi poézist létrehozni.²⁸² Bizonyára nem véletlen, hogy Károlyival, a *tanárral* szemben a *költő* Gyöngyösi István fogalmazza meg teoretikusan is: a verselés szabályait gépiesen alkalmazó, pusztán a hasznosságra törekvő versfaragóval szemben ő az olvasók tetszésére pályázva követi a poézist is. E felfogás határozott, magyar nyelvű megfogalmazására Károlyi Péter munkájának megjelenéséhez képest bő egy és negyedszázadot várni kellett.

*

A hazai kiadású grammatikai-poétikai irodalmat és európai mintáit áttekintve a legfontosabb jellemzőket az alábbiakban foglalhatjuk össze.

A nyugat-európai görög stúdiumokból közvetett magyar vonatkozása miatt kiemelendő Manuel Chrysoloras tevékenysége. A Konstantinápolyból

²⁸⁰ GYÖNGYÖSI 1693/1999, 199–200.

²⁸¹ JANKOVICS 1998, 200–201.

²⁸² BARTÓK I. 2007, 251–253.

Itáliába érkezett mester grammatikája erősen befolyásolta a későbbi tankönyveket. Guarino Veronese is Chrysolorastól tanult görögül, amint azt Janus Pannonius a Guarino-panegyricusban kétszer is megemlíti.

Véletlenszerűen fennmaradt és elérhető adatok tanúsítják különféle nyugat-európai görög nyelvkönyvek itthoni használatát. A hazai kiadású görög nyelvű munkákat illetően arra is tekintettel kell lennünk, hogy az iskolai szükségletek kielégítése, valamint Johann Honter és Valentin Wagner humanista érdeklődése mellett fontos szerepet játszott Brassó földrajzi helyzete: könnyebben kapcsolatba kerülhettek a Török Birodalom egyes területeivel, így ezen az úton is hozzájuthattak a felhasznált forrásokhoz.

A latin nyelvtanok között megtalálhatjuk a korszak legfontosabb szerzőinek munkáit. Leonhard Culmann a reformáció korának egyik legnépszerűbb grammatikusa. Tankönyveinek kiadásai, átdolgozásai, fordításai évszázadokon keresztül megőrizték nevét, nemcsak Európában, hanem Amerikában is. Ehhez képest a magyar szakirodalomból nem sokat lehet megtudni róla; munkásságnak ismertetésével ezt a hiányosságot igyekeztünk pótolni. Legnépszerűbb nyelvtankönyve, a *Methodus Donati* újabb és újabb hazai kiadásában egyre szaporodtak magyar kiegészítések. Ezek vizsgálata megszívlelendő kritikátörténeti tanulságokhoz vezet.

Melanchthon latin grammatikájának hazai kiadásában az idegen mintákból átvett német kiegészítések mellett szórványosan magyar értelmezések is megjelennek.

Megkülönböztetett figyelmet érdemel Molnár Gergely Linacre-kiadása. A szakirodalom szerint a kolozsvári edíció forrása az angol humanista eredetileg angolul írt elemi latin nyelvtanának, a *Rudimenta Grammatices*nek (1523) Buchanan által készített latin fordítása. Linacre munkásságának áttekintésével azonban bizonyossá válik, hogy a kolozsvári kiadvány alapja Linacre-nak a *De emendata structura Latini sermonis* (1524) című munkája. Molnár Gergely redakciójának közvetlen mintája a boroszlói Johann Sager kivonata, amit Molnár alkotó módon dogozott át. A források tisztázása mellett kritikátörténeti szempontból különösen jelentős, hogy a kolozsvári kiadás alapja a filozofikus vagy spekulatív grammatika első és egyik legnagyobb hatású 16. századi kézikönyve. Így a korban megjelent, hazai szerkesztésű leíró nyelvtanokkal összehasonlítva nem túlzás azt állítani, hogy a munka korszakváltás grammatikai irodalmunkban.

Johann Honter munkásságának legkevésbé vizsgált területe szorosan kapcsolódik a korszak irodalmi gondolkodásának megismeréséhez. Latin

nyelvtankönyvében világosan kirajzolódnak a grammatika és a poétika átfedései, megjelennek a prozódiai, verstani, sőt műfajelméleti ismeretek. Kiemelendő, hogy a versformákkal kapcsolatban nem elméleti kézikönyvek, hanem egy primér alkotóra, Horatiusra hivatkozik. A tudomány mai állása szerint Honter latin grammatikája a magyar művelődéstörténetben elsőként rendszerezte a poétikai tudnivalókat, 21 lap terjedelemben.

Károlyi Péter poétikaként elhíresült prozódiai kézikönyve már önálló kiadványként hagyta el a kolozsvári nyomdát, nem egy latin grammatika részeként. Antik mintái közül kimutatható Diomedes meghatározó hatása. A forrásként említett 16. századi szerzők közül Gualtherus és Micyllus nézeteinek különbségét összevetve Károlyi megoldásaival kirajzolódik állásfoglalása a „hagyomány és lelemény” korabeli vitájában. A költészet lényegét illető megállapításokat Károlyi mintáihoz képest lényegesen leegyszerűsíti, feltehetően az egyszerű tanulhatóságot szem előtt tartva. Árnyaltabb tartalommal majd csak Gyöngyösi Istvánnál jelennek meg a hasonló gondolatok.

3. 4. „PATVAROS PHILOSOPHUSOK, VISZZALKODO, MAGUK HANIO BÖLTSEK”

**A nyelvekről, nyelvhasználatról vallott nézetek egyéb forrásai:
adalékok a glosszák, szójegyzékek és szótártöredékek kritikátörténeti vonatkozásaihoz**

A kritikátörténet számára különösen fontos a humán tudományok nemzeti nyelvű szakkifejezéseinek alakulása. Az antikvitásból eredő, a középkor, a humanizmus, a reformáció és a barokk korában változatlanul tovább élő, vagy éppen sajátosan módosuló grammatikai, logikai, retorikai-poétikai és egyéb műszavak használata sok mindent elárul egy-egy korszak szellemi arculatáról. A görög és latin terminus technicusoknak idővel megjelentek a fordításai. Az egyes kifejezések értelmezései a népnyelvekben újabb adalékok az egyes régiók, nemzetek irodalomfelfogásának megismeréséhez.²⁸³ A következőkben a különféle forráscsoportok vizsgálata során elsősorban ezeket a vonatkozásokat mutatom be.

²⁸³ A német–magyar kulturális hatások miatt érdemes figyelmet fordítani a német nyelvterület kapcsolódó szóanyagának feldolgozására: SIEBER, 1996; KNAPE 1998; KNAPE–SIEBER 1998.

3. 4. 1. Források

A magyar nyelv a humán diszciplínák szakszókincsét illetően is beilleszkedett abba a már többször említett folyamatba, amelyet a népnyelvek felértékeléseként, felemelkedéseként tartanak számon.

A hazai irodalomelméleti gondolkodás feltárásában különösen érdekes azon korszak vizsgálata, mely során az európai retorikai és poétikai hagyomány értelmezése és művelése fokozatosan magyar nyelvűvé válik.²⁸⁴

Ez a korszak több évszázadot foglal magába. A régi magyar elméleti szaknyelvvel kapcsolatban a leggyakrabban hivatkozott forrás Szenci Molnár Albert szótára.²⁸⁵ Ez érthető, hiszen ez az első olyan munka, amelynek latin és magyar anyaga a teljes ábécé betűrendjében tekinthető át, jelentősen megkönnyítve a kutató dolgát. Többen foglalkoztak kifejezetten a magyar irodalomelméleti műszavakkal Szenci és a későbbi szótárak nyomán. Alapvető jelentőségű Imre Mihály összeállítása: *Retorikai, irodalomelméleti címszavak Szenci Molnár Albert latin–magyar, magyar–latin szótárkiadásai* (1604, 1611, 1621).²⁸⁶

Kevesebb figyelmet szenteltek azonban a korábbi hasonló műveknek, amelyek pedig ugyancsak fontos szerepet játszottak az európai terminológiai hagyomány magyarrá válásában, sokszor Szenci forrásául szolgálhattak. Olyan értelmezésre is van példa, amelyik Szenci és követői meghatározásánál pontosabban fejezi ki az adott fogalom tartalmát. Az idetartozó források jelentős része a 19–20. század fordulóján nyomtatásban is megjelent. Az egyes művek szövegközlései mellett később összefoglaló áttekintés is készült.²⁸⁷ A régebbi és az újabb kiadások egy része elektronikus formában is elérhető.

Ebben a fejezetben az 1530 és 1580 között keletkezett glosszákat, szójegyzékeket és szótártöredékeket tekintem át a magyar terminológiára összpontosítva. A számításba veendő források ismertetése után kiemelem a kritikátörténet számára érdekesnek bizonyuló fogalomköröket. A *Függelék* 8. táblázatsorozatában ezek alapján rendszerezve közlöm a kapcsolódó

²⁸⁴ MARÓTHY 2017, 464.

²⁸⁵ A legfontosabb irodalom összefoglalása: BITSKEY 2016, 260.

²⁸⁶ IMRE 2009, 299–311.

²⁸⁷ RMGL.

szóanyagot.²⁸⁸ Az értelmezés jellemző típusai szerint haladva hozok példákat a különféle megoldásokra. Végezetül megemlítek néhány olyan szócikket, amelyek megszívlelendő adalékul szolgálhatnak a korszak irodalmi gondolkodásához.

3. 4. 1. 1. Glosszák

Annak a folyamatnak a kezdetén, amelynek során „a magyar nyelvet írni kezdik”, az anyanyelvű szavak rögzítésének első dokumentumai az idegen nyelvű – jellemzően latin – szövegeket tartalmazó kéziratok, később nyomtatványok egyes kifejezéseihez fűzött magyar bejegyzések. A vizsgált korszak előtt a nyelvtudomány-történet a 13. századtól mintegy 40 olyan forrást tart számon glosszák, szójegyzékek és egyéb elnevezésekkel, amelyekben az idegen szavakhoz magyar értelmezéseket kapcsoltak. Ezek anyaga 4-től (Vatikáni Glosszák, 1290 k.) 6200 (Sermones Dominicales, 1456 k.–1470) magyar szóig terjed.²⁸⁹

Az 1530 és 1580 közötti időszakból már lényegesen kevesebb glosszát ismerünk. Jelentőségük nem lebecsülendő a művelődés-, nyelv- és nyelvtudomány-történet számára, de az irodalmi gondolkodás szempontjából többségük nem szolgál fontos adatokkal. Ezekre ezért csak röviden utalok; egyrészt a teljesség kedvéért, másrészt azért, hogy lássuk, milyen közegben jelentek meg a kritikátörténeti érdekű kifejezések.

A vizsgált korszakból megemlítendő a *Herbolarium Vincentiae* címmel elterjedt növénytani szakmunka glosszái.²⁹⁰ Az Európa-szerte népszerű kézikönyv 1491. évi kiadásában²⁹¹ olvasható magyar bejegyzések a 15. század vége és a 17. század eleje között keletkezettek.

²⁸⁸ A táblázatban szereplő, kritikátörténeti érdekű források kiadásának bibliográfiai adatait a *Forrásokban* közlöm, a többi hivatkozott tétel adatait a lábjegyzetekben adom meg.

²⁸⁹ RMGI, 51–52.

²⁹⁰ RMGI, 40. Kiadása: „Két természetrajzi szójegyzék. II. »Herbolarium Vincentiae 1491«.”, kiad. ERNYEY József, JAKUBOVICH Emil, *Magyar Nyelv* 11 (1915): 37–38, 131–135.

²⁹¹ ARNALDUS DE VILLANOVA, *Incipit tractatus de virtutibus herbarum*, Impressum Vincenciae, per Magistrum Leonardum de Basilea & Guilielmum de Papia Socios, Anno salutis M. cccc. lxxxix. die. xxvii. mensis Octobris.

A „Herbolarium” glosszáin öt-hat kéz munkáját lehet felismerni; ezek a glosszák nagyrészt a XVI. századból valók.²⁹²

A 16. századi kézírások 1540 körülre datálhatók. Az ismeretlen használó a korábbiakhoz képest a témához kapcsolódó 80 új magyar szót írt be a kötetbe.

Felfedezőjükről kapták nevüket a Melich-glosszák.²⁹³ Johannes Balbus de Janua *Summa quae vocatur Catholicon* című művének egy 1490–1500 közötti kiadásában²⁹⁴ 9 magyar és több horvát szó olvasható. A bejegyzések 1540 és 1550 között kerülhettek a kötetbe.

A Soproni Glosszák²⁹⁵ Reuchlin szótárában²⁹⁶ olvashatók. A nyomtatványba a 16–17. században számos magyar bejegyzést írtak; a B és C kéz 1526–1566, illetve 1566–1572 között dolgozott.

Niccolò Perotti *Cornucopiae* című műve ugyanazon kiadásának (Bázel, 1532)²⁹⁷ két példányába is írtak be magyar értelmezéseket, az egyikbe Kolozsváron, a másikba Pannonhalmán. A kolozsvári kötet széljegyzeteit, a Tordai-glosszákat²⁹⁸ 1568–1573 között készíthette Tordai Tamás kolozsvári diák. A mintegy 150 magyar szó főképp a falusi élethez kapcsolódik. A pannonthalmi példány 1570 körül keletkezett bejegyzései²⁹⁹ között magyar szavak és mondatok is vannak.

E széljegyzetek legnagyobb része olyan magyar szókra vonatkozik, melyek már Calepinus vagy Molnár Albert szótárában is meg vannak ugyanolyan alakban és ugyanolyan jelentésben. De akadnak itt-ott olyanok is, melyek

²⁹² „Két természetrajzi...” i. m., 37.

²⁹³ RMGL, 42. Kiadása: „Magyar-horvát glosszák”, kiad. M[ELICH] J[ános], *Nyelvtudományi Közlemények* 28 (1898): 33.

²⁹⁴ *Incipit summa quae vocatur Catholicon edita a Fratre Iohanne de Ianua ordinis fratrum praedicatorum*. A megjelölt időszakból a következő kiadások ismertek: H. n., 1491; Lyon, 1493, 1500; Velence, 1495.

²⁹⁵ Kiadása: „Soproni glosszák a XVI–XVII. századból”, kiad. SZENDE Katalin, GRÜLL Tibor, *Magyar Nyelv* 86 (1990): 246–255.

²⁹⁶ Johannes REUCHLIN, *Vocabularius breuiloquus* (Strassburg: Jordanus von Quedlinburg, 1488).

²⁹⁷ *Cornucopiae, seu Latinae linguae commentarii locupletissimi Nicolao Perotto, Sipuntino pontifice authore* (Basileae: Valentinus Cario, 1532).

²⁹⁸ RMGL, 46. Kiadása: „Tordai Tamás lapszéli jegyzetei a XVI. századból”, kiad. VISKI Károly, *Magyar Nyelvőr* 35 (1906): 222–224.

²⁹⁹ RMGL, 43. Kiadása: „Szótári széljegyzetek Pannonhalmán”, kiad. RÉCSEY Viktor, *Magyar Nyelv* 3 (1907): 83–87.

e korból vagy nincsenek még följegyezve, vagy pedig egy vagy más tekintetben figyelmet érdemelnek [...] ³⁰⁰

Kritikatörténeti szempontból lényegesen fontosabbak a Kolozsvári Glosszák, ³⁰¹ egy 1518-ban kiadott latin–német szótár ³⁰² latin és magyar bejegyzései, amelyek több személytől származnak. Az első 1550 körül írhatott be mintegy 800 magyar szót, dunántúli nyelvjárásban. A későbbi használok kilétére és az újabb glosszák keletkezésének idejére egy tulajdonosi bejegyzés utal: Ajtai Máté és Bölöni Fülöp 1577-ben vásárolta a könyvet. Körülbelül 3300 újabb szót írtak be, és sokszor javították az előző kéz adatait (Ajtai–Bölöni-glosszák). Az újabb kiegészítések háromszéki székely nyelvjárásra vallanak.

A közel 100 magyar elméleti műszó között különösen gazdag a logikai és retorikai terminusok lefordítása, de a bőséges anyagban akad grammatikai és filológiai szakkifejezés is, valamint a szellemi, tudományos tevékenységhez kapcsolódó általánosabb fogalmak.

A glosszák között kell szólnunk az úgynevezett Veszprémi Calepinus magyar bejegyzéseiről. A forrást Szelestei Nagy László a Lyonban, 1585-ben megjelent, magyar anyaggal kiegészített tíznelvű Calepinus-szótár ³⁰³ előkészületeivel hozza összefüggésbe. A kutatás régóta tud egy Calepinus-kiadásról, amelybe a 16. században magyar értelmezéseket írtak, de a példányt már Melich János sem látta, a *Régi Magyar Glosszáriumban* sem szerepel. Szelestei Nagy László találta meg a veszprémi Érseki Könyvtárban; ő ismertette és közölte latin–magyar anyagát. ³⁰⁴

A magyar kiegészítéseket tartalmazó kötet a szótár 1554. évi kiadása. ³⁰⁵ Szelestei vizsgálatai a következő eredményre vezettek:

A Veszprémiben őrzött 1554. évi Calepinus-példányt a szótár magyar nyelvvel történő kiegészítésének munkafolyamata során – bizonyára megadott szempontok szerint és kijelölt betűknél – a feladat elvégzésére felkért

³⁰⁰ Uo., 85.

³⁰¹ KolG. RMG, 41.

³⁰² *Dictionarium quod Gemma Gemmarum vocant nuper castigatum...*, (Argentinae: Johannes Knoblauch, 1518).

³⁰³ Ambrosius CALEPINUS, *Dictionarium decem lingvarum* (Lugduni: 1585), RMNY 569.

³⁰⁴ Veszpr. Cal.

³⁰⁵ *Dictionarium quarto et postremo ex R. Stephani Latinae linguae Thesauro auctum* [Genf], 1553 [1554].

személy magyar nyelvű megfelelőikkel látta el. (Esetleg egy másik személy a bejegyzéseket kiegészítette.) A példányt azonban nem a nyomtatásnál használták, mert a nyomtatáshoz egy (egyebek mellett ezt a kéziratot is felhasználó) összegző kézirat készülhetett.³⁰⁶

A kötetben mintegy 5300 latin szóhoz készült magyar értelmezés, gyakran több rokon értelmű szóval, magyarázattal. Félszáznál több kritikátörténeti érdekű bejegyzése főleg magyar logikai, retorikai és poétikai szakkifejezés, görög és latin terminusok fordításai.

Mindössze néhány kritikátörténeti vonatkozású magyar kifejezést tartalmaznak, de megemlítendőek a Görlitzi Glosszák,³⁰⁷ egy, Pesti Gábor *Nomenclaturájának* 1568. évi kiadásával egybekötött latin–cseh–német szójegyzék³⁰⁸ bejegyzései: mintegy 700 szó magyar értelmezése, fordítása.

A kötet stílusjegyei arra utalnak, hogy a két könyv röviddel PESTI *Nomenclaturájának* megjelenése (1568) után, de legkésőbb a század utolsó harmadában már egybe volt kötve. A bejegyzések abból az időből származnak, amikor a két könyv még „külön életet élt”.³⁰⁹

Ennek alapján tehát a glosszák 1560 és 1568 között készülhettek. Az RGMI értelmezése: „a glosszákat tehát a kiadó tájékoztató adatai szerint 1570 és 1600 között írhatták.” Úgy tűnik, hogy a RMGI szerkesztői félreértették Plavetz Tibornak a glosszák keletkezésére vonatkozó közlését. A fentebb idézetekből világos, hogy ha a bejegyzések az egybekötés előtt kerültek a latin–cseh–német szójegyzékbe, akkor arra csakis Pesti *Nomenclaturájának* megjelenése, azaz 1658 előtt (vagy „röviddel utána”) kerülhetett sor, és értelemszerűen a háromnyelvű szójegyzék megjelenése, 1560 után. (39. l.)

³⁰⁶ SZELESTEI 2007, 7.

³⁰⁷ GörlGI. RMGI, 39.

³⁰⁸ *Wokabulař. Nomenclatura rerum Domesticarum. Ex Petro Dasypodio, Sebaldo Heyden & Ioanne Piniciano...* (Olomucii: Ioannes Gunter, 1560).

³⁰⁹ GörlGI, 354.

3. 4. 1. 2. Szójegyzékek

A glosszák után a következő forráscsoport a szójegyzékek vagy nomenklaturák, amelyek fogalomkörök szerint csoportosítják anyagukat. Az 1530 és 1580 között szerkesztett összeállítások sorában a teljesség kedvéért említendő a Zsélyi Szójegyzék.³¹⁰ A kéziratos latin–magyar nomenklatura keletkezése az 1560-as, 70-es évekre tehető. 303 latin szó jelentését adja meg 444 magyar szóval. Feltehetően Bártfán készült. Az irodalmi gondolkodáshoz kapcsolódó adatokat nem tartalmaz.

Kritikatörténeti szempontból nemcsak terjedelme és szélesebb körű használata, hanem tartalma miatt is nagyobb figyelmet érdemel három, magyar anyaggal kiegészített szójegyzék. Murmellius *Lexicon* (1533) és Pesti Gábor *Nomenclaturája* (1538) nyomtatvány. Szikszai Fabricius Balázs 1561 és 1574 között készült *Nomenclaturája* a vizsgált korszakban kéziratos másolatokban terjedt, de később több nyomtatott változata is megjelent. Hosszan tartó hatása miatt kell szólnunk róla.

Murmellius latin szójegyzéke német és magyar értelmezésekkel 1533-ban jelent meg Krakkóban.³¹¹ A 45 fogalomkörbe rendezett latin szónak mintegy 2600 magyar értelmezése került a kötetbe. Az alapul szolgáló latin–német szójegyzék Murmellius iskolai használatra szánt nyelvgyakorló könyvének első részét alkotta.³¹² A szójegyzék lengyelül kiegészített változata³¹³ 1526-tól többször is megjelent Krakkóban. Az 1533. évi kiadásban ezek valamelyikének lengyel értelmezéseit cserélték fel a magyar megfelelőekkel. A latin–német–lengyel szójegyzék egy másik krakkói változatát³¹⁴ az a Franciscus Mymerus szerkesztette, aki Johann Honter nyelvtanát rendezte sajtó alá.

A magyar kiegészítések keletkezéséről bizonyosan annyit lehet tudni, amennyi az 1533. évi kiadás egyik kísérőszövegéből kiderül. Martinus

³¹⁰ RMGI, 47. Kiadása: „A zsélyi magyar szójegyzék 1572-ből”, kiad. LUKSICS Pál, *Magyar Nyelv* 26 (1930): 227–232.

³¹¹ MURMELLIUS 1533/1896. RMGI, 42. Vö. MELICH 1907, 25–39.

³¹² *Pappa puerorum usui, atque usui percocta*. (Coloniae: Henricus Quentel, 1513); *Pappae Caput I. Variarum rerum dictiones Latinae, cum Germanica interpretatione*.

³¹³ *Dictionarius Ioannis Myrmellii variarum rerum, tum pueri tum adultis utilissimus, cum Germanica atque Polonica interpretatione*.

³¹⁴ *Dictionarius trium linguarum: Latine, Teutonice et Polonice potiora vocabula continens nunc denuo pluribus in locis auctus in titulis per seriem alphabeti concinnatus tum peregrinantibus tum domi desidentibus et quibuslibet tribus loqui linguis cupientibus maxime necessarius et utilissimus*. (Cracoviae: Hieronymus Vietor, 1528). Reprint kiadása: 1997.

Heptamydius „bibliopola Cracouiensis” Perényi István fiainak, Mihálynak és Ferencnek címzett ajánlásában írja, hogy a fiúk kedvéért ő fordíttatta magyarra az értelmezéseket.³¹⁵

A Varjú Elemér által ismertetett példányt Pesti Gábor *Nomenclaturájának* 1568. évi kiadásához kötötték.

Ez a kötés körül-belül a XVII. század derekán készülhetett. A két munka már előbb is be volt kötve, s a második bekötésnél ugyancsak megvágta a könyvkötő a lapszéleket, főként a kissé nagyobb alakú Pesti-szótárnál; a nyomtatásban azonban nem tett kárt, csak a régebb kéztől eredő széljegyzetek némelyikét csonkította meg. A két szótár már a XVI. században együvé volt kapcsolva, legalább erre mutatnak a mindkettőben előforduló, ugyanazon kéztől származó bejegyzések. Ezek részint a könyv azon, valószínűleg első gazdájától erednek, kinek nevét: Georgius Fleisch, a Pesti-féle szótár L2 jelzetű lapján olvashatni. Az írás a XVI. század nyolczvanas éveire mutat.³¹⁶

A margójegyzetéről Varjú Elemér a következőket állapította meg:

Két kéz írását lehet megkülönböztetni. Az egyik, a régebbi azon Fleischer Györgyé, aki, mint már említettük, a *Nomenclatura* egyik lapján jegyezte fel nevét. Ez az írás körülbelül 1570–90 közé esik; az akitől ered, mint már a név is mutatja, valószínűleg német volt; magyar ortográfiája és a német szavakon tett javításai erre vallanak. A második kéz egy ismeretlen; Írásának jellege a XVII. század első negyedének felel meg.³¹⁷

Melich számos példával igazolja, hogy a magyar értelmező a latint fordította. Kiletét nem ismerjük. Felvetődött Komjáthy Benedek, de ez nem bizonyítható. Ezt a feltevést a leghatározottabban Trócsányi Zoltán cáfolta:

³¹⁵ „[...] id ego adolescentuli ornatissimi uobis quasi authoribus fretus ad uestratem, hoc est Hungaricam transferendum curavi.” Idézi MELICH 1907, 32. Az előszó teljes szövegének közlése: VARJÚ 1899, 104–105.

³¹⁶ VARJÚ 1899, 102.

³¹⁷ Uo., 105–106.

Sem helyesírási, sem nyelvi, sem tárgyi bizonyítékok nincsenek arra nézve, hogy a *Lexicon* magyar tolmácsolásában az eddig gyanított Komjáthy Benedeknek bármi csekély része is lett volna.³¹⁸

A mintegy 40 kritikátörténeti érdekű kifejezés a kapcsolódó tematikus csoportokban található: „De bonarum artium professoribus – Zo tudomanioknak oluasoiról; De libris – Könuegről”. Figyelemre méltó egyes szavak görög eredetijének megadása, görög betűkkel.

Az időrendben következő nyomtatott szójegyzékben Pesti Gábor egy ötnyelvű, latin–olasz–francia–cseh–német szójegyzéket egészített ki magyar értelmezésekkel.³¹⁹ A forrás egy Nürnbergben, 1531-ben megjelent kiadás volt.³²⁰ Az első könyv 55 fogalomkörbe sorolja a szavakat, a második könyv 9 fejezetben a mindennapi beszédhelyzetekben alkalmazható szavakat, fordulatokat tartalmaz. Magyar anyaga közel 4000 szó. A magyar szavak és kifejezések a latinok fordításai.

A különböző megjelenések története bonyolult. Az RMNY első kötetének lezárása után az előkerült újabb adatokat is figyelembe véve Borsa Gedeon tovább folytatta kutatásait. A kiadástörténet problémáit röviden így foglalta össze:

Első kiadása 1538-ban jelent meg a bécsi Singriener nyomdában. Harminc év múltán, 1568-ban az ugyancsak bécsi Stainhofer-féle műhelyben készült el e mű utolsó, ismert kiadása. Azonban a kettő között napvilágot látott több, szintén bécsi kiadás mind a szakirodalomban, mind a sajnós csak igen kevés fennmaradt példányban meglehetősen zavaros képet mutat.³²¹

A legapróbb részletekre kiterjedő vizsgálatok alapján Borsa megállapította, hogy az 1538 és 1568 között készült példányok címlapján bizonyos esetekben az évszámot vakarással módosították, a köteteket különböző időpontokban nyomtatott kiadások füzetekből állították össze. Eredményei alapján meghatározta, hogyan kell módosítani az RMNY adatait.

³¹⁸ TRÓCSÁNYI 1911, 366.

³¹⁹ PESTI 1538/1975. RMGI 43. Vö. MELICH 1907, 39–47.

³²⁰ *Quinque Linguarum utilissimus Vocabularius, Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae et Alemanicae, valde necessarius per mundum versari cupientibus* (Norimbergae: Fridericus Peypus, 1531).

³²¹ BORSA 1977, 187.

Az 1568. évi kiadásnak egyik, a Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött példányát már a 19. század végén is ismerték. Ez az, amit Murmellius szójegyzékével kötöttek egybe. Magyar glosszái, mint fentebb idéztem, Varjú Elemér szerint „körülbelül 1570–90 közé” tehetők. A hivatkozott tanulmányban olvashatók „a nevezetesebbek olyan sorban, mint az eredetiben következnek.”³²² Az idézett glosszák kritikátörténeti szempontból érdekelnek, akárcsak egy másik edíció³²³ magyar bejegyzései.

Az 1568 előtti megjelenések Pesti Gábor eredeti, 1538 januárjában kelt ajánlását közlik. Az 1568. évi kiadásból ez elmaradt, ehelyett a bécsi nyomdász, Kaspar Stainhofer a néhai Nádasdy Tamás fiát, Ferencet köszöntötte ajánlóversével. Pesti Gábor Ujlaky Ferenc győri püspöknek és pozsonyi prépostnak címezte ajánlását. Leírja, hogy a munka az ő ösztönzésére készült. Az alapul vett ötnyelvű szótárt hatodikként a magyarral egészítette ki. Azt is említi, hogy a latin anyagon is sokat javított.³²⁴

Munkáját Pesti egyéni tanulásra szánta, amint az magyar nyelvű bevezetőjéből világosan kitűnik:

Haznalatos vocabularius azoknak kijj keuannak oskolaba iarasnekül ertenij es Oluasny Olazul franczusul Chehül Magyarul es Nemetül annak felette deyakulys mert ez kewnybe mynden igek neuek es bezedek mellyek kylemb kylemb modon meg mondathatnak meg wannak. Ez az kewny kegyg hyuatatik nemy nemy beuitelnek auagy kapunak azoknak kyk keuannak tanulny deyak Olaz franczus Cheh Magyar ees Nemet nyeluen mely igen haznos azoknak kyk ez vilagon keuannak iarny kelny.³²⁵

Mindazonáltal Melich János arra is talált bizonyítékot, hogy a könyvet iskolában is használták. Murmellius és Pesti szójegyzékével kapcsolatban azt

³²² VARJÚ 1899, 109.

³²³ Wien: Johannes Singriener, 1559.

³²⁴ „Efflagitasti me Praesul amplissime sane per quam familiariter, ut opusculo cui titulus Nomenclatura quinque linguarum, adijcerem et Sextam, quae nostra est, utpote, quae quemadmodum a plerisque non uideretur abicienda ita neque a nobis esset prorsus negligenda. Cuius conatibus adaeo non est animus ob stare, ut uehementer etiam gauisus sum iuuenilem operam nostram a tanto Praesule postulari. Addidi igitur ex animi tui sententia non solum Idioma nostrum pannonicum, uerum et in latinis, dictiones quamplurimae quae prius siue auctoris, siue impressoris uitio fuerant deprauata, sensere suam lucem.” Idézi MELICH 1907, 41.

³²⁵ Idézi MELICH 1907, 41.

is megemlítette, hogy a magyar szavakat mindkettőben gót betűkkel szedték, ezért használatuk nehézkes volt.³²⁶

Pesti Gábor nomenklaturájában a néhány tucatnyi kritikátörténeti érdekű szó, kifejezés vagy éppen paradigmásor meglehetősen elszórtan bukkan fel a magyar értelmezések között, néha meglepő helyeken. Például a „De ciuitate, iudicibus & officialibus – Az warasrol, birakrol ees tisztartokrol” szóló fejezetben olvasható a létige praesens perfectuma latinul és magyarul, Sylvester János *Grammatica Hungarolatin*ájának megjelenését megelőző évben. Összehasonlítául közlöm mindkét megoldást.

Pesti Gábor, 1538

Ego fui: een woltam

Tu fuisti: te woltal

Ille fuit: amaz wolt

Illi fuerunt: amazok voltanak

Vos fuistis: tü voltatok

Nos fuimus: mü voltonk

Sylvester János, 1539

fui: uoltam

fuisti: uoltal

fuit: uolt

fuimus: uoltunk

fuistis: uoltatok

fuerunt vel fuere: uoltanak

Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke³²⁷ sárospataki tanársága idején, 1561 és 1574 között, keletkezett. A 113 fogalomkör szerint csoportosított anyag mintegy 9550 magyar szót tartalmaz. A szöveg-hagyományozódás alakulását saját átdolgozásáig Újfalvi Imre írta meg az 1597. évi kiadás ajánlásában.³²⁸ Az anyag sokáig kéziratos változatokban terjedt. Melich János mutatta ki, hogy három főbb kéziratot különböztethetünk meg. Nyomtatásban először Debrecenben jelent meg, 1590-ben,³²⁹ később többször, több változatban.³³⁰

Melich megállapította, hogy Szikszai magyar értelmezéseinek forrásai jelentős részben az 1533-ban megjelent Murmellius-szójegyzék kiegészítései.

³²⁶ MELICH 1907, 4–5.

³²⁷ RMGI, 45.

³²⁸ SZIKSZAI F. B. 1597. Az ajánlás a modern kiadás függelékében: SZIKSZAI 1590/1906, 103–105.

³²⁹ SZIKSZAI F. B. 1590/1906, 7–15; MELICH 1907, 48–68.

³³⁰ Szikszai nomenklaturájáról újabban: IMRE 2009, 143–150.

Azonfelül jóval többet is nyújtott Szikszai Fabricius, mint előzői. „Nomenclaturá”-jában igen sok a fogalmi csoport, úgy hogy azt hiszem, hogy az egyes csoportokat nem csupán kiegészítette a hiányzó szavakkal, hanem új, semmiféle más Nomenclaturá-ban elő nem forduló fogalomcsoportokat is szerkesztett.³³¹

Melich János Szikszai munkáját összehasonlítva a Murmellius- és a Pesti-szójegyzékkel, az alábbi következtetésre jutott:

A legnagyobb hibája azonban nézetem szerint e szógyűjteményeknek az volt, hogy latin–német szójegyzékek fordításai voltak. Más szóval: hibájuk, hogy az egyes fogalomkörökön belül nem a magyar viszonyoknak megfelelő szavak fordulnak elő bennük, hanem a német viszonyokra illők. Így például a szőlőfajokra vonatkozó elnevezések közül nem a XVI. századi magyar szőlőfajták vannak felsorolva MURMELLIUSban és PESTHYben, hanem a németek; a városok nevei csoportjában a MURMELLIUS („Terrarum, gentium et ciuitatum nomina”) és PESTHY („De patria et patriotis in Germania, de ciuitatibus et castellis”) egyetlen egy magyart sem sorol fel. Mily más ezzel szemben SZIKSZAI, a hol a „Regionum, terrarum, gentium et civitatum nomina” csupa hazai város latin–magyar neve van közölve.

SZIKSZAI FABRICIUST tehát műve megalkotásánál az a paedagogiai elv vezette, hogy tanítványai az őket körülvevő tárgyakról tudjanak szabatosan latinul beszélni, más szóval, hogy a magyar fiúk a magyar viszonyok közt előforduló tárgyakat tudják latinul megnevezni. S ebben rejlik Szikszai rendkívüli nagy érdeme és hatása, hogy humanista paedagogiai elvek hazai viszonyainknak megfelelő tankönyvet írt; műve ezért nem csupán becses nyelvi, de még inkább paedagogiai és művelődéstörténeti emlékünks is.³³²

Mindezek mellett hangsúlyozhatjuk a szójegyzék kritikátörténeti jelentőségét is, különösen, ha figyelembe vesszük, amit ugyancsak Melich János állapított meg:

[...] kimutattuk, hogy SZIKSZAI Nomenclaturáját iskoláinkban 1561–1641-ig, tehát majdnem száz esztendőn át használták. Ilyen szótári műnek mély nyomokat kellett hagynia nemcsak szótárirodalmunkon, hanem irodalmi

³³¹ MELICH 1907, 51.

³³² SZIKSZAI 1597/1906, 5.

nyelvünk alakulásában, a különféle tudományok magyar műnyelvének fejlődésében is. S mi e hatásokat ki is tudjuk mutatni MOLNÁR ALBERT szótárában, valamint COMENIUS JÁNOS művei magyar értelmezőinek fordításában.³³³

A munka jelentőségét növeli, hogy Szenci Molnár Albert magyar–latin szótárának szókincsmodelljét tekintve ez volt az egyetlen hazai mintaképe.³³⁴ „A különféle tudományok magyar műnyelvének” mintegy 70 szak kifejezése jelentős részben grammatikai, logikai és retorikai vonatkozású. Az „Ad bibliothecam pertinentia” fejezet például a szorosabb értelemben vett nyomdászati, könyvészeti terminusok mellett magyar nyelvtani, műnemi és műfaji meghatározásokat is tartalmaz.

A vizsgált korszak végéről ismeretes egy iskoláskönyv töredéke. A munka Nagyszombatban, feltehetően 1578–1583 között készülhetett. A fennmaradt lapok a csízió második felén kívül egy „fogalmi csoportonként rendszerezett latin–magyar szójegyzék egy részét” tartalmazzák.³³⁵

A témára irányuló újabb kutatások alapján hangsúlyozandó, hogy a korszak lexikográfiai elmélete és gyakorlata szorosan a grammatika, dialektika és retorika összefüggés-rendszerében értelmezi önmagát. A lexikográfia éppen a 16. században szinte önálló, virágzó diszciplína, a copia verborum alap gondolata gerjeszti számos változatának megszületését.³³⁶

3. 4. 1. 3. Szótártöredékek

A mai értelemben vett szótárak legfőbb ismérve, a szócikkek betűrendbe sorolása a kéziratos és nyomtatott szótárakban (vocabulary) jelenik meg. Az 1530 és 1580 közötti időszakból két ilyen kéziratot ismerünk.

Az egyik a latin–magyar megfeleltetéseket tartalmazó kéziratos Gyöngyösi Szótártöredék.³³⁷ A fennmaradt, 1560 körülre datálható másolat forrása 1525–1556 között keletkezhetett, feltehetően pálos szerzetesek készítették. A 39 lap 5 kéz munkája, A-tól C betűvel kezdődő 4671 latin szót sorol fel, az értelmezések és a fordítások mintegy 10 400 magyar szót tesznek ki. Melich János megállapítása szerint:

³³³ Uo., 15.

³³⁴ IMRE 2009, 143.

³³⁵ RMNY 471A.

³³⁶ Részletesen kifejtve, számos példával: IMRE 2009, 46–60.

³³⁷ GyöngySzt. RMGI, 39.

[...] a Gyöngyösi latin–magyar szótártöredék főleg három középkori szótárból vanösszeróva. Ezek: 1. Joannes Balbus de Janua: *Catholicon*; 2. Papias: *Vocabularium*; 3. Calepinus: *Dictionarium*.³³⁸

A középkorban ezek voltak a nyomtatásban leginkább elterjedt alfabetikus szótárak. Johannes Balbus de Janua *Catholicon*ja több tucat, kisebb-nagyobb mértékben eltérő kiadásból ismert. Melich bebizonyította, hogy a latin anyag forrása az az 1487. évi redakció,³³⁹ amelynek egy példányához kötve a kézirat fennmaradt. Hogy Papias szótárának melyik kiadásából merítettek, azt nem sikerült pontosan meghatározni.³⁴⁰

A Calepinus először 1502-ben látott napvilágot. Melich vizsgálatai alapján bizonyosra vehető, hogy a Gyöngyösi Szótártöredék összeállítói egy 1544 előtt megjelent példányt használtak, ugyanis csak 1544-től tartják meg a kiadások a szoros alfabetikus besorolást, és a szótártöredék Calepinusból eredeztethető latin anyaga a korábbiak lazább rendjét követi.

Mivel csak az A, B betűs és a C betű elejére sorolható latin szavak megfelelői között is közel félszáz magyar retorikai és poétikai vonatkozású meghatározás található, ebből következtethetünk a kritikátörténeti érdekű teljes anyag mennyiségére – bár nem tudhatjuk, vajon elkészült-e a folytatás. Az értelmezés gyakran hosszabb körülírás, magyarázat.

A Szamosközi-szótártöredék néven ismert kézirat³⁴¹ a Veszprémi Calepinus glosszái mellett szintén a magyar megfelelőikkel kiegészített Calepinus előkészítő munkálataihoz kapcsolódhat. Ez is, akárcsak a Gyöngyösi Szótártöredék, a mai értelemben vett szótárak felé mutat, amennyiben a szavakat nem fogalomkörök szerint csoportosítja, hanem ábécérendben sorolja fel. Lényeges eltérése a korábbi hasonló munkáktól, hogy az egyes címszavak nem a latin, hanem a magyar szavak betűrendjében követik egymást, így egy magyar–latin szótár töredékének tekinthető. A kézirat az egykori feltételezések szerint Szamosközi István munkája. Az előkerült két rész mintegy 200 E betűvel kezdődő magyar szó latin megfelelőit tartalmazza, gyakran terjedelmes magyarázatokkal, példákkal. Az is előfordul, hogy a latin magyarázatot magyar értelmezés előzi meg, akárcsak egy egynyelvű értelmező szótárban: „Ep kybe semmy fogiatkozas

³³⁸ GyöngySzt. XVI–XVII.

³³⁹ *Catholicon, seu Vocabularius universalis et prosodia vel grammatica*, Velence, 1487.

³⁴⁰ A *Vocabularium* először Milánóban jelent meg, 1476-ban.

³⁴¹ SzköziSzt. RMG1, 46.

ninch. Syncerus. sincere, et synceriter unde synceritas. Quasi sine carie, pro puro incorrupto immaculate contrarium.”³⁴²

Az elsőként megtalált töredéket közreadója, Nagy Gyula hozta összefüggésbe a Lyonban, 1585-ben megjelent tíznyelvű Calepinus-szótár magyar kiegészítéseivel. Feltételezése szerint Szamosközi István is részt vett ezek elkészítésében, ehhez kapcsolódhatott a magyar–latin rész összeállítása.

Összevetve a töredéket Calepinus szótárával, első pillanatra felöltő, hogy szerzője ennek a mintájára dolgozott. Hasonló berendezés, hasonló fejtegetések, ugyanazok a grammatikai jelek, ugyanazok a latin classicusok idézve leggyakrabban, mint Calepinusnál. Önként az a gondolatunk támad, hogy Calepinus magyar munkatársának kézírata van előttünk, ki az Európaszerte elterjedt nagy hírű latin dictionariumnak megfelelőleg egy magyar–latin szótár dolgozását is elhatározta, a munkához hozzá fogott, abban kétségkívül előre haladt, talán el is végezte; ki tudja?³⁴³

Négy évvel később Szilágyi Sándor újabb töredéket talált, amelyik pontosan illeszkedik a korábban közölt rész középebe. A körülmények alapján Szilágyi már bizonyosra vette, hogy Szamosközi a szerző.

A kézirat mindössze néhány kritikátörténeti érdekű kifejezést tartalmaz, de ezek máshol nem fordulnak elő. A szerkesztő a magyar terminust görög és latin megfelelőivel, klasszikus idézetekkel értelmezi, például:

Értelmes bezedewseg: charientismos; lat. urbanitas, lepos, sermonis venustas. Értelmes: Literae gravissimis verbis atque sententiis. Cic. 10. 16. – Literae magna verborum sententiarumque gravitate. 10. 12. – Literae pleni consilii, summaeque cum benevolentiae, tum etiam prudentiae. 9. 4. Att. – Prudentes et multi officii et consilii literae. – Literae amantissime et honorificentissime scriptae. – Literae humanitatis sparsae sale. Cic. 1., 10. Att.³⁴⁴

³⁴² SZILÁGYI 1891, 229.

³⁴³ NAGY 1887, 101.

³⁴⁴ Uo., 107–108.

3. 4. 2. „Ad Bibliothecam pertinentia”: kritikátörténeti vonatkozású fogalomcsoportok

Az áttekintett források – glosszák, szójegyzékek, szótártöredékek – terjedelmes szókészletéből megkíséreltem kigyűjteni azokat a fogalmakat, amelyek a korabeli irodalmi gondolkodás megismeréséhez járulhatnak hozzá. Az anyag kritikátörténeti szempontból is szerteágazó tartalmából következően mind tágabban, mind szorosabban körülhatárolható csoportok körvonalazódnak, amelyekbe a különféle meghatározások besorolhatók. Először a legtágabban értelmezett szellemi tevékenységekhez kapcsolódó fogalmakat rendszerezem, ezeken belül a legáltalánosabbakat, majd a tudás átadásához és elsajátításához fűződő kifejezéseket; tovább szűkítve a kört, a könyvkultúra szakszavait. A vizsgált forrásokban jó néhány magyar műszó a tudományok és művészetek egyéb területeit érinti. Határozottabban eldönthető, hogy mi tartozik a grammatika, a logika, a retorika és poétika szakszókincséhez. Egyes diszciplínákon belül további alcsoportok rajzolódnak ki.

A kiválasztott szócikkeket a vázolt csoportokba rendezve a *Függelékben* közlöm, táblázatos formában (8. táblázatsorozat). Az egyes csoportokban az anyag logikájából következő fogalomkörök szerint sorolom fel az oda-tartozó elemeket, az így elkülönülő egységeken belül betűrendben. Mivel a latin műszavak magyarrá válását kívánom bemutatni, a táblázatok első oszlopában a latin terminus áll, a további oszlopokban egy-egy forrás kapcsolódó magyar meghatározásai olvashatók.

Az elmondottak alapján a – tágran értelmezve – kritikátörténeti érdekű 8 forrás szócikkei 270 görög–latin szakkifejezés 314 magyar megfelelőjét tartalmazzák.

3. 4. 3. „Okossagom ual igyekezem ualamit meg bizonjttanj”: a magyar értelmezések típusai

A források alapos megfigyelése során nemcsak a fentebb ismertetett, tartalmi szempontok alapján elkülöníthető csoportok bontakoznak ki, hanem a magyar megfeleltetések főbb típusai is. A latin terminusok értelmezésének módja, különböző fajtái értékes adalékokkal szolgálhatnak az idegen

szakszókincs nemzeti nyelvű meghonosításához. A következőkben a különféle eljárásokat, módszereket tekintem át, jellemző példákkal szemléltetve az egyes megoldásokat.

lőfordul, hogy a görög vagy latin kifejezés ismétlődik változatlanul vagy kismértékben eltérő írásmóddal; vagy egy másik idegen kifejezés jelenik meg magyar szóként:

doctor: doctor (Pesti)

Soluta oratio: Prosa (Murmellius-szójegyzék)

Syllaba: Sillaba (Murmellius-szójegyzék)

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a „doctor” 1372 óta, a „prosa” és a „sillaba” éppen a Murmellius-szójegyzék óta magyar szó.

Máskor egy másik, a forrás használója számára nyilván ismertnek feltevezett latin szó vagy szókapcsolat hivatott világhosszá tenni a jelentést:

Bibliator: venditor librorum (Gyöngyösi Szótártöredék)

Hypodidascalus: Resumptor (Murmellius-szójegyzék)

Az értelmezés hosszabb latin magyarázat is lehet, magyar megfelelő nélkül, vagy éppen a már magyarnak tekinthető szóval együtt:

Panegyricus, liber laudes continens, quae in conuentu hominum recitantur (Szikszai)

Soluta oratio quae prosa dicitur, ut est oratorum (Szikszai)

Értelmezésről igazán akkor beszélhetünk, ha az nem az idegen szó átvétele, hanem magyar szakkifejezés vagy körülírás, magyarázat, néha a görög vagy latin mintával együtt, gyakrabban azonban anélkül:

Litera: Jegy, litera (Murmellius-szójegyzék)

Litera: Bötü (Szikszai)

Rhetor: Ekessen solo (Murmellius-szójegyzék)

Rhetor: Rhetor, Ekessen szolo (Szikszai)

A magyar jelentést sokszor egy szó vagy több rokon értelmű szó adja vissza:

amplificatio: Bővítés, nagyiítás (Veszprémi Calepinus)
arbitrium: bizonyosság (Kolozsvári Glosszák)
argumentum: ok, bizonyosság (Kolozsvári Glosszák); Erősség (Veszprémi Calepinus)
Carmen: Vers (Murmellius-szójegyzék); Vers (Szikszai)
ratiocinatio: okoskodás (Kolozsvári Glosszák)
similitudo: Hasonlatosság (Veszprémi Calepinus)

Máskor egy szókapcsolattal sikerül megragadni az adott szó, kifejezés jelentését:

argumentosus: Okoson czinaltatott (Veszprémi Calepinus)
causa probabilis: alkalmas okk (Kolozsvári Glosszák)
Syllaba: Több öszve szörköztetöt bötü (Szikszai)

Bizonyos szó szerkezeteket a magyar fordítás a tartalmat leginkább tükröző, de a latinizmust kerülő, a magyar nyelvhasználatnak megfelelő fordulattal tolmácsol:

propositum habeo scopium: fel töttem az czelt
ratio habenda est: rendet kel tartani
vinciendus est: meg kell czafolny (Kolozsvári Glosszák)

Sok idegen szó több forrásban is szerepel. Némelyeknek mindegyikben ugyanazt a jelentése:

Bibliopola: Könue arus (Murmellius-szójegyzék)
Bibliopola: Könyu aros (Szikszai)
Bibliopola: konyu aaros (Gyöngyösi Szótártöredék)

Másoknak azonban különböző forrásokban vagy akár ugyanabban a forrásban több különböző magyar jelentése található:

librarius: kewthew (Pesti)
librarius: Könyu iro, Köniu aaros (Szikszai)

Amint a fenti példákból is látható, előfordul, hogy ugyanaz a magyar definíció különböző vagy azonos forrásokban több latin szóhoz is kapcsolódik:

Bibliopola: Könyu aros (Murmellius-szójegyzék, Szikszai, Gyöngyösi Szótártöredék)

librarius: Köniu aaros (Szikszai)

definire: meg magiaraznj

manifestare: meg magiarazny

prodere, tradere: meg magiarazni, eleibe adni (Kolozsvári Glosszák)

cognitio: tudomány, tudakozás

disciplina: mesterseg, tudomány

doctrina: mesterseg, tudomány (Kolozsvári Glosszák)

Verbum: Ige (Pesti); Ighe (Szikszai)

Dictio: Ighe (Murmellius-szójegyzék); Ighe (Szikszai)

Ugyanakkor van példa a rokon értelmű szavak magyar jelentéseinek elkülönítésére is:

Prudentia: Eszesseg

Sapientia: Bölczeseg

Scientia: Tudomány (Murmellius-szójegyzék)

Dicere: mondani

Loqui: zollni

Narrare: bezelleni (Pesti)

explanatio: magiarazat

explicatio: magiarazás, fejtegetés (Kolozsvári Glosszák)

Argumentacio est explicatio: et enarracio argumenti: az bizonyításnak ky

Jelentese. ky mondaasa (Gyöngyösi Szótártöredék)

Az alábbi példában egy latin kifejezéshez többféle jelentés kapcsolódik, és a különbség magyarázata latinul és magyarul olvasható:

Anologia: similitum Comparacio: Egyenlőknek: Egybe hasonlassa
Anologia: similitudo locutionis: szolasnak Egyenlőséghe (Gyöngyösi Szótártöredék)

Nemcsak egyszerűbb szókapcsolatoknak, hanem terjedelmesebb latin magyarázatoknak is készült fordítása. Bizonyos esetekben hosszabb magyar kifejtés írja körül a fogalom tartalmát, rövid terminus nem szerepel:

Annalis: liber in quo facta anni scribuntur: Az könyw: kyben esztendonkend walo dolgok be Irattatnak (Gyöngyösi Szótártöredék)

Argumentor: rationibus nitor ad aliquid probandum: okosságomual igyekezem ualamit meg bizonyjttanj (Gyöngyösi Szótártöredék). Ugyanezt a Veszprémi Calepinus bejegyzője lényegesen egyszerűbben oldotta meg: argumentor: Okoskodom.

Cauilla: irrisio quaedam iocosa: pakocha szerent valo megh meuetes (Gyöngyösi Szótártöredék)

Máskor a latin magyarázat lényegét egyetlen magyar szakkifejezés foglalja össze:

Didascalicus, qui doctrinam continet: Tanító könyu

Fasti, liber in quibus totius anni descriptio continetur: Vaaros könyue (Szikszai)

Az is előfordul, hogy a magyar kifejtés mellett a forrásban nem szerepel latin minta. Ennek akár az is lehet az oka, hogy a magyar változat a fordító önálló leleménye:

Auctoritas: Az doctornac erőss: alhatatoss mondassa: eertelme (Gyöngyösi Szótártöredék)

thesis: Disputalasra, vetekedesre ki iratot keres (Veszprémi Calepinus)

Időnként egy-egy fogalomhoz egész szócsoporthoz kapcsolódik a főnévi, igei, melléknévi, határozói származékokból:

Suavis: Edes, kedves

suavitas: Edesseg, kedvesseg

suaviter: Edessen, kedvesen

suaviloquens: Edes beszédü
suaviloquentia: Edes beszéd, kedves szolas (Veszprémi Calepinus)

venustare: czifrazni, Ekesetheni (Kolozsvári Glosszák)
venustas: czifrazas: (Kolozsvári Glosszák); Ekessegh, szepseg (Veszprémi Calepinus)
venuste: Ekessen, szepen (Veszprémi Calepinus)
venusto: Megh ekesitem (Veszprémi Calepinus)
venustus: Ekes, szep (Veszprémi Calepinus)

Versus: Vers
versiculus: Verseczke
versificatio: Vers iras
versificator: Vers iro
versifico: Verset szerzek (Veszprémi Calepinus)

A logikai, retorikai, poétikai terminusok jelentős része görög eredetű.
Leggyakrabban csak magyar értelmezésük olvasható:

apodixis: Erős bizonsagh, erőssegh (Veszprémi Calepinus)
Apophthegma: ekes mondas (Veszprémi Calepinus)
epimythion: Értelme a fabulának (Szamosközi)
Epitaphium: Koporso fölöt valo iras (Szikszai)
Poëtica: Vers szerzesnek tudomania (Szikszai)
Rhetorica: Ekessen szolasrul valo tudomani (Gyöngyösi Szótártöredék)
satyra: corpazo bezed (Kolozsvári Glosszák)

Néha azonban a kifejezés eredeti formája is szerepel. Ennek feltüntetése többféleképpen történhet. Olykor a magyar jelentés mellett csak a görög szó található:

Grammatistes: Grammatica tudo, iu ez görög igheböl γράφειν az az iruk
Poéta: Vers serző iu az görög igheböl ποιειν czeleködöm
(Murmellius-szójegyzék)

Máskor a latin fordítás is megjelenik, akár több szinonimával:

Aenigma: obscura: mese beszéd (Gyöngyösi Szótártörődék)

Antigraphium: latine exemplar: pelda (Gyöngyösi Szótártörődék)

charientismos; lat. urbanitas, lepos, sermonis venustus: Ertelmes bezedewseg (Szamosközi-szótártörődék)

Chronica latine temporalia: proprie annuales: Leot dolgoknak eztendeonkent walo be irasa (Gyöngyösi Szótártörődék)

Hypodidasculus: Resumptor iü ez görög buttö túl διδάσκω az az tanítottok (Sziksza)

Paraeneticus, dicitur admoniturius, paraenesis enim significat admonitio-nem: Valamire intö könyu (Sziksza)

Tomus, a τῶν secö: egy resze az könyunek (Sziksza)

3. 4. 4. „Kechkekrül auagy pasztorsagruo valo beszéd”: az irodalmi gondolkodás szempontjából különösen fontos példák

Ha tartalmi ismérvek alapján elkülönítjük az általában a szellemi tevékenységhez vagy konkrétan az egyes diszciplínákhoz kapcsolódó fogalmak, kifejezések csoportjait, valamint meghatározzuk az értelmezés különböző eljárásait, ez hasznosan árnyalhatja a görög-latin terminológia magyarrá válásáról alkotott ismereteinket. A rendszerezésen, felsoroláson túl a szócikkek további adalékokkal szolgálnak a glosszaírók, szerkesztők, fordítók véleményéről irodalmi, irodalomelméleti kérdésekben.

A rövidebb vagy hosszabb magyar változatok legtöbbször az idegen minta fordításai, de a magyar kritikátörténet számára mindenképpen értékelendő az anyanyelvű megfogalmazás. Már az egy vagy több szóból álló magyar szakkifejezések megalkotása is jelentős eredmény, de még több információt hordoznak a bővebb, kifejtő értelmezések. A lefordított kifejezések, definíciók köre és mennyisége mutatja, mivel kapcsolatban tartották a korabeli tollforgatók igazán fontosnak, hogy magyarul lehessen róla beszélni, írni. Különösen nagy bőségben jelennek meg a műfajokat és műnemeket megnevező terminusok, továbbá a szöveg logikai felépítésének, nyelvi megformálásának jó vagy rossz minősítését kifejező magyar szavak, szókapcsolatok – megannyi értékes adalék a korszak irodalmi gondolkodásához, amint az a *Függelék* táblázataiban látható.

A tágabban értelmezett szellemi tevékenységek, művészeti ágak szakaszai között arra is van példa, hogy a magyar változat a szerkesztő felekezeti elfogultságáról árulkodik. A „Statuarius” Szikszai Fabricius Balázs szerint nemcsak ’Kep farago’, hanem ’Balwany kep farago’ is.

Kifejezetten irodalomelméleti, ráadásul speciálisan magyar vonatkozású a következő példa. Az áttekintett anyagban máshol nem fordul elő a Kolozsvári Glosszákból szereplő „carmen patrium” mint ’magyar enek’ és ugyanez a latin kifejezés fordított szórendben: a „patrium carmen” ’magyar enek, vagy uers’ értelmezéssel. A forrás 20. század eleji kiadója a teljes latin–német szócikkeket nem közli, csak a magyar és latin kéziratos bejegyzéseket a nyomtatott latin megfelelőikkel, feltüntetve az előfordulás helyét. A glosszákat tartalmazó kötet a szövegközlés idején a kolozsvári unitárius kollégiumban volt. Gábor Csilla szíves utánjárásának köszönhetően megállapítható, hogy a kiadás alapjául szolgáló kolozsvári példánynak nyoma veszett. Mégsem reménytelen a teljes szövegkörnyezet rekonstruálása.

A 20. század eleji kiadás gondozója, Pálfi Márton megadja az általa Kolozsváron látott, Strassburgban nyomott példány³⁴⁵ címét és kolofonját. Ismeretes ugyanabból az évből egy hagenai kiadás is.³⁴⁶ A két redakció címlapja pontosan megegyezik, a kolofonban is csak a nyomtatás helye tér el. Strassburg: Impressusque in inelyta urbe A[r]gentinensi per Johannem Knoblauch; Hagenau: Impressusque in imperiali oppido Hagenau per Henricum Gran. Az időpont mindkét kiadásban azonos: finit feliciter Anno salutis nostrae M. D. XVIII. die IV. mensis Decembris. A megadott helyek is azonosak, a két kiadás lapról lapra megegyezik. Könnyen lehet, hogy mindkét változat egy korábbi edíció utánnyomása, csak a megjelenés helyét és idejét cserélték ki az aktuálisra. Erősen valószínűsíthető az 1514. évi hagenai kiadás.³⁴⁷

Az elérhető példányokban az egyik hivatkozott helyen (D4v) csak ennyi áll: „Carmen: ein gedicht oder lied”. Hasonlóképpen a másik előfordulás a nyomtatványban (S2v): „Patria: vatterland sive locus natalis”. Az elvesztett kolozsvári kötetben a magyar értelmezések mellett a kiegészített

³⁴⁵ *Dictionarium quod Gemma Gemmarum vocant...* (Argentinae: Johannes Knoblauch, 1518), VD16 G 1105

³⁴⁶ *Dictionarium quod Gemma Gemmarum vocant...* (Hagenau: Henricus Gran, 1518), VD16 G 1104.

³⁴⁷ *Dictionarium quod Gemma Gemmarum vocant...* (Hagenau: Henricus Gran, 1514). VD16 G 1100.

latin kifejezések – „carmen patrium” és „patrium carmen” – egyértelműen a magyar bejegyzőtől származnak, amint az a szövegközlő magyarázatából világosan kiderül: „a dőlt betűvel szedett latin szók kézirati bejegyzések”. Tehát a „carmen” szó „magyarítása” – latinul és magyarul! – mindkét esetben bizonyosan a bejegyző kiegészítése: mind a „carmen”, mind a „patria” címszóról ugyanannak a szókapcsolatnak egy-egy változata jutott az eszébe.

A „carmen patrium” szókapcsolat jelentéseinek feltárása az ókortól (Curtius Rufus) a régi lengyel költészetten (Bogurodzica) keresztül Bél Mátyásig (*Notitia...*) külön tanulmányt – ha ugyan nem monográfiát – igényelne. Térben és időben a lengyel párhuzam a legközelebbi. Ha csak egy felületes pillantást vetünk a terminus lengyel használatának szakirodalmára, abból is kiderül, hogy a „carmen patrium”-nak fontos szerepe volt a nemzeti és a nyelvi identitástudat erősítésében.³⁴⁸ Ha a 16. századi magyar előfordulás is hasonló tartalommal rendelkezik, ez különösen fontos lehet a kritikátörténet számára.

Jó volna tudni, vajon mire gondolt az ismeretlen bejegyző... Vajon műfajt vagy strófaszerkezetet jelölt a kifejezés, esetleg egyszerűen magyar nyelvű költészetet? Az ének, a vers és a versszak fogalmának megkülönböztetése a vizsgált korszak magyar terminológiájában még korántsem egységes. A Veszprémi Calepinusban és a Görlitzi Glosszákbán a „Versus”, Szikszainál a „Carmen” a ’Vers’. Érdekes a Murellius-szójegyzék megkülönböztetése: „Versus”: ’Egy vers’ – „Carmen”: ’Vers’.

A Gyöngyösi Szótártörredékben több hosszabb kifejtés latinul is, magyarul is olvasható. „Aegloga: caprarum seu rerum pastoralium sermo: kechkekrül auagy pasztorsagrul valo beszéd.” Szó szerint ugyanígy található Antonius Nebrissensis (Antonio Nebrija) latin–spanyol szótárában³⁴⁹ és egy katalán–spanyol thesaurusban is.³⁵⁰ A tíznyelvű Calepinus kiadásában szintén így áll, de csak latinul. A már említett *Catholicon*-ban hasonló tartalommal, kissé más megfogalmazásban: „Ecloga: Sermo de capris, vel quasi de rusticis vel vilioribus rebus”.

Szencinél mindössze ennyi található: „Ecloga: Valogatot beszélgetes, Agolka”.³⁵¹ E kifejezések sokáig tartották magukat. Pápai Páriz Ferenc

³⁴⁸ MATLA 2015.

³⁴⁹ A szótár előszőr 1492-ben jelent meg, később többször kiadták.

³⁵⁰ *Tesoro de la lengua Castellana, o Española. Compuesto por el licenciado Don Sebastian de Cobaruias Orozco* (Madrid: Luis Sanchez, 1611).

³⁵¹ SZENCI 1604.

szótárában megismétlődik Szenci kéttagú értelmezése, de visszatér a Gyöngyösi Szótártöredékben megragadott tartalmi mozzanat is: „Eccloga: Válogatott beszélgetés a’ barom-pásztorságról.”³⁵² Ismeretes a 19. század első éveiből egy gyászvers, amelynek műfaját a szerző „Agolka vagy-is Pásztor ének”-ként határozta meg.³⁵³

Különösen tanulságosak a logika és a retorika, argumentáció, invenció és elokúció összefüggéseit kifejező értelmezések. Több forrásban is világossá válik a módszeres, hatásos érvelés és a tetszetős nyelvi megformálás szoros összetartozása. Szikszai definíciójában a logika ’Igazan es ekesen valo szolasnak, es io moddal való vetekedesnek tudomanya’. A Gyöngyösi Szótártöredékben az „argutia” meghatározásának latin mintája is olvasható: ’Argutus qui argumentum cito invenit, urbanus: in loquendo astutus: Az ky hamar talál as bizonytasra walo beszedet: eedes beszedeiben: es okos’. A latin megfogalmazás legkorábbi változatát Sevillai Szent Izidornál talál-
tam meg, ami aztán évszázadokon keresztül visszhangzott különböző kézi-
könyvekben.³⁵⁴ A korábban már említett Papias-szótárban pontosan úgy szerepel, mint a Gyöngyösi Szótártöredékben.

*

A következő példa igazolja, hogy egy-egy idegen szóval kifejezett fogalom „honosításának” megfigyelése hosszabb időtávon keresztül is érdekes lehet, ezért érdemes kitekinteni a vizsgált, 1530–1580 közti időszakból. A 18. század végén Alexovics Vazul egyik munkájában az „új Filosofusokkal” vitázva Voltaire után a „fogyatkozott, alávaló, tsekély tudományú” Pierre Bayle tanait cáfolja. Ennek során arra is kitér, ki hogyan vélekedik róla.

[Jacques] Saurin a’ többi között felöle bizonyította, hogy noha ő magát nagy *Filosofusnak* mutatta, mégis-tsak *Sophista*, az-az, maga hányó Bölts volt,

³⁵² PÁPAI PÁRIZ 1708.

³⁵³ *Agolka: vagy-is Pásztor ének tekintetes Jakabffi Kristóf úr, tekintetes, nemes Bihar vármegye assessora, és az élesdi, ’s révi uradalmak’ adminisztratora halálának emlékeztetere 1805. Karátson havának 30-ik napján éneketle a’ meg boldogúlt úrnak egy igen meg-szomorodott szolgálja Püspökiben, és némellyek kívánságára ki is adta, Nagy-Váradon, máramarosi Gottlieb Antalnál, 1806.*

³⁵⁴ „Argutus, quia argumentum cito invenit in loquendo.” *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive Originum Liber X, De Vocabulis.*

a' ki a' hamisat az igazzal össze-zagválni, a' bizonyos regulákat 's állatásokat fonákul fordítani, az igaz következtetéseket meg-dönteni iparkodott.³⁵⁵

Az idézet filozófiai szempontú elemzése beláthatatlan távlatokat nyithat. Ehelyett inkább azt a kifejezést emelem ki, amelyik nemcsak a mentalitás-történet, hanem a szóhasználat vonatkozásában is tágabb összefüggésekre irányítja a figyelmet. A szövegben a „maga hányó Bölts” a „Sophista” értelmezéseként jelenik meg. Ha Alexovics meghatározásának forrását keressük, az első próbálkozáshoz elegendő néhány évtizedre visszatekintünk. Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótárának Bod Péter-féle átdolgozásában³⁵⁶ ez áll: „Sophista: Patvaros Philosophus, Maga hányó Bölts”. Visszafelé haladva az időben, de még mindig maradvány a 18. században, a kibővített kiadás alapjául szolgáló eredetiben³⁵⁷ egyetlen kötőjel eltéréssel (Maga-hányó) betű szerint így találhatók. Egy évszázaddal visszalépve, kissé eltérő írásmóddal, de ugyanezt olvashatjuk már Szenci Molnár Albert szótárában³⁵⁸ is: „Sophista: Patvaros Philosophus, maga hanyó Bölcz”.

Ha még távolabbra megyünk vissza az időben, korábbi hasonló előfordulásokat is találhatunk. A Veszprémi Calepinus „Sophista” meghatározása: „Patvaros philosophus, visszalkodo, maga hanio bölts”. Az írásmód apró eltéréseivel, de lényegében ugyanígy került be a tíznyelvű Calepinus kiadásaiba: „Sophista: Patuaros philosophus viszalkodo magahanyo bölcs”.

Láthatjuk, hogy Szenci Molnár Albert, majd Pápai Páriz Ferenc és Bod Péter vonatkozó szócikke ennek ismétlése, azzal a különbséggel, hogy a „viszalkodo” szót elhagyják. Szenci rokon tartalmú kifejezésekkel gyarapítja a fogalomkört. „Sophisma: Alatomba czalo fortelyos Beszed”; „Sophistice: Beszszeddel okassan patvaroskodo tudomany”. Az előbbinek egy változata megvan Pápai Páriznál is, ahol egy betű eltérés módosítja az értelmezést: „Sophisma: Alattomban-való fortélyos beszéd”. A „Sophista” Comenius *Januájában* is szerepel: „Sophista (*a, m. pseudo-philosophus*) [...] Patvaros maga hányó bölts, fortélyos beszéd.”³⁵⁹

A „Sophista: maga hányó Bölcs” megfeleltetés a 17. században sem csak a szótárirodalomban fordul elő. A magyar kifejezést ekkor is használták,

³⁵⁵ ALEXOVICS 1792, 133. Más példa a 18–19. század fordulójáról a „sophista” hasonlóan pejoratív jelentésére („bojtorján, izgága Sophista mesterség”): BIRÓ A. 2007.

³⁵⁶ PÁPAI PÁRIZ –BOD 1767.

³⁵⁷ PÁPAI PÁRIZ 1708.

³⁵⁸ SZENCI 1604.

³⁵⁹ COMENIUS 1562.

mégpedig ugyanebben az értelemben. A Nádasdy-Mausoleum eredeti szövegében II. Lászlóról, a magyarok 14. királyáról többek között ez olvasható:

Semper etiam, ex praemissis malis,
Bonam deducere contendit Sophista consequentiam.³⁶⁰

A tömör latin sorokat Felvinczi György négysoros felező tizenkettesben így fordítja:

A' meglelt rossz dolgot mikoron megh látta,
Abból ki jövődöt jora magjarazta.
Mint maga hányó bölcs azt bizonyítottta,
Mind jó jö ki abból, a' mint eo gondolta.³⁶¹

A régiség leggyakrabban használt szótáraiban nem találtam olyan latin megfogalmazást, ami az első ismert magyar értelmezés, Veszprémi Calepinusban található adat forrása lehetne. Így könnyen előfordulhat, hogy az évszázadokon keresztül visszhangzó fordulat az ismeretlen 16. századi bejegyző leleménye.

*

Az 1530–1580 között keletkezett glosszák, szójegyzékek és szótártöredékek kritikátörténeti vonatkozású anyaga sokat elárul arról, hogy az adott korszakban milyen magyar szavakat, kifejezéseket, definíciókat ismertek és használtak egy-egy fogalom megnevezésére – legalábbis az áttekintett munkák tanúsága szerint. Kérdéses persze, hogy más típusú szövegekben milyen hasonló terminusokra lehetne bukkanni. (A további fejezetekben a világi retorikához, a prédikációhoz és az imádsághoz kapcsolódó forrásokból magam is kiemelem a használt magyar szakkifejezéseket.) Ám a szövegösszefüggésből nem mindig derül ki egyértelműen, hogy a magyar műszo mit is akar jelenteni. Bizonyosságok erre azok a tanulmányok, amelyek egy-egy szakkifejezés tartalmát próbálják megfejteni – gondoljunk

³⁶⁰ MAUSOLEUM 1664, Aa2r.

³⁶¹ MAUSOLEUM 1697/1988, 255.

csak a „virágének” jelentésére vonatkozó különböző elképzelésekre...³⁶² A fentebbiekben vizsgált forráscsoport lényege azonban éppen az idegen és az anyanyelvű meghatározások egymáshoz rendelése, így nem lehet kétséges, hogy a magyar változatok mely görög–latin mintáknak feleltethetők meg.

További kérdés, hogy a magyar műszavak, definíciók vajon az egyes szerzők, szerkesztők hamar feledésbe merült leleményei, vagy használatuk általánossá vált. A későbbi forrásokkal összevetve az is világossá válhat, hogy a magyar elméleti szaknyelvnek melyik az a rétege, amelynek kialakulása már legalább a 16. századra vezethető vissza.

3. 5. „ATYÁM TYÚKJA”: AZ ANYANYELVŰ OLVASÁS ÉS ÍRÁS NÉHÁNY KRITIKATÖRTÉNETI VONATKOZÁSA A 16. SZÁZADBAN

A magyarországi irodalmi gondolkodás történetének sarkalatos kérdése az anyanyelv használata a magyar írás és olvasás megtanulásától az – „irodalmi nyelvnek” is nevezett – igényes kifejezésformák kialakításáig, ezért a grammatikai irodalom tárgyalása során nem hagyhatjuk figyelmen kívül az erre vonatkozó adatokat. A vizsgált korszakban az európai tendenciákkal párhuzamosan nálunk is felerősödik a népnyelvek felértékelésének sokat emlegetett folyamata. A latin elsajátítását célzó grammatikai kézikönyvek magyar kiegészítései, a glosszák, szójegyzékek és szótártöredékek mellett számos egyéb forrás kapcsolódik a témához. Mind az elméleti megjegyzések, mind a különféle kézikönyvek mutatják, hogyan kerültek egyre inkább előtérbe a nyelvművelő törekvések. Ezek célja, hogy az anyanyelvű írásbeliségben is megvalósítsák a latin tartalmi és stílári gazdagságát.

Magyarországon az olvasás és az írás tanítása egyidős a kereszténységgel. A 11. század elején nyíltak meg az első kolostori, székesegyházi és plébániai iskolák. Az olvasás elsajátításának célja az volt, hogy a kisdiákok megtudjanak birkózni a latin szövegekkel. Az olvasással párhuzamosan tanulták meg a latin szavakat és az elemi latin nyelvtan, „a Donatus” szabályait. Európa-szerte, így nálunk is, a 14–15. században kezdték el a népnyelvű

³⁶² Vö. FARAGÓ 2003, SZENTMÁRTONI SZABÓ 2003, TÓTH 2009/2020, RMKT 16, XIII/A, 9–10, 402–403, SURÁNYI 2019.

szövegek olvasását. A 15–16. század fordulóján Magyarországon az egyházi székhelyeken városi-káptalani, a királyi városokban városi-plébániai iskolák működtek. Az alsó tagozatokon a hagyományos latin olvasástanítási eljárást, az úgynevezett silabizáló módszert alkalmazták a magyar nyelvű szövegekre is, kiegészítve a magyar betűkkel. A gyerekek latin–magyar szópárokat, latin szentenciákat tanultak, az utóbbiakat magyarul is le kellett írni. Magasabb szinten „phrasisokat” – azaz klasszikus szövegekből vett szókapcsolatokat, sajátos kifejezéseket tartalmazó mondatokat – fordítottak magyarra, ugyancsak írásban is.³⁶³

A nemzeti nyelvű olvasástanítás szélesebb körű elterjesztése a 16. század első évtizedeiben a reformáció térhódításával függ össze. Ez lehetett az eszköze a jól ismert cél elérésének, azaz, hogy minél többen olvashassák anyanyelvükön a Szentírást. A reformátorok

erőteljesen szorgalmazták az anyanyelvi olvasás megtanítását, egyik újabb hullámát indítva el a – főként a városi és a mezővárosi lakosok között eredményes – betűtanulásnak. A városi iskolák legkisebb tanulóinak oktatójára hárult az a feladat, hogy a katekizmussal együtt az anyanyelvi szövegek olvasását is tanítsa nekik. Bár az anyanyelvi olvasást már a 14–15. században is oktatták városaink iskoláiban, de ez alapjában véve még nem volt „funkcionális” olvasástanítás. Akkor még csak kevesen jutottak felnőttkorukban anyanyelvű könyvhöz, ennek tömeges előállításí feltételeit csak a nyomdászat területi szétterülése teremtette meg. Ugyanakkor az olvasás benső igényét, egyéni meggyőződésből fakadó motivációját a reformáció alaptanítása hatásosan inspirálta. Mindezzel párhuzamosan a reformátorok buzgólkodásának következtében jelentősen gyarapodott a magyar nyelvű nyomtatott könyvek száma, vallásos és világi témájú olvasnivalót egyaránt adva az olvasni tudóknak, elsősorban a városokban és a mezővárosokban.³⁶⁴

A reformáció szerepét az anyanyelvű írás-olvasás elterjesztésében és a nyelvi normarendszer kialakításában Szathmári István így foglalja össze:

³⁶³ A régiség hazai iskola- és oktatástörténetének kimerítő feldolgozásai: MÉSZÁROS 1981a; MÉSZÁROS 1981b; MÉSZÁROS 2001c.

³⁶⁴ MÉSZÁROS 1981b, 213.

Hathatós eszközként élt az iskolázás lehetőségeivel. A prédikátorok és az egyház kezdeményezésére számos új iskola nyílt, elsősorban az írás-olvasás és az elemi ismeretek anyanyelven való elsajátíttatására. A 16. században számontartott szinte másfélszáz iskola négyötöde a reformáció valamelyik irányzatának köszönhető létrejöttét. A protestánsok gazdag patrónusaik segítségével – mint például a Perényiek, a Nádasdiak, az Enyingi Török család (a 16. században a megszűnt királyi udvar művelődésirányító szerepét több tekintetben a főúri udvarok veszik át) [...] magasabb fokú iskolákat, kollégiumokat is alapítottak, amelyeknek különösen nagy szerep jutott a nyelvi kiegyenlítődés és normalizálódás intenzív megindításában is. Ekkor váltak híres iskolavárosokká és valóságos kulturális központokká: Sárospatak, Debrecen, Pápa, Erdélyben Gyulafehérvár, Nagyenyed, Kolozsvár és így tovább. A protestáns diákok közül sokan folytatták tanulmányaikat külföldi egyetemeken (peregrináció). Az országos hírű kollégiumok mellett jelentős számú iskolájuk volt a protestánsoknak a városokban, a mezővárosokban is. A kollégiumok mint anyaiskolák sok kisebb úgynevezett partikulát létesítettek, amelyek aztán az ő irányításukkal, támogatásukkal működtek, és újabb melegegységei lettek a műveltség, benne a már kialakuló nyelvi normarendszer terjesztésének is.³⁶⁵

A század közepén katolikus oldalról is fontos lépéseket tettek az anyanyelvű olvasás és írás ügyében. Megszületett az első hivatalos hazai határozat a nemzeti nyelvű olvasástanításról: 1560-ban a nagyszombati zsinat elrendelte az anyanyelvű iskolák (schola vernacula) létrehozását.

Azokban az időkben, amikor a „tévelygések” ellenében volt szükség az egyedül igaznak tartott tanok terjesztésére és elmélyítésére, a felekezeti viták mellett az egész kereszténységet fenyegető „pogány törökkel” is számolni kellett, ezért is vált nélkülözhetetlenné a megfelelő szellemi, lelki táplálék. Meggyőző példa erre Batizi András katekizmusának bevezetője:

Szükség peniglen efféle könyvecskéknek lenni, jelessen ez mostani Időkben. Előszer, mert igen jól látjuk, hogy az pogány törökök naponta rajtunk vadnak, országunkat dulyák, rabolják, és azt sem tudjuk, mely órában el kell futnunk, az futásban, ha predikációt nem halhatunk, avagy csak efféle könyveknek olvasásából magunkat vigasztaljuk, hogy az szent

³⁶⁵ SZATHMÁRI 2017, 209. A kérdéskör további összefoglalásai: KISS J. 2017; MOLNÁR, A. 2017a.

egyházról és az Istentől el ne szakadgyunk, de az igaz hitben mind végig meg maradgyunk.³⁶⁶

Az anyanyelvű műveltség elterjesztését célozták a népnyelvek elsajátítását és helyes használatát elősegítő kézikönyvek és a kapcsolódó megjegyzések. A források bőséges anyagot szolgáltatnak a nyelvtudomány-, az oktatás- és neveléstörténeti, pedagógiai-módszertani kutatásokhoz, de az olvasás és az írás történetét tanulmányozva eljuthatnánk szociológiai megfontolásokhoz is. A korszak kulturális kontextusában vizsgálva az anyanyelvűség súlyát kirajzolódhatnak annak antropológiai tartalmai, beszédművészeti konzekvenciái és hermeneutikai jelentősége.

A továbbiakban azonban a tágabb összefüggésektől eltekintek, ehelyett az európai és magyar anyagból a szorosabb értelemben vett kritikátörténeti szempontból figyelemreméltó vonásokat emelem ki. Ebben a fejezetben az anyanyelvű írás és olvasás megtanulására, ezzel szoros összefüggésben a helyes és igényes nyelvhasználatra vonatkozó elméleti megállapításokat és a feltett cél elérését elősegítő szakmunkákat tekintem át. Ez a vizsgált korszakban azért is időszerű, mert a vonatkozó felvetések a 17. századtól válnak egyre gyakoribbá, ezért a kutatásban is több figyelmet kaptak, nem is beszélve a témakör legismertebb példáiról, a 18. század nyelv művelő törekvéseiről. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg a korábbi, kevésbé ismert és szétszórt adatokról sem, amelyek legalábbis előzményeknek tekinthetők. Összegyűjtésük hozzájárulhat ahhoz, hogy folyamatában láthassuk a kapcsolódó megnyilvánulásokat.

3. 5. 1. Külföldi példák

3. 5. 1. 1. Elméleti megnyilvánulások

Az olvasás és az írás hasznára vonatkozó közhelyek gyakran felbukkannak a humanista irodalomban. A grammatikai munkáiról Magyarországon is jól ismert, a korábbiakban részletesen tárgyalt Leonhard Culmann például kifejti: a betűk rögzítik, megőrzik a hangokat, mintegy tárházul szolgálnak az olvasók számára, és tolmácsolják mondandónkat. Azért találták fel őket, hogy az utódokra örökíthessék a legkiválóbb férfiak tetteit és a régmúlt

³⁶⁶ BATIZI 1555, A4 r–v.

korok történéseit, követendő vagy kerülendő példaként. Mindezek alátámasztására – mint oly sokszor – Cicero szavai a legalkalmasabbak: „a betűket az utókor számára találták fel, a feledés ellenszerül”; ugyanis egyedül azok képesek az emlékezetet fenntartani.³⁶⁷

Kifejezetten az élő nyelvek használatáról is van szó abban a könyvecskében, amelyet először a vizsgált időszak legelején, Bázélben adtak ki a tanulás módszeréről, a korszak leghíresebb szerzőinek írásaiból. Az akkor kortárs Erasmus és Melanchthon szövegeit az előző század második felének meghatározó személyisége, Rudolphus Agricola fejtegetései vezetik be. Ezek különösen figyelemreméltóak a nemzeti nyelveket illetően. Agricola leszögezi: a klasszikus stúdiumokhoz is nélkülözhetetlen az anyanyelv alapos ismerete és alkalmazása. Az a leghasznosabb, ha az ókori szerzők tanulmányozásakor a magunk közönséges nyelvére (vernaculo sermone) fordítjuk le az olvasottakat, mégpedig a tartalomnak leginkább megfelelő szavakkal. Ezzel a módszerrel érhetjük el, hogy ha majd latinul kell valamit szóban vagy írásban megfogalmazni, hasznát vesszük az élő nyelvben való jártasságunknak. Hiszen a természetből adódóan a fejünkben először anyanyelvünkön áll össze mindaz, amit aztán latinul öntünk szavakba. Ha valamit írásban kell rögzítenünk, az a legjobb, ha azt először gondolatban anyanyelven (patrio sermone) fogalmazzuk meg, amilyen helyesen és pontosan csak lehetséges. Ezután tudjuk ugyanazt latinul világosan, a tartalmának megfelelően szavakba foglalni. Így érhetjük el, hogy mindent egyértelműen és tökéletesen fejezzünk ki. Ugyanis minden hibát, ami megnyilvánulásainkban előfordulhat, legkönnyebben született nyelvünkön (in eo sermone, ad quem sumus nati) veszünk észre. Mert ha valamit úgy adnak elő, hogy vagy nem eléggé érhető, vagy a kelleténél szűkszavúbb, vagy túlságosan nyakatekert és nem felel meg a tárgyalt dolognak, bárkinek azon a nyelven fog a legkönnyebben feltűnni, amelyet a legjobban ismer.³⁶⁸

³⁶⁷ „Quis est usus literarum? Ut custodiant voces, et velut depositum reddant legentibus, idque exprimerent quod dicturi sumus. [...] Cur sunt inventae literae? Ut res a clarissimis viris gestae, ac temporum rationes posteris demandarentur, quae posteris vel imitandi, vel vitandi exemplo futuro essent: Sic enim scribit Cicero: literae posteritatis causae repertae sunt, quae subsidio oblivioni esse possent, et quae solae memoriae propagant.” CULMANN 1549, a5 r–v. Az idézet forrása: *Pro P. Sulla Oratio*, XVI.

³⁶⁸ „Praterea, quicquid apud emendatos auctores leges, utilissimum fuerit idipsum quoque maxime propriis et idem significantibus verbis reddere vernaculo sermone. Hac enim exercitatione assequeris, ut quoties dicendum tibi aliquid scribendumve fuerit, quando concipiendis verbis apud animum tuum sese, quo natura fert, vernaculus sermo protulerit, statim quoque latina verba iampridem illi hoc usu accommodata sequantur. Ad haec

Már a 16. században láttak napvilágot Erasmus sokszor idézett elmélkedései görög–latin Újszövetség-kiadásának a kegyes olvasóhoz szóló előszavából, mely szerint a Szentírást a legszélesebb körben kellene olvasni, minden rendű és rangú embernek – még a nőknek is! –, kinek-kinek saját anyanyelvén.³⁶⁹

Akár szimbolikus jelentőségűnek is tekinthető, hogy ugyancsak a vizsgált korszak legelején jelent meg Beatus Rhenanusnak az a munkája, amelyikben a nemzeti nyelvű írásbeliségről is szól, és ezzel kapcsolatban a magyar helyzetre is utal. Az elzászi humanista történeti művében (*Rerum Germanicarum libri tres*, 1531) a német írásos kultúra másfél évszázados múltjáról ír. Hasonló jelenségre hivatkozva saját korából hoz példát: ebben az összefüggésben említi, hogy ekkortájt „a magyar nyelvet írni kezdik”. Elhíresült kijelentésének szövegkörnyezetéről és különböző értelmezéseiről a későbbiekben részletesebben szólok.

3. 5. 1. 2. Az anyanyelv használatának gyakorlati példái: a latin mellett a német

A humanizmus nyelvszemlélete az iskolai képzést is meghatározta. Az antikvitás tisztelete, az ókori példák és a klasszikus minták – a latin

quoque siquid scribere voles, optimum erit idipsum quam plenissime rectissimeque patrio sermone intra animum tuum formare, deinde latinis pure proprieque idem significantibus explorare. Sic fiet, ut omnia aperte et quam maxime plene dicantur. Omnes enim, si quid in dicendo est vicii, facillime in eo perspicimus sermone, ad quem sumus nati: & si quid vel dilucide parum, vel brevibus quam conveniat, vel contorte nimium, nec satis cum re praeposita cohaerens, dictum fuerit, in eo sermone expeditius annotabit quisque, quem notissimum habebit.” AGRICOLA 1484/1531, 11–12.

³⁶⁹ „Vehementer ab istis dissentio, qui nolint ab idiotis legi Divinas literas, in vulgi linguam transfusas, sive Christus tam involuta docuerit, ut vix a pauculis theologis possint intelligi, sive quasi religionis Christianae praesidium in hoc situm sit, si nesciatur. Regnum mysteria celare fortasse satius est: at Christus sua mysteria quam maxime cupit evulgari. Optarim ut omnes mulierculae legant euangelium, legant Paulinas epistolas. Atque utinam haec in omnes omnium linguas essent transfusa, ut non solum a Scothis & Hybernis, sed a Turcis quoque & Saracenis legi cognoscique possint. Primus certe gradus est, utcunque cognoscere. Esto riderent multi, at caperentur aliquot. Utinam hinc ad stivam aliquid decantet agricola, hinc nonnihl ad radios suos moduletur textor, huiusmodi fabulis itineris taedium levet viator. Ex his sint omnia Christianorum omnium colloquia. Tales enim ferme sumus, quales sunt cotidianae nostrae confabulationes.” ERASMUS 1516, aaa4 v.

kultusza mellett – a népnyelvek felértékelésében is döntő szerepet játszottak, összefonódva az erősödő nemzeti öntudattal. A humanista iskolai képzés elsődleges célja a latin nyelv és stílus tökéletes elsajátítása volt, mivel azt nem lehetett nélkülözni az egyházi, a tudományos, a jogi szakterületen és a nemzetközi érintkezések során. A szabályzatok mindenütt előírták, hogy az iskolában latinul kell beszélni („Sermo ubique latinus esto.”). A nemzeti nyelvek bevonása az oktatásba kezdetben a latin jobb megértését szolgálta, később azonban felismerték saját törvényszerűségeit és sajátosságaiból következő lehetőségeit. Egyre nagyobb gondot fordítottak a népnyelv szabályainak egyidejű megtanulására. A párhuzamos stúdiumok lehetővé tették, hogy akik az iskolát elhagyják, a latin kifogástalan használata mellett anyanyelvükön is szabályosan és szép stílusban tudjanak beszélni és írni.

Az 1500-as évek első évtizedeiből fennmaradt egy irat, amelyik Nürnbergben az alsóbb fokú latin iskolákban szabályozta az oktatás rendjét (Schulordnung). A gyerekeket életkoruk alapján három csoportra osztották: a legfiatalabbakra, a köztésekre és az idősebbekre (die jungsten, mitteln und eltsten).

A legkisebbek megtanultak latinul imádkozni, valamint olvasni és írni, hogy hozzászokjanak a latin beszédhez és íráshoz. Ennek során a legfontosabb volt az ortográfiai alapismeretek elsajátítása. Ezen felül minden nap megtanultak két latin mondást, mégpedig a német megfelelőjükkel együtt.

A középső csoport tagjai már az alaktani ismeretekre összpontosítottak. Minden napra megvolt a megfelelő anyagrész, a hozzá tartozó példákkal. Ezt addig ismételtették, amíg meg nem jegyezték. Folytatták a közmondások tanulását is. Ezeket az órán leírták a füzetükbe, otthon megtanulták, és másnap az iskolában felmondták a leckét.

Jóllehet a szabályzat előírta, hogy a középső szinten már csak latinul lehet beszélni, a német fordítás mégis meghatározó szerepet játszott az ismeretek elmélyítésében. A névszó- és igeragozást a két nyelven párhuzamosan tanulták: követelmény volt, hogy a minden egyes latin formának tudják a német megfelelőjét is. A tanító a latin közmondások német fordítását nemcsak elmondta, hanem a tanulók azt is leírták, éppen azért, hogy az anyanyelvükön is megtanuljanak írni.

A legidősebbeknek már saját szavaikkal kellett kommentárokat fűzni a megtanult anyaghoz. Minden napra fel volt adva egy szövegrész, amit lefordítottak németre, latinul értelmezték, és bemutatták, hogyan érvényesülnek benne a nyelvtani szabályok. A szabályzat azt is rögzíti: olyan szövegeket olvastak, amelyek nemcsak szükségesek és hasznosak, hanem

mulatságosak és szórakoztatóak is voltak: „nicht allain nutzlich sunder auch lustig unnd lieplich”. A korabeli adatok szerint Horatius és Persius szatírái, Erasmus és Morus Tamás művei alapján tanultak és mulattak a gyerekek a nürnbergi latin iskolákban.³⁷⁰

A vizsgált korszak elején Európa nyugati részében számos olyan munka jelent meg, amelyek mintául szolgálhattak a hasonló cseh, lengyel és magyar kiadványoknak. A helyesírási kézikönyveknek két típusa különböztethető meg. Az egyik alcsoport igen szoros szálakkal fűződik ahhoz a törekvéshez, hogy minél többen megtanuljanak anyanyelvükön olvasni, nemcsak a kisiskolások, hanem az írástudatlan felnőttek is. Ennek legfőbb célja – mind Erasmus, mind a reformáció szellemében –, hogy a hívek közvetlenül hozzáférhessenek a nényelvekre lefordított Szentírás tartalmához.

Német nyelvterületen ennek az alcsoportnak legjellemzőbb példái Valentin Ickelsamer kézikönyvei. Az első a betűvetés alapismerteti mellett helyesírási szabályokat is tartalmaz (*Die rechte weis aufs kürztist lesen zu lernen*, 1527). A szerző következő munkája az első német nyelvű mű, amelyik grammatikának nevezi magát (*Ain Teütsche Grammatica, darauss einer von in selbst mag lesen lernen*, 1534 k.). Nagyobb része ugyancsak olvasni tanít (Leselehre). Részletesen tárgyalja a helyesírást és a hangtant. Olvasható néhány rövid megjegyzés a participiumról és a szintaxisról, végül az etimológiáról. Egy etimológiai kérdésfeltevés során röviden érinti a szóképzést is.³⁷¹

Ekkortájt német földön több hasonló kézikönyv látott napvilágot. Johann Kolross a központosítás szabályait is tárgyalja (*Enchiridion, das ist Handbüchlin tütscher Orthographi*, 1530). Említhetők még Fabian Frangk (*Orthographia Deutsch, lernt recht buchstäbig Deutsch schreiben*, 1531), Peter Jordan (*Leyenschul, wie man künstlich und behend schreyben unnd lesen soll lernen*, 1533) és Ortolph Fuchesperger (*Leesskonst*, 1542) összefoglalói.³⁷²

Az írni-olvasni tanító munkák mellett a másik alcsoportba sorolhatók azok a kézikönyvek, amelyek nem az írástudatlanok, hanem a kancelláriai tisztviselők számára készültek. Ezek is tartalmazznak hangjelölési, helyesírási tudnivalókat, de fontosabbak a stílári követelmények, az egy-éges hivatali nyelvhasználat kialakítása. A nyelvi formulák rendszerét,

³⁷⁰ Senger 1982, 28.

³⁷¹ Kraus 2014.

³⁷² Habermann 2013.

a kancelláriai munka során használt műfajok szerkezetét retorikai szabályok rögzítik. A német példákat a szakirodalom formuláriumokként tartja számon.

Az idetartozó leggyakrabban hivatkozott kézikönyvek közül a *Schryfftspiegel* (1527) szerzőjét nem ismerjük. Fabian Frangk korábban említett alapfokú olvasókönyvének magasabb szintű munkájában kitér a nyelvi norma kérdésére (*Ein Cantzley und Titelbüchlin, darinnen gelernt wird, wie man Sendebriefe foermlich schreiben sol*, 1531). Hasonló kézikönyv kapcsolódik Johann Meichssner nevéhez (*Handbüchlin gruntlichs berichts, recht und wolschrybens, der Orthographie und Gramatic, sampt kurtzer erzelung irer anhangenden kräfften der Wörter, ouch etlichen compositis*, 1538).³⁷³

Irodalmi, stiláris szempontból különösen fontosak Frangknak a nyelvi eszményre vonatkozó megjegyzései. Leszögezi, hogy csakis a grammatikailag korrekt szöveg lehet elfogadható. Andreas Gardt idéz egy fontos részletet:

Was recht Deutsch schreiben sey. Rechts deutsch schreiben aber wirdt hie nicht genohmen odder verstannden als Rein höflich deutsch mit geschmückten verblünten Worten ordentlich vnnd artigk nach dem synn odder meinung eins jdlichen dings von sich schreiben.

A „rein, höflich, ordentlich, artig” jellemző kifejezései a kora újkor nyelvművelő törekvéseinek. A „rein, Reinheit” kulcsjelentőségű a protestantizmus nyelvfilozófiai rendszerében, párhuzamosan a *puritas sermonis* ciceroniánus alapelvével, de lényeges jelentésbővülés és módosulás is következik be. A „Reinheit der Sprache” számos 16. századi kortárs sokszor hangoztatott szempontja. Antropológiai tartalma és hermeneutikai jelentősége is van az anyanyelvűség programjának kidolgozásánál, szoros összefüggésben a grammatika-dialektika-retorika koherens rendszerével és a bibliai hermeneutikával. Luther a német Cicero, de a Szentírás-fordítás által a német nyelv „megszentelődik”, értékei, képességei megsokszorozódnak, sok tekintetben felül is múlja a latin szépségét, gazdagságát, az üdvérték igazán csak anyanyelven férhető hozzá.³⁷⁴

³⁷³ GÖTZ 1992.

³⁷⁴ Részletesen kifejtve, számos példával: IMRE 2009, 60–66.

Az „artig” szó szerint azt jelenti, hogy ’az ars szabályainak megfelelően’. A német terminusok a latin retorikai kategóriák megfelelői: a „puritas” és az „elegantia” mellett nem nehéz felismerni a „latinitas”, azaz a grammatikai szabályoknak való megfelelés követelményét, értelemszerűen a német szövegekre alkalmazva. Egy évszázaddal később Christian Gueintz pontosan ebben az értelemben használja németül a „Deutschheit” kifejezést.³⁷⁵

A népnyelvek felértékeléséről a 16. század második felében már nemcsak az oktatási gyakorlatból és a használt kézikönyvekből lehet képet alkotni, hanem a kapcsolódó elméleti szakmunkákból is. Német vonatkozásában különösen jelentős a németalföldi származású Henricus Schorus (Hendrik van Schor) két teoretikus műve, amelyekben a latin és az anyanyelv összefüggéseit tárgyalja. Kritikatörténeti szempontból igen figyelemreméltó a népnyelv előtérbe kerülése, helyes használatának hangsúlyozása. A *Specimen et forma legitime tradendi sermonis et rationis disciplinas* (1572) a zaberni iskola számára készített tervezet. A *De analysi et genesi grammatica* (1574) párbeszédes formában adja elő a szerzőnek a nyelvi oktatásra vonatkozó elképzeléseit. E fejtegetések jellemző példái a késő humanizmus nyelvművelő törekvéseinek.³⁷⁶

A *Specimen* ajánlása Johann Sturmnak szól. A szerző határozottan leszögezi: az oktatás célja, hogy a tanulók mind a latin, mind a német nyelv tökéletes használatát elsajátítsák, szóban és írásban egyaránt. A latintanítás keretei között a német nyelvtant többek között azért is tárgyalni kell, mert csak mindkét nyelv mélyreható ismeretében lehet elkerülni a germanizmusokat a latinban és a latinizmusokat a németben. Mindkét nyelvnek megvannak ugyanis a maga sajátosságai, amelyekkel tisztában kell lenni, és ennek megtanítása az iskola feladata.

A nemzeti öntudat nyilvánul meg annak hangoztatásában, hogy a vulgáris nyelv is bővelkedik a változatos kifejezőeszközökben. Ezek ismeretében a latin mellett az anyanyelvet is lehet nemcsak szakszerűen, szabályosan (studiose), hanem szépen, választékosan (artificiose) is használni.³⁷⁷

³⁷⁵ GARDT 1999, 52–62.

³⁷⁶ PUFF 1995, 304–317.

³⁷⁷ „[...] ut discipuli ratione mentis cogitans latine non minus quam vernacule, tum proloqui quam conscribere sciant. [...] ut cognita differentia prudenter caveremus, ne latinam germanismis, germanicam latinismis contaminemus. [...] ego vernaculae linguae usum is Scholis una cum latino sermone diligentissime tradendum puto. [...] Habet enim et sermo vulgaris suas varietates, et partium disjunctiones, quemadmodum latinus: adeo ut nihil

A *De analysi* dialógusaiban több konkrét példa előkerül annak igazolására, hogy a német sok tekintetben felül is múlja a latin szépségét. Ezeket olvasva lehetetlen nem gondolni Sylvester János évtizedekkel korábban megfogalmazott hasonló észrevételeire a magyar nyelvvel kapcsolatban.

A népnyelvek felértékelését a korban antik párhuzamokkal is alátámasztották. A legfőbb példa Cicero volt, aki a tudomány nyelve, a görög (*sermo doctus*) mintájára igyekezett kiművelni anyanyelvét (*sermo popularis*). A humanisták a görög–latin összefüggéshez hasonlóan képzeltek el a latin és a vulgáris nyelvek viszonyát és ebből következő feladataikat. Schorus világosan kimondja: a népnyelvet Ciceróhoz hasonlóan kell gazdagítani és művelni.³⁷⁸

Schorus munkásságában Helmut Puff Ramus hatását is felismeri. Meglátása szerint a nyelvi univerzalizmus is alátámasztja a népnyelvek művelésének szükségességét. Ramus latin és francia grammatikája ugyanis éppen a nyelvek közös vonásait hangsúlyozza. A *De analysi*-ben is megjelenik az a gondolat, hogy a közös alap nem a grammatika, hanem a logika. Ugyanakkor minden nyelvnek, így a népnyelvnek is megvan a maga sajátos struktúrája, amit le kell írni.

Ahogy a latin filológia mellett egyre inkább előtérbe került a népnyelv vizsgálata, a nyelvi szabályok rögzítésénél a „legkiválóbb szerzők” mértékadó szerepe a gyakorlat mellett a második helyre szorult. Míg ugyanis a holt latin esetében a klasszikus auktorok, az antik és késő antik grammatikusok megbízható zsinórmértékül szolgáltak, az élő nyelveknél a mindennapi nyelvhasználat, az „usus” alapján lehet meghatározni a nyelvi normát. Erre utaló megjegyzések egyes jelenségekkel kapcsolatban korábban is felbukkantak (ismét említhetjük Sylvester Jánost is!), de Schorus ugyanezt általánosító igénnyel is megfogalmazta.³⁷⁹

pene sit elegantiarum, nihil figurarum in lingua latina, etiam ad graecorum imitationem effictarum, quod non magna ex parte in sermone nostro deprehendatur. [...] tam vernaculae quam doctae linguae non modum studiose, sed etiam artificiose tractarentur.” Idézi PUFF 1995, 310.

³⁷⁸ „Tantisque disciplinarum monumentis illustrarunt Plato, Aristoteles, Caesar, Cicero, Quintilianus, alique innumerabiles tum Graeci tum Romani, nonne suam popularem et vernaculam? Nonne et nos similiter facere poterimus? [...] Vernaculam sermonem (ut Cicero facere solebat) augebimus atque excolemus.” Idézi PUFF 1995, 312.

³⁷⁹ „Neque illam [Grammaticam] ex alicujus opinione transferre: sed ad eundem usum inductione exemplorum, et praesentibus auctoribus observatorum, veluti novam tradere. [...] Accentium autem, ut totam pronuntiationem, et viva bene loquentium, vice multo melius quam praeceptis ullis addisci, donec melius quid observetur.” Idézi PUFF 1995, 312.

3. 5. 2. Magyar kézikönyvek; elméleti megjegyzések és a kitűzött cél gyakorlati megvalósítása

Hogy a magyar régiségben a sokat emlegetett nyelvművelő törekvések eredménye hogyan valósult meg, kialakult-e valamiféle stílusnorma, az a korban keletkezett szövegekből állapítható meg. A modern kutatás a 16. századi nyomtatványok nyelvi jelenségeit vizsgálva fogalmazta meg következtetéseit.

Az átlagot tekintve [...] majd minden tekintetben a mai sztenderd írásbeliség normái láthatók, ám a következetes egység igénye még a távoli jövő alig felsejlő jelensége. Ez egyben azt is jelenti, hogy a nyomtatott könyvek nyelvén ebben a korszakban még nincs saját stílusnormája: ezek a konvergens folyamatok egyelőre csak a beszélt nyelvtől (és elsősorban annak is a területi kötöttségeket mutató megoldásaitól) választják el az írottat.

A különböző műfajok nyelvét vizsgálva azonban már ekkor megragadható egy kezdetleges stílusrétegződés: egyes nyomtatványtípusok gyakorisági értékeinek jelentős különbségeiben megmutatkoznak az adott műfajra jellemző nyelvi megoldások. Ez esetben is a beszélt nyelvi–írott nyelvi ketősségről, a beszélt nyelviség (esetenként nyelvjárásiasság) kisebb-nagyobb mértékű megjelenítéséről vagy háttérbe szorításáról lehet számot adni.³⁸⁰

A nyelvtudomány szempontjai szerint számos nyelvi sajátosság megragadható, amelyek megalapozzák a fenti megállapításokat. A kritikátörténet számára azonban fontosabbak a kortársak elméleti megnyilvánulásai. Akár konkrét szabályokat rögzítenek, akár általánosabban vázolják a követelményeket, a korszaknak a nyelvhasználatra vonatkozó gondolkodásáról ezek alapján alkothatunk képet. Ezért a továbbiakban ilyen adatokat ismertetek.

³⁸⁰ KALCSÓ 2009, 195.

3. 5. 2. 1. Grammatika és helyesírási kézikönyvek: Dévai Bíró Mátyás, Sylvester János

A vizsgált korszak elejéről két olyan magyar szerkesztésű munkát ismerünk, amelyek az anyanyelv helyes használatát segítették elő. Sylvester János *Grammatica Hungarolatinája* (Sárvár-Újsziget, 1539)³⁸¹ párhuzamos latin–magyar nyelvtan, Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Ungaricája* helyesírási kézikönyvnek tekinthető. Az utóbbi egyetlen ismert kiadását (Krakkó, 1549)³⁸² az irodalomtörténeti közmegegyezés szerint legalább egy korábbinak kellett megelőznie, ami a legnagyobb valószínűséggel ugyan csak Krakkóban, 1538-ban jelenhetett meg.³⁸³

A vékonyka könyvecskében mindössze 9 lap tárgyalja a betűket és a kapcsolódó tudnivalókat, a következő 15 lapját „írás- és olvasáspróbák” teszik ki. Ezek vallásos szövegek: a Tíz parancsolat, a hitágazatok, imádságok, szentírási helyek. Az utolsó két és fél lap táblázatai az arab és a római számokat foglalják össze.

A kutatás rámutatott arra, hogy szembetűnő a hasonlóság a század első évtizedeinek német és lengyel helyesírási kézikönyveivel, mind célkitűzésük, mind szerkezetük és tartalmuk tekintetében. Többen ismertették a korábbi előzményeket és a feltételezhető közvetlen mintákat, cseh, lengyel és német munkákat. Részletesen bemutatták az *Orthographia Ungarica* hangjelölési, helyesírási elveit, hangtani, alaktani és nyelvjárási sajátosságait.³⁸⁴

Az *Orthographia Ungarica* a helyesírási kézikönyvek első alcsoportjának, az olvasni tanító munkáknak a hatását tükrözi, de az sem vitatható, hogy az egységes helyesírási rendszer a nyelvi norma kialakítása felé mutat, még ha ennek elméleti kifejtésére ebben az időben még nem is kerül sor.

Az ismert, 1549. évi, „megigazított” kiadás sajtó alá rendezőjének Révész Imre nyomán sokáig Abádi Benedeket tartották. Ivány Zoltán azonban ezt „kétkedéssel fogadja”. Visszatér a már Kazinczy Ferenc által is képviselt állásponthoz, mely szerint a kiadó B. A. monogramja Batizi András

³⁸¹ SYLVESTER 1539/2006.

³⁸² DÉVAI 1539.

³⁸³ RMNY 22.

³⁸⁴ TURÓCZI-TROSTLER 1933a; BALÁZS J. 1958a, 43–46, 109–114, 164–174; SZATHMÁRI 1968, 142–165; IVÁNY 1980; IVÁNY 1988; IVÁNY 1991; IVÁNY 1994.

fedi. Érveit legfőképpen Dévai, Abádi és Batizi helyesírásának összevetésére alapozza.³⁸⁵

Akárki is rendezte sajtó alá a kiadást, az olvasónak szóló ajánlásban kritikátörténeti érdekű megállapításokkal vezeti be a munkát. Utal a magyar bibliafordítások hasznára: „hog’ ac kesseghes oluashassa az szent írást, nag’ segítséget tésznec am mi n’eluöncre fordított kön’uec.” Ehhez viszont szükség van „ab betünc nec esmeretére” és „az oluashasuc minn’áian az szent írást, tudakozhassonc az Isten acaratt’aiarul”. Akárcsak a német szerzőknél, itt is ez az olvasni tudás elsődleges célja.

A reformáció eszméinek terjesztésével függ össze a hitbéli bizonytalanságok eloszlatása, amire a Szentírás a legalkalmasabb: „hog’ enn’i soc téuel’gésbe leg’en mihez támaszkodnec”.

Mindazonáltal nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a lelki épülés elsőse mellett megfogalmazódik a nyelvművelés gyakorlati célja is:

[...] hasznos, hog’ eg’ másnac mindenikönc irhasson, ne kell’en minden ket-sin dologért más ember utánn látni. Az tanulása kedig ighen keues muncáual lészén, mi[uel] nem nag’ dologgal esmerhetni meg eg’nehán betüt. Embernec keues muncat felkell uenni nag’ haszonért, kiuel mind testében lelkében élhet.³⁸⁶

Az olvasni tanulás mellett szóló azon érvnek, mely szerint „kevés munkával” meg lehet ismerni „egynéhány betüt”, ugyancsak találhatók német párhuzamai. Jacob Grüssbeutel például azzal biztatja képes ábécéskönyvének használóit, hogy segítségével 24 óra alatt megtanulhatnak olvasni (*Ein besonder fast nützlich Stymmen Büchlein mit Figuren*, 1531).³⁸⁷

A szükséges ismeretek elsajátítására fordítandó időt gyakran feltüntetik a kapcsolódó kézikönyvekben. Magyar példát a 17. század végéről lehet hozni: Szőnyi Nagy István tapasztalatai szerint ábécéskönyvéből „az okos és serény Tanító, kiváltképen az idősbeket, írás olvasásra XII órák alatt meg-taníthatya”. Elégedetten állapította meg, hogy

³⁸⁵ IVÁNY 1991.

³⁸⁶ DÉVAI 1539, Aii r–v.

³⁸⁷ „xxiiij stunden auff das minst des Lesen beherrsche.” Idézi MOULIN-FANKHÄNEL 1998, 68.

a kolozsvári Reformata Ekklesiában sokan vannak, nemcsak az ifjúság, hanem még az idősök közül is, kik nagy kívánsággal és örömmel tanulták az olvasást, sőt némely cigányok is vannak, kik e tanulásnak édesedvén szépen olvasnak, némelyek írnak is.³⁸⁸

Az olvasás és a vallásos elmélyülés összefüggését fogalmazza meg Dévai a bibliai idézetek bevezetésében: „kiket azért vetettem ide, hog’ kereszt’en ember g’ermeke oluasni[i]s tanulhat azocon, annac felette ighen használ ill’en mondásocot mindenha elméiben forgatni”³⁸⁹

Az idézetekből világosan kitűnik cél és eszköz viszonya. Dévai számára elsődleges a hitbéli megerősödés, ezt segítheti elő az épületes szövegek olvasása. Az irodalmi gondolkodás történetét vizsgálva különösen érdekes az anyanyelvű írásbeliség előtérbe kerülése. A mai kutatás számára is érvényes Melich János megítélése:

Az „Orthographia Vngarica”, mint már Révész s utána valamennyi kutató megjegyezte, célja nem az volt, hogy az embereket a magyar szavak helyes írására, hanem az, hogy a szentírás megértése szempontjából a magyar írásra és olvasásra tanítsa. Szóval afféle abéczés könyv ez, kiegészítve néhány legszükségesebb hittani tudnivalóval. Kétségtelen azonban az is, hogy a magyar helyesírás története szempontjából az Orth. Vng. az első emlék, a mely a magyar helyesírás néhány szabályát pontokba foglalja.³⁹⁰

A kritikátörténet sarkalatos kérdése a nemzeti nyelvű szakszókincs létrejötte. A magyar nyelvtani terminológia megteremtése érdekében Dévai Mátyás Sylvester Jánossal egyidőben teszi meg az első lépéseket. Sylvester latinul írja meg kétnyelvű grammatikáját, a *Grammatica Hungarolatinát*, magyar fordításokkal, értelmezésekkel és párhuzamos paradigmasorokkal, Dévai folyamatos magyar szövegben adja elő tárgyát.

Sylvester magyar szakkifejezései szerint – például – a magánhangzók „szótívők”, a mássalhangzók „másval zenghők”.³⁹¹ Dévai némely latin terminust lefordít vagy körülír. A vocalisnak magyar nevet is ad: „Mag’atul szolonac mondhatnóc”. A diftongus és a mássalhangzó mibenlétét így

³⁸⁸ SZÖNYI NAGY 1695/1981, 155.

³⁸⁹ DÉVAI 1539, Ci v.

³⁹⁰ MELICH 1908, 140.

³⁹¹ SYLVESTER 1539/1989, Ajj r.

magyarázza: „Micor kedig ezezböl [a vocalisokból] kettőt őszue tésznec, Diphthongus lészen, azaz oll’ betű, ki mind az két vocalisnac meg tart’a ere-iét.” „Az Consonans oll’ betű kit ki nem mondhatni hanem czac vocalissal”.³⁹²

Más nyelvtani fogalmak megnevezésére latin kifejezés nem is szerepel. A mellékjeles betűn vagy „haránt uag’on vonítás”, vagy „meg vonitua uag’on az also fele”.³⁹³ A ty-nek ejtendő t esetében az aposztróf neve magyarosított latinnak tűnik: „Micor az kis linn’a felette accor ig’[ejtendő] at’ám t’ukia”.³⁹⁴

A magyar nyelvtani szakszókincs megteremtésére irányuló e korai próbálkozások különösen jelentősnek bizonyulnak, ha összevetjük őket némely későbbi állásponttal. Sylvester „másval zenghő” terminusával messze megelőzte korát: a consonansoknak már Dévai sem adott magyar nevet. Szőnyi Nagy István fentebb hivatkozott munkájában több esetben is elzárkózik a magyarítástól.

Nem szorúltunk úgy meg, hogy a *Vocalis*okat Magyarúl-is *Hangosoknak*, *Magok szerint-is Zengőknek*, *Kimondhatóknak* ’s a’ t. ki ne mondhatnók; de én szándékoson meghagyom *Vocalis*oknak nevezni, még hamarebb hozzá szoknak, mintha valamelly Magyar szóval nevezném. Ugy a Consonansokat-is meglehet magyarázni.³⁹⁵

A 16. század első felének nyelvművelő törekvései között kiemelkedő jelentőségűek Sylvester János és Dévai Mátyás munkái, mivel a magyar nyelv szabályszerűségeit rendszerező, nyomtatásban megjelent első önálló kézikönyvek. Az *Orthographia Ungarica* feltehetően a *Grammatica Hungarolatiná*val párhuzamosan készült. Sylvester nyelvtanának ajánlása 1536-ban kelt, az elkészült példányok 1539-ben hagyták el a sárvár-újszleti nyomdát. Ha helytálló az *Orthographia Ungarica* első megjelenésére vonatkozó 1538-as évszám, akkor az éppen a két előbbi időpont közé esik. Mint közismert, Sylvester hivatkozik – egyet nem értően – Dévai helyesírási elveire; egy levél külső oldalára írt feljegyzésében általánosságban, a *Grammatica Hungarolatiná*ban konkrétan, a határozott névelő írásmódjára. A szakirodalomban különféle álláspontokat fogalmaztak meg

³⁹² DÉVAI 1539, Aii v–Aiiij r.

³⁹³ *Uo.*, Aiiij r–v.

³⁹⁴ *Uo.*, Bi v.

³⁹⁵ SZŐNYI NAGY 1695/1866, 592.

arra nézvést, hogy Sylvester Dévai elképzeléseiről vajon az *Orthographia Ungarica* korábbi, ma már példányból nem ismert kiadásából szerezhetett tudomást, vagy máshonnan – de hogy tudott róla, az megjegyzései alapján kétségtelen.

A két kézikönyvet összehasonlítva kitűnik célkitűzéseik különbsége. Az *Orthographia Ungarica* a legegyszerűbb, írástudatlan „községet” kívánta megtanítani olvasni és az írásbeli nyelvhasználat legelemibb szabályaira. Sylvester grammatikája a latin iskolák számára készült; egyes nézetek szerint „tanári kézikönyv” gyanánt, mások a tanulók kezében is el tudnák képzelni. (Be kell látnunk azonban, hogy a görög és héber idézetekkel a kisdíákok aligha tudtak mit kezdeni...) A feldolgozott anyagrészt illetően Dévaihoz képest Sylvester munkája átfogóbb: a helyesírási kérdések mellett az alaktan egészét tárgyalja.

Úgy tűnik, a két munka célkitűzése tükrözi szerzőik szellemi alkatát, érdeklődését – már amennyire az a rendelkezésünkre álló adatokból kikövetkeztethető. Kettőjük összehasonlítására Balázs János saját fordításában idézi Melanchthon Nádasdy Tamáshoz írott levelét: „Mátyást, e jeles tudományú, bölcs és jámbor férfiút jóindulatodba ajánlom. A tudós Sylvester Jánost is ajánlom Nagyságodnak.”³⁹⁶ A két tanítvány minősítésének különbségét Balázs így magyarázza:

Mindenesetre feltűnő, hogy [Melanchthon] Sylvesternek jámborságáról, vallásosságáról nem beszél, míg Dévait jámbor férfiúként is emlegeti. Ha mindkettőt egyaránt a reformáció nyílt hitvallójának tekintette volna, akkor feltehetően közös jelzővel illette volna mindkettőjüket.³⁹⁷

A hitbéli meggyőződés különböző fokozatai (esetleg döntő különbség?)³⁹⁸ mellett az eltérések utalhatnak arra is, hogy Melanchthon Dévaira, „a magyar Lutherre” inkább a reformátori elhivatottságot, Sylvesterre pedig a tudományos elmélyülést tartotta jellemzőbbnek. Ennek megfelel egyrészt az *Orthographia Ungarica* széles rétegeket megcélzó szándéka, másrészt

³⁹⁶ BALÁZS J. 1958a, 158. Az eredeti szöveg: „Matthiam tibi commendo, virum praeditum egregia doctrina, prudentia et pietate. Iohannem Sylvestrum etiam hominem doctum Celsitudini tuae commendo.” Melanchthon levele Nádasdy Tamáshoz, Lipcse, 1537. október 7. CR 3:1613.

³⁹⁷ BALÁZS J. 1958a, 159.

³⁹⁸ Az Újszövetség-fordítás 1574. évi kiadásának ajánlása Sylvestert hithű katolikusként mutatja be, amint erről a Sylvester-kutatás újabb eredményeiről szóló fejezetben írtam.

a *Grammatica Hungarolatina* tudományos igénye, amennyiben Sylvester a latin nyelvtan elemi tudnivalóinak fejtegetése során az alapfokot messze meghaladó kitérőket tesz.

Sylvester esetében kiemelendő, hogy hangsúlyozza: az anyanyelv szabályainak megtanításában az európai gyakorlatot követi, aminek hasznát saját tapasztalatai is igazolják. A *Grammatica Hungarolatina* ajánlólevelében fiának magyarázza, milyen példák nyomán írta művét:

[...] más nemzetek mintájára, a te és a hozzád hasonlók valamelyes hasznára. Mert a többi nemzet is ezen a módon, saját közönséges nyelvén fogalmazott tankönyvvvel vezeti a zsenge nemzedéket a magasabb tudományokra [...] E könyvet ugyanis más nemzetek példájára elemista gyerekek használatára írjuk; akiket nyilvánosan tanítunk, azoknak jelenbeli hasznára, neked viszont, fiam, a jövőbelire. Éspedig nem bőséges szabad időnk unszolására, hanem a szükségétől kényszerítve írjuk. Mert miután a vakszerencse odalékött, hogy elemista gyerekek tanítója legyek, tapasztalatból tanultam meg, hogy a gyerekeket anyanyelvükön is kell oktatni az esetek tanának és a nyelv többi tulajdonságának az elsajátítására.³⁹⁹

Ahogy már Melich János megállapította: „Az Orth. Vng. nem volt valami nagy befolyással XVI. századi helyesírásunkra”.⁴⁰⁰ Ugyanezt mondhatjuk el a *Grammatica Hungarolatina*ról is, így mind Dévai, mind Sylvester szóban forgó munkájának jelentősége nagyobb, mint hatása. Kritikatörténeti vonatkozásaik miatt azonban fontos adalékokkal szolgálnak a korabeli irodalmi gondolkodás megismeréséhez. Sylvester esetében különösen fontosak a magyar nyelv értékeire vonatkozó megállapítások.⁴⁰¹

³⁹⁹ SYLVESTER János. „Magyar–latin grammatika, Hagyakozó levél Tódor fiához”, ford. SZÖRÉNYI László. In KLANICZAY 1982, 1098, 1099. Az eredeti szöveg: „[...] ego cum ceteris nationibus, modo cum tuo ac tui similibus commodum qualicunque. Ad hunc enim modum et reliquae nationes, tenuibus in suis ipsorum linguis, propositis praeceptis, teneram aetatem sensim ad altiora provehant studia [...] Scribimus enim haec ad reliquarum nationum exemplum in usum elementariorum puerorum, quos publice docemus, illorum quidem praesentem, tuum vero, fili mi, futurum. Scribimus autem non otii abundantia, sed necessitate compulsi. Nam posteaquam me fortuna eo detrusit, ut elementariorum puerorum sim praeceptor, re ipsa comperi opus esse institutionum pueris in patria quoque lingua ad pernoscendas casuum doctrinas reliquamque linguae proprietatem.” SYLVESTER 1639/1989, ívjelzés nélküli 2. levél v.

⁴⁰⁰ MELICH 1908, 146.

⁴⁰¹ Részletesebben: BARTÓK I. 2007, 143–152, 185–191.

3. 5. 2. 2. Komjáthy Benedek, Pesti Gábor

„Más nemzetek” példája az anyanyelvű olvasás és írás elsajátításával összefüggésben is felbukkan Sylvester kortársainál, különös tekintettel a fordításirodalomra. Komjáthy Benedek említi, hogy a magyar Pál-levelek tartalmi pontossága érdekében figyelembe vett különféle magyarázatokat:

Azért, kegyelmes Asszonyom, íme, az te Nagyságodnak akarattya szerént, amint az élő Úristen malasztyával szeretett, az szent Pál leveleit magyarol fordítottam, melynek magyarságára sok szent magyarázó doktorokat olvastam, s amellyeknek értelme és magyarázása énnekem jobbnak, igazbának s alkalmasbának az szent Pál írásához tetszett, azt írtam, s követtem [...].⁴⁰²

A hivatkozott „szent magyarázó doktorok” nem lehetnek mások, mint külföldi kommentárok szerzői. Pesti Gábor határozottan utal más nemzeti nyelvű fordításokra. Burkoltabb vagy határozottabb formában, de mindketőjükénél megjelenik a nemzeti öntudat.⁴⁰³

Mint közismert, Pesti Gábor a négy evangélium fordításának ajánlólevelében idéz néhány mondatot Erasmus kapcsolódó fejtegetéseiből. Talán a nők korabeli megítélésével függhet össze, hogy a reménybeli olvasók között az asszonyokat konkrétan nem nevezi meg. Erasmustól függetlenül, általánosabb megfogalmazásban utal rá, hogy Krisztus tanítása – tekintet nélkül korra, nemre, állapotra, nyelvre, körülményekre – mindenkire vonatkozik.⁴⁰⁴

⁴⁰² KOMJÁTHY 1533, Avi r–v.

⁴⁰³ Vö. ÁCS 1980; ÁCS 2001; ÁCS 2014b. Komjáthyról még: PELCZÉDER 2015.

⁴⁰⁴ „Nam ut ommittam enumerare complures nostrae aetatis populos, qui ut Christi gloria mundo magis ac magis innotesceret euangelium suo sermone evulgatum susceperunt, & Erasmus quoque ille, homo magni ingenii, maioris eruditionis, maxime iudicii, ac vir nostrae tempestatis sapientissimi cuiusque iudicio doctissimus, vehementer dissidere videtur ab his (sicuti testatur abunde in sua paraclesi in novum Testamentum) qui nolint ab idiotis legi divinas literas in vulgi linguam (ut verbis ipsius utar) transfusas. Quandoquidem sol non perinde communis esset omnibus expositus, atque Christi doctrina, quae nullam aetatem, nullum sexum, nullam fortunam, nullam linguam, conditionemque reiiceret. Atque utinam haec in omnes omnium (inquit) linguas essent transfusa, ut non solum a Scothis & hybernis, sed a Turcis quoque & Saracenis legi cognoscique possint. Et ut hinc aliquid ad stivam aliquid decantaret [!] agricola, hinc nonnihil ad radios suos moduletur [!] textor, huiusmodi fabulis itineris taedium levaret [!] viator, ex his sint omnia Christianorum

3. 5. 2. 3. Bornemisza Péter

Sylvester és kortársai után két évtizeddel Bornemisza Péternél is előkerül „más nemzetek” példája, mégpedig kifejezetten az anyanyelvű írásbeliséget illetően. Korábban idézett elődeihez képest lényeges különbség, hogy nála már nem egyszerűen „caeterae nationes”, „reliquae nationes” (Sylvester), vagy „complures populi”, „orbis terrarum nationes” (Pesti),⁴⁰⁵ hanem immár mint a „műveltebb nemzetek” (gentes humaniores) jelennek meg, mintegy a későbbi századokban oly gyakran emlegetett „csinosabb nemzetek” előképei. Élektra-drámájának utószavában röviden, de határozottan fogalmazza meg nyelvművelő programját:

Minden józan ítéletű ember előtt ismeretes, hogy néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is, amelyet nekünk, Cicero és minden műveltebb nemzet példája alapján súlyos okokból napról-napra mind jobban és jobban tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani kell.⁴⁰⁶

Az idézet szép kifejezése annak a szándéknak, amelynek megvalósításában maga a szerző kétségtelenül a legjelentősebbek közé tartozik. Ugyanakkor rendkívül fontos mozzanata annak a több évszázados folyamatnak, melynek során a nemzeti nyelv és az írás egyre szorosabban összekapcsolódik. Mintha egyenes folytatása lenne Beatus Rhenanus sokszor idézett, néhány évtizeddel korábbi megjegyzésének, mely szerint „korunkban a magyar nyelvet írni kezdik”. A megfogalmazás feltűnő hasonlósága alapján (Rhenanus: „Ungaricus sermo nostra aetate primum scribi coepit”, Bornemisza: „Hungaricam linguam iam a paucis annis scribi cepisse”) nem zárhatjuk ki, hogy Bornemisza ismerte az elzászi humanista szövegét, talán éppen ahhoz akart kapcsolódni, ahogyan azt már Turóczi-Trostler József is gondolta: „Az első pillantásra világos, hol kell keresni ennek

omnium colloquia, tales enim ferme sumus, quales sunt quotidianae nostrae confabulationes.” PESTI 1536/2001, Aij v–Aijj v.

⁴⁰⁵ „Cum videam omnes fere mortales, ac orbis terrarum nationes mira translationum copia scatere [...]”. PESTI 1536), A1 v.

⁴⁰⁶ „Üdvözlét a nyájas olvasóknak”, ford. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes. In HELTAI Gáspár és BORNEMISZA Péter, *Művei*, kiad. NEMESKÜRTY István. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 598. Az eredeti szöveg: „Et omnibus recte iudicantibus Hungaricam linguam iam a paucis annis scribi cepisse, quae nobis cum Ciceronis tum omnium humaniorum gentium exemplo indies magis magisque gravissimis de causis pro viribus excolanda et locupletanda est.” BORNEMISZA 1558, Iij2 r.

a mondatnak a forrásvidékét. A nyomok Beatus Rhenanushoz vezetnek.⁴⁰⁷ Meggyőződése szerint Rhenanus azt igazolja, hogy a korban „a magyar nyelv az »irodalmi« nyelv rangjára emelkedik”, megjegyzése „a magyar irodalmi nyelv kezdeteire vonatkozik. Egyúttal a magyar nyelv európai recepcióját és egyenjogúsítását jelenti”⁴⁰⁸

Turóczi-Trostler felvetésének korabeli fogadtatása nem volt egyértelmű. Azt senki nem vonta kétségbe, hogy Rhenanus idézett mondata a magyar nyelvű írásbeliség elismeréseként értelmezendő; ám hogy valóban ez indíthatta volna Bornemiszt programadó megjegyzésére, azzal nem mindenki értett egyet maradéktalanul. Huszti József szerint:

[Turóczi-Trostler] Joggal emeli ki Beatus Rhenanus ismert nyilatkozatának („Sic Ungaricus sermo nostra aetate scribi coepit”) fontosságát: ez a humanista nyilatkozat annál inkább a magyar nyelv európai recepcióját, mintegy egyenjogúsítását jelenti, mert a további hasonló tartalmú nyilatkozatok – még a magyar Bornemisza Péteré is – jórészt ezt verik vissza.⁴⁰⁹

Trencsényi-Waldapfel Imrének voltak fenntartásai:

Igaz lehet, s „a kor érzékeny szemére és kultúrszolidaritására” csakúgyan jellemző, hogy idegen humanista, Erasmus barátja, a német Beatus Rhenanus „rögzíti meg legelsőnek azt az időpontot, amikor a magyar nyelv irodalmi nyelv rangjára emelkedik”. De Bornemisza nyelvi programjának tudatosítását Beatus Rhenanus formulájából („Sic ungaricus sermo nostra aetate primum scribi coepit”) vezetni le: inkább szellemes, mint meggyőző beállítás [...] Biztatólag mindenesetre hathatott rá, hogy külföldi tekintélyek, esetleg éppen Beatus Rhenanus nyilatkozatát is olvasta a magyar nyelv kezdődő irodalmi elismeréséről s erre célozhat valóban a nevezetes utószó („omnibus recte iudicantibus notum est, Hungaricam linguam iam paucis annis scribi coepisse”), de legalábbis túlzás volna ennek tulajdonítani az elhatározó befolyást.⁴¹⁰

⁴⁰⁷ TURÓCZI–TROSTLER 1933b, 80.

⁴⁰⁸ *Uo.*, 74–75, 76.

⁴⁰⁹ HUSZTI 1934, 81.

⁴¹⁰ TRENCSENYI-WALDAPFEL 1934, 182, 183.

Turóczi-Trostler kitartott álláspontja mellett, később is megismétli a Rhenanus–Bornemisza-összefüggést. Az „Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita” szólással kapcsolatban írja:

Talán nem véletlen – a sokszorosan determinált szellem történetében nincsenek véletlenek, mégha jelentéktelen dolgoktól van is szó –, egyszerűen nem véletlen, hogy az első magyarországi adatot a szólás előfordulására, minden bizonnyal német irodalmi forrásból merítve, a pietista-rationális Bél Mátyás szolgáltatja. Ezzel megismétlődnek az a különös történeti nevezetességű eset, amikor [...] az Erasmus-tanítvány Beatus Rhenanus formulája (1531) – „Sic ungaricus sermo nostra aetate primum scribi coepit” – tudatosítja Bornemisza Péterben a magyar nyelv európai egyenjogúsításának korszakos tényét [...] ⁴¹¹

1933-ban kelt tanulmánya gyűjteményes kötetébe ⁴¹² változatlanul került be.

Önmagában az a tény, hogy „a magyar nyelvet írni kezdik”, üdvözlendő. Bornemisza Péterhez hasonlóan Turóczi-Trostler József, Huszti József, Trencsényi-Waldapfel Imre és Tarnai Andor is a kijelentés pozitív tartalmát hangsúlyozza. Az idézet Tarnai monográfiájának ⁴¹³ címeként pontosan tükrözi a feldolgozott korszak kritikátörténeti szempontból legfontosabb mozzanatát. Ám ha nem a középkori magyarországi irodalmi gondolkodás lényegét akarjuk megragadni, hanem arra is kíváncsiak vagyunk, hogy Beatus Rhenanus hogyan minősíti a szóban forgó jelenséget, érdemes figyelnünk az eredeti gondolatmenetre. ⁴¹⁴ Előfordulhat ugyanis, hogy egy

⁴¹¹ TURÓCZI–TROSTLER 1948, 96.

⁴¹² TURÓCZI–TROSTLER 1961.

⁴¹³ TARNAI 1984.

⁴¹⁴ „Solebat olim Maximilianus Caesar proposita mercede suos prouocare ad quaerenda uel diplomata, quae ante quingentos essent annos conscripta. Nam tantum Latini sermonis usus apud Germanos in conficiendis tabulis receptus fuit, id quod cum caeteris nationibus commune habuimus. Ab annis tamen centum et quinquaginta secus apud nos factum uidemus. Sic Ungaricus sermo nostra aetate primum scribi coepit. Itaque si quis monstrasset duntaxat talem codicem, non indonatus abisset. Nam princeps fuit liberalissimus.” RHENANUS 1531/2008, 258. Modern német fordításban: „Eins pflegte Kaiser Maximilian eine Belohnung aussetzen und seine Untertanen aufzurufen, beispielsweise Urkunden ausfindig zumachen, die 500 Jahre zuvor geschrieben wurden. Denn es war nur der Gebrauch der lateinischen Sprache beim Abfassen von Dokumenten bei den Deutschen bekannt, was wir mit den anderen Nationen gemeinsam haben. Doch wissen wir, dass es seit 150 Jahren bei uns auch anders gehandhabt wird. Ebenso begann man beispielsweise

szövegkörnyezetéből kiragadott részlet mondandója a szerző szándékához képest némiképp módosulhat, akár még az ellenkezőjére is fordulhat.

Az adott esetben be kell látnunk: Rhenanus hivatkozása korántsem egyértelmű; legalább annyira elmarasztalás, mint amennyire elismerés. Igaz ugyan, hogy – akárcsak a németek – most már a magyarok is írnak a saját nyelvükön, de másfél százados késésben vannak! Ez bizony nemzetünk elmaradottságára utal, hogy a szembeállítás annál inkább kiemelve az élen járó németek dicsőségét. Hiszen német földön a nemzeti nyelvű írásbeliség 150 éves, a magyaroknál pedig még csak most bontakozik ki. Ha a fordításban módosítunk a szórenden, és a „primum” szót sem hagyjuk ki, érzékeltethetjük a szövegösszefüggésből következő célzatosságot: „A magyar nyelvet korunkban kezdik el először írni.” A szövegkörnyezet magyarul:

Egykor Miksa császár jutalom fejében szokta bíztatni alattvalóit, hogy keressenek olyan okleveleket, amelyeket 500 évvel ezelőtt írtak. Mert a németeknél a hivatalos iratok elkészítésénél csak a latin nyelvet használták, más nemzetekhez hasonlóan. Ám látjuk, hogy nálunk 150 éve más-képpen van. Ugyanígy a magyar nyelvet korunkban kezdik el először írni. Így tehát, ha valaki fel tudott mutatni egy efféle irományt, nem távozott üres kézzel, hiszen az uralkodó igen bőkezű volt.

Úgy tűnik, Rhenanus kijelentésének negatív tartalmára 20. századi tudósainknál érzékenyebbek voltak 19. századi eleink. Értelmezésük szerint az elhíresült mondat a magyar állapotok fáziskésését hivatott példázni, mivel – a szerző tudomása szerint – ezen a vidéken egészen saját koráig kizárólag a latin volt az írásbeliség nyelve. Többen is önérzetesen tiltakoztak a megalapozatlan állítás ellen.

Sándor Klára emlékeztet a szakirodalomban többször is megjelenő összefüggésre:

Ezt Rhenanus arra az értesülésre alapozta, amit Janus barátjától, Galeotto Marziótól szerzett – nem egyedülként a nyugati tudományosságban –, és értelemszerűen a latin betűs írásra gondolt.

erst zu unserer Zeit, das Ungarische als Schriftsprache zu gebrauchen. Wenn also irgend-jemand gerade einen solchen Codex vorzeigen können, wäre er nicht ohne Lohn davongegangen. Denn der Kaiser war sehr großzügig.“ *Uo.*, 259.

A kapcsolódó lábjegyzetben hozzáfűzi:

Arra, hogy Rhenanus Galeotto Marzio megjegyzésére alapozta ezt a véleményt, Galeottonak Mátyás király jeles mondásairól és bölcs cselekedeteiről szóló művét kiadó Kazinczy Gábor [...] hívta föl a figyelmet.⁴¹⁵

Galeotto művének XXVIII. szakaszában Kazinczy Gábor fordításában ezt olvashatjuk:

Hanem a németek, csehek és lengyelek néha anyanyelvükön, többnyire a latinon írnak: egyedül – a kereszténységet értem – Magyarország ír csupán latinul. Mert a magyar nyelv nem könnyen írható, miután a pontozás legcsekélyebb változtatása és különbsége megváltoztatja a kiejtés értelmét.⁴¹⁶

Az állítást és hatását Kazinczy a „Jegyzések”-ben a következőképpen helyteleníti:

Amit e helytt Galeot nyelvünkről, azon felszínességgel mond, mely, irá-nyunkban, maiglan jellemzi a külföld bölcseit: tényként ment „szájról-szájra”, vagyis tolltól tollra, s végre minmagunknál is hitelt talált.

A „külföldi bölcsek” elmarasztaló véleményének példaként idézi Rhenanus vonatkozó mondatát.⁴¹⁷ Kazinczy Gábor egyébként már korábban is citálta Galeottót és Rhenanust, mint akiknek hitelt adva „a tudomány és szent ügyünk bajnokai, korunk hagyományos eszméinek befolyása alatt, s irodalmunk eltemetett kincseit nem ismerve, fájó lemondással távolodtak el a térről” – azaz régi irodalmunk értékeinek feltárásától. Példaként Kollár Ádám Ferencet és Cornides Dánielt említi.⁴¹⁸

Kazinczy bosszankodása nem volt előzmény nélküli. Horvát István 1835-ben méltatlankodott a régi magyar írásbeliségre vonatkozó tévhiteken.

⁴¹⁵ SÁNDOR 2014, 117.

⁴¹⁶ Az eredeti szöveg: „Sed Germani & Boëmi & Poloni, aliquando lingua patria, plerunque latinas literas scribunt, sola Hungaria (ex Christianis loquor) non nisi latine scribit. Quoniam Hungarorum lingua non facile scribi potest. Minima enim accentuum mutatione & diversitate prolationis mutatur significatio.”

⁴¹⁷ GALEOTTO/KAZINCZY 1863, 53, 184.

⁴¹⁸ KAZINCZY 1851–1852, 440.

Sok együgyű Magyar azon hibás véleményt vitte a' sirba magával, hogy Atyáink nem tudták leírni a' XVI. század előtt a' magyar nyelvet.⁴¹⁹

Ezeknek a nézeteknek a forrásai a külföldiek elítélő nyilatkozatai. Közülük elsőként Galeotto Marziót és Beatus Rhenanust idézi, majd az Újtestamentumot szlovénra fordító Primož Trubart, aki a korábbi írásbeliséget nélkülöző nyelvek példájaként a szlovén mellett a magyart említi.⁴²⁰ Elmarasztaló megállapításait minősítve Horvát leszögezi:

De mind ezek vagy a' Magyar Helyesírás különösségeit illetik, vagy üres beszédek. [...] az Idegeneknek e' féle állításaik 's híresztelések valóban előítéletek, vagy hibás vélemények voltak.⁴²¹

Akárcsak Kazinczy Gábor, Horvát István is más alkalommal is cáfolta Beatus Rhenanus megállapítását. Martin Schwartner diplomatikai munkájának második kiadását⁴²² négy folytatásban ismertette a Tudományos Gyűjtemény 1819. évi köteteiben. Elmarasztalja a szerzőt, amiért feleslegesen sajnálkozik a régi magyar nyelv és írásbeliség elmaradottságán. Ebben az összefüggésben is idézi Beatus Rhenanust, mint aki éppúgy tévedett, akár a bírált szerző.

Szép magasztalást nyert a' mostani Magyar Nyelv a' 29-dik tizikelyben; ellenben a' régi Magyar Nyelv nem érdemlette a' szánakodó Tanító Úrnak helytelen fájdalmát. „Id una mecum doleas oportet, úgymond, linguam hungaricam, numero, suavitate, nec non verborum pondere, et flexionis facilitate, multis Europae linguis anteponebam, serius et negligentius quam debuisset scribi colique coeptam esse.” Kár, hogy nem követik próbául ezen állítást Beatus Rhenanus XVI. századi Írónak ime' sorai: „Sic Ungaricus Sermo nostra aetate (1531.) primum scribi coepit.”⁴²³

⁴¹⁹ HORVÁT 1835, 108.

⁴²⁰ „Vor 34 Jahren war kein Brief oder Register, viel weniger ein Buch in unserer windischen Sprache zu finden; man meinte, die windische und ungarische Sprache seien so grob und barbarisch, dass man sie weder schreiben noch lesen könnte.” *Uo.*, 109.

⁴²¹ *Uo.*, 109.

⁴²² MARTIN SCHWARTNER, *Introductio in Rem Diplomaticam Aevi Intermedii, praecipue Hungaricam* (Buda: Typis Regiae Universitatis Pestanae, 1802).

⁴²³ HORVÁT 1819, 84.

A 19. század első felében hazai tudományos irodalmunkban más cáfolatok is akadnak Beatus Rhenanus kijelentésére. Döbrentei Gábor a *Régi magyar nyelvemlékek* első kötetében a szövegközlések bevezetőjében idézi Xistus Schier Ágoston-rendi szerzetest, aki számos magyar egyháztörténeti emlék „felvilágosításában [...] buzgón fáradozott”.

Hogy *Schier* mind misekönyvünket, mind pedig codexünket jól ismerte és megvizsgálta, érintett könyvének töredékében a’ 89dik lapon az 5dik szám alatt maga említi. Így hangzanak sorai: Beatus Rhenanus *Rer. Germ. Lib. III. p. 108.* (ed. Basil. 1531.) ait: Sic Ungaricus sermo nostra aetate primum scribi coepit. Id fortasse de raritate intelligi potest; vidi enim in codice membranaceo Capituli Poson. sub an. M. CC. scripto sermonem Hungaricum in funeribus dicendum. Nagy igazságot védelmezett itt *Schier*, mert a’ felhozott magyar beszéd alatt a’ *Latiatuc feleym* temetési beszédet érti.⁴²⁴

A magyar nyelvű írásbeliség kezdeteit Verseghy Ferenc is említi. Egy 1818-ban megjelent értekezésében egyetértően idézi Kanka Dánielnek „a’ Magyar nyelvnek műveléséről való helyes ítéletét”, mely szerint:

Nem kevesen vannak, akik úgy vélik, hogy a szabatos magyar beszéd forrásai már a 13. és 14. századi írásokban keresendők. Mert nyelvünk már kiművelt volt, és már akkor elkezdték írásban rögzíteni, amikor azoknak a népeknek a nyelve, amelyeket ma a legműveltebbek között tartunk számon, még bárdolatlan volt. A németet a 16. században kezdték gondosabban írni, a francia I. Ferenc, ha ugyan nem XIV. Lajos alatt jutott el az igényesség magasabb fokára.⁴²⁵

Visszatérve a 16. századba, érdemes alaposabban megnézni Beatus Rhenanus híres mondatának szövegkörnyezetét. Nemcsak a lemaradás megmászhatatlan ténye (nostra aetate primum [...] coepit) derül ki belőle,

⁴²⁴ DÖBRENTÉI 1838, LXXXIV.

⁴²⁵ „Primum quidem existimant nonnulli, purioris sermonis Hungari fontes jam is scriptis saeculi 13. et 14. saeculi quaerendos esse. Quasi jam tum lingua nostra exulta fuisset, cum scribi tantum inciperet, cum earum nationum, quae hodie in cultissimis habentur, sermo rudis adhuc esset. Germanica saeculo 16. diligentius scribi coepit, Gallica sub Francisco I. et nonnisi sub Ludovico 14. ad maiorem culturae gradum pertigit.” VERSEGHY 1818, 282–283.

hanem az is, hogy az írás (Ungaricus sermo [...] scribi) pontosan mire vonatkozik. Szó sincs nyelvünk „kezdődő irodalmi elismeréséről”, vagy arról, hogy az „az irodalmi nyelv rangjára emelkednék”; mindössze arra utal, hogy – ha megkésve is – legalább már elkezdtek írni magyarul is. Rhenanus a kancelláriai gyakorlattal, az oklevelekkel kapcsolatban hozza fel a nemzeti nyelvet. Miksa császár idejében már becses ritkaságnak számítottak az 500 évvel ezelőtt készült latin nyelvű iratok. Miksa – a korabeli hízelgő titulus szerint az „imperator litteratus” – értékelte az efféle régiségeket. Bőségesen megjutalmazta azokat, akik ilyesmivel tudták megörvendeztetni, hiszen ez már kuriózum a német nyelvű ügyintézés korában. Rhenanus az élő nyelvű írásbeliség másik példájaként hivatkozik a magyarokra, akik bár jelentősen lemaradva, de ott kullognak a németek után.

A célt szolgáló eszköz alkalmazása retorikai szempontból is magyarázható. Rhenanus helyesli az anyanyelv használatát, ahogyan azt a németek is teszik. Az eljárás indokoltságának bizonyítására (probatio, confirmatio) egy példát (exemplum) hoz fel. Ahogy a németek, úgy (Sic) a magyarok is írják a saját nyelvüket. Ám ez nem hasonló példa (exemplum dissimile), mivel az írás ténye ugyan megegyezik, de az időeltolódásból (nostra aetate primum) részleges különbség adódik. Az összevetés éppen ezért egyenlőtlen (exemplum impar), mégpedig a mi rovásunkra, hiszen az elmaradott magyarok példájával igazolja a dicsőséges németek elsőségét (exemplum ex minore ad maius).

Ehhez képest Bornemisza szavait továbblépésként értékelhetjük. Pontosan tükrözik irodalmi gondolkodásunknak a 16. század közepére jellemző helyzetét. Kijelentésében világosan megkülönböztethető két egymásra épülő fokozat, nevezetesen először a jelenlegi állapot, másodszor az abból következő cél megfogalmazása. Először leszögezi – akár Rhenanus nyomán, akár tőle függetlenül –, hogy már nem újdonság „az írás magyar nyelven”, hiszen az „néhány év óta elkezdődött”. Ez nem jelent többet annál, mint hogy a holt latin mellett a beszéd, az élő nyelven megfogalmazott, szóban elhangzott (sermo!) gondolatok is rögzíthetők az írás segítségével.

Erre a lehetőségre épül a második fokozat. Ha ugyanis már idáig eljutottunk, arra is gondot kell fordítanunk, hogy hogyan használjuk írásban nyelvünket. A korszak legjobbjai világosan látják: ezen az úton kell továbbhaladni. A nemzeti büszkeség mellett a lemaradás tudata is érzékelhető. Ez sarkall arra, hogy fel kell zárkóznunk a „műveltebb nemzetekhez”, anyanyelvünket hozzájuk hasonlóan egyre alkalmasabbá tenni sokrétű

feladatának ellátására, azaz „tőlünk telhetően művelni és gazdagítani”. Ezt a célkitűzést már valóban nevezhetjük irodalmi programnak.

A két fokozatot – azaz a nemzeti nyelvű írásbeliség létezésének megállapítását és a stiláris igényesség követelményét – Borzsák István egybe-mossa, amikor Bornemisza szavait így értelmezi:

[...] talán mestereinek is részük lehetett abban, hogy – az újból említett Cicerónak és a „műveltebb népeknek” nyomán – feladatának, kötelességének ismerte fel „a már néhány éve irodalmivá emelt magyar nyelvnek tőle telhető művelését és gazdagítását”.⁴²⁶

Jól látható, hogy Borzsák itt elődeinek (Turóczi-Trostler, Huszti, Trencsényi-Waldapfel) véleményével azonosul. A „Hungaricam linguam iam paucis annis scribi coepisse” kijelentés azonban – nézetem szerint – Bornemiszánál nem „a már néhány éve irodalmivá emelt magyar nyelvet” jelenti, mint ahogyan Rhenanusnál sem. Az „irodalmivá emelés” a következő fokozat, a távlati cél, a tulajdonképpeni irodalmi program. Bornemisza szavainak valódi értelmét Ritoókné Szalay Ágnes fentebb idézett fordítása adja vissza pontosan: „néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is”.

A 20. században – az általános lelkesedéssel ellentétben – tudomásom szerint egyedül Ötvös Péter figyelt fel arra, hogy Beatus Rhenanus az idézett példával a magyar nyelvű írásbeliség kezdetének megkétszerezését teszi szóvá.⁴²⁷

Turóczi-Trostler az „irodalmi nyelv” kifejezés első tagját többször is idézőjelbe tette. Ezzel talán arra akart figyelmeztetni, hogy nem a mai értelemben vett irodalomra kell gondolnunk. Ám az „irodalmi” szó használata még így is túlzás. Még a romantika előtti irodalomfelfogás „litterae” néven összefoglalt szellemi termékére sem utalhat. Ismételten hangsúlyozom: a „scribi coepisse” mind Rhenanusnál, mind Bornemiszánál pusztán azt jelenti, hogy a nemzeti nyelven megfogalmazottakat egy ideje már le is

⁴²⁶ BORZSÁK 1960.

⁴²⁷ „Beatus Rhenanus (1485–1547), ein Freund von Erasmus, der sich 1518 eifrig auch mit der Janus Pannonius-Ausgabe beschäftigte, schrieb Anfang des 16. Jahrhunderts: »Ungaricus sermo nostra aetate primum scribi coepit.« Damit meinte er den Anfang der ungarischen Schriftsprache und den relativ verspäteten Beginn der nationalsprachigen Literatur. Die Ungarn sprachen und schrieben nämlich vorwiegend lateinisch.” ÖTVÖS 1999, 273.

lehet írni. Ezt éppen Turóczi-Trostler egyik példájának másfajta értelmezése is igazolja. Theodor Biblianderről írja:

Amikor aztán arról beszél, hogyan válnak írásban megrögzített „irodalmi” nyelvekké az egyes nyelvek, a magyar esetében B. Rhenanus formulájával írja körül ezt a fejlődéstörténeti pillanatot: „Nostra vero aetate coepit demum sermo Hungaricus literis consignari.”⁴²⁸

Bibliander híres művének idézett helyén⁴²⁹ a különféle nyelvek esetében nem az „irodalmi nyelvekké válásról” van szó, hanem az „írásban megrögzítettség” történetéről, azaz az írás kialakulásáról. A vonatkozó fejezet (*De literarum origine*, 38–46.) általános bevezetéssel indul, természetesen Cicero nyomán, aki az emberiség legnagyobb jótevői között említi azt, aki feltalálta, hogy a beszéd végtelennek tűnő hangáradatát néhány betű segítségével határok közé lehet szorítani.⁴³⁰

Az egyes népek sorra vétele után a fejezet utolsó mondatában a törökök és a tatárok után a szerző minket is megemlít, mint akik korunkra ugyancsak eljutottunk odáig, hogy végre (demum) képesek vagyunk nyelvünket írásjelekkel rögzíteni (literis consignari).⁴³¹ Bibliander Rhenanus megfogalmazásában éppen a lényegyet illető kifejezést (scribi) változtatja meg, így még kevésbé félreérthetően tükrözi a mondandó lényegét.

Turóczi-Trostler másik példája,⁴³² Conrad Gessner *Mithridatese* valójában még annyira sem hízelgő, mint Bibliander megállapítása, sőt kifejezetten elmarasztaló vagy még inkább becsmérő. Gessner számára ugyanis egyetlen nyelv sem tűnik annyira barbárnak, mint a magyar, amelyet még a tanult emberek sem tudnak úgy írásban rögzíteni, hogy azt meg lehessen érteni. Ezért gondolja, hogy aligha lehet bármi haszna az általa hírből ismert, magyar nyelven kinyomtatott Újtestamentumnak. Hiszen ezt a nyelvet egészen mostanáig írásban nem használták; még a parasztok is latinul

⁴²⁸ TURÓCZI–TROSTLER 1933b, 78.

⁴²⁹ BIBLIANDER 1548, 46.

⁴³⁰ „qui sonos vocis, qui infiniti videbantur, paucis literarum notis terminavit”, *Uo.*, 39. Az idézet forrása: *Tusculanae quaestiones*, I, 25.

⁴³¹ „Caeterum ante annos sexcentos Turcae literas Arabicas una cum Saracenorum religione amplexi sunt; & longe post illos idem fecerunt Tartari. Nostra vero aetate coepit demum sermo Hungaricus literis consignari. *Uo.*, 46.

⁴³² TURÓCZI–TROSTLER 1933b, 79.

próbálkoztak az írással, már amennyire erre képesek lehettek. Emlékezete szerint először az Alpokban lakó rhaetusok kezdték el írni a nyelvüket.⁴³³

A magyar nyelvű írásbeliség hiányát hangoztató, nemzetünk kulturális színvonalát lebecsülő megjegyzéseket olvasva igazán sajnálhatjuk, hogy a kéziratok források mellett a 16. század elejéről nem hivatkozhatunk magyar nyelvű nyomtatott könyvekre. Ez annál is inkább szomorú, mivel lehetséges, hogy nem sokon múlt az első magyar nyelvű nyomtatvány létrejötte. Bartók Zsófia Ágnes a Karthauzi Névtelen előszavának „*novo scribendi genere*” kifejezése és annak külföldi párhuzamai alapján hihetővé teszi, hogy a Névtelen kiadásra szánta művét, így az Érdy-kódexben nyomdai kéziratot tisztelhetünk.⁴³⁴ A „scribere” illetéknéppen értelmezése pontosan megfelel a fentebb kifejtetteknek, amennyiben az „írás” nem elméleti tevékenységet, szellemi alkotómunkát jelent, hanem a folyamat gyakorlati oldalát, a mondandó fizikai rögzítését, az adott esetben a művelet „új fajtájának” alkalmazását, azaz a kézírás helyett a nyomdai sokszorosítást.

A nyugat-európai irodalomban a 17. század elején jelent meg az írott magyar nyelv elismerése, éppen a bibliafordítással kapcsolatban. 1610-ben látott napvilágot: a *Mithridates* új kiadása, Caspar Waser gondozásában. Turóczi-Trostler megjegyzi:

Abban persze elsősorban a kálvinizmus érületi szolidaritása vezeti Wasert, amikor Gesnerrel szemben megállapítja, hogy az Újtestamentom magyarítása nem volt haszontalan vállalkozás: „Imo et vetus et novum Testamentum hanc lingua elegantibus typis descripta extant Herbornae, anno MDCVII. interprete pio et erudito viro, Alberto Molnar. Id vero non inutiliter: sed excellenti bono orthodoxarum ecclesiarum in regno Hungariae...”³⁴⁵

Sajnos látnunk kell, hogy az idézett elmarasztaló vélemények legnagyobb részben a magyarok műveletlenségét hangoztató, évszázadokon keresztül fel-felbukkanó nemzetkarakterológiai közhely különféle megfogalmazásai.

⁴³³ „Audio hac lingua impressum esse nouum Testamentum, sed fere inutiliter, quod hactenus in scribendi usu non fuerit hic sermo, & rustici etiam Latine scribere quantum poterant conati sint. Mihi nulla lingua tam barbara uidetur, quae non ab hominibus literatis ita scribi possit ut intelligatur: nam & nostra memoria primum Rhaetica alpina scribi coepit.” GESSNER 1555, 51–52.

⁴³⁴ Részletesen: BARTÓK ZS. Á. 2021, az *Újabb adatok a latin előszó értelmezéséhez* (130–132) és *A karthauziak és a nyomtatás* (137–138) című fejezetekben.

⁴³⁵ TURÓCZI–TROSTLER 1933b, 80. Vö. IMRE 2009, 101.

Sylvester János Újszövetség-fordításának 1574. évi kiadásával kapcsolatban említettem a nyomdász egyik érvét a magyar nyelvű megjelenítés indokoltsága mellett: a magyarok rettenthetetlen harcosok, de az idegen nyelvekben járatlanok, ezért csak az anyanyelvükön írott művekből meríthetnek reményt.

Két további, időben egymástól távol eső példára is hivatkozom. Heltai Gáspár Bonfini-fordításában Mátyás királyról olvashatjuk:

[...] mindenütt megkeresteté az jeles tudós népeket, és behozatá azokat nagy költséggel, és bőv füzetésre Magyarországba; mert látja vala, hogy a magyarok barbarusok, és csak bárdolatlan parasztok volnának, és semmi egyébre igen jelesek nem volnának, hanem csak az egy nagy vitézségre. Ennek okáért hozá be a sok tudós embereket Magyarországba.⁴³⁶

Pontosan eme két jellemzőnek tartott tulajdonság, a barbár harciasság és a kulturális elmaradottság vádja ellen védekezik Czvittinger Dávid. A *Specimen Hungariae litteratae*-ban (Frankfurt–Lipcse, 1711) Jakob Friedrich Reimmann-nal vitázik, aki egyetemes irodalomtörténetében jegyzi meg: nem tud olyan műről, amelyekben magyarországi írókról lehetne olvasni, de nem is hiszi, hogy ilyet lehetne írni, mert

[...] a magyarok természetüknél fogva többre becsülnek egy jó lovat vagy egy fényes kardot, mint egy érdekes könyvet.⁴³⁷

Az idézett hellyel kapcsolatban figyelmeztet Tarnai Andor a fordulat topikus mivoltára:

Ha pedig [Czvittinger] elég figyelmesen, talán barátaival is konzultálva vizsgálja a szöveget, rájöhetett volna, hogy a magyarokat támadó Reimmann-locus sem más közkeletű toposznál, amelyet a lengyeleket védő Starowolski maga is megfogalmazott, és így a *Specimen* előszavában a magyarországiak kultúrájáról folyó egész vita formailag nem más, mint ősi, időnként átértelmezett közhelyek harca.⁴³⁸

⁴³⁶ HELTAI Gáspár, *Chronica az magyaroknak dolgairól* (Colosvarot: Heltaj Gasparne, 1575) RMNY 360. Tóth Zsombornak köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet erre a helyre.

⁴³⁷ „[...] die Ungarn haben jederzeit ein solches naturel gehabt, daß Sie mehr auf ein gewandtes Pferd und einen blancken Säbel als ein curieuses Buch gehalten.” Idézi TARNAI 1993, 36.

⁴³⁸ TARNAI 1993, 36.

Az elterjedt közhellyel szemben arra is van példa, hogy a magyarok harciasságához nem a műveletlenséget társítják, hanem ellenkezőleg: a vitézi érdemeket a kulturális kiválóság erényével egészítik ki. Ilyen a körmöcbányai Johann von Hellenbach 1656-ban előadott *Magyarország dicsőítése* című wittenbergi disputációja.⁴³⁹ 1674-ben ugyanott hangzott el Johann Majerus disputációja *Gentis Hungaricae prima incunabula* címmel. Sajnos nem korai nyomtatott emlékekről ad hírt: „Az incunabula kifejezés itt nem ősnymtatványt jelent, hanem őskor, ősi eredet jelentésű: vagyis a magyarok legkorábbi eredetéről szolt az előadás.”⁴⁴⁰

Visszatérve a 16. század közepére: a magyar irodalomtörténet európai beágyazottságát nézve különösen fontosak azok a párhuzamok, amelyek azt mutatják, milyen pontosan illeszkednek Bornemisza szavai a humanizmus korának szellemi környezetébe. Még ha Beatus Rhenanus közvetlen ösztönző hatásában nem is lehetünk bizonyosak, akkor is nyilvánvalóak a közös vonások a korszak nyelvszemléletének meghatározó jegyeivel. „Cicero és minden műveltebb nemzet példájának” mibenlétét megvilágítják a korábban említettek. Mint már utaltam rá, a korabeli általános felfogás szerint Cicero a görög mintájára művelte anyanyelvét; hasonlóan kell eljárni a latin és a nemzeti nyelvek vonatkozásában. Bornemisza azonos vagy hasonló jelentésű szavakat használ (*excolere*, *locupletare*), mint a fentebb idézett Schorus (*augere*, *excolere*).

Néhány évvel Bornemisza után Zsámboky János pontosan ugyanezt fogalmazta meg a *De imitatione Ciceronianában* (*ex imitatione latinam eloquentiam necessarium [...], imo vernaculam exornandum, cogitare potes*), amint arról a világi retorikákról szóló fejezetben részletesebben is lesz szó.

Egyébként a példa a magyar irodalmi gondolkodásban még a 18. század közepén is követendőnek bizonyult. Ribinyi Jánosnál lényegében ugyanezt olvashatjuk:

Hogy a stílus a beszéd legjobb és legkiválóbb effektora és mestere, azt a beszédnek ama mestere, a „római” nevezet halhatatlan ékessége, Marcus Tullius helyesen ítélte meg, s az ő ítéletét teljességgel el kell fogadnunk, ha azt, amit ő a latinban csodálatosan véghezvitt, megpróbáljuk a magyarban legalább tűrhetően elérni. [...] Ő sokat fordított görögből a latin nyelvre,

⁴³⁹ HELLENBACH 1656.

⁴⁴⁰ IMRE 2016, 294.

sok olyant, amit a görögök már elmondtak, merész újítással, latinul szólatattott meg, s ki se lehet mondani, ezzel a munkával mekkora érdemeket szerzett polgártársainál s a hazai nyelv ügyében is. Nem csupán gyarapította ugyanis a szavak számát, hanem – és ez sokkal kiválóbb tett – olyan alkalmassá képezte ki a latin beszéd habitusát, hogy elérte azt a csodás erőt, mellyel bármilyen dologról megfelelően lehet beszélni, s olyan hozzáértéssel szabta a dolgokhoz az ékesszólást, az ékesszóláshoz az arányokat, hogy úgy tűnik, magukat a görögöket is fölülmúlja, pedig azok voltak mesterei. Tehát nekünk is ezt az utat kell járni, Hallgatóim!⁴⁴¹

3. 5. 2. 4. Thoraconymus Mátyás elveszett *Orthographiája*

A vizsgált korszak vége felé haladva a helyesírási kézikönyveket illetően szót kell ejtenünk egy olyan munkáról, amelyiknek csak a hírét és két mondatát ismerjük. A sárospataki iskola rektora, Thoraconymus Mátyás szerkesztett egy *Orthographiát*, ami azonban elveszett. Nem tudhatjuk, hogy megjelent-e nyomtatásban, vagy csak kézíratos másolatban használták tanítványai. Néhány sort Újfalvi Imre idéz belőle:

Idézném Matthias Thoraconymus, a boldog emlékezetű nagy tudós, drága tanítómesterem *Orthographiájának* néhány szavát, akinek a magyarországi tudós társadalom igen sokat köszönhet. Tizenkilencedik szabályában ezt mondja: A józan ész is azt követeli, hogy különböztessük meg a magánhangzókat a mássalhangzóktól és viszont. Mert amiképpen másképpen érzékeli a fül a magánhangzókat és ismét a mássalhangzókat, úgy írni is másképp kell őket, hogy olvasás közben a szem meg tudja őket különböztetni.⁴⁴²

3. 5. 2. 5. Az anyanyelv szerepe az oktatásban

Sok szó esett már arról, hogy „a műveltebb nemzeteknél” a latin nyelv elsajátításával párhuzamosan egyre nagyobb szerepet kapott az anyanyelv

⁴⁴¹ RIBINYI 1751/1981, 237–238.

⁴⁴² ÖTVÖS 1971, 34. Az Újfalvi által megőrzött részletre NAGY KÁLOZI Balázs figyelmeztetett elsőr: „Pedagógusképzés a debreceni főiskolban a XVI. században: II. rész. Szilvásújfalvi Imre pedagógiája”. *Református Egyház* 1958. 1. sz. 18.

használatára az iskolában. Hogy ez nálunk is így volt, az kitűnik a korszak hazai oktatástörténeti dokumentumaiból. A többnemzetiségű Magyarországon a különböző anyanyelvű diákokkal is számolni kellett.

Az 1558. évi nagyszombati iskolaszabályzat például rögzíti, hogy az intézménybe vegyesen járnak magyarok, németek és szlovákok.⁴⁴³ Ezzel függ össze, hogy a szabályzat előírja: az első embernek, a rectornak jól kell tudnia magyarul, és szükség van még egy szlovák és egy német jól képzett iskolamesterre is, vagy bárkikre, akik beszélnek szlovákul és németül. Az énektanár megkívánt nyelvtudásáról nem esik szó.⁴⁴⁴

Az 1574. évi beszercebányai iskolaszabályzat a nemzeti nyelvek használatával kapcsolatban konkrét esetet is említ: a délutáni második és harmadik óra között a nagyobb diákok stílusgyakorlás céljából először anyanyelvükön (lingua vernacula) írják le a tábláról a szöveget, hogy aztán másnap latinul magyarázzák el.⁴⁴⁵

A 16. századi, anyanyelvű szövegeket is tartalmazó iskolai segédkönyvekkel, diákjegyzetekkel kapcsolatban Mészáros István megállapítja:

[...] megengedhető az a feltételezés, hogy ahol ezeket használták, *ott nemcsak a latin nyelv műhelye volt az iskola, de a magyaré is*, annak ellenére, hogy a feldolgozandó, megtárgyalandó mű latin szövegű volt.⁴⁴⁶

3. 5. 3. Ábécés katekizmusok

A vizsgált korszakban az ismertetett hazai szerkesztésű kétnyelvű grammatika és a helyesírási kézikönyv mellett több változatáról is lehet tudni az olvasás megtanulását célzó munkák másik típusának, az ábécés

⁴⁴³ „...scholae ipsius proventus sufferri possunt hungari, germani et slavici mixtim.” Mészáros 1981a, 164.

⁴⁴⁴ „Rector scholae supradictus sit hungaricae linguae peritus et habeat primam classem, cui praesit, doceat grammaticam latinam, legat epistolas Ciceronis, Terentium aut Vergilium aut Caesarem aut alium quempiam authorem, qui videbitur esse conveniens [...] Sint praeterea duo docti magistri, alter slavus, alter vero germanus, vel quilibet utramque – si fieri poterit – linguam callens, quibus tertius adiungatur, qui musicam doceat.” *Uo.*, 163.

⁴⁴⁵ „Ab hora secunda vero usque ad tertiam (qua vespertinae quoque preces intermittuntur) conceditur minoribus spacium describendae sententiae; maioribus vero, ut argumentum pro exercitio styli, lingua vernacula in tabula scriptum pure describant, quod hora prima, die veneris futuro in latinam linguam eleganter versum exhibeant.” *Uo.*, 171.

⁴⁴⁶ *Uo.*, 131.

katekizmusnak. Az első ilyen kiadványok ugyancsak külföldi, jellemzően német példára keletkeztek, a reformáció terjesztésének elősegítésére.

[...] Luthert épp az egyházi vizitációkon látottak sarkallták arra, hogy megírja Kis kátéját (*Enchiridion, oder der kleine Katechismus*, 1529), amely röviden rendszerbe és összefoglalja, valamint magyarázza a legfontosabb egyházi tudnivalókat és szövegeket. [...] Nem véletlen, hogy a legelső, a reformáció idejében nyomtatott magyar nyelvű könyvek többsége is egyházi, hitbuzgalmi tárgyú, s nem egy a Lutheréhez hasonló káté, illetve annak egy olyan fajtája (ábécés katekizmus), amelyet még az ábécé, az olvasás, valamint az írás tanításával is kiegészítenek.⁴⁴⁷

Idézett tanulmányában A. Molnár Ferenc a példák között említi Bencédi Székely István kis katekizmusát, amelyből példányt nem ismerünk, csak említésekben tudunk róla. Az RMNY Bod Péter *Magyar Athenásából* idézi: „Vagyon ajánlva Régi Kelemennek vitézlő úri embernek, hogy fiát eszerint tanítaná, az A.B.C.-ét elől leírta, hogy a gyerekek aszerint taníttatnának olvasni.”⁴⁴⁸

A „Kolozsvári ábécéskönyv” néven emlegetett töredékes forrás Luther kis katekizmusára rövidített változatának maradványai közül került elő.⁴⁴⁹ A fordító, Heltai Gáspár a kisgyerekeknek szóló ajánlóvers után *A magyar írás olvasásának módja* címmel iktatta be az ábécét. A könyvtáblából kiáztatott 10 levélből egyetlen levél két lapján tanulmányozható az ábécé ismertetésének eleje. Ez a kevéske is figyelemre méltó a magyar terminológia szempontjából. A „Közönséges Betűk” felsorolása a teljes magyar ábécét tartalmazza; egy-egy sor nagybetű alatt a megfelelő kisbetűk állnak. Ez után következnek a „Szóló Betűk”, azaz a magánhangzók, majd „Süket Betűk” alcím alatt a mássalhangzók. Az „Öszvefoglalt Betűk” fennmaradt példái olyan betűkapcsolatokat mutatnak be, ahol „A Szóló Betűk a Süket Betűk előtt” állnak (Ab, Ac, Ad...).⁴⁵⁰

Fennmaradt a híre egy katolikus kiadványnak. A vélhetően néhány lapos „tabulát” 1551-ben már másodszor nyomtatták ki. A forrás – egy, a bécsi érsek számára készült jelentés – szerint „Hungarische Pente-Tafel”,

⁴⁴⁷ MOLNÁR A. 2017b.

⁴⁴⁸ SZÉKELY István. *Kereszténység fundamentomáról való rövid tanuság* (Cracoviae: Vietor, 1544), RMNY 58.

⁴⁴⁹ HELTAI 1553.

⁴⁵⁰ Vö. FERENCZI 1891, 57–59.

tehát a magyar nyelvű olvasás tanításának segédeszközeként szolgálhatott. A hasonló német nyomtatványok alapján feltételezhető, hogy betűket, betűkapcsolatokat és egyszerűbb gyakorlószövegeket tartalmazott. Összeállítója ismert: Paulinus Péter, esztergomi kanonok, Várdai Péter esztergomi érsek titkára, a nagyszombati érseki iskola tanára.⁴⁵¹

Tovább haladva az időben, elérkezünk a nemzeti nyelvű olvasástanítást érintő első hivatalos hazai határozathoz. A korábban már említett, 1560. évi nagyszombati zsinat rendelkezett az anyanyelvű iskolák (schola vernacula) megszervezéséről. Ebben az iskolatípusban egyetlen iskolamester tanította az adott településen lakó gyermekeket írásra, olvasásra, katekizmusra, mindenkit az anyanyelvén.

I. Ferdinánd 1561. december 10-én kelt rendeletével kötelezően írta elő a katekizmus oktatását. Az így felmerülő igény kielégítésére fordította le Telegdi Miklós Petrus Canisius katekizmusát.⁴⁵²

Visszatérve a protestánsokhoz: Bornemisza Péter *Négy könyvecskéje*⁴⁵³ vegyes műfajú összeállítás, agenda és elmélkedés mellett Luther kis katekizmusának rövidebb és hosszabb változatát is tartalmazza. Bornemisza fontosnak tartotta az anyanyelven való olvasást, amit az is mutat, hogy az egész munkára vonatkoztatva a címlapon is kiemelte: „Az magyar írás olvasásnak módgyával és szép imátkozásokkal rőndeltetet”.

„Az Első Könyvecske” „Summájában” előrebocsátja, hogy munkájának ez a része „Tanyitya az kis Gyermekecséket Magyar írás olvasásnak módgyára”. Ennek érdekében 5 lapon részletezi a magyar ábécé tudnivalóit. Érdemes figyelni az anyanyelvű szakkifejezéseket. A Heltai Gáspár-féle töredékes ábécével ellentétben – ahol soronként állnak egymás alatt a nagy- és kisbetűk – külön csoportokban, egymás után közli a teljes magyar ábécé „Kezdő avagy öreg Bötűit”, majd a „Kisseb Bötűket”, azaz a nyomtatott nagy- és kisbetűket. A „Szolo Bötük” (egyjegyű magánhangzók) után következnek a „Kettős szó tévő Bötük” (az ö és ü, az o és u betűkre illesztett kis e betűvel), utánuk a „Mással zengő Bötük” (mássalhangzók). A betűkapcsolatokat Bornemisza négy csoportba sorolva szemlélteti: „Szó tévő Bötűken kezdetett öszve foglalt bötűk” (Ab, Ac, Ad...), „Más Bötűckel zengő bötűkön kezdetet öszve foglalt bötűk” (Ba, be, bi...), „Két mással

⁴⁵¹ RMNY 81.

⁴⁵² TELEGDI 1562.

⁴⁵³ BORNEMISZA 1577.

zengő Bötükön kezdetet öszve foglalt bötük” (Bra, bre, bri...), „Két mással zengő Bötükben végeztetet öszve foglalt bötük” (Abs, ebs, ibs...) ⁴⁵⁴

Ismét katolikus forrás a „Nagyszombati ábécéskönyv-töredék” ⁴⁵⁵ 1578–1583 között keletkezhetett. A maradványok és a hasonló kiadványok alapján elképzelhető a munka egésze:

[...] a meglévő levelek birtokában [...] kikövetkeztethetjük a nagyszombati ábécéskönyv egykori felépítését és tartalmát. E szerint a címlap és az ajánlás után az ábécé betűinek sorrendjében a nagy- és kisbetűk, a magán- és mássalhangzók, valamint a hangok összeolvasását segítő táblák következtek. Majd az olvasás gyakorlatát szolgáló latin és magyar nyelvű *Elementa Latinae Lingvae* fejezeten belüli szövegrészekkel folytatódhatott az ábécéskönyv. Ezt követte a Cisio Janus, amelyet memoriterként használtak a korabeli tanulók. ⁴⁵⁶

Egyetérthetünk A. Molnár Ferenc megállapításával:

Mindenesetre az anyanyelvi iskolai oktatással is összefüggő magyar káté-tanulás nyilván hatással volt a magyar nyelvi műveltség fejlődésére, adott helyzetben pedig az anyanyelv megőrzésére is. [...] A kátéhasználatot az is segítette, hogy a katekizmust olykor hozzákötötték a bibliához vagy a zsoltároskönyvhöz. ⁴⁵⁷

3. 5. 4. Kitekintés a 17–18. századra

3. 5. 4. 1. „Faragni, csiszolni, gyarapítani, pallérozni”: a magyar nyelv művelése

Az 1500-as években megfogalmazott követelmény, mely szerint minél szélesebb rétegeknek meg kell tanulniuk anyanyelvükön olvasni és írni, az idők során egyre árnyaltabbá vált. A magyar nyelvet nem akárhogyan,

⁴⁵⁴ Uo., Ávi r–Aviii v.

⁴⁵⁵ RMNY 471A.

⁴⁵⁶ BÁNFI 2016, 74.

⁴⁵⁷ A. MOLNÁR 2017a.

hanem igényesen kell használnunk, ennek érdekében – Bornemisza szavaival – „művelni és gazdagítani” (excolere, locupletare) kell. E gondolat jegyében szaporodnak a kritikátörténeti vonatkozású észrevételek. Nem tűnik haszontalannak ebben az összefüggésben is felidézni akár a legismertebb megállapításokat sem. A folyamat érzékeltetésére egy rövid kitérőben természetesen csak szemelgetni lehet az egyre sűrűbben felbukkanó megjegyzésekből.

A század végén Bornemisza tanítványa, Balassi Bálint azt írja: a *Szép magyar komédiát* annyira „ékesb igékkel” szerezte, amennyire csak tőle tellett, példát mutatva másoknak, hogy majd sikerüljön nekik írásaikat „fogyatkozás nélkül véghezvinni és megékesíteni”.

Meg is lehet penig az olly elméjő friss ifjaktul, kiknek nemcsak az bölcse tudomány, hanem az Kegyelmetek szépsége is serkengeti újabb, újabb dolgokra és szerelmes találmányokra elméjeket; nekem, ennyi sok kölemb-kölembféle károkat vallott szegénylegénnek, igaz, elég csak elkezdni is, azmint egyebnek oztán fogyatkozás nélkül véghezvinni és megékesíteni. Bizonyára mennyivel éntőlem ékesb igékkel lehetett, olyannal csináltam ez Comediát, kit kegyelmeteknek jó szüből kívánok és ajánlok mint az Kegyelmetekhez való jóakaratomnak örökkévaló szolgálatját.⁴⁵⁸

A nyelv művelése szorosan összefügg a nemzeti öntudattal. Balassi immár magyarul fogalmazza meg célját: anyanyelvét azért akarta „meggazdagítani, hogy megesmerjék mindenek, hogy magyar nyelven is meg lehetne ez, azmi egyéb nyelven meglehet”.

Oztán mennyi Olasz, Franczus, Német vagyon, ki azféle dolgokrul szerez vagy verset, vagy Comediát, kit nem botrányozásnak, hanem szép találmánynak dicsírnek egyéb nemzetek! Ha én is azért az magyar nyelvet ezzel akartam meggazdagítani, hogy megesmerjék mindenek, hogy magyar nyelven is meg lehetne ez, azmi egyéb nyelven meglehet, ez jóakarátért nem érdemlem, hogy botrányozónak híjanak az emberek.⁴⁵⁹

⁴⁵⁸ BALASSI 1588/1981a, 86.

⁴⁵⁹ BALASSI 1588/1981b, 88.

Zrínyi Miklós a *Syrena*-kötet előszavában utal anyanyelvének gazdagítására: „Török, horvát, deák szókat kevertem verseimben, mert szebbnek is gondoltam úgy, osztán szegény az magyar nyelv [...]”⁴⁶⁰

A 18. század elején Czvittinger Dávid világosan kimondja: „minden népnek a maga anyanyelvét kell faragni és csiszolni a latin helyett”. Leghasznosabbnak azt tartaná, ha a magyarság „anyanyelve legteljesebb gazdagításával, ékesítésével és minden irányban elterjesztésével foglalkozna”.

Mindenesetre még vita tárgya, hogy vajon bőségesebb haszna származik-e bármely vidék államának a latin irodalom gondosabb ápolásából, mint az illető anyanyelv pallérozásából. Minden bizonnyal, ha példákat hoznánk fel, s azokból alkotnánk meg ítéletünket, ki kellen mondani, hogy minden népnek a maga nyelvét kell faragni és csiszolni a latin helyett. [...] holott pedig [a magyar nép] legalábbis véleményem szerint, sokkal inkább a maga érdekeit szolgálná, ha fölhagyva azzal a fölösleges igyekezettel, hogy a latint, ezt az idegen nyelvet tanulja és támogassa, anyanyelve legteljesebb gazdagításával, ékesítésével és minden irányban elterjesztésével foglalkozna.⁴⁶¹

A század végén megerősödő nyelvművelő törekvések ugyancsak a „művelni és gazdagítani” célkitűzést ismételgetik, a korra jellemző kifejezésekkel. Irodalmunk első vonalába tartozó szerzők gyakran idézett megnyilvánulásai mellett ezt tanúsítja az alábbi, két találomra kiragadott, kevésbé ismert példa is.

Tóthfalusy József losonci református diák *Deidameia* című drámájának előszavában így foglalja össze a színjátszás célját 1792-ben:

Hogy ditsekedhessen a mi Hazánk is némelly fijaival, a’ kik a magyar nyelvet el aludni nem hadják, sőt a’ setét északából nap fényre hozzák [...] hogy nyelvünket, a mi édes Hazánk nyelvét, azt a Magyar nyelvet, melyre születünk, gyarapítsuk, javítsuk s. pallérozzuk.⁴⁶²

⁴⁶⁰ ZRÍNYI 1651/1958, 1:9.

⁴⁶¹ CZVITTINGER 1711/1981, 229–230.

⁴⁶² TÓTHFALUSY 1792/2014, 269.

Ez idő tájt Szerelemhegyi András levelet írt Kelemen Lászlónak, amelyben felajánlja, hogy a szintársulat számára minden prózai darabhoz készít dalbetéteket, mégpedig „a nemzeti játékszínnek nagyobb előremenetelére, tökéletességére, legfőképpen pedig az anyanyelvnek gyarapítására s pallérozására nézve”.⁴⁶³

3. 5. 4. 2. „Sokkal magyarabbúl...”: Stiláris követelmények

A nyelv művelésének, gazdagításának eredménye a helyes és választékos beszéd és írás. A nyelvhelyességi, stiláris követelményeket nagyobb számban csak a 17. században fogalmazták meg. Egyre gyakrabban hangoztatták, hogy az igényes szövegalkotás kritériuma az anyanyelv sajátosságainak, szabályszerűségeinek figyelembevétele.

Zrínyi kifejezetten a nyelvi megformálást, a szabatos magyar stílust emeli ki a *Vitéz Hadnagy előszavában*: „Fáradtam ugyan rajta, hogy jó magyarul írjam, véghez vihettem-e, az te ítéleted rajta.”⁴⁶⁴

Geleji Katona István, miközben „excolálta és csinosgatta” „anyai nyelvét”, abban a hibás nyelvhasználat elkerülésére „mind az írásnak s mind a szólásnak igaz őszinte való módját” „kereste fel”:

Ez fogatkozásokat anyai nyelvünkben szomorúan látván, ügyekeztem én is rajta egynéhányakval együtt (kik abban régulta munkálkodtanak s most is munkálkodnak), hogy azt valamennyivel jobbacskán excolálnám és csinosgatnám, felkeresvén benne mind az írásnak s mind a szólásnak igaz őszinte való módját, s nem is haszontalan ügyekezettel, Istennek hála.⁴⁶⁵

Medgyesi Pál a mondandó szavakba öntéséhez ugyancsak az anyanyelv „felkeresését”, „a jó magyar emberek” beszédmódjának követését javasolja, hiszen, ha ezt tennénk, „sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”:

Csak ne sajnálnók a fészket nem a deák nyelvben, hanem magában felkeresni, vinnénk minden kifejezéseket, kimondásokat a közönséges szokott magyarai szólásokra, megtudakozván szorgalmatosan, mint szokták a jó

⁴⁶³ SZERELHEGYI 1794/2014, 454.

⁴⁶⁴ ZRÍNYI 1650–53/1958, I:434.

⁴⁶⁵ GELEJI KATONA 1645/1981, 171.

magyar emberek afféle dolgot kimondani, sokkal magyarabbul szólhatnak és írhatnak.⁴⁶⁶

Az idézett kifejezések tartalma – Zrínyinél a „jó magyarul írás”, Geleji Katonánál „mind az írásnak s mind a szólásnak igaz őszinte való módja”, Medgyesinél a „magyarabbul szólás és írás” – mai szóval a magyarosság fogalmával azonos. Nem nehéz észrevenni, hogy hazai vonatkozásban ez pontosan megfelel a „latinitas” és a „Deutschheit”⁴⁶⁷ lényegének, ami nem egyéb, mint az adott nyelv grammatikai szabályainak betartása és természetéből következő kifejezésmódjának követése.

Sok olyan, hasonló megállapítást lehetne idézni a század fordításirodalmából is, amelyekben a fordítók a tartalmi hűség mellett a magyaros megfogalmazás fontosságát hangsúlyozzák.⁴⁶⁸

3. 5. 4. 3. „Magyar nyelven való olvasás”: az anyanyelv előtérbe kerülése az oktatásban

A stilisztikai igényesség, a „jó magyarul írás” előfeltétele azonban az olvasás és a betűvetés megtanulása, mégpedig anyanyelven.⁴⁶⁹ A 17. században az erre vonatkozó megállapítások is egyre árnyaltabbak.

Az olvasás ismeretének minél szélesebb körű elterjesztése mellett Szenci Molnár Albert is állást foglal. Pesti Gábor óvatos utalásával (Krisztus tanítása – tekintet nélkül korra, nemre, állapotra, nyelvre, körülményekre – mindenkire vonatkozik) ellentétben hosszasan taglalja a nők és az olvasás viszonyát. Imádságos könyvecskéjének előszavában (1621) érvel amellett, hogy „az írás-olvasás nem ártalmas az asszonyi állatnak, hogyha vele jól él”. Külföldi példákra hivatkozik:

Követvén ebben egyéb, igaz hiten való soc Keresztyén nemzetsegeknek szokásokat: Holott mind falukban, városokban leany gyermeki scholakis

⁴⁶⁶ MEDGYESI 1650/1981, 173.

⁴⁶⁷ Vö. GARDT, 52–62.

⁴⁶⁸ Részletesebben: BARTÓK I. 1998, 254–282.

⁴⁶⁹ Hasznos adalékok a témához: BAKOS 1956.

vadnac, az mellyekben tisztesseges öreg aszszony emberek tanittyác az apro leankakat olvasásra, es catechismusra.⁴⁷⁰

Pázmány Péter ugyancsak kiterjeszti az olvasni tudók kívánatos körét a „keresztyén leányokra”. Bő száz évvel Erasmus után a kapcsolódó prédikációban mintha a *Paraclesis* szavai csengenek vissza. A felnőtté váló lányok említése Erasmus szóhasználatára (*mulierculae*) emlékeztet. Pázmány „üdvösséges dolognak” tartja, hogy a leány „olvasni tanuljon és a szép dolgok olvasásából tekéletes erkölcsöket vegyen.”

Tudom, a kösségnek nagy része azt itili, hogy nem jó írnyia és olvasni tanulni a leánynak; mert félő, hogy az olvasásból gonoszt tanuljon; és olyakat ne írjon, a miket nem kellene. De én üdvösséges dolognak itilem, hogy a keresztyén leány mingyárt kisdéd-korában vagy értelmes öreg aszszonytól, vagy élelmetes, jámbor, isten-félő embertől olvasni tanuljon és a szép dolgok olvasásából tekéletes erkölcsöket vegyen.⁴⁷¹

Apácai Csere János a latin stúdiumokkal párhuzamosan az anyanyelvű szövegek tanulmányozását is fontosnak tartja, hogy a tanuló „hozzászokjék a szent bibliai, sőt a hasznos világi történeteknek is magyar nyelven való olvasásához és megértéséhez”.

Mindenekelőtt igyekezném elérni, hogy tanítványaim elméje, ha nincs még eddig kiművelve, hozzászokjék a szent bibliai, sőt a hasznos világi történeteknek is magyar nyelven való olvasásához és megértéséhez. Ezután az olvasottakból alapos vizsgát tartanék, és ennek során az olvasmányanyagot az emberi életben való felhasználásra alkalmaznám. Miután ebben jó ideig gyakorolták magukat, és már közepes eredményt értek el, átvinném végre őket erre a magyar nyelvű enciklopédiára.⁴⁷²

Szőnyi Nagy István történelmi távlatokban gondolkozik, a nemzet felemelkedését tartja szem előtt: meggyőződése szerint a „magyar oskolákkal” fel lehet számolni „a köznépek tudatlanságát”, így visszafordítható „nemzetünk romlása”.

⁴⁷⁰ RMKT 17, 6, 491.

⁴⁷¹ PÁZMÁNY 1636/1983, 275.

⁴⁷² APÁCAI 1653/1981, 186.

Azt kértem tőled: Szánod-e nemzetünk romlását? Egyik nagy oka ennek a köznépnek tudatlansága. Maga az Isten mongya. (Hős. 4:6): Elvész az én népem, mert tudomány nélkül vagyom. Nosza annak okáért szorgalmatossággal legyünk rajta: udvarokban, városokban, falukban légyenek mindeütt magyar oskolák.⁴⁷³

Tótfalusi Kis Miklós alapvető követelménynek tartja a magyar olvasás és írás megtanulását: ha a gyerekek „a magok születési nyelveken tudnának olvasni – csak ezzel is sokra mehetnének!” A folytatást illetően nála is megjelenik az európai példa: „Taníttatná bár osztán a deák nyelvre is és írásra, aki úgy akarná. Ezt cselekeszik más keresztény nemzetekben [...]”

Nem mindeneiket kellene a deák nyelvnek tanulásával terhelni, bárcsak a magok születési nyelveken tudnának olvasni – csak ezzel is sokra mehetnének! A szegény ember azért idegenkedik sokszor gyermekének taníttatásától, hogy látja, mely sok esztendeig kínoznak a scholákban majd mindeneiket (tudniillik a deák nyelvvel), mégis kevés mehet perfectióra. De ha csak a maga nyelvén való olvasást tenné fel célul, kevés idő kellene arra, és kevés volna olyan szegény ember, akitől annyi költség ki nem sülné. Taníttatná bár osztán a deák nyelvre is és írásra, aki úgy akarná. Ezt cselekeszik más keresztény nemzetekben, és ezért kél egyikért jobban a könyv.⁴⁷⁴

Az anyanyelvű írás és az olvasás hasznát alátámasztó megnyilvánulásokat áttekintve láthatjuk, hogy a témához kapcsolódó, az antikvitásból eredő közhelyeket a humanizmus korában is gyakran ismételtették. Az elméleti megjegyzések (Cicero; Agricola, Erasmus, Beatus Rhenanus, Culmann, Schorus...) mellett megjelentek az olvasást és írást tanító kézikönyvek, mind az elemi ismeretek, mind az igényesebb stílust elsajátítását segítő (Ickelsamer, Kolross, Frangk, Jordan, Fuchspurger, Meichssner...).

Hasonló munkákra magyar példa is akad. A *Grammatica Hungarolatina* és az *Orthographia Ungarica* összehasonlításával Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás eltérő szellemi alkatára, célkitűzéseik különbségére lehet következtetni.

A vizsgált korszakban különösen figyelemreméltók Sylvester János, Komjáthy Benedek, Pesti Gábor és Bornemisza Péter hivatkozásai „más

⁴⁷³ SZÖNYI NAGY 1695/1981,155.

⁴⁷⁴ TÓTFALUSI 1698/1982, 450.

nemzetekre”, a felzárkózás igényének megfogalmazása, a nemzeti öntudat hangoztatása.

Bornemisza Péter híres mondata – „néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is” – a 20. században általánossá vált felfogással szemben más megvilágításba kerülhet. Az idézetet többen is Beatus Rhenanus szavaival – „Ungarus sermo nostra aetate primum scribi coepit” – hozzák kapcsolatba. Érdemes visszatérni a 19. századi értelmezésekhez, amelyek az az elzászi humanista elismerése helyett inkább az elmarasztaló tartalmat hangsúlyozzák. Meglátásom szerint ugyanis a nevezetes hely szöveggörnyezetének vizsgálata ezt a véleményt támasztja alá.

Ami az oktatást illeti: iskolai szabályzatok igazolják, hogy a latin tanításával párhuzamosan nálunk is egyre nagyobb szerepet kapott az anyanyelv. Magyarországon a különböző nemzetiségű diákokkal is számolni kellett, így a magyar mellett a német és a szlovák nyelvhasználatára is utalnak a dokumentumok.

Az anyanyelvű olvasás elsajátításában az ábécés katekizmusok is segítettek: a hittani ismeretek előtti részek tanították meg a könyv használatát arra, hogyan birkózhat meg a szövegekkel.

Kitekintve a későbbi korszakokra, megállapítható: az anyanyelv olvasás és írás elemi szükségességének hangoztatása kiegészült a stílári igényesség követelményével. Balassitól a felvilágosodás koráig idézhetők olyan megjegyzések, amelyek anyanyelvünk gazdagításának szükségességét hangsúlyozzák. A 17. században többen is leszögezték, hogy az igényes szövegalkotás kritériuma az anyanyelv sajátosságainak, szabályszerűségeinek figyelembevétele (Zrínyi, Geleji Katona, Medgyesi...). „A pontos magyarosság”, „a gondos írott és beszélt nyelvhasználat” előfeltétele az olvasás és a betűvetés megtanulása, mégpedig anyanyelven. Idővel az erre vonatkozó megállapítások is egyre gyakoribbak, amint ezt számos idézet igazolja (Pázmány, Apácai, Szőnyi Nagy, Tótfalusi...).

Összefoglalásként megállapíthatjuk: Magyarországon – akárcsak Európában sokfelé – a 16. század folyamán egyre inkább előtérbe került a nemzeti nyelvű olvasás és írás kérdése. Ennek szorgalmazásában kiemelkedő jelentőségűek a reformáció célkitűzései, de katolikus részről sem maradt el az anyanyelv használatának támogatása. Felekezeti hovatartozástól függetlenül mind többen ismerték fel, hogy a betűvetés elsajátításán túl anyanyelvük alkalmassá tehető árnyaltabb tartalmak olyan választékos kifejezésére és rögzítésére, ami korábban csak latinul volt elképzelhető. A magyar nyelvű írásbeliséget illetően már a vizsgált korszakban

megjelent mindaz, amit a későbbi századokban egyre határozottabban megfogalmaztak.

Fontos hangsúlyozni, hogy a hazai törekvések összhangban voltak az európai folyamatokkal – nemcsak az elméleti megnyilatkozások, hanem a cél megvalósítását szolgáló kiadványok tekintetében is. Gyakoriak az összehasonlítások „más nemzetekkel”. A nemzeti öntudat megnyilvánulása együtt jár a felzárkózás igényével.

A korabeli nyelvművelés alapgondolata, hogy a latin mellett meg kell tanulni magyarul is olvasni és írni. Nyelvünket művelni és gazdagítani kell, ennek eredménye lehet a választékos, igényes stílus. Az idézett szerzők és művek bizonyítják a jó szándék meglétét, de az erőfeszítések hatékonysága kérdéses. Még a vizsgált korszak (1530–1580) záró évszáma után jó száz évvel, az 1600-as évek végén sem lehetett ok a teljes elégedettségre. Jellemzőnek tűnik Tótfalusi Kis Miklós meglátása, aki így ír:

[...] csodálták Pázmány Péter, Molnár Albert, Gelei István, Medgyesi Pál, Apáczai János és a többiek pontos magyarosságát, kik a sok hibát és nyelvromlást javítva a magyar nyelvben vagy nyelvtant írtak, vagy egyéb műveikben tükrözték stílusukkal a valódi és eredeti magyar nyelvet, s panaszkodva a sok hiba miatt, jó példával jártak elől, hogy a nemzetet a gondos írott és beszélt nyelvhasználatra rábírják. Eme igyekezetüket kevesen kárhoztatták, de még kevesebben követték őket.⁴⁷⁵

Tótfalusi csak saját századára tekint vissza, korábbi szerzőket nem is említ. Korunkból szemlélve alighanem a 18–19. század nyelvművelő törekvései a legismertebbek. Ahogy Tarnai Andor írja: „A nyelv, valamint a felvilágosítás és a népművelés összefüggésének felismerését [...] a XVIII. század írói számára tartogatta a történelem.”⁴⁷⁶

Mindazonáltal a bemutatott 16. századi szereplők esetében sem vonható kétségbe „a valódi és eredeti magyar nyelv” érdekében kifejtett munkálkodásuk. Úgy vélem, mindezek fényében érzékelhető igazán „a pontos magyarosság”, „a gondos írott és beszélt nyelvhasználat” ügyének századokon átívelő folyamatossága.

⁴⁷⁵ TÓTFALUSI 1684/2011, 25–27.

⁴⁷⁶ TARNAI–CSETRI 1981, 52.

4. RETORIKAI IRODALOM

A következő részekben a szövegalkotáshoz kapcsolódó nézetek megfogalmazásait tekintem át, először a világi, majd az egyházi irodalom esetében. A profán ékesszólás elsajátítását célzó szakmunkákat illetően ismerünk – ha példányból nem is mindig, de legalább hírből – hazai származású szerzők által szerkesztett vagy itthoni kiadású kézikönyveket. A vallásos irodalomban a prédikáció és az imádság esetében önálló teoretikus művek híján a kapcsolódó megjegyzések árulkodnak a szerzők elméleti felkészültségéről, a szövegek tartalmát, szerkezetét, nyelvi megformálását, néhány esetben szóbeli előadását befolyásoló ismeretekről.

4. 1. VILÁGI RETORIKÁK

4. 1. 1. Cicero és Krisztus

A vizsgált korszakban (1530–1580) az európai irodalmi gondolkodásban a korábbiakhoz képest jelentős változások történtek. A század első évtizedeitől terjedtek egyre szélesebb körben azok a nézetek – sok esetben 15. századi előzmények hatására –, amelyek hosszú időre meghatározták a retorika szerepét, helyzetét a tudományok rendszerében.¹ Az antik minták felelevenítésével felvetődött a kérdés: hogyan fér össze a „pogány bölcsék” elmélete és gyakorlata a kereszténységgel, ezen belül a reformáció eszméivel; az emberi szó kultusza az isteni kinyilatkoztatás megismerésével? Az összeegyeztetésre irányuló törekvések képviselői gyakran hangoztatták: éppen az emberi beszéd lehetőségeinek birtoklása segíthet az isteni szó megértésében. Homéroszt és Cicerót tehát éppúgy követni kell, mint

¹ Az antik retorikaelméleti rendszerek, a keresztény szellemiség és a kora újkori retorikák összefüggéseiről részletesen, különös tekintettel a stilisztikai és mentalitástörténeti szempontokra: KECSKEMÉTI 2021.

Krisztust és Pál apostolt. Szokás idézni Johann Sturm tömör összefoglalását: „Szemben állnak egymással Krisztus és Cicero, mindketten harcolnak és mindketten győznek.”²

A klasszikus retorika mértékadó szerzőinek Arisztotelészt, Cicerót és Quintilianust tekintették. Az igényes latin próza követendő képviselőjének egyesek kizárólag Cicerót tartották, de ezzel nem mindenki értett egyet. Heves viták dúltak a ciceroniánusok és az anticiceroniánusok között. Voltak, akik egyedül a mester utánzásában látták a tökéletes stílus biztosítékát, mások az imitációval szemben az eredeti, önálló kifejezőmódot tartották fontosnak. Átmeneti megoldást képviseltek azok az álláspontok, melyek szerint Cicero a legfőbb minta, de a saját stílus kialakítása során mások példáját is szabad hasznosítani.³

A viták korai magyar vonatkozásához kapcsolódik Aldus Manutius ajánlása egy 1513-ban megjelent Cicero-levélkiadásához. Az ajánlás címetje Csulai Móré Fülöp, akit Aldus Cicero legodaadóbb magyar híveként magasztal. Hasonló nézeteik miatt említi „pannóniai barátai” közül Paulus Pannoniust és Thurzó Zsigmondot.

Nem véletlen és esetleges, hogy Aldus Cicero-kiadásainak kiemelkedő darabjait a magyaroknak ajánlja; nemcsak pillanatnyi retorikai fogás a véleményüknek tulajdonított jelentőség. Mert ahogy megállapítja, a magyarok kiváltképp Cicero nagy barátai. Azok a centrumok, ahol képzettségüket vezető humanistáknál nyerték, egyúttal a ciceroniánizmus melegágyai is voltak.⁴

Az 1530–1580 közti időszak magyar vonatkozású műveiben felfedezhető a legnagyobb hatású egyéniségek, Erasmus és Melanchthon nézeteinek ismerete, és a ráimista hatások legkorábbi nyomai is felbukkannak. Így a korszak hazai kritikátörténetének áttekintéséhez nélkülözhetetlen a korabeli nyugat-európai irodalmi gondolkodás legfontosabb elemeit felvázolni. A továbbiakban ezeket foglalom össze röviden.

² IMRE 2004, 153; TÉGLÁSY 1988, 48–64.

³ A ciceronianizmus-viták újabb összefoglalása: MONFASANI 2008.

⁴ GERÉZDI 1968, 241.

4. 1. 1. 1. Erasmus

Erasmus nyelvi programjának célja, hogy a humanisták latin nyelvhasználatára elérje a klasszikus latin tökéletességét. Ebben nagy hatással voltak rá Lorenzo Valla hasonló törekvései. Mint már volt róla szó, 18 éves korában állította össze első prózai művét (*Epitome in elegantiarum libros Laurentii Vallae*), egy, a legfontosabb fogalmak betűrendes csoportosítását tartalmazó kivonatot Valla korszakfordító jelentőségű *De linguae Latinae elegantia* (1449) című munkájából. Ennek legfontosabb állítása: a tudomány és általában a szabad művészetek nyelve a latin. Kora általános szellemi hanyatlásának okát Valla a nyelvi romlásban látta. Meggyőződése szerint a skolasztika megromlott latinja helyett vissza kell térni a klasszikus auktorkor nyelvhasználatához. Így állítható helyre az eloquentia és a sapientia egysége. Ha sikerül eredeti állapotába visszaállítani a hajdani Imperium Romanum nyelvét, a szellemi élet is újra az antikvitás fényében fog ragyogni.

A kitűzött cél megvalósításához Valla szerint három dolog szükséges. Ahogy már korábban is utaltam rá: a *ratio* a nyelvi korrektség feltételeinek rögzítése, ami a grammatikai szabályok mellett a helyes beszéd normáit is tartalmazza. Az *auctoritas* a mértékadónak tekintendő szerzők követését jelenti. A *consuetudo* (vagy *usus*) a mindenkor szerző korának nyelvi szokásainak figyelembevétele. Ennek az élő nyelvek művelésében van jelentősége, ami a latin tökéletesítésére irányuló igyekezet mellett a nényelvek felértékelésének erősödésével egyre inkább előtérbe került. Jól ismert, hogy Erasmus – noha maga nem írt nényelven – fontosnak tartotta az anyanyelvű bibliafordításokat.

Valla elképzelései világosan felismerhetők Erasmus műveiben. Az *Ecclesiastes*-ben leszögezte: a grammatika minden tudomány alapja. Ezen nemcsak a névszó- és igeragozás és az egyeztetések szabályait érti, hanem a helyes és a nyelv sajátosságainak megfelelő kifejezőmód tudnivalóit is. Ám ez önmagában nem elég, csak akkor, ha párosul a régi szerzők olvasásával, akik kiemelkedtek beszédük eleganciájával.⁵ Az élő nyelveket a klasszikus stúdiumoknál is figyelembe vette. A latin és a görög kiejtést illetően nemcsak e nyelvek fonetikájára támaszkodott, hanem a kíváncs

⁵ „Premium illud constat, Grammaticen esse disciplinarum omnem fundamentum [...] Quum autem Grammaticam dico, non sentio inflexionem nominum ac verborum, et appositum cum supposito congruentiam, sed rationes emendate proprieque loquendi, quae res non contigit, nisi ex multijuga veterum lectione, qui sermonis elegantia prae-celluerant.” Idézi LUHRMANN 1993, 12.

kiejtést a németalföldi, flamand és friz beszélt nyelvből vett példákkal érzékeltette.⁶

Erasmus a ciceronianizmus-vitában is Lorenzo Valla álláspontjával azonosul (*Dialogus, cui titulus Ciceronianus, sive de optimo dicendi genere*, 1528), aki Cicero feltételei helyett Quintilianus tanításait tekintette eszményképnek.

Kritikatörténeti szempontból fontos a *De duplici copia verborum ac rerum* című munkája, amelyben az igényes nyelvhasználatra hoz számos példát. Az első megjelenést (1511) három bővített kiadás követte, ezeket Erasmus életében hatvanál több alkalommal, később még többször nyomták újra.

Magyarországon a legnagyobb hatást a nemzeti nyelvű bibliafordítások szükségességének hangoztatása gyakorolta. Ezek alapjául – ugyancsak Valla kezdeményezését folytatva – a Vulgata hibáit kijavítva készítette el görög–latin Újszövetség-kiadását.⁷ Ennek egy változata Brassóban is megjelent, feltehetően egy 1530 körüli redakció nyomán.⁸ A magyar erasmistáknak az anyanyelv szerepéről vallott nézeteiről a grammatikai irodalom tárgyalásánál szóltam részletesebben.

Ugyancsak Brassóban jelent meg az adagiumok rövidített változata, amiről a példányból ismert retorikai kézikönyvek között lesz szó. A különféle fordulatok alkalmazása a stílus élénkítését, változatossá tételét segítette elő. Erasmus első gyűjteményét 1500-ban adta közre Párizsban (*Veterum maxime atque insignium Proverbia id est Adagiorum collectanea*), kibővítve 1508-ban Velencében látott napvilágot (*Adagiorum Chiliades tres ac Centuriae fere totidem*), a végső változat újabb kiegészítésekkel 1536-ban jelent meg Bázelen (*Adagiorum Chiliades...*).

4. 1. 1. 2. Melanchthon

Melanchthon a tudományok újrendszerezésében érvényesíteni igyekezett mind humanista érdeklődését, mind reformatori meggyőződését. Az itáliai elméleti gondolkodás eredményeit Johann Reuchlin közvetítette számára.

⁶ Uo., 13.

⁷ ERASMUS 1516.

⁸ ERASMUS 1530k/1557.

A német humanizmus képviselői közül retorikai műveltségét erősen befolyásolta *Rudolf Agricola*, akinek *De inventione dialectica* című művét 1516-ban kapta ajándékba *Oekolampadius*tól. Német földön ez volt az első olyan elméleti és gyakorlati munka, amely visszavezette a kortársak retorikai tudatát az ókori szerzőkhöz és csatlakoztatta a korabeli itáliai megfontolásokhoz [...].⁹

Az antik hagyomány és a reformátori szemlélet összefonódását Imre Mihály így foglalja össze:

A filozófia mellett a retorika vált a reneszánsz nagy tudományelméleti univerzalizáló rendszereinek egyikévé. Az is látható volt, hogy a retorika ezen értelmezése Itáliában alig integrálható a hagyományos keresztény tudományszerkezetbe, értékrendbe [...] [Melanchthon] Az olasz reneszánsz retorikai gondolkodásából nem fogadhatta el annak önálló metafizikai igényű aspirációit, nem fosztotta meg azonban annak univerzalizáló ambícióitól, instrumentum jellegétől, csakhogy radikálisan másutt jelölte ki e kompetencia területét, határait, feladatait. *Az így korlátozott retorika azonban a legtöbbet kapta, amit csak a hitújítástól kaphatott, az isteni kinyilatkoztatás univerzalizáló instrumentuma lehetett*, aminek segítségével az ember emelkedhet az istenismeret lépcsőin; a retorika az írásmagyarázat meghatározó eszközévé vált, egyenrangúvá a másik nagy univerzalizáló rendszerrel, a teológiával.¹⁰

Melanchthon először 1519-ben adta ki retorikáját,¹¹ majd kétszer átdolgozta (1521, 1532).¹² Ezeket igen sok későbbi kiadás követte. Átvette az antik szónoklattanok eszköztárát. A beszéd elkészítésének és előadásának klasszikus öt fázisát követte: inventio, dispositio, memoria és pronuntiatio. Jelentős újítása, hogy a hagyományos három beszédnem (genus iudiciale, deliberativum, demonstrativum) mellett negyedikként megjelenik

⁹ IMRE 2000, 404.

¹⁰ IMRE 2004, 134, 135.

¹¹ *Philippi Melanchthonis de Rhetorica libri tres* (Basileae: Johannes Frobenius, 1519), VD16 M 4179; (Wittenburgii: Iohannes Grunenbergius, 1519), VD16 M 4180.

¹² *Institutiones Rhetoricae Philippi Melanchthonis* (Wittenbergae: [Melchior Lotter,] 1521), VD16 M 3517; (Hagenoae: Thomas Anshelmus, 1521), VD16 M 3514; *Elementorum Rhetorices libri duo autore Philippo Melanchthone*, ([Wittenberg:] 1532), VD16 M 3102.

a *genus didascalicum*, a tanító beszédnem, különös tekintettel az egyházi kommunikációban való felhasználhatóságára.¹³

4. 1. 1. 3. Rámizmus

A ráميزmus sajátosságait nem könnyű röviden összefoglalni. A humanista tudományosság professzionalizálódása és a társadalmi igények ellentmondásával kapcsolatban említi Kecskeméti Gábor a ráميزmus értékelésének legújabb kori irányzatait:

Lényegében az ugyanerre a dilemmára, konfliktushelyzetre kínált megoldási alternatívát ismeri fel a ráميزta praktikizmus közép-európai sikerének társadalomtörténetében a ráميزmus értékelését a korábbi, sok évtizedes (mediális) paradigmából már a kétezres években kiléptető, ma igen széles körben érvényesülő új kutatáselméleti trend. A ráميزmusnak ebben a történelmi tudásszociológiai konfliktusban való benne állása okozza, hogy a mai napig erősen megosztja a kutatókat, és hol a humanista erudíció új, életképes válfajának kifejlesztőjeként, hol pedig az eruditus világ felszámolójaként, a műveletlen, technicista szakértelmiség kitenyésztőjeként mutatkozik meg.¹⁴

Ugyancsak Kecskeméti Gábor írja a „zavarba ejtően sok egydimenziós értelmező szempontra” utalva:

Éppen a választék bősége miatt válhatott a ráميزmus „nyitott” jelenséggé, amelynek értelmezése nem végezhető el, ha egy (vagy több) koherens szerzői intenció feltárására és érvényesülésére összpontosítunk. Inkább azt a sokféle értelmezői közösséget érdemes tanulmányoznunk, amelyeket hol személyes meggyőződés, hol intézményi szükséglet, hol konfesszionális identitás motivált olyan eszmei pozíciók elfoglalására, melyek érvényesítéséhez a megfelelő kereteket a ráميزmus sokféle folyamatainak egyikében vagy másikában találta meg – gyakran úgy, hogy a történésznek arra sem

¹³ KECSKEMÉTI 2003, 373–374.

¹⁴ KECSKEMÉTI 2014b, 253–254.

könnyű kézenfekvő magyarázatot találnia, bizonyos jelenségek miatt épp Ramus névéhez kapcsolódva futották be látványos karrierjüket.¹⁵

A vázolt megfontolások nemcsak Ramus, hanem akár Erasmus vagy Melanchthon recepciójának felderítésében is igazak lehetnek. Maradéktalan érvényesítésük a hatástörténet komplex feldolgozása során vastkos monográfiák, vagy legalábbis részletező szaktanulmányok sokaságának feladata.

1530 és 1580 között a hazai elméleti irodalomban Ramus ismeretének csekély nyomai bukkannak fel, ezekről később szölok. A rãmizmus magyarországi hatásának vizsgálata 17. századi szerzõink munkássága alapján lehetséges; ennek alapján jellemezhetõ „a rãmizmus mint irodalomtörténeti tényezõ”.¹⁶

A vizsgált korszak kritikátörténetének rãmista vonásait illetõen a nehezen belátható ismeretelméleti, nyelvfilozófiai távlatokban való elmélyedés helyett csak a szorosan a tárgyhöz tartozó, legszembeütõbb sajátosságokra utalok röviden. További kutatások bizonyára bővíthetik az értelmezések dimenzióit.

A humán tudományok Ramus-féle újrendszerezésének vezérfonala a dichotóm felosztás. Ennek jegyében a hagyományos trivium elemei két-két fő részből állnak, amelyek aztán tovább bonthatók. Ahogyan a grammatika részei az etymologia és a syntaxis, ugyanúgy a dialektikát (vagy logikát) és a retorikát is két-két fő rész alkotja. A dialektika inventióból és dispositióból áll, amint arról a maga helyén részletesebben is lesz szó.

Mivel a retorika hagyományos öt része közül az inventio és a dispositio átkerül az összes többi tudományág fölé álló, általános módszertani útmutatóul szolgáló dialektikába, a retorikában három maradna, ha szükség lenne a memoriára. Ám Ramus szerint az érvek helyes elrendezése a gondolatmenet megjegyzését is elősegíti, ezért nem tartja indokoltnak a retorikában a memoriát külön egységként tárgyalni. Így – a dichotómia elvének megfelelően – a retorika is két fő részből áll, elocutióból és pronuntiatióból (vagy actióból). Ezekből lehet megtanulni a beszédek kidolgozásának és előadásának tudnivalóit.

¹⁵ KECSKEMÉTI 2018, 25–26.

¹⁶ KECSKEMÉTI 2019, 79–83.

4. 1. 2. Magyar vonatkozású kézikönyvek

Az 1580 előtt megjelent, magyar vonatkozású retorikai kézikönyveket áttekintve a legnagyobbvonalúban számolva is legfeljebb bő tucatnyi tételről beszélhetünk.¹⁷ Ebben benne vannak azok is, amelyeknek már csak bibliográfiai adatairól tudunk. Ilyen két krakkói, négy brassói és egy bécsi kiadvány. A Brassóban, Johann Honter és Valentin Wagner által gondozott retorikai vonatkozású kézikönyvek közül négynek maradtak fenn példányai. Ismert még egy, ugyancsak hazai használatra, a kolozsvári diákok számára kiadott példatár, tropusok és figurák gyűjteménye. Bázelban nyomtatták Preyss Kristóf ciceroniánus írásait. Zsámboky János retorikai és dialektikai jellegű munkáinak több külföldi redakciója megvan, nyomtatásban fennmaradt két episztolográfiái írása is. A felsoroltak alapján megállapítható, hogy a bevezetőben felsorolt tendenciák hogyan jelentek meg a magyar vonatkozású elméleti írásokban. A továbbiakban foglalom össze azt, ami az egyes kiadványokat illetően kritikátörténeti szempontból a leginkább érdekes.

4. 1. 2. 1. A példányból nem ismert kiadások

A két elveszett krakkói kiadvány Joannes Baptista Novosoliensis Pannonius – Besztercebányai Baptista János, Ján Krstiteľ z Banskej Bystrice – nevéhez kötődik, 1527-ben láttak napvilágot. Vélhetőleg mindkettő a szövegek gondozójának ciceroniánus meggyőződését tükrözi. A *De inventione et arte rhetorica* a nagy példakép kapcsolódó írásaira épülhetett, a másik alapja a Cicerónak tulajdonított *Rhetorica ad Herennium*.¹⁸

Novosoliensisről Kiss Farkas Gábor írt alapos tanulmányt. Elsősorban filológusi, szövegkiadói munkásságára összpontosít, ugyanakkor a hazai szakirodalomban található minden korábbi említésnél részletesebben foglalja össze, amit a besztercebányai származású humanistáról tudni lehet. 1480 körül születhetett. Itáliai tanulmányai során a ciceroniánus

¹⁷ A régiség magyar vonatkozású retorikai és homiletikai irodalmának összefoglaló áttekintése: KECSKEMÉTI 2007, 33–68.

¹⁸ **Marci Tullii Ciceronis De inventione et arte rhetorica libri II*, ed. Joannes Baptista Novosoliensis (Cracoviae: Matthias Scharffenberg, 1527), RMK III. 271; **Marcus Tullius CICERO [CORNIFICIUS], Commentariorum rhetoricorum ad C. Herennium libri IV*, ed. Joannes Baptista Novosoliensis (Cracoviae: Florian Ungler, 1527), RMK III. 269.

stíluseszmény elkötelezett hívévé elsősorban Lazzaro Bonamico hatására válhatott, aki „a ciceroniánus tábor egyik legmegbecsültebb mestere volt az 1520-as, 30-as években”¹⁹

1527-től Novosoliensis Krakkóban tartózkodott. 18. századi forrás szerint jó kapcsolatokat épített ki vezető értelmiségiekkel.

Visszatérve Lengyelországba, Krakkó városába, rövidesen barátságba keveredett az angol Leonard Coxszal, a lengyel Marcin Dobrogasttal és a sziléziai Franz Mymmerrel. Az ő közvetítésével vette kítüntető pártfogásába az akkori plocki püspök, Andrzej Krzycki, továbbá Thurzó János, a sziléziai Pszczyna ura és Frantisek Boner krakkói szenátor. Javaslataikra és támogatásukkal Cicerónak, a római nyelv atyjának a legkiválóbb műveit magyarázta magánházaknál jó néhány nemes ifjúnak, akik igen lelkesen szentelték magukat a szónoki tanulmányoknak. Számukra adta ki [...]”²⁰

– és itt következik a forrásban a négy Cicero-kiadás felsorolása, pontos bibliográfiai adatokkal. Az első kettő a Cicero elméleti írásaihoz kapcsolódó két elveszett kiadvány.²¹ Tanítványai kérésére Novosoliensis közzétett a mesternek azokból a munkáiból is, amelyek a retorikai elmélet elsjátítása mellett a gyakorlat tanulmányozására is alkalmasak. Ez a két fennmaradt Cicero-mű.

¹⁹ Kiss F. G. 2018, 140. Novosoliensistről még: ZAVARSKÝ 2018.

²⁰ „Redux in Poloniam, atque urben Cracoviensem, brevi tempore ad amicitiam accessit LEONARDI COXI Angli, MARTINIque DOBROGOSTII Poloni, et FRANCISCI MIMERI Silesii. Perque eos positus est in gratia maxima, apud Plocensem tum Episcopum, ANDREAM CRICIUM: Plesnensem quoque Dynastam, JOANNEM TURSONEM: et Cracoviem Proconsulem, FRANCISCUM BONERUM. Quorum persuasu et inductu, patriciis nonnullis juvenibus, studio oratorio deditissimis, M. T. CICERONIS, Romanae linguae parentis, pulcherrima scripta in privatis aedibus prelegit. Atque horum in usum [...]” *Ianociana* 1:196–198. Mymer és a Boner család magyar kritikátörténeti összefüggéseiről szóltam a Honter-fejezetben.

²¹ „MARCI TULLII CICERONIS, de Inventione et Arte Rhetorica libros II. In Regia Poloniae, CRACOVIA. Typis MATTHIAE SCHARFFENBERG: impensis vero MARCI SCHARFFENBERGER, civis ac bibliopolae Cracovien. Anno recuperatae salutis MDXXVII. die XIII. mensis Iunii forma 8 evulgavit. Quos Rever. in Christo Patria ac Domino. D. ANDREAE CRICIO, Divina Clementia. Plocen. Ecclesiae Antistiti, bonarum litterarum artiumque scientissimo, et litteratorum Patrono singulari, dedicavit. Parique ratione: Commentariorum Rhetoricorum, AD C. HERENNIUM, libros IV. Eidem Praesuli atque Maecenati inscriptos. CRACOVIAE, ex officina typographica UNGLERIANA, impensis MARCI SCHARFFENBERGER. Sub finem eiusdem anni, forma simili, in publicum protulit.” *Ianociana* 1:196–197.

Míg a *Pro M. Marcello*-kiadás csak a paratextusokat és a szöveget tartalmazza, az *Ad Quintum fratrem* első levelének (I, 1) kiadásához szövegkritikai margináliákat és részletes szövegmagyarázó jegyzeteket is fűzött.²²

Az elveszett művek címleírása alapján kerestem olyan kiadványokat, amelyek Novosoliensis mintájául szolgálhattak. A *De inventione et arte rhetorica libri duo* esetében a fennmaradt adatokkal pontosan megegyező címmel a 16. században mindössze három párizsi redakciót találtam, de mindhárom későbbi.²³ Nem lehetetlen, hogy ugyanezzel a címmel létezhetett egy elveszett korábbi edíció, Novosoliensis feltételezhető mintája. Természetesen az sem zárható ki, hogy a kiadó mindenféle előkép nélkül szerkesztette egybe Cicero tanításait.

Az 1527 előtti időszakból egy *Commentariorum rhetoricorum ad C. Herennium libri IV.* címleírást találtam. Az adat²⁴ feltehetően félreolvasás eredménye. A leírás szerint ugyanis a kiadvány Krakkóban jelent meg, Marcus Scharffenberger költségén, az Ungler-nyomdában, nyolcadrét formában, akárcsak a hivatkozott 18. századi forrás szerint Novosoliensis két elveszett munkája. A Herennius-kommentár kiadásai között viszont nem szerepel az 1527. évi, ezért feltételezhető, hogy azt datálták 1507-re. Ez azért sem valószínű, mert az Ungler-nyomda első terméke 1512-ből ismert. Az adatot később mások is átvették.²⁵

A retorika oktatásához kapcsolódó elveszett brassói kiadványok közül négynek maradtak fenn bibliográfiai adatai. A később tárgyalandó, brassói kiadású, Erasmus nyomán készült görög–latin szólásgyűjtemény ajánlásában Honter kiadványai között szerepel Hermogenész retorikája.²⁶ Mint már említettem, a kapcsolódó szakirodalom és a szövegközlések hol Pesti

²² KISS F. G. 2018, 141. Az *Ad Quintum fratrem*-kiadásról részletesen: Uo., 141–146; ZAVARSKY 2018, 180–185. A két tanulmány feltehetően párhuzamosan készült, szerzőik egymástól függetlenül számos azonos megállapításra jutottak.

²³ *De inventione et arte rhetorica libri duo*, ed. Jodochus Badius (Josse Bade) (Lutetiae: Michael Vascosanus, 1536); *De inventione et arte rhetorica libri II* (Parisiis: Ioannes Lodoicus Tiletanus, 1543); *De inventione et arte rhetorica libri duo multo quam antea emendatiores, & brevibus annotationibus iisque doctissimis illustrati* (Parisiis: Thomas Richardus, 1555).

²⁴ *Handbuch der klassischen Bibliografie: Zweiten Teiles erste Abteilung*, herausgegeben von Franz Ludwig Anton SCHWEIGER (Leipzig: bei Friedrich Fleischer, 1832), 117.

²⁵ *Onomasticum Tullianum I–III*, ediderunt Ioannes Casparus ORELLIUS et Ioannes Georgius BAITERUS (Turici: Typis Orellii, Fuesslini et sociorum, 1836–1838) 1:224.

²⁶ * HERMOGENÉSZ, *Progymnasmata* (Koroné: Johann Honter, 1539), RMNY 32.

Gábort, hol Pesti Gáspárt nevezik meg az ajánlás szerzőjeként.²⁷ Az ajánlás címében (*Gaspar Pesthiensis Studiosis Coronensibus Salutem*) Pesti Gáspár szerepel. Az RMNY szerint:

A Hermogenesnek tulajdonított *Progymnasmata* (előgyakorlatok) [...] az akkori iskolákban igen elterjedt tankönyv volt [...], ezért Pesti tudósítását nincs ok kétségbe vonni.²⁸

Szintén pusztán említésből ismert brassói kiadvány Aphthonius Sophista retorikája.²⁹ Hermogenész és Aphthonius már a bizánci korban népszerű volt. 20. század eleji megfogalmazásban:

A retorikát, inkább mint a stílusnak semmint a beszédnek a művészetét, szorgalmasan tanulmányozták a byzantinumi korban, a nélkül azonban, hogy új methodushoz jutottak volna. Ennek az egész kornak nagyszámú retorikai munkái mind a II. századbeli Hermogenes és a IV. századbeli Aphthonius retorikáin alapulnak, azzal a különbséggel, hogy a mythológiából és történetből kidolgozásra választott témákhoz keresztyén tételek is járulnak.³⁰

A humanizmus korában e két szerzőt is újrafelfedezték. Aphthonius „előgyakorlatait” illetően:

A munka, amely külföldön a XVI. század elejétől görögül és latinul számos kiadást megért, általában Hermogenesnek ugyancsak *Progymnasmata* (Előgyakorlatok) című műve elé nyomtatva jelent meg. Aphthonius szövege ugyanis mintegy bevezetőül szolgált Hermogenes munkájához [...]. Ennek ismeretében feltételezhető, hogy a Johannes Honter sajtójából kikerült Hermogenes [...] Aphthonius művével együtt jelent meg, és ezt adta ki újra Valentin Wagner.³¹

²⁷ Az ajánlás újabb közlései: GÜNDISCH 1965, 11–13. ALMÁSI–KISS 2007, 21–24; Vö. MONOK 2015, 99–100.

²⁸ Vö. PATTERSON 1970; WOOTEN 1999.

²⁹ *APHTHONIUS SOPHISTA, *Progymnasmata* (Koroné: Valentin Wagner, 1556), RMNY 129.

³⁰ PECZ 1903, 678.

³¹ RMNY 129. Vö. MARGOLIN 1979, 239–269.

Aphthonius és Hermogenész kiadásának más magyar vonatkozása is van a vizsgált korszakban. Bonfini e két szerző munkáiból „valamikor 1478 és 1484 között” készült, Mátyásnak és családjának ajánlott latin fordítása nyomtatásban 1538-ban és 1539-ben jelent meg.³²

Iszokratésről – habár hazai megjelenéséről nem tudunk – az elterjedt külföldi kiadások nyomán megállapítható, hogy

[...] Magyarországon is iskolai auktor lett. Az 1574-ben írásba foglalt besztercebányai tananyagfelosztás szerint a görögre még nem oktatott harmadik tanulócsoporthoz már megismerkedett *Ad Demonicum* írott beszédének latinra fordított szövegével, majd a legfelső csoportban ugyanazt görögül is átvették.³³

Kecskeméti Gábor hívta fel a figyelmet a kapcsolódó retorikai ismeretek alkalmazására egy hazai szerzőnél.

Az iskolások egyébként nemcsak Iszokratész szónoklataival, hanem dicséretének klasszikus szövegpéldáival is találkoztak. Hermogenész, Libaniosz és Aphthoniosz különböző kimunkáltságú *Progümnaszmatáiban* egyaránt szerepel a *khreia* (*chria*) példajaként ugyanaz az Iszokratésznek tulajdonított aranymondás és kidolgozásának mintaszövegeként Iszokratész dicsérete. A Wittenbergbe készülő Thurzó Imrének retorikai magántanulmányai során ugyanerről kellett első *chriáját* megírnia. Megtartotta Aphthoniosz érvelésének szerkezetét, Iszokratész magasztalását és Démoszthenész igyekezetének elbeszélését, ezeket a részeket invenciózusan ki is bővítette: idézte többek között az antik rétorra vonatkozó másik klasszikus szöveghelet, Cicero Iszokratész iskoláját dicsérő véleményét.³⁴

Deborah Shuger kutatásai nyomán a hazai szakirodalomban Tasi Réka említi a hellenisztikus retorika hatását a kora újkori elméleti irodalomban.

³² KULCSÁR 1995, 227–236. A kiadások: *Hermogenis Tarsensis, Philosophi ac Rhetoris acutissimi, de Arte Rhetorica praecepta, Aphthonii item Sophistae Praeexercitamenta, Antonio Bonfinio Asculano interprete* (Lugduni: Sebastianus Gryphius, 1538); *Hermogenis Tarsensis, Philosophi ac Rhetoris acutissimi, de Arte Rhetorica praecepta [...] Aphthonii clarissimi Rhetoris Praeexercitamenta, Antonio Bonfinio Asculano interprete* (Venetiis: Ioannes Antonius de Nicolinis de Sabio, 1539).

³³ KECSKEMÉTI 2021, 32.

³⁴ Uo.

A *stylus grande*, Shuger tézise szerint, nem egyszerűen figyelmet érdemlő, hanem a 16–17. század egyik leginkább messzeható és innovatív retorikai fejleménye. Legfontosabb jellemzője a szenvedélyesség, elsődleges célja az indulati hatáskeltés. Eredete az antik *stylus grande*, de a kézikönyvek terminológiai szempontból elsősorban a hellenisztikus retorikához kapcsolódnak (Hermogenész, Pszeudo-Longinosz munkáihoz), illetve a klasszikus tradíciót a keresztény antropológiához adaptálják, a keresztény teológia és lélektan bizonyos elveire építve azt.³⁵

Ugyanakkor Tasi Réka „némi kételyt fogalmaz meg” Shuger meglátásaival szemben, legalábbis ami a lélekelmélet tágabb összefüggéseit illeti.

Hogy a belső érzékek rendszere hogyan alakul a 16–17. század kiterjedt filozófiai munkáiban, arról minden bizonnyal nem lehet a Shuger-féle lakonikussággal beszámolni. Ha létezik is olyan tendencia, amiről Shuger beszél, akkor az nem jár együtt szükségszerűen imagináció és vágyak közötti kapcsolat közvetlenné válásával.³⁶

Ez a probléma viszont már nem annyira a kritikátörténetre, mint inkább a filozófiára és a pszichológiára tartozik.

A régiségben a retorikai ismeretekhez kapcsolódott a levélírás szabályainak elsajátítása. A korszak magyar vonatkozású episztolográfiáiról, köztük Zsámboky János munkáiról később lesz szó. A Wagner-nyomda elveszett termékei közül ide tartozik a Cicero leveleiből készült válogatás.³⁷ Az előírások mellett a tudnivalók elmélyítését segítette elő a mértékadónak tekintett klasszikus szerzők – mindenekelőtt Cicero – leveleinek tanulmányozása.³⁸

Kapcsolódhatott a retorika oktatásához a Wagner-nyomda egy másik elveszett terméke, egy 18. századi említésből ismert, Melanchthonra hivatkozó összeállítás, a *Farrago epigrammatum*.

Melanchthon tanítványa, Johann Reiffenstein 1528-ban Hagenauban jelentetett meg ilyen címen egy gyűjteményt, amely latin és görög nyelvű

³⁵ TASI 2020, 119.

³⁶ Uo., 134.

³⁷ **Epistolae elegantiores ex familiaribus epistolis Ciceronis* (Coronae: Valentinus Wagner, 1555), RMNY 113.

³⁸ Vö. BARTÓK–KECSKEMÉTI 1993.

alkalmi költeményeket, görög művek részleteinek latin fordítását, valamint a Bibliából, ill. a klasszikus irodalomból vett erkölcsi tanácsokat tartalmaz diákok számára.³⁹

A hagenai nyomtatvány címlapja szerint a szövegek nemcsak Melanchthontól, hanem más kiválóan képzett szerzőktől is származnak. A kiadó Johannes Seceriusnak (Johann Setzer), a hagenai nyomdásznak címzett ajánlásában elmondja: ő mentette meg a feledéstől azokat az epigrammákat, amelyeket Melanchthon a házában lakó diákok épülésére gyűjtött össze.⁴⁰

A régiségben gyakoriak voltak azok a segédkönyvek, amelyek a humaniorák megtanítását összekapcsolták a tanulók erkölcsi nevelésével: építő tartalmú szemelvények szemléltették a grammatikai vagy a retorikai szabályok alkalmazását. A fentebb említett Joannes Baptista Novosoliensis kiadványai is jó példák az elmélet és a gyakorlat párhuzamos elsajátítását célzó kézikönyvekre.

A ma már példányból nem ismert nyomtatványok között említhető Zsámboky János episztolográfiai, retorikai és dialektikai összefoglalójának egy bécsi kiadása.⁴¹ Ugyanennek a munkának egy másik edíciója viszont megvan, arról az időrendi helyén, később szölok.

4. 1. 2. 2. A példányból ismert kiadások

4. 1. 2. 2. 1. Johann Honter

Az első olyan hazai kiadású retorikai kézikönyvek, amelyekből fennmaradtak példányok, Johann Honter brassói nyomtatványai. A görög nyelvű kötet Arisztotelész dialektikájának és retorikájának kivonata,⁴² a latin

³⁹ **Farrago epigrammatum Philippi Melanchtonis* (Coronae: Valentinus Wagner, 1556), RMNY 132.

⁴⁰ „Diu apud me retinui quaedam Epigrammata a Philippo Melanchthone, et studiosis quibusdam adolescentibus eius contubernalibus composita, quae quidem alioqui peritura erant, nisi mea cura adservata essent.” REIFFENSTEIN 1528, ívjelzés nélküli 1. levél v.

⁴¹ **DEMETRII PHALEREI, De epistolis doctrina. Item rhetoricae dialecticaeque summa Ioannis Sambuci* (Viennae, 1567). Az RMK III. nem tartalmazza.

⁴² *Epitomé tész tou Arisztotelousz dialektikész, Epitomé tész tou autou rétorikész* (Koroné: Johann Honter, 1539), RMNY 28.

Arisztotelész és mások művei alapján összeállított dialektikai, valamint Ciceróra és Quintilianusra hivatkozó retorikai összefoglalót tartalmaz.⁴³ Nehéz volna megállapítani, hogy köteteinek összeállítása során Honter pontosan milyen mintákat követett, hiszen Európa-szerte tömegével jelentek meg hasonló címekkel a dialektikai és retorikai alapismereteket rendszerező kiadványok.

A korábban említett, Erasmus nyomán készült szólásgyűjtemény⁴⁴ is a retorikai képzést hivatott elősegíteni. A parömiológia ugyanis fontos szerepet játszott a korszak nyelvi-nyelvfilozófiai koncepciójában, szervesen illeszkedett a retorika eszköztárába. Az anyanyelvi fordulatok használatának rendkívüli jelentéssokszorozó erőt tulajdonítottak. Imre Mihály számos 16. századi forrást ismertet, kitérve a hazai párhuzamokra is.⁴⁵ Az idegen nyelvű fordulatok magyar fordítására irányuló első kísérletek azonban már kívül esnek a vizsgált korszak határain. Egy 1559. évi Erasmus-kiadásba Szárászi Ferenc jegyzett be 1743 magyar változatot. A korábbi kutatás tisztázta, hogy erre 1598 előtt kerülhetett sor, mivel abban az évben jelentek meg Baranyai Decsi János *Adagiumai*, és ennek anyaga közel 70 százalékban egyezik Szárászi megoldásaival.⁴⁶

A Honter-nyomda görög–latin szólásgyűjteményének ajánlását Pesti Gábor a brassói diákoknak címezte.⁴⁷ A műhely korábbi kiadványainak felsorolása után tér rá az *adagiumokra*. Erasmus terjedelmes összeállításának rövidítését a hasonló esetekben szokásos érveléssel indokolja: az eredeti mű feldolgozása túlságosan nehéz feladat lenne a tanulóknak.⁴⁸

⁴³ *Rudimenta praeceptorum dialectices ex Aristotele et aliis collectis; Compendium rhetoricum ex Ciceronis et Quintiliano* (Coronae: Johann Honter, 1539), RMNY 34.

⁴⁴ ERASMUS 1509/1541.

⁴⁵ IMRE 2009, 143–163.

⁴⁶ Uo., 154.

⁴⁷ Mint már említettem, az előszó szerzője Caspar Pestiként nevezi meg magát, ezért a szakirodalom egy része Pesti Gáspárként hivatkozik rá. A közmegegyezés szerint azonban ennek ellenére Pesti Gáborról van szó.

⁴⁸ „Accessit his nunc Epitome Adagiorum ex doctissimi uiri Erasmi Roterodami Chiliadibus congesta. Cum enim ueterum philosophorum historiorumque et poetarum libri adagiis et paroemiis passim referti essent, illasque ad solidam eruditionem plurimum pertinere arbitraretur: non inutile uisum est, si ex illo immenso libro, qui et ad lectionem iuuentuti grauis esset, et facultas quoque illius habendi paucis daretur, praecipua quaedam, et ad rem intelligendam per necessaria collegisset: ex quorum compendiosa interpretatione in cognitionem similium studiosi facile perducerentur: quae tamen sub ista breuitate ea fide reddita sunt, ut illum ipsum librum prae manibus gestare uideamur.” ALMÁSI-KISS 2007, 23.

Az átdolgozó akár maga Pesti Gábor is lehetne, de saját szerepéről nem szól. A szövegösszefüggésből inkább úgy tűnik, mintha a munkát Honternek tulajdonítaná. A kiadványok felsorolása előtt ugyanis tevékenységét azért méltatja, mert mindent megtesz annak érdekében, hogy a diákok hozzájussanak a legkiválóbb szerzők műveihez.⁴⁹

A szakirodalom tényként kezeli, hogy a legfontosabb és legszükségesebb tételek kiválasztása Honter érdeme. Az is tudható, hogy az átdolgozás forrása egy bázeli kiadás. Frobenius nyomdájában 1513 és 1539 között tíz alkalommal jelent meg a mű, Honter birtokába az 1533. évi edíció került, abból válogatott.⁵⁰

Kritikatörténeti szempontból fontosak Pesti Gábor ajánlásának a közlendő ékesítőeset célzó fordulatokról (paroemiae, adagia) szóló sorai. A klasszikus auktorok mellett Krisztusra is hivatkozik, aki maga is élt effélékkel. Hangsúlyozza: a nyelvi eszközök mértékletes alkalmazása nem a fülek gyönyörködtetésére való, hanem a tetszetős megfogalmazással felkelti az érdeklődést a mondandó tartalma iránt.⁵¹

Az említett nyomtatványok a görög és latin grammatikákkal együtt részei annak az átfogó tankönyvprogramnak, amellyel Honter a humaniorák elsajátításához szükséges legfontosabb segédeszközöket kívánta megjeleníteni, elsőként a történelmi Magyarország területén. Tankönyvprogramjáról írtam a görög grammatikákról szóló fejezetben. Célkitűzéseire Pesti Gábor

⁴⁹ „Nam cum eruditio sine praesidiis librorum nulli facile contingat, locaque illa quae nobis librorum copiam facere consueuerunt, ita a nobis dissita essent, ut aut raro admodum libri ad nos perferrentur, aut etiam allatorum, propter inopiam rei familiáris multis emendi potestas deesset, assiduitate diligentiaque eiusdem effectum est, ut Typographiam uobis utilissimam, et apud nos antea non uisam, suis sumptibus fieri curaret: ut ex bonis authoribus optima quaeque ad cultum ingenii uestri desumpta (ne multum temporis in scribendo amitteretur) typis statim excusa in lucem prodirent.” *Uo.*, 22.

⁵⁰ BERNHARD 2017, 45–46, 53. A kiadás: *Adagiorum opus Des. Erasmi Roterodami per eundem exquisitiore quam antehac unquam cura recognitum* (Basileae: Officina Frobeniana, 1533), VD16 E 1940.

⁵¹ „Et nisi paroemiae et adagia orationum magis illustrem et nescio qua maiestate resultantem efficerent, nunquam neque graeci neque latini illis tantopere fecissent delectati. Quas et Christus ipse nobis commendasse uisus est, cum ad modum paroemiae plerumque suum sermonem temperaret. Quem admodum enim picturae, quae ex coloribus adiutae, et facierum grata uenustate exornatae, spectatorem non solum voluptate quadam afficere soient: sed et oculos in eius admiratione rapere: Sic et oratio, quae si paroemiis modeste distincta fuerit, non modo aures satietate non afficiet, uerum etiam animum multa adhuc audire cupientem iucunda expectatione retinebit.” ALMÁSI–KISS 2007, 23–24.

fentebb ismertetett ajánlásából is lehet következtetni. Monok István összefoglalása szerint:

A brassói gimnáziumról, mint a királya nélkül maradt – Szapolyai János halála után közvetlenül írta az előszót –, sok sebből vérző Magyarország díszéről ír, ahol a humanista stúdiumok nagyon magas szinten műveltetnek. A tenni akarók – tanárok, papok, nyomdászok – kényszerhelyzetben vannak, mert nincsenek könyvek az országban, nagy szükség van a kompilációkra, a szövegválogatásokra, az egyes szerzők műveinek iskolai kiadására [...] Johannes Honterus kiadói politikájának alakításakor kétségkívül figyelembe vette ezt a szempontot. Nem akart a nagy nyugat-európai kiadói központokkal konkurálni egy-egy szövegkiadás elkészítésekor, de sok olyat kiadott, amelyik az oktatásban kiválóan használható. Didaktikusságuk miatt, vagy azért, mert az erkölcsei nevelésben látta értelmüket. 28 szerzőtől adott ki szövegeket, nem számítva a sok szerző munkáiból rövid részeket tartalmazó iskolai kompilációkat.⁵²

4. 1. 2. 2. 2. Kolozsvári Imre

A 16. század közepe táján a klasszikus auktorok, valamint Erasmus és Melanchthon tisztelete mellett újdonságnak számított a rámista tanok terjedése. A kutatás jelenlegi állása szerint

Ramus legkorábbi magyar híve – olvasója, talán ismerőse vagy diákja is – tudomásunk szerint a későbbi szebeni lelkész, Belényesi Gergely („Gregorius Belenyesy, natione Hungarus”) volt, aki 1543 nyarán Strasbourgból érkezett Párizsba, hogy bölcsészeti tanulmányokat folytasson.⁵³

Az első olyan hazai szerző, akinek írásában is megjelennek Ramus ismeretének nyomai, a neve alapján feltehetően erdélyi származású Kolozsvári Imre. A retorikai és dialektikai kérdéseket tárgyaló orációja mellett régóta

⁵² MONOK 2015, 99–100.

⁵³ KECSKEMÉTI 2018, 27.

számontartják II. Zsigmond Ágost lengyel király házasságára írott beszédét.⁵⁴ Kevésbé ismert egy másik esküvői szónoklata.⁵⁵

Az *Oratio*-ját 1552-ben Párizsban megjelentető szerző művében a dialektika már a francia tudós felosztásában (*inventio, iudicium* vagy *dispositio*) jelenik meg. A retorikához sorolódik az *elocutio* (tropi, figurae) és az *actio* (vox, vultus, motus).⁵⁶

4. 1. 2. 2. 3. Christophorus Preyss

Preyss Kristóf (Christoph Preuss von Springenberg) Pozsonyból származott, de az Odera-menti Frankfurt egyetemének professzoraként adta ki fennmaradt retorikai munkáját.⁵⁷ Első részében Cicero életét ismerteti, a másodikban értekezik az imitációról. Svorad Zavarský megállapítása szerint e tekintetben nagymértékben követi Pietro Bembonak 1513. január 1-jén Pico della Mirandolához írt levelét. A fő különbséget Zavarský a két írásmű között az imitáció és az emuláció mértékének megítélésében látja. Preyss Cicero minél hűségesebb követésére szorítkozik, Bembo viszont arra törekszik, hogy ne csak utolérje, hanem túl is szárnyalja mintáját.⁵⁸ Zsámboky János Cicero követői sorában a kortársak közül Preysst a Cicerót magyarázó Sebastianus Conradus és Ramus társaságában említi.⁵⁹

Kritikatörténeti szempontból különösen jelentősek Preyssnek a latin és a népnyelvek kapcsolatát érintő megállapításai. Vásárhelyi Judit rövid ismertetésében kiemeli a vonatkozó részeket:

⁵⁴ *De tertio matrimonio Sigismundi Augusti Poloniæ Regis ad Equites Oratio* (Cracoviae: Lazarus Andrea, 1553).

⁵⁵ *Emerici Colosvarini philosophiae et eloquentiae professoris de Tarnouiensibus nuptiis oratio* (Cracoviae: Haeredes Marci Scharffenberg, 1553).

⁵⁶ TÉGLÁSY 1988, 156. A szónoklat: KOLOZSVÁRI 1552.

⁵⁷ PREYSS 1555. Preysről részletesen: FRANKL 1874, 157–166; VÁSÁRHELYI 1978, 276–277; SALGÓ W. 2000a, 74–75; KECSKEMÉTI 2007, 217–218; ZAVARSKÝ 2016.

⁵⁸ ZAVARSKÝ 2016, 77.

⁵⁹ „Certe qui aliorum similitudinem appetunt, ad illorum vitam, studia confirmare, totoque se comparare debent: & quidem huc respexisse, qui post veteres illos, Tullii vitam et ipsius monumentis concinnarunt, ac repetiverunt, mihi videntur: Sebastianus Conradus, Christophorus Pannonis meus, ac nuper minime indisertus, & magno liberoque iudicio, P. Ramus.” ZSÁMBOKY 1561, 30 r. Vö. ZAVARSKÝ 2016, 89.

[Preyss] Hangsúlyozza, hogy „nincsen jobb példa Cicero munkáinál nemcsak a latin, hanem a másnyelvű beszéd megformálásában is.” [...] Megkülönbözteti a stylusnak és a formának az utánzását. Mindkettőt szükségesnek, sőt „azoknak, akik hunok, vandálok, gótok, szarmaták, geták között születtek és neveltettek”, egyenesen kötelezőnek tartja.⁶⁰

A gondolat pontosan beleillik a korszaknak a népnyelvekhez kapcsolódó felfogásába. Amint már többször is említettem: sokak szerint ahogyan Cicero és mások a görög mintájára csiszolgatták anyanyelvüket, úgy kell az élő nyelveket is a latin gazdagságát, választékosságát utánózva művelni. A latin stúdiumokkal párhuzamba állítva megjelenik az anyanyelv elismerése is. A tökéletes latin stílus elsajátításával járó fáradtság sokakat elriaszt; Preyss biztatásként említi, hogy más nyelvek, így a népnyelvek helyes használatának megtanulása is sok munkával jár.⁶¹

Fraknoi (Frankl) Vilmos buzgalmának köszönhetően Melanchthon levelezése alapján a mű kedvező fogadtatásáról is lehet tudni.

És csakugyan jó keletnek örvendett. Melanchthon már kevés héttel megjelenése után azon örömdetes hírrel lepte meg barátját, hogy a Wittenbergbe küldött példányok mind elfogytak.⁶²

Preyss további retorikai (?) tárgyú munkáiról – ha példányokról nem is, de legalább elkészültükről – is lehet értesülni. Fraknoi ugyancsak Melanchthon levelezéséből tárt fel Preyss további terveire utaló adatokat.

Négy évvel utóbb [a *Ciceronis vita* megjelenése után, 1559-ben] Preysz ismét egy rhetorikai munkát óhajtott közrebocsátani, és újra Melanchthonhoz fordult azon kéréssel, hogy becsét egy általa Zsigmond brandenburgi

⁶⁰ VÁSÁRHELYI 1978, 276.

⁶¹ „Quam multi vero etiam nunc fugitantes immensi labores, infinitique studii, vel multitudine doctrinae vel magnitudine contentionis propositae, cum indignatione despondent statim animos, citoque resiliunt a proposito suo, & frangi sinunt industriam suam difficultate, cum tot tantaque in quaque disciplina, volumina sibi evolvenda resolvendaque offerunt. Quam non pauci, in quolibet genere studiorum, quibus cum aliis etiam in linguis, tum in vernaculo sermone non parum elaborandum est.” PREYSS 1555, 233.

⁶² FRANKL 1874, 163–164.

örgrófhhoz intézendő ajánlólevéllel emelje. Ez elkészült. De vajjon a munka megjelent-e, s ha igen, mi volt címe? nem tudjuk meghatározni.⁶³

Melanchthon 1559. szeptember 18-án jóváhagyásra elküldte Preyssnek az ajánlólevelet,⁶⁴ amelyet aztán október 1-jén küldött el az örgrófnak. Fraknoi a hivatkozott helyen idéz belőle részleteket. A kapcsolódó szakasz egésze alapján a szokásos közhelyeket leszámítva is körvonalaázódhat némi halvány sejtésünk a munka tartalmáról.

A kiemelkedő tudományú és erkölcsű férfiúnak, Christophorus Pannoniusnak ez a munkája igen hasznos az ékesszólás gyakorlásához. Ezért tisztelettel kérem Méltóságodat, hogy ezt a könyvet, amelyet Christophorus átad neked, úgy fogadd, hogy minél többen értesülhessenek róla: Méltóságod egyrészt tetszéssel fogadja ezeket a helyes beszédet és a helyes írást elősegítő gyakorlatokat, másrészt támogatja azokat, akik az egyház és a béke ügyét szolgáló tudományok elterjesztésével elvetik az erények magját, és a közjót hűségesen szolgálják.⁶⁵

Ugyanez a kifejezés (*diligentia recte loquendi et recte scribendi*) a Melanchthon-levelezésben más helyen is előfordul, mégpedig éppen Preyss Kristóffal kapcsolatban. A praeceptor pontosan ezekkel a szavakkal jellemzi Preyssnek egy 1555-ben, a *Ciceronis vita* megjelenésének évében befejezett művét, amikor ugyancsak Zsigmond brandenburgi örgróf támogatását kéri a kiadáshoz. Még ha egyértelmű filológiai adattal ez a levél sem szolgál, érdemes idézni az érvelést a körmönfont humanista szófüzés szép példájaként. Egyszersmind alátámasztja azt a gondolatot, amiről már korábban is szóltam: a nyelvi és retorikai képzés az írásmagyarázat legfontosabb eszköze. Melanchthon a szellemi értékek elpusztulása miatt aggódik.

⁶³ Uo., 164.

⁶⁴ „Mitto quaecumque seu praefationem seu sylvulam, de qua suo arbitrio statui.” 1559. szeptember 18. CR 9:6820.

⁶⁵ „Profuturus est autem hic labor Viri Clarissimi, eruditione et virtute praestantis Christophori Pannonii ad eloquentiae exercitia. Quare Celsitudinem tuam reverenter oro, ut librum, quem offert Christophorus, ita accipias, ut quamplurimi intelligent Celsitudinem Tuam, et hanc exercitia recte loquendi et recte scribendi probare, et iis bene velle, qui in propagatione doctrinarum, quae sunt utiles Ecclesiae et paci, et sunt virtutum semina, Reipublicae fideliter serviunt.” 1559. október 1. CR 9: 6834.

Bizonyosan félnünk kell az elhatalmasodó barbárságtól, akár a törökök nyomulnak tovább, akár a primitív tömegek dűlják fel a birodalmat. Hogy tehát ne merüljenek teljesen feledésbe a szükséges tudományok, most szellemi kincseink valamelyes fényét tovább kell sugározniuk az utódoknak. Különösen azokat a tudományterületeket kell támogatniuk, amelyek a szent könyveket magyarázzák, és a természettől adott hajlamainkat hozzásegítik az értelmezéshez. E téren hosszú évek óta gyümölcsözően munkálkodik Christophorus Pannonius. Mivel mind erényes férfiú, mind kiváló tudós, lehetővé teszi a tanulóifjúságnak, hogy elsajátíthassák a helyes beszédet és a helyes írást. Ez a buzgóság irányít és igazgat minden elgondolást és megfontolást. Ezért tehát tisztelettel kérem, hogy ezt a Christophorust Méltóságod kegyesen támogassa. Láttam a munkáját, ami nagyon hasznos lesz azoknak, akik latint tanulnak. Ezért kívánatos, hogy megjelenhessen és a tanulók kézbe vehessék. Küldöm Méltóságodnak ezt a kis könyvecskét, és tisztelettel ajánlom magamat Méltóságodnak.⁶⁶

Melanchthon ebben a levélben sem nevezi meg a támogatandó munkát. A Melanchthon-levelezés online regesztáinak szerkesztői úgy vélik, hogy az 1555-ben említett mű azonos az 1559. évi levélben ajánlottal.⁶⁷ Ez elképzelhető, bár az sem zárható ki, hogy ugyanannak a kéziratnak két változatáról van szó, esetleg két teljesen különböző munkáról.

A regeszta szerkesztői a támogatás célját megjelölő kifejezést (*optandum est, ut [opus] perficiatur*) szó szerint értelmezik (Er [Melanchthon] bittet, um weitere Unterstützung des Christoph Pannonius, damit er sein Werk vollenden kann). A szöveg folytatása szerint azonban a kívánt cél az, hogy a munkát a tanulók kézbe vehessék (*et sit in manibus discentium*).

⁶⁶ „Profecto sive Turci procedent, sive vulgi tumultus imperia turbabunt, magna barbaries metuenda est. Ne igitur prorsus extinguantur doctrinae necessariae, nunc lumen aliquid literarum ad posteros transmittendum est, ac praesertim illa studia iuvanda sunt, quae illustrant libros sacros, et assuefaciunt ingenia ad moderationem, quo in genere multos annos utiliter laborat Christophorus Pannonius, qui, cum sit et vir bonus et scriptor bonus, adulescentes ad diligentiam recte loquendi et recte scribendi assuefacit. Haec diligentia frenum est et Magistra moderationis in omnibus consiliis et deliberationibus. Quare reverenter oro, ut hunc Christophorum Celsitudo Vestra clementer ornare pergat. Vidi eius opus, quod linguam Latinam discentibus vade utilis erit: Quare optandum est, ut perficiatur, et sit in manibus discentium. Celsitudini Vestrae mitto parvum libellum, et me reverenter Celsitudini vestrae commendo.” 1555. október 26. CR 8:5854.

⁶⁷ <https://www.hadw-bw.de/forschung/forschungsstelle/melanchthon-briefwechsel-mbw/mbw-regest,7614,9181>.

Ehhez pedig nem elég, ha a szerző befejezi kéziratát, azt ki is kell nyomtatni. Ezért gondolom, hogy Melanchthon barátja nevében nem pusztán a szellemi munkát serkentő „ösztöndíjra” pályázott, hanem a megjelentetés költségeit szeretne volna előteremteni. A levélből az is kiderül, hogy Preyss korábban már kapott pénzt, hiszen a kérés tárgya a további adakozás (clementer ornare pergat; bittet, um weitere Unterstützung). Talán nem teljes képtelenség valamelyes összefüggést feltételezni a korábbi adomány és Preyssnek az 1554-ben megjelent gyűjteményben szereplő, Zsigmondot dicsőítő elégiája között.⁶⁸ Lehet, hogy az örgróf már 1555-ben is megelégette a folyamatos kéréselést, és ezért nem változtatott álláspontján négy évvel később sem?

Ami a tartalmát illeti: Fraknói Vilmosnak az 1559-ben kelt levélre alapozó feltételezése nyomán (ismét egy rhetoricai munkát óhajtott közrebocsátani) gondolhatnánk ilyen tárgyú kézirat(ok)ra. Egyébként a Melanchthon által kétszer is leírt kifejezés alapján a szóban forgó munka akár latin nyelvtan is lehetett, ugyanis a „recte loquendi et recte scribendi” mint a grammatika meghatározása a középkortól számos szakmunkában előfordul.⁶⁹ A humanisták is átvették, némelyek kiegészítették azzal, hogy a szabályokat az írók és a költők tanulmányozása alapján kell alkalmazni.⁷⁰ Mértékadónak tekintett latin nyelvtanában Melanchthon a hagyományos definícióhoz hasonlóan fogalmaz: „Grammatica est arte loquendi et scribendi ratio”.⁷¹

A két idézett Melanchthon-levél eltérései alapján felvetődhet, hogy talán mégsem egyezett meg pontosan a két kézirat. A mindkét helyen szereplő, megegyező „recte loquendi et recte scribendi” fordulat mellett az 1559. évben az ékesszólás gyakorlása (exercitium eloquentiae) áll, ez a retorikai jelleget erősíti. Az 1555-ben ajánlott műnek a praeceptor szerint azok látják

⁶⁸ „Ad eundem Principem Marchionem Brandenburgensem Sigismundum, Archiepiscopum Brandenburgensem &c. Elegia Christophori Preysi Pannonii”, in *De Illustri et Heroica Familia, rebus gestis, ac honoribus Marchionum Brandenburgensium, Liber Elegiarum* (Francofurti ad Viadrum: Ioannes Eichorn, 1554), VD16 ZV 8101, D2v–D3v. Vö. ZAVARSKÝ 2016, 90.

⁶⁹ Például: Petrus Helias: „Grammatica ergo est scientia gnara recte scribendi et recte loquendi. Gnarus vero dicitur peritus.” Gundissalinus: „Grammatica igitur est ars vel scientia gnara i. e. perita recte loquendi et recte scribendi.” Vö. HUNT 1980, 120. Filippo di Naddo: „Grammatica est scientia recte loquendi et recte scribendi.” Vö. BLACK 2004², 117.

⁷⁰ Például: Perotti: „Quid est grammatica? Est ars recte loquendi recteque scribendi, scriptorum et poetarum lectionibus observata.” Vö. WORSTBROCK 2001, 67.

⁷¹ MELANCHTHON 1527, A3r.

igen nagy hasznát, akik latinul tanulnak (linguam Latinam discentes), ez pedig inkább a grammatikára utal.

Mivel a régiségben az „artes sermonicales” körébe tartozó munkák nem mindig sorolhatók be egyértelműen egyik vagy másik diszciplína körébe, a közelebről nem ismert, Melanchthon által ajánlott – egy vagy két – műnek nem kellett feltétlenül módszeres retorikai vagy grammatikai összefoglalónak lennie. A korban népszerűek voltak a követendő példákat tartalmazó, az épületes tartalom mellett a stílus csiszolására is hivatott idézetgyűjtemények. A minták utánzásával a tanulók mind grammatikai, mind retorikai tudásukat fejleszthették. Preyss Andreas *Musculus* egy hasonló összeállításához írt üdvözlőverset. Az összegyűjtött idézetek tanulmányozását az elterjedt közhellyel a virágport gyűjtő méhecskék munkájához hasonlítja.⁷²

Preyss Kristóf munkásságára vonatkozó eddigi tudásunkat némiképp árnyalhatják a Melanchthon-levelezés korábban figyelembe nem vett adatai. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy talán nem is egy, hanem két, ma már ismeretlen munkája maradt kéziratban. Akár retorikai, akár grammatikai tárgyúak voltak, vizsgálatuk mindenképpen a kritikátörténetre tartozhatna – ha Melanchthonnak sikerült volna támogatást szerezni a kiadásukhoz.

4. 1. 2. 2. 4. A kolozsvári Westhemer-kiadás

A retorika funkciójának kérdéséhez kapcsolódik egy kolozsvári kiadvány, Bartholomeus Westhemer szókép- és alakzatgyűjteményének kivonata.⁷³ Ahogy arról már korábban is esett szó, a 16. század első évtizedeiben terjedt el az a felfogás, mely szerint a retorika ismerete nélkülözhetetlen a Szentírás értelmezéséhez. A bibliai képes beszéd magyarázatához ugyanis a retorikai eszköztár nyújthat segítséget. Figyelemre méltó az anyanyelv használata.

⁷² „Quales floriferos saltus et olentis nactae
Pascua, per flores vere vagantur apes,
Omnia libantes, ac omnia quaquae legentes,
Eximium referunt in sua tecta thymum.”

Loci Communes Theologici Sacri ex Scriptura Sacra et ex Orthodoxis Ecclesiae Doctoribus collecti per Andream Musculum. (Erphodiae: Georgius Bauman, 1563), VD16 M 7181, 1v. Vö. ZAVARSKÝ 2016, 90.

⁷³ WESTHEMER 1562.

Westhemer szorgalmasan összegyűjti a Biblia sok-sok figuráját és trópusát. Láthatóan a hagyományos, az elocutióban ismert elnevezéseket használja, sok szöveghelyet citál, értelmezéseiben bőven idéz ókori auctoroktól is. [...] A tropusok értelmének, jelentésének vizsgálata során igen hasznosnak tartja a vulgáris nyelvek bevonását, maga a három szent nyelv mellett bőven hoz is német példákat. [...] az elocutio körein belül marad, más retorikai jelenségről nem beszél, gyűjtését mindazok számára hasznosnak gondolja, akik szeretik a bibliai képes beszédet, ill. annak minél teljesebb megértését kívánják.⁷⁴

A Heltai Gáspár mintájául szolgáló Westhemer-mű első változata 1527-ben Bázelen jelent meg,⁷⁵ a következő évben ugyanott és bővített tartalommal Kölnben is napvilágot látott.⁷⁶ Ezeket számos további redakció követte. Az RMNY Heltai forrásaként az 1551. és az 1561. évi bázeli kiadást nevezi meg. A kolozsvári nyomtatvány címében szereplő „libellus” arra utal, hogy a könyvecske igencsak rövidített kivonata Westhemer munkájának – címe szerint „liber”! –, a csaknem 600 lapnyi kötetnek mintegy egyhatoda.

A gyűjtemény bevezetéseként két rövid fejtegetés olvasható a retorikai ismeretek alkalmazásáról. Az első (*Ubi figurata subsit locutio, et ubi non, iudicium Augustini*) a vallásos tárgyú szövegek alapkérdésével foglalkozik: mikor hasznos a figurális beszéd és mikor kerülendő. A második (*Ante omnia genus locutionis considerandum, et idem verbum non idem ubique significare*) az átvitt értelmű jelentés problémáit tárgyalja. A két rész alapja Westhemer 7 fejezetből álló bevezető értekezésének 5. és 6. fejezete. Mindkettő Augustinus *De doctrina Christiana* című művének megfelelő helyeire hivatkozik.

4. 1. 2. 2. 5. Zsámboky János

Zsámboky János retorikai munkái a ciceronianizmus ellentmondásait tükrözik. Cicero iránti tiszteletét elsősorban strassburgi tanulmányaival, Johann Sturm hatásával magyarázzák. Sturm Melanchthonhoz hasonlóan

⁷⁴ IMRE 2000, 410.

⁷⁵ WESTHEMER 1527.

⁷⁶ WESTHEMER 1528.

gondolkodott: az imitáció legfőbb, de nem egyedüli mintája Cicero kell, hogy legyen. Zsámboky a cicerói imitációról írott dialógusaiban⁷⁷ nem következetes. Az Oláh Miklós unokaöccsével, Bona Györggyel folytatott fiktív beszélgetések során egyes helyeken szigorúbb álláspontot képvisel, Cicero imitálásának kizárólagossága mellett érvel: a különböző minták követése zavart okozhat, ezért célszerű csakis a legtökéletesebb példaképhez, Ciceróhoz fordulni. Máshol viszont az eklektikus utánzást ajánlja. A dialógusok tömör jellemzése:

Ez a mű jól illeszkedett a latin nyelvű imitációról szóló humanista munkák hagyományába, és annak ellenére, hogy viszonylag kevés eredeti gondolatot tartalmazott, nem maradt hatás nélkül: Zsámboky hangsúlyozta a gondolat és a tartalom fontosságát a szónokiasság és a kifejezésbeli választékosság felett; ezt később jeles olvasója, Gabriel Harvey is revelatívnek nevezte.⁷⁸

Vásárhelyi Judit Preyss Kristóf mellett Zsámbokytól is idézi az anyanyelv művelésére vonatkozó megállapítást:

Az imitáció általános felfogásának megvilágítása után a retorikában megvalósítandó imitációra és Cicero utánzásának problémáira tér át Zsámboki. Elsőként az anyanyelven való ékesszólás kérdését tárgyalja. Kifejti, hogy a latin eloquentia virágzása természetes volt, hiszen a rómaiak saját nyelvükön szónokoltak, a humanizmus korában viszont az anyanyelv és a latin kettőssége igen nagy nehézségeket okoz. Ezért kell a latin nyelv imitációja segítségével az anyanyelvet is felékesíteni. Az imitációval elsajátított „latin ékesszólást szükségesnek vélhetjük mind a dolgok megértése, mind továbbhagyományozása, sőt még az anyanyelv felékesítése szempontjából is.”⁷⁹

Érdekes a szövegkörnyezetet részletesebben is felidézni Zsámboky megfogalmazásában. Figyelemreméltó, ahogyan itt is megjelenik – akárcsak néhány évvel korábban Bornemisza Péternél – a görögök–Cicero, Cicero–népnyelvek kapcsolat párhuzamba állítása.

⁷⁷ ZSÁMBOKY 1561. A három dialógus ismertetése: VÁSÁRHELYI 1978, 277–284. Zsámbokyról részletesen: TÉGLÁSY 1988; ALMÁSI 2005; ALMÁSI 2009, 145–238; ALMÁSI–KISS 2013; ALMÁSI–KISS 2014. Cicero kultuszának tágabb összefüggéseiről: ALMÁSI 2006.

⁷⁸ ALMÁSI–KISS 2013, 642.

⁷⁹ VÁSÁRHELYI 1978, 280.

Ha a nyelvek mindennapi használatát nézzük, láthatjuk, hogy míg a birodalmak isteni segítséggel gyarapodnak, növekednek, terjeszkednek, bármely saját nyelv a hasznunkra válik, és a latint sem tartjuk fontosabbnak akár a németnél, akár a franciánál. Más a véleményem azonban arról, ami a szükségszerűség és a nyelvek közönséges hasznán túl van. Az életben sok dolog nem annyira szükséges, mint az idegen és máshonnan átvett nyelvek, amelyeket mégis szeretünk és megbecsülendőnek tartunk. Mert bizony más okból vágyakozunk olyannyira ama hibátlan, tiszta, gazdagon folyó latin nyelv ismeretére. Pontosan abból az okból, ami miatt a maga korában Cicero és mások, akiket nem lehet eléggé dicsérni, úgy vélték, hogy a görögöket kell folyamatosan figyelni és hallgatni. Mert valamenyny bölcességüket, valamennyi ékesszólásukat, ami tőlük származik, és a latinok még gazdagabbá és jobbá tették, azt mi megőrizzük. És ha valaki hibát talál gondolkodásunkban és szemléletünkben, az nem annyira azért fordulhat elő, mert a mondandónk nem elég világos, hanem inkább azért, mert a nyelveket nem ismerjük, és nem törődünk a választékos kifejezéssel. Így hát, ha nem akarjuk, hogy a tartalom homálya és a szegyenletes barbárság fedje el kiváló képességeinket, beláthatod: a latin ékesszólás utánzása szükséges mind a dolgok megértéséhez, mind továbbhagyományozásához, sőt a nemzeti nyelv gazdagításához is. Abban, amiben eleink előrehaladtak, azt nekünk dicséretesen tovább kell fejlesztenünk és buzgon kell követnünk a példát.⁸⁰

Kritikatörténeti vonatkozása miatt Zsámboky műveinek időrendjében itt említendő emblémagyűjteménye. Téglásy Imre a rámizmus

⁸⁰ „Usum in vita si spectemus, dum Imperia divinitus miscuntur, augentur, transferuntur, quaequis lingua nobis ut domestica, utilis fuerit, nec latinam vel germanicae, vel Gallicae anteposuerim: Sed aliud est, quod tendit consilium nostrum praeter necessarium hic, & quotidianum linguarum fructum. Multa in vita minus, quam peregrinae, & aliunde excitatae linguae sunt necessaria: quae tamen amamus, & honorifica existimamus. Verum alia est causa, quare tantopere latinam illam puram, castam, affluentem expetimus. Et quidem ea ipsa, qua, sua aetate Cicero, & alii nunquam satis laudati, Graetiam frequentendam, audiendamque consulere. Quicquid enim sapientiae, quicquid eloquentiae illi habuerunt, nos retinemus, id a Graecis manavit, latini uberiora, melioraque fecerunt, & si in aliquo mens, & intelligentia nostra haeret, non tam rerum obscuritate, quam ignorantia linguarum, & elegantia posthabita, contingit. Itaque nisi in caligine rerum, & ignominiosa barbarie ingenia latere nostra velimus, ex imitatione latinam eloquentiam necessariam cum ad percipiendas, tum etiam tradendas res, imo vernaculam exornandam, cogitare potes: atque in ea quo quis maiores progressus fecerit, hunc laude magis cumulandum, ac studio in exemplum accessendum.” ZSÁMBOKY 1561, 8v.

hatását fedezte fel Zsámbokynak az artes sermonicales összefüggéséről alkotott nézeteire. A Carlo Sigoniónak ajánlott embléma (*Grammaticae, Dialecticae, Rhetoricae, Historiae differentia*) szövegében figyelte meg, hogy Zsámboky „a hagyományos ötrészes felosztás helyett a partes orationesnak csupán két tényezőjét, az *elocutio*-t és az *actio*-t említi a disziplína részeként.”⁸¹

Az elveszett kiadványok közé tartozik Zsámboky retorikai és dialektikai összefoglalójának 1567. évi bécsi edíciója. Ugyanez a munka ugyanabban az évben Antwerpenben is napvilágot látott, ebből ismeretekes példányok.⁸² A könyvecske Zsámboky és a bécsi Egerer család kapcsolatának dokumentuma. Zsámboky az *Emblemata* második, kibővített kiadásában, 1566-ban az egyik újonnan beillesztett emblémát (*Modulo te tuo metiri*) Coliman Egerer pozsonyi származású bécsi vaskereskedőnek ajánlotta.⁸³ 1567 augusztusában vette feleségül Egerer leányát, Christinát. Ebben az évben adta ki a szóban forgó munkát. A Bécsben, február idusán keltezett ajánlás címzettje a menyasszony öccse, az ifjabb Coliman Egerer. A szűk három lapnyi levélírási útmutatót követi alig 9 lapon a retorikai, hasonló terjedelemben a dialektikai összefoglaló. A vékonyka kötetet imádságok zárják. Az ajánlásban Zsámboky előrebocsátja, hogy a könyvecskében érintett három szakterületnek éppen csak felvázolja a lényegét.⁸⁴

A levélírás tudnivalóiról az ezt tárgyaló következő fejezetben, a dialektikai összefoglalóról ugyancsak a maga helyén szölok. A retorikai alapismereteket Zsámboky legnagyobbreszt a klasszikusok alapján határozza meg. A beszéd célja a hasznosság, a gyönyörködtetés és a hallgatóság megindítása (utilitas, pulchritudo, animos movere). A szónok a tárgyalt anyag és a nyelvi kifejezésformák bőségével tűnik ki (copia vocum rerumque instructus – ez pontosan megfelel az erasmusi duplex copianak), ez különbözőt meg más szakterületek művelőitől. Inkább mondandójának tetszetős

⁸¹ TÉGLÁSY 1988, 156.

⁸² ZSÁMBOKY 1567. A nyomtatvány ismertetése: TÉGLÁSY 1983. Kiegészíthetjük Téglásy Imre közlését, mely szerint: „Az előkerült mű egyetlen ismert, teljesen ép (vizsgálatunkig felvágatlan) példányát Race. I. V. 743(int. 2) jelzet alatt őrzi a Biblioteca Apostolica Vaticana.” (48. l.) További példányok lelőhelyei: Museum Plantin-Moretus, Antwerpen; Biblioteca Nacional España, Madrid; Bibliotheca Nazionale Bradiense, Milánó; Bibliotheca Nazionale Centrale, Firenze.

⁸³ „Ad egregium virum Collimanum Egrer Viennensem”, in ZSÁMBOKY 1566, Q2r. Vö. VISSER 2005, 128–129.

⁸⁴ „[...] hancque conversionis opellam tibi accommodatam una cum adumbratione Rhetorica & Dialectica obiter scripta boni consules.” ZSÁMBOKY 1567, A2r.

megfogalmazását, mint az érvek erősségét kell szem előtt tartania (magis splendorem, quam fortitudinem adhibere), az utóbbiak kidolgozása a diallektikára tartozik. Esik szó az anyag összegyűjtéséről, célszerű elrendezéséről, megtanulásáról és előadásáról, valamint a beszéd részeiről (exordium, narratio, peroratio). A további részleteket illetően Zsámboky utal a mértékadónak tekinthető példákra: Arisztotelészre, Hermogenészre, de legfőképpen Ciceróra. A retorikai rész befejezése indokolja a vázlat rövidségét:

Most legyen elég, amit hirtelenjében papírra vettem, hogy inkább csak valami fogalmad legyen a tudnivalókról, mintsem, hogy alaposan elsajátítsd mindezeket. Ha nem akarsz, hogy környezeted csalódjon igyekvésedre és buzgalmadat illetően, semmit el ne hanyagolj.⁸⁵

4. 1. 2. 3. A levélírás elmélete

4. 1. 2. 3. 1. Az európai ars epistolandi

A világi retorikák áttekintésében mindenképpen szükséges egy fejezetet szentelni a levélírás elméletét taglaló kézikönyveknek. Ezek ugyanis az antikvitástól végigkísérik a műfajt, útmutatásokkal szolgálva a levelek megszerkesztéséhez, kidolgozásához. Kritikatörténeti szempontból különösen jelentős a humanizmus kora. Az elsősorban oklevelek és egyéb hivatalos iratok megfogalmazásához használt középkori ars dictaminis szerepét átvette az ars epistolandi, ami a példaképnek tekintett antik szerzők levelei, valamint a latin és görög elméleti munkák alapján nyújtott útmutatást igényes szövegek létrehozásához. Ezek a művek tárgyalják a levelek csoportosítási lehetőségeit, az egyes típusok tartalmi és stílári jellemzőit, alkotóelemeit, szerkezetét, a klasszikus mintaképek imitációjának forrásait és módját. Így nélkülözhetetlen adalékokkal szolgálnak egy-egy korszak irodalmi gondolkodásához.⁸⁶

A kortársakra és az utókorra a legnagyobb hatást Erasmus kapcsolódó munkássága gyakorolta. Előtte azonban már a 15. század második felétől

⁸⁵ „Haec subito exarata nunc sufficient, ut agnoscas potius, quam discas: tu de studio nisi fallere tuos velis, & contentione, nihil remittes.” *Uo.*, A8v.

⁸⁶ A reneszánsz levélelméletekről: BAÑOS 2005; PEREIRA 2008. A levélelméletekre irányuló magyarországi kutatások összefoglalása: KNAPP 2001, 554–558.

mások is írtak humanista szellemben fontos műveket a tárgykörben, például Erasmus példaképe, Lorenzo Valla is.

Niccolò Perotti volt az első, aki grammatikai munkájának függelékeként úgy foglalkozott a levéllel, mint a gondolatcsere más műfajoktól független eszközével. Sokat merített az ars dictaminis előírásaiból, de mondandóját legfőképpen Ciceróra alapozta. A levél legfontosabb jellemzőjének a rövideiséget és a világosságot tartotta. Témájukat illetően megkülönböztetett vallási tárgyú, szokásokról, köznapi dolgokról, újdonságokról szóló, vigasztaló, ajánló, buzdító, szerelmes, magánéleti és tréfás leveleket (de rebus divinis, moribus; de rebus, quae cotidie accidunt; de rebus novis, consolatoriae, commendatitiae, hortatoriae, amatoriae, de rebus familiaribus, iocosae).

Sulpitius Verulanus olyan követelményrendszert dolgozott ki, amelyik a levelek valamennyi típusának elkészítéséhez mintául szolgált. Cicerót és Quintilianust követte. Meghatározta a levél részeit (principium, narratio, divisio, confirmatio, confutatio, conclusio). A figurákat és a tropusokat a *Rhetorica ad Herennium* IV. könyve alapján tekintette át. Alkalmazta a genus iudiciale, deliberativum és demonstrativum fogalmait. Nem tudta tökéletesen összehangolni a levélírás elméletének és a retorikának az elemeit, ezt majd csak Erasmusnak sikerült megvalósítania.⁸⁷

4. 1. 2. 3. 2. Magyar vonatkozású munkák

A levélírás művészetét érintő, magyar szerző által szerkesztett munkák a vizsgált korszakban a század közepétől ismertek. Ide tartozik a korábban említettek közül Joannes Baptista Novosoliensis Cicero-levélkiadása (*Ad Quintum fratrem, I. 1*), valamint az elveszett brassói Cicero-válogatás mellett két további hasonló szerkesztmény.

⁸⁷ Lorenzo VALLA, *De conficiendis epistolis libellus*, első nyomtatott megjelenéseit Augustinus Dattus *Elegantiolae* című művének 1500 utáni kiadásai tartalmazzák; Niccolò PEROTTI, *De componendis epistolis, a Rudimenta Grammatices* (Nyomtatásban: Romae: Stephanus Planck, 1472) függelékeként; Sulpitius VERULANUS, *De componendis et ornandis epistolis* (Romae: Eucharius Silber, 1489). További fontos Erasmus előtti levélelméletek: Francesco NIGRO, *Opusculum scribendi seu Methodus epistolandi* (Venetiae: Hermannus Liechtenstein, 1488); Jodocus BADIUS ASCENSIVS, *De epistolis componendis compendium* (Parisiis: Thielman Kerver, 1502); Johannes DESPAUTERIUS, *Ars epistolica, a Sytaxis* (Parrhisiis: Jodochus Badius, 1513) függelékeként. Vö. PEREIRA 2008, 387–391.

A ferences Nádasdi Bálint párizsi tanulmányainak végeztével, 1553-ban hazatérve kéziratos omniáriumának

végére egy formuláriumot illesztett, amelybe Cicero-levelektől kezdve néhány klasszicizáló, Pierre de Blois-tól származó középkori levélen keresztül egészen saját korának legjobbnak ítélt leveleiig tematikus válogatást készített [...] valószínűleg azzal a céllal, hogy elterjessze a cicerói stílus használatát a kortárs magyarországi ferencesek között. [...] Párizsban magába szívott modern ciceronianizmusát, görög és héber tudását, valamint az őt ért keresztény kabbalista-neoplatonikus hatásokat nem volt lehetősége sokáig kamatoztatni és továbbadni magyarországi környezetében a rossz intézményes infrastruktúra miatt.⁸⁸

Ugyancsak az igényes levélíráshoz szolgált mintául a görög szerzők leveleiből készült kétnyelvű brassói válogatás.⁸⁹

23 levél szövege a könyv első felében görögül, második felében latinul olvasható. Ehhez csatlakozik a 24. levél görög és latin szövege. A gyűjteményt feltehetően Valentin Wagner rendezte sajtó alá. A levelek szövegét nyilván külföldi kiadványokból vette át. [...] de a válogatás önálló munkája lehetett.⁹⁰

A korban számos összeállítás jelent meg görög levelekből. Ilyen például Joachim Camerarius válogatása. Nemcsak a cím hasonló megfogalmazása miatt képzelhető el Wagner egyik lehetséges forrásaként, hanem azért is, mert a brassói kiadvány 24 leveléből 19-et tartalmaz. A kötet szerkezete is hasonló: az első felében közöl 86 levelet, először folyamatosan a görög, majd a latin szövegeket. A második rész bevezetéseként előrebocsátja, hogy innentől a különböző szerzőktől származó görög leveleket rögtön követi a latin fordítás, ugyancsak különböző fordítóktól.⁹¹

A hiányzó öt levél alapján bizonyosra vehető, hogy Wagnernek nem lehetett a hivatkozott mű az egyetlen forrása. Dolgozhatott persze egészen más kiadványokból is, amelyek még pontosabban megegyezhetnek a brassói

⁸⁸ KISS F. G. 2017, 343–345.

⁸⁹ WAGNER 1555.

⁹⁰ RMNY 123.

⁹¹ „Graecae quaedam subiecta statim conversione epistolae, diversorum et autorum et interpretum.” ALDUS 1540, 68v.

kötet tartalmával. Az összeállítások sokféleségére utal a Camerarius-kötet címe is, mely szerint a munka Aldus és mások válogatása alapján készült.

*

A levélírás elméletét taglalják Zsámboky János kapcsolódó munkái. Az első egy terjedelmes episztolográfiai összeállítás.⁹² Zsámboky saját latin fordításai mellett a tárgyhoz tartozó, a korban népszerű antik és kortárs írásokból válogatott. A címlap szerint a munka példákat is tartalmazó levélírási útmutató, bizonytalan szerzőtől, görögül és latinul, a korábbi kiadáshoz képest lényegesen javított és bővített változat, Zsámboky fordításában. Ezt követi a levéltípusok aranyat érő felsorolása, amit most először ugyancsak Zsámboky fordított görögről latinra. A kötetet további szerzők levélírásról szóló munkái zárják.

Az első rész (*De epistolarum caractere, earumque conficiendum ratione*, 3–27) bevezetésében Zsámboky Libanius-fordításként ajánlja munkáját a két bécsi ifjú, Wolfgang és Georg Kremer figyelmébe.⁹³ Világosan megindokolja módszerét. Eltért a szolgái fordítástól, egyrészt azért, mert a rendelkezésére álló görög szöveg hibás volt, másrészt pedig azért, mert úgy véli: nemcsak a szó szerinti jelentést kell visszaadni, hanem a latin nyelv sajátosságaira is tekintettel kell lenni. Arra is gondolt, hogy így a gyengébbek is könnyebben megértik. Továbbá: a görög és a latin nyelv természetét nem ebből a szövegből, hanem más könyvekből kell megtanulni.⁹⁴

Ebben a részben Zsámboky a levelek fajtáit a retorikai genusok szerint csoportosítja. A felosztás aligha lehet teljes egészében ókori szerző leleménye, világosan felismerhető Melanchthon hatása. A klasszikus három beszédnem, a *genus judiciale*, *deliberativum* és *demonstrativum* mellett ugyanis negyedikként szerepel a *genus didascalicum*, latinul *erudiens*. Ide tartoznak azok a levelek, amelyek valamit tanítanak vagy vitatkoznak

⁹² ZSÁMBOKY 1552.

⁹³ „Converti his diebus Lybanii, ut quidem mihi videtur, libellum, de formis epistolarum: ac quemadmodum ipsae constituendae sint, expeditae ratione.” *Uo.*, 3.

⁹⁴ „Verumtamen feci id, tum quia exemplar Graecum mendosum erat: tum quia non solum verba reddenda, sed vero etiam latine faciendum id esse putavi: praeter quod nihil inde rudiores incommode accepturos cogitabam. Praeterea enim ex aliis linguae Graecae et Latinae naturam discere, non ex hoc libello debebunt.” *Uo.*, 5. Az ajánlás modern kiadása jegyzetekkel: ALMÁSI–KISS 2014, 17–20.

valamiről.⁹⁵ Ebbe a csoportba sorolandók még a kérdéseket felvető (erotematiké, percuntatoria), homályos értelmű (ainigmatiké, perobscura) és allegorikus vagy metaforikus (allegoriké, inversa, seu ex multis metaphoris conflata) levelek.

A második rész (*Epistolikoi typoi, hoc est Epistolarum formae quasi figuris designatae*, 28–44) ajánlásának címzettjei Révay Ferenc nádori helytartó fiai. Ebben Zsámboky megismétli, hogy a levélírás tárgyában Libanius munkáit fordította le. Majd rátér a most következő részre: a bázeli nyomdásztól, Oporinustól kapott egy ismeretlen szerzőjű könyvet a levelek típusairól. Mind Aldus nyomtatása, mind a ki tudja, kitől származó javítások annyira hibásak voltak, hogy a meghatározások kivételével, amelyek igencsak jellemzőek a műre, kezdetben remélni sem merte, hogy bármi jót kihozhat belőle. Ám miután többször elolvasta, és nekiállt valahogy latinra fordítani, valósággal átdolgozta. Ezáltal könnyebben megérthetik még azok is, akiknek szerényebbek a képességeik.⁹⁶ Az így bevezetett második rész az egyszerűség kedvéért a leveleknek mindössze a korban leggyakrabban használt 21 alaptípusát mutatja be, bár egykor ezeknek számos változata is létezett.⁹⁷

Az átdolgozások forrásaként megnevezett szerző, Libanius a neki tulajdonított munkában (*Epistolimaioi charaktéres*) 41 levéltípust sorol fel. Zsámboky 21 típusa majdnem egészen pontosan megegyezik egy másik, a korban igen népszerű, Demetrius Phalereus nevéhez kapcsolt görög levélmélet (*Typoi epistolikoi*) 21 típusával.⁹⁸ Az egyetlen eltérést bizonyosan nyomdahiba okozza. Pseudo-Demetrius 8. típusa, az apeilétikos ('fenyegető') Zsámbokynál a következő, a psektikos ('rosszalló') címével szerepel. Ez csakis a nyomdász tévedése lehet, hiszen a 8. típus latin címe – *comminatoria* – és a magyarázat megegyezik a mintául szolgáló apeilétikos tartalmával. A hibát a második, 1558. évi kiadásban kijavították.

⁹⁵ „Generis didascalici, sive eius, quae docent, aut disceptant.” ZSÁMBOKY 1552, 27.

⁹⁶ „Converso enim de hac eadem re, Lybanii quodam libello: misit ad me Oporinus noster tout' anónymon biblion, peri tón epistolikón typón. Qui ipse adeo vitiose & excusus ab Aldo est, & a quopiam correctus, ut praeter horismus, quae sunt propriissimae, nihil ex eo sperare initio fuerim ausus. Verumtamen saepius lectum, utcunque latinum feci, ac propemodum paraphrasei donavi: quo explicatio esset rudiorum intelligentiae.” *Uo.*, 28. Az ajánlás modern kiadása jegyzetekkel: ALMÁSI-KISS 2014, 20–21.

⁹⁷ „Ergo figurae, quarum hoc quidem tempore usus constat, una et viginti sunt. Forte vero numerosius ista multiplicata olim existent.” ZSÁMBOKY 1552, 30–31.

⁹⁸ Vö. BAÑOS 2005, 52–53.

A második rész tehát – ahogyan erre a Zsámboky által adott cím (*Epistolikoi typoi*) is utal – valószínűleg a Demetriusnak tulajdonított munka 21 levéltípusát sorolja fel és magyarázza. Egyébként ugyanebben a kötetben később (132–143) a görög szöveg is megjelenik.

Az ismertetett két rész forrásának megnevezései némileg ellentmondók. Az egész könyv címlapján ismeretlen vagy bizonytalan szerző (incertus auctor) van feltüntetve, a második rész Révay-fiúknak szóló ajánlásában Zsámboky az Oporinustól kapott példányra ugyancsak ismeretlen szerzőjű műként (anónymon biblion) hivatkozik. Ugyanebben a szövegben, akárcsak az első rész ajánlásában, forrásaként Libaniust említi. Demetrius neve fel sem merül. Az ellentmondás nem feloldható, ha feltételezzük, hogy Zsámboky nem kívánta részletezni az attribúciós problémákat, hanem az egyszerűség kedvéért helyenként egyszerűen Libaniust írt.

A 4. században élt görög szónok, Libanius (Libaniosz) iránt a 15. században élénkült meg a humanisták érdeklődése. Számos hiteles művének kézírata került elő, másokat alaptalanul tulajdonítottak neki, és hamisítványok is készültek. A legtöbb forrásban [*Libaniou sophistou*] *Epistolimaioi charaktéres* címmel fennmaradt episztolográfia szerzőjét a modern kutatás Pseudo-Libaniusként tartja számon. Az átfedések és az attribúciós problémák miatt gyakran tárgyalják együtt a fentebb említett hasonló munkával, amelyet a hagyomány Demetrius Phalereushoz kapcsolt: *Démétriou [Phaléreou] Typoi epistolikoi*.⁹⁹

A munka népszerűségét mutatja, hogy a 15–16. században számos kézírata volt ismert, négy alkalommal jelent meg nyomtatásban. Hét latin fordításáról lehet tudni; öt nyomtatott – ezek egyike Zsámbokyé –, kettő kéziratban maradt.¹⁰⁰

Libanius 16. századi recepciójának kutatója, Dmitrij Csernoglazov megállapítja, hogy Zsámboky átdolgozásának forrása, az Oporinustól kapott könyv egy 1548-ban, Johann Hartung gondozásában megjelent kiadvány volt.¹⁰¹ Az egyetlen ismert ilyen nyomtatvány Zsámboky két átdolgozása közül azonban csak az elsőnek a görög forrását tartalmazza, a Libaniusnak tulajdonított írás úgynevezett Proklos-változatát, *Peri tou epistaltikou charaktéres* címmel.¹⁰²

⁹⁹ Modern kiadása: MALOSSE 2004. POSTER 2007, 22–32. Libanius episztolográfiai kézikönyvének utóéletéről: NESSERRATH–VAN HOOF, 171–176; CHERNOGLAZOV 2018.

¹⁰⁰ CHERNOGLAZOV 2019, 281–286.

¹⁰¹ Uo., 284. Vö. WEICHERT 1910, LXXI–LXXII.

¹⁰² HARTUNG 1548, 3–19.

A kötetben Pseudo-Demetrius munkája nem szerepel. Zsámboky viszont a második részben a *Typoi epistolikoi*t fordítja, és ennek a résznek az ajánlásában is egyértelműen azt írja, hogy Oporinustól a levelek típusairól (peri tón epistolikón typón) szóló könyvet kapott. Így feltételeznünk kell egy másik forrást is, amelyik Pseudo-Demetrius *Typoi epistolikoi*át adta közre.

Zsámboky – mint fentebb idéztem – a második rész ajánlásában a görög szöveg rossz nyomtatásáért Aldust hibáztatja. Bizonyos görög levelek Aldus Manutius-féle válogatásában bevezetésként olvasható egy episztolográfiai értekezés, mégpedig a Demetriusnak tulajdonított szöveg *Epistolikoi typoi* címmel.¹⁰³ Mindenképpen az Aldus-kiadás közvetlen vagy közvetett ismeretével kell számolni. Az Oporinustól kapott könyv lehetett egy Aldus nyomán készült edíció, vagy akár maga az Aldina is. Az utóbbi feltételezés ellen szól, hogy Zsámboky könyvtárában annak katalógusa szerint négy Aldina volt, de ezek egyike sem az *Epistolarum Graecarum collectio*.¹⁰⁴ Mindazonáltal az sem lehet véletlen, hogy Zsámbokynál az elterjedtebb cím két szava (*Typoi epistolikoi*) éppúgy fel van cserélve (*Epistolikoi typoi*), mint a meglévő Aldus- vagy az azt követő, ma már ismeretlen kiadásban.

A latin fordításokat összevetve Csernoglazov arra a következtetésre jut, hogy Zsámboky végezte a leginkább önálló munkát: az anyagot jelentős mértékben átfogalmazta, átrendezte, összeegyeztetni igyekező az antik hagyományt a kortárs elméletekkel. Átdolgozásának lényegét három pontban foglalja össze. Először: a fordítás során Zsámboky az eredeti szöveget retorikai eszközökkel bővítette. Másodszor: a levelek típusait másképpen rendezte el, és négy csoportba sorolta. Harmadszor: a munka végén közölt táblázatban több levéltípust foglalt össze, mint amennyi saját főszövegében szerepelt. Csernoglazov tanulmányának függelékében közli a Zsámboky által rendszerezett levéltípusokat, párhuzamosan a főszöveg és az összefoglaló táblázat szerint.¹⁰⁵ Számos példát hoz megállapításainak alátámasztására.¹⁰⁶ Úgy vélem: Zsámboky munkájának fentebbi rövid ismertetése is megerősíti az idézett véleményt.

Zsámboky összeállítása az önálló fordítások és átdolgozások után már csak kiadójának szerkesztői munkáját dicséri. A következő rész (*De modo conscribendi epistolas, interpretibus Casparo Stiblino & Christophoro*

¹⁰³ ALDUS 1499, IIv–VIv.

¹⁰⁴ Vö. GULYÁS 1992, 125, 255, 291, 292.

¹⁰⁵ CHERNOGLAZOV 2019, 296–298.

¹⁰⁶ Uo., 289–294.

Casseano, 45–74) 40 levéltípus rövid ismertetését tartalmazza. A görög szöveg szintén a Libanius-hagyományhoz, a Proklos-változathoz kapcsolódik. A közvetlen forrás ugyancsak Johann Hartung 1548. évi kiadása (3–19).

A közreadó Philippus Micyllusnak címzett ajánlásban elmondja: Michael Westermann előző évben megjelent szövegében annyi hiba volt, hogy alaposan át kellett dolgozni. Zsámboky összeállításában a páros és a páratlan lapokon párhuzamosan olvasható a görög és a latin szöveg. Stiblin és Kassean fordítása itt jelent meg először.¹⁰⁷

Az ezt követő részben (*Exempla epistolarum a diversis, exercitii gratia, Latine conversa*, 75–131) 37 mintalevél olvasható, forrása a fentebb hivatkozott kiadás. Míg a bázeli nyomtatvány egymás után közli a görög (19–50.), majd a latin szövegeket (51–78.), Zsámbokynál, akárcsak az előző részben, a páros–páratlan oldalakon egymással szemben állnak a két nyelven a levelek.

Ezután ismét görög szöveg következik, mégpedig a Pseudo-Demetrius-féle episztolográfia, *Epistolikoi typoi* címmel (132–143).

Zsámboky összeállításában szerepelnek még Joannes Ludovicus Vives, Erasmus, Conrad Celtis, Christophorus Hegendorph és Joannes Mulinus tárgyhoz kapcsolódó munkái. Legtöbbjükhöz nem volt nehéz hozzájutni a nyugati világban. Ismertek olyan episztolográfiai kézikönyvek, amelyek éppen Vives, Erasmus, Celtis és Hegendorph írásait tartalmazzák, ugyanabban a sorrendben.¹⁰⁸

A Zsámboky-kötet további szerzőinek sorát is Juan Luis Vives nyitja meg. Levélelméleti kézikönyvét a modern szakirodalom egy része sikertelen próbálkozásnak tartja. Ennek okát abban látják, hogy a munka nem tér ki az egyes levéltípusokra, és nem nyújt olyan formulákat, amelyek alkalmazásával meg lehetne szerkeszteni a leveleket.¹⁰⁹ A Zsámboky-gyűjtemény Vives-szövege (*De conscribendis epistolis*, 144–225) pontosan megegyezik a sokszor közölt változattal, többek között a fentebb hivatkozott bázeli kiadásával.

¹⁰⁷ CHERNOGLAZOV 2019, 283–284. Vö. WEICHERT 1910, LXXII.

¹⁰⁸ Például: *De conscribendis epistolis Ioannis Ludovici Vivis Valentini libellus vere aureus. Desiderii Erasmi Roterodami compendium, postremo iam ab eodem recognitum. Conradi Celtis Methodus. Christophori Hegendorphini Methodus* (Basileae: Balthasar Lasius, 1539), VD16 V 1820.

¹⁰⁹ VIVES 1534. Vö. PEREIRA 2008, 391–392.

A következő szemelvény Erasmus episztolográfiájának egyik változata. A mester levélelméleti munkája, akárcsak a korszak több nevezetes retorikai és dialektikai összefoglalója, fokozatosan nyerte el mértékadónak tekinthető formáját. Erasmus szakított az ars dictaminis örökségével, sikeresen ötvözte az episztolográfiai hagyományt a klasszikus retorika előírásaival.

1495–1499 között Párizsban magántanítványa, Robert Fisher kívánságára állította össze a kapcsolódó tudnivalókat. Később tovább dolgozott a kéziraton. Ebbéli tevékenységéről kortársai is tudtak. Beatus Rhenanus 1515. április 30-án, Bázélból kelt levelében kérte, hogy készítse elő az anyagot Frobenius műhelyében történő kiadásra. Az első ismert nyomtatott változat *Conficiendarum epistolarum formula* címmel 1520-ban Erfurtban, Lipcsében és Mainzban is megjelent. 1579-ig 25 kiadást ért meg, 1536-ig Erasmus nevének feltüntetése nélkül. Rövid összefoglaló; a klasszikus három beszédnem szerint csoportosítja a levelek típusait. A genus judicialéhoz tartoznak a panaszoló, vádoló, támadó, igazoló, felmentő levelek (accusatoria, incriminatoria, invectiva, justificatoria, recriminatoria); a genus demonstrativumhoz a rábeszélő, buzdító, lebeszélő, kérő, tanácsadó, szerelmes, ajánló, figyelmeztető (suasoria, hortatoria, dehortatoria, petitoria, consiliaria, amatoria, comendatitia, monitoria), a genus demonstrativumhoz a dicsérő és az elmarasztaló levelek (laudatoria, vituperativa). A levél fő részei: salutatio, exordium, narratio, conclusio. Javasolja Cicero, Plinius és Seneca leveleinek tanulmányozását.

1521-ben Cambridge-ben *Libellus de conscribendis epistolis* címmel látott napvilágot a következő változat, amelyen ugyancsak nem szerepelt Erasmus neve. Az előzőnél terjedelmesebb, számos példát is közöl. A levelek két fő csoportja a vegyes (mixta) és az egyszerű (simplex). Az előbbi igen sok fajtát foglal magába, amelyeket Erasmus Cicero példáival szemléltet. Az utóbbiban a három genus alapján, a korábbiakhoz hasonlóan rendszerezi a lehetséges témákat. A genus demonstrativummal kapcsolatban kitér a személyek, városok, falvak, tájak, hegyek, épületek, templomok leírására. A negyedik tematikus csoportba tartoznak a kevésbé igényes megfogalmazású levelek: a tudósító, megbízó, elbeszélő, dicsérő, hálaadó, sirató, gratuláló és tréfás levelek (nunciatoria, comisiva, narrativa, colaudatoria, gratitudinis, lamentatoria, gratulatoria, jocosa). A követendő példák sora kiegészül további antik (Démoszthenész, Sallustius), keresztény (Szent Jeromos) és humanista (Poggio Bracciolini, Lorenzo Valla) szerzőkkel.

A következő évben, 1522-ben hagyta el Bázélben Frobenius nyomdáját az *Opus de conscribendis epistolis*, immár a szerző nevével. Néhány

újabb módosítás után 1534-ben jelent meg ugyanezzel a címmel, ugyancsak Frobeniusnál a végleges változat. Ez került be Erasmus összes műveinek 1540. évi gyűjteményébe. Erasmus tovább finomított a tematikus csoportosításon. A tökéletes latin stílus kialakításához a legfőbb minta Cicero, de az utánzásra érdemes további szerzők közé bekerült Vergilius, Horatius, Ovidius, Quintilianus és Angelo Poliziano.¹¹⁰

A Zsámboky-kötetben olvasható Erasmus-szöveg a legelső és legrövidebb nyomtatott változat, a *Conficiendarum epistolarum formula* utánkölése (226–245). A teljes cím – *Brevissima maximeque compendiaria conficiendarum epistolarum formula* – hívja fel a figyelmet arra, hogy ez egy igen rövid és a legnagyobb mértékben tömörített redakció. Az alapul szolgáló szöveget 1520-tól sokszor kinyomtatták, Zsámboky gyűjteményének első megjelenése (1552) előtt 17 alkalommal. Élén Erasmus Petrus Paludanushoz szóló ajánlása áll.

Több kiadásban olvasható Erasmus utószava, amelyben méltatlankodik a korábbi redakciók hibái, csonkításai, illetéktelen javításai és kiegészítései miatt. Azt is sérelmezi, hogy régi ajánlásának címezettjét megváltoztatták. Kijelenti, hogy semmiféle Petrus Paludanust nem ismert.¹¹¹ Ugyanezt az állítását két levelében is leszögezte.¹¹²

Zsámboky saját maga által „kijavított és bővített” rendszerének, amelyik a *genus didascalicumot* is tartalmazza, ellentmond az Erasmus-féle felosztás. Ez ugyanis – mint fentebb említettem – a klasszikusokra hivatkozva a hagyományos három beszédnem alapján határozza meg a levelek fajtáit.¹¹³

¹¹⁰ Vö. PEREIRA 2008, 392–396.

¹¹¹ [A hamisító] „Praefationem veterem addidit, sed mutato nomine. Nam ego Petrum Paludanum hominem natum novi neminem.” *De conscribendis epistolis Ioannis Ludovici Vivis Valentini vere aureus. Desiderii ERASMI Roterodami compendium, postremo iam ab eodem recognitum. Conradi CELTIS Methodus. Christophori HEGENDORPHINI Methodus. Compendiosae institutiones artis Oratoriae Adriani BARLANDI* (Coloniae: Martinus Gymnicus, 1537), VD16 V 1819, 103; (Coloniae: Martinus Gymnicus, 1548), VD16 V 1824, 103.

¹¹² BIETENHOLZ 1985–1987, 3: 47–48; HENDERSON 1989, 317, 328.

¹¹³ „Cum ergo tria sunt causarum genera, quibus orator utitur, demonstrativum, deliberativum, iudiciale, ut Ciceroni et Quintiliani placet: ad haec tria epistolarum species omnes esse reducendas, facile is intelliget, qui latentem in veteris epistulis artem excutere aliquando tentaverit: quisque fastidito triviali isto scribendi ac loquendi genere, legem sequi, certamque rationem maluerit, quam passim et sine delectu tumultuari, quod infra latius explicabitur.” ZSÁMBOKY 1552, 235.

Konrad Celtis episztolográfiai munkája először Cicero-kiadásában jelent meg,¹¹⁴ később számos levélelméleti összeállításba is bekerült. A Zsámbooky-gyűjtemény szemelvénye (*Methodus conficiendarum epistolarum*, 245–260) megegyezik a sokszor kiadott szöveggel, beleértve a hivatkozott bázeli kötetét is.

Ugyanez mondható el Hegendorph episztolográfiájáról¹¹⁵ (*Methodus conscribendi epistolas*, 261–294) is. Ez abban tér el a korábbiaktól, hogy a szabályok mellett számos példát is közöl, nemcsak antik szerzők leveleiből, hanem más művekből is, például Homérosz és Vergilius munkáiból. Előfordul nem a klasszikusoktól, hanem a mindennapi életből vett példa is, például arra, hogyan kell levélben pénzt kölcsönkérni a barátunktól. A levelek három fő csoportját Hegendorph is, akárcsak Erasmus, a klasszikus három *genus*-ba sorolja.¹¹⁶

Zsámbooky kötetének egyedülálló része az utolsó szemelvény, Mulinus episztolográfiája (*Scribendarum epistolarum compendium*, 295–309). Ioannes Mulinus Saltzburgensis levélírási útmutatójáról ugyanis a szakirodalom, a legrészletesebb bibliográfiák és katalógusok is csak a Zsámbooky-kötet kiadásában olvasható előfordulásairól tudnak. A bajor származású Mulinus, más néven Johannes Stomius „*ludimoderator*” (Johann Mühling, 1502–1562) pályája Salzburghban teljesedett ki, Matthäus Lang érsek pártfogása alatt. 1529-ben latin iskolát alapított, pedagógus és zeneszerző volt, zeneelmélettel is foglalkozott. Munkásságát a zenetörténet tartja számon. Egy kortárs életrajz szerint már kora ifjúságától falta a kiváló szerzők műveit, kivételes műveltségre tett szert. Tökéletesen tudott görögül és latinul, ráadásul a poétikában is a lehető legnagyobb mértékben elmélyedt.¹¹⁷ További kutatások deríthetnek rá fényt, hogyan jutott Zsámbooky látókörébe, és levélelméleti műve miért került egy kötetbe a humanisták élvonalába tartozó szerzőkkel.

¹¹⁴ *Epitoma in utramque Ciceronis rhetoricam cum arte memorativa nova et modo epistolandi utilissima* (Ingolstadt: Johann Kachelofen, 1492); *Epitoma in rhetoricam Ciceronis utramque, et non inutile epistolarum compendium* (Ingolstadt: Petrus et Georgius Apianus, 1532).

¹¹⁵ *Methodus conscribendi epistolas: antehac non aedita. Dragmata Locorum tam Rhetoricorum, quam Dialecticorum[m] una cum exemplis, ex optimis quibusque Autoribus depromptis* (Hagenoe: Ioannes Secerius, 1526), VD16 H 1203.

¹¹⁶ „Genera epistolarum. Epistulae aut sunt demonstrativae, aut suasoriae, aut judiciales.” ZSÁMBOKY 1552, 262.

¹¹⁷ „Is a pueris bonis authoribus incubuit, et magnam eruditionem sibi acquiaivit. Fuit enim Graecae et Latinae linguae doctissimus, praeterea Poeticae studiosissimus.” Heinrich Pantaleon életrajz-gyűjteményéből (1565) idézi BAUMANN 2010, 52.

Mulinus munkája egy táblázatos áttekintés után tömören foglalja össze a leggyakoribb levéltípusok jellemzőit. A részleteket illetően a klasszikusok mellett Erasmusra hivatkozik.

Az egész kötetet Christophorus Casseanus verse zárja.¹¹⁸

Mint korábban említettem, Zsámboky retorikai és dialektikai összefoglalója röviden érinti a levélírás tudnivalóit is. Ezek mintegy kiegészítik Zsámboky öt évvel korábban megjelent, fentebb ismertetett terjedelmes episztolográfiai összeállítását. Akkor Zsámboky a korszak egyik, a tárgykörben legnépszerűbb görög szövegét, Pseudo-Libanius munkáját fordította latinra és dolgozta át – bár, mit láthattuk, a levelek típusait a főszövegben a másik legelterjedtebb görög szerző, Pseudo-Demetrius Phalereus alapján sorolta fel. Ez alkalommal állítása szerint Phalereus nyomán készítette el rövid kivonatát, néhány általános tanácsot megfogalmazva.

A levél az alacsony, mindennapi stílusnembe (*humili*, *ac cotidiana genere*) tartozik, ezért annak a jellemzői tartandók szem előtt. Aki túlbonyolítja írását, az úgy tűnik, mintha a fórumon, és nem közvetlen kapcsolatban (*in foro potius, quam familiariter*) adná elő mondandóját. A levélnek rövidnek és tömörnek (*pressa, attenuataque*) kell lennie. Mindazonáltal ügyelni kell az igényes megfogalmazásra, ami a levél díszére (*ornamentum, decusque literarum*) válik. Helyük van a barátságunkat és jó szándékunkat kifejező fordulatoknak (*proverbiae, sententiae*). Fejtegetéseit összefoglalva megállapítja:

Mégis a legfontosabb, amire az egész levélnél gondot kell fordítani, hogy a tetszetős megfogalmazás a kellemes hatásával megfelelően ellensúlyozza a mondandó szűkösségét – és ennyit a levelek stílusáról és a mondandó illendő szavakba öntéséről.¹¹⁹

Az 1530–1580 közti időszakból ismert néhány munkát, amelyek a levélírás művészetének elsajátítását hivatottak elősegíteni, elsősorban szerzőik – vagy inkább szerkesztőik – személye köti a magyarországi irodalmi gondolkodás történetéhez. Nádasdi Bálint kéziratos levélgyűjteményének széles körű hatásáról nem tud a kutatás. Legközvetlenebb

¹¹⁸ A vers modern kiadása jegyzetekkel: ALMÁSI–KISS 2014, 22–23.

¹¹⁹ „Praecipue tamen, universaeque danda opera, ut forma venusta, lepore grata illam dictio-nis exilitatem apte contemperet, atque compenset, ac de characterē Epistolarum, adeoque subtili forma dicendi hactenus.” ZSÁMBOKY 1567, A3v.

hazai vonatkozása a Wagner-nyomda két összeállításának van. Az elvesztett Cicero- és a fennmaradt görög levelek bizonyosan az oktatás számára készültek, remélhetőleg haszonnal forgatták őket a brassói iskolában. Zsámboky János terjedelmes episztolográfiai szöveggyűjteménye Bázelen kétszer is megjelent. Ennek köszönhetően ismerhették meg a humanisták szélesebb körben, és ezért kerülhetett könnyen a külföldi szakírók látókörébe. A nemzetközi tudományosság számára lehet fontos, hogy Mulinus levélelméleti munkája egyedül ebben a kiadványban olvasható. Zsámboky rövidke összefoglalóját a legközelebb Bécsben adták ki, ebből nem maradt példány. Az antwerpeni edíció távolabbra is eljuthatott, de ennek visszhangjáról nincs tudomásunk.

Imre Mihály véleménye szerint az ebben a

fejezetben a tárgyalt szerzők (bár impozáns a névsor: Zsámboky, Erasmus), kiadások alig vagy egyáltalán nem kapcsolódnak az anyanyelvűség kérdésköréhez, szinte teljesen a humanizmus görög–latin paradigmájának részei, részesei, bár szervezen illeszkednek a retorikai paradigmába. Természetesen mindez jól mutatja a külföldi elméleti irodalom gazdag hazai recepcióját, de felhasználásuk, érvényesülésük csak a korszak latin forrásanyagában nyilvánvaló, a magyar nyelvűben azonban mindezt csak feltételezhetjük.¹²⁰

Összegezve megállapíthatjuk: mind a levélgűjtemények, mind az elméleti írások legnagyobbbrészt az Európa-szerte elterjedt szövegeket közlik újra. Leginkább önállóan tekinthetők Zsámboky Pseudo-Libanius- és Pseudo-Demetrius-fordításai, amelyek egyben átdolgozások is. Még ha az említett műveknek a fentebbieken túl nincsenek is hazai vonatkozásaik, bizonyára ennyi is elegendő ahhoz, hogy helyet kapjanak a magyar kritikátörténetben.

4. 1. 2. 4. Egyéb adatok a korszak retorikai műveltségéhez

A vizsgált időszak szerény hazai logikai irodalmában is akad retorikai vonatkozás. Molnár Gergely dialektikai összefoglalóját a megfelelő helyen ismertetem. A kézikönyvben többször is szóba kerül a dialektika és a retorika viszonya. Néhány kapcsolódó megállapítást itt idézek.

¹²⁰ Imre Mihály lektori véleményéből.

A lánckövetkeztetés (sorites) magyarázata során Molnár nemcsak megemlíti, hogy inkább a dialektikusok használják, mint a retorok, hanem ki is fejti, hogy miben különbözik a retorikai fokozástól. Példákat az utóbbira hoz Homérosztól és Pál apostoltól, latin fordításban.

Hogyan különbözik a lánckövetkeztetés a retorikai fokozástól, amit climaxnak hívnak? Kétféleképpen. Először: a fokozásban nem szükséges, hogy a tételek akár a fajok és a nemek, akár az okok és az okozatok szükség-szerű összekapcsolásából következzenek, ami a lánckövetkeztetésben mindenképpen követelmény. Másodszor: a retorika nem az első tétel alanyának felidézésével és az utolsó állítmány hozzákapcsolásával jut következtetésre, hanem anélkül fejezi be a mondandóját. Mivel amit a retorok alkalmaznak, az nem bizonyítás, hanem pusztán díszítmény. Ilyen szép, hosszú fokozás Homérosznál az Íliászban.

[...] fölkelt a király; Agamemnón,
tartva királyi jogart, mit Héphaisztosz keze munkált.
Azt Héphaisztosz Zeusznak ajándékozta, az úrnak,
Zeusz meg a hírnöknek, Hermésznek, az Argoszölőnek,
nagy Hermész pedig adta Pelopsznak, a lónevelőnek,
majd odaadta Pelopsz Átreusznak, a népterelőnek;
haldokoló Átreusztól meg dúsnyáju Thüesztész,
kapta Thüesztésztől Agamemnón végül örökbe, [...]

És Pálnál a rómaiakhoz írt levélben, 10.

Mimódon hívják azért segítségül azt, a kiben nem hisznek? Mimódon hisznek pedig abban, a ki felől nem hallottak? Mimódon hallanának pedig prédikáló nélkül? Mimódon prédikálnak pedig, ha el nem küldetnek?¹²¹

¹²¹ „Quomodo differt Sorites a Rhetorica gradatione quae climax vocatur? Dupliciter. Primo in gradatione non est necesse, ut propositiones, vel ex specierum et generum, vel ex causarum et effectuum necessaria copulatione fiant, quod omnino necessario in Sorite requiritur. Secundo gradatio Rhetorica non insert conclusionem ex repetitione subiecti primae propositionis et applicatione praedicati ultimae, sed inconclusam reliquit orationem. Quia inventa a Rhetoribus est non ut probatio sed tantum ut exornatio. Talis est gradatio proluxa et venusta apud Homerum II.

Molnár Gergely az exemplumoknak két fő csoportját különbözteti meg.

Hányfélék az exemplumok? Kétfélék. Valóságosak, amelyeket megtörténteknek nevezett Arisztotelész, és kitaláltak, amelyek – ugyancsak szerinte – csak olyanok, mintha megtörténtek volna. Ez utóbbiak ismét kétfélék: vagy mi magunk találjuk ki őket, mint az allegoriákat és a parabolákat, vagy máshonnan vesszük, amilyenek a költők alkotásai, az apológiák és a fabulák. Ezeket a rétorok tárgyalják. Mi itt csak a valóságos exemplumokkal foglalkozunk.¹²²

A görög nyelv elsajátítását segítő, külföldön megjelent magyar vonatkozású kézikönyvek között írtam Paulus Rosa munkásságáról, Georg Henisch és Zsámboky János szövegkiadásairól, említettem kapcsolatukat a retorikai oktatással.

4. 2. EGYHÁZI RETORIKÁK

A magyar szerzők és fordítók elméleti felkészültségéről az egyházi irodalom számos szövegtípusa árulkodhat. Mind a lírai, mind az epikus költészet – gyülekezeti énekek, bibliai históriák... – vizsgálatából jó esetben

Stetit Agamemnon sceptrum tenens quod elaborat Vulcanus arte,
Vulcanus autem dederat Saturnio Iovi,
Iuppiter Saturnius Mercurio,
Mercurius dederat Pelopi,
Pelops dederat Atreo,
Atreus autem moriens reliquerat Thyesti,
Thyestes donaverat Agamemnoni.

Et apud Paulum Rom. 10.

Quomodo invocabunt in quem non crediderunt?

Quomodo credent ei quem non audierunt?

Quomodo audient sine praedicante?

Quomodo praedicabunt nisi mittantur, etc.” MOLNÁR 1564–65 k., H6r–v.

Az idézetek: Hom. II. II, 100–107, Devcseri Gábor fordítása; Róm 10, 14–15, revideált Károlyi-fordítás.

¹²² „Quotuplica sunt exempla? Duplicia. Historica quae gegenéménón vult esse Aristoteles: Et ficta quae hōsz gegenémēna idem appellat. Haec rursum duplicia sunt, vel enim sunt a nobis ficta, ut allegoriae et parabolae, vel aliunde trasumpta ut sunt dramata poetarum, apologiae et fabulae; De quibus consulantur Rhetores. Hic enim tantum de historicis exemplis agitur.” MOLNÁR 1564–65 k., N7v–N8r.

következtetni lehet szerzőik retorikai-poétikai ismereteire; drámapoétikai megfigyelésekre adhatnak alkalmat a vallásos tárgyú dramatikus művek; a hitviták elemzéséből – sok egyéb szempont mellett – kirajzolódhatnak a meggyőzés és a cáfolás módszerei. További kutatásra érdemesek a bibliafordítások. Hogy csak egy példát említsek: Imre Mihály bizonyította be, hogy a Vizsolyi Biblia egyik forrása egy Debrecenben előkerült kézirat, Petrus Martyr kommentárjának (Sámuel két könyve) magyar fordítása. A latin eredeti bőségesen tartalmaz olyan szöveginterpretációs részleteket, amelyek a grammatika, dialektika, retorika eszközeivel írják le, értelmezik a Szentírás szövegét. Ennek nyomai a Vizsolyi Biblia marginális jegyzeteiben is felfedezhetők.

Későbbi és részletező vizsgálat talán arra is fényt deríthet [...], hogy Petrus Martyr szöveghermeneutikai módszere milyen mértékben befolyásolhatta Sámuel könyvének magyarrá fordítását, mely szempontjai jelentek meg – legalább részlegesen – a magyar fordító értelmezői horizontján és mely szempontok szorultak ki onnan teljesen.¹²³

A következő fejezetekben az egyházi szövegek két jellemző csoportjának, a prédikációnak és az imádságnak a szövegalkotási módszereihez keresek adalékokat. Az említett műfajokhoz képest ezek esetében valamivel ígéretesebbnek tűnik kritikatörténeti szempontú következtetéseket levonni. Különösen érdekesek azok az adatok, amelyek arra utalnak, hogy a szerzők ismerik és tudatosan használják az elméleti irodalomban megfogalmazott és a gyakorlatban alkalmazott módszereket.

4. 2. 1. „Mártának öccse, Mária”: a 16. századi prédikáció-irodalom kritikatörténeti vonatkozásaiból

A prédikációkhoz kapcsolódó irodalmi gondolkodás dokumentumai Magyarországon hazai szerkesztésű, önálló művekben viszonylag későn, a 17. század közepén jelennek meg.¹²⁴ A korábbi időszakok elméleti tájé-

¹²³ IMRE 2006, 43.

¹²⁴ A régiség magyar vonatkozású retorikai és homiletikai irodalmának összefoglaló áttekintése: KECSKEMÉTI 2007, 33–68. A kapcsolódó kutatásokról: KECSKEMÉTI 2003; SZETEV 2012.

kozottságára a külföldi eredetű munkák (ars praedicandi, ars concionandi) mellett különféle segédkönyvek (prédikációgyűjtemények, kommentált bibliakiadások, konkordanciák florilegiumok, példatárak...) ismeretéből lehet következtetni. Maguk a szövegek is mutatják szerzőik felkészültségét. Az ilyen közvetett bizonyítékok mellett különösen jelentősek azok az elszórtan fel-felbukkanó megjegyzések, amelyek a beszéd részeire, szerkezetére, stílusára vonatkoznak. A fentebbiekre utaló legkorábbi adatokat Tarnai Andor tekintette át a kezdetektől az 1530-ig tartó korszakot feldolgozó kritikátörténeti monográfiájában.¹²⁵ Számos idetartozó korai vonatkozást érint Madas Edit a középkori prédikációkhoz kapcsolódva.¹²⁶ Bartók Zsófia Ágnesnek a 16. század második felére is kiterjedő kutatásai sok új eredménnyel szolgálnak, különös tekintettel a magyar nyelv használatára az egyházi szövegekben.¹²⁷

A 16. század húszas-harmincas éveitől jelentek meg és váltak egyre népszerűbbé Európa-szerte az irodalmi gondolkodás alakulását jelentősen befolyásoló munkák, beleértve a prédikációkról megfogalmazott nézeteiket és előírásokat is. Tovább éltek a középkori ars praedicandi hagyományai, de fordulatot hozott mind a reformáció terjedése, mind a humanista műveltség érvényesülése, katolikus és protestáns körökben egyaránt. A korszak legnagyobb hatású személyiségei, Erasmus és Melanchthon kapcsolódó műveikben részletesen taglalták a világi és az egyházi retorika viszonyát, a prédikáció műnemi besorolásának lehetőségeit és számos más elméleti problémát.¹²⁸

Erasmus az *Ecclesiastes, sive Concionator evangelicus* (1535) című vaskos könyvében részletezte tanait. Melanchthonnak a *De officio/officiis concionatoris* című összefoglalója volt a 16. században a legkönnyebben hozzáférhető. 1529-től számos kiadást ért meg különféle cím- és szövegváltozatokkal, önállóan és más művekhez csatolva vagy a praeceptor összegyűjtött műveiben is. További prédikációelméleti írásai – *Quomodo concionator novitius concionem suam informare debeat* (1531–1536), *De modo et arte concionandi* (1537–39 k.), *De ratione concionandi* (1552) – sokáig kézíratos formában, töredékesen, fogalmazványokban, kortársai lejegyzéseiben maradtak fent és terjedtek.¹²⁹

¹²⁵ TARNAI 1984, 52–55, 69–72.

¹²⁶ MADAS 2002.

¹²⁷ BARTÓK ZS. Á. 2021.

¹²⁸ A kérdéskör részletes ismertetése: KECSKEMÉTI 1996, KECSKEMÉTI 2021.

¹²⁹ Melanchthon prédikációelméleti írásai összegyűjtve először 1929-ben jelentek meg: SM V/II.

A későbbiekben idézendő prédikátorok iskolázottságát legnagyobbbrészt ismerjük. Bizonyosra vehető, hogy a Bécsben, Krakkóban, Wittenbergben vagy éppen Párizsban megfordult szerzők találkoztak a korszak gondolkodását meghatározó elméleti művekkel. Hazai szerzőink megjegyzései között azonban hiába keresünk egyértelmű utalásokat az európai praeceptum-irodalomra – legalábbis ami a prédikáció retorikáját illeti. Természetesen felismerhetők a sokféle megfogalmazásban terjedő tanítások, de a forrás megnevezése nélkül. Ezek éppúgy származhatnak az évszázados hagyományok ismeretéből, mint a legfrissebben megjelent, külföldön beszerezhető kézikönyvekből. A feltételezhető források nyomozásánál érdekesebbek lehetnek a hazai szerzők megállapításai. Ezek áttekintése mindazonáltal nem teszi feleslegessé az utalásokat a legfeltűnőbb párhuzamokra.

A legtöbb kritikátörténeti adalékot a szerzők kapcsolódó megjegyzései tartalmazzák. Ezek elsődleges forrásai az egyes kötetek ajánlásai, előszavai. Ebben a fejezetben ezekből válogatok. A kiragadott példákban számos olyan általánosság olvasható, amelyek a prédikáció műfajából következnek, mint például az adott kiadvány legfőbb célja: a hívek lelki épülése, hitbéli megerősödése, ezáltal az üdvözülés elősegítése. Ismétlődő motívum a patrónus dicsérete. Néha ezek az általános elemek is tartalmazznak olyasmit, ami az adott korszak hazai történelmi, vallási, felekezeti viszonyaiból következik. A kísérőszövegekben is gyakran tárgyalt teológiai, dogmatikai problémák mellett felfedezhetők olyan mozzanatok, amelyek szorosabban kapcsolódnak az irodalmi gondolkodás történetéhez. A korábbi szakirodalomban más összefüggésekben idézett részleteket kritikátörténeti szempontból értelmezve és kiegészítve eddig figyelmen kívül hagyott megnyilvánulásokkal az eddigieknél világosabban kirajzolódhatnak a vizsgált korszak jellemzői.

4. 2. 1. 1. „Gondot kellene a Jehova magzatira viselni”: művelődési program a prédikációskötetek kísérőszövegeiben

Néhány esetben a szerzők tevékenységük tágabb összefüggéseit is szem előtt tartják. Többen panaszkodnak amiatt, hogy az ország területi megosztottsága és a felekezeti ellentétek miatt a prédikálás nehézségekbe ütközik. Kevés a prédikátor, nem jutnak el a hívekhez. Azt is megfogalmazták, hogy a háborús helyzet nemcsak az ighirdetésnek, hanem általában

a művelődésnek sem kedvez. A templomok mellett az iskolák, nyomdák sem működnek. Felvetődik a felelősség kérdése és a megoldás lehetőségei.

Melius Juhász Péter egyik prédikációskötetének az olvasókhöz szóló előszavában mintha valamiféle művelődési programot vázolna.

Tuggyátok szerelmes attyámfiak, keresztyének, hogy miként az oskolák, a prédikátorok fészkei megromlanak ez nagy sok háborúság miatt, így az Isten a nyomtatást is a mi országunkban megfogytokoztatá.¹³⁰

A háborús állapotokon kívül a „fejedelmeket, urakat és gazdagokat” hibáztatja, amiért nem fordítják anyagi javaikat az egyház támogatására, beleértve a könyvnyomtatás elősegítését is.

[...] nem költik ezek Isten tisztességére pénzüket, jó szerszámot a szegény nyomtatók nem csenálhatnak. [...] az szegény könyv nyomtatóknak is sem házok, sem jövedelmek.¹³¹

A „gazdagok” felelősségét hangsúlyozó megállapításokat találóan foglalja össze Imre Mihály.

*Az üdvösségkereső törekvés nem társadalmi helyzet függvénye, bár a gazdagoknak ebben határozottan nagyobb a felelőssége, mivel jobban rendelkeznek az üdvforráshoz eljutás eszközeivel, iskolákat, nyomdákat állíthatnak, prédikátorokat, tanítókat támogathatnak, a bibliaolvasás fontosságát tudatosíthatják. Bűneik abban állhatnak, ha másokat megfosztanak ettől a lehetőségtől, vagy akadályokat gördítenek igyekezetük útjába, maguk nem elég kezdeményezők, áldozatvállalásra nem hajlandók.*¹³²

A megoldás természetesen az lenne, hogy akik tehetik, segítsék az egyház munkáját. Melius figyelmeztetése nem nélkülözi a fenyegetést sem.

Ezt azért írom, hogy meglássák efféle Urak és fejedelmek, micsoda lélekkel mernek az ítélő bíró eleibe menni, mert számot vésznak a sáfárságról. Ha dajkák, gondot kellene a Jehova magzatira viselni. Mert nem tobzódásra,

¹³⁰ MELIUS 1568, xiiijv.

¹³¹ Uo., xiiijr–v.

¹³² IMRE 2021, 127.

ciffrára, hogy frissen, csak magára, feleségére költse, mint ama kevés gazdag étkü: csak morsalékból sem ada enni az Lázárnak, de hova lőn? Pokolra temetteték, Lázár paradicsomba vitették.¹³³

Ugyancsak Imre Mihály figyelte meg, hogy Melius az anyanyelvi művelődést illetően még a végvári vitézek kötelességeit is említi.

Feltűnően sok marginális jegyzet vonatkozik a vitézekre, a végvári katonákra, akik áldozatkészen harcolnak a pogánnyal. Fegyveres erényeiket dicséri, de kötelezettségeiket is sűrűn hangoztatja: ezek között hitbélieket is megfogalmaz – kötelességük van a hit dolgainak terjesztésében és védelmezésében. Így ők is felelősök az iskolák állításáért, de még az anyanyelvű Szentírás kinyomtatásában és védelmezésében is szerep hárul rájuk; a hadban szerzett zsákmányt is részben erre kell fordítani.¹³⁴

A felelősség, a „jó sáfárkodás” kérdését Bornemisza Péter is érinti posztilláinak harmadik kötetében. Balassa Andrásnak és feleségének, Mérai Annának címzett ajánlásából kitűnik, hogy a prédikátorok eredményes működését a „fejedelmeknek” kell biztosítaniuk. Kötelességeik között Bornemisza első helyen említi az igehirdetés megfelelő körülményeinek megteremtését.

Hogy minden gongyokat az Istenre hagyván csak azban vigyáznak, mint lehessenek ő fölségének ez kevés ideig való Mammonból jó sáfárok. Kik szorgalmatosan gondolkodnak mind az Isten igéjének tisztán való hirdetésére: mind ifjaknak taníttatására, iskoláknak és Ispítáloknak tartására, árváknak fel nevelésére, cselédeknek és nyomorult jobbágyoknak éltetésére, raboknak segítségére, országoknak őrzésére és oltalmazására, és mind egyéb tisztességes és idvösséges dolgoknak meg szerzésére, az ő ajándékok és értékek szerint.¹³⁵

Az igehirdetők támogatására a legjobb példa természetesen az ajánlás címzettje, Balassa András.

¹³³ MELIUS 1568, xiiijv.

¹³⁴ IMRE 2021, 136.

¹³⁵ BORNEMISZA 1575b, (2)r.

4. 2. 1. 2. „Kik az diák írást nem tudgyák”: az anyanyelvű irodalom és közönsége

A 16. század folyamán az anyanyelvű irodalom Európa-szerte egyre inkább előtérbe kerül. Ennek egyik fő okaként a reformációnak azt a törekvését szokás említeni, mely szerint az „igaz tanítást” a legszélesebb rétegek között el kell terjeszteni. Leghatékonyabb eszköz a prédikáció. A népnyelvek felértékelésének folyamata szorosan összefügg a megcélzott közönséggel, amelynek legnagyobb része csak anyanyelvén ért. Így nálunk is felismerték, hogy a „tudatlan kösség”, a későbbiekben oly sokszor emlegetett „deáktalan kösség” csak a magyar nyelvű szövegekből épülhet. Nem nélkülözi a szellemességet Ozorai Imre megállapítása: haszontalan dolog, ha az ígehirdető

deákul nagy sokat énekel, avagy beszél, kiben a község semmit sem ért, mert akár a kűfálnak szóljanak, akár a paraszt embernek, egyaránt értik mind a ketten.¹³⁶

A magyar nyelvű felolvasást vagy a mintapredikációk nyomán szerkesztett szóbeli előadást azok is megértik, aki olvasni nem tudnak.

A vizsgált korszakban a magyar nyelvű irodalom kibontakozása mellett nem feledkezhetünk el a korszak latin nyelvű műveiről sem. Kiss Farkas Gábor egy tanulmányában behatóan vizsgálja négy latinul író katolikus szerző, Stephanus Thomasius, Nádasdi Bálint, Pietro Illicino és Mindszenti András munkásságát. Eredményeit összegezve megállapítja:

Milyen tanulságokat vonhatunk le ezekből a pályaképekből irodalmi szempontból? A legfontosabb, hogy nagyjából 1580-ig a katolikus irodalmi törekvések latin nyelvűek maradtak. A fordulópontot Telegdi Miklós katolikus, népnyelvű beszédgűjteményének első, 1577-ben megjelent kötetében jelölhetjük ki: ezelőtt csak Draskovich György 1561-ben megjelent *Igen szép könyve*, és Telegdi 1562-ben, a „nagyszombati tanuló deák gyermekeknek” kiadott katekizmusa jelent meg magyarul [...].¹³⁷

¹³⁶ OZORAI 1535.

¹³⁷ KISS F. G. 2017, 354.

A tanulmányból kiderül, hogy a feldolgozott életművek a prédikációra nézve is fontosak.

[...] jól látható, hogy szerzőink irodalmi tevékenysége szorosan kötődik az evangelizációhoz és a prédikációhoz. Thomasius prédikációszerűen fejti ki a Miatyánk tartalmát, és aktualizáló megjegyzéseket fűz hozzá, Nádasdi Bálint, Mindszenti András és Illicino pedig latin szentbeszédekkel szólítják meg magyarországi közönségüket.¹³⁸

A magyar irodalom történetét végigkíséri az összehasonlítás kényszere „más nemzetekkel”. Általános jelenség a lemaradás tényének megállapítása, és ebből következően – jobb esetben – a felzárkózás igénye. Jellemző példa erre a régiségben az anyanyelvű irodalom, a nyomtatott könyvek helyzete, beleértve a prédikációkat is. Erre hivatkozik Kulcsár György is prédikációskötetében, Bánffi Miklósnak címzett ajánlásában.

Sok jámbor körösztýének kérenek arra, hogy az én reám bízott talentum szerint azoknak, kik az diák írást nem tudgyák avagy akik diák könyveket sem szerezhethnek, az vasárnapokra és egyéb fő Ünnepekre rendelt Evangéliomok magyarázattyának rendit Prédikáció szerint rövid beszéddel Magyar nyelven meg írnám, miért hogy egyéb nemzet igen bévölködik az Isten igéjének világosságával, az szegény Magyar nemzet se foszthatnék meg attól, és írássommal az távul valóknak is, meg ez világból ki múlásom után is szolgálhatnék.¹³⁹

Károlyi Péternek az *Apostoli hitvallást* magyarázó prédikációit a szerző halála után jelentette meg a debreceni nyomdász, Hoffhalter Rudolf. A Váradi Kalmár Mihálynak címzett terjedelmes ajánlásban a kiadó több kritikátörténeti érdekű kérdést fejteget. Károlyi példájára hivatkozva érvel a magyar nyelvű szövegek közreadásának szükségessége mellett, és szól a prédikációk megformálásáról, stílusáról is. Az ajánlásban felbukkan a századok során gyakran ismétlődő motívum, az összehasonlítás más nemzetekkel.

¹³⁸ Uo., 355.

¹³⁹ KULCSÁR 1574/2011, [3]r.

[...] ez mostani időkben is sokféle nemzetek ebben munkálkodnak, hogy az ű nyelveken való embereket is építsék, és ebben is az bölcssek az erőtlenséghez szabják magokat, és nem szégyenlenek ű nekik az ű tulajdon nyelveken írni, csak hogy űket az idvösséges tudományban elő vihessék, nem nézván az ű bölcsességeknek mutogatására, hanem az gyarló és vékony értelmű híveknek hasznokra és lelki épületekre.¹⁴⁰

Az idegen példák követését a magyar nyelvű nyomtatványok hiánya indokolja.

Ebben is pedig az Magyar nemzet az el múlt időkben igen meg fogyatozott volt az egyéb nemzetekre nézve, kik között sok jeles írárok az ünnön nyelveken olvastatnak, mely ha igen szükséges nem volna, sok tudós és nevezetes emberek az ünnön nyelveken írván az kösségnek tanítására nem fáradtanak volna [...]¹⁴¹

Hoffhalter megfelel azoknak is, akik feleslegesnek tartják a magyar nyelvű könyveket. Eközben derűlátóan foglal állást abban a régiségben gyakran felvetődő kérdésben, hogy anyanyelvünk alkalmas-e egyáltalán árnyaltabb tartalmak kifejezésére.

A sok tudós és nevezetes emberek [...] jó példájukból könnyű meg érteni, minemű bolond ítéletek legyen azoknak, akik azt kiáltják, hogy nem szükséges legyen Magyar nyelven írni, miért hogy az Görög avagy az Deák nyelv az magyarázatra alkalmasb legyen, mely noha igaznak láttatik, mind az által nem adatott oly értelem mindeneknek, hogy azokból derék épületet vehessenek. Hát akik az nyelvekhez értenek, nem illik azoknak irigykődni, mikor az erőtlének is azoknak értelmére jutnak, a mellyek[et] az tudósbak az bölcsseknek írárokból sok munkával vesznek ki. De efféle ítéletű emberek avagy kevélyek, ítélvén azt, hogy az Magyar nyelven semmi haszonnal nem mondathatik; avagy irigyek, bánván azt, hogy az tudatlanok az hasznos dolgokat értik; avagy némelylek röstök is, kik ű magok sem munkálkodnak, s egebeknek hasznos munkájokat is szidalmazzák.¹⁴²

¹⁴⁰ KÁROLYI 1584, a2v.

¹⁴¹ *Uo.*, a2v.

¹⁴² *Uo.*, a2v–a3r.

Korábban idézett ajánlásában Kulcsár György felsorolja az okokat, amelyek könyvének megírására indították. Ezek sorában említi, hogy azokra gondolt, akik tudnak magyar könyveket olvasni. Felsejlik a későbbi korok hazai irodalmából ismerős „cselédes gazda” képe, aki a „hivatásos” ígéhirdető helyett is gondoskodhat környezetének lelki épüléséről:

[...] sok atyafiakat látok, kik írást tudnak olvasni, és miért hogy igen meg szűköltnek az egyházi szolgák, kívánnák látni és örömet olvasni az Úr szolgálainak írásit, hogy hűtőkben meg erősödjyenek, és házok népét is lassan lassan oktathassák az idvességes tudományra.¹⁴³

A „cselédek” Bornemisza Péter közönsége között is felbukkannak, először a postillák második kötetének Somy Borbálának címzett magyar nyelvű ajánlásában.

[...] sokszor minden nap kétszer is prédikáltam Nagyságtok cselédi előtt, de soha csak ingyen sem sajdítottam, hogy meg unta volna az gyakran való prédikációt.¹⁴⁴

A harmadik kötet ajánlásának címzettjeként már említett Balassa András is gondolt háza népére. Bornemisza ugyanott nevezi meg – mint fentebb idéztem – a „cselédeket és nyomorult jobbágyokat” is.

Sokszor tulajdon prédikátorokat udvarodban tartottál, hogy nem csak magadat, hanem egész házad népét az te uradnak és Istenednek ismeretibe és tiszteletibe nevelnél.¹⁴⁵

A cselédes gazdákra és házuk népére való utalást katolikus szerzőtől is idézhetünk. Telegdi Miklós az advent harmadik vasárnapjára rendelt evangéliumi részletet (Mt 11, 1–10) magyarázza. Szent János elküldi tanítványait Krisztushoz, hogy megkérdézzék tőle: „ű-e az Messiás vagy nem”.

Szent János küldésének példázattya. [...] mikoron Szent János az ű tanítványit Christushoz küldi, példát ad nem csak az prédikátoroknak, hanem

¹⁴³ KULCSÁR 1574/2011, [:]3v.

¹⁴⁴ BORNEMISZA 1575a, (3)iiijv.

¹⁴⁵ BORNEMISZA 1575b, (2)v.

egyebeknek is: mindeneknek, az kikre Isten valakiknek tanétását és gondviselését bízta, hogy azokat űk is az Christushoz igazgassák. Azon igyekezzenek az prédikátorok, hogy az ű hallgatójok: az fejedelmek, hogy az ű alattok valók; az szülék, hogy az ű magzattyok, az cselédes emberek, hogy az ű házok népe esmerjék az Christust, az Istennek esméretiben és szeretetiben nevedgyenek, tudván, hogy számot kelletik ű felölök jövőndőre adniok.¹⁴⁶

A magyar nyelvű nyomtatott prédikációk remélt közönsége között szerepelnek a kegyes asszonyok is, akik, ha olvasni nem is tudnak, de felolvasgatják maguknak a Szentírás magyarázatát. Ötkötetes prédikáció-gyűjteményének első darabjában Bornemisza Thurzó Erzsébethez magyar nyelvű ajánlással fordul. Ebben példaként jelenik meg az evangéliumi Mária, „Mártának öccse”, aki Krisztust hallgatva „a jobb részt választotta” (Lk 10, 38–42).

Ez Máriához most is láttam hasonlatosakat, kik [...] nem csak ünnepnap vagy idő közt, hanem minden nap, még étel közt is, ebéden és vacsorán olvastattyák előttök az Evangéliomoknak magyarázattyát, hogy aznak édességével elegyitenék ételeket, italokat, hogy eccersmind éltetnék mind lelkeket és mind testeket.¹⁴⁷

Egyes konkrét közönségretegek említésén túl Bornemisza az egész nemzet távlatában gondolkodik. Ugyancsak a postillák első kötetében, a Julius Salmnak és feleségének, Thurzó Erzsébetnek címzett latin nyelvű ajánlásában kifejti: Isten tiszteletének legkedvesebb módja, és a kegyes lelkek számára a leghasznosabb akár élőszóval, akár írásban híven hirdetni az Isten igaz lényegéről és szándékáról szóló tanítást, amit az ószövetségi törvényben és az evangéliumban nyilatkoztatott ki. Ez a megfontolás indította arra, hogy az elhangzott vasárnapi prédikációit Isten segítségével összegyűjtse, és az egész Magyarország területén szétszórt, minden magyar számára (omnibus Hungaris, in universa Pannonia dispersis) hozzáférhetővé tegye.¹⁴⁸

¹⁴⁶ TELEGDI 1577, 33, 36.

¹⁴⁷ BORNEMISZA 1573, I:[ijv].

¹⁴⁸ „Praecipuus Dei gratissimus cultus & piis mentibus utilissimus opus est, Illustris et genrose Comes: praedicare fideliter seu dictis, seu scriptis, veram de Dei essentia & voluntate doctrinam, in Lege et Evangelio patefactam. [...] Haec cogitatio movit me, ut contiones meas Dominicales, praedicantes quam plurima Dei in nos beneficia, colligerem, & omnibus Hungaris, in universa Pannonia dispersis communicarem.” *Uo.*, I:[ijr–v].

A postillák második kötetének latin nyelvű ajánlásában Bornemisza Bánffy Lászlót szólítja meg. A szokásos humanista közhellyel hivatkozik a sok jámbor és kegyes férfiúnak a buzdítására, aminek hatására végül elszánta magát a vasárnapi evangéliumokat magyarázó prédikációk kiadására. A megcélzott közönségként ismét a nemzet egésze jelenik meg: a mieinknek szeretne valamennyire a hasznára válni (aliquid commodi nostris adferre).¹⁴⁹

Feltűnő, hogy a magyar nyelvű irodalom mellett Bornemisza postilláinak első két kötetében latinul érvel, akárcsak korábban a *Magyar Élektra* utószavának elhíresült mondatában, amelyben latinul szögezi le – amint azt korábban Ritoókné Szalay Ágnes fordításában idéztem –, hogy „néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is, amelyet nekünk, Cicero és minden műveltebb nemzet példája alapján súlyos okokból napról-napra mind jobban és jobban tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani kell”. Az idézett hely tágabb összefüggéseiről az anyanyelvű olvasás és kritika-történeti vonatkozásairól szóló fejezetben írtam.

A postillák harmadik kötetében Bornemisza már magyarul nyilatkozik az anyanyelvű irodalomról. A többször idézett ajánlásban patrónusát, Balassa Andrást a magyar nyelvű nyomtatványok költségeinek fedezéséért is dicséri. Ez megint csak alkalmat ad a nemzeti nyelvű irodalom szükségességének hangsúlyozására, aminek célja ebben az összefüggésben a lelki táplálék megszerzésén keresztül az üdvözülés elősegítése – értelemszerűen a magyarul értő – „minden emberek” számára.

[...] amint illet Isten főlő úrfihoz, arra is gondod volt, hogy minden jószágokban az ő nyelvekre terjesztenéd az úrnak ismeretét. [...] Mind ezek felett tudom ezt is régtől fogva, mely igen óhajtotta Nagyságod, hogy magyar nyelven az vasárnapi prédikációk ki nyomtatnának. Nem annyira te magadért, mert mind deák, mind német nyelven meg értheted te magad. Hanem, hogy ha lehetne, minden embereket az igazságnak ismeretire és az örök idvességre vihetnél.¹⁵⁰

¹⁴⁹ „[...] & ego cohortationibus multorum bonorum & piorum virorum concitatus, aliquid commodi nostris adferre, aeditione harum concionum in Evangelia dominicalia, conatus sum.” BORNEMISZA 1575a, (2)íjv.

¹⁵⁰ BORNEMISZA 1575b, (2)v–(3)r. A hallgatóság érzelmi megragadásának retorikai eszközeiről Bornemisza prédikációiban: SEBESTYÉN 2021.

A magyar nyelvű könyvkiadás melletti érvelésre katolikus részről is van példa, először latinul, később magyarul. Telegdi Miklós első prédikációs-kötetének a magyarországi katolikus egyház püspökeinek címzett ajánlásában határozottan állást foglalt a kérdésben. Sajátos módon keverve a szerénykedő és az álszerénykedő humanista fordulatokat kifejti: feltett szándéka, hogy Isten szavainak magyarázatát – amennyire azt csekélyke tehetsége lehetővé teszi – magyarul bocsássa közre. Meggyőződése szerint az efféle igyekezetnél nincs hasznosabb, mindenki sóvárogva várja és lelkesen gyönyörködik benne.¹⁵¹

Prédikációinak második kötetében „A keresztyén olvasóknak” címzett előszóban Telegdi 13 lapon keresztül válaszol annak, aki – mint írja – „engemet rágalmaz, szidalmaz és háborgat, gonoszt gondol ellenem, módot keres benne, hogy nekem árthasson, engemet meg sérthessen és el veszthessen”.¹⁵² Bornemisza Péter vitairatára utal, aki Telegdi prédikációi első kötetének megjelenése után, 1578-ban *Fejtegetés* címmel hivatkozott munkájában támadta meg. Mivel írásából példány nem maradt fenn, tartalmára csak Telegdi válaszaiból: a most idézett előszóból, a *Felelet* című vitairatából és a *Rövid írás, melyben megbizonyítatik, hogy a Pápa nem Antikrisztus* (Nagyszombat, 1580) című műveiből¹⁵³ lehet következtetni. Ezek legnagyobb részben felekezeti, hitbéli, teológiai kérdéseket érintenek. Bornemisza és Telegdi szembeállítását exegetikai és hermeneutikai szempontból Oláh Szabolcs elemezte.¹⁵⁴

A vita során felmerül néhány kritikátörténeti érdekű észrevétel is. Telegdi szóba hozza az anyanyelvű művelődés kétarcúságát. *Felelet*ének Bornemisza Péterhez szóló bevezetéséből kitűnik, hogy vitapartnere – a *Fejtegetés* tanúsága szerint – Telegdi magyar nyelvű prédikációinak hírért eleinte örömmel fogadta.

Azt írod, hogy míg hírrel hallottad, hogy az én szokott prédikációimat magyarul ki kezdettem volna nyomtatni, más reménységbe voltál.

¹⁵¹ „[...] verba quoque Dei explicata et pro virorum nostrarum tenuitate in Hungaricum deducta sermonem consecrare voluerim. Quos enim istiusmodi generis studia spectant aequius? Expetunt avidius? Delectant vehementius?” TELEGDI 1577,)(4v–)(5r.

¹⁵² TELEGDI 1578,)(2r.

¹⁵³ RMNY 419, 475.

¹⁵⁴ OLÁH Sz. 2004.

Véltem azt, hogy ha néhol el tévelyedném is, viszont valami szép idvösséges dolgokra tanétnék. De különben esett annál, a mint reméltetted.¹⁵⁵

Telegdi öröme sem terjedt ki a magyar nyelvű irodalom minden vonatkozására. Üdvözlendő ugyan, hogy a magyarul olvasni tudók tábora egyre bővül, de ez nemcsak arra lehet jó, hogy az „üdvösséges tanítások” minél szélesebb körben elterjedjenek, hanem visszájára is fordulhat. Nem is kell messzire menni elrettentő példáért, hiszen a Bornemisza-féle „szörnyű írá-sok” olvasása igen kártékony.

A mit ember kösség közé bocsát, tudni való dolog, hogy válogatás nélkül mindennek kezébe kerülhet. Sok szűz leányzók, gyermekek, ifjak, asszo-nyí emberek vannak, kik magyar írást tudnak és értnek, akárcsak azokat tekintette volna meg, és ha nem egyébért, ű érettek tartóztatta volna kezét ilyen szörnyű írástul. Mert bizony félek rajta, hogy lésznek olyak benne, kiknek lelki romlások történik olvasásokból, és olyat tanulnak belőle, kit talán soha nem tuttanak volna, ha írva nem látnáják.¹⁵⁶

Hiába hangoztatták tehát mind protestáns, mind katolikus részről a magyar nyelvű könyvkiadás szükségességét, a felekezetek közti részleges egyetértés hamar elmúlt, és ez a téma is újabb lehetőséget adott a szembenálló felek összeütközésére. Mindazonáltal a versengésnek ösztönző hatása volt a nemzeti nyelvű irodalom gyarapodására. Telegdi már csak azért is határozta el magát magyar nyelvű prédikációinak kiadására, mert az anyanyelvükön olvasni tudó hívek korábban Bornemisza „hasas és pot-rohos könyveire” voltak rászorulva. Hiszen „eddig az ű Postilláját nem egyébért, hanem azért olvasták, mert talám a mi nyelvünkön egyebet nem kaphattanak”.¹⁵⁷

Itt Telegdi nem gondol a korábbi magyar nyelvű protestáns prédikációskötetekre, ám megállapítása katolikus vonatkozásban igaz. Ahogy Kiss Farkas Gábor is leszögezi: „népnyelvű katolikus beszédgyűjteményt a karta-hauzi névtelen 1527-es munkája és Telegdi Miklós 1577-es szermonáriuma között nem ismerünk”.¹⁵⁸

¹⁵⁵ TELEGDI 1580, 3.

¹⁵⁶ TELEGDI 1578,)(7r.

¹⁵⁷ *Uo.*,)(2v.

¹⁵⁸ KISS F. G. 2017, 346.

4. 2. 1. 3. „Nem mint prédikációt, hanem mint magadban olvashatót”: szóbeliség és az írásbeliség

A 16. század második felében az előszóban elhangzó prédikálással szemben szükségszerűen előtérbe került a nyomtatott forma. A háborús viszonyok miatt a prédikátorok nem jutnak el a hívekhez, nincs lehetőség az igehirdetésre. Többen is érintik a szóbeliség és az írásbeliség viszonyát, ami a prédikációk esetében különösen fontos.

Melius Juhász Péter egyik prédikációskötetében, a Mágócsi Gáspárnének szóló ajánlásban fogalmazta meg, hogy az adott körülmények között a tanítás terjesztésének az írott szó kedvez.

Én is azért a te nagyságod és sok jámbor körösztényeknek kérésekre, az Istennek kicsin talentoma szerint, akit nekem adott, hogy lehessek az Úrnak jó sáfára, írtam e válogatott prédikációkat. Hogy a tudatlan köséget, magyar írás olvasókat, és azokat, kik fogságban vannak, vagy prédikációt nem hallhatnak, vagy prédikátort nem kaphatnak, hogy nem mint anélkül legyenek, vagy misére menjenek, játsszanak, hivatkozzanak, ezeket olvassák, tanulják. Akik pedig bölcsőbbek, intem azokat, hogy írjanak prédikációkat, mert látjuk országunkban az Oskolák, tanítók megfogyását, és a kösség haladatatlanságát. Akinek többet adtak, többet vigyen az Úr temploma építésére.¹⁵⁹

Hasonlóan érvel egy másik prédikációskötetének ajánlásában, ezúttal Mágócsi Gáspárnak címezve:

Mert látom a tanítóknak nagy szükségét és fogyatkozását, kiváltképpen ott az Antikrisztus katonái birtokában, kik miatt az Úrnak szolgálai kergettetnek. Láttam azt is, hogy sok Urak, nemesek, özvegyek, árvák, foglyok vannak, sok együgyű paraszt tanítók, kiknek sem nyelveknek értelmét, sem a magyarázását nem adta. Hogy ezeknek szolgálhassak az Úrnak tisztességére, azért műveltem. Mert sokfelől nagy sokszor kértek mindezek, akikről szólok, hogy öneik magyar Postillát csinálják, mert prédikátorokat nem kaphatnak.¹⁶⁰

¹⁵⁹ MELIUS 1563b, Aiiyv–Aiiijr.

¹⁶⁰ MELIUS 1563a, Aiijr–v.

Bornemisza Péter a szóban elhangzott és az írásban rögzített, nyomtatásban kiadott prédikációt – amint azt fentebb a postillák első kötetének ajánlásából idéztem – egy sorban említi (*praedicare fideliter seu dictis, seu scriptis*), de hatékonyabb az utóbbi, mivel az alkalmas a keresztény tanítás legszélesebb körű elterjesztésére. Ugyanebben az ajánlásban később is visszatér a szóbeli és az írásbeli tanítás kettősségére (& *scriptis & dictis*), amikor a tanítók kötelességeit említi az igaz isteni tudomány magyarázását és terjesztését illetően.¹⁶¹

A postillák második kötetében, a Somy Borbálának címzett ajánlásban a világban eluralkodott erkölcsi romlás ecsetelése után Bornemisza rátér a hazai viszonyokra. Itt ebben az összefüggésben az általános züllés elleni harc eszközeként jelenik meg a szóbeli és az írásbeli tanítás kettőssége.

Látván az nagy iszonyú, undok, fertelmes ördögi kárhóztató erkölcsöket a mi nemzetünk közt is. És értvén ez nagy Isteni készerítéseket, izgatván reá az Úr Istennek ehlése: készerítetttem én is nem csak szómmal, hanem írással is annak az úrnak, aki e tisztre vont és taszított, és az ő népének szolgálnom.¹⁶²

A szóbeliség–írásbéliség kérdéséhez tartoznak az *Ördögi kísértetek* Perneszi Andrásnak címzett ajánlásából gyakran idézett sorok. Bornemisza az embert fenyegető ellenségekről írja:

Kikről ha bővebben akarsz értelmet venni, mire és kiknek valók legyenek, olvashatsz az elől járó beszédben, mely ez után mingyárt következik. Hol noha prédikációnak neveztetik, de te ércsed az előbbi szándékomhoz képest. Immár pedig nem mint prédikációt, hanem mint magadban olvashatót, úgy tarcsad.¹⁶³

A „predikáció” és a „magában olvasható” szembeállításából következik, hogy a predikáció még akkor is elsősorban szóbeli műfaj, ha a többek által

¹⁶¹ „[...] doctores omnes doctrinam celestem profitentes, quorum studio et diligentia celebrari regnum Christi, & ornari regni eius opera debent, compectantur, propensissimo studio prosequantur, imo certent cum pio rege, & scriptis & dictis in illustranda ac propaganda vera doctrina Dei.” BORNEMISZA 1573,]:[v.

¹⁶² BORNEMISZA 1575a, (3)jív.

¹⁶³ BORNEMISZA 1579b. A pontos hely a nyomtatvány töredékessége miatt nem állapítható meg.

említett kényszerűségből – nincs elég prédikátor, nem jutnak el a hívekhez – célszerű nyomtatott formában közzétenni. A kapcsolódó megjegyzésekből kitűnik: akkor hatásos igazán, ha felolvassák vagy felolvastatják. A szerzők főként erre szánják. A prédikáció jelentőségéről Horváth Csaba Péter Telegditől idéz fontos kifejezéseket, de az igemagyarázat súlyának megnövekedése nem katolikus sajátosság.

Telegdi gyakran nem misére járásról, hanem „prédikáció hallgatásról” vagy „prédikáció hallásról” beszél. A szentmiseáldozatban való aktív részvétel mellett mindig fontos – és ez a reformáció előretörésével egyértelműen szükségszerű, mivel az a szentbeszédet az istentisztelet központi elemévé tette – nemcsak a megtestesült Igének, hanem Istennek az Ige által való megjelenése is a gyülekezetben. Ez pedig nem más, mint a prédikációs alkalom, amikor az Igével a hallgatóság nem mint pusztán betűvel vagy történiával (történettel) találkozik, hanem a közvetítő pap révén, akinek joga és kötelessége az Ige állandó aktualizálása és értelmezése, az igaz értelmet elnyeri.¹⁶⁴

Ezzel a képzeletbeli kör bezárul. Adott egy műfaj, a prédikáció, aminek elsődleges közege a szóbeliség. Mivel az élőszóban való előadás akadályokba ütközik, nyomtatott formában lehet terjeszteni, de azzal a céllal, hogy a könyvből felolvassák, vagy a minta alapján hasonlókat készítsenek és elmondják, akik erre képesek, hogy a mondandó újra eredeti közegében érvényesülhessen.

A korszak prédikációsköteteit sokáig valóban mintaként használták. Erre jó példákat hoz Hubert Ildikó. Kulcsár György postilláinak fennmaradt példányaiban a későbbi tulajdonosok kéziratos bejegyzéseit vizsgálta.

Azt tapasztaltuk, hogy a jó tollú prédikátor szerzőt nemcsak a 20. századi irodalomtörténészek és teológusok értékelték, hanem három-négyszáz éven keresztül a köteteket prédikáláshoz használók is, amint azt a kéziratos bejegyzések tanúsítják.¹⁶⁵

¹⁶⁴ HORVÁTH CS. P. 2013a, 24.

¹⁶⁵ HUBERT 2011, 84. *A prédikációs gyakorlat nyomai Kulcsár György posztillás köteteinek bejegyzéseiben* című fejezet (84–102).

Visszatérve Bornemiszához: figyelemreméltó különbség, hogy a jellemzően leginkább élőszóban ható prédikációhoz képest merőben más médium a „magában olvasható” szöveg. Az „immár penig nem mint... – hanem...” fordulat mintha valamiféle fokozást sejtetne. Talán azt sugallja, hogy a szerző a közösségi élménynek szánt „tanítás” befogadásához képest az ismeretek egyéni feldolgozását magasabb szintű szellemi tevékenységnek tartja? Erre enged következtetni egy másik helyen. A halála évében megjelent prédikációskötetében ritka kivételként említi azokat a prédikátortársait, akik az igehirdetésre készüléskor kívül lelki olvasmányként is hasznosítani igyekeznek a nyomtatásban hozzáférhető postillákat. A hosszabbra nyúlt magyarázatokat így indokolja:

[...] némelly lelki éhezők tanulására egy nihány Evangéliumnak magyarázatit meg öregbítünk ezben is, mint az Ötöd Részű Postillában, hol azon igéket, mint ott, hol sok változással, hol kevésse. Azért, hogy azok el ne maradnának, még apró betűkkel is melléjek nyomtattam. Hogy a Prédikációra való tanulás kívül is más napon is lenne mit olvasgatniok némely igen szomjúhozó tanulónak, kik az rövid olvasással nem telhetnek be. Ez félék noha ritkák, mind az által én csak azoknak is használni igyekeztem.¹⁶⁶

Bornemisza nem titkolja azt a szándékát sem, ami miatt a kutatás hagyományosan a „modern széppróza” előfutárát látja benne. Az *Ördögi kísértetek* fentebb hivatkozott előjáró beszédében röviden előrebocsátja az elkövetkezendők „summáját”, utal az elbeszélendő különböző „hasznos és csuda” vagy éppen „igen rőttenetes históriákra” és „csuda lött dolgokra”. A felsorolást így zárja:

Ezek legyenek szónk az derék Summáról. Immár renddel szólunk minde-nikről. Kiket sokszor csak mulatságért olvass meg. És meg érzed sok hasznát az ő idejében. Kinek igaz értelmére adgya az Úr az ő szent lelkét.¹⁶⁷

Feltűnő, hogy a „tanítás és gyönyörködtetés” kettősségéből Bornemisza elsőként az utóbbit említi. A „magában olvasható” szövegek esetében a „mulatság” megelőzi a lelki épülést, ami az eredeti értelemben vett, élőszóban elhangzó prédikációk esetében elképzelhetetlen lenne.

¹⁶⁶ BORNEMISZA 1584,)(iii)jv.

¹⁶⁷ BORNEMISZA 1579b, 666.

A szóbeliség és az írásbeliség összevetésekor előkerül a „verba volant, scripta manent” érve: a nyomtatott könyvekből a szerző halála után is épülhetnek a hívek. Fentebb idézett előszavában Kulcsár György megállapítja, hogy könyvével „ez világból ki múlása után is” szolgálhat a híveknek.¹⁶⁸ Néhány évvel később ugyanerre hivatkozik Telegdi Miklós is:

Gyakorta kértenek ez idő alatt barátim, intettenek jó uraim, hogy a mit nyelvemmel prédikállok, azt a szegény egyigyűekért meg is írnám, és nem csak addig, míg élek, hanem holtom után is szolgálnék a keresztyén anyaszentegyháznak.¹⁶⁹

4. 2. 1. 4. „Tisztán és igazán kérdezkedvén”: a bizonyítás és a cáfolás retorikája

Az „igaz tudomány” hirdetése mellett az „eretnekségek”, azaz az igehirdető meggyőződésével ellenkező nézetek visszautasítása is lényeges tartalmi eleme a prédikációnak. A bizonyítás és a cáfolat a szerkezet kialakítását is befolyásolja, mivel az érveket és az ellenérveket be kell építeni a gondolatmenetbe. Mindez szorosan összefügg a prédikáció stílusával, hiszen a nehezen követhető hivatkozások halmozása, a bonyolult okfejtések az egyszerűbb hallgatóság számára megnehezítik a megértést. Az „eretnekségek” tartalmáról, a bizonyítás és a hitvitázó szándék eszközeiről és azok alkalmazásáról a vizsgált korszakban a különböző szerzők eltérő nézeteket fogalmaztak meg.

Melius Juhász Péter egyik prédikációskötetének ajánlásában egyenesen az Atyaistenhez fordul. Az egyetemes vallástörténet híres „eretnekei” mellett magyar követőjüket is említi:

Te felségednek könyörgök, hogy akiket az Sátán a fejedelmek közzül, mint egy vas lánczal, a Sabellius, Samosatenus, Arius, Fotinus: Servetus és David Ferencz eretnekségével meg kötözött, te felséged szabadítsa ki, és mentse meg e fertelmes eretnekségekből. [...] Mast is az Isten azon szent

¹⁶⁸ KULCSÁR 1574/2011, [:]3r.

¹⁶⁹ TELEGDI 1577,)(6v.

lelkével cselekgögyék, hozza hátra a Servetus és David Ferentz eretnkségéből, az ördögnek az ő töréből a keresztyén fejedelmeket.¹⁷⁰

Melius munkatársa, később utóda a debreceni püspöki székben, Károlyi Péter Báthori Miklósnak szóló ajánlásában a Krisztus istenségét tagadó nézeteket az Alkoránból származtatja, szintén Dávid Ferencre hivatkozva.

Az több romlás között, mellyel az Isten a mi szegény meg nyomorodott Országunkat az bűnéért meg ostromozta, ez utolsó üdökbe az mi háládatlanságonként az pokolbeli ördögnek erre is hatalmat adott, hogy az ő edényi által hamis és dögletes tudománt támasztana, mellyel az embereket az igaz Istentől el szakasztaná. Annakokáért az Sátán fel indított kevély és fel fuvalkodott embereket, hogy az igaz Istennek esméretit el temessék, és az Biblia helyében az Törökök Alkoránomját hozzák be. Mert akár mint festékezzék és fedezzék tudományoknak undokságát, de bizonyára az CHRISTUS IESUSNAK mind istenségét, mind Fiúságát meg tagatták, és az Alkoránomban való Christust akarják az hívekre kötni. [...] Ez sok vissza vonás között nagy sok keresztyéneknek ő szívek meg keseredett [...] Ezeknek meg erősítésekre írtam ez kis könyvecskét, mellyben meg mutattam, hogy az Olasz Blandratának és az David Ferencznek tudománya az Isten felől nyilván való hamisság és eretnkség.¹⁷¹

Prédikációskötetének korábban idézett ajánlásában Kulcsár György Bánffi Miklóshoz szólva ugyancsak a tévelgések megcáfolását határozza meg céljai között.

[...] meg gondolám azt is, meg igen meg köseredett nagy sok keresztyéneknek ő szívek az sok tévelgésekből származott vissza vonás között [...] Ezeknek meg erősítésekre írtam azért ez könyvet, hogy ebből az Prophetáknak és Apostaloknak írások szerint való igaz tudománt meg érthetnék és meg tanolhatnák.¹⁷²

A protestáns felekezetek egymás közti vitája mellől a „pápista” tanítások elítélése sem hiányzik. A válasz katolikus oldalról sem maradt el. Telegdi

¹⁷⁰ MELIUS 1568, xiiij–xiiijr.

¹⁷¹ KÁROLYI 1570, aijv–aiijr.

¹⁷² KULCSÁR 1574/2011, [3]3v.

Miklós prédikációinak első kötetében, fentebb idézett latin nyelvű ajánlásában fő feladatként határozza meg a küzdelmet a téveszmék hirdetői ellen, akik még a katolikus egyházba is beférkőzhetnek. Figyelmezteti a püspököket: nemcsak hatalmukban áll, hanem kötelességük is éberen őrködni a lelkerek felett. Figyelniük kell rá, hogy kik azok, akik tanítanak, és miféle tanokkal hozakodnak elő. Nehogy a hamis próféták buzgóságot színlelve, Krisztus apostolaiként fellépve maguk után csalják hallgatóikat, és báránybőrbe bújó farkasok módjára megdézsmálják és szétszórják a nyáját.¹⁷³

Amit prédikációinak célját illetően meghatározott, pontosan megfelelt érseki helynökként, a főegyházmegye kormányzójaként kifejtett gyakorlati tevékenységének.

A papság fegyelmének, erkölcsének megszilárdítását célozták elsődlegesen egyházmegyei látogatásai, közvetve azonban a protestantizmus elleni harc részét képezték ezek is. Túróc és Liptó vármegyében tapasztalta, hogy a papok közül sokan elpártoltak a katolicizmustól, sokan pedig felszentelés, azaz katolikus püspöktől való felszentelés nélkül prédikáltak és szolgáltatták ki a szentségeket. Előbbieket megtérésre, utóbbiakat pedig működésük beszüntetésére vagy az egyházmegye elhagyására szólította fel. [...] Végül Telegdi a jogosulatlanul működő papokat az egyházmegyei ügyésszel a szentszék elé idéztette. Ők azonban háromszori idézésre sem jelentek meg. Ekkor karhatalmat vett igénybe velük szemben, s többeket elfogatott és megeskette őket, hogy míg nem lesznek felszentelve, nem fognak egyházi teendőket ellátni.¹⁷⁴

Visszatérve az elmélethez és annak alkalmazásához a világi és az egyházi beszédekben: a bizonyítás és cáfolás gyakori eszköze mind a profán, mind szakrális retorikában a hivatkozás a szaktekintélyekre. A bizonyítás (argumentatio, probatio) művészetén kívüli lehetőségei között szerepelnek Arisztotelésztől és Cicerótól Erasmusig és Melanchthonig a tanúként idézett források (testes, testimonium). Az auktoritások megkérdésére a magyar régiségben többen is a „kérdézkedés” kifejezést alkalmazzák.

¹⁷³ „Non ignoramus vestrae potestatis et officii esse pervigilare, tanquam qui sitis rationem pro animabus [!] nostris redditori, ac circumspicere, et qui sint qui doceant, et quam quisque doctrinam afferant. Ne forte Pseudoapostoli, operarii subdoli, transfigurantes se in Apostolos Christi abducant discipulos post se, et lupi ovina pelle tecti rapiant et dispergant oves.” TELEGDI 1577,)(4v.

¹⁷⁴ PETE 2002, 7.

A szó legtöbbször köznapi értelemben, általában ’kérdőzködés, kérdések feltevése’ értelemben fordul elő. Így Bornemisza Péternél is, például a postillák negyedik kötetének az ifjú Enyingi Török Istvánnak címzett ajánlásában:

Kérdezkettem vala penig az előtt is mesteredtül, mind tanuságtokról, mind erkölcsetekről, mint tartanátok magatokat, a kegyelmed szerelmes Bátyáival egyetembe Török Jánossal: Ki énnekem olly képpen szóla felőletek, hogy örvendeznék benne.¹⁷⁵

Ugyanakkor a „kérdézkedést” bizvást tekinthetjük terminus technicusnak is, a magyar retorikai szaknyelv részének. A fogalom, amint azt számos esetben igazolja a szövegkörnyezet, használatos volt a ’szaktekintélyekhez való fordulás’, ’azok megkérdézése’ értelemben is, mint a bizonyítás eszköze.

Kulcsár György prédikációskötetének idézett ajánlásában a rossz értelemben vett eredetieskedés, önhittség elhárítása összefonódik forrásainak meghatározásával.

Nem kerestem kedig én ebben semmi tisztességet magamnak, senkit sem káromlottam, hívságos és haszontalan kérdezkedésekben sem múlattam időmet, sem kedig valakinek botránkozásra okot nem adtam: Hanem mint az igazságnak Igéje hogy egyigyű, akképpen egyigyűképpen az én nékem adott talentum szerint az igazságot meg mondtam [...] hiszem azért, hogy az hívek ez munkát én tőlem jó néven veszik, főképpen holott az Régi és Mostani szent írás magyarázó Jámbor és Istenfélő Doktoroknak írásokból szedegettem.¹⁷⁶

Prédikációinak első kötetében Telegdi Miklós a magyar nyelvű előszóban „a keresztyén olvasót” szólítja meg. Saját módszerét ismertetve széles skáláját vázolja a hivatkozható forrásoknak, az apostoloktól, egyházatyáktól és zsinati határozatoktól kezdve a különböző időkben élt „szent Doktorokig” és különféle „tudós emberekig”.

¹⁷⁵ BORNEMISZA 1578, ()iijv.

¹⁷⁶ KULCSÁR 1574/2011, [:]4r.

A szent írásnak magyarázattyába pedig mesterül vettem magamnak leg először a régi conciliomokat. Annak utána a szent Doctorokat és atyákat, kik közül némelyek csak hamar az apostolok után voltak, és amit az apostoloktól hallottanak és vötenek, amit akkor az keresztyénség közönséggel vallott, azt hatták írva minekünk az ű könyvökbe. Végezetre az utolsó időkbeli oly tudós embereket, kik az anyaszentegyháznak eleitől fogva mind eddiglen megerősítették és egy aránt meg maradt tudományát egyenlő értelemmel vallyák, és nem tétováznak, hanem álhatatosok az egy igasságának tanításában.¹⁷⁷

A következőket, igaz katolikusok ellenpéldájaként utal a szembenálló felekezetek képviselőire, „kik ű magok sem tudgyák, mit hisznek, mert álhatatlanok és ün kösztők egyenetlenek”.¹⁷⁸ Az idézgetések, „kérdézkedések” elítélendő módjára Telegdi ellenfeleitől hoz példát.

Meg mivelhettem volna én is azt, a mit látok, hogy azok között mivelnek némelyek, kik a tudatlan kösségnél bölcseknek akarnak láttatni. Előveszik ki a Georgius Maior postilláját, ki valami egyebet: toldoznak foldoznak rajta, hon el vesznek keveset benne (nem azt, a mi gonoszb, hanem a mi tűrhetőbb volna), hol hozzá tesznek (ollyat, a mi nyakasb tévelygés annál, ami az előtt ott volt), azt költik osztán, hogy mindenestül fogva övék, az ű nevek alatt adgyák ki, és úgy fitogattyák bölcsességeket.¹⁷⁹

A „kérdézkedésre” érdemes tekintélyek között Telegdi később is megemlíti a zsinati határozatokat és a „szent Doctorokat”.

[...] avval merek dicsekednem, hogy meg nem hamisítottam az Istennek ígétjét, hanem az régi szent Conciliomoknak és Doctoroknak magyarázását követtem mindenben. Mellyet azért miveltem, mert miképpen a folyó vízből az meréthet leg tisztábbat, a ki forráshoz melyből közelben merét, azonképpen a szentírásból is az vehet tisztább és igazabb értelmet, a ki azoktól kérdezkedik, a kik közel voltak az Apostolokhoz és azoknak tanétványokhoz.¹⁸⁰

¹⁷⁷ TELEGDI 1577,)(6r–v.

¹⁷⁸ *Uo.*,)(6v.

¹⁷⁹ *Uo.*,)(7r.

¹⁸⁰ TELEGDI 1578a,)(8v.

Kiss Farkas Gábor az általa vizsgált katolikus szerzők esetében is ír a források felhasználásáról.

Ezt a prédikációírássra jellemző kompilatív moduszban teszik: gyakran más prédikációszövegekből (Johann Wild Mindszentinél), idézetgyűjteményekből (ezek használata jól látható Illicinónál) vagy éppen a prédikációtól idegen, filozófiai művekből (Francesco Zorzi Harmonia mundiája Nádasdi Bálintnál) indulnak ki, és ezeket teszik át más beszédhelyzetbe.¹⁸¹

Egy másik tanulmányában további szerzők esetében mutatja be a középkori és a humanista kompilációs eljárások összefüggéseit. Első példája „az 1530-as évek végéről származik, egy ismeretlen szerző által írt, Oltáriszentségről szóló beszéd, amely Pozsonyban hangzott el címe szerint: *Oratio de Eucharistia in Posonio habita*”. A második „a ferences Nádasdi Bálint kézíratos miszcellánéjából (OSZK, Oct. Lat. 1220) [...] amely a hit által üdvözülést tárgyalja (45v–54r: *Quod sola fides, quae est pura credulitas minime sufficit ad salutem*)”¹⁸²

A „régí és új Doktorok” írásaira való hivatkozást, akárcsak Kulcsár vagy Telegdi és az említett katolikusok, Bornemisza Péter is megengedhetőnek tartja – legalábbis a prédikációk második kötetének ajánlásában.

Minden igyekezetem azon volt, hogy valamit ő szent felsége prédikáltatott Moysessel, a prófétákkal, az Apostolokkal, az ő szent Fia által, ahhoz semmit ne tegyek, hanem tisztán és igazán kérdezkedvén Istenfélő régi és új Doktoroknak írásiból, egyik írást a másikkal erősítvén, az együgyűket hol szelíd, hol kemény szóval, az egy meg nyílt ajtóra, az Jesus Christusra, az ő igaz ismeretire, ő benne való meg újulásra és újonnan születésre, új életre és az örök életre vinném.¹⁸³

Bornemisza állásfoglalását összevetve Kulcsár György többször idézett – történetesen éppen ugyanabban az évben kinyomtatott – véleményével, kirajzolódik a szaktekintélyek „megkérdésének” megítélése mind pozitív, mind negatív megközelítésben. Kulcsár elkerüli a „hívságos és haszontalan kérdezkedéseket”, Bornemisza „tisztán és igazán kérdezkedvén” fordul

¹⁸¹ KISS F. G. 2017, 355.

¹⁸² KISS F. G. 2019.

¹⁸³ BORNEMISZA 1575a, (3)iiijr.

az arra érdemes „Doktorokhoz”. Alighanem mindketten egyetértenek abban, hogy a szaktekintélyekre való hivatkozásokat a felesleges tudálékoskodás, a gondolatok öncélú csűrés-csavarása helyett a világos, meggyőző érvelés szolgálatába kell állítani. Bornemisznál is található olyan példa, ahol az adott szövegkörnyezetben a kifejezés a Kulcsár-féle „hívságos és haszontalan” jelentésárnyalattal szerepel. Egy helyen azokat méltatja, akik minden bizodalmutat az Úrba helyezik. Az általánosságban elmondottakat Keresztelő Jánosra szabva így ír:

Ilyen vala János is, ki a kérdezkedő és patvarkodó papok ellen magát meg bátorítván, minden tisztességét csak annak a Christusnak tulajdonítja, a kit a Papok utálnak vala.¹⁸⁴

Az *Ördögi kísértetek* ajánlásban Bornemisza korábbi véleményéhez képest más álláspontot képvisel: a prédikációkban egyedül az isteni kinyilatkoztatás érvényesülhet. Nemcsak egyéni leleményét hárítja el, hanem minden más tekintélyt is:

Ebben a könyvben is semmi nincs egyéb, csak az ő [Isten] igéje, és annak ugyan azon igékből való igaz magyarázattya, egyik bizonytságot másikkal erősítvén.¹⁸⁵

Mintha erre válaszolna Telegdi Miklós harmadik prédikációskötetének „A keresztyén olvasóknak” címzett előszavában A késedelmes megjelenés miatt mentegetőzve betegsége mellett arra is hivatkozik, hogy az ő írásmódzere időigényes.

Könyű azoknak minduntalan könyveket írni és nyomtatni, a kik senkitől nem kérdenek, hanem tulajdon fejek után járnak, és az ű teccéseket és találmányokat követik. Mert akár ki es könnyen meg tudja beszélleni szívének gondolattját, és ki tudja csácsogni azt, a mi elméjében forog. De nekünk, kik nem hiszünk és semmit nem tulajdonétunk magunknak, hanem más-tól kérdünk: nem magunktól szöllunk avagy írunk, hanem az régi szent Conciliomoknak és írás magyarázó doctoroknak értelmét követtyük, nem könyű. Mert sok idő kell hozzá, hogy meg keressük és meg találjuk

¹⁸⁴ BORNEMISZA 1573, Bbiijr.

¹⁸⁵ BORNEMISZA 1579b,]:[iiijr–v.

az Apostoloktól fogva eddig minden időbeli tudós jámbor tanétóknak mi lett légyen arrul, amiről mi is írni akarunk, közönséges értelmek.¹⁸⁶

Az idézett szakasz sajátos értelmezése olvasható abban a tanulmányban, amelyik Bornemisza „haladó” gondolkodását a „klerikális reakcióval” szembeállítva többek között a fenti idézettel támasztja alá.

Telegdi Miklós az egyházi ember meg nem értésével, épp ez egyéni élet-tapasztalatból való merítés ellen kel ki [...] Noshát épp abban rejlik Bornemisza haladó volta Telegdivel szemben, mi humanista nevelésének a gyümölcse, hogy tulajdon feje után jár, a maga találmányait s szívének gondolatját követi!¹⁸⁷

A korszak alapvető kérdése, hogy az „igaz tanítás” hirdetése során egyedül a Szentírásból kell-e bizonyítani az állításokat, vagy lehet-e támaszkodni más tekintélyekre is. Ahogy Oláh Szabolcs összefoglalja:

Az egyházatyák mint törvénytevők, bírák, a tradíció tanúi metaforákban a *Szentírás* és az *anyaszentegyház* „íkerkérdéséről” van szó: a XVI. századi kontroverz-teológia hermeneutikai dilemmája az önmagát értelmező Szentírás (*Scriptura sui ipsius interpret*) lutheri elvével, a kánonképződéssel, a „szenthagyománnyal”, az egyházi tekintéllyel, a szubjektív magyarázattal kapcsolatban bomlott ki.¹⁸⁸

A mértékadó források felhasználásának igazolására Tasi Réka egy fentebb általam is idézett helyre ebben az összefüggésben hivatkozik.

A kora újkori prédikációskötetek paratextusaiban gyakran felbukkan a humanista könyvkultúrában is csúcsra járatott „multitudo librorum” toposz, itt elsősorban abban az értelemben, hogy a prédikációgyűjtemény számos más könyv tanulmányozása – kivonatolása – nyomán született. (Telegdi saját munkamódszerét pontosan ezért szembesíti Bornemiszáéval, aki csak fogta Georg Maior posztilláját, és kicsit megtoldozta-foltozta.)¹⁸⁹

¹⁸⁶ TELEGDI 1578b,)(2v. RMNY 474.

¹⁸⁷ KOLTAY–KASTNER 1953, 107.

¹⁸⁸ OLÁH SZ. 2004, 362. A probléma részletes kifejtése: 362–366.

¹⁸⁹ TASI 2018, 753–754.

Visszatérve a magyar nyelvű terminológiához: a „kérdezkedés” mint retorikai fogalom a 16. században nemcsak a szaktekintélyek megkérdezését jelenthette, hanem a katekizmusok tanításának kérdés-felelet formában való előadását is. Például Batizi András kátéjának második, krakkói kiadásában olvashatjuk: „Keresztyéni tudománnak fundamentomárul való rövid kérdezkedések. Az kérdezkedőnek neve: Tanytvány. Az megfelelőnek. Mester.”¹⁹⁰

A fogalom tartalmának pontosabb kifejtésére a 17. században került sor. A *Heidelbergi Káté* Szenci Molnár Albert által átdolgozott magyar fordításának (1612, 1627, 1645) 1650. évi kiadásában a címlapon olvasható, hogy a munka a kérdésekben és feleletekben előadottakat az „azokban be foglaltatott dolgokról való rövid kérdezkedéseknek módjával” teszi világossá.

A keresztyéni vallásra rövid kérdésekben és feleletekben tanító catechesis [...] a feleleteknek rövid értelméssel, azokban be foglaltatott dolgokról való rövid kérdezkedéseknek módjaival es szentírásbéli bizonságoknak egészen leírásával az Úrnak a magyar nemzetben le telepedett ecclesiájában levő kisedinek lelki épöletekre újonnan ki botsáttatot...¹⁹¹

Az olvasóhoz szóló előszóból az is kiderül, hogy kiket érdemes „megkérdezni” az elmondottakat megerősítendő, ugyanakkor utalás történik a kérdés-felelet formában való előadásra is.

Nem szükség itt, hogy magadat a feleletnek vagy kérdéseknek újobban való formálásával fáraszsd, hanem ez igaz tudományú Országban virágzó híres Leydai Academiának akkori tudós Tanítóinak értelmes rendelések szerént a feleleteket el osztó kérdezkedéseknek formáiban meg nyughatsz, kik a feleletek alá helyeztettek, mivel hogy egyenesen azok a feleletekben levő hasznos dolgokra céloznak. Meg gondolván továbbá a Bibliának is szűk voltát a mi édes hazánkban, abból vött tanúbizonságokat is, melylyekből e lelki lépes mézet, a régi tudós Heydelbergai Doctorok méh módon szedegettek volt, egészen a feleletek után írtuk, folyó betűkkel azokat meg különböztetvén, mellyek a feleletben levő dolgokhoz közelebb járulnak.¹⁹²

¹⁹⁰ BATIZI 1550, A5r.

¹⁹¹ SZENCI 1650.

¹⁹² *Uo.*, 8.

A *Heidelbergi Káté* 1658. évi kiadása kissé más megfogalmazásban ugyancsak a címlapon bocsátja előre, hogy a tanításokat az „azokban foglaltatott dolgokat fel fejtegető kérdezkedésekkel” magyarázza.

Catechismus, az az [a] keresztyéni hitnek ágazatira való rövid tanítás kérdések és feleletek által, melly mostan a kérdéseknek s-feleleteknek summás értelmekkel és azokban foglaltatott dolgokat fel-fejtegető kérdezkedésekkel s némely szükséges magyarázatokkal, az szent írásbéli bizonyságoknak egészen való le-írásával, végre a catechizálásra való út-mutatással újobban, meg-jobbitva s öregbitve ki-botsáttatott. Ez negyedik ilyen formán való nyomtatás mivel öregbült, lásd az Olvasóhoz való elől-járó beszédnek a' vége felé.¹⁹³

Fontos megjegyezni, hogy az idézett szövegek nem Szencitől származnak. A határozottan puritánus jellegű átdolgozás egyik szerzője valószínűleg Apácai Csere János.¹⁹⁴ Ugyanezek a fordulatok a még későbbi kiadásai-ban is megjelennek.¹⁹⁵

Akár az eddigiek összefoglalásának is tekinthetjük Beythe István prédikációskötetének latin nyelvű ajánlását. Az isteni íge kegyes szolgálóinak címezve sorra veszi mindazokat a szempontokat, amelyeket az előző évtizedekben prédikátortársai megneveztek. Beszámol róla, hogy a mi nyelvünkön (idiomate nostro) összegyűjtötte az év összes vasárnapjára rendelt episztolák rövid magyarázatát, amelyeket a jámbor hívek gyülekezetében szokás elmondani. Említi a beszédek jelentős részében előforduló, mértékkal adagolt „kérdeszkezeseket” (interrogatiunculae) is. Mindezek célja természetesen az, hogy az egyszerű magyar nép (rudis Hungarica gens) az isteni íge titkait könnyebben felfoghassa és lelkének üdvösségére magáévá tegye. Azért van szükség a magyar nyelvű prédikációkra, mert legtöbb helyen nincsenek hűséges szolgálói az egyháznak. Ennek oka vagy a törökök kegyetlenkedéseiben keresendő, vagy pedig a hatalmasok nemtörődömségében, akik nem fordítanak túl sok gondot az isteni ígére és a köznép üdvözülésére. Ráadásul sokan le is nézik ezt a feladatot, és az epikureusok még gúnyolódnak is rajta. Terjednek az ariánus eretnekek könyvei, de még

¹⁹³ SZENCI 1658.

¹⁹⁴ NAGY 1965, 51–59.

¹⁹⁵ Kassa: Tüsch Dávid, 1668, RMNY 3427; Lőcse: Brewer Sámuel, 1669, RMNY 3551; Debrecen: Vincze György, 1701, RMK I. 1622a.

az ateistáké is. Ezekkel csakis kegyes buzdításokkal lehet szembeszállni, és a jámbor híveket a személyükre szabott tanítással kell megerősíteni. Félő, hogy Isten becsülete az ige helyes értelmezésével együtt elvész. Ez tehát a legfőbb ok, ami a szerzőt – az elmaradhatatlan szerénykedő fordulattal élve – kezdetleges, csiszolatlan munkájának közrebocsátására indította.¹⁹⁶

4. 2. 1. 5. „A közönséges magyarok nyelvén”: a prédikációk szerkezeti és stiláris követelményei

Az eddig említett szempontoknál még szorosabban kapcsolódnak a retorikai kérdésekhez a szöveg megformálásra vonatkozó észrevételek. Ezek részben a dispositiót érintik, amennyiben a szöveg felépítését, a prédikációt alkotó részeket taglalják; részben pedig az elocutiót, azaz a megfogalmazás módját, követendő vagy elutasítandó stiláris megoldásokat.

A prédikációk szerkezeti egységeinek számontartására és magyar nyelvű megnevezésére már a középkorból vannak példák.¹⁹⁷ Egyes vélemények szerint a korai reformáció egyházi irodalmának általános jellemzője az átgon-dolt szerkezet hiánya. Révész Imre Melius Juhász Péterrel kapcsolatban írja:

Nemcsak a prédikációiban nem találkozunk kielégítő rendszeres felépítettség-gel – ami elvégre még nem volna csoda, mert hiszen a kor reformátori prédikálása, amint tudjuk, túlnyomólag folyamatos szövegmagyarázat (a Kálviné is ilyen) –, de nem találkozunk ezzel olyan egyéb theologiai műveiben sem, amelyekben ez a dolog természeténél fogva inkább el volna várható.¹⁹⁸

¹⁹⁶ „Conscripsi idiomate nostro breves enarrationes in Epistolas per anni Circulum, quas vocant Dominicales, consuetas in Coetu piorum proponi, magna ex parte interrogatiunculis: ut rudis Hungarica gens facilius Divini mysteria verbi percipere possit, et ad salutem animi sapiat. Desunt namque pluribus in locis fideles ministri, vel propter saevitiam Turcicam, vel autem ob negligentiam potentiorum, quibus verbum divinum et salus publica non magnae cura est. Imo a multis et contemptui habetur, et ab epicureis deridetur. [...] Sparguntur et haereticorum Arrianorum libelli, Atheistarum quoque: quibus nisi piis exhortationibus obeatur, et pii singulari doctrina praemuniantur: metuendum, ne bona fama Dei, cum vero intellectu verbi intercidat, haec ergo praecipue causa me commovit, ut rudis etiam, hunc impolitum laborem emitterem.” BEYTHE 1584,)(3r–v.

¹⁹⁷ Ezek részletes ismertetése: BARTÓK Zs. Á. 2021, *A prédikációk felosztásai: divíziók és disztinkciók (73–79)* című fejezetben.

¹⁹⁸ Idézi IMRE 2021, 118.

Mindazonáltal a vizsgált korszak nyomtatásban megjelent prédikációiban felismerhető a műfaj hagyományainak követése. A szerzők alkalmazták az évszázadok során kialakult szerkezeti sémákat, de annak mintha nem mindig tulajdonítottak volna jelentőséget, hogy a retorikus felépítés elemeit, a „formát” különösebben hangsúlyozzák. Prédikációskötetében Dávid Ferenc többek között azért látta szükségesnek kiadni prédikációit,

hogy az eg’ügyű tanitocnac es lelki pastorocnac neminemű forma adatatt-nec eleiben, micor az Atya istenről ennec az ő egyetlen fiarol es az szent lelecről tanittani akarnac, minemű formát kövessenec.¹⁹⁹

Prédikációskötetének előszavában Kulcsár György – amint azt fentebb más összefüggésben idéztem – a formai kérdésekről mindössze annyit említ, hogy „az vasárnapokra és egyéb fő Ünnepekre rendelt Evangéliomok magyarázattyának rendit Prédikáció szerint rövid beszéddel” írta meg. A beszédek szerkezete a szövegből állapítható meg. Kulcsár Györgyről szóló idézett kismonográfiájában Hubert Ildikó a prédikációk következő részeit határozza meg.

A cím alatt a vasárnapi evangéliumi szakaszt adta közre. Az evangéliumi szöveggel párhuzamosan a margón részekre bontotta az adott perikópát, és részenként egy-egy mondatban egyszerűsítve megismételte annak lényegét. [...] Ezután a megadott evangéliumi rész egészét értelmezte *Az evangéliumnak értelme* címmel általában röviden, féloldalmnyi terjedelemben, s itt adta meg prédikációjának pontokba szedett felosztását is [...] Majd a pontokba szedett tanulságok részletes kifejtése következik.²⁰⁰

Hubert Ildikó a „Kulcsár György rendszerező témakifejtését tagoló formulák” közül a bizonyítás, az összegzés és a lezárás példáiból idéz néhányat.²⁰¹

A későbbiekben a prédikációk szerzői egyre fontosabbnak ítélték a tudatos felépítést, számontartották az egyes szerkezeti egységeket. Ez kiderül abból, hogy saját köteteikben gondosan jelölték a különböző részeket, belső

¹⁹⁹ DÁVID Ferenc, *Első része az Szent Írásnac külön külön részeyből vöt predicaciocnac* (Alba Juliae: typ. Hoffhalter, 1569). Idézi MÁTHÉ 2019, 17.

²⁰⁰ HUBERT 2011, 62–63.

²⁰¹ *Uo.*, 64.

alcímként vagy a margón. Kulcsár György köteteinek bejegyzéseit vizsgálva Hubert Ildikó kritikátörténeti érdekű észrevételeket is tett.

Az 1574. évi kiadás egyik példányába a karácsonyi prédikáció elé valaki beírt egy rövidke „Praedicaló szekben valo elül járó beszidet”. „Gyakoriak a prédikáció tagolására figyelmeztető retorikai fogalmak is ebben a példányban.” Közülük a kismonográfia szerzője az *exordium* és a *conclusio*, egy másik kötetből ezek mellett a *tanúság* és az *applicatio* bejegyzését is említi.²⁰²

A szerkezet kérdése a vizsgált korszak prédikációs irodalmában többször is szóba kerül. Első prédikációskötetének előszavában Telegdi Miklós világosan megfogalmazza, hogy „az egyigyű keresztyének” számára a megértést akadályozza az áttekinthetetlen szerkezet. „A sok rend nélkül való szó” említése kifejezetten a retorikai dispositio hiányára utal, mégpedig a szavak elrendezése (*ordo verborum*) során elkövetett hibákra.

Hanem azok nem tetszenek énnekem, kik az ű könyvöknek egyfelől oly cégért tesznek, mintha az egyigyű keresztyénekért írják, más felől addig bölcsekednek, úgy zavarják és keverik be azt, a mit beszéllenek a sok rend nélkül való szók közibe, hogy ű magok is alég tudnak ki gázolni belőle. Az egyigyű olvasók peniglen a véghetetlen prédikációkból ki nem találhatyták az ű nekik ígértetett tanúságot.²⁰³

Az egyszerű emberekhez röviden kell szólni. Telegdi azt is helyteleníti, ha az egy napra rendelt evangéliumi szakaszt több prédikációban tárgyalják. Itt minden bizonnyal Bornemisza eljárására utal. Ugyanakkor a műveltebbek képesek feldolgozni az igényesebben szerkesztett prédikációt is, akár többet is egymás után.

Én is akartam mentül kevesebb beszéddel lehetett, úgy szólni, hogy meg foghassák és fejekbe rakhassák a kisdedek, hogy nem mint az evangéliomnak egy kis részének magyarázattyát olly hosszan nyújtani, hogy míg a közepire jutnának, addig el felejtik az elejét az olvasók: avagy több prédikációra osztani egynél, és imide amoda hányni az egy napra rendeltetett tanúságot.

²⁰² Uo., 97, 99.

²⁰³ TELEGDI 1577,)(7v.

De ezt sem úgy mondom, mintha kárhoznám azokat, kik az tökéletes-bekért írák, és azoknak a tudományban való előmenetekért, kik immár értenek valamit, és kemény eledel nélkül szűkölködnek, mely titkos és bév-séges értelmet három avagy négy avagy tíz prédikációban is fejtegetik.²⁰⁴

Az előszó után következnek „A falukon tanétó egyigyű, jámbor egyházi embereknek” szóló tanácsok. Ebben a részben Telegdi az egyszerű népnek szánt prédikáció szerkezetét vázolja. Közli az egyes részeket alkotó vagy azokat bevezető formulákat, imádságsszövegeket. A javasolt beszédminta az alábbi részekből áll:

- keresztvetés; bevezető formulák, más az evangéliumok, más az episztolák esetében
- az adott napra rendelt szentírási szakasz felolvasása
- a magyarázatot bevezető imádság
- a szentírási szakasz „bötű szerént való magyarázattya”
- „jó értelmének” kifejtése
- a következő heti ünnepek, események (például házasságkötés) kihirdetése
- a prédikációt záró imádság.²⁰⁵

A szentírási szakasz magyarázatában nem nehéz felismerni a középkori eredetű négyszeres írástértelmezés elemeit. A „sensus historicus seu litteralis” magyar neve, a „bötű szerént való magyarázat” a régiségben máskor is előfordul. A „jó értelem” alighanem a „sensus allegoricus” megfelelője, ami az isteni tanítás mélyebb értelmét, megszívlelendő tartalmát jelenti.

Az írásmagyarázat különféle módjainak más korábbi magyar fordításai is ismertek. A *Sermones dominicales*ben a latin szövegbe illesztve olvashatók a magyar kifejezések. A „sensus literalis” – a magyar glossza szerint a „testi értelem” – ellentétéként a „sensus allegoricust” „lelki értelemként” határozza meg a másik glossza. Ehhez hasonlítanak a Temesvári Pelbárt *Pomerium*ának egyik példányában található bejegyzések: „historice vulgo lett dolog szerint, allegorice vulgo lelki értelem szerint”. A *Guillelmus-kódex* főszövegében egy különálló lista olvasható, az adott esetekben kissé más jelentéssel: „historice id est lett dolog szerint”, „allegorice id est írásoknak előhozásával”. Ezzel az értelmezéssel csaknem megegyeznek a *Jászói*

²⁰⁴ Uo.,)(7v.

²⁰⁵ Uo.,)(9r–v.

glosszák: „Sensus Historicus: lett dolog szerint való értelem; Allegoricus sensus: példa szerint való értelem”.²⁰⁶

A különféle változatok párhuzamos előfordulásán nem kell csodálkoznunk. A Tarnai Andor által bevezetett fogalomhoz, a másodlagos szóbeliséghez kapcsolódva Bartók Zsófia a következőket írja:

A magyar nyelvű egyházi kifejezések és szövegek változatossága arra enged következtetni, hogy a Tarnai Andor által másodlagos szóbeliségnek nevezett, papok körében élő szóbeliség nem hozott létre egységes hagyományt, e magyar nyelvű szóbeliség alapvető tulajdonsága volt a heterogeneitás. Ezt láttuk az esküszöveg szöveghagyománya, a gyónási ima szövegváltozatai és felhasználási módjai, a prédikáció eleji könyörgés, vagy akár a Szentírás többszintű értelmezésének megnevezései kapcsán is. [...] A későbbi egyetlenségeket látva hozzátehetjük, hogy a népnyelvű liturgikus szakterminológia a teljes korszakban sokszínű és rugalmas volt.²⁰⁷

Visszatérve Telegdihez: a prédikációt záró imádságot a szerző egy lapon keresztül részletezi, felsorolva, mi mindenért kell könyörögni.

A négyzteres írásmagyarázat elemeinek megjelenése jellemző ellentéte a protestáns felfogásnak. Melanchthon nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a Szentírásnak egyetlen értelme van, amit a grammatikai magyarázat tehet világossá. Mivel egyedül ez a biztos, ez képes a legnagyobb mértékben elősegíteni és megerősíteni a befogadást. Bármilyen, amit ezen kívül koholnak, mivel bizonytalan, nem szilárdíthatja meg eléggé a megértést. Ezért tehát mindig a grammatika vagy a retorika előírásai szerint kell feltárnunk a szövegből eredő, sajátlagos értelmet.²⁰⁸

Telegdi közreadott beszédeiből kitűnik, hogy a fentebb idézett vázlaton túlmenően is ismerte és alkalmazta a prédikáció megszerkesztéséhez szükséges tudnivalókat. A szentírási szakasz (hagyományosan: thema) felolvasása után előrebocsátja annak summáját, azaz lényegének rövid

²⁰⁶ A négyzertes írásmagyarázat magyar elnevezéseiről részletesebben: BARTÓK ZS. Á. 2021, *A Biblia többszintű értelmezéseinek megnevezései* című fejezetben. (79–81).

²⁰⁷ *Uo.*, 141.

²⁰⁸ „Una est et simplex scripturae sententia, quam adfert grammatica enarratio. Haec una cum sit certa, maxime docere et confirmare conscientias potest. Si quid praeter hanc fingitur, quoniam incertum est, non potest satis munire conscientias. Sequamur igitur semper iuxta grammaticae seu rhetoricae praecepta propriam et nativam sententiam.” MELANCHTHON, *De officio concionatoris*, SM V/II. 10.

összefoglalását; ezt a részt a középkori ars praedicandikban prothemának hívták. A divisio szerkezeti egységének felel meg, amikor felsorolja a később kifejtendők egyes részeit, amelyek gyakran az egyes tanulságok. Némely részek további felosztása a subdivisio.²⁰⁹

Telegdi Miklósnál a Bornemiszával folytatott vita során a tartalmi kifogások mellett kifejezetten retorikai vonatkozású észrevételek is előkerülnek, mind a dispositiót, mind az elocutiót illetően. Telegdi egy alkalommal a szerkesztetlenséget teszi szóvá.

[...] hol imide, s hol amoda (a hová kívánságid vonsznak) kitérvén az elődbe vöött útrúl, egy olyan szabású, sok féléből egybe szedezett és egybe zavart könyvet készítesz, mint az Simulus Moretoma Virgiliusnál, és mint amaz sok állatoknak tagjaiból egybe ragattatott kép, melyről Horatius ír, de arte poetica.²¹⁰

A szerkezeti kérdések mellett a vizsgált korszakban – mint említettem – a stíláriis követelmények is szóba kerülnek. A prédikációk elméletével foglalkozó irodalom egyik alapkérdése az alkalmazkodás a közönség műveltségi szintjéhez. Az egyszerű emberekből álló hallgatósággal kapcsolatban már szóba került a közérthetőség követelménye.

Az egyszerűbb és az igényesebb beszéd megkülönböztetését illetően gondolhatunk az antik retorika stílusnemeire is, a két szélsőség, a humile és a grande szembeállítására – legalábbis a nyelvi megformálást illetően. Hasonló a középkori homilia–sermo kettőssége. Erasmus a prédikációk vonatkozásában a klasszikus három stílusnem helyett négy habitusról vagy characterről ír: grandis, acris, mediocris, humilis.²¹¹

Melanchthon figyelmezteti az igehirdetőt: tartsa észben, hogy amikor a Szentírás értelmét magyarázza a népnek, nincs szükség olyan fokú kifinomultságra, mint saját tudós köreiben vagy az iskolában. Épp ellenkezőleg:

²⁰⁹ Telegdi prédikációinak szerkezetéről részletesebben: HORVÁTH Cs. P. 2013b.

²¹⁰ TELEGDI 1580, 13–14. Az *Appendix Vergilianában* számontartott, ismeretlen szerzőtől származó 122 soros *Moretum* Vergilius eredeti műveként jelent meg az *Opera omnia* 1572. évi, Josephus Justus Scaliger által sajtó alá rendezett kiadásában. Egyes vélemények szerint egy Parthenius-mű latin átdolgozása. Maga a moretum egy sokféle alkotórészből (sajt, vaj, zöltségek, fűszerek...) összekevert étel. Versbeli elkészítőjének neve a mértékadó modern kiadásokban Simulus, más helyeken Simylus. A Horatius-hivatkozás a *De arte poetica* 1–10. sorára utal.

²¹¹ ERASMUS 1535/1543, 543–544.

a lehető legnagyobb mértékben kerülnie kell a túlzott emelkedettséget, mivel az gyakran homályba borítja a közönséget és vég nélküli szócsépléshez vezet. Ugyancsak nem mindenhova való és felesleges elmeifogtatás, ha valaki a példaként előadott történeteknek a legjelentéktelenebb részleteit boncolgatja. Ez az iskolában vagy néhány más helyen talán hasznos lehet, de nem a prédikációban.²¹²

Imre Mihály magyar példát hoz arra, hogy a nyelvi megformálással hogyan lehet alkalmazkodni az egyszerűbb közönséghez. Melius Juhász Péternek a Jelenések könyvéhez írott egyik magyarázatos prédikációját idézve írja:

Az idézetből az is kiderül, hogy joggal beszélhetünk Melius Juhász Péter kiemelkedő nyelvteremtő képességéről. Ennek a nyelvteremtésnek egyik feltűnő igyekezete, hogy a legelvontabb teológiai fogalmak befogadását, értelmezését hihetetlen nyelvi invencióval, tudatos beszédművészeti erőfeszítéssel végzi.²¹³

Az időben előre haladva az alkalmazkodás szükségszerűségének elméleti megfogalmazásaival is találkozhatunk. Telegdi első prédikációskötetének előszavában világosan elkülönül a prédikációk két fajtája. Az „együgyű” közönséghez szóló beszédek az áttekinthető felépítés mellett világos, könnyen érthető magyarázatot és egyszerű stílust kívánnak, a felkészültebbek megértik a bonyolultabban szerkesztett és megfogalmazott egyházi szónoklatot is. Ennek alátámasztására Telegdi is Szent Pál hasonló összefüggésben sokszor idézett helyére hivatkozik.

[...] a kisdedeknek készítettet e könyvecske, kiknek teyre vagyon szüksége, nem kemény eledelre, és annak okáért, a mennyire lehetett volna is túllem, nem akartam friss avagy bölcs beszéddel élnem [...]²¹⁴

²¹² „[Concionator] Dabit operam, ut imaginem scripti populi oculis subiiciat, qua in re non tanta subtilitate opus est, quanta vel domi vel in scholis uti solemus. Sed maxime fugienda est nimia subtilitas, quia saepe tenebras offundit populo et sine fine logomachias gignit. [...] Quidam in historiis omnes minutissimas particulas excutiant. Id fortasse in scholis aut in paucis quibusdam locis fieri utiliter potest, caeterum non ubique decet ac vanam quandam ingenii ingenii ostentationem habet.” MELANCHTHON, *De officio concionatoris*, SM V/II. 8–10.

²¹³ IMRE 2021, 132.

²¹⁴ TELEGDI 1577,)(7r. A hivatkozott hely: „Lac vobis potum dedi, non escam: nondum enim poteratis: sed nec non quidem potestis: adhuc enim carnales estis.” 1 Kor 3, 2.

Egy rövid kitérő erejéig hozok egy példát arra, hogy a prédikációkban a közönséghez való alkalmazkodásnak a középkori ars praedicandiig visszanyúló hagyományai a magyar irodalmi gondolkodásra még a 18. század végén is hatással lehettek.

Az esztétikai gondolkodás kezdeteivel kapcsolatban Keszeg Anna feltételezi a 18. század második felében tevékenykedő erdélyi református lelkész, Gombási István hatását. Gombási franciából magyarra fordította Jean-Frédéric Ostervald neuchâtelai egyházi írónak (1663–1747) a papi hivatásról szóló munkáját.²¹⁵ Gyöngyössi János verseskötetének előszavában (1790, 1802²) a leoninus védelmezve az ízlés – nála „íz-érzés” – fogalmára hivatkozva érvel amellett, hogy azokhoz az olvasókhöz is kell alkalmazkodni, akik kedvelik ezt a versformát. Keszeg Anna ezt a kitértelt Gombási fordításával is összefüggésbe hozza:

Feltevésem szerint Gyöngyössi relativista elképzelésének gyökerei prédikációelméletiek és az osterwaldi lelkészi szerepkörhöz kapcsolhatók, amely peregrinációjának helyszíne, Leiden közvetítésével, de az Osterwald-fordító Gombási István révén – akivel jó személyes kapcsolatban volt – is eljuthatott hozzá. Éppen úgy, ahogy a prédikáció egyszerre alkalmazkodik közönségéhez, illetve nevelő szándéka az alkalmazkodás talajáról bontakozik ki, a leoninus is közönsége íz-érzéséhez alkalmazkodik azért, hogy azt más poétikai megoldásokra is receptívvé tegye.²¹⁶

Igazán örömdetes, hogy a közönséghez való alkalmazkodásnak a középkori ars praedicandiig visszanyúló hagyományai a magyar irodalmi gondolkodásra még a 18. század végén is hatással lehettek – akár „az osterwaldi lelkészi szerepkör” közvetítésén keresztül.²¹⁷

A vizsgált korszak magyarországi szerzőinek nyilatkozataiban a két véglet jelenik meg: egyrészt a művelt hallgatóságnak szóló, igényesebben szerkesztett, másrészt a „deáktalan kösség” számára készített, közérthetőbb beszédek különbsége.

Igaz ez a latin nyelvű szövegekre is. Kiss Farkas Gábor többször idézett tanulmányából tudjuk, hogy Stephanus Thomasius, aki Krakkóban

²¹⁵ GOMBÁSI 1784.

²¹⁶ KESZEG 2011, 218–219.

²¹⁷ A közönséghez való alkalmazkodásról a középkori prédikációelméletekben: BARTÓK I. 1998, 186–190.

és feltehetően Bécsben is tanult, prédikáció-formában írt Miatyánk-magyarázatát Csáktornynán készítette, de Bécsben jelentette meg. Nádasdi Bálint omniáriuma jelentős részben párizsi tanulmányai során írt szentbeszédeit tartalmazza.

A kor párizsi latin ékesszólása szigorúan ciceroniánus volt, a középkori hagyományokat már a prédikációk retorikája is maga mögött hagyta 1530 körülre. A prédikátorok klasszikus latin szónoklatokat írtak cicerói nyelvezettel, és ezekben magyarázták a Szentírást a művelt, három nyelven, latinul, görögül és héberül tudó humanista közönség számára azzal összhangban, hogy a Collège Royal is egy *collegium trilingue*, háromnyelvű kollégium volt.²¹⁸

Van latin példa az ellenkező végletre is. Krakkóban végezte tanulmányait Mindszenti András. Váradon magyarul elmondott vasárnapi szentbeszédeinek latin fogalmazványai maradtak fenn – a levélírással kapcsolatban már említett – omniáriumában. A csak magyarul értő közönséghez szóló prédikációk latin változatai is szükségszerűen egyszerűbb stílusban készültek. Ismét Kiss Farkas Gábort idézve:

Thomasius és Nádasdi Bálint esetében is azt láttuk, hogy a latin nyelvhasználat tekintetében teljes megújulás zajlott le a katolikus prédikációkban. Ez minden bizonnyal nagymértékben köszönhető annak, hogy peregrinációjuk során már a humanista latin nyelvhasználatot kellett elsajátítaniuk, humanista tankönyveket olvastak [...] Ezen igyekezet jelei megfigyelhetők Mindszenti munkáiban is: nyoma sincs bennük a késő középkori beszédgyűjtemények – Herolt, Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát – latinságának, amelyek a katolikus népnyelvű prédikációk mintabeszédeiként még sokáig népszerűek maradtak. Bár Mindszenti prédikációit nyilván magyar nyelven tartotta, [...] a latin szövegnél megpróbált ügyelni az eleganciára és a kifejezőmódra. Ennek jele az is, hogy elnézést kér olvasójától latin stílusa miatt: „Kegyes olvasó, e hirtelen összeszedett művekben ne keress tuliusi ékesszólást, mert a hívőkhöz, ha latinul nem tudnak, elegendő keresztényi módon beszélni. Élj boldogul, Mindszenti András, Várad, 1563.”²¹⁹

²¹⁸ Kiss F. G. 2017, 341. A ciceroniánus stílus elterjedéséről a prédikáció-irodalomban részletesebben: Kiss F. G. 2019, 21–24.

²¹⁹ Kiss F. G. 2017, 349–350.

A klasszikus műveltség fitogtatása a magyar nyelvű prédikációkban sem kívánatos. Telegdi kerüli a felesleges etimologizálást és az idegen szavak használatát, az öntetszelgő tudálékoskodást. Ennek okát is adja:

Ezeket csak a végre mondtam hogy senki ne tulajdonécsa tellyességgel temérdek tudatlanságomnak, hogy a közönséges magyarok nyelvén szólnok, hanem ércse, miért mívelem azt. Tudnya illik azért, hogy nem akarok fellyebb értenek annál, a mint szükség. Gyűlölöm, mint Szent Pál is gyűlölte az igéknek haszontalan újságát és a tudománnak hamis nevének hányását [...] ²²⁰

Telegdi stiláris kifogásainak sorában azt is kárhoztatja, hogy Bornemisza nemcsak, hogy szóba hozza a szalonképtelen dolgokat, hanem szemérmes körülírás helyett nevükön nevezi őket, és ebben még örömet is leli.

[...] ítéllye az Isten, és ítéllyék azok meg, a kik a te ördögi késértetről írott könyvedet olvassák, hallottak-é valaha vagy a Pispököktől, vagy a Cáptalanokban, vagy akár holott az egész világon olyan szörnyűséges és ondokságos rútságokat, mint akiket te ott egybe gyűjtöttél, nagy gyönyörűséggel elő számláltál, és szemérem nélkül, ingyen nem valami kerülő beszéddel, hanem tulajdon neveken, sok szűzeknek, ártatlan gyermekeknek, ifjaknak és egyéb rendbeli tisztességes jámbor személyeknek botránkozására mosolyogva fejtegetted. ²²¹

Telegdi más helyen is támadja Bornemisza stílusát. Amellett, hogy elítéli a „sok szörnyű, ondok és trágár beszédeket”, az „iszonyatos rútságok”, „fertelmességek és tisztátalanságok” részletezését, elméletileg is alátámasztja véleményét. Vítába száll Bornemiszával az „urbanitas” fogalmának értelmezéséről, és ennek során Hieronymusra, Quintilianusra és Szent Pálra hivatkozik.

És mi legyen az urbanitas, meg jelenti Quintilianus, mondván: Urbanitas illa est, in qua nihil agreste, nihil inconditum, nihil peregrinum, neque sensu, neque verbis, neque ore, gestuve possit depraeherendi. Lib. 6. Cap. 3. [...] Halgasa csak a szent Pál mondását: Fornicatio et omnis immundicia,

²²⁰ TELEGDI 1577,)(8v.

²²¹ TELEGDI 1580, 15–16.

aut avaricia nec nominatur is vobis, sicut decet sanctos: aut obscenitas, aut stultiloquium, aut scurrilitas, quae ad rem non pertinent.²²²

Az idézett helyet és szövegkörnyezetét részletesen elemzi Oláh Szabolcs. Telegdi Bornemisza-kritikáját illető végkövetkeztetése:

E diskurzus kognitív síkját az a szétválaszthatatlanság bontja ki, amely a követhető diskurzus és az intertextuális tételezés hermeneutikai funkciója között működik.²²³

Károlyi Péter prédikációinak a szerző halála évében megjelent kiadásában, a korábban idézett ajánlásban Hoffhalter Rudolf további kritikátörténeti érdekű megjegyzéseket tesz. Akárcsak Beythe István már idézett – és éppen ugyanabban az évben, 1584-ben megjelent – ajánlása, a korábbi évtizedekben többek által megfogalmazottak összefoglalásának is tekinthető, ezúttal kifejezetten a retorikai dispositio és elocutio kérdéskörében.

A prédikáció megformálását illetően szóba kerül a kizárólag egyéni megfontolásoktól vezérelt, ösztönösen hömpölygő szóáradat és a szabályok szerint szerkesztett szöveg viszonya. Hoffhalter hangsúlyozza a „szép rend” megtartásának fontosságát, mivel az szorosan összefügg a cél megvalósításával. A követett példákban ugyanis meg lehet – és meg is kell – tanulni az előadás leghasznosabb módját. Az idegen nyelvből fordított munkákról írja:

Ezzel is penig nem csak az külső renden való emberek, hanem még az Anyaszentegyházbeli Pásztorok is segítettnek, hogy űk is ezféle bölcs tanítóknak nyomdokokat kövessék, és az írásnak magyarázattyában szép rendet tartsanak; mert ha az jó követés egyéb féle mesterségekben igen hasznos, sokkal inkább ez kívántatik az Isten igéjének haszonnal való hirdetésében, hogy az tanítók ne csak az ű fejektől értsenek, hanem szorgalmason és híven kövessék azokat, az kikben az Istennek bévebb ajándekát ismerik.²²⁴

²²² TELEGDI 1578a,)(5r–v. Egyik idézet sem egyezik pontosan a ma mértékadónak tekinthető kiadások szövegével. *Inst. Orat.* 6, 3, 107; *Éf* 5, 3–4.

²²³ OLÁH SZ. 2004, 369–371.

²²⁴ KÁROLYI 1584, a3r–v.

A „külső renden való emberek” és az ígéhirdetők számára egyaránt hasznos „mesterség” említése alapján valószínűsíthető, hogy Hoffhalter a profán retorikának az egyházi beszédben való alkalmazására gondolt. Az átgondolt szerkezet szükségessége mellett az indokolt „kérdézkedésekre”, a megfelelő szaktekintélyek idézésére is figyelmeztet.

Később pontosabban is meghatározza az ars concionandi irodalmában közhelynek számító kitételeket, amelyek részletesebb kifejtését a következő század hazai prédikációelméleti irodalmában találhatjuk meg. A logikus felépítés, az áttekinthető szerkezet és a tartalmi és stílári öntetszegtől mentes, egyszerű stílus a biztosítéka a hatékony prédikációnak. Figyelemreméltó gondolat – még ha eredetinek ez sem nevezhető –, hogy mindezeket a mesterségbeli tudnivalókat, a kívánatos „formákat és módokat” kemény munkával lehet elsajátítani, de megéri.

Az Sz. Pál is az Timoteusnak például veti magát, hogy az ő tanításának módját kövesse, és az építő igéknek formáját tartsa meg, az mellyeket ő tüle hallott, és ne gondolljon ő fejtül valami hivalkodó és dicsekedő módgyát; és ezokáért méltók azok feddésre, az kik az Sz írásnak együgyűségét meg utálván, valami bolond agyaskodással avagy homályos igékkel meg egyelítik, avagy az írásnak folyása és célja kívül járnak mindeneket össze kevervén, az mellyek az helyire nem illenek is. [...] de viszontag az tudós emberek eszökben viselik, hogy a Sz. írásnak haszonnal való magyarázatyában nagy munka kívántatik, és mennyivel ebben elő mennek, annyival inkább meg esméri, hogy távol legyenek az derék és tökéletes értelemtül, sőt idővel és gyakorlattal értelmeket is niha megjobbították.²²⁵

A fentebbieket összefoglalva megállapíthatjuk: az 1530–1580 közti kor-szak hazai irodalmi gondolkodásának kifejezetten a prédikációkhoz kapcsolódó megnyilvánulásai legnagyobbbrészt ugyanazokat a területeket érintik, amelyek a századok során mind európai, mind magyar vonatkozásban újra meg újra előkerülnek.

A műfaj általános kérdései mellett az adott történelmi helyzet is befolyásolja a szövegeket. A prédikátorok néha kitekintenek a működésüket meghatározó szellemi közeg tágabb összefüggéseire. A háborús körülmények nemcsak személyes sorsukat, hanem az egyház, a templomok, iskolák és nyomdák helyzetét is nehezítik. Az áldatlan állapotokon a „fejedelmek,

²²⁵ *Uo.*, a3v–a4r.

urak és gazdagok” segíthetnének. A problémák megoldására egyesek valószínűségi művelődési programot vázolnak fel.

Többen sürgetik a magyar nyelvű prédikációk kinyomtatását. A tanításokat szélesebb körben az egyszerű emberek körében kell terjeszteni, akik csak magyarul értenek. Ha olvasni nem is mindenki tud, a felolvasott prédikációkból a „cselédek és nyomorult jobbágyok” is épülhetnek. A nyomtatott anyag arra is jó, hogy a kevésbé képzett igehirdetők a minták alapján hasonlókat készíthessenek. Bornemisza Péter a magyar nyelvű prédikációs kötetekkel már az egész nemzetnek szeretne használni.

A prédikáció-irodalomban felmerül a különböző médiumok viszonya. A korszak szerzői megfontolandó gondolatokat fogalmaztak meg a szóbeliség és az írásbeliség összefüggéseiről. A „prédikáció” és a „magában olvasható” szembeállítása kétféle aspektus, egyrészt a tömegek tanítása és meggyőzése, másrészt az egyéni lelki olvasmány megkülönböztetését sejteti. Az olvasásra szánt szövegekkel kapcsolatban felvetődik a „mulatság” lehetősége is.

A bizonyítás eszköze a prédikációban – akárcsak a világi retorikában a művészetén kívüli lehetőségek között a tanúként idézett források – a szaktekintélyekre való hivatkozás. A „kérdézkedés”, amint azt számos esetben igazolja a szöveggörnyezet, használatos volt a ’szaktekintélyekhez való fordulás’, ’azok megkérdézése’ értelemben, a mondandó igazságának alátámasztására. Ezért tekinthetjük terminus technicusnak, a magyar retorikai szaknyelv részének. A korszak hazai irodalmában különböző álláspontokat olvashatunk arra nézvést, hogy egyedül a Szentírásból szabad bizonyítani az állításokat, vagy lehet hivatkozni más tekintélyekre is.

A vizsgált forrásokban a szövegalkotásra vonatkozó észrevételek egyrészt a prédikáció alkotórészeit, felépítését érintik, másrészt a megfogalmazás módját. A középkori ars praedicandi hagyományait követve a későbbiekben is megkülönböztetik az egyszerűbb és a műveltebb hallgatóságnak szóló prédikációt. Az előbbiek megnyerésére az áttekinthető szerkezet, a könnyen érthető magyarázat és a köznapi stílus alkalmas; az utóbbiak a bonyolultabban felépített és igényesebben megfogalmazott egyházi szöveget is követni tudják.

Tágabb kritikátörténeti összefüggésekben a prédikációk elméleti problémáira is igaz, ami más műfajoknál is megfigyelhető. A korábbi elszórt adatokhoz képest már gyakoribbak és határozottabbak a szerzői reflexiók. Az érintett kérdésköröket a későbbiek során egyre árnyaltabb megjegyzésekben, majd önálló művekben is kifejtették. A vizsgált korszakban tárgyalt

jelenségeket összevetve az előzményekkel és a későbbi fejleményekkel folyamatában bontakozhat ki a prédikációkról való gondolkodás története.

4. 2. 2. Imádság

1530–1580 között nem készültek az imádság elméletét tárgyaló magyar szerkesztésű önálló kézikönyvek, ez – akárcsak az egyházi szónoklattan esetében – a következő század fejleménye. Magyar nyelvű imádságformulák már a 16. század első feléből ismertek: Bartók Zsófia Ágnes hívta fel a figyelmet a kutatás által elfelejtett, 1906-ban közzétett, Sági emlékegyüttes néven számontartott forrásra.²²⁶ Könyvében a magyar nyelvű imádságok több csoportját is ismerteti.²²⁷ A későbbiekben is fel-felbukkannak olyan elszórt adatok, szórványos megjegyzések, amelyekből következtetni lehet az imádságszövegek megalkotásához kapcsolódó előírásokra. Ezeket rendszerezve kirajzolódhatnak a korszak meghatározó vonulatai, felekezethez fűződő sajátosságai.

Az utóbbi évtizedek kutatásai megkönnyítik a téma feldolgozását, ugyanis számos eredmény átvehető és beépíthető egy összegző áttekintésbe. A magyarországi forrásokat és szakirodalmat tartalmazza Kónya Franciska bibliográfiája.²²⁸ Az imádság és az imádságoskönyvek nemzetközi és hazai irodalmát szemlézi Fazakas Gergely Tamás monográfiájának bevezető fejezeteiben,²²⁹ újabban Knapp Éva,²³⁰ aki nagy ívű tanulmányában a kora újkori imádságelmélet módszeres, átfogó vizsgálatára vállalkozik, különös tekintettel a magyarországi vonatkozásokra. A kutatástörténeti összefoglaló után sorra veszi azokat a legfontosabb külföldi és hazai forrásokat, amelyek az imádság elméleti kérdéseire szolgálnak adalékokkal. Tárgyalja az imádság teológiai összefüggéseit mind protestáns, mind katolikus oldalról, részletezi a kérdéskör retorikai, poétikai szempontjait a kapcsolódó kézikönyvekben, továbbá a katekizmusokban, prédikációkban és imádságoskönyvekben. Világossá válik a kapcsolat az *oratio* két alapvető aspektusa, az *imádkozás* mint folyamat (cselekvés, lelkiállapot)

²²⁶ BARTÓK Zs. Á. 2021, 64.

²²⁷ Uo., a *Gyónási ima* (38–39), *A prédikáció elején elhangzó ima* (66–68), *Eucharisztikus imák* (100–102) című fejezetekben.

²²⁸ KÓNYA 2014.

²²⁹ FAZAKAS 2012, 42–53.

²³⁰ KNAPP 2019, 3–6.

és az *imádság* mint (irodalmi szempontok alapján is értékelhető) produktum között. A kritikátörténet számára különösen fontos az utóbbi, mivel kapcsolódhatnak hozzá a a szövegalkotást befolyásoló megfontolások.

A kora újkoron belül az általam vizsgált korszak (1530–1580) meghatározó személyiségei közül Knapp Éva jellemző részleteket közöl Erasmus (1523, 1524), Luther (1548), Melanchthon (1550), Kálvin (1536), Ramus (1576) kapcsolódó nézeteiből. Kiemeli a korábbi hagyományok felelevenítésének fontosságát. Erasmus jelentette meg először (1525)

traktátus funkcióbba emelve Aranyszájú Szent János eredetileg két, önálló prédikációban megfogalmazott tanítását az imádságról. [...] Aranyszájú Szent János folyamatosan hivatkozott két *De precatatione*-prédikációja [...] a jezsuita tankönyvek általánosan elfogadott grammatikai oktatószövege volt a 16. század végétől.²³¹

Knapp Éva a poétikai kézikönyveket említve utal Julius Caesar Scaliger megjegyzéseire (1561). A katekizmusok vonatkozó részei közül Fridericus Nausea bécsi püspök kapcsolódó fejtegetései (1543) kerülnek szóba. A tridenti katekizmus rövidített változata, amelyet Wilhelm Damasi Lindanus állított össze (1571), ugyancsak tartalmaz retorikai vonatkozásokat, éppúgy, mint Simon Verepaeus imádságoskönyvének formulái (1563).

A magyar kritikátörténet számára megkülönböztetett jelentőségűek az imádság retorikai kérdéseit érintő hazai munkák. Knapp Éva és más, később idézendő szerzők fontos helyekre hívják fel a figyelmet. Ugyanakkor akadnak még kiaknázatlan források, amelyeket figyelembe véve fény derül eddig ismeretlen mozzanatokra, a nyugat-európai irodalmi gondolkodás recepciójára. A korábbi szakirodalomban hivatkozottakat kiegészítve az idézett dokumentumok további részleteivel és újabb szerzők műveivel, még pontosabban megismerhetjük az imádság szerkezetéről, fajtáiról és egyéb kérdéseiről alkotott korabeli nézeteket, helyenként akár módosíthatjuk is az ezekre vonatkozó eddigi megállapításokat.

A vizsgált korszakban a hazai szerzőknél az imádságok szövegalkotását befolyásoló szempontokról meglehetősen ritkán esik szó, ezért annál is inkább érdemes odafigyelni rájuk. A kapcsolódó forrásokat áttekintve célszerűnek tűnik az anyagot a klasszikus retorika részei alapján elrendezni. Az inventióban tárgyalható legáltalánosabb szempontok tisztázása után

²³¹ Uo., 11, 17.

érdemes rátérni a dispositióra tartozó megállapításokra, amelyek az imádság részeit, szerkezetét taglalják. Kerülnek példák az elocutio és a pronuntiatio tudnivalóira is. Kritikatörténeti szempontból különösen fontosak a nemzeti nyelv használatáról szóló vélemények.

4. 2. 2. 1. Inventio: a szív, az ész és a nyelv

Leginkább a retorikai inventio körébe tartozik az imádság alapvető kérdése: van-e egyáltalán megragadható „anyaga” az imádságnak, azaz megjeleníthető-e nyelvi eszközökkel a tartalma? A 16. században még az az egyházi irodalomban gyakran hangoztatott felfogás jellemző, mely szerint vallásos témában a mondandó szívből jövő átélése fontosabb, mint a szövegek szabályok szerinti megformálása. Az imádságokkal kapcsolatban még az a kérdés is felmerül, hogy egyáltalán szükség van-e szavakra: az elragadtatott lelki-érzelmi állapotban gondolataink szavak nélkül is utat találhatnak Istenhez. A bensőből fakadó, őszinte fohász az augustinusi „oratio interior”, „oratio spiritualis” vagy „oratio mentalis”.²³²

Az irodalmi gondolkodás megnyilvánulásait keresve azonban éppen azok az esetek a legérdekesebbek, amelyek ehhez képest mégis megengedőbbek, nem vonják kétségbe a szavak létjogosultságát. Erre is lehet magyar példákat találni, amelyekben felismerhető az európai elméleti irodalom ismerete. A vonatkozó megállapítások a korszak legnagyobb hatású szerzőinek véleményén alapulnak.

A külföldi szaktekintélyek részletesen, árnyaltan – sokszor retorikai fogalmakban gazdagon – fejtik ki kapcsolódó nézeteiket, a vizsgált korszak hazai szövegeiben viszont sokszor csak egy-egy jelentéktelennek tűnő mellékmondat vagy odavetett kifejezés árulkodik a szerző elméleti iskolázottságáról és arról, hogy mely formai, stílári követelmények megvalósítását tartja fontosnak. Megfelelő „érzékenyítettség” birtokában azonban belátható, hogy a látszólagos köznapi szóhasználat – amint az más területeken is megfigyelhető – valójában a magyar elméleti (grammatikai, retorikai, logikai) szaknyelv alkalmazását igazolja.

²³² Az imádság elméleti problémáiról ma is mértékadónak tekintett mű: HEILER 1918/2015 HEILER 1918/2015. Újabban: LUTZ 1984/2011. Néhány fontos kapcsolódó kérdés rövid áttekintése: BARTÓK I. 1998, 151–162.

Az imádság esetében tehát alapvető probléma a lelki tartalom és a nyelvi eszközök, a „belső, lelki” és a „külső, testi” imádság összefüggése. Luther szerint ezek nem feltétlenül egymás ellen dolgoznak, hanem bizonyos esetekben erősíthetik egymást.

A lelki imádságot vagy más néven a lélekben való imádkozást azért nevezték el így, hogy megkülönböztessék a testi imádkozástól, emellett valóságos imádkozásnak is nevezik, amely ellentéte a látszatimádkozásnak, mert a látszólagos és testi imádkozás csupán üres szavak mormolása figyelem nélkül.

Az utóbbi, a „külsődleges imádkozás” első két esete, amikor valaki „puszta engedelmességből” vagy „kényszeredetten és kedvetlenül, esetleg pénzért, dicséretért és dicsőségért” imádkozik. Ezek az esetek elutasítandók, de a harmadik – józan mértéktartással – megengedhető.

Harmadsorban [imádkozhatunk] a szív áhítatával, ahol a látszat igazsággá és a külsődlegesség lelkivé változik. Igen, a belső igazság felszínre tör, és külső fénnel ragyog. Ám az nem lehetséges, hogy sokat beszéljen az, aki lelkileg és igazán imádkozik, mert a lélek, ha tudatára ébred annak, hogy mit beszél, és ha szavaira tekint és elgondolkodik, hagynia kell a szavakat maguktól szállni, és az értelmet kell követnie, vagy fordítva: az értelmet kell elhanyagolnia és átgondolni a szavakat. Ezért az ilyen szóbeli imádságok nem mások, mint a lélek felindulásai, amely az értelem és a szavakat diktáló kívánságok szerint gondolkodik.²³³

Kálvin genfi katekizmusában a „Lelkipásztor” és a „Gyermek” beszélgetéséből bontakozik ki a szív, az ész és a nyelv, azaz az érzelmi, értelmi átélés és a nyelvi megformálás összefüggése az imádságban.

L Beszéljünk most az imádság módjáról! Elég az imához a nyelv is, vagy szükség van az észre és szívre is?

Gy. A nyelvre nincs mindig szükség, de értelem s érzés híján sohasem lehet az igazi imádság.

L. Mivel bizonyítod ezt?

Gy. Amennyiben Isten lélek, egyebütt is mindig szívet kér az embertől, hát még az imádságban, mely vele való társalkodás! Ezért azt ígéri, hogy csak

²³³ LUTHER 1519/2011, 100.

azokhoz leszen közel, akik őt igazságban imádják, ellenben átok alá vet mindenkit, kik képmutatás okáért nem szívből imádkoznak.

L. Teljességgel haszontalanok hát mindazon imádságok, melyeket csak a nyelv mond el?

Gy. Nemcsak haszontalanok, hanem utálatosak is Isten előtt. [...]

L. Mégis azt gondolod hát, hogy a nyelvnek nincs haszna az imádkozásban?

Gy. Semmi esetre sem gondolom ezt. Mert a nyelv gyakran segíti, felemeli, Istennél megtartja a lelket. Azonkívül, mivel Isten a nyelvet sokkal Inkább dicsőségére teremte, mint a test többi tagjait, azért illendő, hogy minden tehetségét e feladata teljesítésében fejtse ki. Aztán néha a lelki hév is annyira áthatja az embert, hogy nyelve akaratlanul is szavakba tör ki.²³⁴

Ismert a genfi káté magyar fordításának töredéke 1563–64-ből, feltehetően Melius Juhász Péter munkája.²³⁵ Az imádságról szóló részt nem tartalmazza, mivel: „Töredékünk négy egymást követő lapja a hitről szóló első fejezet vége felé található szöveget adja.”²³⁶ A genfi káté Tótfalusi Kis Miklós kiadásában 1695-ben is megjelent.²³⁷ Hatását a lutheri hagyomány-nyal összehasonlítva nem tartják jelentősnek.

Ezzel szemben a Melius Juhász Péter fordította Kálvin-féle genfi káté használatáról egyáltalán nem maradt adat, teljesen elfeledték, ismeretlen volt a 20. század végén fölbukkant töredéke felfedezéséig, és a Melius Juhász maga írta kátéja sem jelent meg többé.²³⁸

A nyelvi megformáláshoz kapcsolódó hasonló – legalább részlegesen – megengedő állásfoglalásra hazai példák találhatók Heltai Gáspár „kis katekizmusában”.²³⁹ A munkáról többen is megállapították, amit Incze Gábor így foglal össze: „Úgy a káté a maga egészében, mint az imádságról szóló harmadik rész csaknem szóról szóra egyezik Luther Márton kis kátéjával.”²⁴⁰ Kritikatörténeti szempontból éppen a „csaknem”, az eltérés fontos.

²³⁴ KÁLVIN 1545/1907, 40–41.

²³⁵ KÁLVIN 1545/1563–64.

²³⁶ SCHULEK 1970, 128.

²³⁷ RMK I. 1468.

²³⁸ FEKETE 2017, 263.

²³⁹ HELTAI 1550.

²⁴⁰ INCZE 1931–32, 62.

Luther *Kis Kátéja* először 1529-ben jelent meg. Végleges változatának az 1536-os wittenbergi redakció²⁴¹ tekinthető, ezt követik a későbbi kiadások. Luthernél nincs meg az a rész, amivel Heltai bevezeti a *Miatyánk* magyarázatát. Figyelemre méltó az a határozott elvi állásfoglalás, amellyel a magyar változat elutasítja a formai szempontok túlzott szerepét, ámde bizonyos mértékig mégiscsak teret enged a nyelvi megformálás, a „formák” és „elrendelt módok” érvényesítésének, szigorúan a Jézus által megszabott szerkezet alapján.

A’ Léleknek nem szükség sok forma avagy külemb-külemb féle igéccel elrendelt mód. De ha valami formával avagy imádságnac elrendelt módgyával élni akarunc, soha jobbat annál nem találunc a’ mineműt a’ mi Urunc Christus Jesus önenmaga szerzet és kire minket tanítot. Matth. 6. cap. [...] A mi édes Mesterünc a’ Christus Jesus, ez imádságnac formáját igen bölchen rendelte, és hét kérésre osztotta, melyekben mind a’ Lelki, s’ mind a testi dolgokat befoglalta és berekesztötte.²⁴²

Megjelennek tehát a szövegalkotást befolyásoló szabályrendszer elemei, mégpedig megengedő tartalommal. Bátran állíthatjuk, hogy a „formák” és „módok” a régiség magyar retorikai szaknyelvének részei, hiszen ezeket a kifejezéseket a 16–17. században következetesen használják a szerkezeti és stílári követelmények összefoglaló elnevezésére.

Melius Juhász Péter prédikációiból Oláh Róbert szemelgetett az imádságra vonatkozóan a szív, az ész és a nyelv összefüggéseit megvilágító részleteket:

Hát akik igen könyörögnek, éjjel-nappal esedeznek Istennek. Valakikben Isten lelke [van], de ezek szüntelen fohászkodnak, nem szájok, nyelvek birbitelésével, hanem [a] szívük kívánságával [...], nem Barát módra, szokásból, mikor szükség[es], nyelvvel, szájjal is kiáltanak, könyörögnek, de szívből. [...] Hát nem a színmutatást, templomban való ordítást, kiáltást, orgonálást, birbitélést, a battalógiát azaz, héában való zsolozsmát, szakmányt kívánja. [...] Hát mit? Szívet, lelket. [...] bár ordíts, mint egy farkas, de ha hitből, igazságból, lélekből, Isten kegyelmébe való biztatásból, nem jű, bűn [az].²⁴³

²⁴¹ LUTHER 1536.

²⁴² Idézi INCZE 1931–32, 62–63.

²⁴³ OLÁH R. 2019a, 107.

Az imádság elméleti kérdéseinek megfogalmazását keresve a vizsgált korszak magyar vonatkozású irodalmában, a leggyakrabban Laskai Csókás Péter *Speculum exilii*²⁴⁴ című latin nyelvű munkájára kell hivatkoznunk, ugyanis összetettségében és tartalmában messze meghaladja a többi hazai szerzőnek az imádsághoz kapcsolódó megjegyzéseit. Éppen ezért – mielőtt rátérnék a szív, az ész és a nyelv összefüggéseinek tárgyalására Laskainál – röviden szólnom kell a munka egészéről. Laskai munkásságát illetően az eddigi kutatás során ki-kí a saját érdeklődési területét érintő részekkel foglalkozott, legkevesebb szó az imádságról esett.²⁴⁵ A *Speculum exilii* terjedelme – a kötet elején és végén található versekkel együtt²⁴⁶ – 943 lap. A korábbi szakirodalmat Móré Tünde tekinti át. Ennek alapján említi, hogy a mű

első része ars orandiként működik, amelyben a szerző általánosságban tárgyalja az imádságot és annak kérdéseit, a második része pedig a Miatyánk szövegmagyarázata. A felosztás, valamint a Miatyánk kiemelt helye harmonizál a protestáns felfogással, hiszen Luther szerint „az minden imádságnak imádsága (das Gebet aller Gebete, das Vaterunser).”²⁴⁷

Az előadottakat Laskai szerteágazó kitérőkkel, bibliai helyekkel, klasszikus auktorok és egyéb szaktekintélyek sokaságával alátámasztva részletezi. Az alkalmazott módszerek, a hivatkozások Arisztotelésztől és Cicerótól az egyházatyákon keresztül Erasmusig és a kortársakig, a héber és görög etimologizálások, a logikai és teológiai érvelések és cáfolatok megérdemelnék az egész munka átfogó, alapos ismertetését, összevetését forrásaival.

²⁴⁴ LASKAI 1581.

²⁴⁵ Rövid áttekintés életéről, munkásságáról és a kapcsolódó szakirodalomról: SZABÓ A. 2017, 184–185. Újabban: LÁZAR 2020, SZABÓ A. 2022.

²⁴⁶ „A *Speculum exilii* felépítése nem szolgál meglepetésekkel: az ajánlást előszó, majd üdvözlőversek követik. [...] A *Speculum exilii* hozzáférhető példányai nemcsak ezt a művet tartalmazzák, hanem egybe vannak kötve Laskai *Nablium praecanum* című munkájával. Erdélyi János és Koncz József úgy vélte, hogy két külön nyomtatványról lehet szó, azonban minden fennmaradt példányban együtt szerepelnek a munkák, így jelen álláspont szerint Laskai eredetileg is együtt tervezte a két mű kiadását. A második füzet görög és latin nyelvű verseket tartalmaz, amelyeket Laskai erdélyi főuraknak címzett.” MÓRÉ 2015, 11, 12. Az utolsó lapokon a javítandó nyomdahibák jegyzéke található.

²⁴⁷ Uo., 12.

A mű legnagyobbbrészt az imádkozás lelkeségi, teológiai összefüggéseit tárgyalja, de szóba kerülnek kifejezetten formai szempontok is, ezeket később, a maguk helyén idézem.

Laskai már az imádkozást magasztaló rész bevezetőjében (*Praefatio in orationis encomium*) előrebocsátja:

[...] az *Úr imádságának* ezt a rövid magyarázatát, amelyet egykor vásárhelyi iskolánkban nyilvánosan adtam elő a hallgatóknak, a legtudósabb szerzők nyomán, most végre (és bárcsak lenne könnyen megtanulható a felkészültebbeknek, egyszersmind szolgálná a gyengébbek épülését!), amennyire csak éjszakai virrasztásaim lehetővé tették, újragondolva, átdolgozva összeállítottam és közrebocsátom. Annak érdekében, hogy mindezeket könnyebben meg lehessen érteni, és az olvasóknak ne okozzon nehézséget a befogadása, a skolasztikus módszerhez folyamodom. Először néhány fejezetben az imádságról bocsátok előre valamicskét, majd Krisztus szavait fogom elmagyarázni.²⁴⁸

A „néhány fejezet” nem kevesebb, mint tizenegy, mintegy 700 lap terjedelemben. Krisztus szavai alatt az általa tanított imádság, a *Miatyánk* értendő. Magyarázatára így is jut közel 200 lap. A szerteágazó kitérők mellett a dogmatikai érvelés alapja az egyes szavakhoz kapcsolódó loci communes. Ezek: Krisztus uralkodása; Isten mérhetetlen hatalma; Isten elnevezései; Isten országa, Isten akarata, a kenyér mibenléte és jelentései; megbocsátás a bűnösöknek; a kísértés.²⁴⁹

²⁴⁸ „[...] brevem hanc eius [orationis Dominicae] explicationem quem olim in publica nostra Schola Vasarheliana, doctissimos homines secutus auditoribus proposueram, nunc tandem (et utinam cum venia doctiorum, rudiorumque commodo) quoad fieri per nostram lucubrationem potuit, retornatam, incudique redditam in lucem proferre ad manum iudicis Me[...] coactus sum. Quare ut eius cognitio faciliior, et lectoribus sit suavior, methodum scholasticam secutus, primum pauca quaedam capita de oratione praemitto, mox verba Christi explicaturus.” LASKAI 1581, 8–9. Az ajánlólevelet és a szerzőt üdvözlő verseket tartalmazó 40 lap számozatlan. Az arab lapszámozás a belső címlappal kezdődik. A továbbiakban ezekre a lapszámokra hivatkozom.

²⁴⁹ „Locorum communium catalogus qui in explicatione verborum Dominicae orationis tractantur.

De dominatione Christi

De immensitate Dei

De Nominibus Dei

De Regno Dei

De Voluntate Dei

H. Hubert Gabriella fontos megállapításokat tesz Laskai feltételezhető forrásairól, egyben a *Speculum* egészét is jellemzi:

A mű vázát alkotó megközelítési módok megtalálhatók *Musculus Loci communes*ének Oratio fejezetében is: az imádság definiálása, fajtái, retorikai szerkezete, iránya, okai, helye, ideje, módja, az imádkozáskor használt gesztusok, az imádságban foglalt kérések, ezek teljesíthetősége, az átok, az imádság célja és hatása. Laskai Csókás azonban a korabeli tárgyalási módoktól eltérően az ima témájába belesűríti teológiai nézeteit is. Tudós teológus, hitvitázó egy személyben.²⁵⁰

Laskai hivatkozik is *Musculus*ra mint a Kálvint követő jeles teológusok egyikére. Követendő imádságok szerzőjeként ajánlja az olvasók figyelmébe Petrus Martyrt (Pietro Martire Vermigli). Hubert Gabriella őt is említi:

Számos szószerinti egyezés kimutatható a *Speculum* és [a Petrus Martyr korábbi írásait tartalmazó] *Loci communes*, illetve a Királyok könyve exegézise között, ugyanakkor lényegiek az eltérések is. Az utókor által összeállított Vermigli-féle *Loci communes* 1580-ban jelent meg. Laskai Csókás valószínűleg az eredeti Királyok könyve-exegézist használta.²⁵¹

Ezek alapján a *Speculum* közvetlen forrása aligha lehetett az előző évben megjelent összeállítás. Ugyanennek a gyűjteménynek azonban ismert egy korábbi kiadása, 1576-ból.²⁵² Nem zárható ki, hogy ebből kerülhetett egy példány Laskai kezébe.

A szív, az ész és a nyelv összefüggései Laskai *Speculum*ában többször is előkerülnek. A legáltalánosabb kérdéseket tárgyaló első caput (*De variis appellationibus & significationibus, definitione, divisione & causa efficiente orationis*) harmadik sectiójából (*De speciebus et divisionis orationis*) derül ki, hányféleképpen lehet felosztani az imádságokat. A hatodik szempont szerint:

De Pane, quid & quotuplex sit
De Remissione peccatorum
De Tentationibus.” *Uo.*, 11.

²⁵⁰ HUBERT, H. 1990, 219–220. A hivatkozott mű: *MUSCULUS* 1560.

²⁵¹ HUBERT, H. 1993, 554. A hivatkozott mű: MARTYR 1580. A *Királyok könyve*-kommentár korábbi megjelenése: MARTYR 1571.

²⁵² MARTYR 1576.

Az imádság vagy csak a szívből fakad, vagy a szív és a szó együttműködésének az eredménye. Mert senki sem imádkozik pusztán a szájával, hacsak nem a szerzetesek és az eretnekek. A csak a szívből jövő imádság a lélek néma megnyilvánulása, a bensőnkől felszakadó sóhaj, egyáltalán nincs szükség hozzá szavakra. [...] A szájból és a szívből eredő imádság az, amelyik a legbensőbb érzelmeinkből és a szív legmélyebb zugaiból fakad, és ehhez társul – a Szentlélek által – a száj külsődleges hozzájárulása, a nyelv segítségével egyetemben.²⁵³

A hatodik caput (*De gestibus orantium*) a „gesztusokat” nagyon tágra értelmezi. A fizikai értelemben vett gesztusok mellett – ezekről később szövegek, a pronuntiációval kapcsolatban – belefér az imádkozó lelki felkészülése, a templomi éneklés és zene kérdései. A negyedik sectio (*De verbis inter orandum*) szól az imádságban használatos szavakról. Laskai bevezettként megjegyzi:

Ahhoz, hogy könnyebben ki lehessen fejteni ezt a részt, először is meg kell értenünk, hogy a szavak kétfélék. Egyesek csupaszok és tűnékenyek, mások fel vannak öltöztetve avagy valamilyen belső tartalmat fejeznek ki. A csupasz szavak csak az ajkak felszínes zaját és elillanó hangjait zengik. [...] A felöltöztetett vagy belső tartalmat kifejező szavakat a lélek indulata és a szív sugallata irányítja. [...] Ha az imádság szavai csak az ajkak működésének külsődleges eredményét visszhangozzák, és nem a szív mélyéből törnek elő, Istent inkább haragra gerjesztik, mint jóindulatra hangolják.²⁵⁴

Figyelemre méltó, hogy a tartalmatlan szavak mibenlétét a bibliai idézetek mellett Laskai egy Vergilius-párhuzammal szemlélteti: „Dat sine

²⁵³ „Oratio alia est cordis, alia vocis simul et cordis. Nam nulla est oratio oris, tantum nisi forte Monachorum et Eucharum. Cordis oratio est tacitum animi, et intrinsecus suspirium absque ullo vocis ministerio. [...] Oratio oris et cordis est, in qua ad affectus interioris et angustiam cordis excitati, a spiritu Sancto externo quoque oris consensione linguae ministerio accedit.” LASKAI 1581, 41–42.

²⁵⁴ „Ac ut facilius haec pars explicari queat, principio tenendum est verba esse duplicis generis. Alia sunt nuda, et evanida, alia vesties sive sensu moderata. Nuda voco externum tantum laborum strepitum et sonum evanescentem [...] Vestita sive sensu moderata appello, qui sensu animi et meditationi cordis gubernantur. [...] Si verba in orationibus, summis tantum et extremis laborum conclusionibus fiant, et ex alto cordis affectu non prodeant, iram potius Dei quam benignitatem provocant.” *Uo.*, 397, 398.

mente sonum gressusque effingi[t] euntis”.²⁵⁵ A folytatásban öt bibliai helylyel plusz egy Augustinus-idézettel támasztja alá, hogy az üres szavak nem megengedhetők az imádságban. Egyébként a *Speculum* egészére jellemző, hogy Laskai humanista világtképében az antik klasszikusok békésen megférnek a Szentírással és az egyházatyákkal. Már az ajánlólevélben – többek között – Vergiliusszal példázza a földi világ isteni eredetét.²⁵⁶

4. 2. 2. 2. Dispositio: az imádság részei és fajtái

A vizsgált korszakban az imádságok – akárcsak a prédikációk – esetében a tudatos szerkesztés szándékára jó esetben magukból a szövegekből lehet következtetni, de a retorikai szempontok megfogalmazására kevés példát találhatunk. A szerkesztetlenség legfőképpen az egyes kötetek kompozíciójában – pontosabban annak hiányában – mutatkozik meg. Melius Juhász Péter imádságaihoz kapcsolódva írja Oláh Róbert:

A korszakban megjelent hasonló kiadványokra (például Heltai Gáspár imádságos könyvére is) jellemző volt a kuszaság, Balázs Mihály szerint Meliusnál „az imák bármifajta kompozíciós megfontolás nélkül szerepelnek”. Szenci Molnár Albert hangot is adott nemtetszésének, amikor külföldről hazatérve azt tapasztalta, hogy „egynéhány zavaros folyamatu imadsagos könyvek” forognak a magyarok kezén. Helyenként felfedezhető némi rendszeresség Melius szerkesztésében, egymást követik például különböző társadalmi csoportoknak szóló könyörgések, máskor azonban úgy tűnik, mintha inkább csak egymás mellé másolták volna az eltérő terjedelmű és tartalmú szövegeket.²⁵⁷

A kötetkompozícióhoz képest az egyes imádságok szerkezete átgondoltabb. Oláh Róbert Melius esetében tartalmi alapon rekonstruálja és nevezi meg az egyes részeket:

²⁵⁵ Aen. X, 640. *Uo.*, 397. Az idézet abból a részből való, amikor Junó Turnus elé Aeneas ködképet vetíti. LAKATOS István fordításában:

[...] szájába meg ad hiú hangot,
bárgyu ígét, s teszi, hogy lábát mozgatva haladjon.

²⁵⁶ Aen. VI, 725–731. LASKAI 1581, számozatlan 8. lap.

²⁵⁷ OLÁH R. 2019b, 140–141.

- I. Megszólítás
- II. Kérés
- III. Bűnvallás
- IV. Doxológia
- V. Responsum²⁵⁸

Különös figyelmet kell fordítanunk a korabeli szerzőktől származó elméleti igényű megnyilatkozásokra. A szövegek megformálására vonatkozó megjegyzések legnagyobbbrészt a retorikai dispositio körébe tartoznak. A szerzők által határozottan megnevezett egységek az imádság részeit, szerkezetét érintik, ehhez kapcsolódik szorosan – gyakran ugyanazokkal az elnevezésekkel – a fajták, típusok szerinti csoportosítás. Ezért fontos észrevennünk, hogy az egyes terminusok mikor jelentenek szerkezeti egységeket és mikor fajtákat.

Egyetérthetünk Knapp Éva megállapításával:

Minden valószínűség szerint Dévai Bíró Mátyás nevéhez köthető az első olyan fennmaradt magyar nyelvű katekizmus, amelyben imádságretorikai megjegyzés olvasható. A Luther Márton tanait követő katekizmus mindkét kiadása – 1538, 1549 – Krakkóban jelent meg. *Az Imátságról* című rész felosztása szerint „Az Imátságnac avag’ kérésnec ket része vagon, könyörgés avag segítségül hivas, es hála adás.” Kérni két, testi és lelki dolgot kell az embernek, „Es minden imátságocban hat dolog vagon, hit, ígéret, parantsolat, ad dolog am mit kérönc, kitül, es ki által kérünc.” Ezeket az instrukciókat követi a *Miatyánk* magyarázata (LIIV–MIIv). Hasonló felosztás olvasható Batizi András dialógus formában készült *Catechismus*ában [1555] is: az imádság „köttöt foglal ő magában. A Könyergést és a Hála adast. A Könyörghes az mikor az Istentől valamit kérünc es az ő nevét segítségül hiyuc szükségunknec ideiēn. A Halaadas az, mikoron az Istennek velünc valo io tēteményerol megemlekezünc es halakat adunc [...] dichíryünc es fel magasztalyuc.”²⁵⁹

Dévai Bíró Mátyás elmagyarázza, hogyan kapcsolódik egymáshoz az a „hat dolog”, ami „minden imátságocban vagon”. Az első három a hit, az ígéret és a parantsolat szoros összefüggése. Isten ugyanis megparantsolta,

²⁵⁸ Uo., 141–143.

²⁵⁹ KNAPP 2019, 20–21.

hogy kérjük, amiben szűkölködünk, és teljesíti könyörgésünket. Mivel Isten „Meg ígérte, és igaz az ű ígérete”, hinnünk kell benne. A negyedik „dolog am mit kérönc”, azaz a kérés tárgya kétféle lehet: testi és lelki adományokra irányulhat. Ötödik és hatodik „dologként” az is világossá válik, hogy „kitül, es ki által kérönc”: „Istentül kérjönk mindent, de csak ac Christus által. Azért mongya üdüözitönc: Valamit kérendetec en neuembe, az az, én általam, én érdememért az én atyámtul meg aggya tinectec.”²⁶⁰

Batizi katekizmusának a fentebb idézetteket követő sorai még világosabbá teszik, hogy a könyörgés és a hálaadás alatt – akárcsak Dévainál – az imádság két része értendő:

Írván vagyon az imádságnac mind e két része S. Dávidnál a Soltár könyben Psal. 49. Híy engemet (Ugy mond az ÚR Isten) segítségül háboruságodnac napyán, és én tégedet meg szabditlac, és te engemnet tisztelni kezdesz. A hol azt mongya: Híy engemet segítségül: parantsoltatic a Könyörgés. A hol pediglen azt mondgya: és engemet tisztelni kezdesz: jelentetic a Hálaadás.²⁶¹

A munka a hatását tekintve is jelentős, mert:

Bevezetésül, szinte az ábécével együtt tanítva, a hitvallási alapok memorizálásához a protestáns iskolákban Batizi András kátéjának a használatát kívánták [...]. Tekintélyét kánon rögzítette.²⁶²

Knapp Éva tanulmányában a prédikációkban található imádságelméleti megnyilatkozások példáulként jelennek meg Bornemisza Péter (1575) és Telegdi Miklós (1578) egyes szövegrészei. Bornemiszánál a *Postillák* harmadik kötetéből a húsvét utáni „ötöd vasárnapra” készült prédikációkhoz kapcsolódva írja:

Közülük az első és a második a „készületről” szól, s ennek keretében határozza meg az imádság fogalmát: az Atyaistenhez, a Fiú érdemében bízva „[...] az mi elménket szivünket fel emelven menyegben, aytatosan, Szent Leleknek általa, minden iot, jo vegre kerendünc. Es az el vöt iokrol halakat

²⁶⁰ DÉVAI 1549 k., Lij r–v.

²⁶¹ BATIZI 1555, K4r.

²⁶² FEKETE 2017, 263.

adunk.” Azaz az imádság mint sajátos beszéd két retorikai genusa a kérés és a hálaadás. A második prédikáció négy imádságtípust – könyörgés és engesztelés, kérés, esedezés, hálaadás – különít el, majd meghatározza az első prédikációban megnevezett két genusnak az alkategóriáit és bibliai forrásvidékét.²⁶³

Ha a Bornemisza-idézeteket kiegészítjük újabb szövegrészekkel, más-fajta értelmezés is lehetővé válik. A húsvét utáni ötödik vasárnapra írt első prédikáció evangéliumi szakaszából „szép és igen hasznos tanuságinc következnec az igazán való könyörgésről és imátkozásról”. Majd Bornemisza a könyörgés öt aspektusát fejti ki, hasonlóan Dévai „hat dologához”: az Atyától kérjünk, Krisztus nevében, hittel és bizalommal, testi és lelki javakat, és mindezek eredményeként „bátor szívet és örömot” vegyünk.²⁶⁴ A tanulságok bonyolult rendszerében jut el az imádság második részéhez:

Harmadic tanuságinc lez hét dologrol mellyec készeritsenec az imátkozásra. És az Imátságnac másodic részéről az hála adásról.²⁶⁵

A második prédikációban az evangéliumi szakasz vonatkozó részéhez fűzi:

Ezen igékből az imátságnac soc részeit is meg érthettyüc, és az könyörgésben való soc szükséginket: mert szent Pál int it könyörgésre is, kérésre is, esedezésre is, és hála adásra is.²⁶⁶

Az is elképzelhető, hogy a könyörgés, a kérés, az esedezés és a hálaadás nem annyira négy imádságtípus, mint inkább az imádság első fő részének, a kérésnek három különböző aspektusa, valamint második fő része, a hálaadás. Az utóbbit maga Bornemisza nevezi az imádság második részének. Így olvasva a szöveget az első prédikációban megnevezett kérés és hálaadás nem két genus, hanem az imádság két fő része, ahogyan azt Dévai és Batizi is meghatározta.

²⁶³ KNAPP 2019, 25.

²⁶⁴ BORNEMISZA 1575b, 762: zzzzzv–zzzzzijv.

²⁶⁵ Uo., 781: cccccijr.

²⁶⁶ Uo., 804: fffffijv.

Ha az imádság részeire vonatkozó megállapításokat keresünk, az idézett művek sorát kiegészíthetjük Félégyházi Tamás öt kiadást megért katekizmusával. Tárgyalja az imádkozás és az imádság kérdéseit. Kitér a szerkezeti egységekre is:

Mitsoda a könyörgés? Lelki és testi jóknak igaz hitből való kérése az Istentől a Christus nevében, és az el vött jókért való hála adás. Hány része vagyon az könyörgésnek? Kettő. Első az kérés, mellyel az Istennek minden lelki és testi szükségünket meg jelentyük. Másik az hála adás, mely nem egyéb, hanem az isten jó teteményének esmereti, megh vallása és az ő jóvoltának hirdetése és dicséreti.²⁶⁷

Láthatjuk: az imádság két része ebben az előadásban is a kérés és a hálaadás. Az utóbbi magába foglalja a dicséretet is.

Az idézett szerzők által megkülönböztetett két szerkezeti elem, a könyörgés és a hálaadás az ars orandi történetében – beleértve a legrégebbi imádságmodelleket is – az imádságok legfontosabb részei. Órigenésznél a hálaadás (eucharistia) és a könyörgés (aitesis) közé illeszkedik a bűnbánat (exomologesis); az így létrejövő hármasság egységet vezet be, majd zárja le Isten dicsérete (doxologia).

Az első olyan imádságelméletnek, amelyik a profán retorika hatását mutatja, a kutatás Guilielmus Alvernus 1240 körül keletkezett művét tartja (*Rhetorica divina sive ars oratoria eleoquentiae divinae*). A két meghatározó elem, a könyörgés és a hálaadás a klasszikus szónoklattani felosztás keretei között jelenik meg. Az imádságot kezdő exordiumban van a helye a dicséretnek és a hálaadásnak, ami a captatio benevolentiae-t, azaz Isten jóindulatának a megnyerését célozza. A narratio a bűnök megvallása és a bűnbánat. A petitio a kérések előadása, a confirmatio ezek megerősítése. Az imádságot a conclusio zárja, ami nyomatékosítja, hogy Isten segíteni fog a hozzá könyörgőkön.²⁶⁸

A fentebbiek alapján Dévait, Batizit, Bornemiszát és Félégyházit egyértelműen egy csoportba sorolnám, mivel náluk a kérés és a hálaadás ugyanazon imádság részei, szerkezeti egységei.

Egy másik csoportba (is) besorolhatók azok a szerzők, akik ugyanezeket a fogalmakat más értelemben (is) használják. Megfigyelhetők ugyanis

²⁶⁷ FÉLEGYHÁZI 1579, 40.

²⁶⁸ Vö. LUTZ 1984/2011, 118–137.

olyan szövegösszefüggések, amelyekben a kérés és a hálaadás vagy éppen a dicsőítés nemcsak a retorikai dispositio, hanem a genusok összefüggéseiben is értelmezhető. Ezekben az esetekben ezek az elnevezések az imádságok típusait, fajtáit jelentik.

Az imádságok fajtáinak ilyen szempontú felosztására példa a 16. századból a *Tarcal-tordai hitvallás*. A szerkesztők Béza genfi hitvallása alapján készítették el szövegüket. A latin edíció 1563. évi kiadásából nem ismert példány. Tartalmát a reformátusok még bő száz évvel később is időszerűnek tartották, 1655-ben, Sárospatakon jelent meg magyar fordítással együtt.²⁶⁹ A Szentlélekről szóló, IV. részben esik szó az imádság fajtáiról, a genfi hitvallás szó szerinti fordításában.

Béza, *Confessio Christianae fidei*
(1560)

*XVI. Quae sint opera excellentissima,
& quae precum sit praestantia.*

Sed inter omnes fructus, quos Fides universaliter in omnibus Christianis edit, principatum nostro iudicio facile tenent preces, id est invocatio nominis Dei per Iesum Christum, neque ullum opus ei gratius esse arbitramur, sive quid ab eo postulemus, sive laudes eius canamus, sive gratias ei agamus pro acceptis beneficiis.²⁷⁰

Tarcal-tordai hitvallás (1562–63/1655)

XVI. Art. Kik légyenek a leg-főb jó-tselekedetek. És mi légyen a könyörgésnek méltósága.

De minden gyümölsük közöt, kiket a hit közönségessen minden igaz keresztyénekben szerez, könnyen elsőseget érdemel ítéletünk szerént a Könyörgés, az az, az Isten nevének a Christus által segítségül való hívása. Nem is alétunk penig tsak egy munkát-is ő néki kedvesbnek lenni, akar kérjünk ő tőlle valamit, akar az ő ditsiretit énekeljük, akar az el vött jókért ő néki hálákat adjunk.²⁷¹

Szikszai Hellopoeus Bálint katekizmusában tárgyalja az imádság kéréseit. A hálaadás és a kérés nála szerkezeti elemként *is* és típusként *is* megjelenik.

Michoda az imádságh? Szűvnek indulattyábul támadot czelekedet, melylyel az igaz Istentül, ki maghát ighéiben az Fiában meg jelentette, es minden hamis Istenektől avagy bálványoktól meg válaztotta, kér hitnek általa

²⁶⁹ COMPENDIUM 1563/1655.

²⁷⁰ BEZA 1560, 46–47.

²⁷¹ TARCAL–TORDAI 1562–63, 325.

minden jót valaminélkül szűkölkedik bízván az Istennek íghéretihez és az elvött jókért hálákat adván dicziéri és magasztalja az Istennek jó voltát, irgalmasságát, bölcsességét és fogadásában álhtatatoságát.²⁷²

Ha a bővítményektől eltekintve szeretnénk megtudni, hogy „micsoda az imádság”, akkor a következő eredményt kapjuk: az imádkozó „kér minden jót valami nélkül szűkölkodik [...] és az elvött jókért hálát adván dicziéri és magasztalja az Istennek jó voltát”. Még egyszerűbben: az imádság két része a kérés és a hálaadás; az utóbbi magába foglalja a dicséretet is. Ez alapján Szikszainak is helye van az elsőként vázolt csoportban, ahol a kérés és a hálaadás az imádság két fő része.

Ám ugyanezeket a fogalmakat Szikszai genusként is használja, félreérthetetlenül megfogalmazva, hogy fajtát, „féléseget” is jelenthetnek.

Hány féle az imádság? Két féle. Könyörgés és hála adás, kik csak annyit különböznek egy másutl hogy az könyörgés kér Istentől jót jövődre. Az hála adásban Istenek az el vőt jót közönnük megh és diczerjük érette és fel magasztalljuk.²⁷³

Szikszai katekizmusának rövidített kiadásában a IX. rész szól az imádságról. Definíciója a terjedelmesebb változat egyszerűbb megfogalmazása. Csak a kérés és a hálaadás jelenik meg benne, a dicsőítés nem. Mindkettő részként értelmezhető.

Micsoda az imádság? Szűnek tiszta indulattyából támadot czelekedet, melyben az igaz Istentől kérünk minden testi és Lelki jókat kiknélkül zűkölködünk, az Jesus Christus nevében, és kétség nélkül el hívén hogy valami az ű akarattyá szerént kérünk meg lézen; az el vött jókért hálákat adunk ismeg ű neki.²⁷⁴

Ezt az értelmezést erősíti a kérés és a hálaadás jelentése az imádság részeinek meghatározásában, ahol egyértelműen szerkezeti egységként szerepelnek:

²⁷² SZIKSZAI H. B. 1573 k., N6v.

²⁷³ Uo., O1r.

²⁷⁴ SZIKSZAI H. B. 1574, H1r.

Hány réze vagy az imádságnak? Kettő. I. Első az kenyergés mellyben jövődre kérünk Istentől valami jót. II. Második az hála adás, mellyben az el vőt jót köszönnük meg Istennek.²⁷⁵

Telegdi Miklós esetében Knapp Éva – többek között – kiemeli:

Telegdi Miklós [...] „keresztjáró vasárnapi” prédikációjának retorikai vonatkozásai közel állnak Bornemisza említett beszédeihez. Telegdi imádság-meghatározása nem különbözik Bornemiszáétól: „Az imádság semmi nem egyéb, hanem elmenkne Istenhez való fel emelése, kiben vagy kerünc valamit Istentől, vagy az elvőt iotetemenyekert halat adunc.” A „petitoriának” nevezett formát a Miatyánkkal, a „gratiarum actiót” Krisztus „beszéddével” (Mt. 11) mutatja be, azaz az imádság nála is a sermo egyik speciális formája.²⁷⁶

Ha a szöveggörnyezet további részeit is megfigyeljük, árnyaltabb képet kaphatunk Telegdi elképzeléseiről. Hamarosan megismétli a fentebb idézetteket:

Abban sem lehet semmi kétség, hogy minden imádságban, vagy kerünc valamit Istentől magunknac, avagy egyebeknac, vagy az el vőt jó tétéményekről hálát adunc. Bizonyíttya azt szent Pál is mondván. Minden imádságban, és könyörgésben, az ti kérésitec hála adással jelenyenec Isten előtt.²⁷⁷

Az idézet első mondatában a „vagy-vagy” ismét a kétféle lehetőségre (típusra, fajtára) utal. A második mondatban a kérés és a hálaadás együttes megjelenésének kívánalma akkor bizonyíthatja az előzőeket, ha az ismétlődő „minden imádságban” kifejezést úgy értelmezzük, hogy általában az imádkozásban – az ugyancsak ismétlődő „vagy-vagy” értelmében – hol a hálaadás, hol a kérés legyen meghatározó.

Laskai Csókás Péter *Speculum*ából már idéztem az általánosságokat taglaló első caput (*De variis appellationibus & significationibus, definitione, divisione & causa efficiente orationis*) harmadik sectiójából (*De speciebus*

²⁷⁵ Uo., Hlr.

²⁷⁶ KNAPP 2019, 25.

²⁷⁷ TELEGDI 1578a, 170.

et divisionis orationis) a hatodik szempontot, a csak a szívből fakadó, valamint a szív és a száj együttműködéséből eredő imádságok megkülönböztetését. Ugyanebben a sectióban az első szempont tisztázza az imádság részeit és fajtáit. A szerző megjegyzi:

[...] ahogyan az mind a meghatározásokból, mind pedig a zsoltárokbán olvasható könyörgéseknek a formuláiból kitűnik, továbbá Pál apostol tanításából is ismert, az imádságnak két része (pars) van, a kérés és a hálaadás.²⁷⁸

Laskai az imádság fajtáit (species) kilencféleképpen csoportosítja. A korábban idézett hatodik szempont – a szív, az ész és a nyelv kérdése – mellett retorikai szempontból a második a legfontosabb.²⁷⁹ Ebben Pál apostol nyomán sorolja fel az imádság fajtáit (species): *deprecatio*; *oratio* vagy *obsecratio*; *intercessio* vagy *interpellatio*; *gratiarum actio*. Ahogyan azt korábban is láthattuk: mind a kérés különböző aspektusai, mind a hálaadás nemcsak részt, hanem fajtát is jelenthetnek.²⁸⁰

A hetedik *caput* (*De modo adorationis*) is érinti a szerkezetet, mégpedig a kérések sorrendjét. Első sectiója (*De modis adorationis*) tárgyalja a könyörgés különféle módjait.

A hatodik mód, amikor imádságainkban egyszerre kérünk lelki és testi dolgokat. Mindig azokat kell előre venni, amelyekről azt gondoljuk, hogy lelki természetűek és fontosabbak; amelyek pedig testi és múlandó dolgokra vonatkoznak, azokat említjük utoljára.²⁸¹

²⁷⁸ „Tum ex definitionibus cum vero ex formulis praecationum, quae in Psalmi obviae sunt, item ex Pauli Apostoli doctrina notum est, duas esse partes orationis, petitionem et gratiarum actionem.” LASKAI 1581, 34.

²⁷⁹ A teljesség kedvéért emlitem a továbbiakat. Laskai először a részekhez kapcsolódva különbözteti meg csoportképző elemként a *justicia* és a *veritas* fogalmát. A harmadik felosztás Augustinust követi, aki az imádságnak öt fajtáját vagy inkább fokozatát határozza meg: *meditatio*, *scientia*, *compunctio*, *devotio*, *oratio*. A negyedik: nyilvános vagy magányos imádság: *publica* vagy *privata*. Az ötödik: *absolutus* vagy *simplex*, vagy *conditionalis*. A hetedik: *orationes statae* vagy *vagae*. A nyolcadik: *oratio tardior* vagy *frequentior*. A kilencedik: *invocatio iumentum* vagy *rerum extra omnem intellectum et motum existentium*. *Uo.*, 39–45.

²⁸⁰ „[Paulus] quatuor species orationis diserte enumerat. Prima est *deprecatio*. Secunda *obsecratio*, *intercessio*. Tertia *interpellatio*. Quarta *gratiarum actio*.” *Uo.*, 37.

²⁸¹ „Sextus vero precandi modus est, ut cum res spirituales et corporales simul petuntur semper illae quae putantur esse spirituales, et potiores priori loco ponantur in oratione, corporales vero et temporariae posteriori loco commemorentur.” *Uo.*, 466–467.

Akárcsak másoknál, Beythe Istvánnál is megfigyelhető ugyanazon művön belül a kérés és a hálaadás kétféle jelentése, mind rész (pars), mind fajta (genus) értelemben.

Micsoda az imádság? Alázatos szívből való könyörgése az Isten felő embörnek, az úr Istenhöz, melyben kér Istentől testi s lelki jókat, csak az Christus által. Avagy emlékezik Istennek jótéteményéről, és hálákat ad néki érötte. Hány része vagyon az imádságnak? Kettő. Könyörgés és hála adás. Micsoda az Könyörgés? Kérni az Istentől azokat, mellyek nékil szikölködünk, szent fiájért. Micsoda az Hála adás? Megemlékezni jó téteményéről az úr Istennek és el vött javairól, és azokért áldani és föl magasztalni ötet, ez végre, hogy dicsőségöt néki tulajdonítsunk.²⁸²

A hálaadás magába foglalja a dicséretet is, ahogyan azt Félegyházi Tamásnál is láthattuk.

A kérés, a hálaadás és a dicsőítés értelmezéseit összefoglaló táblázatban az alábbi két párhuzamos oszlopban először azokat a szerzőket idézem, akik a kérést és a hálaadást 'az imádság részei' (partes) jelentésben használják, majd azokat, akik 'az imádság fajtái' (genera, species) jelentésben (is). Az első esetben az „és”, a második esetben a „vagy” használata jellemző, ez is érzékelteti a kétféle jelentés különbségét.

Az imádság részei (partes): kérés és hálaadás	Az imádság fajtái (genera, species): kérés vagy hálaadás
Dévai (1538, 1549 k.) Az Imátságnac avag' kérésnec ket része vagon, könörgés avag segítségül hivas, es hála adás	

²⁸² BEYTHE 1582. Idézi INCZE 1931–32, 69.

Batizi (1555) [...] az imádság köttöt foglal ő magában. A Könyörgést és a Hála adást. Írván vagyon az imádságnac mind e két <i>része</i> S. Dávidnál [...] A hol azt mongya: Híy engemet segédtségül: parantsoltatic a Könyörgés. A hol pediglen azt mondgya: és engemet tisztelni kezdesz: jelentetic a Hála adás.	
Bornemisza (1575) [...] minden iot, jo vegre kerendünc. <i>Es</i> az el vőt iokrol halakat adunk. szép és igen hasznos tanuságinc következne az igazán való könyörgésről és imátkozásról. Harmadic tanuságinc lez hét dologrol mellyec készeritsenec az imátkozásra. <i>És</i> az Imátságnac másodic <i>részéről</i> az hála adásról. Ezen igékből az imátságnac soc <i>részeit</i> is meg érthettyük, és az könyörgésben való soc szükséginket: mert szent Pál int it könyörgésre is, kérésre is, esedezésre is, <i>és</i> hála adásra is.	

Félegyházi (1579) Lelki és testi jóknak igaz hitből való kérése [...] és az el vőtt jókért való hála adás. Hány <i>része</i> vagyon az könyörgésnek? Kettő. Első az kérés [...] Másik az hála adás.	
	<i>Tarcal-tordai hitvallás</i> (1562–63/1655) Nem is alétunk penig tsak egy munkát-is ő néki kedvesbnek lenni, <i>akar</i> kérjünk ő tőlle valamit, <i>akar</i> az ő ditsiretit énekeljük, <i>akar</i> az el vőtt jókért ő néki hálákat adjunk.
Szikszai (1573 k.) kér minden jót valami nélkül szűkölködik [...] és az elvőtt jókért hálát adván dicséri és magasztalja az Istennek jó voltát	Szikszai (1573 k.) Hány <i>féle</i> az imádság? Két <i>féle</i>. Könyörgés és hála adás [...] az könyörgés kér Istentől jót jövőndőre. Az hála adásban Istenek az el vőt jót köszönnük meg és diczerjük érette és fel magasztalljuk.
Szikszai (1574) Miczoda az imádság? Szűnek tiszta indulattyából támadot czelekedet, melyben [...] kérünk minden testi és Lelki jókat [...] az el vőtt jókért hálákat adunk ismeg ű neki. Hány <i>réze</i> vagyon az imádságnak? Kettő. I. Első az kenyergés mellyben jövőndőre kérünk Istentül valami jót. II. Második az hála adás, mellyben az el vőt jót köszönnük meg Istennek.	

	Telegdi (1578) Az imádság semmi nem egyéb, hanem elmenk nec Istenhez valo fel emelése, kiben <i>vagy</i> kerünc valamit Istentül [petitoria], <i>vagy</i> az elvöt iotetemenyekert halat adunc [gratiarum actio]. Abban sem lehet semmi kétség, hogy minden imádságban, <i>vagy</i> kerünc valamit Istentül magunknac, avagy egyebek nec, <i>vagy</i> az el vöt jó tétemenyekről hálát adunc. Bizonéttya azt szent Pál is mondván. Minden imádságban, és könyörgésben, az ti kérésitec hála adással jelennyenec Isten előtt.
Laskai (1581) notum est, duas esse <i>partes</i> orationis, petitionem <i>et</i> gratiarum actionem hae duae sint <i>partes</i> orationis, petitio <i>et</i> gratiarum actio	Laskai (1581) [Paulus] quatuor <i>species</i> orationis diserte enumerat. Prima est deprecatio. Secunda odsecratio, intercessio. Tertia intercessio, interpellatio. Quarta gratiarum actio.
Beythe (1582) Hány <i>része</i> vagyon az imádságnak? Kettő. Könyörgés és hála adás.	Beythe (1582) Micsoda az imádság? Alázatos szívből való könyörgése az Isten felő embörnek [...] melyben kér Istentől testi s lelki jókat [...] <i>Avagy</i> emlékeződik Istennek jótéteményéről, és hálákat ad néki érötte.

A magyar terminológiában tehát a kérés és a hálaadás egyaránt jelentheti az imádság részeit és az imádságok fajtáit. Az idézett szerzők általában világosan megfogalmazzák, hogy az egyes elnevezések részekre vagy fajtákra vonatkoznak, de ha nem, akkor a szövegösszefüggésből lehet következtetni jelentésükre.

A két jelentés természetesen nem választható el egymástól mereven. A jellemzően a hálaadás típusába (genus, fajta) tartozó imádság is tartalmazhat a tulajdonképpeni hálaadást magába foglaló rész mellett kéréseket (pars, rész), mint ahogy az alapvetően kérés típusú imádságok is kezdődhetnek hálaadással. Amint a fenti példákból látható, a dicsőítés is megjelenhet szerkezeti egységként is és imádságtípusként is.

A fogalmak használatára különféle jelentésben találhatunk példákat az imádság elméleti irodalmában a korábban hivatkozott Órigenésztől a kortársakig. A korszak magyar protestáns szerzőinél elsősorban Luther és Melanchthon hatására kell gondolnunk, de felfedezhetők párhuzamok Kálvin és Béza nézeteivel is. Knapp Éva Melanchthonnak az imádságról szóló beszédéből (1550) több retorikai vonatkozású megállapítást említ.

A *precatio* mint genus esetében Melanchthonnál meghatározó a *gratiarum actio*, melynek keretében a genus *laudativum* retorikai szabályainak alkalmazását ajánlotta, s ezen belül különítette el a *salutatiót*. Ennek bevezető részében kötelezőnek tartotta egy megszerkesztett *invocatio* elhelyezését. A dicsőítésen kívül az emberi szükséghelyzetek, betegségek miatt az *auxilium* és *liberatio* imádságban történő kéréséhez a *petitoria* retorikai szabályrendszerét írta elő, s ennek keretében szorgalmazta a könyörgésbe beépített bűnvallást. A kérés részeként javasolta a teremtnök tett *promissio* megfogalmazását a szabadulás – példáulul betegségből, *calamitasból* – és/vagy a meghallgatás érdekében.²⁸³

Az idézett ismertetésben a „*precatio* mint genus” az imádság egyik típusát, a kérést jelenti. Az oratióból valóban az tűnik ki, hogy az imádság meghatározó eleme a hálaadás, amennyiben azzal kezdődik, így ezt a típust is jelentheti. Ugyanakkor ’rész’ jelentésben is értelmezhető. Habár Melanchthon nem szögezi le, hogy az imádság két fő része a hálaadás és a kérés, az imádság tudnivalóit taglaló beszédét pontosan ennek megfelelően szerkeszti meg. Az első rész a hálaadásról (Aiiir–Aiiijr), a második a kérésről (Aiiijr–Bvv) szól.

Kifejti: úgy illik, hogy először is (in primis) gondolkozzunk el Isten tapasztalható jótéteményein, azt hirdessük, és szüntelen adjunk hálát érte. Minden nyilvános összejövetelen szükséges, hogy amikor imádkozunk, mintegy törvényszerű kezdetként (exordio tanquam legitimo) hálát adjunk

²⁸³ KNAPP 2019, 7–8.

Istennek az egyház és az iskola megőrzéséért.²⁸⁴ Ezután Melanchthon hosszasan sorolja, mi mindenért kell még hálát adnunk Istennek.

A hálaadás tárgyalásának befejeztével tér át a második részre, a kérésekre (*Teque oremus...*). Istennek könyörögünk, hogy kegyesen őrizzen és védjen meg minket, és különösen azokat, akikre nyája tanításának és irányításának felelősségét bízta.²⁸⁵ Jóllehet a jámbor tanítók sok mindent összegyűjtöttek, amikért legfőképpen kell buzgón könyörögnünk, most mégis hármat lát szükségesnek előadni.²⁸⁶ Ezután következik ezek részletezése, számos kitérővel, bibliai és antik példákkal.

A genus használata 'fajta, típus' jelentésben Erasmusnál is megfigyelhető. Kapcsolódó műveiből Knapp Éva is megemlíti retorikai tartalmú megjegyzéseket. *Modus orandi Deum* (1524) című munkájából kiemeli:

Az imádság három elkülönített genusa itt a votum, a gratiarum actio („cui finitima est laus”) és a hymnus. [...] A legfőbb, tökéletesen megformált imádság a Pater noster (e5v). Az imádság egyéb formáira vonatkozóan – visszaautalva a mű elején javasolt három genusra – Erasmus kiemeli a retorikából ismert kérés (petitorium) szabályainak figyelembevételét, ugyanakkor nyomatékosan utal ezek lehetőség szerinti nem világias módon történő alkalmazására (e5r–v). A hálaadáshoz a dicséret genusának szabályait írja elő. Megjegyzi, hogy az imádságban többféle retorikai előírás keveredhet, így egyaránt vonatkoznak rá a narratio, a conquestio, az argumentatio és az expositio szabályai, melyekhez leggyakrabban az amplificatio társul. A felsoroltakhoz rendeli a kérés esetében a pollicitatiót, mely a bibliai imádságokból sem hiányzik, valamint az obtestatiót és az obsecratiót.²⁸⁷

Erasmus a fentebb idézett három imádságtípust (értelemszerűen fordítva: kérés, hálaadás, himnusz) Pál apostol nyomán kiegészíti a zsoltárral,

²⁸⁴ „Tamen in primis convenit nos praesentia beneficia considerare, eaque praedicare, & pro iis Deo perpetuas gratias agere. [...] non alienum est in omnibus congressibus publicis, cum habenda oratio est, hoc exordio tanquam legitimo uti, ut Deo pro seivata Ecclesia & Schola gratias agamus.” MELANCHTHON 1550, Aijr.

²⁸⁵ „Teque oremus ut nos & praecipue illos, quibus curam docendi & gubernandi tuum gregem commisisti, clemente tuearis & serves [...]” *Uo.*, Aiiijr.

²⁸⁶ „Etsi igitur plures causae a piis colliguntur propter quas in primis debeamus nos diligenter ad precandum assuefacere. Tamen nunc tantum tres usum est recitare [...]” *Uo.*, Avr.

²⁸⁷ KNAPP 2019, 10, 11.

a himnusszal és az énekkel.²⁸⁸ Utal arra is, hogy az egyes típusok keveredhetnek. Előfordulhat – mint ahogy már korábban is említette –, hogy amiképpen a hálaadás egyben dicséret is, ugyanúgy olykor kérés is lehet.²⁸⁹

4. 2. 2. 2. 1. A *Miatyánk* részei

Az Erasmustól és Melanchthontól idézettekhez hasonlóan árnyalt, retorikai fogalmakat felsorakoztató eszmefuttatásokat hazai szerzőinknél a vizsgált időhatárok között nem találhatunk. Mégsem reménytelen a szövegalkotáshoz kapcsolódó gondolatokat keresni. A részek és a fajták előzőekben tárgyalt értelmezései elárultak egyet s mászt a kapcsolódó retorikai ismeretekről. Ha még jobban meg szeretnénk ismerni az imádság retorikájára vonatkozó elképzeléseket, érdemes megfigyelni, kik hogyan osztják részekre a *Miatyánk*ot, a különféle felekezetekben elfogadott felfogásokhoz igazodva vagy azokon módosítva.

A Jézus által tanított imádságot (*oratio Dominica*, az *Úr imádsága*) az imádság legfőbb mintájának tekintették. A kapcsolódó magyarázatok évszázadokok keresztül végigkísérik az egyházi irodalmat, a katekizmusoknak is nélkülözhetetlen alkotórészei. A hitbéli útmutatások mellett a retorikai dispositio körébe tartozó megállapításokat is tartalmaznak, amennyiben a felépítést érintik. A szerkezet meghatározó elemei a hét vagy hat kérés. Ezek különféle tartalmi szempontok alapján további csoportokra bonthatók (3+4, 4+3, 3+3 kérés), és ki is egészíthetők. Bizonyos esetekben ugyanis önálló egységnek, bevezetésnek tekintik a megszólítást, és záró formulaként értelmezik a dicsőítő záradékot vagy az „Amen” szócskát.

A latin középkor számára a *Miatyánk* felosztását illetően Augustinus *Enchiridion*ja volt a minta, mely szerint az *Úr imádsága* – Máté evangéliumára hivatkozva (Mt 6, 9–13.) – hét kérésből áll. Az első három az örökkévaló dolgokat érinti, a következő négy a mulandókat.²⁹⁰

²⁸⁸ „[...] constat tribus potissimum generibus, aut votis, aut gratiarum actione, cui finitima est laus, aut hymnis. [...] Paulus Apostolus ad Colos. cap. 3. tria coniungit eiusdem generis, psalmum, hymnum et canticum.” ERASMUS 1524b, a2r.

²⁸⁹ „Caeterum ut gratiarum actio laus quaedam est, ita nonnunquam est et petito, de qua nunc instituimus dicere.” *Uo.*, a4v.

²⁹⁰ „Quomodo dominica oratio septem petitiones apud evangelistam Mattheum contineat. Proinde apud evangelistam Mattheum septem petitiones continere dominica videtur

A középkor során különféle megfogalmazásokban terjedt az augustinusi hagyomány. A 16. században Luther és követői ugyancsak hét kérésre osztották az imádságot, Kálvin nyomán azonban hat kérésben határozták meg a fő részeket. A katolikusok maradtak a hét kérésnél. Ennek továbbélését a humanista szellemiségű szerzőknél erősítette Erasmus hasonló felfogása. A hazai szerkesztésű munkákban találhatók példák valamennyi minta követésére, olykor egyéni megoldásokkal kiegészítve.

4. 2. 2. 2. Luther és követői

A *Miatyánk* magyarázatának Luther önálló műveket szentelt (1518, 1519). Az imádságot a második változat előszavában két részre osztja.

Ezt az imádságot két részre osztom, először is megszólításra, azaz bevezetésre és fölkészülésre, végül pedig hét kérésre.²⁹¹

Mielőtt rátérne az egyes kérések kifejtésére, a „Bevezetés” cím alatt megvilágítja a „Mi Atyánk, ki a mennyekben vagy!” megszólítás tartalmát. A hetedik kérés után külön rész „Az »ámen« szócška” magyarázata.

Luther „kis katekizmusában” is leszögezi, hogy az imádság mértékadó mintájának a *Miatyánk*ot tartja, a szerkezetre annak felosztása utal, a fő részek megnevezése nélkül. Az egyes részek elnevezése a „nagy katekizmusban” található.

A magyarázat kérdés-felelet formában íródott, s az első kérdés a *Miatyánk* retorikai összetevőit taglalja: „Wie viel theil hat das Vater unser? Drey teil. Die Vorrede / Sieben Bitte / Und den Beschlus”.²⁹²

A bevezetés alatt a megszólítás értendő: „Vater unser der du bist im Himmel”, a második a hét kérés: „Sieben Bitte” a harmadik a Máté

oratio, quarum in tribus aeterna poscuntur, in reliquis quattuor temporalia, quae tamen propter aeterna consequenda sunt necessaria.” Aurelius AUGUSTINUS, *Enchiridion ad Laurentium liber unus (De Fide, Spe et Caritate liber unus)*, 115. c.

²⁹¹ LUTHER 1519/2011, 101.

²⁹² KNAPP 2019, 7.

evangéliumból származó zárás: „Denn dein ist das Reich und die Kraft und die Herrlichkeit in Ewigkeit. Amen.”

*

Az evangélikus tanítások egyik legkorábbi magyar nyelvű összefoglalása lehetett Gálszécsi István elveszett munkája.²⁹³ Bod Péter leírásából lehet tudni, hogy a harmadik rész az imádságról szólt. A mű fennmaradt részleteit Solyom Jenő 1933-ban adta közre az azóta megsemmisült töredékek alapján. Ezek tartalmazzák a *Miatyánk* magyarázatának utolsó részeit. A szövegből az imádság felosztására nem lehet következtetni. A kapcsolódó összefüggő részben az utolsó kérések, majd az „Amen” magyarázata olvasható, a „Tied az Ország...” kezdetű dicsőítésről nem esik szó. Az imádság foganatjáról szóló fejtegetés után következik a negyedik rész a gyónásról és az áldozásról.²⁹⁴

Fekete Csaba közöl egy Beythe István gyűjtőkötetében fennmaradt kéziratot, amelyet az egyik legkorábbi, Luther kis és nagy kátéja nyomán készült magyar szerkesztésű katekizmusként határoz meg. Megállapítása szerint az 1540-es években készülhetett. Az imádságról szóló rész kezdete a közreadó átirásában:

- Predicator: Micsoda az keresztyénségnek harmadik fondámentoma?
Puer: Az imádság.
Predicator: Micsoda az imádság?
Puer: Szívemnek Istennel való beszéde.
Predicator: Holott tanít minket az Kristus imádkozni?
Puer: Szent Máténál, az ű könyvének hatodik részében meghagyá, hogy imádkozunk. Mi Attyánk, ki vagy mennyekben.
Predicator: Hány dolog felől kenyer gesz az Mi Attyánkban?
Puer: Hét dolog felől.

²⁹³ *GÁLSZÉCSI István, *A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske* (Krakkó: Hieronymus Vietor, 1538), RMNY 25.

²⁹⁴ SÓLYOM 1933, 181–184.

Ezek után következnek az egyes „kenyergések” tartalmának rövid ismertetése.²⁹⁵

Időrendben Batizi András katekizmusának első, krakkói kiadása (1543–1545)²⁹⁶ következne, de ebből mindössze egy hosszában elvágott fél lapnyi töredék ismert. Divéky Adorján „egy vallásos tárgyú magyar nyomtatvány” maradványaként azonosította;²⁹⁷ Varjas Béla állapította meg, hogy Batizi katekizmusának első kiadásából származik.²⁹⁸ A fennmaradt szöveg nem az imádsághoz kapcsolódik.

Így a *Miatyánk* első ismert részletesebb felosztása Dévai Bíró Mátyásnál található. Az imádság alkotórészeit három egységbe sorolja. A megszólítást illetően világossá teszi, hogy ez *még* nem a kérésekhez tartozik:

Mi Atyánc ki vagy Mennyeiben. Ez ígéc még nem könyörgésec, hanem Istennec hozzánc való irgalmasságánac ajánlási [...]²⁹⁹

Ez után következnek a második részt alkotó kérések az Augustinusra visszavezethető felosztásban:

Mondám, hogy két dolgot kérönc Istentül, lelki testi dolgott. Ah három első kérésec lelki dolgocról vannac. [...] Immár láttuc ez első három kérésecben lelki dolgocot kérönc. Következne ez világi dolgoc.³⁰⁰

A harmadik rész a négy „világi dolgokra” vonatkozó kérdés után olvasható, egyértelművé téve, hogy ez *már* a „*Miatyánk* után” következik:

Mert tied az Ország ah hatalom, és ad ditsőség öröckön öröcké. Ez ígéc az Görög könyvecben vadnac am Mi atyánc után, mondatnak kedég am mi hitoncnec erősségére [...]³⁰¹

²⁹⁵ FEKETE 2014, 25.

²⁹⁶ BATIZI András, *Catechismus...* (Krakkó: Hieronymus Vietor, 1543–1545), RMNY 57.

²⁹⁷ DIVÉKY 1911, 12.

²⁹⁸ VARJAS 1969, 117–119.

²⁹⁹ DÉVAI 1549 k., Lijv.

³⁰⁰ *Uo.*, Lijjr, Lijjv.

³⁰¹ *Uo.*, Mijv.

Knapp Éva megemlíti, hogy „Batizi imádságról szóló tanítását a retorikai szempontból hét részre osztott *Miatyánk*-magyarázat követi.”³⁰² Batizi katekizmusának három kiadásáról van tudomásunk. Említettem már az első, krakkói változatot, amelyiknek maradványa nem tartalmaz az imádsághoz kapcsolódó adatot. A második edíció ugyancsak Krakkóban látott napvilágot,³⁰³ a harmadik Kolozsváron. Ennek beosztása – amint arra többen is utaltak – eltér az előző krakkóiétól. Abban az imádságról a 6. részben esik szó, a kolozsváriban pedig a 4. részben. A „Mester” és a „Tanítvány” párbeszédéből rajzolódik ki a *Miatyánk* szerkezete. A kolozsvári kiadás csonka, így a Dévaiéhoz hasonló hármас felosztás csak feltételezhető. A kérések tárgyalását a Tanítvány kérésére megelőzi a bevezető rész magyarázata:

Magyarázd meg immáran mind a hét könyvergéssöket, és előszer mond meg miért kezdgyüć eképpen el: Mi Atyánc [...] ³⁰⁴

A kötet csonkasága miatt nem állapítható meg, hogy itt is szerepel-e a kérések után a „Tied az Ország...” kezdetű megerősítés kifejtése.³⁰⁵

Korábban már említettem Heltai *Miatyánk*-magyarázatát. A nyelvi megformálásra vonatkozó bevezetés után ismerteti az *Úr imádságának* részeit. A megszólítás és a hét kérés után a záró formulát, a dicsőítést – „Mert tiyed az Ország, a Hatalom és a Dichőség mind öröcken öröcke. Amen.” – nem tekinti külön résznek, hanem a VII. kéréshez csatolja. Így a *Miatyánkot* két részre osztja, amint azt világosan ki is mondja:

Hány részre osztatic az imádság? Kettőre: Kezdetre és hét Kérésre. Mellyic a' Kezdeti? Mi Attyánk ki vagy Mennyekbe. ³⁰⁶

Bornemisza Péter *Miatyánk*-felosztása egyszerűbb. Oktató célzatú „négy könyvecskéje” közül az elsőből a „kitsin Gyermekecskek” megtagadhatják, hogy:

³⁰² KNAPP 2019, 21.

³⁰³ BATIZI 1550.

³⁰⁴ BATIZI 1555, L5v.

³⁰⁵ A Batizi-katekizmus krakkói és kolozsvári kiadásainak összevetése: FEKETE 2017, 261–282.

³⁰⁶ HELTAI 1550, számozatlan 11. lap v.

Hány részre oszol a Miatyánk? Két részre. De azba hét Kérés vagyon: Az első három kérés, az Istennek tisztességére néz. Az utolsó négy kérés, kedig az Anya szent Egyháznac hasznára.³⁰⁷

Bornemisza sem a megszólítást nem említi, sem a záró dicsőítést, így a három plusz négy kérést tekinti a két résznek. Lényegében ugyanezt tartalmazza a „korosb Kösségne” szóló második könyv vonatkozó része.

Ez Imátság hány részre oszol? Két részre, de hét kérés vagyon benne Az első három kérés, az Istennek tisztességére néz. Az utolsó négy kérés, kedig az Anya szent Egyháznac hasznára.³⁰⁸

4. 2. 2. 3. Kálvin és követői

Mint említettem, a hazai források között van példa a *Miatyánk* hat kérésre való felosztására is. Ennek forrása, a Kálvin-féle genfi hitvallás franciául először 1542-ben, latinul 1545-ben jelent meg.³⁰⁹ Az imádságra vonatkozó részben kerül sor a legfőbb minta, a *Miatyánk* magyarázatára. Ezt a felosztás ismertetése vezeti be, annak indoklásával, hogy miért van szükség valamilyen mértékadó példára.

L. Nézzük már most, hogy a hívők imádságának mit kell tartalmaznia. Szabad-é mindent kérnünk Istentől, ami eszünkbe jut, vagy e tekintetben is valami határozott szabályt kell szemünk előtt tartanunk?

Gy. Imádkozásunk nagyon helytelen módon történék, ha saját vágyainknak, testünk ítéletének engednénk. Mert egyrészt tudatlanabbak vagyunk, mintsem megítélhetnők, hogy mi válik javunkra, másrészt pedig vágyaink oly mértéktelenek, hogy csak fékezéssel uralkodhatunk rajtuk.

L. Mire van hát szükség?

Gy. Arra, hogy Isten maga tanítson meg a helyes imádságra, mintegy kézen fogva vezéreljen s előttünk mondja a szavakat.

L. Micsoda törvényt szab élénk?

³⁰⁷ BORNEMISZA 1577, 7r.

³⁰⁸ *Uo.*, 30r–v.

³⁰⁹ KÁLVIN 1545.

Gy. Szeretnénk a Szentírásban bő és megfelelő utasítást ad az imádkozásra vonatkozólag. Mégis, hogy célunk annál biztosabb legyen, egy imádság-alakot adott, s e mintában néhány pontba röviden mindazt összefoglalá, amit Istentől kérünk szabad.

L. Mondd el ezt az imádság-alakot!

Gy. Mikor tanítványai megkérdezték a mi Urunkat, Krisztust, hogy mint kell imádkozni, így felelt: „Mikor imádkoztok, ezt mondjátok: Mi Atyánk, ki vagy a mennyekben, szenteltessék meg a Te neved. Jöjjön el a Te országod: legyen meg a Te akaratod, mint a mennyben, úgy itt a földön is. A mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma. És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk azoknak, akik miellenünk vétkeztek. És ne vigy minket a kísértésbe, de szabadíts meg minket a gonosztól. Mert tiéd az ország és a hatalom és a dicsőség mindörökké. Amen!

L. Hogy jobban megérthessük, osszuk részekre!

Gy. Hat része van. A három első rész Isten dicsőítésében leli főcélját s miránk nincs tekintettel. A többi részek ránk, a mi hasznunkra vonatkoznak.³¹⁰

Ebben a felosztásban a megszólítás nem külön egység, hanem az első kérés része. Az ötödik kérés után – ellentétben az augustinusi (és lutheránus) hagyománnyal – már csak egy van hátra, így áll össze a hat kérés.

L. Mi következik ezután?

Gy. Hogy Isten ne vigyen minket kísértésbe, de megszabadítson a gonosztól.

L. Egy kérésbe foglalod e két dolgot össze?

Gy. Csak egy kérés ez, mert az utóbbi kérés voltaképpen az elsőnek magyarázata.³¹¹

A befejező dicsőítés záradékként szerepel:

L. Mit jelent e záradék: „Mert Tiéd az ország, hatalom és a dicsőség mindörökké”?

³¹⁰ KÁLVIN 1545/1907, 42–43. „valami határozott szabályt kell szemünk előtt tartanunk?” a latin szövegben: „an certa hic tuenda est regula?”, KÁLVIN 1545, 90. hasáb; „egy imádság-alakot adott” a latin szövegben: „formulam composuit”, *uo.*, 92. hasáb.

³¹¹ KÁLVIN 1545/1907, 49.

Gy. Ismét figyelmeztet arra, hogy imádságunkat inkább Isten hatalma és jósága támogatja, mint önbizalmunk. Megtanít e kifejezés még arra is, hogy minden imádságunkat Isten dicsérésével kell végeznünk.³¹²

A *Miatyánk* kálvini felosztását alkalmazza a *Debreceni Hitvallás* (1562). Leszögezi, hogy

[...] a Krisztus nevében habozás nélkül s az isten törvénye szerint kell imádkozni. Mindazokat, a melyeket kérünk, az úri imádság alakjában kell kifejeznünk.³¹³

Ennek jegyében az imádságról szóló fejezet a *Miatyánk*ot magyarázza, mégpedig hat kérésre osztva.

Régóta ismert Melius Juhász Péter Kálvinra hivatkozó katekizmusa,³¹⁴ ami azonban

„valójában a Méliusz saját műve, a Kálvin nevét csak a nagyobb tekintély okából viseli, s néhány egyező theologiai gondolaton kívül csak abban mutat a genfi reformátor kátéival hasonlóságot, hogy, mint azok, úgy ez sem gyermekek használatára való.”³¹⁵

Schulek Tibor Wolfenbüttelben fedezett fel néhány lapnyi töredéket Meliusnak egy korábban ismeretlen kátéjából, amelynek megjelenését 1564 elejére teszi. Megállapítja, hogy a korábbi, 1562. évi változattal ellentétben:

A mi töredékünk azonban valósággal a *Genfi Katechizmus* fordítása! Minden valószínűség szerint az történt, hogy MELIUS megírta a maga kátéját, az talán már sajtó alatt is volt, amikor kezébe került KÁLVIN kátéja. Ennek nyomán némi igazításokat tett a szövegén, s aztán, tényleg „a nagyobb tekintély okából” a címlapon is megemlíti *Caluinus lanust*. Hamarosan azonban ő maga eszmél a *Genfi Katechizmus* dogmatikai jelentőségére, s sajátmaga fordítja és rendezi sajtó alá KÁLVINnak e jelentős munkáját.³¹⁶

³¹² KÁLVIN 1545/1907,50. „Mit jelent e záradék” a latin szövegben: „Quid sibi vult haec, quae adiecta est, clausula [...]”, KÁLVIN 1545, 106. hasáb.

³¹³ KISS Á. 1881, 268.

³¹⁴ MELIUS 1562.

³¹⁵ Révész Imrét idézi SCHULEK 1970, 129.

³¹⁶ Uo., 128.

A töredék az imádságra vonatkozó részt nem tartalmazza, így nem tudhatjuk, hogy ebben a változatban Melius hogyan határozta meg az imádság részeit. Bod Péter említi Melius katekizmusának egy 1569. évi debreceni kiadását, de ebből példány nem ismert.³¹⁷

A *Miatyánk* felosztását illetően a kálvini hagyományt követi a *Heidelbergi Káté*. Németül először 1563-ban jelent meg.³¹⁸ Utolsó részében tárgyalja az imádságot. Mértékadónak tekintendő minta a *Miatyánk*. Három részből áll. Az első a megszólítás, a második a hat kérdés, a harmadik a berekesztés („Mert Tiéd az ország...”). Befejezésül még az „Amen” rövid magyarázatára is sor kerül. Első magyar fordítása 1577-ben látott napvilágot.³¹⁹

16. századi hatását illetően a szakirodalom mértéktartóan nyilatkozik:

Nagy Barna munkássága révén tisztázott évtizedek óta az is, hogy szinte megalkotása évétől ismerték, említették prédikátoraink, de szelvében mégsem tanították a Heidelbergi Kátét csaknem a 17. század közepéig. Azért, mert kezdők, kisiskolások számára meghaladja a kíváncsot és taníthatót, mind terjedelmében, mind szintjében.³²⁰

Szikszai Hellopeus Bálint katekizmusában részletezi a *Miatyánk* tartalmát. Mielőtt belefogna, áttekinti a felépítését:

Hány része vagyon ennek a könyörgésnek? Három. I. Első. Az Istennek meg szólítása. II. Második. Az kérések. III. Harmadik. Az kérésre való confirmatio.³²¹

Mindhárom részről megmutatja, hogy „hol vagyon kijelentvén”. a *Miatyánk*ot hat kérdésre osztja:

³¹⁷ RMNY 266.

³¹⁸ *Catechismus oder Christlicher Unterricht wie der in Kirchen und Schulen der Churfürstlichen Pfaltz getrieben wirdt* (Heidelberg: Johann Mayer aus Regensburg, 1563), VD16 P 2166.

³¹⁹ *A keresztyén hitről való tudomáynak rövid kérdésekben foglaltatott sommája* (Pápa: Huszár Dávid, 1577), RMNY 395. 20. századi magyar fordítása: *Heidelbergi Káté: A református keresztyén egyház hitvallása*, ford. GALAMBOS Zoltán (Beregszász: Szeretet, 1925; Budapest: Református Traktátus Vállalat, 1949*).

³²⁰ FEKETE 2017, 263.

³²¹ SZIKSZAI H. B. 1573 k., O1v–O2r.

Hol vagyon a' harmadik? Imez igékben, mert tied az ország az hatalom és az diczősség.³²²

A maga helyén ki is fejti a megerősítés tartalmát, további részekre osztva:

Mivel erősíti és boronálja az köz imádsághot az Christus? Imez igékvel [...] Hány dologval erőssítjük meg kérésönketh ez ighikbül? Négygel.³²³

Ahogyan a „formák” és a „módok”, úgy bizonyos összefüggésekben a „rend” is a magyar retorikai terminológia része, amennyiben a megszerkesztendő szöveg – jelen esetben az imádság – felépítését, részeinek elrendezését (dispositio) jelenti. Erre Szikszainál is akad példa. A *Miatyánk* magyarázata után a képzeletbeli beszélgetőpartner teszi fel a kérdéseket:

Értem immár jó módon eszket de kérdem ha nem zabade semmi egyéb könyörgéssel ennél élnönk? [...] Mindent ilyen rendvel kelle Istentől kérénnk mint ez imádságban vagyon? [...] Agy én nekem egy formát az könyörgésben kiben mind ezek be foglaltassanak és kivel mindennap élhetek.³²⁴

Szikszai közöl is egy hat kérésből álló imádságot.³²⁵

Munkásságának más helyéből is lehet következtetni rá, hogy a rendet milyen fontosnak tartja. A református vallás artikulusait magyarázó művének³²⁶ már a címében is feltűnteti, hogy a tudnivalókat „szép renddel, nyilvánvaló kérdésekkel és feleletekkel és jó értelemmel” fejti ki.

Amint az idézetekből láthatjuk: az imádság módszeres magyarázatának feltétele, hogy el lehessen különíteni az egymásra épülő részeket. Párhuzamként megemlíthető Károlyi Péter eljárása, aki egy másik fontos imádság, a katekizmusok elmaradhatatlan eleme, az *Apostoli Credo* feldolgozásában járt el hasonló módon, hosszú prédikációkat szentelve az egyes részeknek. Az első prédikációban előre is bocsátja, hogy „ércsük meg az rendit és ágait vagy részeit az Apostoli Credónak”. Elmondja,

³²² Uo., O2r.

³²³ Uo., Q5r–Q6v.

³²⁴ Uo., Q6v, Q7r, R3v.

³²⁵ Uo., R3v–R8r.

³²⁶ SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint. *Az mű keresztyéni hitönknek és vallásunknak három fő artikulusairól* [...] (Debrecen: Komlós András, 1574), RMNY 347.

hogy némelyek háromfelé osztják, ám ő másképp gondolja: „de mi osszuk ím ez négy részre”. Az *Apostoli Hitvallás* négy részre osztásban Kálvin genfi kátéját követi.³²⁷

A rend jelentőségéről mondtak összhangban állnak egy korábban idézett másik hellyel, ahol Hoffhalter Rudolt éppen Károlyival kapcsolatban ír arról, milyen fontos, hogy „az Anyaszentegyházbeli Pásztorok [...] az írásnak magyarázatyában szép rendet tartsanak”. Ez és a fentebb idézett hasonló kijelentések egyértelműen a retorikai dispositio fontosságára utalnak.³²⁸

A *Miatyánk* szerkezetét a legárnyaltabban Laskai Csókás Péter tárgyalja. A *Speculum*-kötet elején, a már idézett bevezetőben (*Praefatio in orationis encomium*) leszögezi:

a Megváltó – nehogy akadályokba ütközzünk vagy elbizonytalanodjunk, miközben keressük az imádság megfelelő formáját – megmutatta a könyörgés legszebb példáját, ami az Ó- és az Újszövetség valamennyi imádságának összegzése és kincsestára.³²⁹

Az imádkozást és az imádság általános tudnivalóit tárgyaló tizenegy caput végeztével kerít sort Laskai a *Miatyánk* magyarázatára. Hosszas bevezetés után tér rá magára az imádságra. A szöveget két hasámban, görögül és latinul idézi, először Máté, majd Lukács evangéliumából. Mindkét változatban a részek számozását a megszólítás után kezdi. Mindkét esetben – a kálvinista hagyomány jegyében – az utolsó kérés a hatodik, Máténál ennek része a záró dicsőítés, és ide tartozik az „Amen” is.³³⁰ Hasonló a felosztás Lukács szövegében is, de itt nem szerepel a doxologia.

A továbbiakban Laskai részletesebben is szól a *Miatyánk* felosztásáról. A jól ismert fordulattal támasztja alá a logikus felépítés fontosságát:

³²⁷ KÁROLYI 1584, 10–11.

³²⁸ *Uo.*, a3r–v.

³²⁹ „Idem Salvator ne animi nostri in orationis forma acquirenda, aut tardarentur, aut fluctarent, pulcherrimam hypotyposin precationis proposuit, quae summa est, et thesaurus omnium orationum veteris et novi instrumenti.” LASKAI 1581, 6.

³³⁰ „6. Et ne nos inducas in tentationem, sed libera nos a malo, quia tuum est regnum & potentia et gloria in secula. Amen.” *Uo.*, 693.

Bizony, találó és bölcs mondás: aki helyesen rendezi el anyagát, az hatá-
sosan tanít. Mielőtt tehát belefognánk Krisztus szavainak magyarázatába,
először látnunk kell ennek az imádságnak a részeit és elrendezését.³³¹

Először a hét kérdésre való felosztást helyteleníti.

Sokan vannak, akik úgy vélték, hogy Krisztus hét kérésre vagy részre osz-
totta ezt az imádságot.³³²

Ennek a nézetnek a hirdetői közül Augustinust, Cyprianust és Luthert
cáfolja. Ugyancsak megdönteni igyekszik azoknak az érveit, akik öt kérés-
ről beszélnek. A hat kérést valló „csaknem minden hittudós” (fere omnes
Theologi) közül Kálvin mellett Wolfgangus Musculust és Rudolphus
Gualtherust említi. A következőkben a hat kérdés mellett érvel.³³³

A *Miatyánk*nak a kérdések számozása mellett léteznek másfajta felosz-
tásai is. Laskai a következőkben a négy részre tagolást ismerteti.

Az első rész tartalmazza a jóindulat megnyerését, amit ezek a szavak bocsá-
tanak előre: Mi atyánk, ki vagy a mennyekben.

A második rész tartalmazza három részre osztva a lelki természetű dolgok
kérését, amelyek Istenhez kapcsolódnak.

A harmadik rész a testi és lelki dolgok együttes kérése, ugyancsak három
részben, amelyek az emberekre vonatkoznak.

A negyedik rész ennek az imádságnak a megkoronázása, mintegy zárás
gyanánt.

Ezt a felosztást nem lesz nehéz a retorikusok előírásaival indokolni, akik
azt tanítják, hogy minden kérésben a leghatásosabb egyszerre három dolgot
alkalmazni.³³⁴

³³¹ „Ingeniosum sane et sapiens dictum: Qui bene distinguit, bene docet. Antequam igitur
verba Christi explicare incipiamus, prius videndum est de partibus et dispositione huius
orationis.” *Uo.*, 699.

³³² „Non desunt qui hanc orationem in septem petitiones sive membra distinctam a Christo
esse voluerunt.” *Uo.*, 700.

³³³ *Uo.*, 700–702.

³³⁴ „Prima pars continet benevolentiae captationem, quae in his verbis praemittitur, Pater
noster qui es in coelis.
Secunda pars continet petitionem rerum Spiritualium tribus membris distinctam, quae
Deum habent obiectum.

Kritikatörténeti szempontból különösen jelentős, hogy Laskai világosan kimondja: az imádság szerkezetének meghatározásában a profán retorika előírásaira támaszkodik.

A továbbiakban a hármass felosztás nemcsak az egyes részekben, hanem az imádság egészében is megjelenik, ugyancsak retorikai fogalmakkal meghatározva. Az első rész az exordium, ami Isten jóindulatát hivatott megnyerni, a második maga a könyörgés (deprecatio), a harmadik az egész megkoronázása, ami végül az összegzés (conclusio) helyén zárja az imádságot.³³⁵

Laskai minden egyes részhez bőséges magyarázatokat fűz. Némelyik egy művelődéstörténeti enciklopédia szócikkének is beillene. Például a mennyekkel kapcsolatban ismerteti az asztrológusok által meghatározott tíz égbört (orbes caeli), majd a teológusok tanítását az ég három részéről: az első a Földtől a Holdig terjed, a második a Holdtól a belátható ég felső határáig, a harmadik e fölött található, ez Isten, az angyalok és az üdvözült lelkek lakóhelye.³³⁶

A hat-, négy-, majd háromrészes felosztás után az utóbbihoz kapcsolódva következik a legegyszerűbb, a kétrészes. A korszak magyar szerkesztésű kézikönyveiben egyedül Laskai *Speculum*ában kapcsolódik össze a *Miatyánk* szerkezete az imádság általános, kétrészes felosztásával (kérés és hálaadás). Nála az első a három részből álló tulajdonképpen imádság, a második a záró rész.

Az eddigiekben az *Úr imádságának* három részét magyaráztuk, utoljára marad ez a rész, amelyik megkoronázás és zárás gyanánt járul az előzőekhez, azok megerősítésére, egyszersmind az imádkozók érzelmeinek felindítására. Ez nagyon is helyénvaló, mivel az imádságnak ez a két része, a kérdés és a hálaadás. Eddig tehát a kérésekről szoltunk, most hozzá kell fűznünk az imádság második részét is, amelyikben egyrészt hálát adhatunk

Tertia pars obiectitur petitionem rerum corporalium et spiritualium simul tribus etiam membris distinctam, quae obiectum habent homines.

Quarta pars habet coronidem huius orationis quae tanquam conclusionis loco ponitur.

Hanc distributionem a praeceptionibus Rhetoricorum probare non erit difficile, qui in omni deprecatione tria potissimum concurrere docent.” *Uo.*, 703.

³³⁵ „In omni deprecatione tria requiri. Primo exordium, quae continet captatio benevolentiae. Secundo deprecationem ipsam. [...] Tertio Coronidem loco conclusionis colligit, et sic tandem orationem concludit.” *Uo.*, 703–704.

³³⁶ *Uo.*, 713–719.

Istennek, másrészt megerősíthetjük meggyőződésünket, hogy imádságunk eredményes lesz.³³⁷

A folytatásban Laskai hosszasan érvel amellett, hogy ezt a záradékot (clausula) nem lehet mellőzni.

Így hát semmi okát nem látom, hogy a latin szövegekből miért maradt ki ez a záradék, különösen, hogy a görög, káldeus és arab nyelvű példányokból nem hagyták el. Lássuk csak sorjában az egyes érveket!³³⁸

Mielőtt áttérnék a katolikusok elméleti tájékozódására, utalnom kell arra is, hogy a vizsgált korszakban az imádságot illetően – az európai tendenciákhoz képest – mi *hiányzik* a hazai protestáns szerzők megnyilvánulásaiból. A *Miatyánk* retorikai kérdéseihez kapcsolódva megemlítendő Ramus nézetei. Ezek lényegét Knapp Éva a következőképpen foglalja össze.

Petrus Ramus *Commentariorum* [...] című munkájának harmadik, *De precatone* című könyve (203–256) tizenegy fejezetből álló oktató traktátus. [...] A *De formula precatonis et ejus divisione* című harmadik fejezetben a *Miatyánk*ról mint az imádság egyedüli/egyedülálló formájáról („formula singularis”) értekezett, melyet e szöveg retorikai elemzése követ. A *Miatyánk* részei a megszólítás, a veneratio, a glorificatio, az optationes similitudinesszel és antapodosisszal, az epilogus consecrariummal és végül az „amen”, mely egyaránt lehet optatio és asseveratio. E részeket Ramus bibliai példákkal magyarázza, ezt követi az összegzés. Tertullianusra hivatkozva Ramus itt kifejti, hogy az egyetlen legitim imádság („precatio legitima”) az *Oratio Dominica*, s ez egyben a tökéletes retorikájú imádság, mely egyszerre gratiarum actio és collaudatio.³³⁹

³³⁷ „Tres hactenus orationes Dominicae partes exposuimus, postrema haec est, quae loco Coronidis et conclusionis ad confirmanda et simul excitanda orantium corda subiecta est et quidem rite, cum hae duae sint partes orationis, petitio et gratiarum actio. Hactenus autem de petitionibus sit dictum, debuit subiungi altera quoque pars orationis qua et Deo gratias ageremus, et corda nostra confirmaremus de effectu nostrae orationis.” *Uo.*, 860–861.

³³⁸ „Nullam itaque rationem subesse video, cur haec clausula a Latinis fuerit omissa, praesertim cum in Graeco, Chaldaico et Arabico exemplari non sit omissa. Videamus iamque ordine singula argumenta.” *Uo.*, 861.

³³⁹ KNAPP 2019, 8.

Az imádságot érintő hazai irodalomban 1530 és 1580 között a rámizmus hatása még oly csekély mértékben sem fedezhető fel, mint a retorikai és a logikai vonatkozású megjegyzésekben. A rámista nézetek magyarországi recepciójának vizsgálata – amint azt már a világi retorikákkal kapcsolatban is említettem – 17. századi szerzőink munkássága alapján lehetséges; ennek alapján jellemezhető „a rámizmus mint irodalomtörténeti tényező”³⁴⁰.

A protestáns felekezetek közül az unitáriusoktól a 16. századból nem maradtak fenn az imádság elméletére vonatkozó adatok. A témával kapcsolatban felmerülhet Heltai Gáspár Johan Habermann (Avenarius) munkájából fordított imádságoskönyve.

Igaz ugyan, hogy evangélikus szellemű volt a minta, de Heltai szokásához híven ezt is alaposan átdolgozta, s az átdolgozás során kihagyta az összes szentháromságra vonatkozó helyet is. Bizonyos tehát, hogy már unitáriusként foglalkozott ezzel a szöveggel.³⁴¹

A gyakran hivatkozott forráshiány miatt unitárius szerzőktől legkorábban a 17. századból ismerünk a témához tartozó megállapításokat. Az 1600-as évek református szerzőinek imádságelméleti munkái régóta ismertek, amint ezt a szakirodalom is tükrözi. Mivel ezekhez képest az unitárius vélemények jóval kevésbé feldolgozottak, érdemes kitérni a kapcsolódó újabb kutatásokra.

Heltai Gáspár szövegei 1632-től tűnnek fel, és fokozatosan bővülnek az imádság elméleti kérdéseit érintő kitételekkel. Balázs Mihály unitárius szerzők műveit veti össze Heltai imádságoskönyvével. Árkosi Tegző Benedek hasonló munkájáról (1660 k.) megállapítja:

A kompozíció rokonsága mellett említésre méltó, hogy a mű elején Árkosinál is elmélkedés található az imádkozás szükséges voltáról és módjáról. Nem ars orandi ez, hiszen a módszertani gondolatmenet is csupán azokról a lelki előfeltételekről szól, amelyek nélkül az imádság nem lehet „fogantatos az Isten előtt”. Mégis meg kell említenünk, hiszen a további arsk (ars predicandi) hiányára is gondolva úgy tűnik, az elméleti reflexiók

³⁴⁰ KECSKEMÉTI 2019, 79–83.

³⁴¹ BALÁZS M. 2006, 10.

kiépülését és szerves hagyományozódását is késleltette, hogy az unitáriusok a 17. században csak kivételes esetben nyomtathatták ki műveiket.³⁴²

Egy 1654-ben összeállított kézirat predikációs-kötet egyik darabjának írójától Balázs jól ismert fordulatot idéz:

Ez az unitárius szerző legalábbis azok közé tartozott, akik nagyon nagy hangsúlyt helyeztek az elmélyült, csendes spiritualításra, s több kortárs elméletíróval szemben Mózes példájára hivatkozva azt is elegendőnek tartja, ha valaki „az ajakak mozdulása nélkül, a szív gondolatjával” könyörög.³⁴³

A 17. század utolsó évtizedeiből származó kéziratok ismertetését összefoglalva többek között ezt írja:

Az elmondottak tanulságaira térve megismételjük az ars orandi átvételének kivételes fontosságát. Bár az imádság hasznosságára vonatkozó egyetemes toposzokat, mint láttuk, talán némi egyéni megfontolásokkal, de alkalmazták az unitáriusok is, Szenci Molnár gyakorlatiasnak egyáltalán nem nevezhető, de pontokba szedett és áttekinthető ars orandi is felhasználhatónak ígérkezett.³⁴⁴

4. 2. 2. 4. Katolikus példák

Magyarországi *Miatyánk*-magyarázatok már a reformáció hazai elterjedését megelőző időszakból, a kódexirodalomból ismertek. Az imádság felosztása az augustinusi – a közvetlen forrást illetően egy esetben tomista – hagyományt követi.

A *Székeljudvarhelyi Kódex* egzegézise egy hosszabb fordítás része. E fordításon felül a *Miatyánk*-magyarázatnak összesen öt magyar nyelvű példánya marad ránk, ez azonban csak négy szöveget jelent, ugyanis közülük kettő azonos. Két *Miatyánk*-magyarázatot valószínűleg a *Debreceni Kódex* egyik írója – egy P-vel jelölt ferences szerzetes – maga állított össze különféle

³⁴² BALÁZS M. 2013, 306.

³⁴³ Uo., 307.

³⁴⁴ Uo., 313–314.

florilegiumok segítségével. A harmadik szöveg, amely a késői *Érsekújvári Kódex*be a ferences *Nagyszombati Kódex*ből talált utat, egy Aquinói Tamásnak tulajdonított idézetgyűjteményből veszi eredetét. A negyedik *Miatyánk*-egzegézis egy eddig nem önálló szöveggént számontartott párbeszéd magyarázat. Ez utóbbi *Miatyánk*-értelmezés eredete ismeretlen, a többi szöveg mind ferences származású.³⁴⁵

A hét kérésből álló szerkezetre már a vizsgált korszak elején is található egy – minden bizonnyal katolikus – szerzőtől származó, humanista szellemű példa. Stephanus Thomasius *Miatyánk*-kommentárjának közvetlen mintája Erasmus *Miatyánk*-értelmezése lehetett. Kiss Farkas Gábor kimutatja Erasmus hatását, ugyanakkor felhívja a figyelmet az egyéni megoldásokra is.³⁴⁶

Kritikátörténeti szempontból említést érdemel, hogy az imádság felosztása Thomasiusnál árnyaltabb, mint a németalföldi mesternél. Erasmus a hét részt – azaz a hét kérést – a hét egyes napjaihoz rendeli. A megszólítás nem külön egység: az első naphoz, a vasárnaphoz tartozik a „Mi Atyánk”-kal kezdődő és a „szenteltessék meg a te neved” tárgyalásával záruló szakasz.³⁴⁷ Ezzel szemben Thomasius hangsúlyozza, hogy a kérések sorát megelőzi a megszólítás (invocatio), „ahogyan az szokásos”.³⁴⁸ Talán nem túlzás az utóbbi tagmondatot úgy értelmezni, hogy itt a szerző retorikai műveltségét villantja fel. Érdemesnek tartja megjegyezni: tisztában van az invocatio szükségességével. A szakszerű retorikai terminust hamarosan másodszer is leírja: az imádság folytatása még mindig a megszólításhoz tartozik (residuum invocationis), ezek a szavak különböztetik meg a mennyei atyát egy e világbeli apától.³⁴⁹ És csak ez után következnek a kérések. A hetediket az „Amen, azaz legyen” zárja.³⁵⁰ Erasmus a befejezésben még ennyit sem említ. Az utolsó kérést a lap alján a „Dominicae precationis finis” fordulattal zárja, a margón tünteti fel a „Amen” szócskát.³⁵¹

³⁴⁵ LÁZS 2016, 150. A *Miatyánk* magyarázatairól középkori kódexeinkben: 150–155.

³⁴⁶ KISS F. G. 2017, 336–340.

³⁴⁷ ERASMUS 1523, a4r–a7v.

³⁴⁸ „Invocatio est, quae petitionem praecedere solet.” THOMASIVS 1535, Biiijr–v.

³⁴⁹ „Qui es in coelis. Est residuum invocationis. Celebri aut emphasi distinguit illum patrem, a patre terrestri.” *Uo.*, Cir.

³⁵⁰ „Amen id est Fiat.” *Uo.*, Eiiijr.

³⁵¹ ERASMUS 1523, c3v.

A vizsgált korszak hazai katolikus szerzői a 16. század második felében a *Miatyánk* felosztásában a Petrus Canisius művei nyomán elterjedt hagyományt követik, kisebb-nagyobb eltérésekkel.³⁵² A katolikus hitelveket Canisius először „nagy katekizmusában” *Summa doctrinae Christianae* (1555) címmel foglalta össze kérdés-felelet formában, válaszul Luther „nagy kátéjára”.³⁵³ Az I. Ferdinándnak szóló ajánlás kelte: „Datum in Civitate nostra Vienna, die XIII, mensis Augusti, Anno Domini M.D: LIIII.” A következő évben német változata is megjelent.³⁵⁴

A munka második részében olvasható a *Miatyánk* magyarázata. Eszerint az imádság első része a rövidke bevezető (initium, praefatiuncula), azaz a megszólítás. Ezt követi a hét kérdés. Három plusz négyes felosztásuk csaknem szó szerint idézése Augustinus kapcsolódó sorainak. A protestáns szerzőknél meg-megjelenő záradékról („Mert tied az Ország...”) nem esik szó, az egész imádságot zárásként (claudimus) egyetlen szó, az „Amen” zárja.³⁵⁵

Szélesebb körben a *Summából* készült kivonatok terjedtek el. 1558-ban jelent meg először a „kis katekizmus”, a *Parvus catechismus*, amelyik több száz kiadást ért meg, Európa-szerte igen nagy mértékben meghatározva a katolikus hitoktatást.³⁵⁶ Az első latin redakcióval egyidőben német változatát is kiadták.³⁵⁷ A latin szöveg Nagyszombatban is napvilágot látott, feltehetően Telegdi Miklós gondozásában. Ebből egyetlen csonka példány ismert.³⁵⁸

A *Parvus catechismusban* a *Miatyánk* kétféle felosztása szerepel, egy egyszerűbb és egy összetettebb. Ezek nemcsak szerkezetükben, hanem tartalmukban is különböznek egymástól. Az első esetben, a bevezető rövid

³⁵² Canisius katekizmusairól: ATHERTON 2019.

³⁵³ CANISIUS 1555.

³⁵⁴ CANISIUS 1556.

³⁵⁵ „Quae summam in Dominica oratione tractantur? Septem in ea petitiones proponuntur, ad quas referri omnes omnium orationum species et formae possunt. [...] In prioribus autem tribus petitionibus aeterna poscuntur: in reliquis quatuor etiam temporalia, quae propter aeterna consequenda sunt nobis necessaria. [...] Quid sibi vult initium orationis Pater noster qui es in coelis? Praefatiuncula est, et nos memores reddit summi beneficii, quo Deus in coelis perfectissime regnans, nos hic recipit in gratiam [...] Claudimus totam precessionem hac una voce AMEN.” CANISIUS 1555, 15r–18v.

³⁵⁶ Az általam használt kiadás: CANISIUS 1558/1568.

³⁵⁷ CANISIUS 1558.

³⁵⁸ CANISIUS 1558/1578–1583.

áttekintésben a megszólítás – eltérően a *Summától* – nem külön egység (vö. *Summa*: initium, praefatiuncula), hanem az első kérés része, mint ahogy az „Amen” sem clausula (vö. *Summa*: claudimus), hanem a hetedik kéréshez tartozik.³⁵⁹ Az ezt követő részletesebb kifejtésben viszont a kezdet (initium), a rövidke bevezetés (praefatiuncula) megelőzi az első kérést.³⁶⁰ Az „Amen” magyarázata a hetedik kérés után következik.³⁶¹

A kérések tartalmi szempontú felosztása különbözik a *Summától*. Az augustinusi minta, az örökkévalókat érintő három, plusz az időleges dolgokhoz kapcsolódó négy helyett négy plusz hármas tagolás szerepel. Az első négy azt mutatja meg, hogy milyen jó dolgokat kell remélnünk és kérnünk, az utolsó három pedig az elhárítandó rosszakat foglalja magába.³⁶²

Telegdi Miklós magyar Canisius-fordításának³⁶³ alapja a *Parvus catechismus*. Horváth Csaba Péter megállapítása szerint:

A fordítás lényegében követi a latin szöveget, azonban több módszertani változtatással találkozhatunk ott, ahol a tanuló ifjúság elméjéhez mérten ez szükséges, elsősorban a nehezebben érthető fogalmak magyarázata esetén.³⁶⁴

Ami a *Miatyánk* felosztását illeti: Telegdi a mintában található egyszerűbb változatot követi. A megszólítást nem önálló kis bevezetőként (praefatiuncula) tünteti fel, hanem az első kérés részének tekintí, mint ahogy az „Amen” sem clausula, hanem a hetedik kérés része.

³⁵⁹ „Recita per partes Orationem Dominicam.

Prima petitio.

Pater noster qui es in coelis, santificetur nomen tuum. [...]

Septima. Sed libera nos a malo, Amen.” CANISIUS 1558/1568, számozatlan 16–17. lap.

³⁶⁰ „Quid sibi vult initium huius orationis, Pater noster qui es in coelis?

Praefatiuncula est, quae nos memores reddit summi beneficii, quo Deus pater per Christum nos sibi in filios adoptivos, et haeredes cooptavit.

Quid explicat prima petitio, santificetur nomen tuum?” *Uo.*, 16–17. lap.

³⁶¹ „Et additur, Amen, hoc est, fiat, sive fiet, ut spem desideriumque monstremus accipiendi ea, q̄ septem his petitionibus continentur.” *Uo.*, számozatlan 19. lap.

³⁶² „Quae summa est priorum orationis huius petitionum?

Prioros quatuor ostendunt, quae hic bona sperare ac petere debeamus [...]

Quae summa est reliquarum petitionum?

Tres posteriores continent mala, quae deprecari debeamus [...]” *Uo.*, számozatlan 19. lap.

³⁶³ TELEGDI 1562/1884.

³⁶⁴ HORVÁTH CS. P. 2019, 24. Példák az eredeti és a fordítás eltéréseire: 24–27.

Mond el rézenként az Mi atyánkat?

I. Első kérdés avagy első része.

Mi atyánc ki vagy menyekbe, szenteltesséc te neved.

[...]

VII. De Szabadich gonosztul. Amen.³⁶⁵

Így az imádság hét részből, a hét kérdésből áll. Telegdi a *Parvus Catechismus* négy plusz hármass felosztását tolmácsolja:

Summa szerint mond meg mit tanulunc a mi Atyáncból?

A négy első kérdésből meg tanolyuc minemő jokat kellyen e világos életünkbe Istentől reménlenünc és kérnünk [...]

A három utolsó kérdés, jelenti a gonoszokat: kiktől kérnünc kell Istent, hogy minket meg oltalmazzon.³⁶⁶

Telegdi fordításának egy másik kiadásából csak néhány töredék maradt fenn.

E katekizmusnak létezett egy második kiadása is 1596-ból, mely Pécsi Lukács nevéhez köthető. Az 1562-es kiadástól címnegyede különbözteti meg, a töredék szövege alapján az első kiadással néhány helyesírási eltérést leszámítva szóról szóra egyezik, ellenben a marginális jegyzetek teljesen újak, az első kiadásban nincsenek margináliák.³⁶⁷

A század végén újabb magyar fordítás készült.

Canisius kis katekizmusát Vásárhelyi Gergely erdélyi jezsuita hitszónok is lefordította. A szakirodalom úgy tartja, hogy fordítása hitelesebb Telegdiénél, azonban ezt a képet árnyalnunk kell. A két fordítás és az eredeti Canisius-szöveg szoros összevetése megmutatja, hogy nem új fordításról, hanem a Telegdi-féle fordítás átdolgozásával állunk szemben.³⁶⁸

³⁶⁵ TELEGDI 1562/1884, 32, 33.

³⁶⁶ *Uo.*, 37–38.

³⁶⁷ HORVÁTH Cs. P. 2019, 27. A fordítás: *[Keresztyéni tudomány]nac rövid sommája...*, (Nagyszombat: Káptalani nyomda, 1596), RMNY 783.

³⁶⁸ HORVÁTH Cs. P. 2019, 27. Telegdi és Vásárhelyi fordításának összevetése: 27–30. A fordítás: VÁSÁRHELYI Gergely, *Catechismus Canisius Pétertől*, (Kolozsvár: typ. Heltai, 1599), RMNY 860.

Telegdi magyar változatát összehasonlítva a katolikus hitoktatás más korabeli dokumentumaival, érzékelhető az egyszerűsítő törekvés, ami Canisius *Summájával* való összevetésből is kitűnik. A trienti zsinat szellemében állították össze a *Catechismus Romanust* (1556). A papok számára készült, első változat folyamatos szövegben részletezi a legfontosabb hittani tudnivalókat. (Feldolgozása kérdés-felelet formában először 1574-ben jelent meg. Antwerpenben, Christophorus Plantin nyomdájában.) Az imádság két fő része a sok évszázados hagyomány jegyében a kérés és a hálaadás. A katekizmus szerkesztői nyomatékul megjegyzik: hogy ez a két legszükségesebb alkotóeleme az imádságnak, azt maga az Úr nyilvánította ki Dávid szavaival a 49. zsoltárban: „Akkor kiálts hozzám a csapások napján, megmentelek és te áldani fogsz.” Ugyanakkor a legkevésbé sem szabad figyelmen kívül hagyni a két fő részből származó továbbiakat sem.³⁶⁹

A *Miatyánk* felosztása a retorikailag igényesebb megoldást követi. Mielőtt rátérnénk a kérésekre, bevezetés gyanánt (*loco prooemii*) azokkal a szavakkal kell élnünk, amelyek segítségével még erősebb hittel fordulhatunk Istenhez.³⁷⁰

A retorikus szemléletre nemcsak a szabatos szakkifejezés (*prooemium*) utal, hanem az *inventio* és a *dispositio* fegyelmezettségét igénylő felépítés, az *ordo* és a *ratio* gyakori emlegetése is. A kérések előadása során különösen fontos a módszeresség és az átgondoltság. Hogy mit kell kérnünk Istentől és milyen elrendezésben (*quo ordine*), arra maga a Mester, a mindenség Ura tanított meg minket és rendelte el számunkra. Mert amikor az imádságban törekvéseinket és vágyainkat fogalmazzuk meg, egyrészt pontosan és észszerűen (*recte et ratione*) kérünk, másrészt a kívánságaink rendje (*ordo*) az óhajtott dolgok rendjét (*ordo*) követi.³⁷¹

³⁶⁹ „Sed quoniam duae sunt praecipue partes orationis, postulatio, et gratiarum actio; a quibus, tamquam a capite, manant reliquae, minime eas praetermittendas duximus. [...] Utamque hanc, maxime necessariam, parte orationis Deus ipse pronuntiavit ore Davidis, illis verbis; Invoca me in die tribulationis; eruiam te, et honorificabis me. (psal. 49).” Az általam használt kiadás: *Catechismus Romanus* 1567, 535.

³⁷⁰ „Cum haec formula Christianae precationis, a Iesu Christo tradita, ea habet viam, et ante quam ad preces, postulationesque veniamus, certis verbis loco prooemii nobis utendum sit, quibus pie ad Deum accedentes, fidentius etiam is facere possimus.” *Uo.*, 554.

³⁷¹ „Quid a Deo petendum, quove ordine id agendum sit, magister ipse, ac dominus omnium docuit et imperavit. Nam cum studii et desiderii nostri nuncia sit, et interpret oratio, tum recte, et ratione petimus, cum postulationum ordo sequitur ordinem rerum expetendarum.” *Uo.*, 568.

A kérések tartalmi csoportosítása az augustinusi mintához hasonlít. A negyedik kérés és az utána következők, amelyekkel a testi és lelki szükségleteinkért fohászkodunk, egyenként megnevezve őket, tartalmi jegyek alapján kapcsolódnak az előzőkhöz. Az *Úr imádságának* ugyanis az az észszerű rendje és módja (ordo ac ratio), hogy a mennyei dolgok kérését követi azoknak a kívánása, amelyek a testre és földi életünk megóvására vonatkoznak.³⁷² A kérések tárgyalása után az „Amen” terjedelmes magyarázata következik.³⁷³

4. 2. 2. 3. Elocutio: a nyelvi eszköztár

A nyelvi megformálással kapcsolatos óvatosságból következően az elocutio eszköztáráról igen kevés szó esik, az idézett szerzők közül egyedül Laskai Csókás Péter érinti néhány helyen. Az imádság megfogalmazásáról szólva a *Speculum* hatodik caputjának (*De gestibus orantium*) negyedik sectiójában (*De verbis inter orandum*) Máté evangéliuma nyomán Krisztusra hivatkozik. A felületes és a mélyen átélt imádság különbsége a nyelvi megformálásban is megmutatkozik.

A battologia a pogányok szószaporítása, akik azt hiszik, hogy istenük a szavak áradata miatt fogja őket meghallgatni. Ennek ellentéte az eulogia: a szavakat mérsékelt használó imádság, ami a szív rejtékéből fakad, az eltökélt lélek készítése, és tiszta érzelmek irányítják.³⁷⁴

A felesleges szócséplést Laskai hat bibliai és egy Augustinus-idézetre támaszkodva ítéli el. Retorikai szempontból fontosabb a szívből jövő, őszinte szavak használatának létjogosultságát igazoló érvelés.

³⁷² „Quarta petitio, et reliquae deinceps, quibus animae, et corporis subsidia proprie, ac nominatim postulamus, ad superiores petitiones referuntur. Habet enim hunc ordinem, ac rationem precatio Dominica, ut postulationem rerum divinarum consequatur earum petitio, quae ad corpus, et ad hanc vitam tuendam pertinent.” *Uo.*, 596–597.

³⁷³ *Uo.*, 646–650.

³⁷⁴ „Battologia definitione Christo est ethnicum multiloquium, qui putant se exaudiri in verborum multitudine. Eulogia vero est moderata et mediocris verborum oratio, quae in cubiculo cordis hoc est animi presentis intentione et affectu sincero peragitur.” LASKAI 1581, 400.

Ha a szavak a lélek indulataiból fakadnak és mértékkel használjuk őket az imádságokban, akkor erősen ajánljuk a keresztényeknek. Habár minden testrészünk Isten dicsőségére rendeltetett, leginkább mégis a nyelvre tartozik, hogy Isten dicsőségét zengje, hiszen semelyik más testrészünkkel sem vagyunk képesek artikulált hangokat kiadni. Ezért, mivel nyelvünknek ez a legfőbb feladata, illő, hogy eltökélten, mind imádsággal, mind énekléssel hirdesse teremő Istenének dicséretét.³⁷⁵

Ezt a gondolatot Laskai számos bibliai és Augustinus-idézzel erősíti meg.

Figyelemre méltó a különbségtétel a szavak használata szempontjából a nyilvános és az egyéni imádság esetében. A közösségben ki kell mondani, hogy miért fordulunk Istenhez, hiszen mindenkinek egységesen ismernie kell a könyörgés és a hálaadás tartalmát. A magányos imádkozónak nincs mindig szüksége a nyelv szolgálatára, mivel akár szavakkal, akár szívből imádkozunk, nem számítanak a szavak, hiszen magunkban vagyunk.³⁷⁶

A nyelvi eszközök használatát illetően Laskai megengedőbb, mint az általa is hivatkozott Musculus a *Loci communes*ben, ahol nem éppen az erasmusi copia verborum jegyében nyilatkozik. A szavak bőségét az imádságban a lotharingiai származású teológus ugyancsak Máté evangéliumának vonatkozó helye alapján ítéli el, de sokkal szigorúbban gondolja tovább, saját korára alkalmazva az idézeteket.

Ezek olvashatók ott. Istennek tehát nem tetszenek a szószaporító, finomkodó, gondosan kicirkalmazott imádságok, amelyekben amennyit a szavak hozzáadnak, annyi vész el a lelki tartalomból. Az effélék a pogányok között fordulnak elő nagy bőségben, de még inkább a keresztény szónokok közül a pápa híveinél, legfőképp azoknál, akik a hosszú imádság ürügyén már

³⁷⁵ „Si verba animi affectu comitentur, et sint moderati in orationibus, valde commendamus Christianis. Etsi enim omnes partes nostri corporis ad gloriam Dei conditi sunt, presertim tamen ipsam linguam gloriam Dei enarrare convenit, cum nulla alia parte corporis articulationem (ut vocant) vocem edere queamus. Unde linguam huic presertim ministerio addictam esse decet, ut devote cum oratione, tum cantu laudes Dei, creatoris sui predicet.” *Uo.*, 402.

³⁷⁶ „Praeceptis quoque publicae hoc [verbum] requierunt, cum enim ibi uno consensu, et ore Deum rogare necesse sit, verbis mutuis magis excitamur, ad consensum et ardorem precum [...] In privatis precibus non est necessarium semper linguae ministerium, quare sive verbis, sive corde ores, modo animo presentiores nihil refert. In publicis vero precibus et gratiarum actionibus locum praecipue verba habere debent, ubi uno consensu et ore Deus invocatur.” *Uo.*, 404–405.

régen elkezdtek felemészteni az özvegyasszonyok vagyonát. Pontosan erről a bűnről van szó Máté evangéliumában.³⁷⁷

A hetedik caput (*De modo adorationis*) első sectiójának (*De modis adorationis*) tizedik módja ugyancsak összefügg az imádság nyelvi megformálásával, mégpedig az alkalmazható formulákkal. Laskai vérbeli humanistához illő leleményes szófűzéssel hárítja el magától a különféle fordulatok felsorolását.

Az imádkozás utolsó módja az, hogy inkább tartsuk szem előtt a helyes könyörgés formuláit, amelyeket bőven tartalmaznak a szent szövegek, és igyekezzünk azokhoz hozzászokni, mint hogy magunktól kísérletezzünk. Mert jóllehet nem annyira korlátozottak az imádság formái lehetőségei, hogy nem lehetne alkalmazni az isteni eredetű szavak mellett az általunk kigondolt fordulatokat, mégis mindig az a leghasznosabb, ha a könyörgés helyes formuláihoz folyamodunk, nehogy (amint az gyakran megesik) tökéletlen képességeink miatt hibázzunk. Egyébként mindazokat a formulákat egyenként felsorolni vég nélküli munka lenne, így e helyt ettől eltekintünk, nehogy ez a könyvecske (!) végtelenné növekedjék. Az olvasó ezeket a fordulatokat könnyen összegyűjtheti magának a zsoltárokból és a Szentírás más helyeiből, és különösen Petrus Martyr, Avenarius, Curaeus imádságoskönyveiből, és másokéból, akik a könyörgés efféle formuláit buzgón összeszedegették.³⁷⁸

³⁷⁷ „Haec ibi. Displacent ergo in conspectu Dei verbosae, elegantes, & elaboratae orationes, in quibus quantum verbis accedit, tantum spiritui decedit. Huiusmodi Ethnicis magisque Christianis oratoribus abundat Papatus, in illis potissimum, qui sub praetextu longae precationis domos viduarum iam olim vorare coeperunt. Verum de hoc vitio diximus in Matthaeo nostro.” MUSCULUS 1560, 719. A hivatkozott hely: „Vae vobis scribae et pharisaei hypocritae, quia comeditis domos viduarum orationes longas orantes!” (Mt 23, 14). Ugyanerről: Mk 12, 40; Lk 20, 47.

³⁷⁸ „Ultima orandi modus est, ut formulas rite precandi quae in sacris literis plurimae extant nobis potius proponamus ad earundemque modum nos assuefacere studeamus, quam aliquam ex nobis ipsis effingamus. Est enim non ita angusta sit forma orandi, ut verba quoque a nobis iuxta verbum Dei excogitata non admitterentur. Tamen proderit semper in promptu habere veras formulas precandi ne (ut saepe solet fieri) per imbecilitatem nostri ingenii labamur. Caeterum illas omnes formulas singillatim enumerare infiniti esse laboris, hoc itaque loco illas praetermittimus, ne hic libellus in immensum excrescat. Interea lector facile ex psalmis et aliis scripturae locis illas formulas sibi comparare potest et praesertim ex libello precationum D. Petri Martyris, Avenarii, Curaei, et aliorum, qui huiusmodi formulas precum diligenter congresserunt.” *Uo.*, 470–471.

Az elocutio eszköztárához tartoznak a metaforikus kifejezések. Ilyenek a *Miatyánk* szavainak magyarázata során kerülnek elő. Például a „kenyér” szó elsődleges jelentésében (*proprie*) testi táplálékunkat jelöli; emellett átvitt értelemben (metaforikós *sive per translationem*) négy más dolgot is jelenthet: Isten szavát, Krisztus testét, az egyházat mint Krisztus tagjait és mindazt, amire az örök életre való felkészüléshez szükség van. Ezekhez jön az egybefoglalás általi (*per synechdochen*) jelentése: minden táplálék, amit földi életünk fenntartásához magunkhoz veszünk. Mindezek részletezése alkalmat ad számos szaktekintély idézésére Tertullianustól Erasmusig.³⁷⁹

4. 2. 2. 4. Pronuntiatio: az imádkozás külsőségei

A vizsgált korszakban az imádság dispositióját és az elocutióját érintő megállapítások mellett akadnak olyan megjegyzések is, amelyek az imádkozás fizikai körülményeit érintik, így a klasszikus szónoklattanok pronuntiatiójával rokoníthatók. Katekizmusának egyik fejezetecskéjében Félegyházi Tamás azt vizsgálja, hogy „Kelle a könyörgésben valami külső módot tartani?” Bibliai példákat hoz az imádkozók (Mózes, Krisztus, Pál apostol) testtartására, mozdulataira. Végezetül figyelmezteti olvasóit, hogy túlzott jelentőséget ne tulajdonítsanak a külsőségeknek: „De ez féle külső mód csak annyira javaltatik, az mennyire az belső jó indultnak, és tereelmes szívnek bizonsága.”³⁸⁰

Melius Juhász Péter prédikációiban Oláh Róbert az imádkozás fizikai körülményeire vonatkozó részeket is talált:

Térden állva, sirva, magadnak titkon, a te szívednek kamorájába, mikor lehet, magadnak való titkos helyre menj, és ott imádkozzál, mint Krisztus, [aki] a hegyre ment ő maga [...]. Térden állva, kezeket kiterítve, szemeket az égbe felemelvén imádkoztak: Krisztus [...], a Próféták, Mózes [és] az Apostolok. Te letortyadsz ágyadba, ott birbitélsz.³⁸¹

³⁷⁹ *Uo.*, 814–824.

³⁸⁰ FÉLEGYHÁZI 1579, 49.

³⁸¹ OLÁH R. 2019a, 107–108. Az imádság „testi performálásáról” ugyanott részletesebben is szól.

Balázs Mihály az ég felé fordulás jelentésének éppen az ellenkezőjére bukkant. Bornemisza-tanulmányában az *Ördögi kísértetekről* szólva említi, hogy

egy helyütt szerepel a műben a nagyon izgalmas középkori misztikus, Heinrich Suso (1295–1366) is, de nem valamelyik művére utal, hanem arra, hogy miképpen imádkozott: „Suso is sem szemét, sem kezét nem emelte az égre, midőn más nézett imádságára”.³⁸²

A szövegösszefüggésből kiderül: az imádkozásnak ez a módja azokra az esetekre példa, amikor valaki elkerüli a kevélység bűnét. Suso méltatlannak érezte magát arra, hogy szemével és kezével az ég felé forduljon, így nyilvánította ki alázatosságát.

A hasonló körülmények jelentéséről olvashatunk Laskai Csókás Péternél. Többször idézett hatodik caputjának (*De gestibus orantium*) harmadik sectiójában (*De gestibus orationis*) esik szó a fizikai értelemben vett gesztusokról: az imádkozó testtartásáról, mozdulatairól – különös tekintettel a szakrális összefüggésekre – és azokról a körülményekről, amelyekhez hasonlókat a klasszikus retorika pronuntiatioja tárgyal. Laskai 23 pontban összegzi a Szentírásban található utalásokat az imádkozás külsőségeinek példáira. Részletesen elmagyarázza, mi mindent fejeznek ki a követendő minták. Például

amikor meghajolva imádkozunk, tudatában vagyunk erőtlenségünknek, és ezáltal kinyilvánítjuk, hogy gyengék vagyunk, magunktól nem tudunk egyenesen állni, és önerőből semmi jóra sem vagyunk képesek. Mert ahogy a kihúzott testtartás erőnk és hatalmunk jele, úgy a meghajlás és a legörnyedés esendő természetünket mutatja.³⁸³

Hasonlóképpen fény derül az állva, térdelve, ülve, fekvé, arcra borulva vagy éppen menet közben végzett könyörgés indokoltságára. A különféle kéztartások jelentése sem marad homályban, akárcsak a pillantásoké: szemünket fordíthatjuk az ég vagy a föld felé. Imádkozhatunk úgy is, hogy közben

³⁸² BALÁZS M. 2020, 169–170.

³⁸³ „[...] cum incurvantes oramus, imbecillitatem nostram agnoscimus, et eo ipso ostendimus nos esse infirmos, qui per se recte stare nequeamus, nedum aliquid boni per nos ipsos perficere. Nam sicuti directa statio signum et fortitudinis, et potestatis nostrae, ita inclinatio sive obliquus gressus signum est infirmitatis naturae nostrae.” LASKAI 1581, 356.

valamilyen szent könyvet mutatunk fel; viselhetünk ciliciumot, és hamut is hinthetünk fejünkre, verhetjük mellünket. Megszaggathatjuk ruhánkat, de a megfelelő alkalommal díszes ornátust is ölthetünk. Megtudjuk, miért kell fedetlen fővel fordulnunk Istenhez, és mit jelent, ha lenyírjuk szakállunkat és hajunkat.³⁸⁴

4. 2. 2. 5. Az anyanyelv használata az imádságokban

Kritikátörténeti szempontból figyelemre méltó a nemzeti nyelv fontosságának hangsúlyozása, ami az imádsággal kapcsolatban is előfordul. A *Tarcal-tordai hitvallás*ban található egy ilyen rész, amelyik, akárcsak a korábban idézett szakasz, a Béza-féle hitvallás szó szerinti fordítása.

Béza, *Confessio Christianae fidei*
(1560)

Quaecunque igitur preces ab aliquo concipiuntur eo idiomate, quod ipse non intelligat, pro Dei ludibrio sunt habendae.³⁸⁵

Tarcal-tordai hitvallás (1562–63/1655)

Valamely könyörgések azért olly nyelven mondatnak, kit az imádkozó nem ért, Isten tsufolásának kell tartani.³⁸⁶

Ugyanez a gondolat egyébként már Kálvin genfi katekizmusában is szerepel.

Catechismus Ecclesiae Genevensis
(1545)

Minister: Si ita est, quid proficiunt qui exotica lingua sibi que non intellecta orant?

A genfi egyház kátéja (1907)

L. Ha így áll a dolog, mi hasznuk van némelyeknek abból, hogy különös s ismeretlen nyelven imádkoznak?

³⁸⁴ *Uo.*, 354–397.

³⁸⁵ BEZA 1560, 48.

³⁸⁶ TARCAL–TORDAI 1562–63, 325.

Puer: Id vero nihil est aliud, quam cum Deo ludere. Ergo a Christianis facessat haec hypocrisis.³⁸⁷

Gy. Az ily imádság nem más, mint Isten gúnyolása. Tehát a keresztyének közt nem szabad előfordulnia ily képmutatásnak.³⁸⁸

A következő században már bővebb magyar megfogalmazásban olvasható a nemzeti nyelv használatának megindoklása az imádkozásban. Debreceni Péter Kegel-fordításának előljáró beszédében írja:

Kegelius Philep Doctornak [...] tizenkét elmélkedésből álló szép áhittatos könyörgő könyvét hogy magyarul fordítanám, tudván azt, hogy deác nyelven ez könyv igen szűc volna és ahol volnais nem mindenec érthetnéc meg, effelet minden nemzetec az ő tulajdon nyelvec szerint buzgóságossabban és nagyob áhittatossággal adhatnác be az Úrnac az ő könyörgéseket; melylyet annakokáért immár véghez vittem [...]³⁸⁹

Bő két évtizeddel később Komáromi István Pál apostolt értelmezve az anyanyelv használatára figyelmeztet:

Amaz nagy választott edénye az Úrnak, a szent Pál Apostol, tanítván tisztiszerént, az Istennek Corinthusiak között való Ecclesiáját, a többi között így szoll nékiek, hozzájuk írt első levelének 14. részében, a 15. versben: *Mitsoda tehát? Ha imádkozom, a Szent Lélek indításából, értelemmel imádkozzam.* Melly igékben, a mint a fellyebb és alább való igék is jelentik, arról tanít, hogy nem idegen, hanem született nyelven kellessék imádkozni, a szenteknek közönséges gyülekezetekben. Mert az idegen nyelven való imádkozás, a mint egyéb Isteni szolgálat-is, értelem és éppítés s éppület nélkül való; hanem a született nyelven való imádkozás az értelmes és éppülettel való isteni szolgálat.³⁹⁰

Visszatérve a 16. századba: Laskai Csókás Péter nem említi az anyanyelvű imádkozást, de *Miatyánk*-magyarázatának magyar nyelvészeti

³⁸⁷ KÁLVIN 1545, 88. hasáb.

³⁸⁸ KÁLVIN 1545/1907, 41.

³⁸⁹ DEBRECENI 1637, 2r.

³⁹⁰ KOMÁROMI 1651, 1–2. A magyarázott rész: „Quid ergo est? Orabo spiritu, orabo et mente.”

vonatkozása is van. Húsz nyelven sorolja fel Isten elnevezéseit. A magyart illetően megállapítja: úgy tűnik, az „Isten” szó öt betüből áll, de valójában csak négygel kellene leírni.³⁹¹ Az aoristus secundusra hivatkozó fejtegetés értelmezése a nyelvtudomány-történetre tartozik.

*

Összefoglalva megállapíthatjuk: az imádságszövegek megalkotására vonatkozó megállapításokat keresve az 1530–1580 közti időszak magyar vonatkozású irodalmában, megtalálhatjuk a téma legfontosabb elemeit, összhangban az európai tendenciákkal. Nem jellemző az árnyalt, retorikai fogalmakban gazdag érvelés, bár arra is akad példa.

Az imádság esetében alapvető probléma a lelki átélés és a nyelvi megformálás összefüggése. Kritikatörténeti szempontból különösen fontosak az utóbbira vonatkozó megjegyzések.

Észre kell vennünk az imádság részeinek és fajtáinak a megkülönböztetését, különös tekintettel arra, hogy az egyes esetekben a kérés és a hálaadás szerkezeti egységet (*pars*) vagy típust (*genus, species*) jelöl. Az egyes felekezetek a *Miatyánk* felépítését illetően térnek el egymástól. A katolikusok és a lutheránusok hét, a kálvinisták hat kérésre osztják az *Úr imádságát*. Szórványosan megjelennek az *elocutio* és a *pronuntiatio* körébe tartozó szempontok is. Néhány megjegyzés a magyar nyelvhasználatot is érinti.

A kapcsolódó tudnivalókat Laskai Csókás Péter tárgyalja legrészletesebben *Speculum exilii* című művében, alkalmazva a világi retorika terminusait is. Mindezeket összevetve mások elszórt megjegyzéseivel, kirajzolódnak a korszak irodalmi gondolkodásának az imádság retorikáját érintő jellemzői.

³⁹¹ LASKAI 1581, 745–746.

5. LOGIKAI IRODALOM

A vizsgált korszakban a későbbi időszakok nagyszámú logikai kézikönyvéhez képest ennek a tudományágnak a hazai praeceptum-irodalma a legszerényebb. Az ismert kiadványokban megjelenik az arisztotelészi hagyomány, de nyomokban felfedezhető a században kibontakozó rámizmus hatása is.

5.1. A KLASSZIKUS ARISZTOTELIZMUS

A korábbiakban többször esett szó Johann Honter tankönyvprogramjáról és kiadványairól. Kritikatörténeti jelentőségük, hogy nemcsak a görög grammatika és a retorika, hanem a dialektika tárgyköréből is ezek az első ismert, a történelmi Magyarország területén megjelent kézikönyvek. Mint utaltam rá, a görög nyelvű kötet dialektikai része Arisztotelész kivonata, a latin ugyancsak Arisztotelész és mások művei alapján összeállított logikai összefoglaló.¹

5.2. RÁMISTA HATÁSOK

Amint azt a retorikákról szóló fejezet bevezetésében említettem, a humán tudományok rendszerezésében döntő fordulatot hozott a rámizmus. Ramus logikai rendszere folyamatosan alakult. A mértékadónak tekintett változat létrejöttében nagy szerepe volt barátjának, Omar Talonnak (Audomarus Talaeus). Kommentárjait halála (1562) után Ramus átdolgozta. Vannak, akik ezt az évet tekintik a rámista iskola létrejöttének. A legnagyobb hatást a Ramus halála évében, 1572-ben megjelent kiadás gyakorolta.

A rámista logikának a skolasztika arisztotelizmusával szembeállítható legfőbb jellemzője gyakorlati jellege: célja, hogy hasznos legyen.

¹ HONTER 1539a, HONTER 1539b.

A szillogizmusok öncélú konstrukciói helyett minden olyan szellemi tevékenység irányítását szolgálja, ami a valóság megismerésére irányul. Ramus sokat merített Ciceróból, amit egyébként már elődei is megtettek, közülük Agricola a legismertebb. Cicero meghatározása szerint a logika „ars bene disserendi” azaz egy tárgyhoz kapcsolódó ismeretek helyes kifejtésének, voltaképpen a téma módszeres feldolgozásának tudománya. Cicero topikájára vezethető vissza már Agricola felosztása: a dialektika két része az inventio és a dispositio. Ugyanígy épül fel Ramus dialektikája. Az inventio az argumentumok, azaz az érveléshez felhasználható jellemző tulajdonságok megtalálását jelenti, amelyek segítségével a tárgy pontosan meghatározható. Ezért nevezik a logikának ezt a részét megtalálónak (inventrix) is. A dispositio az argumentumok célszerű elrendezése, erre támaszkodva lehet ítéletet alkotni, ezért hívják ezt a részt judiciumnak vagy ítéletalkotónak (judicatrix) is. Ez foglalja magába az érvek kapcsolatát, a következtetések rendszerét.

Az artes sermonicales dichotóm felosztását illetően a retorikai irodalommal kapcsolatban már esett szó ennek legkorábbi ismert hazai megjelöléséről Kolozsvári Imre *Oratiójában*.² Téglásy Imre Kolozsvári jelentőségét abban látja, hogy

már jóval a tulajdonképpeni rámisták iskolájának létrejötté (1562) előtt követi szónoklatával az új, „alkalmazott logikát”.³

Ugyancsak volt már szó Zsámboky János Carlo Sigoniónak ajánlott emblémájáról, mely szerint

a Retorika eszköztárát alkotja az *elocutio* és az *actio*, a Dialektikáét az *inventio*, [Zsámboky] Horatius-kommentárjában meg azt említi, hogy a *dispositio* módozatai kapcsán a szónoki hagyományt is lehet követni, noha ennek tudományát a dialektikával foglalkozók (értsd: a rámisták) vallják magukénak.⁴

² KOLOZSVÁRI 1552.

³ TÉGLÁSY 1988, 156.

⁴ *Uo.*, 159. Zsámboky rámisztusáról részletesebben: 156–162.

A világi retorikákkal kapcsolatban már idéztem Zsámboky retorikai és dialektikai összefoglalójából. Az utóbbi diszciplínához kapcsolódó rész bevezetése a korábbi részekhez hasonló tömörséget előlegez:

Amit a retorikáról kevéssel ezelőtt megtudtál, ugyanazt most a dialektikáról még rövidebben és nagy általánosságban tudd meg, addig is, amíg az egyes részleteket pontosabban meg nem tanulod.⁵

Ebben a munkában nem ismerhető fel a ramusi felosztás. A logika célja az igazat a hamistól megkülönböztetni (a falso verum separare). Lényege az argumentumok kifejtése, ebben tér el a retorikától. Három része: a fogalmak meghatározása azok felosztásával és axiómákkal (definitio cum divisione & axiomatibus); az érvek és a következtetések forrásának megtalálása (sedes rationum ratiocinandique) és annak kidolgozása, hogy az axiómák mikor és hogyan vezethetnek el a végkövetkeztetéshez (modi, seu axiomata certis quando, at quali modis concludendi). A további részletek tárgyalása során merül fel, hogy a dialektikusok pontossága és szigora (dialecticorum acumen & severitas) különbözik a szónoki szabadságtól (oratorum libertas). A kettő mégsem zárja ki egymást: erre az egyik példa Cicero, aki a *Scipio álmában* vagy *Az istenek természetében* a dialektikusok alaposágával jár el. Kerülni kell a szofistákra jellemző fondorlatokat és logikai játékokat (insidias Sophistarum more ludosque).

5. 3. MELANCHTHON, MOLNÁR GERGELY ÉS WILLICHIUS

A protestáns ortodoxia meghatározó képviselőjének Melanchthont tartják. A praeceptor mértékadónak tekintett logikája több lépésben alakult ki (1520, 1528, 1547).⁶ Kezdetben Melanchthon Agricola hatása alatt állt, aki a cicerói topika nyomán a logika két fő részét az inventióban és a iudiciumban határozta meg, azaz a „helyekben” (toposz, locus) rejlő érvek „feltalálásában” (inventio), majd azokra támaszkodva az ítéletalkotásban (iudicium).

⁵ „Tu quod in rhetoricis paulo ante breviter accipisti, idem nunc de dialecticis brevius, dum singula rectius condiscas, generatimque accipe.” ZSÁMBOKY 1567, B1r.

⁶ *Compendiaria Dialectices ratio* (Witenbergae: Melchior Lotterus, 1520). VD 16 M 2798; *Dialectices Philippi Melanthonis libri quatuor, ab autore nuper ipso de integro in lucem conscripti et editi* (Hagenoae: Johannes Secerius, 1528). VD16 M 3526; MELANCHTHON 1547a, MELANCHTHON 1547b.

Később azonban Melanchthon ettől egyre távolodott, és erősödtek az arisztotelészi elemek. Végül az inventióból és judiciumból álló logikát mint régi felosztást (*vetus divisio*) említi.

Melanchthon fontosnak tartotta a logika pedagógiai célját: feladata, hogy hozzásegítsen a dolgok helyes, módszeres és könnyen áttekinthető megtanításához (*ars seu via recte, ordine et perspicue docendi*). A később említendő kolozsvári Melanchthon-kiadás mintájának tekintett, 1547. évi edíció címében is szerepel: úgy van megírva, hogy a tanulóifjúságnak hasznosan elő lehessen adni.⁷

A logika általános módszertani útmutatóként minden tudomány felett áll (*ars artium, scientia scientiarum*). A melanchthoni logika arisztotelizmusának egyik legfontosabb tartalmi vonása nominalisztikus jellege. Az argumentumokat nem annyira tárgyi meghatározottságuk, mint inkább fogalmi súlyuk alapján vizsgálja. Nem a bizonyításon alapul, hanem a meghatározáson és a felosztáson. Mindez tökéletes összhangban áll a teológiai ortodoxiával: a rendszert sokkal inkább az határozza meg, mint a metafizika; erősebben kötődik a teológiához, mint a legtöbb katolikus és református logika. Ez megfelel a melanchthoni retorikafelfogás tudományelméleti pozíciójának: a logika a filozófia helyett éppúgy a teológiával egyenrangú univerzalizáló rendszer, mint a retorika.⁸

Feltételezhető, hogy Melanchthon dialektikájának ismerete ihletette a fiatal Zsámboky Jánost legkorábbi, mára elveszett munkájának összeállítására. 1583-ban, Bécsben kinyomtatott „önbibliográfiájának” első tétele dialektikai táblázatokat említ – „1. Tabellae dialect: in usum Hefflmari. Vienn: 1547.” –, amelyekről ezen kívül nincs más adatunk. Ha datálása pontos, 16 éves korában szerkesztette a szóban forgó munkát. Zsámboky 1546-ban már a wittenbergi egyetem hallgatója volt. Ekkortájt Melanchthon logikai előadásokat is tartott – ezekre később még visszatérek –, a táblázatok akár ezek nyomán is készülhettek. Erősen valószínűsíthető, hogy egy egylapos nyomtatvány lehetett, amilyeneket a korban gyakran állítottak össze a tananyag könnyebb áttekintésére. Johannes Hefflmayr, akinek a használatára a *Catalogus* szerint a táblázatok készültek, Nagyszombatból, Zsámboky szülővárosából származott, innen eredhet az ismeretség.⁹

⁷ MELANCHTHON 1547a, b.

⁸ RISSE 1964, 71–121. Újabb áttekintés a korszak logikai irodalmáról: KNUUTTILA 2017.

⁹ BORSA-WALSH 1965, 130; TÉGLÁSY 1988, 155.

Molnár Gergely többször említett tankönyvprogramjában a grammatikai kézikönyvek mellett a dialektikai alapismeretek összefoglalása is szerepelt. Tankönyvét „a régi és újabb szerzők tanításai alapján” állította össze az 1560-as évek közepe táján a kolozsvári diákok számára.¹⁰ A *Régi magyarországi nyomtatványok* Molnár Gergely három könyvre osztott kiadványáról ezt írja:

A mű beosztása és a felhasznált grammatikai-logikai példák tanúsága szerint a forrás Melanchthonnak az 1520-tól ismételtén átdolgozott dialektikája lehetett, amely *Erotemata dialectices* címmel először Wittenbergben, 1547-ben jelent meg.¹¹

A munkát ugyanabban az évben Frankfurtban is kiadták.¹² A két edíció szövege megegyezik, de a logikát mindkettő négy könyvben tárgyalja, amelyeknek címe nem azonos a Molnár Gergely-féle redakció címeivel. A véglegesnek és mértékadónak tekintett változat felosztása a következő:

Liber I. [A dialektika általános jellemzése, alapfogalmak:] Quid est Dialectica?...

Liber II. De Propositione

Liber III. De Argumentatione

Liber IV. De locis Argumentorum

Melanchthon a negyedik könyv bevezetésében említi, amire fentebb is utaltam: az inventióból és dispositióból (judiciumból) álló felosztást régi-nek, azaz a cicerói topika örökségének tekinti.

A régi felosztás szerint a dialektika egyik része az ítéletalkotó (Iudicatrix), a másik a megtaláló (Inventrix). Ítéletalkotónak azt a részt hívják, amiről eddig volt szó [mármint a három korábbi könyvben]. Ez különbözteti meg azokat a szavakat, amelyek összekapcsolása a kívánt eredményre vezet azoktól, amelyek összekapcsolása nem eredményes. A másik részt nevezik megtalálónak. Ez mutatja meg, hogyan juthatunk eredményre, avagy megtanítya a dolgok halmazából kiválasztani azt, ami a szóban forgó állítást

¹⁰ MOLNÁR 1564–65 k.

¹¹ RMNY 202.

¹² MELANCHTHON 1547b.

alátámasztja. Ezt az eljárást nevezik topikának, azaz azon locusok tanának, amelyek megmutatják, hogyan találhatjuk meg és választhatjuk ki, amire szükségünk van.¹³

A továbbiakban Melanchthon a maga által vázolt módszer mellett érvel. Más hely is szemlélteti álláspontjának megszilárdulását. A praeceptor ekkortájt már „túltette magát” az inventrix–iudicatrix-felosztáson. Jordi Gayà Estelrich idéz egy kéziratot jegyzetből, amelyik Melanchthon 1544–46-ban tartott 77 wittenbergi előadását rögzíti. Az előadássorozatot a melanchthoni logika végleges, először 1547-ben megjelent formája felvázolásának tekintik, sok kitéréssel és példával.¹⁴ A 48. előadás 1545. augusztus 25-én hangzott el, ebben is elítéli Melanchthon a „régí felosztást”. A „megtalálással” a „kiválasztást” állítja szembe:

A „megtaláló” (inventrix) retorikai kifejezés, azaz a rétorok használták, és sokkal inkább magukévá tették, mint amennyire hasznosítani tudták. Úgy értem: azoknak a művészeteknek akartak a mesterei lenni, amelyeket nem tanultak meg. Ezért nevezték a művészetüket megtalálónak. [...] A dialektika nem megtaláló, hanem a rendelkezésére álló dolgok közül kiválasztja a célnak leginkább megfelelőeket. A dialektika az alkalmas és odaillő anyagok és témák kiválasztásának művészete.¹⁵

Mindezekhez képest feltűnő, hogy Molnár Gergely kiadványa az általános bevezető rész után éppen a Melanchthon által túlhaladottnak minősített csoportokba sorolja a diszciplína tudnivalóit:

¹³ „Vetus divisio haec est. Alia pars Dialectices est Iudicatrix, alia Inventrix. Dicitur autem Iudicatrix illa pars, de qua hactenus dictum est, quae discernit voces, quae recte connectantur, quae non recte iungantur. [...] Altera pars vocatur Inventrix, quae monet, quo modo res investigandae sint, aut proposito rerum cumulo, docet eligere ea, quae praesentem materiam illustrant. Haec ars vocatur topiké, id est doctrina locorum, qui sunt velut indices rerum investigandarum, vel eligendarum.” MELANCHTHON 1547b, 101r.

¹⁴ NEUMANN 2017, 521.

¹⁵ „Inventrix est vocabulum rhetoricum id est, rhetores usi sunt illo vocabulo, ac multo plus sibi arrogabant, quam poterant, id est, volebant esse artifices artium quas non didicerant. Ideo vocabant suam artem inventricem. [...] Dialectica non est inventrix, sed propositis rebus eligit aptiora. Dialectica est ars eligendi idonea et convenientia proposita materia et rebus.” Idézi ESTELRICH 2017, 77. Az idézett hely: *Rapsodiae in Dialecticam D. Philippi Melanthonis ipso autore praelegente*. Bayerische Staatsbibliothek, Clm 26081, 713–715.

Liber I. De elementis Dialecticae
Liber II. De Dialectica Judicatrice
Liber III. De Dialectica Inventrice

Molnár számításba vehető mintáit keresve meglepő eredményre jutunk: a vizsgált korszak logikai irodalmában a kolozsvári kiadványon kívül egyetlen kézikönyv címében szerepel az „*Erotematum Dialectices Libri tres*” kifejezés, Jodocus Willichius kompendiumában. Igen népszerű lehetett, hiszen első megjelenése, 1540 után 1568-ig összesen 24 kiadást ért meg, így könnyen Molnár Gergely kezébe kerülhetett. Ennek igencsak növeli a valószínűségét, hogy az egyik, a hazai kiadás feltételezhető megjelenésénél néhány évvel korábbi edícióból egy példány ma is megvan a kolozsvári református kollégium – pontosabban jogutóda, a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiáléja – könyvtárában.¹⁶ Sipos Gábor a filozófiai szakgyűjtemény darabjai között említi „Jodocus Willichius Resellianus német orvos *Erotemata Dialectica* című művét”.¹⁷ Sipos Gábor munkájáról írott recenziójában Hajós József pontosítja az adatot: „Jodocus Willichius Dialektikájának 1561-es, bizonyára negyedik kiadása szerint – lásd R 114368, 1.1. – a dialektika, vagyis a logika az érvelésre tanító művészet, ars.”¹⁸ A megnevezett kiadás legkevesebb a nyolcadik.¹⁹ Hogyan, mikor kerülhetett jelenlegi helyére, lehetett-e Molnár Gergely példánya, pusztán a bibliográfiai adat alapján nem állapítható meg.

A kolozsvári redakció a strassburgiéval megegyező címe mellett több szempontból is megérdemli a figyelmet. Ilyen a német szerző személye. Willichius (Willich, 1501–1552) orvos és polihisztor a kortárs humanizmus ismert és elismert alakja. Pályája csúcsán a frankfurti egyetemen a retorika, a latin és a görög nyelv professzora. Szerteágazó tevékenysége orvosi, teológiai, grammatikai, dialektikai és retorikai szakkönyvek mellett kiterjed klasszikus szerzők kiadására, kommentálására. Retorikai vonatkozású munkását Kecskeméti Gábor ismertette.²⁰

A cím azonosságánál is fontosabbak a tartalmi egyezések. A kiadások élén nem kisebb személyiség, mint Johann Sturm ajánlása áll, az első megjelenés évéből keltezve. Világossá teszi, hogy a szerző Arisztotelészt követi.

¹⁶ WILlichIUS 1561.

¹⁷ SIPOS 1991, 88.

¹⁸ HAJÓS 1994, 136.

¹⁹ Ismert korábbi kiadások: Argentorati: 1540, 1542, 1544, 1549, 1559; Coloniae: 1544, 1549.

²⁰ KECSKEMÉTI 2007, 216–217.

Böven merít a retorikusokból, néhány dolgot máshonnan is, de mind-ezek – jóllehet nem a peripatetikusok szavaival adja elő – valójában mégsem térnek el az arisztotelészi hagyománytól.²¹ Sturm éppen a Willichius munkájának megjelenését megelőző évben adta ki saját logikai összefoglalóját, hasonló szellemben. Mindkettőjüket azok közé sorolják, Johannes Caesariusszal és Cornelius Valeriusszal egyetemben, akik a görög szövegek iránt megélték a filológiai érdeklődés hatására dolgozták fel az arisztotelészi logikát, humanista elemekkel ötvözve.²²

Egyébként Melanchthon sem vitatja, hogy Willichius Arisztotelészt követi, sőt kifejezetten javasolja a mester tanításainak megismeréséhez. Említett dialektikája 1547. évi, véglegesnek tekintett változatát Joachim Camerarius fiának, Johannesnek ajánlja. Az ajánlólevél végén leszögezi: bár nyomtatékosan buzdítja a tehetségesebb hallgatókat, hogy Arisztotelészt görög eredetiben tanulmányozzák, belátja, hogy könnyebben megértik, ha előbb elsajátítják dialektikájának alapelemeit. Úgy ítéli, ezeket pontosan megtanulhatják akár Johannes Caesarius, akár Jodocus Willichius munkáiból.²³ Melanchthon egy levelében Willichius „legkedvesebb barátjának” szólítja (amice carissime), és kifejezi óhaját, hogy mielőbb elbeszélgethesenek tudományos kérdésekről.²⁴

Willichius három könyve a következő:

Liber Primus Dialectices de inventione.

Liber Secundus de posteriori parte Dialectices, quae est iudicativa.

Liber Tertius de confutatione seu dilutione Argumentorum.

Az első két könyv címe lényegében megegyezik Molnár Gergely második és harmadik könyvével, de fordított sorrendben. Willichius az első könyv általános, bevezető részében meghatározza a dialektikát: az a művészet, amelyik az érvelés meghatározott módszerét tanítja. Segítségével

²¹ „Aristotelica sunt, quae praecipit, & e Rhetorum divisionibus nonnulla sumpta, quaedam etiam aliunde adhibita, quae tametsi verbis Peripateticorum non sunt expressa, tamen re ipsa ab his, quae Aristoteles tradidit, non discrepant.” WILlichius 1561, **VIv.

²² Johann CAESARIUS, *Dialectica*, 1520; Johann STURM, *Partitiones Dialectices*, 1539; Cornelius VALERIUS, *Tabulae totius Dialectices*, 1545. Vö. KNUUTTILA 2017.

²³ „Etsi autem valde adhortor ingeniosos, ut ipsum Aristotelem, et quidem Graece loquentem discant, tamen ut facilius intelligi possint, utile est ad eius lectionem elementa adferri. Haec recte disci posse vel ex Ioannis Caesarii libello, vel ex Iodoci Vvillichii Erotematis iudicio.” MELANCHTHON 1547b, 6r–v.

²⁴ CR 5, 3153.

saját állításainkat bizonyítjuk, az ellentmondókat cáfoljuk. Ez a helyes érvelés lényege. Cicero a pontos értekezés módszerének nevezi.²⁵

Leszögezi, hogy a dialektika két részből áll, az egyik a megtaláló (görögül heuretiké), a másik az ítéletalkotó (görögül kritiké) Tartalmukat meg is határozza: a megtaláló felkutatja a tárgy megerősítésére szolgáló érveket (argumenta). Mivel olyan helyeket és forrásokat tartalmaz, amelyekből mintegy kincsestárból elővehetők az érvek, topikának hívják.²⁶

A második könyv szól a megítélésről, azaz az ítéletalkotásról, a megfelelő helyekről (loci) nyert érvek (argumenta) segítségével.²⁷

A harmadik könyv az ellenkező érvek megcáfolását tárgyalja. A dialektikusok feladata ugyanis nemcsak a saját állításuk megerősítése, hanem az ellenkező, azaz hamis és hibás érvek cáfolata is.²⁸

Molnár Gergely kompendiuma elején – ellentétben Melanchthon pedagógia-központú meghatározásával²⁹ – Willichius részletező bevezetésének a lényegét foglalja össze, az Agricola–Ramus-féle definíció szavaival:

Mi a dialektika? A meggyőző értekezés művészete bármilyen felvetett kérdéstről.³⁰

A diszciplína felosztását Willichius alapján tisztázza, a görög terminusokat is átvéve:

²⁵ „Quid est dialectica? Est ars, quae certam argumentandi rationem docet: Nam hac nostra probamus, et quae contraria sunt repellimus: Id enim est vere argumentari. [...] Cicero diligentem disserendi nominat rationem.” WILICHIVS 1561, 1.

²⁶ „Quotuplex est Dialectica? Duplex. Una est inveniendi, heuretiké, altera est iudicandi, kritiké.

Quod est inventiva? Quae argumenta invenit ad Thematis confirmationem. Et quia locos et sedes habet, ex quibus ea, velut thesauris, depromuntur, topiké nominatur.” *Uo.*, 5.

²⁷ „Quid est kritiké? Est quae inventa ex locis argumenta dijudicat.” *Uo.*, 138.

²⁸ „Quid est confutatio argumentorum? Est via iudicandi falsa Argumenta. Dialecticorum est, ut non sua tantum confirment, sed etiam quae contraria sunt, tanquam falsa et vitiosa confutent.” *Uo.*, 204.

²⁹ „Quid est Dialectica? Dialectica est ars seu via, recte, ordine & perspicue docendi, quod sit recte Definiendo, Dividendo, argumenta vera connectendo, & male coherentia seu falsa retinendo & refutando.” MELANCHTHON 1547b, A1r.

³⁰ „Quid est Dialectica? Est ars probabiliter disserendi, de quacunque proposita quaestione.” MOLNÁR 1564–65 k., A2r. Agricola: „ars probabiliter disserendi”; Ramus: „ars bene disserendi”.

Hány részből áll a dialektika? Kettőből. Megtalálóból és ítéletalkotóból, amelyeket a görögök heuritikének és kritikének neveznek.

Mi a megtaláló? Az, ami érveket szolgáltat a felvetett kérdés megerősítéséhez vagy megcáfolásához.

Mi az ítéletalkotó? Az, ami a megtalált érveket megítéli, és megkülönbözteti az igazakat a hamisaktól.³¹

Szembeötlő, hogy a két fő rész sorrendje a kötetben az általános megoldás fordítottja. Molnár meg is indokolja az eljárást, mégpedig ezúttal pedagógiai megfontolások alapján.

Miért helyezzük az ítéletalkotó részt a megtaláló elé? Jóllehet a természetes sorrend szerint előbb találunk meg valamit, és csak utána alkotunk ítéletet, mégsem ok nélkül látták jónak a tudomány mesterei az ítéletalkotó részt a megtaláló elé helyezni. Azért gondolták, hogy a tanulók előbb sajátítsák el a megítélés szabályait, és csak azután ítélik meg a megtalált anyagot, mert így elkerülhető, hogy akár ők maguk tévedjenek az anyag kiválasztásában, akár másokat vezessenek félre azáltal, hogy az igazat hamis színben tüntetik fel vagy másként mutatják be.³²

A humaniorákhoz tartozó diszciplínák tárgyalását alapvetően az antikvitás öröksége határozza meg. Az egyes részterületek felosztását illetően a századok során sokféleképpen eltérhettek a hagyománytól, de ezek a rendszer egészét döntő mértékben nem befolyásolták. A sokszor szórászhasonlító részletkérdésekhez képest még leginkább radikális változtatásnak tűnhet egy-egy tudományág főbb egységeinek felcserélése. Erre láthattunk példát a Károlyi Péter által is hivatkozott – de nem követett – szerző, Jacobus Micyllus esetében, aki metrikai tankönyvében az általános

³¹ „Quotuplex est Dialectica? Duplex. Inventrix et Iudicatrix, quae Graecis heuritiké et kritiké dicuntur.

Quid est Inventrix? Quae argumenta suppeditat ad quaestionis propositae confirmationem vel refutationem.

Quid est Iudicatrix? Quae argumenta inventa dijudicat, et discernit vera a falsis.” MOLNÁR 1564–65 k., 2r.

³² „Quare praeponitur pars kritiké inventrici? Etsi ordine naturae prius est invenire, quam judicare, tamen non sine consilio placuit artificibus praemittere iudicatricem partem inventrici, ut cognita prius arte dijudicandi, deinde materiam inventam ex tempore studiosi dijudicent, neve vel ipsi in electu materiae errent, vel alios fallant, falsa pro veris apprehendendo, aut aliis propoendo.” *Uo.*, A3r.

sorrendet megfordította: először tárgyalta a különféle versfajták tulajdonságait és felépítésüket, és csak utána részletezte a verslábak prozódiai tudnivalóit, a szótagok időtartamát. Ehhez hasonlítható Molnár Gergely eljárása a megtaláló és az ítéletalkotó rész felcserélésével. Hivatkozása „a tudomány mestereire” arra utal, hogy a Willichiustól – és sokaktól másoktól – eltérő sorrendet más források alapján követte.

Erre példa a Sturmmal és Willichiuszal az arisztotelészi logika humanista szellemű feldolgozása alapján egy csoportba sorolt Cornelius Valerius (Wouters, 1512–1578) megoldása. A dialektikának a flamand professzor szerint is két része van: a megítélés művészete (görögül kritiké, ami az ítéletalkotás módszereit írja elő) és a megtalálása, amit görögül topikénak hívnak. Ez azon argumentumok megtalálásának a tudománya, amelyeket a locusok tartalmaznak. A természetes sorrend szerint a topiké az első, ezt követi a kritiké, amit ő a taníthatóság kedvéért tárgyal az első helyen. Ebben az Arisztotelész által előírt sorrendet követi, mely szerint a kisebb részekről kell a nagyobbak felé tartani, hogy így folyamatosan haladva jussunk el fejtegetéseink végéhez.³³

A vizsgált időszak kritikátörténeti szempontból figyelemreméltó jelenségeit vázolva nem lehet célunk a korszak logikai irodalmának alapos feldolgozása, de még Willichius és Molnár munkáinak részletes összevetése sem. Néhány jellemző egyezés és a különbség felvillantása is érzékelteti a két kézikönyv viszonyát. Kezdve Molnár első könyvével: a dialektika alapelemeinek hatáskörében mutatkozik némi eltérés Willichius és Molnár között. Abban egyetértenek, hogy a három fő kategória: az állíthatóságok (praedicabilia), az állítások (praedicamenta), valamint a meghatározások és a felosztások módja (ratio definiendi et dividendi). Willichius szerint ezek a megtaláló rész alapelemei,³⁴ Molnár viszont mindkét fő részre vonatkoztatja őket.³⁵

³³ „Partes Dialecticae duo sunt: ars iudicandi (quae Graece kritiké, et Dialectica proprio nomine dicta est, quae iudicandi vias praescribit) et inveniendi, quam Graece topiké appellant, inveniendorum argumentorum disciplinam, quae loci continentur. [...] Topice naturae ordine prior est, Critice posterior, quam nos docendi gratia priori loco trademus. [...] Sequemur autem in his praeceptis eum, quem Aristoteles tenuit ordinem, ut a partibus minutissimis exorsi ad maiores progrediamur, inde ad alias, quoad continenti progressionem ad finem perveniamus.” VALERIUS 1551, Avr–v.

³⁴ „Quot sunt elementa inventionis? Tria sunt. Praedicabilia, Praedicamenta, et ratio definiendi et dividendi.” WILICHIVS 1561, 6.

³⁵ „Quot sunt elementa Dialecticae? Tria. Praedicabilia, Praedicamenta, et ratio definiendi et dividendi.

Az állíthatóságoknak Willichius szerint hat,³⁶ Molnár szerint öt csoportja van.³⁷ A különbség abból adódik, hogy ő az individuumot a species egyik alcsoportjaként határozza meg.

Molnár esetében némelykor megfigyelhető az egyszerűsítő törekvés. Például az állíthatóságok hasznát illetően Willichius részletesebb felosztásával szemben³⁸ mindössze két csoportot nevez meg.³⁹ Az állítások felosztásában teljes az egyezés a két szerző között.

Molnár Gergely második könyve szól az ítéletalkotásról, mégpedig a tételek (propositiones), majd az érvelés (argumentatio) részletezésével:

Mi a menete ennek a résznek? A folyamat, ami a módszer kidolgozását szolgálja, abban áll, hogy az ítélet először az egyes meghatározásokból következik, utána az egyes meghatározásokból összerakott tételekből. Harmadszor a tételekből összeállított érvelésből. De mivel az egyes meghatározásokról az előző könyvben volt szó, a most következőben csak a tételek és az érvelés tudományát fogjuk tárgyalni.⁴⁰

A tétel meghatározásában és felosztásában mindkét szerző megegyezik: a tétel az igaz vagy hamis határozott, félreérthetetlen kimondása, két része a subiectum és a praedicatum.⁴¹ Az ítéletalkotás tanának második része az érvelés. Willichius az érvelésnek elsődleges és másodlagos formáit

Quare vocantur haec Dialecticae elementa? Quia sunt initia et inventionis et dijudicationis.” MOLNÁR 1564–65 k., A3r.

³⁶ „Quot sunt Praedicabilia? Sex. Individuum, Species, Genus, Differentia, Proprium, et Accidens.” WILICHIVS 1561, 7.

³⁷ „Quot sunt Praedicabilia? Quinque. Species, Genus, Differentia, Proprium, et Accidens.” MOLNÁR 1564–65 k., A4r.

³⁸ „Quotuplex est usus Praedicabilium? Multiplex.” WILICHIVS 1561, 21.

³⁹ „Quot sunt usus Praedicabilium? Duo.” MOLNÁR 1564–65 k., A8v.

⁴⁰ „Quis est progressus huius partis? Progressus est is, qui in methodo compositoria servatur, ut primum de simplicibus terminis iudicium fiat: deinde de propositionibus ex simplicibus terminis compositis: Tertio de argumentatione ex propositionibus constructa. Sed quoniam de simplicibus terminis priore libro dictum est, in hoc tantum de propositionum et argumentationum doctrina tractabitur.” *Uo.*, E3v.

⁴¹ „Quid est Propositio? Est perfecta oratio definite verum aut falsum sine ambiguitate significans.

Quot sunt Propositionis partes? Duae. Subiectum et Praedicatum.” WILICHIVS 1561, 140.

„Quid est Propositio? Est oratio definite verum vel falsum sine ambiguitate significans.

Quot sunt Propositionis partes? Duae. Subiectum et Praedicatum.” MOLNÁR 1564–65 k., E4r.

különbözteti meg.⁴² Molnár először Willichius elsődleges formáit sorolja fel,⁴³ majd tárgyalja részletesen, később rátér a másodlagosakra.⁴⁴

Molnár harmadik könyvét szenteli a megtalálásnak. Tisztázza a topika alapfogalmait:

Harmadik könyv a megtaláló dialektikáról.

Mit tanít a dialektikának ez a része, amit topikának hívnak? Megmutatja azoknak a helyeknek a sorozatát, amelyekből kiválaszthatjuk a felvetett kérdés megerősítésére vagy megcáfolására szolgáló érveket.

Mi az a locus? Az érvek lelőhelye.⁴⁵

Willichius magyarázata szerint azért nevezik ezt a részt topikának, mert a helyeket tárgyalja, és a toposz helyet jelent. A legbölcsebb régiek okosan kigondolták azokat a helyeket, amelyekből az érveket mintegy tárolóhelyről elő lehet hozni. Az érv az az eszköz, ami a kétséges dolgot hihetővé teszi. Mert bármi, amit a megfelelő helyekről előveszünk, érv, azaz mindazok gyűjteménye, amivel állításunkat bizonyítjuk.⁴⁶

A locusok két fő csoportját mindkét szerző a személyekhez és a dolgokhoz kapcsolódó helyekben látja.⁴⁷ Az előbbieknél Willichius 13,⁴⁸ Molnár 16 fajtáját tárgyalja.⁴⁹ A dolgokhoz kapcsolódó helyek két fő csoportját illetően mindketten a művészetén kívüli és a művészet eszközeihez

⁴² „Quotuplices sunt formae Argumentationis? Aliae primariae, ut Syllogismus, Enthymema, Inductio et Exemplum. Aliae secundariae, ut Sorites, Dilemma, Violatio, Enumeratio.” WILlichius 1561, 156.

⁴³ „Quot sunt species Argumentationis? Quatuor. Syllogismus, Enthymema, Inductio, et Exemplum.” MOLNÁR 1564–65 k., F3v.

⁴⁴ „Sunt ne aliae Species Argumentationes? Sunt, quae secundariae dicuntur, ut sunt Sorites, Dilemma, Violatio, et Enumeratio etc, quarum prior dialecticis, reliquae Rhetoribus sunt usitatores.” *Uo.*, H4v.

⁴⁵ „Liber Tertius de Dialectica Inventrice.

Quid docet haec pars Dialecticae, quae topiké dicitur? Docet locorum seriem ex quibus argumenta eliciuntur ad quaestionem propositam vel confirmandam vel refutandam.

Quid est locus? Est sedes argumentorum.” *Uo.*, I3r.

⁴⁶ „Quid est topica? Est quae toposz, hoc est locus continet. Excogitarunt sane veteres prudentissimi locos, ex quibus argumenta tanquam ex domiciliis seu poenu depromuntur. [...] Quid est argumentum? Est ratio, quae rei dubiae fidem facit. Quicquid enim ex locis depromitur, argumentum est, id est, collectio, qua thema probamus.” WILlichius 1561, 84.

⁴⁷ „Quotuplices sunt loci? Duplices, personarum et rerum.” WILlichius 1561, 84. „Quotuplices sunt loci argumentorum? Duplices. Personarum et Rerum.” MOLNÁR 1564–65 k., I3v.

⁴⁸ „Quot sunt loci personarum? Tredecim.” WILlichius 1561, 85.

⁴⁹ „Quot sunt loci personarum? Sedecim.” MOLNÁR 1564–65 k., I3v.

kapcsolódó locusokat különböztetik meg, magyarázatuk tartalmilag azonos, megfogalmazásában eltérő. Willichius szerint:

Mik az egyéb helyek? Ezek a dolgokhoz kapcsolódóak, de a helyzet nem egyszerű. Mert egyes érvek nem a szónoki gyakorlatból származnak, másokat viszont maga az ügy szolgáltat, és valamiképpen az ügyből következnek, mivel szorosan összefüggenek vele. Ezért van kétféle locus. Az első csoport atekhnoi, azaz művészen kívüli. Ezek legnagyobb részét a közéleti vitákban merülnek fel, és leggyakrabban a törvénytudók alkalmazzák őket. Az utóbbi csoport pedig az entekhnoi, azaz a művészi locus, amelyekben a szónokok igyekezete mutatkozik meg, és a helyes beszédművészet eredménye.⁵⁰

Molnár Gergely előadásában:

Hányfélék a dolgokhoz kapcsolódó helyek? Kétfélék. Atekhnoi és entekhnoi, azaz művészen kívüliek és művésziek. Művészen kívüliek, amelyeket hozzákapcsoltaknak is hívnak. Ezeknek semmi közük a művészi leleményhez, sőt a közügyekben még a szónoki mesterségben járatlanok is élnek velük. Ilyenek az előítélet vagy elterjedt vélemény, szóbeszéd vagy híresztelés, vallatás vagy kínzás eredménye, jegyzőkönyvek, tanúvallomások. Mindezeket a rétorok tanítják. A művészi locusok a beszédművészetből erednek, és meghatározott szabályok szerint alakítják őket.⁵¹

⁵⁰ „Qui nam sunt alii loci? Sunt rerum, sed non simpliciter. Alias enim extra dicendi rationem, argumenta accipiuntur, alias vero ex ipsa causa trahuntur, et quodammodo progignuntur, cum in ipsa re cohaereant: quo factum est, ut sint duplices loci, priores quidem atekhnoi, id est inartificiales, in quibus maxima pars contentionum forensium consistit, et apud jurisconsultos frequentissimo in usu sunt. Posteriores autem sunt entekhnoi, hoc est, artificiales, in quibus Oratoris industria exigitur et recta dicendi arte absolvuntur.” WILICHIIUS 1561, 91.

⁵¹ „Quotuplices sunt loci rerum? Duplices. Atekhnoi et entekhnoi, id est inartificiales et artificiales. Inartificiales, qui et assumpti appellantur, sunt qui ab inventione artificis sunt remoti, sed in causam forensem etiam ab imperito artis assumuntur, ut sunt: Praeudicium vel pronunciatum, Rumor vel fama, Quaestio vel tormentum, Tabulae, Testes, de quibus docent Rhetores. Artificiales sunt, qui ex arte disputationis depromuntur, et certa ratione tractantur.” MOLNÁR 1564–65 k., K1r.

A művészetten kívüli locusok Willichiusnál hatan vannak.⁵² Molnár Gergely e tekintetben nem egészen következetes. A fentebb idézett definícióban öt lehetőséget sorol fel, később a táblázatos összefoglalásban az előbbieket az esküvel kiegészítve hatot.⁵³ A művészi locusokat mindketten három csoportba sorolják: belső, köztes és külső helyek.⁵⁴

A dialektika és a retorika összefüggéseinek néhány példáját a retorikai irodalomról szóló fejezetben idéztem.

Molnár Gergely dialektikája a Q7v lapon véget ér: „Erotematum Dialectices finis”. A kötetnek azonban nincs vége: folyamatos ívjelzéssel következnek – mintegy függelékként – gyakorlatok, amelyek minden részen végighaladva kérdések segítségével megmutatják a dialektika szabályainak a hasznát.⁵⁵ Az összeállítás a tisztségviselő (magistratus) fogalmához kapcsolódva vonultatja fel a logika eszköztárát, bemutatva, hogyan válaszolhatók meg alkalmazásukkal a felmerülő kérdések, kitérve az ellenvetések cáfolatára is. A kézikönyv OSZK-ban őrzött példányának digitális másolatához jutottam hozzá. A nyomtatvány vége hiányzik. Az *Exercitatio* utolsó megmaradt részében a szerző a szofistáknak azokat az érveit cáfolja, amelyek azt igyekeznek bizonyítani, hogy keresztény embernek nem szabad tisztségeket viselnie. A szöveg a kilencedik argumentum végével szakad meg, az utolsó órszó a T3v lapon a következő, tizedik argumentumra utal. Így ebben a példányban az *Exercitatio* 40 lapja tanulmányozható.

A korszak elméleti irodalmában a logika a leginkább egyetemes érvényű, ezért a szerkesztő személyén és az itthoni megjelenés tényén kívül nehéz a szövegben hazai vonatkozást találni. Figyelmes olvasással azonban Molnár Gergely kézikönyvében felfedezhető egy apróság, ami a magyar szerkesztő szerepére utal. A kötet példaanyaga legnagyobbbrészt klasszikus és bibliai idézetekből áll. Kivétel a hibás következtetések alábbi példája:

⁵² „Quot sunt loci inartificiales? Sex. Praejudicium [...] Rumor seu fama [...] Quaestio seu tormentum [...] Iusiurandum, quod est Dei contestatio [...] Tabulae, quae apud Graecos grammata sunt [...] Testimonium seu testes.” WILlichIUS 1561, 92–93.

⁵³ „Praejudicium vel pronunciatum – Rumor vel fama – Tormenta – Tabulae – Iusiurandum – Testes” MOLNÁR 1564–65 k., K2v.

⁵⁴ „Quotuplices sunt loci rerum artificiales? Triplices. alii interni, alii medii, alii externi.” WILlichIUS 1561, 94. „Quotuplices sunt loci artificiales? Triplices. Interni, Medii et Externi.” MOLNÁR 1564–65 k., K1r.

⁵⁵ „Exercitatio, qua usus praeceptorum Dialecticae, secundum omnes partes, per quaestiones monstratur.” MOLNÁR 1564–65 k., Q8r.

A királyság semlegesnemű.
Magyarország királyság. Tehát
Magyarország semlegesnemű.⁵⁶

Ez aligha származhat valamelyik külföldi mintából. A magyar földrajzi név felbukkanására más, mégpedig szintén kolozsvári példát is láthattunk: Culmann Donatus-átdolgozásának 1554. évi kiadásában az antik és a korabeli német városnevek között Clausenburg is megjelenik.⁵⁷ Ezt a redakciót történetesen éppen Molnár Gergely rendezte sajtó alá. A két példa azt mutatja, hogy a kolozsvári kiadó, még ha ilyen csekély mértékben is, de igyekezett a latin nyelvtan és a logika előadását ezekkel az utalásokkal is „honosítani”, közelebb hozni közönségéhez.

*

Összességében elmondható, hogy Molnár Gergely Willichiushoz képest rövidítve, kevesebb példával, magyarázattal adja elő a tudnivalókat és számos táblázattal teszi áttekinthetővé az anyagot. Ugyanakkor utalnunk kell arra, hogy az inventio–judicium-felosztás nem csak az Agricola és a korai Melanchthon által képviselt skolasztikus arisztotelészi-cicerói hagyománnyal egyezik, vagy azokkal a törekvésekkel, amelyek Arisztotelész logikáját humanista szellemben tárgyalták – utóbbira az egyik legismertebb példa, mint fentebb említettem, Willichius munkája. Az elgondolás a 16. század közepén akár egészen korszerűnek is tekinthető, hiszen – mint láthattuk – Ramus logikája is erre alapul, akárcsak az azt egészében vagy részben követő későbbi feldolgozások. A humaniorák 16–17. századi történetéből jól ismert, hogy a szinkretikus törekvések képviselői mind a dialéktikában, mind a retorikában igyekeztek összeegyeztetni a klasszikus örökséget a ráamista tanokkal. A szinkretikus eszmék nálunk szélesebb körben a 17. században terjedtek el. A Magyarországon is többször kiadott Konrad Dietrich logikai összefoglalójában világosan leszögezi, hogy ennek a tudományágnak két része van: a megtaláló (inventrix) és az ítéletalkotó

⁵⁶ „Regnum est generis neutri.
Ungaria est regnum. Ergo
Ungaria est generis neutri.”
Uo., P8v.

⁵⁷ CULMANN 1554, D8v–E1r.

(judicatrix).⁵⁸ Kérdés, hogy a 16. század közepe táján mennyire széles körben hathatott a ramusi felosztás, különös tekintettel a magyar szerzőkre. Korábban esett szó Ramus feltételezhető vagy igazolható korai hazai ismeretére utaló adatokról (Belényesi Gergely, 1543 k.; Kolozsvári Imre, 1552; Zsámboky János, 1564). Tény, hogy Molnár Gergely kompendiuma a dialektika Melanchthon által elmarasztalt judicatrix–inventrix-felosztását teszi közzé. Ez kétségesse teszi a Melanchthon-hatást, ugyanakkor a rámista megoldással is párhuzamba állítható.

A feltűnő egyezések valószínűsítik, hogy Molnár Gergely közvetlen mintája Willichius lehetett; az eltérések éppúgy származhatnak más forrásokból, mint ahogy Molnár saját leleményei is lehetnek. Akárhogy is alakult ki az ismert kézikönyv, megjelenése mindenképpen fontos a század kritikátörténete számára, és Molnár Gergely munkásságának jelentőségét is nyomatékosítja. Akárcsak Culmann és Linacre grammatikái, a szóban forgó logikai összefoglaló is a korszak nyugat-európai elméleti irodalmának egyik legnagyobb hatású, leggyakrabban megjelent rendszerezését tette hazai változatban is elérhetővé.

A mű utóélete tanúsítja, hogy utolérte a régiség legfontosabb elméleti kézikönyveinek sorsa. 1599-ben jelent meg a kolozsvári gimnázium tanárának, Simon Fischernek az átdolgozása *Dialectices praecepta breviter ac methodice in schola Claudiopolitana studiosis proposita, tribusque libris distincta* címmel, élén a kolozsvári bírónak és a tanácsnak címzett ajánlással.

Ebben említi a szerző, hogy a kolozsvári iskolában rhetoricát és arithmetikát tanított, Cicero Pro Milone oratióját adta elő, s néhai Molnár Gergely Dialecticáját is kezdte magyarázni. Minthogy ezen könyv terjedelmes, és nehezen tanulható volt, tanítványai kérelmére azt jobb módszerrel átdolgozta, amit igazolnak a városi tanácshoz intézett ajánlásokban a tanulók is.⁵⁹

Az átdolgozás körülményeiről részletesebben Kénosi Tőzsér János számol be 18. századi unitárius nyomdatörténetében, Fischer ajánlása alapján, a hasonló esetekből jól ismert okok említésével:

⁵⁸ „Partes dialecticae duo sunt: Inventio, sive Inventrix: & Judicium, sive Judicatrix.” Dietrich művének egy késői, ötödik kiadásához jutottam hozzá: DIETERICUS 1616, 30.

⁵⁹ RMNY 839.

E munka kiadásának okát adja: azért szánta rá magát, mert – mondja – a tanulók felhívták rá a figyelmét, hogy Molnár Gergely könyvét nagy terjedelme vagy körülményes megfogalmazása miatt nem lehet könnyen megtanulni és emlékeztetbe vésni. Kérlelték, hogy azokat a részeket, amelyek egyrészt zavarosak, másrészt nem is annyira szükségesek, jobb módszerrel foglalja össze, és így adja tovább a következő nemzedéknek. Ennek a jó szándékú ösztönzésnek, mint írja, eleget is tett.⁶⁰

5. 4. A KATOLIKUS SKOLASZTIKA ARISZTOTELIZMUSA

A vizsgált időszak utolsó évében, 1580-ban jelent meg Kolozsváron a katolikus skolasztika egyik „szerfelett hasznos és szükséges” tankönyve a jezsuiták számára.⁶¹ A szerző, Frans Titelmans (1502–1537) ferences, majd kapucinus szerzetes, Németalföldön és Rómában tevékenykedett. Munkásságának legtöbbet tárgyalt része Erasmussal folytatott vitája, melynek során a Vulgátát védelmezte a humanisták kritikájával szemben, és bírálta Erasmus Újszövetség-fordítását.⁶² Dialektikai összefoglalóját a ciceroniánus retorikus logikákhoz sorolják. Az ehhez az irányzathoz tartozó tankönyvek az arisztotelészi logika legfontosabb fogalmait magyarázzák, a humanista retorika elemeinek alkalmazásával.⁶³

A kolozsvári kompendium az *Organon* nyomán, 6 részben tárgyalja a tudnivalókat. Titelmansnak egy 1533-ban kiadott munkáján⁶⁴ alapuló kivonat, ami ebben a rövidített formában, a kolozsvári nyomtatványával megegyező címmel először Párizsban, 1539-ben két nyomdában is megjelent.⁶⁵ A Heltai-nyomda redakcióját 1640-ben, ugyancsak Kolozsváron újra kiadták.⁶⁶

⁶⁰ „Dat rationem editi hujus Operis, cum enim (inquit) studiosi animadvertissent Libellum ipsum Gregorii Molnár propter prolixitatem seu intricatas verborum ambages non facile edisci, ac memoria comprehendere posse, instarunt apud eum, ut illa, quae erant partim confusa, partim minus necessaria, meliori methodo comprehenderet ac posteritati traderet: cui honestae sollicitationi, se annuisse scribit.” KÉNOSI TÖZSÉR 1753-54/1991, 79.

⁶¹ TITELMANN 1580. Vö. VÁSÁRHELYI 1983, 271.

⁶² ERASMUS 1529/2015, xvi–xvii, 14–19.

⁶³ RISSE 1964, 14–15.

⁶⁴ *De consideratione dialectica libri sex Aristotelici Organi* (Antverpiae: Symon Cocus, 1533).

⁶⁵ *Compendium dialecticae Francis Titelmanni, ad libros logicorum Aristotelis admodum utile ac necessarium* (Parisiis: Prigentius Calvarin, 1539; Parisiis: Christianus Wechelus, 1539).

⁶⁶ TITELMANN 1640.

ÖSSZEGZÉS

Visszatekintve a könyv egészére, az adatok sokaságából kiemelem a kritikátörténet számára legfontosabbnak tűnő tanulságokat, hogy – az előszó mozaik-hasonlatával élve – ne csak az egyes színes kövecskéket lássuk, hanem azok együtteséből a teljes kép főbb vonásai is kirajzolódjanak.

*

A vizsgált korszak előzményeire utal Lippi Zsigmond grammatikájának 18. századi említése. Az erre az egyetlen híradásra való újabb és újabb hivatkozásokat végigkísérve láthattuk, mikor hogyan kapcsolták az ellenőrizhetetlen adatot a nemzeti múlt éppen időszerű megítéléséhez, a legendateremtés hogyan váltakozott a tárgyilagos mérlegeléssel.

A Sylvester-kutatás újabb, kapcsolódó monográfiám megjelenése után közzétett eredményeinek összefoglalása – mások és magam munkájának hozadéka – szándékom szerint nemcsak az életmű könyv-, nyomdászat-, oktatás-, nyelvtudomány- és mentalitástörténeti vonatkozásainak pontosításához járul hozzá, hanem az irodalom- és kritikátörténet számára is hasznosítható.

Az utóbbiakhoz tartozik az anyanyelv megítélése, a magyar szaknyelvi (grammatikai, növénytan, orvostudományi...) terminológia megalkotására irányuló kísérletek; annak első megállapítása, hogy a *Grammatica Hungarolatina* egyes hónapversei Sylvester szerzeményei; az időmértékes verselés, valamint a metaforikus kifejezőmódról írottak jelentőségének kései felismerése és méltatása. Az átvitt értelmű szóhasználat és az egy-szerű emberek beszéde közti összefüggés említésére – Trencsényi-Waldapfel Imre nyomán – ókori párhuzam is feltételezhető.

Az 1530–1580 közti időszakban a legtöbb hazai vonatkozású önálló kiadvány a grammatikai irodalomhoz kapcsolódik. Ezek iskolai tankönyvül szolgáltak, a görög és a latin nyelv megtanulását segítették elő. Egy kivételtől eltekintve leíró nyelvtanok és egyéb segédkönyvek. A könnyű

tanulhatóságot segíti az anyag kérdés-felelet formában való feldolgozása. Ezt a módszert követi Molnár Gergely Linacre-kiadása is. Ez az egyetlen kivétel a deskriptív nyelvtanok között: a spekulatív nyelvszemlélet egyik alpművét teszi közzé rövidítve, leegyszerűsítve.

A latin nyelvtanokban a magyar kritikátörténet számára legfontosabbak az anyanyelvű kiegészítések és az átfedések a poétikával és a retorikával. Az előbbire a legtöbb példa Leonhard Culmann Donatus-átdolgozásainak hazai kiadásában található, különösen a vizsgált korszak után. Verstani és műfajelméleti fogalmakat rendszerez Johann Honter grammatikája és Károlyi Péter prozódiai kézikönyve.

Az anyanyelv jelentőségének felismerését számos forrás alátámasztja. A glosszák, szójegyzékek és szótártörödékek címszavai és értelmezései sok esetben a magyar elméleti szaknyelv kialakulásának dokumentumai. A szókészlet gyarapodásán túl mutatják az anyanyelvű szakkifejezések megszületésének elméleti hátterét is.

Sokan járultak hozzá az anyanyelvű olvasás és írás elterjesztéséhez. Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás önálló kiadványai mellett ábécés katekizmusok, iskolai szabályzatok is ezt a célt szolgálták. Számos megjegyzés igazolja annak felismerését, hogy az anyanyelvű írásbeliség nemcsak egyszerűen rögzítheti a gondolatokat, hanem kellőképpen „művelve és gazdagítva” alkalmassá tehető tartalmi és stiláris szempontból is igényes szövegek létrehozására.

A korszak retorikai irodalmának alakulását az ókori és középkori hagyomány továbbélése mellett a humanizmus és a reformáció eszmevilága határozta meg. A klasszikus örökség és az újabb áramlatok összeegyeztetésre irányuló törekvések jelentek meg Erasmus, Melanchthon, Ramus és mások munkásságában, különféleképpen ötvözve a régi elemeket az újabb felfogással. Mindezek ismeretének nyomai felfedezhetők a korszak hazai vonatkozású elméleti irodalmában.

Magyar származású szerzők (Besztercebányai Baptista János, Preyss Kristóf, Zsámboky János) külföldön megjelent munkái Cicero kultuszához és a ciceronianizmus-vitához kapcsolódnak. Zsámboky levélelmélete két bázeli kiadást is megért, ennek köszönhetően a nemzetközi tudományosságban is felismerték és értékelték Pseudo-Libanus- és Pseudo-Demetrius-átdolgozásainak viszonylagos önállóságát. Brassóban Johann Honter és Valentin Wagner, Kolozsváron Heltai Gáspár jóvoltából napvilágot látott néhány görög és latin összefoglaló a klasszikus szónoklattan

tárgyköréből és egyéb retorikai segédkönyv. Ezek legnagyobb részét külföldi edíciók utánközlései.

Az egyházi retorikát illetően 1530 és 1580 között keletkezett magyar szerkesztésű önálló kiadványról nem tudunk. Ez feltételezhetően az ilyen típusú kézikönyvek iránti hazai kereslet hiányával magyarázható. Grammatikai és logikai kézikönyvekre az alap- és középszintű iskolai tanulmányok elvégzéséhez is szükség volt. A prédikációk és imádságszövegek megalkotása a magasabban képzett egyházi értelmiség feladata. Akik az elméleti rendszerezések iránt érdeklődtek, ezekhez hozzájuthattak külföldi tanulmányaik során. A reformáció terjedése és a katolikus reakciók első évtizedeiben úgy tűnik, hogy a retorikai szabályok tudatos alkalmazása helyett sokszor elegendőnek bizonyult a képviselt eszme iránti elkötelezettség, a prédikátori hevület és az egyházi beszéd hagyományainak ismerete. A vizsgált korszakban a prédikáció és az imádság elkészítésére vonatkozó elképzelésekre legnagyobb részben magukból a szövegekből következtethetünk. Az irodalmi gondolkodás explicit megnyilvánulásai különféle elszórt megjegyzésekben fedezhetők fel.

Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a szerkezeti és stiláris szempontok. Legtöbb megállapítás a retorikai dispositióhoz sorolható: többen is nyilatkoznak a prédikáció és az imádság részeiről, azok sorrendjéről és tartalmáról. Az elocutio tárgykörébe tartoznak a szóhasználat, a megfogalmazással szemben támasztható követelmények. Gyakori a közönséghez való alkalmazkodás emlegetése az egyszerűbb és az igényesebb megoldásokkal. Tekintettel arra, hogy a prédikáció és az imádság a hívek legszélesebb rétegeit érinti, többségükben azokat, „kik az diák írást nem tudják”, indokolt az anyanyelv szerepének hangsúlyozása. A prédikációkkal kapcsolatban felmerül a nyomtatott és az élőszóban elhangzó szövegek viszonya. Az egyházi műfajokban különösen fontosak Bornemisza Péter, Telegdi Miklós és Laskai Csókás Péter meglátásai.

A források szűkösége miatt legkevésbé a korszak magyar vonatkozású logikai irodalmáról lehet mondani. Bár a dialektika fontos része a triviális tanulmányoknak, úgy tűnik, itthoni oktatását külföldről beszerzett kiadványokból vagy kézíratos jegyzetekből is meg tudták oldani. A kevés hazai kiadású kézikönyv mellett néhány elszórt megjegyzésből lehet következtetni a korszak uralkodó vagy kibontakozó irányzatainak ismeretére. Az ismert kiadványokban megjelenik az arisztotelészi hagyomány, de felfedezhető a ráimismus hatása is. Legjelentősebb Molnár Gergely kompendiuma, amelyben az inventrix–iudicatrix-felosztás alapján

rendszerezi a diszciplína tudnivalóit. Ez a század közepén korszerűnek számított, ez határozta meg többek között Ramusnak és követőinek logikai rendszerét is.

*

Az egyes szakterületek sajátosságain túl a vizsgált időszakasz egészére jellemző vonásokat az alábbiakban látom.

Az irodalmi gondolkodás megnyilvánulásai a megelőző korszakhoz, a középkorhoz képest gyakrabban megfigyelhetők. Megjelennek a hazai kiadású vagy szerkesztésű önálló kézikönyvek. A humán diszciplínák elsjátítását célzó, átfogó tankönyvprogramról Brassó és Kolozsvár esetében beszélhetünk. Sűrűbbek és határozottabbak a szerzői önreflexiók, a szövegalkotást és tágabb szellemi környezetét érintő megjegyzések.

A tárgyalt diszciplínákhoz kapcsolódva felfedezhetők az európai irányzatok legfontosabb vonásai. A külföldi munkák hazai kiadásai egyértelműen mutatják a hatást. A humanizmus legkiemelkedőbb alakjai mellett tudomást kell vennünk azoknak a korábban említett szerzőknek (Culmann, Linacre, Pseudo-Libanius, Willichius...) az ismeretéről is, akikről ugyancsak széles körű elterjedtségük és jelentőségük ellenére a hazai szakirodalomban nem sok szó esett. A recepció hol gépies utánközlésben, hol alkotó átdolgozásban nyilvánul meg. Az itt-ott felbukkanó megjegyzésekből kibontakozó követelményrendszer eredete leginkább a tartalmi azonosságok alapján ismerhető fel, ritkábbak az utalások a forrásokra, a külföldi praeceptum-irodalomra. A hazai származású szerzők idegenben megjelent munkái az európai humanizmus és a modern külföldi szakirodalom számára is ismertté tették tevékenységüket. Ez legnagyobb mértékben Zsámboky Jánosról mondható el.

A népnyelvek felértékelésének nyugat-európai folyamata jótékonyan hatott a hazai viszonyokra. Gyakori az összehasonlítás „más nemzetekkel”. Többen szóvá teszik az anyanyelvű fordítások és önálló művek hiányát. Egyrészt rögzítik a lemaradás tényét, másrészt a nemzeti öntudatot hangsúlyozva a felzárkózásra ösztönöznek.

Az anyanyelv használatának igénye megjelenik az írás és olvasás megtanításától kezdve az igényes szövegek létrehozásáig és a magyar tudományos szaknyelv megteremtéséig. A korszak nyelv művelő törekvéseit bizvást tekinthetjük a későbbi – ebből a szempontból (is) jobban ismert – mozgalmak méltó előzményeinek.

A későbbi századokban tovább szaporodnak a kritikátörténeti érdekű források, árnyaltabb fejtegetések és önálló kiadványok. Ha az 1530 és 1580 között megragadható adatokat összevetjük az előzményekkel és a későbbi fejleményekkel, folyamatában rajzolódik ki az irodalmi gondolkodás alakulása.

*

Összefoglalva: ebben a kötetben részben a hazai szakirodalomban soha nem vizsgált műveket, megnyilatkozásokat ismertetve, vagy régen elfelejtett kutatási eredményeket felelevenítve, esetleg másképpen értelmezve válogattam az irodalom önszemléletének dokumentumaiból a vizsgált korszakban. Mint az előszóban utaltam rá, emellett az újabb szakirodalomból is számos kritikátörténeti érdekű megállapítást beépíthettem munkámba. Reményeim szerint mindezekkel együtt hasznos adalékokkal járulhatok a további kutatásokhoz, elősegítve annak felderítését, hogy hogyan kapcsolódnak tágabb környezetükhöz és egymáshoz az elmélet különböző területei, és hogyan működhet az elmélet és az irodalmi gyakorlat kölcsönhatása.

Mivel szándékom változatlan, Medgyesi Pálnak ugyanazokkal a szavakkal zárom könyvemet, amelyekkel első kritikátörténeti monográfiám célját határoztam meg: „Én mint hogy most nagyubbal ’sem kedveskedhetem, tsak ez illy ön-kéjén egyebeknek útát mutogató emberséges embernek tisztit vállalom, a’ mennyire lehet, magamra.”¹

¹ MEDGYESI 1650, 2v.

A KÖTET SZERZŐJÉNEK A TÉMÁHOZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓI (1993–2022)

BARTÓK I. 1995 – „A humanizmustól a klasszicizmus felé: Molnár Gergely grammatikájának 1700 előtti kiadásairól”. *Magyar Könyvszemle* 11 (1995): 349–360.

BARTÓK I. 1998 – „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Irodalomtudomány és kritika. Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998.

BARTÓK I. 2006 – *Ioannes Sylvester, Grammatica Hungarolatina*, Edidit, introduxit et commentariis instruxit Stephanus BARTÓK. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova 15. Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 2006.

BARTÓK I. 2007 – „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: *Sylvester János nyelv-és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*. Irodalomtudomány és kritika, Klasszikusok. Budapest: Universitas Kiadó, 2007.

BARTÓK I. 2009a – „A *Grammatica Hungarolatina* (1539) szaknyelvi jelentősége”. *Iskolakultúra* 19, 10. sz. (2009): 96–100.

BARTÓK I. 2009b – „Sylvester János *Grammatica Hungarolatina*-ja mint tankönyv Debrecenben a 18–19. században”. *Magyar Könyvszemle* 125 (2009): 344–356.

BARTÓK I. 2009c – „»Nem tudom, mitsoda madár«: Sylvester János Újszövetség-fordításának utóéletéből”. In *Biblia Sacra Hungarica: Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*, szerkesztette HELTAI

János, 43–53. A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület Füzetei 3. Budapest: Argumentum Kiadó, 2009.

BARTÓK I. 2009d – „Korszakváltás a magyar elméleti irodalomban: Molnár Gergely kolozsvári Linacre-kiadása”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 113 (2009): 639–653.

BARTÓK I. 2009e – „A tanár és a költő: Károlyi Péter és Gyöngyösi István”. In *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerkesztette CSÁSZTVAY Tünde és NYERGES Judit, 30–34. Budapest: Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009.

BARTÓK I. 2010a – „Egy színműíró grammatikus a 16. században: Leonhard Culmann”. In *Színház, dráma. irodalom: Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére*, szerkesztette TÓTH Orsolya, 97–105 (h. n. [Pécs]: Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, é. n. [2010]).

BARTÓK I. 2010b – „Hamisítvány vagy hiteles adat? Szenci Kertész Ábrahám latin–magyar grammatikája”. In *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerkesztette CSÖRSZ Rumen István, 183–190. Budapest: rec.iti, 2010.

BARTÓK I. 2011a – „Egy legenda születése, halála és újjászületése (Lippi Zsigmond magyar nyelvtana: *Wi grammatica*, Buda, 1490)”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011): 174–180.

BARTÓK I. 2011b – „»Alattomban hallgatók« – avagy besúgó diákok a 16. században”. In *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, 1–2*, szerkesztette IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás és SZÁRAZ Orsolya, 29–36. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.

BARTÓK I. 2011c – „Zeugma: Példák a retorikus szemléletre egy 16. századi magyar szerkesztésű grammatikai kézikönyvből”. In *Retorika–Irodalom–Poétika*, szerkesztette RADVÁNSZKY Anikó, 146–156. Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok 10. Piliscsaba: PPKE BTK, 2011.

- BARTÓK I. 2011d – „Szegedi Lajos (?) zsoltárfordítása(i)?”. In *A zsoltár a régi magyar irodalomban: A Csurgón, 2007. május 24–27-én tartott konferencia előadásai*, szerkesztette PETRÓCZI Éva és SZABÓ András, 35–50. Károli Könyvek 3. Budapest: KGRE–L’Harmattan Kiadó, 2011.
- BARTÓK I. 2012 – „Egyazon mű sok különböző szövege: Leonhard Culmann latin grammatikájának hazai kiadásai”. In *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerkesztette KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 113–126. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012.
- BARTÓK I. 2013a – „»Kiknek inai helyekről el indultanak vala és meg Bakat-tanak vala«: Betegségek meghatározása Sylvester János Újszövetség-fordításában (1541)”. *Magyar Orvosi Nyelv* 13, 1. sz. (2013): 5–10.
- BARTÓK I. 2013b – „»Poëtica est...«: Johann Honter latin grammatikájának irodalomelméleti vonatkozásai”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 117 (2013): 123–141.
- BARTÓK I. 2016 – „»... a széthúzások pusztító viharában...«: Adalékok Sylvester János Újszövetség-fordításának bécsi kiadásához”. In *Via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerkesztette BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin és SZÁRAZ Orsolya, 101–105. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016.
- BARTÓK I. 2017a – „A Szelestei-glosszák kritikátörténeti vonatkozásai”. In *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita és mások. 66–71. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017.
- BARTÓK I. 2017b – „»Patvaros philosophusok, visszalkodo, maguk hanio böltsek«: Adalékok az 1530–1580 között keletkezett magyarországi glosszák, szójegyzékek és szótártöredékek kritikátörténeti vonatkozásaihoz”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 23–60.

- BARTÓK I. 2018a – „»...nemcsak a városlakók, hanem a falusi nép körében is«: Cicero, Sylvester és a parasztok”. In *Tanítványok: Tanulmányok Horváth Iván 70. születésnapjára*, szerkesztette BARTÓK Zsófia Ágnes, BOGNÁR Péter, MARÓTHY Szilvia, Budapest: Q. E. D. Kiadó, 2018.
- BARTÓK I. 2018b – „»Atyám tyúkjá«: Az anyanyelvű olvasás és írás néhány kritikátörténeti vonatkozása a 16. században”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 471–489.
- BARTÓK I. 2019a – „Coimbrától Nagyszombatig: Az irodalmi ízlés változása a prédikációelmélet tükrében.” In *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*, szerkesztette FORGÓ András és GÖZSY Zoltán, Pécsi Egyháztörténeti Műhely 11, 299–308. Pécs: META Egyesület, 2019.
- BARTÓK I. 2019b – „Máriának öccse, Márta”: A 16. századi prédikáció-irodalom kritikátörténeti vonatkozásaiból”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 740–763.
- BARTÓK I. 2020 – „Kevéske mondandó tetszetős megfogalmazásban: Adalékok a levélírás elméletének 16. századi magyar vonatkozásaihoz”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 723–736.
- BARTÓK I. 2021a – „Egy dialógusforma az oktatásban: a katekétikus módszer. Példák a magyar régiség praeceptum-irodalmából”. In *A dialógus formái a magyar régiségben*, szerkesztette FARMATI Anna és GÁBOR Csilla, 359–368. Egyetemi Füzetek 43. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2021.
- BARTÓK I. 2021b – „Preyss Kristóf elveszett retorikai (?) műve(i)?”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021): 226–230.
- BARTÓK I. 2021c – „»...nem lesz nehéz a retorikusok előírásaival indokolni...«”: Laskai Csókás Péter az imádságról”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021): 721–741.

BARTÓK I. 2022 – „Megtalálni vagy kiválasztani? A hazai elméleti irodalom néhány dialektikai vonatkozása 1530–1580 között”. *Irodalomtörténeti Közlemények*.126 (2022): 400–417.

BARTÓK–KECSKEMÉTI 1993 – BARTÓK István–KECSKEMÉTI Gábor. „Cicero levelei a protestáns iskolákban”. In KECSKEMÉTI Gábor szerk., *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, Régi magyar prózai emlékek 10. 656–660. Budapest: Balassi Kiadó, 1993.

BARTÓK–STEMLER 2011 – BARTÓK István–STEMLER Ágnes. „Mivel meglett, most már tudjuk, hogy nincs: Kazinczy Ferenc 1807. évi Sylvester-kiadása”. *Magyar Könyvszemle* 127 (2011): 72–86.

FORRÁSOK

AGRICOLA 1484/1531 – Agricola levele Jacobus Barbiriusnak, Heidelberg, 1484. In *De formando studio, Rodolphi Agricolae, Erasmi. Roterodami et Philippi Melanchthonis, rationes, cum locorum quorundam indice*. Basileae: Henricus Petrus, 1531. VD16 A 1087, E 2705, M 3687.

ALBA Y ASTORGA 1648 – ALBA Y ASTORGA, Pedro de. *Bibliotheca virginalis sive Mariae Mare Magnum tomus tertius*. Madrid: Typographia Regia, 1648.

ALDUS 1499 – *Epistolarum Graecarum collectio*. Venetiis: Aldus Manutius, 1499.

ALDUS 1540 – *Eklogé kai hoion apanthisma diaphorón epistolón hellénikón [...] Delectae quaedam Graecae epistolae, ceu flosculi de diversis editis quondam ab Aldo et aliis cum interpretatione Latina*. Tubingae: Ulrich Morhart, 1540. VD16 C 390.

APÁCAI 1653/1981 – APÁCAI CSERE János. „Előszó a Magyar Enciklopédiához [1653]”. Fordította OROSZ Lajos. In TARNAI–CSETRI 1981, 177–187.

AVENTINUS 1522 – *Rudimenta Grammaticae Ioannis Aventini De octo partibus orationis [...] Ex Varrone, Cicerone, Quintiliano, Diomede, Phoca, Aelio Donato, Servio, Prisciano, Terentiano, Martiano Capella collecta. Ceteris quoque clarissimis scriptoribus lectitandis observata*. Liptzig: Valentinus Schumannus, 1522. VD 16 T 2339.

BALASSI 1588/1981a – BALASSI Bálint. „Ajánlás az erdélyi nagyságos és nemes asszonyoknak a *Szép magyar komédiához* [1588]”. In TARNAI–CSETRI 1981, 86–87.

- BALASSI 1588/1981b – BALASSI Bálint. „Prológus a *Szép magyar komédiához*, [1588]”. In TARNAI–CSETRI 1981, 87–90.
- BARANYAI DECSI 1598 – BARANYAI DECSI János. *Adagiorum Graecolatinoungaricarum chiliades quinque*. Bartphae: Jakob Klöss, 1598. RMNY 815.
- BATIZI 1550 – BATIZI András. *Keresztyéni tudománrul való rövid könyveczke*. Crackoba: Strikovia beli Lazar, 1550. RMNY 88A.
- BATIZI 1555 – *Catechismus, az az a Keresztyéni tudománynak revideden való tanúsága BATHIZI András által*. Colosvarba: György Hofgref, 1555. RMNY 125.
- BÉKEFI 1621/1899 – BÉKEFI Remig, kiad. *A sárospataki ev. Ref. Főiskola 1621-ki törvényei*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1899.
- BÉL 1718 – Matthias BEL. *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*. Lipsiae: Petrus Conrad Monath, 1718.
- BÉL 1730k/2006 – BÉL Mátyás. *Sopron vármegye leírása II*. Szerkesztette, a mutatókat és a tárgyi jegyzeteket készítette KINCSES Katalin Mária; a latin szöveget gondozta és fordította, a szövegkritikai jegyzeteket készítette TÓTH Gergely. Sopron város történeti forrásai. C sorozat. 3. köt. Sopron: Soproni Levéltár, 2006, 140–141.
- BÉL 1720u – KOMLÓSSY Gyöngyi. „Bél Mátyás: De Versionibus Bibliorum Hungaricis”. *Lymbus* [8] (2010): 115–140.
- BEYTHE 1582 – *Köröszyéni tudománnak revid Summája [...] iratot Beythe István Predicator álta*. Velágos Vár: Manlius János, 1582. RMNY 516.
- BEYTHE 1584 – *Eszteendő által való vasárnapi epistolák, magyarázattyokkal össze irattanak Beythe István praedicator által*. Németújvár: Manlius János, 1584. RMNY 553.

- BEZA 1560 – *Confessio Christianae fidei, et ejusdem collatio cum papisticis Haeresibus per Theod. Bezam Vezelium*. Genevae: Ioannes Bona Fides, 1560.
- BIBLIA 1973 – *Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. Fordította dr. GÁL Ferenc és mások. Budapest: Szent István Társulat, 1973.
- BIBLIANDER 1548 – *De ratione communi omnium linguarum & literarum commentarius Theodori Bibliandri*. Tiguri: Christoph Frosch, 1548. VD16 B 5330.
- BOBB 1822 – BOBB, Ioan. *Dictionariu Rumanesc, Lateinesc, si Unguresc*, Tom. 1. Cluj: Stephan Török, 1822.
- BORNEMISZA 1558 – BORNEMISZA Péter. *Tragoedia magyar nyelven...* Viennae Austriae: Raphael Hofhalter, 1558. RMNY 144.
- BORNEMISZA 1573 – BORNEMISZA Péter. *Első része az evangéliomokból és az epistolákból való tanúságoknak...* Sempte: [Bornemisza,] 1573. RMNY 333.
- BORNEMISZA 1575a – BORNEMISZA, *Másik része az evangéliomokból és az epistolákból való tanúságoknak...* Sempte: [Bornemisza,] 1575. RMNY 355.
- BORNEMISZA 1575b – BORNEMISZA Péter. *Harmadik része az evangéliomokból és az epistolákból való tanúságoknak...* Sempte: [Bornemisza,] 1575. RMNY 362.
- BORNEMISZA 1577 – BORNEMISZA Péter. *Négy könyvetske a keresztyéni hitnek tudományáról*. Sempte: [Bornemisza,] 1577. RMNY 396.
- BORNEMISZA 1578 – BORNEMISZA Péter. *Negyedik része az evangéliomokból és az epistolákból való tanúságoknak...* Sempte: [Bornemisza,] 1578. RMNY 422.

BORNEMISZA 1579a – BORNEMISZA Péter. *Ötödik és utolsó része az evangéliomokból és az epistolákból való tanúságoknak...* [Sempte: Bornemisza,] 1579. RMNY 432.

BORNEMISZA 1579b – BORNEMISZA Péter. *Ördögi kísértetekről...* Sempte: Bornemisza Péter, 1578 [recte: Detrekő, 1579]. RMNY 433.

BORNEMISZA 1584 – BORNEMISZA Péter. *Prédikációk egész esztendő által minden vasárnapra.* Detrekő–Rárbok: Mantskovit Bálint, 1584. RMNY 541.

CANISIUS 1555 – CANISIUS, Petrus. *Summa doctrinae Christianae per Quaestiones tradita, et in usum Christianae pueritiae nunc primum edita.* Viennae: Michael Zimmermann, 1555. VD16 C 725. Az I. Ferdinándnak szóló ajánlás kelte: „Datum in Civitate nostra Vienna, die XIII, mensis Augusti, Anno Domini M.D: LIIII.”

CANISIUS 1556 – CANISIUS, Petrus. *Frag und Antwort Christlicher Leer in den haubtstucken.* Viennae: Michael Zimmermann, 1556. VD16 C 734.

CANISIUS 1558 – CANISIUS, Petrus. *Der Klain Catechismus sampt kurtzen gebetten für die ainfaeltigen Begreiff auch ainen Kalender und Christliche underricht von den hailigen Sacramenten der Buß und des Fronleichnams Iesu Christi.* Dillingen: Sebald Mayer, 1558. VD16 ZV 2897.

CANISIUS 1558/1568 – CANISIUS, Petrus. *Parvus catechismus Catholicorum nunc primum integritati suae restitutus.* Coloniae: Maternus Cholinus, 1568). Élén Canisius előszava az olvasóhoz: Augustae Vindelicorum, M.D.LXI. Mense Maio. VD16 ZV 2900.

CANISIUS 1558/1578–1583 – [CANISIUS, Petrus. *Parvus catechismus*] [Tyrvniae: Telegdi Miklós, 1578–1583], RMNY 471.

Catechismus Romanus 1567 – *Catechismus ex decreto Concilio Tridentini, ad parochos, Pii Quinti Pont. Max. iussu editus.* Venetii: Dominicus de Farris, 1567.

- CELSUS, A. 1600 – CELSUS, Arruntius. *De proprietate et differentiis Latini sermonis*. In Vulcanius BONAVENTURA, *Thesaurus utriusque linguae [...] Veteres Grammatici Latini et Graeci qui de proprietate et differentiis vocabulorum utriusque linguae scripserunt*. Lugduni Batavorum: Ioannes Patius, 1600.
- CELSUS, A. C. 1516 – CELSUS, Aurelius Cornelius. *Medicinae libri octo. Noviter emendati et impressi: cum tabula repertoria cuiuslibet libri et capituli*. Lugduni: Simon Bevilaqua, 1516.
- COMENIUS 1652 – COMENIUS, Joannes Amos. *Eruditionis Scholasticae: Pars II. Janua Rerum et Lingvarum Structuram externam exhibens*. [Patakini:] Georgius Renius, 1652. RMNY 2430.
- COMPENDIUM 1563/1655 – *Compendium doctrinae Christianae [...] Az keresztyéni tudománnak [...] rövid summája*. Sárospatakon: Renius György, 1655. RMNY 2604.
- CR – *Corpus Reformatorum. Series I: Philippi Melanthonis, Opera quae supersunt omnia*. ediderunt BRETSCHNEIDER, Carolus Gottlieb–BINDSEIL et Heinrich ERNST, I–XXVIII. Halis Saxonum: Schwetschke et filius, 1834–1860.
- CULMANN 1528 – *Brevis et puerilis declinandi coniugandique Formula, cui teutonica casuum ac temporum interpretatio est adiuncta*. Norimbergae: Fridericus Peypus, 1528. VD16 B 8234.
- CULMANN 1529 – *Locupletissima bene loquendi scribendique institutio ad exornandas et componendas orationes, literariae publi non inutilis, iam recens nata atque edita, Leonardo Kulmanno collectore*. [Norimbergae: Fridericus Peypus, 1529]. VD16 ZV 22147.
- CULMANN 1534a – *Aelii Donati viri clarissimi de octo partibus orationis methodus, quaestiunculis puerilibus undique collectis illustrata per Leonhardum Culmannum Crailsheimensem*. Lipsiae: Nicolaus Faber, 1534. VD16 D 2269.

CULMANN 1534b – *Aelii Donati viri clarissimi de octo partibus orationis methodus, quaestiunculis puerilibus undique collectis illustrata per Leonhardum Culmannum Crailsheymensem*. Francofordiae ad Oderam: Ioannes Eichorn, 1534.

CULMANN 1539 – *Rudimenta Grammatices, Etymologiae et Syntaxeos, iam quarto revisa, ac plurimis in locis ex recentioribus Grammaticorum libris locupletata, per Sigismundum Lupulum Rotenburgium. Accessit Orthographia et Prosodia Leonhardi Culmani*. Augustae Vindelicorum: Henricus Steyner, 1539. VD16 W 4125.

CULMANN 1540 – *Sententiae pueriles pro primis latinae linguae tyronibus, ex diversis scriptoribus collectae per Leonhardum Culmannum Crailsheymensem. His accesserunt pleraque veterum Theologorum sententiae de vera religione communiora atque quotidiana morum puerilium praecepta*. Norimbergae: Georgius Wachterius, 1540. VD16 C 6291.

CULMANN 1541 – *Grammatices Latinae Exercitium novum, pro primis literarum tyronibus ad formam disputandi in pueriles quaestiones redactum per Leonhardum Culmannum Crailsheymensem*. Norimbergae: Ioannes Guldenmundt, 1541. VD16 C 6253.

CULMANN 1542 – *Sententiae philosophicae seu versus Poetarum morales in puerorum usum collecti per Leonhardum Culmannum Crailsheymensem*. Norimbergae: Georgius Wachterius 1542. VD16 C 6290.

CULMANN 1549 – *De Orthographiae & Prosodiae praecipuis duabus partibus grammatices puerilis disputatio per Leonardum Culmannum*. Augustae Vindelicorum: Valentinus Otmar, 1549. VD16 C 6269.

CULMANN 1554 – *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus. Quaestiunculis puerilibus, undique collectis, illustrata per Leonardum Culmannum Craysheymensem*. Clausemburgi: Hoffgreuius, 1554. RMNY 107.

CULMANN 1565 – *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus. Quaestiunculis puerilibus, undique collectis, illustrata per Leonartum Culmannum Craylssheymensem*. Claudiopoli: Helti, 1565. RMNY 210.

CULMANN 1600 – *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus. Quaestiunculis puerilibus undique collectis illustrata per Leonhardum Culmannum. Denuo revisa et diligenter recognita per Gregorium Molnar*. Claudiopoli: Caspar Helthi, 1600. RMNY 866.

CULMANN 1638 – *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus. Quaestiunculis puerilibus undique collectis illustrata per Leonhardum Culmannum. Denuo revisa et diligenter recognita per Gregorium Molnar*. Bartphae: Jakob Klöss, 1638. RMNY 1708A.

CULMANN 1678 – *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus. Quaestiunculis puerilibus undique collectis illustrata per Leonhardum Culmannum. Denuo revisa et diligenter recognita per Gregorium Molnar*. Leutschoviae: Samuel Brewerius, 1678. RMK II. 1420.

CULMANN 1698 – *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus. Quaestiunculis puerilibus undique collectis illustrata per Leonhardum Culmannum Creylshejlmensem. Et nunc plurimis Quaestionibus intersertis, ac quarundam Vocum in Ungaricum Idioma versione aucta, & a plurimis mendis repurgata*. Claudiopoli: [Tótfalusi Kis Miklós], 1698. RMK II. 1920.

CULMANN 1701 – *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus. Quaestiunculis puerilibus undique collectis illustrata per Leonhardum Culmannum.. Creylshejlmensem. Et nunc plurimis Quaestionibus intersertis, ac quarundam Vocum in Ungaricum Idioma versione aucta, & a plurimis mendis repurgata*. Claudiopoli: [Tótfalusi Kis Miklós]. 1701. RMK I.1623a.

CZVITTINGER 1711/1981 – CZVITTINGER Dávid. „Specimen Hungariae literatae [1711]”. Fordította DÉRI T. Balázs. In TARNAI–CSETRI 1981, 228–231.

DEBRECENI 1637 – DEBRECENI Péter [ford.] *Tizenkét idvösséges elmélkedések...* Lugdunum: Wilhelm Christianus Boxe, 1637. RMNY 1678.

DÉVAI 1539 – [DÉVAI BÍRÓ Mátyás.] *Orthographia Vngarica. Azaz, Igaz iraz Modiarol valo tudoman Mag'ar n'elvenn irattatott...* Cracoviae: Vidua Hieronymi Vietoris, 1549. RMNY 77.

DÉVAI 1549 k. – [DÉVAI BÍRÓ Mátyás.] *At tiz parantsoltnac, ah hit ágazatinnac, am mi atyánkncac, és ah hit petsétinec röviden való magyarázattya.* Cracoviae: vidua Hieronymi Vietoris, 1549 k. RMNY 78.

DIETERICUS 1616 – *Institutiones Dialecticae ex probatissimis Aristotelis et Rami interpretibus studiose conscriptae, variisque exemplis in usum illustris Paedagogii Giesseni illustratae Cunrado Dieterico...* Editio quinta. Giessae Hessorum: Nicolaus Hampelius, 1616. VD17 1:620118Z.

DIOMEDES 1857 – *Diomedis Artis Grammaticae libri III.* In *Grammatici Latini, ex recensione Henrici Keilii I.* Lipsiae: Gottlieb Benedictus Teubner, 1857.

ERASMUS 1509 – *Collectanea Adagiorum Veterum Desiderii Erasmi Roterodami.* Argentorati: Matthias Schurerius, 1509. VD16 E 1910.

ERASMUS 1509/1541 – *Epitome adagiorum Graecorum et Latinorum iuxta seriem alphabeti ex Chiliadibus Eras[mi] Roterodami...* [Coronae: Johann Honter,] 1541. RMNY 43.

ERASMUS 1509/1994 – Rotterdami ERASMUS. *A Balgaság Dicsérrete.* Fordította, jegyzetekkel ellátta KARDOS Tibor. Budapest: Európa Kiadó, 1994.

ERASMUS 1516 – *Novum Instrumentum omne, diligenter ab Erasmo Roterodamo recognitum & emendatum, non solum ad Græcam veritatem, verum etiam ad multorum utriusque linguae codicum, eorumque veterum simul & emendatorum fidem [...] emendationem & interpretationem, præcipue, Origenes, Chrysostomi, Cyrilli, Vulgarii, Hieronymi, Cypriani, Ambrosii, Hilarii, Augustini, una cum Annotationibus.* Basileae: Ioannes Frobenius, 1516. VD16 B 4196, E 3271.

- ERASMUS 1519 – *Desiderii Erasmi Roterodami in Novum Testamentum ab eodem denuo recognitum Annotationes ingenti nuper accessione per autorem locupletatae*. Basileae: Ioannes Frobenius, 1519. VD16 B 4197, E 3272, E 3514, E 3093.
- ERASMUS 1523 – *Precatio Dominica in septem portiones distributa per D. Erasmum Roterodamum*. Basileae: Ioannes Frobenius, 1523. VD16 E 3450,
- ERASMUS 1524a – *Tomus Primus Paraphraseon D. Erasmi Roterodami in Novum Testamentum, videlicet in quatuor Euangelia, & Acta apostolorum, quarum bona pars nunc recens nata est, omnes ab ipso autore non oscitanter recognitae*. Basileae: Ioannes Frobenius, 1524. VD16 E 3353.
- ERASMUS 1524b – *Modus orandi Deum per Des. Erasmum Roterodamum*. Argentorati: Iohannes Knoblochus, 1524. VD16 E 3169.
- ERASMUS 1529/2015 – *The Correspondence of Erasmus: Letters 2204–2356 (August 1529–July 1530)*, translated by Alexander DARZELL, annotated by James M. ESTES. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2015.
- ERASMUS 1530k/1557 – *Novum Testamentum Graecae et Latinae iuxta D. Erasmi Rot. translationem*. Coronae: Valentin Wagner, 1557. RMNY 138.
- ERASMUS 1535/1543 – ERASMUS, *Ecclesiastes, sive de concionandi ratione libri quatuor...* Lugdunum: Sebastianus Gryphius, 1543.
- ERASMUS 1540 – *Colloquiorum Familiarum opus, postrema Autoris manu locupletatum et recognitum, Desiderio Erasmo Roterodamo Autore*. Basileae: Nicolaus Bryling, 1540. VD16 E 2387.
- ERASMUS 1549 – *Epitome Adagiorum ex novissima Erasmi Roterodami recognitione*. Coloniae: Martinus Gymnicus, 1549. VD16 E 1964.
- FARKAS 2011 – http://nemzetikonyvtar.blog.hu/2011/12/02/nem_a_legregibb_magyar_nyomtatvanyt_arverezik_el

FEKETE–SZABÓ 1979 – FEKETE Csaba–SZABÓ Botond szerk., *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*. Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, *Catalogi manuscriptorum, qui in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur* 1. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár 1979 [1980].

FÉLEGYHÁZI 1579 – *Az keresztyén igaz hitnek részeiről való tanítás [...] íratott Félegyházi Tamás debreceni Praedicator által*. Debrecen: Rudolphus Hoffhalter, 1579. RMNY 430.

GALÉNOSZ 1523 – *Claudii Galeni Pergameni De Morborum et Symptomatum differentiis et causis liber VI*. Parisiis: Jodocus Badius Ascensius, 1523.

GALEOTTO/KAZINCZY 1863 – *Martius Galeot könyve Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásai és tetteiről. Hozzá járul Carbó párbeszéde Mátyás dicső tetteiről, s egykorú emlékirat a király mennyegzőjéről*. Közli KAZINCZY Gábor. Pest: Ráth Mór, 1863.

GELEJI KATONA 1645/1981 – GELEJI KATONA István. „Előszó a Magyar grammatikácskához [1645]”. In TARNAI–CSETRI 1981, 171–172.

GESSNER 1555 – *Mithridates: De differentiis lingvarum tum veterum, tum quae hodie apud diversas nationes in toto orbe terrarum in usu sunt Conradi Gesneri*. Tiguri: Christophorus Froschoverus, 1555. VD16 G 1767.

GOMBÁSI 1784 – GOMBÁSI István. *A' Papi Szent Hivatal' Gyakorlásáról való Traktának első Darabja. Melly tanít a' Prédikállásról, és az Ifjak' tanításokról*. Kolozsvár: Református Egyház, 1784.

GörlG1 – „A Görlitzi Glosszák”. Kiad. Plavec Tibor. Magyar Nyelv 67 (1971): 353–362.

GUALTHERUS 1561 – *De syllabarum et carminum ratione libri duo. Authore Rodolpho Gualthero Tigurino*. Tiguri: Christoph Froschoverus, 1561. VD16 W 1135.

- GULYÁS 1992 – GULYÁS Pál. *A Zsámboky-könyvtár katalógusa, 1587*, szerk. MONOK István, Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/2. Szeged: Scriptum Kft., 1992.
- GYÖNGYÖSI 1693/1999 – GYÖNGYÖSI István. *Porábúl megéledett Főnix. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta JANKOVICS József és NYERGES Judit.* Budapest: Balassi Kiadó, 1999.
- GyöngySzt – *A gyöngyösi latin–magyar szótár-töredék.* Kiadta MELICH János. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1898.
- HARTUNG 1548 – *Methodus, una cum exemplis, conscribendarum epistolarum, incertis auctoris, Graece et Latine, in lucem edita.* Basileae: Johannes Oporinus, 1548. VD16 L 1476.
- HEGENDORFF 1527/1977 – HEGENDORFF, Christoph. *Rudimenta grammatices Donati cum nonnullis novis praeceptiunculis, tum optimis quibusque exemplis locupletata in gratiam puerorum, qui nondum magnis grammaticis audiendis maturi sunt [...]* Accessit et nunc denuo triplex (videlicet Almanica, Polonica et Ungarica) exemplorum interpretatio. Cracoviae: Hieronymus Vietor, 1527. Legújabb hasonmás kiadása: *Rudimenta grammatices...* A fakszimile szöveget gondozta MOLNÁR József, a kísérőtanulmányt írta SZATHMÁRI István. Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium 4. Budapest: ELTE, 1977.
- HEINRICHMANN 1520 – *Institutiones Grammaticae Iacobi Henrichmanni Sindelfingensis; Exhortatio eiusdem ad literarum studiosos ut barbariem eliminent & eloquentiae studeant. Ars condendorum carminum Henrici Bebelii Iustingensis Poetae laureati. Syllabarum quantitates. Racematones & exquisitiores observatones eiusdem cum additionibus multis. Centimetrum Mauri Servii Honorati grammatici.* Augustae Vindelicorum: Otmar Sylvanus, 1520. VD16 H 2039.
- HELLENBACH 1656 – HELLENBACH, Johann von. „Magyarország dicsőítésére”. In *Retorikák a reformáció korából*, válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta IMRE Mihály, 455–466. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000.

HELTAI 1550 – HELTAI Gáspár. *Catechismus minor, az az a keresztyéni tudománac revidfeden való summay.* Colosvarba: [Heltai és Hoffgreff,] 1550. RMNY 86.

HELTAI 1553 – [HELTAI Gáspár ford.] *A keresztyéni tudománnak fundamentuma [...]* *A magyar olvasasanak módgyával egyetembe. A gyermetskéknek és egyéb együgyü keresztyéneknek épülésére.* Colosvarba: [Heltai,] 1553. RMNY 101.

HELTAI 1562 – [HELTAI Gáspár és mások ford.] *JESVS Christvsnac Wy Testamentoma Magyar nyelwre forditatot igaz és szent könyuekből.* Colosvarot: [Heltai,] 1562. RMNY 186.

HENISCH 1574 – *Poemata Hesiodi Ascraei quae extant, omnia, Graece, cum varia interpretatione Latina. Una cum doctissimis Ioannis Tzetis grammaticis in omnia poemata eiusdem scholiis, nunc primum ex Graeco sermone in Latinum conversis & in lucem editis a Georgio Henischio B[artfeldensi].* Basileae: ex officina Oporiniana, [1574]. RMK III. 638; VD16 ZV 7834.

HENISCH 1580 – *Hesiodus Graecolatinus cum schematismis, artificium inventionis, dispositionis & elocutionis continentibus. Ex quibus ratio cum fructu legendi explicandive authorem quaemvis demonstratur, ut inde quicquid dignum & scitu & imitatione sit, excerpti possit. Autore Georgio Henischio Bartfeldensi.* Basileae: ex officio Oporiniana, 1580. RMK III. 690; VD16 H 2689.

HEYDEN 1527 – *Puerilium colloquiorum Formulae pro primis Tyronibus per Sebaldum Heyden [...]* *collectae iam denuo Germanico Polonico ac Ungarico ideomate illustratae.* Cracoviae: Hieronymus Vietor, 1527. RMNY 8.

HEYDEN 1565 – *Formulae puerilium colloquiorum pro primis Tyronibus Sebaldinae Scholae Norinbergae.* Augustae Vindelicorum: Matthaeus Francus, 1565 k. VD16 H 3368.

HONTER 1532 – *Johannis Honter Coronensis De grammatica libri duo.* Cracoviae: Marcus Scharffenberg, 1532.

- HONTER 1539a – HONTER, Johannes [kiad.] *Epitomé tész tou Arisztotelousz dialektikész – Epitomé tész tou rétorikész.* [Koroné: Johannes Honter,] 1539. RMNY 28.
- HONTER 1539b – HONTER, Johannes [kiad.] *Rudimenta praeceptorum dialectices ex Aristotele et aliis collecta. – Compendium rhetorices ex Cicerone et Quintiliano.* Coronae: Johannes Honter,] 1539. RMNY 34.
- HONTER 1539c – HONTER, Johannes [kiad.] *Szünopszeosz grammatikész biblia düo.* [Coronae: Johannes Honter,] 1539. RMNY 36.
- HONTER 1541 – *Johannis Honter Coronensis De grammatica libri duo.* Cracoviae: Vidua H. Scharffenberg, 1541.
- HONTER 1567 – HONTER, Johannes. *Compendii grammatices libri duo.* Coronae: [Johann Honter,] 1567. RMNY 223.
- KÁLVIN 1545 – *Catechismus Ecclesiae Genevensis, hoc est, formula erudiendi pueros in doctrina Christi authore Ioanne Calvino.* Argentorati: Wendelinus Rihelius, 1545.
- KÁLVIN 1545/1563–64 – *A genevai szent gyülekezetnek catechismusa, Calvinus Jánostól.* Debrecen: Török Mihály, 1563–64. RMNY 192A.
- KÁLVIN 1545/1907 – *A genfi egyház kátéja: A keresztyén tudomány tanönyve gyermekek számára, írta Kálvin János, 1545.* Fordította Ceglédi Sándor. Pápa: Főiskolai Nyomda, 1907.
- KÁROLYI 1567 – KÁROLYI Péter. *Institutio de syllabarum et carminum ratione ex optimorum grammaticorum prolixioribus praeceptis in breve compendium, iuventutis causa, contracta.* Claudiopoli: Helti, 1567. RMNY 236.
- KÁROLYI 1570 – KÁROLYI Péter. *Az egy igaz Istenről és az Iesus Christusnak örök istenségéről és fiúsagarol való praedicationiok...* Debrecen: Komlós András, 1570. RMNY 277.

KÁROLYI 1584 – KÁROLYI Péter. *Az apostoli Credonak avagy vallásnak igaz magiarazattia praedicationok szerint...* Debrecen: Rudolphus Hoffhalter, 1584. RMNY 539.

KAZLEV – KAZINCZY Ferenc. *Levelezése*. Sajtó alá rendezte (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CSAPODI Csabáné és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István. 25 köt. Budapest–Debrecen, 1890–2013.

KÉNOSI TÖZSÉR 1753-54/1991 – KÉNOSI TÖZSÉR János. *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania*. Compiled by Ferenc FÖLDESI. Bibliotheca scriptorum Transylvano–Unitariorum. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32. Szeged: Scriptum Kft, 1991.

KISS Á. 1881 – *N-váradon és Debrecenben 1561. és 1562-dik években tartott zsinatok, és az egri szövetkezés*. In KISS Áron szerk., ford., jegyz. *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest: Franklin Nyomda, 1881.

KLANICZAY 1982 – KLANICZAY Tibor. vál. kiad. jegyz. *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, Magyarremekírók. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.

KOLGI – *Kolozsvári Glosszák*. Kiad. PÁLFI Márton. Nyelvészeti füzetek 45. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1907.

KOLOZSVÁRI 1552 – *Emerici Pannonii Colosvarini Oratio, de vera, et populari, constanti, atque usitata ratione, et via tradendarum, tractandarumque disciplinarum, atque artium, habita Parisiis*. Lutetiae: Michaël Vascosan, 1552. RMK III. 405.

KOLOZSVÁRI GRAMMATIKA 17. sz./1998 – *Kézírtos magyar nyelvtanok: Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század*. A nyelvm emlékek betűhű átiratai. Kiadta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta LŐRINCZI Réka, a latin átiratot gondozta ADAMIK Béla, A magyar nyelvtörténet forrásai 3. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1998.

- KOMÁROMI 1651 – KOMÁROMI István. *Mikoron imádkoztok, ezt mondgyátok...* Várad: Szenci Kertész Ábrahám, 1651. RMNY 2404.
- KOMJÁTHY 1533 – KOMJÁTHY Benedek. *Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae*. Cracoviae: Hieronymus Vietor, 1533. RMNY 13.
- KULCSÁR 1574/2011 – KULCSÁR György. *Postilla, az az evangeliomoknak [...] predicatio szerint való magyarázatia*. Alsólindva: Rudolphus Hoffhalter, 1574. RMNY 334. Későbbi kiadásai: Bártfa: Guttgesel Dávid, 1579, 1597, RMNY 426, 793. Hasonmás kiadása: *Postilla....* Kiadta HUBERT Ildikó. Lendva, Budapest: Galéria Múzeum, Országos Széchényi Könyvtár, 2011.
- LASKAI 1581 – LASKAI Csókás Péter. *Speculum exilii et indigentiae nostrae...* Coronae: [Nyrő,] 1581. RMNY 483.
- LASKAI 1585 – LASCIVIVS, Petrus Monedulatus [LASKAI Csókás Péter]. *De homine magno in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus lib. II*. Wittenbergae: Heredes Ioannis Cratonis, 1585, RMK III. 744.
- LINACRE 1532 – *Thomae Linacri Britanni, De emendata structura Latini sermonis, Libri VI. cum praefatione Philip. Melanch.* Vitebergae: Iosephus Clug. 1532. VD16 ZV 9721. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban található egy másik wittenbergi nyomda kiadása ugyanabban az évből: Vitebergae: Ioannes Luft, 1532. Jelzete: S: Alv.: Cb 192 (1).
- LINACRE 1543 – *Thomae Linacri Britanni De emendata structura Latini sermonis libri VI. Cum epistola commendatitia Philippi Melancthonis. Et cum indice quam antea copiosiore & diligentiore*. Basileae: Nicolaus Bryling, 1543. VD16 L 1774
- LINACRE 1545 – *Thomae Linacri Britanni De emendata structura Latini sermonis libri VI. recogniti a Ioach. Cam. ...* Lipsiae: Valentinus Papa, 1545. VD16 ZV 9723.

- LINACRE 1557 – *Grammatices Thomae Linacri brevis et perspicua per quaestiones et tabulas explicatio*. Vratislaviae: Crispinus Scharfenbergius, 1557. VD16 ZV 18395.
- LINACRE 1560 – *Tabulae in Grammaticam Thomae Linacri*. Basileae: Iacobus Parcus, expensis Ioannis Oporini, 1560. VD16 ZV 25011.
- LINACRE 1566 – *Thomae Linacri grammatices compendiosa per quaestiones explicatio: A Gregorio Molnar, sancte memoriae, in usum studiosae iuventutis conscripta*. Claudiopoli: [Heltai], 1566. RMNY 221.
- LUTHER 1519/2011 – LUTHER, Martin. „A Miatyánk német magyarázata egyszerű laikusok számára (1519)”. Fordította BELÁK Erzsébet. In LUTHER, *Válogatott művei*, szerkesztette, válogatta CSEPREGI Zoltán, 9 köt. Budapest: Luther Kiadó, 2011. 5: 95–151.
- LUTHER 1536 – LUTHER, Martin. *Enchiridion: Der Kleine Catechismus für die gemeine pfarher und Prediger*. Wittenberg: Nicolaus Schirlencus, 1536. VD16 L 5045.
- MARTYR 1571 – *Melachim, id est Regum libri duo posteriores cum Commentariis Petri Maryris Vermilii Florentini*. Tiguri: Christophorus Froschoverus, 1571. VD16 B 3053.
- MARTYR 1576 – *Petri Martyris Vermilii, Florentini, [...] Loci communes ex variis ipsius auctoris & libris in unum volumen collecti*. Londini: Ioannes Kyngston, 1576.
- MARTYR 1580 – *Loci communes D. Petri Martyris Vermilii, Florentini [...] ex variis ipsius auctori scriptis in unum librum collecti*. Tiguri: Christophorus Froschoverus, 1580. VD16 V 825.
- MALOSSE 2004 – *Lettres pour toutes circonstances: Les traites epistolaires du Pseudo-Libanios et du Pseudo-Demetrios de Phalere*. Introd., trad. et comm. Pierre-Louis MALOSSE. Paris: Les Belles Lettres, 2004.

MAUSOLEUM 1664 – *Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum...* Norimbergae: Michael & Johann Friedrich Endter, 1664. RMK III. 2254, VD 17 23:232430W.

MAUSOLEUM 1697/1988 – FELVINCZI György ford., *Mausoleum....* kézirat, 1697 előtt. Kiadása: *Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei.* Sajtó alá rendezte VARGA Imre. Régi magyar költők tára XVII, 13. 180–352. Budapest: Akadémiai Kiadó 1988.

MEDGYESI 1650 – MEDGYESI Pál. *Doce nos orare, quin et praedicare.* Bártfán: Jakob Klöss junior, 1650. RMNY 2310.

MEDGYESI 1650/1981 – MEDGYESI Pál. „Két keresztyén embernek egymással való beszélgetése [1650]”. In TARNAI–CSETRI 1981, 173–176.

MELANCHTHON 1527 – *Grammatica Latina Philippi Melancthonis ab autore nuper aucta et recognita.* Noremburgae: Ioannes Petreius, 1527. VD16 M 3344.

MELANCHTHON 1547a – *Erotemata Dialectices continentia fere integram artem ita scripta, ut iuventuti utiliter proponi possint. Edita a Philippo Melancthone.* Wittebergae: Johannes Lufft, 1547. VD16 M 3242.

MELANCHTHON 1547b – *Erotemata Dialectices continentia fere integram artem ita scripta, ut iuventuti utiliter proponi possint. Edita a Philippo Melancthone.* Francofurti: Christian Egenolff, 1547. VD16 ZV 25292.

MELANCHTHON 1550 – [Philipp MELANCHTHON,] *Oratio de precatione scripta anno 1550.* Vitebergae: Ioseph Klug, 1550. VD16 M 3806. A beszéd Johannes Marcellus Regiomontanus lejegyzése nyomán került sajtó alá.

MELANCHTHON 1554–56 – *Grammatica latina. Philippi Melancthonis.* [Coronae: Valentin Wagner, 1554–56]. RMNY 119.

MELANCHTHON 1556 – *Grammatica latina Philippi Melancthonis ab authore recognita et a Mycillo aucta et ultimo locupletata. De orthographia tractatus recens accessit.* Claudiopoli: Hoffgreuius, 1556. RMNY 135.

- MELANCHTHON 1570 – *Grammatica latina Philippi Melanthonis ab authore recognita et a Mycillo aucta et ultimo locupletata. De orthographia tractatus recens accessit.* [Claudiopoli]: [Heltai] 1570). RMNY 291.
- MELIUS 1562 – *Catechismus [...] Calvinus János írása szerint az Somogi Melius Pétertől.* Debrecen: Huszár Gál, 1562. RMNY 182.
- MELIUS 1563a – MELIUS JUHÁSZ Péter. *Magyar prédikációk...* Debrecen: Török Mihály, 1563. RMNY 194.
- MELIUS 1563b – MELIUS JUHÁSZ Péter. *Válogatott prédikációk...* Debrecen: Török Mihály, 1563. RMNY 196.
- MELIUS 1568 – MELIUS JUHÁSZ Péter. *Az Szent Iánosnac tött jelenesne igaz es iras szerint valo magyarázasa prédikatioc szerint...* Várad: Török Mihály, Raphael Hoffhalter, 1568. RMNY 259.
- MOLNÁR 1564–65 k. – *Erotematum dialectices libri tres, studiosis scholae Claudiopolitanae ex veterum et recentium dialecticorum praeceptis ad ediscendum propositi a Gregorio Molnar.* Claudiopoli: Heltai, 1564–65 k. RMNY 202.
- MICYLLUS 1539 – *De re Metrica libri tres Jacobi Micylli Argentoratensis cum praefatione Philippi Melanthonis.* Francoforti: Christian Egenolff, 1539. VD 16 M 6123.
- MURMELLIUS 1533/1896 – *Lexicon Ioannis Murmellii, in quo Latina rerum vocabula in suas singula digesta classes, cum Germanica et Hungarica interpretatione.* Cracoviae: Hieronymus Vietor, 1533. RMNY 14. Kiadása: *A Murmellius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból.* Kiad. SZAMOTA István. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1896.
- MUSCULUS 1560 – MUSCULUS, Wolfgangus. *Loci communes in usus sacrae Theologiae candidatorum paratae.* Basileae: Johannes Hervagianus, 1560. VD16 M 7292.

- NAGY 1887 – „Egy kéziratban maradt magyar–latin szótártöredék 1580 tájáról” [Szamosközi-szótártöredék]. Kiadta NAGY Gyula. *Magyar Könyvszemle* 12 (1887): 100–110.
- NALÁCZI 1814–1822 k. – „Báró Nalácz József emlékirata”. In *A másik magyar haza 1750–1790: Erdélyi emlékirók Erdélyről*, szerkesztette MAKKAI László és Cs. SZABÓ László, bevezette RAVASZ László, 123–135. Erdély öröksége VIII. Budapest: Franklin Társulat, é. n. [1942].
- OZORAI 1535 – [OZORAI Imre.] *De Christo et eius ecclesia. Item de Antichristo, eiusque ecclesiis*. Cracoviae: Hieronymus Vietor, 1535. RMNY 15. Idézi MOLNÁR A. 2017, 81.
- PÁPAI PÁRIZ 1708 – *Dictionarium Latino-Hungaricum [...] in hoc Corpus coactum a Francisco Páriz Pápai*. Leutschoviae: Haeredes Samuelis Brewer, 1708.
- PÁPAI PÁRIZ–BOD 1767 – *Dictionarium Latino-Hungaricum, Succum & medullam purioris Latinitatis [...] in hoc Corpus coactum [...] a Francisco Páriz Pápai [...] locupletatum intentione et labore Petri Bodî*. Cibinii: Samuel Sárdi, 1767.
- PÁZMÁNY 1636/1983 – PÁZMÁNY Péter. „Mint kell a keresztyén leányt nevelni”. In PÁZMÁNY Péter. *Válogatás műveiből*. Válogatta ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, 3 köt. Budapest: Szent István Társulat, (1983), 3:271–286.
- PESTI 1536 – *Aesopi Phrygis fabulae Gabriele pannonio Pesthino interprete*. Viennae Pannoniae: Iohannes Singrenius, 1536. RMNY 17.
- PESTI 1536/2001 – PESTI Gábor. *Novum Testamentum seu quatuor Euangelium volumina lingua Hungarica donata Gabriele Pannonio Pesthino interprete*. Viennae Pannoniae: Iohannes Singrenius, 1536. RMNY 16. Hasonmás kiadása: Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXIV. A kiadást gondozta KÖSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2001.

PESTI 1538/1975 – *Nomenclatura sex lingvarum, Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae*[...] *per Gabrielem Pannonium Pesthinum*. Wien: Johannes Singriener, 1538. RMNY 21. Későbbi kiadásai: RMNY 103, 166, 240A, 241, S 151A. Hasonmás kiadásai: *Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium* 2. Budapest: ELTE, 1975; Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2012, 2013².

PREYSS 1555 – PREYSS, Christophorus. *M. T. Ciceronis vita* [...] *Item. Oratio, De imitatione Ciceroniana*. Basileae: Ludovicus Lucius, 1555. RMK III. 427, VD16 4808, VD16 4809.

REIFFENSTEIN 1528 – *Farrago aliquot epigrammatum, Philippi Melachthonis, et autorum quorundam eruditorum*. Hagenau: Johannes Secerius, 1528. VD16 R 836.

RÉVAI 1787 – RÉVAI Miklós. *Elegyes versei, és néhány apróbb kötetetlen írásai. Függelékül hozzájuk adatnak némelly hozzá íratott darabjaik, végre néhány régiségek is*. Pozsony: Anton Loewe, 1787.

RHENANUS 1531/2008 – *Beati Rhenani Selestadiensis Rerum Germanicarum libri tres*. Basileae: Hieronymus Frobenius, 1531. VD16 R 2064. Kiadása: *Rerum Germanicarum libri tres. Ausgabe, Übersetzung, Studien*. Hrsg. Felix MUNDT. Frühe Neuzeit 127. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2008.

RIBINYI 1751/1981 – RIBINYI János. „Beszéd a magyar nyelv művelésről [1751]”. Ford. DÉRI T. Balázs. In TARNAI–CSETRI 1981, 232–238.

RMGI – *Régi Magyar Glosszárium: Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, szerk. BERRÁR Jolán, KÁROLY Sándor. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.

SCHIEL 1863 – SCHIEL, Friedrich. *Matrikel des Kronstädter Gymnasiums vom Jahre 1544–1810*. In *Programm des Evangelischen Gymnasiums zu Kronstadt, 1862/63*. Kronstadt: Gött, 1863.

SINAI 1762/1767/2007 – *Debreceni értelmiségiek levelei Dobai Székely Sámuelhez*. Sajtó alá rendezte, bevezette ILLIK Péter. Pázmány irodalmi műhely. Források 5. Piliscsaba: PPKE BTK, 2007.

SM V/II. – *Supplementa Melanchthoniana. Fünfte Abteilung, Schriften zur praktischen Theologie II: Homiletische Schriften*, herausgegeben von Paul DREWS und Ferdinand COHRS. Leipzig: Verlag von M. Heinsius nachfolger Eger & Sievers, 1929.

SYLVESTER 1539/1807 – *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta Ioanne Sylvestro autore*. Neanesi: [typ. Sylvester,] 1539. RMNY 39. Kiadása: *Sylvesternek, Magyar–Deák Grammatikája*. Nyomt. Uj-Szigeten, 1539. Kiadta KAZINCZY Ferenc, Pest: 1807 [próbanyomtatás].

SYLVESTER 1539/1808 – *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta Ioanne Sylvestro autore*. Neanesi: [typ. Sylvester,] 1539. RMNY 39. Kiadása: „Sylvesternek magyar–deák grammatikája. Uj-Szigeten, 1539”. In *Magyar régiségek és ritkaságok I*, kiadta KAZINCZY Ferenc, 1–118. Pest: Trattner Mátyás, 1808.

SYLVESTER 1539/1866 – *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta Ioanne Sylvestro autore*. Neanesi: [typ. Sylvester,] 1539. RMNY 39. Kiadása: „Ioannes Pannonius Sylvester, Grammatica Hungaro-latina”. In *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum: A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*, kiadta TOLDY Ferencz, 1–78. Pest: Eggenberger, 1866.

SYLVESTER 1539/1989 – *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta Ioanne Sylvestro autore*. Neanesi: [typ. Sylvester,] 1539. RMNY 39. Hasonmás kiadása: *Grammatica Hungarolatina. Sárvár. 1539*. A kísérőtanulmányt írta SZÖRÉNYI László, a fakszimile szövegét közzéteszi KÖSZEGHY Péter. Bibliotheca Hungarica Antiqua 22. Budapest: Akadémiai Kiadó–Magyar Színházi Intézet, 1989.

SYLVESTER 1539/2006 – *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta Ioanne Sylvestro autore*. Neanesi: [typ. Sylvester,] 1539. RMNY 39. Kritikai kiadása: *Grammatica Hungarolatina...* Edidit, introduxit et commentariis instruxit Stephanus BARTÓK, BSMRAe: Series Nova 15. Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum kiadó, 2006.

SYLVESTER 1541//1960/2017 – SYLVESTER János [ford.] *VI Testamentom magyar nyelvűen...* Vyszigethben: [Strutius és Abádi Benenek,] 1541. RMNY 49. Hasonmás kiadásai: *Új Testamentum. Sylvester János. Sárvár, 1541.* A faksimile szöveget gondozta és a kísérőtanulmányt írta VARIAS Béla. Bibliotheca Hungarica Antiqua, 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960; *Új Testamentum* A kísérőtanulmányt írta ZVARA Edina. Budapest: Kossuth Kiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2017.

SYLVESTER 1574/2006 – *VI Testamentom magyar nyelvűen, mely az görög és diak nyelvűből reghen Silvester Iános által fordittatot. Mast masodszor meg igazittatot es vijonnan ki niomtattatot*. Bécs: Kaspar Stainhofer, 1574. Stainhofer nyomda. RMNY 335. Hasonmás kiadása: Budapest: Pytheas Kiadó, é. n. [2006].

SZALAY 1893 – „Az újszigeti nyomda. Sylvester és Új Testamentoma. Abádi Benedek. Szegedi Lajos. Néhai Szalay József másolatai után”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 3 (1893): 88–115.

SZENCI 1604 – *Dictionarium Latinoungaricum: Opus novum et hactenus nusquam editum [...] per Albertum Molnar Szenciensem Ungarum*. Norimbergae: Elias Hutterus, 1604. RMNY 919.

SZENCI 1650 – SZENCI MOLNÁR Albert [ford.]. *A keresztyéni vallásra [...] tanító catechesis...* Amszterdam: Jansonius János, 1650. RMNY 2304.

SZENCI 1658 – *Catechismus, az az [a] keresztyéni hitnek ágazatira való rövid tanítás...* Sárospatak: Rosnyai János, 1658. RMNY 2791.

SZENT-PÁLI 1795/2002 – SZENT-PÁLI István. *Erdélyi magyar közmondásgyűjteménye*, kiadja PACZOLAY Gyula. *Erdélyi Múzeum* 64, 1-2. sz. (2002): 1–24.

- SZERELEMHEGYI 1794/2014 – Szerelemhegyi András levelét idézi PINTÉR Márta Zsuzsanna „Hazafiság és érzékenység: Magyar történelmi drámák a hivatásos színtársulat repertoárján”. In *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, főszerkesztő LENGYEL Réka, 441–462. Budapest: reciti, 2015.
- SZIKSZAI F. B. 1590/1906 – *Nomenclatura seu dictionarium Latino-Ungaricum per clarissimum virum d. Basilium Fabricium Szikszavianum*. Debrecini: Ioannes Czaktornyaj 1590. RMNY 642. Kiadása: SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Latin–magyar szójegyzéke 1590-ből*. Kiadta MELICH János. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 19, 9. sz. (1906).
- SZIKSZAI F. B. 1597 – *Nomenclatura seu dictionarium Latino-Ungaricum clarissimi viri domini Basilii Fabricii Zikzovii...* Debrecini: Paulus Rheda, 1597. RMNY 802.
- SZIKSZAI H. B. 1573 k. – [SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint.] *Catechismus, azaz az keresztyéni hitnek [...] magyarázatja*. Krakkó: Maciej Wirzbięta, 1573 k. RMNY 328.
- SZIKSZAI H. B. 1574 – *Az Egri Keresztyén Anya Szent Egyháznak [...] tanúságára irattatott rövid Catechismus Zygzay Hellowoeus Bálint által*. Debreczenbe: Komlós András, 1574. RMNY 346.
- SzköziSzt – Szamosközi Szótártöredék. Kiadása: NAGY 1887; SZILÁGYI 1891.
- SZILÁGYI 1891 – „Szamosközi István szótára”. Kiadta SZILÁGYI Sándor. *Magyar Könyvszemle* 16 (1891): 297–301.
- SZÖNYI NAGY 1695/1981 – SZÖNYI NAGY István. *Magyar Oskola* [1695]. In TARNAI–CSETRI 1981, 155–157.
- TARCAL-TORDAI 1562–63 – *Tarcali és tordai zsinatok. 1562. és 1563. években*. In KISS Áron szerk., ford., jegyz., *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest: Franklin Nyomda, 1881, 286–411.

TARNAI–CSETRI 1981 – *A magyar kritika évszázadai, Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, szerk. TARNAI Andor és CSETRI Lajos. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981.

TELEGDI 1562/1884 – *A keresztyénségnek fundamentomiról való rövid könyvechke* [...] *Telegdi Miklós mester által deác nyelvből magyar nyelvre fordítatot*. Bechben: Raphael Hoffhalter, 1562. RMNY 173, Betűhű kiadása SZILÁDY Áron munkája. Budapest: Franklin Társulat, 1884.

TELEGDI 1577 – TELEGGI Miklós. *Az evangéliomoknak, melyeket vasárnapokon és egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházba olvasni es prédikálni szoktanak, magyarázattyának első része...* Bécs: Appfl Mihály, 1577. RMNY 374.

TELEGDI 1578a – TELEGGI Miklós. *Az evangéliomoknak [...] magyarázattyának [...] második része...* Nagyszombat: Telegdi Miklós, 1578. RMNY 418.

TELEGDI 1578b – TELEGGI Miklós. *Az evangéliomoknak [...] magyarázattyának [...] harmadik része...* Nagyszombat: Telegdi Miklós, 1578. RMNY 474.

TELEGDI 1580 – *Telegdi Miklósnak, pécsi püspöknek felelete Bornemisza Péternek Fejtegetés nevű könyvére...*Nagyszombat: Telegdi Miklós, 1580. RMNY 476.

THOMASII 1535 – *Stephani Thomassii Ungari et brevis et docta paraphrasis in orationem dominicam*. Viennae: Johannes Singrenius, 1535. VD16 T 1091.

TITELMANN 1580 – *Compendium dialecticae Francis. Titelmani, ad libros logicorum Aristotelis, admodum utile ac necessarium*. Claudiopoli: relict Casparis Helti, 1580. RMNY 466.

TITELMANN 1640 – *Compendium dialecticae Francis. Titelmani, ad libros logicorum Aristotelis, admodum utile ac necessarium*. Claudiopoli: In officina Casparis Helti, Georgius Abrugi, 1580. RMNY1829.

- TÓTFALUSI 1684/2011 – TÓTFALUSI KIS Miklós. *Számvetés a helyesírásról: Ratiocinatio de orthographia* [1684]. Hasonmás kiadás fordítással, fordította FEKETE Csaba, átdolgozta C. VLADÁR Zsuzsa, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 236. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2011.
- TÓTFALUSI 1698/1982 – M. TÓTFALUSI KIS Miklós. *Maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége...* In BITSKEY István, vál., kiad., jegyz. *Magyar remekírók 16–18. század*. Magyar remekírók. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990, 343–468.
- TÓTFALUSY 1792/2014 – A *Deidameia* előszavából idézi PINTÉR Márta Zsuzsanna. „Tóthfalusy József és a losonci drámagyűjtemény”. In *Drámák határhelyzetben I*, szerkesztette BRUTOVSZKY Gabriella, DEMETER Júlia, N. TÓTH Anikó, PETRES CSIZMADIA Gabriella, 263–373. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, 2014.
- ÚJSZÖVETSÉG 2015 – *Újszövetség*. Fordította, a bevezetőket és az utószót írta SIMON Tamás László o. s. h. Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 2015.
- VALERIUS 1551 – *Tabulae totius Dialectices artium reliquarum instrumenti praecepta utilissima facili compendio complectentes, ordine perspicuo digestae a Cornelio Valerio*. Ultraiectino Lovanii: Servatius Zassenus, 1551. VD16 20193.
- VeszprCal – *Magyar bejegyzések a Veszprémi Calepinusban*. Kiad. SZELESTEI N. László. Érd: Szenal, 2007, 9–76.
- VIVES 1534 – *De conscribendis epistolis Ioannis Ludovici Valentini Vivis*. Parisiis: Franciscus Gryphius, 1534.
- WAGNER 1555 – *Venustissimae quaedam Graecae epistolae, ex diversis auctoribus delecte cum conversione latina*. Coronae: [Valentinus Wagner szerk.,] 1555. RMNY 123.

WEICHERT 1910 – WEICHERT, Valentin. *Demetrii et Libanii qui feruntur Typoi epistolikoi et Epistolimaioi charaktēre*. Leipzig: Gottlieb Benedictus Teubner, 1910.

WESTHEMER 1527 – *Tropi insigniores Veteris atque Novi Testamenti, summa cura per Bartholomeum Vvestheimerum collecti*. Basileae: Thomas Wolfius, 1527. VD16 W 2232;

WESTHEMER 1528 – *Tropi insigniores Veteris atque Novi Testamenti, summa cura per Bartholomeum Vvestheimerum collecti*. Basileae: Thomas Vvolffius, VD16 W 2234; *Tropi insigniores Veteris atque Novi Testamenti, summa cura per Bartholomeum Vvestheimerum collecti, et nunc infinitis locis vigilantissimi cuiusdam opera illustrati ac emendatiores editi*, s. l. [Köln], 1528. VD16 W 2233.

WESTHEMER 1562 – *Troporum, schematum ac figurarum communium libellus ex variis authoribus in usum studiorum theologiae et bonarum artium collectus*. In urbe Claudiopolitana: Caspar Helti, 1562. RMNY 187.

WILLICHIIUS 1561 – *Iodoci Willichii Reselliani hominis doctissimi Erotematum Dialectices Libri tres multo quam antehac emendatiores in lucem editi*. Argentorati: Paulus Machaeropoeus, 1561. VD16 W 3246.

ZRÍNYI 1650–53/1958 – „Előszó a Vitéz Hadnagyhoz [1650–53]”. In ZRÍNYI Miklós, *Összes művei*, kiad. KLANICZAY Tibor, 2 köt. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1958.

ZRÍNYI 1651/1958 – „Előszó az Adriai tengernek Syrenáiahhoz [1651]”. In ZRÍNYI Miklós, *Összes művei*, kiad. KLANICZAY Tibor, 2 köt. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1958.

ZVARA 2003 – ZVARA Edina vál., szerk., *Az keresztyén olvasóknak: Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadványok előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, Régi magyar könyvtár, Források 14. Budapest: Balassi Kiadó, 2003.

ZSÁMBOKY 1550 – *Lukianu Szamoszateósz dialogoi uranioi, Marini enalioi, kai nekrikoi. Luciani Samosatensis dialogi selectiores Coelestes, & Inferni, cum vulgata versione: quibus propter singularem elegantiam adiecti sunt eiusdem Menippus, & Timon. His addita sunt argumenta, una cum quorundam dialogorum müthologia Latinis versibus tractata, per Ioannem Sambucum Tyrnaviensem Pannonium.* Argentorati: apud Wolfium Cephalaeum, 1550. RMK III. 391; VD16 L 2956, L 3003, L 3049.

ZSÁMBOKY 1552 – *Epistolarum conscribendarum methodus, una cum Exemplis, incerti auctoris, Graece & Latine, in utriusque linguae studiosorum gratiam nunc multo quam antea & emendatior, & locupletior edita. Ioanne Sambuco Pannone Tirnaviensi interprete. Item, Epistolikoi typoi, hoc est, Epistolarum formae quasi figuris designatae. Libellus plane aureus, nunc primum ab eodem Ioan. Sambuco de Graeco Latinus factus. Adiecimus et aliorum de scribendis epistolis libellos.* Basileae: Ioannes Oporinus, 1552. RMK III. 403; Az 1558. évi kiadás (RMK III. 446) címlapján a „mások” közül szerepel Erasmus, Vives és Celtis neve.

ZSÁMBOKY 1554 – *Luciani Samosatensis Dialogi selectiores: Coelestes uranioi, Marini enalioi, & Inferni nekrikoi: quibus propter singularem elegantiam, ac festivitatem additi sunt. Prometheus, sive Caucasus. Menippus, seu Necumanteia. Timon, five osor hominum. Praeterea alij venustiores istorum in locum substituti: qui Christianis auribus sunt indigni. Cum conversione vulgata: & dispositione rhetorica in margine. His adiecta sunt argumenta, una cum quorundam dialogorum müthologia Latinis versibus tractata a Ioanne Sambuco Tirnaviensi Pannonio.* Argentorati: apud Paulum & Philippum Cephalaeos Fratres, 1554. RMK III. 423; VD16 L 2961, L 3004, L 3030, L 3050.

ZSÁMBOKY 1561 – *De imitatione Ciceroniana dialogi tres autore Ioan. Sambuco.* Parisiis: Aegidius Gorbinus, 1561, RMK III. 487. További kiadásai: Antwerpiae: 1563, RMK III. 503, Antwerpiae: 1568, RMK III. 568.

ZSÁMBOKY 1566 – *Emblemata, cum aliquot nummis antiqui operis, Ioannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii*. Antverpiae: Christophorus Plantin, 1566.

ZSÁMBOKY 1567 – *Demetrii Phalerei. De epistolis doctrina. Item rhetoricae dialecticaeque summa Ioan. Sambuci*. Antverpiae: Christophorus Plantin, 1567.

ZSÁMBOKY 1572 – *Luciani Samosatensis dialogi selectiores Caelestes, Marini, & Inferni: Graece et Latine editi: in usum Graece discentium selecti. Item Prometheus, sive Kaukaszosz. Menippus, seu Nekumanteia. Timon, vel Miszanthróposz. His adiecta sunt argumenta. Latinis versibus tractata a Ioanne Sambuco Tirnavensi Pannonio*. Argentorati: excudebat Nicolaus Wyrriot: 1572), RMK III. 624; VD16 ZV 9922.

ZSÁMBOKY 1576 – *Luciani Samosatensis dialogi selectiores Coelestes, Marini, & Inferni, Graece et Latine editi: in usum Graece discentium selecti. Item, Prometheus, sive Kaukaszosz. Menippus, seu Nekumanteia. Timon, vel Miszanthróposz. His adiecta sunt argumenta, Latinis versibus tractata a Ioanne Sambuco Tirnavensi Pannonio*. Basileae: apud Nicolaum Brillingerum: 1576. RMK III. 649; VD16 ZV 9923.

IRODALOM

Ács 1980 – Ács Pál. „Pesti Gábor fabulafordítása”. In *Esopus fabulái Pesti Gábor szerint*, válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Ács Pál, Magyar Hirmondó, 201–232. Budapest: Magvető Kiadó, 1980.

Ács 2001 – Ács Pál. „A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő” In „*Az idő ősága*”: *Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban*, 13–31. Budapest: Osiris Kiadó, 2001.

Ács 2014a – Ács Pál. „Nyelvek harca: Sylvester János irodalmi programja”. In Ács Pál, *Átszítált idő: Tinóditól Tandoriig*, 45–57. Budapest: Pesti Kalligram Kft., 2014.

Ács 2014b – Ács Pál. „A mester és tanítványa: Erasmus és Komjáthy Benedek”. In Ács Pál, *Átszítált idő: Tinóditól Tandoriig*, 78–82. Budapest: Pesti Kalligram Kft., 2014.

ALEXOVICS 1792 – [ALEXOVICS Vazul.] *A könyvek szabados olvasásáról két tő-tzikkely*. Pest: Patzkó Ferentz, 1792.

ALMÁSI 2005 – ALMÁSI Gábor. „Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584)”. *Századok* 139 (2005) 4. sz. 889–922, 5. sz. 1131–1168.

ALMÁSI 2006 – ALMÁSI Gábor. „Miért Cicero? A cicerói értelmiségi modell és értékek reneszánsz adaptációjáról”, *Korall* 23 (2006) március, 60–86.

ALMÁSI 2009 – ALMÁSI, Gábor. *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589) and the Republic of Letters in East Central Europe*. Leiden, Boston: Brill, 2009.

- ALMÁSI–KISS 2007 – Gábor ALMÁSI–Gábor Farkas KISS. *Humanistes du bassin des Carpates, I: Traducteurs et éditeurs de la Bible*. Europa Humanistica 5. Turnhout: Brepols, 2007.
- ALMÁSI–KISS 2013 – „Szöveggondozás és kapcsolatápolás: Zsámboky János életműve a reneszánsz filológia tükrében”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 117 (2013): 627–691.
- ALMÁSI–KISS 2014 – Gábor ALMÁSI–Gábor Farkas KISS. *Humanistes du bassin des Carpates, II: Johannes Sambucus*. Europa Humanistica 14. Turnhout: Brepols, 2007.
- ATHERTON 2019 – ATHERTON, Ruth. „Peter Canisius and the Development of Catholic Education in Germany, 1549–97”. In *Churches and Education*, edited by Morwenna LUDLOW, Charlotte METHUEN and Andrew SPICER, 145–160. *Studies in Church History* 55. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- BAKOS 1956 – BAKOS Ferenc. „Adatok a magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetéhez 1527–1790”. In *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve* 2 (1956): 299–331.
- BALÁZS J. 1958a – BALÁZS János. *Sylvester János és kora*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1958.
- BALÁZS J. 1958b – BALÁZS János. „Ki írta az első magyar nyelvtant?”. *Filológiai Közöny* 4 (1958): 116–120.
- BALÁZS J. 1961 – BALÁZS János. „Nyelvtanirodalmunk előzményei és kezdetei”. In *Nyelvtani tanulmányok, szerkesztette SULÁN Béla*, 167–184. Budapest: Tankönyvkiadó, 1961.
- BALÁZS M. 2006 – *Heltai Gáspár imádságos könyve (1570–1571)*, bevezető tanulmánnyal közléteszi BALÁZS Mihály, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 5. Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2006.

- BALÁZS M. 2013 – BALÁZS Mihály. „Néhány megjegyzés Heltai imádságos könyvének utóéletéről”. *Studia Litteraria* 52, 3–4. sz. (2013): 298–317.
- BALÁZS M. 2020 – BALÁZS Mihály. „Az Ördögi kísértetek irodalomtörténeti helyéről”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 149–172.
- BALLA 2018 – BALLA Ibolya. „Adalékok a héber nyelv és az Ószövetség oktatásához a magyarországi református kollégiumokban a 16–17. században”. In *Az Ószövetség és a reformáció: Tanulmányok a héber nyelvű Ószövetség és a protestantizmus kapcsolatának múltjából és jelenéből*, szerkesztette KUSTÁR Zoltán, 175–199. Acta. Debreceni Hittudományi Tanulmányok 11. Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2018.
- BÁN 1970 – BÁN Imre. „Károlyi Péter poétikája”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970): 560–565.
- BÁN 1971 – BÁN Imre. *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Irodalomtörténeti füzetek 72. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- BÁNFI 2000 – BÁNFI Szilvia. „A csíksomlyói ferences gyűjteményben lappangó ismeretlen, 16. századi debreceni nyomtatvány-törödékek”. *Magyar Könyvszemle* 116 (2000): 417–442.
- BÁNFI 2013 – BÁNFI Szilvia. „Rheda Pál lipcsei kapcsolata”. *Magyar Könyvszemle* 129 (2013): 480–483.
- BÁNFI 2016 – BÁNFI Szilvia. „A nagyszombati ábécéskönyv CISIO JANUS részének korábban nem ismert magyar nyelvű hónapversei”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 72–79.
- BAÑOS 2005 – BAÑOS, Pedro Martin. *El arte epistolar en el Renacimiento europeo 1400–1600*. Bilbao: Universidad de Deusto, 2005.
- BARBER 1977 – BARBER, Giles. „Thomas Linacre: A Bibliographical Survey of his Works”. In MADDISON–PELLING–WEBSTER 1977, 290–336.

- BARCSA 1907 – BARCSA János. „Emlékbeszéd Diószegi Sámuelről”. *Növénytani Közlemények* 6 (1907): 77–90.
- BARCZA 1896 – BARCZA József. „Debreceni diák-szók és szólásmódok”. *Magyar Nyelvőr* 25 (1896): 454–457.
- BARNA 1876 – BARNA Ferdinánd: „A Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi [!] Országos Könyvtárának rendezéséről”. *Magyar Könyvszemle* 1 (1876): 127–134.
- BARTÓK Zs. Á. 2021 – BARTÓK Zsófia Ágnes. *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei a Pray-kódextől az Érdy-kódexig*. Műhelytanulmányok 7. Budapest: Argumentum Kiadó–ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2021.
- BAUCH 1911 – BAUCH, Gustav. *Geschichte des Breslauer Schulwesens in der Zeit der Reformation: Der Universität Breslau zur hundertjährigen Jubiläum*. Codex diplomaticus Silesiae 26. Breslau: F. Hirt, 1911.
- BAUMANN 2010 – BAUMANN, Ulrike. *Ioannes Stomius, Prima ad Musicen instructio: Edition, Übersetzung, Kommentar*. Bern: Peter Lang, 2010.
- BÉKEFI 1898 – BÉKEFI Remig. „A közoktatás története Erdélyben és Magyarországon a reformációtól a kiegyezésig (1526–1867)”. In *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye, 5. kötet*, szerkesztette MATLEKOVITS Sándor, 162–209. Budapest: Pesti Könyvnyomda, 1898.
- BÉKÉSI 1878 – BÉKÉSI Emil. „Ki írta az első magyar nyelvtant?” *Figyelő* 5 (1878): 92–95.
- BENKŐ 1778 – BENKŐ, Josephus. *Transsilvania, sive Magnus Transsilvaniae principatus olim Dacia Mediterranea dictus I–II*. Bécs: Typis Lycei Regii, 1778.
- BENTKOWSKI 1814 – BENTKOWSKI, Felix Jan. *Historya Literatury Polskiej*. Warszawa, Vilnie: Zawadzki, 1814.

- BERG 1944 – BERG, Paul. „George Buchanan and his Influence in Hungary”. In *Yolland Emlékkönyv – Yolland Memorial Volume*, szerkesztette FEST Sándor, ORSZÁGH László, SZENTKIRÁLYI József, 98–114. Angol Filológiai Tanulmányok – Hungarian Studies in English V–VI. Budapest–Debrecen: English Institute of the University of Budapest, English Institute of the University of Debrecen, 1944.
- BERG 1946 – BERG Pál. *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai 21. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1946.
- BERLÁSZ 1973 – BERLÁSZ Jenő. „Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa”. In *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1970–1971*. 109–173. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1973.
- BERNHARD 2017 – BERNHARD, Jan-Andrea. *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im reich des Stephanskronen: Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in frühen Neuzeit (1500–1700)*. Refo 500 Academic Studies 19. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017².
- BIETENHOLZ 1985–1987 – *Contemporaries of Erasmus: A biographical register of the Renaissance and Reformation 1–3*. Edited by Peter Gerard BIETENHOLZ and Thomas G. Deutscher. Toronto: University of Toronto Press, 1985–1987.
- BÍRÓ A. 2007 – BÍRÓ Annamária. „»azt a’ bojtortján, izgága Sophista mesteriséget a’ Kritikát nem tanultam, se nem tudom«. Aranka György történetírói munkásságáról”. *Erdélyi Múzeum* 69, 3–4. sz. (2007): 254–265.
- BÍRÓ F. 1978 – BÍRÓ Ferenc. „A legérzékenyebb nemzedék (Báróczi Sándor és »testőriró« barátai)”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 82 (1978): 13–31.
- BÍRÓ GY. 2006 – BÍRÓ Györgyi. „A tordai unitárius iskola régi könyvtára”. *Keresztény Magvető* 112 (2006): 311–319.

- BITSKEY 2007 – BITSKEY István. „A debreceni nyomda latin–magyar tankönyvkiadási programja 1591-ben”. In *Formulae puerilium colloquiorum* [...], *Debrecini, Excudebat Ioannes Czaktornyaj, 1591*, [kísérőtanulmány], a faksimile szövegét közzéteszi KÖSZEGHY Péter, *Bibliotheca Hungarica Antiqua* 40. Budapest: Balassi Kiadó, 2007.
- BITSKEY 2016 – BITSKEY István. „Dictionarium quadrilingue: Jegyzet a négynyelvű Szenci-szótárról”. In *Via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerkesztette BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin és SZÁRAZ Orsolya, 260–270. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016.
- BLACK 2004² – BLACK, Robert. *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy: Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004².
- BOD 1748 – BOD Péter. *A Szent Bibliának históriája*. Szeben: Sárdi Sámuel, 1748.
- BOD 1766 – BOD Péter. *Magyar Athenás*. Szeben: [Sárdi-nyomda,] 1766.
- BOLDOGRÉTI VIG 1806 – BOLDOGRÉTI VIG László [HORVÁT István]. *Versegi Ferencnek megfogyatkozott okoskodása a tiszta magyarságban*. Pest: Trattner Mátyás, 1806.
- BORSA 1963 – BORSA Gedeon. „Kísérlet az 1539. évi brassói nyomtatványok megjelenési sorrendjének megállapítására”. *Magyar Könyvszemle* 79 (1963): 263–268.
- BORSA 1977 – BORSA Gedeon. „A Pesti Gábor-féle »Nomenclatura« egyes kiadásainak problémái”. *Magyar Könyvszemle* 93 (1977): 187–190.
- BORSA–WALSH 1965 – BORSA, Gedeon und WALSH, James E. „Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus”. *Magyar Könyvszemle* 81 (1965): 128–133.

- BORZSÁK 1955 – BORZSÁK István. *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955.
- BORZSÁK 1960 – BORZSÁK István. „A latin nyelvű utószó”. In BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe: Bornemisza-tanulmányok*, 78–103. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960.
- BOTLEY 2010 – BOTLEY, Paul. *Learning Greek in Western Europe, 1396–1529. Grammars, Lexica, and Classroom Texts*. Philadelphia: American Philosophical Society, 2010.
- BOTTYÁN 1976 – B[OTTYÁN] J[ános], „Hol tanult Károlyi Gáspár?” *Református Egyház* 28 december 1. (1976): 274.
- BRETZ 2004 – BRETZ Annamária. „Bod Péter a magyar bibliafordításokról: Adalékok Bod Péter munkamódszeréhez”. In *Bod Péter, a historia litteraria művelője*, szerkesztette TÜSKÉS Gábor, 59–70. Historia Litteraria 15. Budapest: Universitas Kiadó, 2004.
- BUDAI 1804 – BUDAI Ézsaiás. *Extractus ex libris Bibliothecae Caesareae Vindobonensis*. Bécs [?]: 1804 [autográf kézirat].
- BUDAI 1808 – BUDAI Ézsaiás. *Magyar Ország Históriája, a' Mohátsi Veszedelemtől fogva Buda visszavételéig*. Debrecen: Csáthy György, 1808.
- BUDAI 1814 – BUDAI Ézsaiás. *Magyar Ország Históriája a Mohátsi Veszedelemtől fogva Buda visszavételéig, [...] most másodszor megjobbitva kiadta Budai Ézsaiás*, Debrecen: Csáthy György, 1814.
- BURBIANKA 1968 – BURBIANKA, Marta. *Produkcja typograficzna Scharffenbergów we Wrocławiu*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968.
- CHERNOGLAZOV 2018 – CHERNOGLAZOV, Dmitri A. „Ancient Epistolary Theory in the Byzantine School: Pseudo-Libanios' Manual and its Later Versions”. *Philologia Classica* 13, 2. sz. (2018): 265–275.

- CHERNOGLAZOV 2019 – CHERNOGLAZOV, Dmitri A. „Altgriechische Brieftheorie in der Renaissance: Characteres Epistolici von Pseudo-Libanios in lateinischen Übersetzungen des 16. Jahrhunderts” *Philologia Classica* 14, 2. sz. (2019): 280–298.
- CONSTANTIN 2018 – CONSTANTIN, Carmen Daniela. „Gramaticile școlii ardeleni”. In *The Proceedings of the International Conference „Communication Context, Interdisciplinarity”*: Section Language and Discourse, edited by I. BOLDEA, C. SIGMIREAN and D.-M. BUDA, 147–152. Tîrgu-Mureș: „Petru Maior” University Press, 2018.
- CUMMINGS 2002 – CUMMINGS, Brian. *The Literary Culture of the Reformation: Grammar and Grace*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- CSEPREGI 2022 – CSEPREGI Zoltán. „»az ígét szóhoz juttatni«: Luther és Melanchthon a nyelvtanulás hasznáról”. In *Teológia és nyelv: Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*, szerkesztette BÁCSKAI Károly, SZÜCS Kinga és OROSZ Gábor Viktor, 82–197. Budapest: Luther Kiadó–Evangélikus Hittudományi Egyetem, 2022.
- CSERHALMY 1896 – CSERHALMY József. „A kegyes-tanítórendiek Debreczeni társháza- és gymnasiumának története 1719–1896”. In *Értesítő a kegyes-tanítórendiek debreceni algymnasiumáról 1895–1896. iskolai évben*, 5–111. Debrecen: Csokonai Nyomda és Kiadó Részvénytársaság, 1896.
- DAMIAN 2020 – DAMIAN, Iulian Mihai. „Primele gramatici grecești din Transilvania (jumătatea secolului al XVI-lea)”. *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu, Series Historica* 59 (2020): 45–62.
- DÁN 1969 – DÁN Róbert. „Ismeretlen Sylvester-nyilatkozat Laziusnál”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969): 454–456.
- DÁN 2010 – DÁN Róbert. *Fejezetek a nyomtatott héber könyv történetéből Magyarországon*. Budapest: Jordan–Atlanti, 2010.

- DEMJÁN 2005 – DEMJÁN Adalbert. „Egy bibliai reália átváltásának a magyar fordításokban mutatkozó gyakorlatáról”. *Az Esterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, Új sorozat 32 (2005): 159–168.
- DEMJÁN 2012 – DEMJÁN Adalbert. *A tékozló fiú példázatának magyar fordításairól*. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár, Kiadványok 13. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.
- DENIS 1782 – DENIS, Michael. *Wiens Buchdruckgeschichte, bis M.D.L.X.* Viennae: Christian Friedrich Wappler, 1782.
- DIVÉKY 1911 – DR. DIVÉKY Adorján. „Gálszecei István énekes könyvének újabb töredéke”. *Magyar Könyvszemle* 19 (1911): 10–13.
- DÖBRENTAI 1838 – *Régi magyar nyelvemlékek*. Szerkesztette DÖBRENTAI Gábor. Buda. Magyar Tudós Társaság, 1838.
- DÖMÖTÖR 2019 – DÖMÖTÖR Adrienne. „Mire jók az üres lapok? Mihály Bibliájának magyar nyelvű bejegyzései”. In *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*, szerkesztette FORGÁCS Tamás, NÉMETH Miklós és SINKOVICS Balázs, 63–83. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2019.
- ECSEDY V. 2001 – V. ECSEDY Judit, „Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára”. In *Honterus-émlékkönyv*, 119–149.
- EKLER 2009 – EKLER Péter. „»Grammaticam latinam phrasi continua scriptam interrogandi sale condire voluit.«: Quintilianus, Valla, Erasmus és Linacre egy Priscianus–kompendiumban (1537)”. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 14, 2. sz. (2009): 217–234.
- ERDŐS 1942 – ERDŐS Károly. „Az első teljes magyarnyelvű újtestamentom”. *Theologiai Szemle* 18, 1. sz. (1942): 7–15.
- ESTELRICH 2017 – ESTELRICH, Jordi Gayà. „Pistes lullianes en temps de la Reforma: Philipp Melanchton”. *Comunicació* 134 (2017): 73–114.

ESTREICHER – ESTREICHER, Karol Józef Teofil. *Bibliografia Polska 1–34*.
Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1870–1951.

ÉDER 1990 – ÉDER Zoltán. *Sylvester Grammatikájának utóéletéről*.
Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből 19.
Budapest: ELTE BTK Központi Magyar Nyelvi Lektorátus, 1990.

FARAGÓ 2003 – FARAGÓ József. „A virágének a népköltészetben”. *Erdélyi
Múzeum* 64, 3-4. sz. (2003): 29–41.

FARKAS–KEVEHÁZI–MONOK–VARGA 1997 – *Magyarországi jezsuita könyv-
tárak 1711-ig, II.: Nagyszombat 1632–1690*. Sajtó alá rendezte FARKAS
Gábor Farkas, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István és VARGA András.
Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/2.
Szeged: Scriptum Kft., 1997.

FAZAKAS 2012 – FAZAKAS Gergely Tamás. *Siralmas imádság és nemzeti
önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második
felének magyar református imádságoskönyveiben*. Csokonai könyvtár
50. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.

FEKETE 2014 – FEKETE Csaba. „Beythe korabeli kiskaté”. *Theológiai Szemle*,
26 1. sz. (2014): 23–34.

FEKETE 2017 – FEKETE Csaba. „Batizi és kátéja”. *Magyar Könyvszemle* 133
(2017): 261–282.

FERENCZI 1891 – DR. FERENCZI Zoltán. „Adalékok Szabó Károly Régi Magyar
Könyvtárához”. *Magyar Könyvszemle* 16 (1891): 57–61.

FERENCZY 1844 – FERENCZY Zsigmond Jákó. *Adalék honi nyelvünk 's irodal-
munk történetéhez*. Pozsony: Bucsánszky Alajos, 1844.

FERENCZY 1854 – FERENCZY Zsigmond Jakab. *A magyar irodalom és tudo-
mányosság története*. Pest: Müller Emil, 1854.

FRANKL 1874 – FRANKL Vilmos. „Melanchthon és magyarországi barátai”.
Századok 8 (1874): 149–184.

- FURNO 2013 – FURNO, Martine. „La tentation du vernaculaire: George Buchanan traducteur des *Rudimenta Grammatices* de Thomas Linacre”. *Etudes Epistémè: Revue Littérature et de civilisation (XVe–XVIIIe siècles)* 23 (2013).
- GÁLFY 1998 – GÁLFY Zoltán. „Méliusz Juhász Péter”. In *Erdélyi Panteon I.* szerkesztette JÁNOSHÁZY György, 52–57. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 1998.
- GARDT 1999 – GARDT, Andreas. *Geschichte der Sprachwissenschaft im Deutschland: Vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*. Berlin: De Gruyter, 1999.
- GERÉZDI 1968 – GERÉZDI Rabán. „Aldus Manutius magyar barátai”. In GERÉZDI Rabán, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig: Tanulmányok*, 204–266. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.
- GLOMSKI 2007 – GLOMSKI, Jacqueline. *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons: Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox*. Toronto–Buffalo–London: De Gruyter, 2007.
- GÖTZ 1992 – GÖTZ, Ursula. *Die Anfänge der Grammatikschreibung des Deutschen in Formularbüchern des frühen 16. Jahrhunderts: Fabian Frangk, "Schryfftspiegel", Johann Elias Meichßner*. Heidelberg: Winter, 1992.
- GÜNDISCH 1965 – GÜNDISCH, Gustav. „Zur Lebensgeschichte des Humanisten Kaspar von Pest”. *Magyar Könyvszemle* 81 (1965): 1–13.
- GYULAI 2012 – GYULAI Éva. „Von Sachen gros, von Angsicht klein: Zsámboky János verse Pozsonyról a Habsburg Miksa koronázásáról készült met-szetten, 1563/1566”. *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica*, Tomus XVII., Fasc. 1. (2012): 125–151.
- HAAG 1968/1989 – HAAG, Herbert. *Bibliai Lexikon*. Az 1968-ban megjelent német kiadást fordította dr. RUZSICZKY Éva. Budapest: Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1989.

HABERMANN 2013 – HABERMANN, Mechthild. „Leselernen in der frühen Neuzeit: Zum Erkenntniswert der ersten volkssprachlichen Lehrbücher”. In *Sinn und Unsinn des Lesens: Gegenständen, Darstellungen und Argumente aus Geschichte und Gegenwart*, herausgegeben von Sandra RÜHR und Axel KUHN, 99–120. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Unipress, 2013.

HAJÓS 1994 – HAJÓS József. „Az Olvasmánytörténeti Dolgozatok első kötete. Sipos Gábor: A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században. Szeged. Scriptum Kft. 1991. 116 lap”. *Erdélyi Múzeum* 56, 2. füzet (1994): 134–137.

HEILER 1918/2015 – HEILER, Friedrich. *Das Gebet: Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*. München: Ernst Reinhardt, 1918; Charleston: Nabu Press, 2015⁵.

HENDERSON 1989 – HENDERSON, Judith Rice. „The Enigma of Erasmus’ *Conficiendarum epistolarum formula*”. *Renaissance and Reformation/Renaissance et Réforme*, New Series/Nouvelle Série 13, 3. sz. (1989): 313–330.

HOLL 1970 – HOLL Béla. „Adalékok a XVI. századi kolozsvári Donatuskiadások történetéhez”. *Magyar Könyvszemle* 86 (1970): 378–381.

Honterus-émlékkönyv 2001 – *Honterus-émlékkönyv*, szerkesztette W. SALGÓ Ágnes és STEMLER Ágnes. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, Osiris Kiadó, 2001.

HORVÁT 1819 – [HORVÁT István]. „Martini Schwartner Introductio in Rem Diplomaticam...”, harmadik folytatás, *Tudományos Gyűjtemény* 3, 10. kötet (1819): 72–99.

HORVÁT 1835 – HORVÁT István. „A’ Magyar Nyelv régi maradványairól”. *Tudományos Gyűjtemény* 19, 3. kötet. (1835): 99–109.

- HORVÁTH Cs. P. 2013a – HORVÁTH Csaba Péter. „Katolikus egyházi körkép Magyarországon Telegdi Miklós prédikációi tükrében?”. In *Filológia és irodalom: Tanulmányok a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának Kárpát-medencei irodalmi MA- és PhD-hallgatók számára rendezett Filológia és irodalom című konferenciáján elhangzott előadásokból*, szerkesztette TOMPA Zsófia, 17–40. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, 2013.
- HORVÁTH Cs. P. 2013b – HORVÁTH Csaba Péter. „Hogyan írt prédikációt Telegdi Miklós és Pázmány Péter?” In *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerkesztette AJKAY Alinka és BAJÁKI Rita, 183–191. Vác: MondAt, 2013.
- HORVÁTH Cs. P. 2019 – HORVÁTH Csaba Péter. *Telegdi Miklós (1535–1586): Doktori (PhD) értekezés*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Textológia és régi irodalom műhely, 2019.
- HORVÁTH J. 1953 – HORVÁTH János. *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félévszázad magyar irodalomtörténete*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953.
- HUBERT 2011 – HUBERT Ildikó. „»Az mit Istennek mívelhetek, örömet kész vagyok hozzája«: Kulcsár György és művei”. Budapest: Luther Kiadó, 2011.
- HUBERT, H. 1990 – H. HUBERT Gabriella. „Az éneklés Laskai Csókás Péter teológiai rendszerében”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 94 (1990): 218–223.
- HUBERT, H. 1993 – H. HUBERT Gabriella. „Laskai Csókás Péter peregrináció elmélete 1581-ből”. In *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.* szerkesztette BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László és NYERGES Judit, 549–556. Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Scriptum Kft., 1993.

HUNT 1980 – HUNT, Richard William. „The Introduction to the Artes in the Twelfth Century”. In HUNT, R. W. *The History of Grammar in the Middle Ages: Collected papers*, edited by Geoffrey L. BURSILL-HALL, 117–144. Amsterdam: John Benjamins B. V., 1980.

HUSZTI 1934 – HUSZTI József. „A magyar nyelv felfedezése: Két tanulmány az európai s a magyar humanizmus kapcsolatairól”. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 58, 4–6. sz. (1934): 80–81.

Ianociana – JANOCKI, Jan Daniel Andrzej–LINDE, Samuel Bogumil. *Ianociana, sive, Clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maece-
natumque memoriae miscellae 1–3*. Varsaviae–Lipsiae: Michael Groellus, 1776–1819.

IMRE 2000 – IMRE Mihály. „Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig”. In *Retorikák a reformáció korából*, válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta IMRE Mihály, 399–452. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000.

IMRE 2004 – IMRE Mihály. „Cicero és/vagy Krisztus? A reformáció XVI. századi retorikáinak egyik dilemmája”. In *Religió, retorika, nemzet-
adat régi irodalmunkban*, szerkesztette BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, Csokonai Könyvtár 31, 125–165. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.

IMRE 2006 – IMRE Mihály. *A Vizsolyi Biblia egyik forrása: Petrus Martyr*. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2006.

IMRE 2009 – IMRE Mihály. „Úton járásnak megírása”: Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben. Humanizmus és reformáció 31. Budapest: Balassi Kiadó, 2009.

Imre 2016 – IMRE Mihály. „Incunabula Hungarorum – A magyar őstörténet olvasata Wittenbergben, a gyászévtizedben” In *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerkesztette NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina, 294–304. Budapest: Kossuth Kiadó, 2016.

- IMRE 2021 – IMRE Mihály. „A dialogicitás szerepe Melius Juhász Péter bibliafordításának margináliáiban”. In *A dialógus formái a magyar régiségben*, szerkesztette FARMATI Anna és GÁBOR Csilla, 113–141. Egyetemi Füzetek 43. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2021.
- INCZE 1931–32 – INCZE Gábor. „A magyar református imádság a XVI. és XVII. században”. *Theologiai Szemle* 7 (1931): 37–229, 8 (1932): 520–521.
- ISING 1968 – ISING, Erika. „Die lateinische Grammatik des Johannes Honterus”. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 11, 2. sz. (1968): 41–54.
- ISING 1970 – ISING, Erika. *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa: Studien über den Einfluss der lateinischen Elementargrammatik des Aelius Donatus „De octo partibus orationis ars minor”*. Berlin: Akademie Verlag, 1970.
- IVÁNY 1980 – IVÁNY Zoltán. „Dévai Bíró Mátyás nyelvjárása nyomában”. *Magyar Nyelv* 76, 4. sz. (1980): 458–461.
- IVÁNY 1988 – IVÁNY Zoltán. „Adalékok Dévai Bíró Mátyás diftongusrendszerének hangértékvizsgálatához”. *Magyar Nyelv* 84, 2. sz. (1988): 207–212.
- IVÁNY 1991 – IVÁNY Zoltán. „Adalékok Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Vngarica* című művéhez”. *Magyar Nyelv* 87, 4. sz. (1991): 439–447.
- IVÁNY 1994 – IVÁNY Zoltán. „Adalékok Dévai Bíró Mátyás ab barát, ap pap, em mester-éle helyesírásának nyelvjárási lokalizációjához”. *Magyar Nyelv* 90, 4. sz. (1994): 447–453.
- IVÁNYI 1926 – IVÁNYI Béla. „Mossóczy Zakariás könyvtára (1587. augusztus 1–9.)”. In IVÁNYI Béla, *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése (1926)*, 103–135. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1926.

- JAKÓ 1976 – JAKÓ Zsigmond. „Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században”. In JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez*, 180–192. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1976.
- JANKOVICS 1998 – JANKOVICS József. „Gyöngyös redivivus avagy a porából megéledett főnix”. In GYÖNGYÖSI István. *Márssal társolkodó Murányi Vénus. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta JANKOVICS József és NYERGES Judit. Régi magyar könyvtár. Források 8.* 189–203. Budapest: Balassi Kiadó, 1998.
- JENSEN 1986 – JENSEN, Kristian. „De emendata structura Latini sermonis: The Latin Grammar of Thomas Linacre”. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 49 (1986): 106–125.
- JENSEN 1997 – JENSEN, Kristian. „Die lateinische Grammatik Melanchthons: Hintergrund und Nachleben”. In *Melanchthon und das Lehrbuch des 16. Jahrhunderts*, herausgeben von Leonhardt JÜRGEN, 59–101. Rostock: Universität Rostock, Philosophische Fakultät, 1997.
- JOCHER 1840 – JOCHER, Adam. *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie, z pism Janockiego, Bentkowskiego, Ludwika Sobolewskiego, Ossolinskiego, Juszyńskiego, Jana Winc., i Jerz. Sam. Bandtkow, i. t. d.* Wilno: Adam Zawadzki, 1840.
- JUHÁSZ 2021a – JUHÁSZ Szandra. „Dialógusok a héber nyelvű *album amicorum* és a *carmina gratulatoria* szövegek kapcsán”. In *A dialógus formái a magyar régiségben*, szerkesztette FARMATI Anna és GÁBOR Csilla, 477–488. Egyetemi Füzetek 43. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2021.
- JUHÁSZ 2021b – JUHÁSZ Szandra. „A héber nyelvű *carmina gratulatoria* kulturális sajátosságai”. In *Közvetítők és közvetítés: Kulturális transzfer a hosszú reformáció kontextusában*, szerkesztette KOVÁCS Janka et al. 93–117. Reciti konferenciakötetek 12. Budapest: reciti, 2021.

- JÜRGEN, Leonhardt. *Dimensio syllabarum: Studien zur lateinischen Prosodie- und Verslehre von der Spätantike bis zur frühen Renaissance, mit einem ausführlichen Quellenverzeichnis bis zum Jahr 1600*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.
- KALCSÓ 2009 – KALCSÓ Gyula. „Volt-e a XVI. század nyomtatott írásbeliségének stílusnormája?” *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica*. Új sorozat 36 (2009): 186–196.
- KALCSÓ 2010 – KALCSÓ Gyula. „Lehetett-e Sylvester János egy bécsi nyomtatványtöredék magyarra fordítója?”. *Magyar Nyelv* 106 (2010): 439–450.
- KAPRONCZAY 2010 – KAPRONCZAY Katain. „Weszprémi István orvosdoktor tudománytörténeti kutatásainak nyelvészeti vonatkozásai”. *Magyar Orvosi Nyelv* 10, 2. sz. (2010): 61–65.
- KÁROLY 1962 – KÁROLY Sándor. „Nyelvtani tanulmányok”. Szerkesztette: SULÁN Béla, Budapest, 1961. Tankönyvkiadó. 212 l., *Nyelvtudományi Közlemények* 64 (1962): 254–255.
- KAZINCZY 1851–1852 – KAZINCZY Gábor. „Nyílt levél Toldy Ferenchez”. *Új Magyar Múzeum* 2, 1. sz. (1851–1852): 438–453.
- KECSKEMÉTI 1996 – KECSKEMÉTI Gábor. „A prédikáció műnemi besorolása és a prédikációelméleti gondolkodás korszakai”. In *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerkesztette KECSKEMÉTI Gábor, HARGITTAY Emil és THIMÁR Attila, *Historia litteraria* 2, 143–158. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1996.
- KECSKEMÉTI 2003 – KECSKEMÉTI Gábor. „A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003): 367–398.

- KECSKEMÉTI 2007 – KECSKEMÉTI Gábor. „A böcsületre kihaladott mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*. Irodalomtudomány és kritika. Budapest: Universitas Kiadó, 2007.
- KECSKEMÉTI 2014a – KECSKEMÉTI Gábor. „Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 747–783.
- KECSKEMÉTI 2014b – KECSKEMÉTI Gábor. „A németalföldi egyetemek hatása a kora újkori magyarországi eszmetörténetben”. In *Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerkesztette BOZZAY Réka, 246–266. Debrecen: Printart-Press Kft., 2014.
- KECSKEMÉTI 2018 – KECSKEMÉTI Gábor. „A nyugat-európai akadémiai tanulmányok és a magyarországi ráimizmus”. *Gerundium* 9, 3. sz. (2018): 25–50.
- KECSKEMÉTI 2019 – KECSKEMÉTI Gábor. „A ráimizmus Magyarországon és Erdélyben”, *Gerundium* 10, 3–4. sz. (2019): 65–83.
- KECSKEMÉTI 2021 – KECSKEMÉTI Gábor. „A barokk korszakfogalom a retorikatörténeti kutatások kiteljesedése után”. In *Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet: Tudományos konferencia Eger, 2020. szeptember 3–5*, szerkesztette BENE Sándor és PINTÉR Márta Zsuzsanna, 15–53. Eger: Líceum Kiadó, 2021.
- KEEN 1988 – KEEN, Ralph. *A Checklist of Melancthon Imprints through 1560*. Sixteenth Century Bibliography 27. St. Louis: Center for Reformation Research, 1988.
- KELEMEN 1920–1921 – KELEMEN Lajos. „Báró Naláczi József emlékirata”. *Napkelet* 1, 7–8. sz. (1920): 480–489; *Napkelet* 2, 1. sz. (1921): 30–34.
- KESZEG 2011 – KESZEG Anna. „»az ebatia aestheticája, az Erdeljbe be ne jöjjon, mert eddig is eléltünk a nélkül«: Az ízlésfogalom és az esztétika önállósodásának erdélyi történetéhez”. In *Edmund Burke esztétikája*

- és az európai felvilágosodás, szerkesztette HORKAY-HÖRCHER Ferenc és SZILÁGYI Márton, 212–231. Budapest: Ráció Kiadó, 2011.
- KESZLER 1965 – KESZLER Borbála. „Sylvester-másolat a XVI. század közepéről”. *Magyar Nyelv* 61, 4. sz. (1965): 367–368.
- KISS F. G. 2016a – KISS Farkas Gábor. „Az első, részben magyar nyelvű nyomtatvány (Melanchthon: *Elementa Latinae grammatices*, Krakó, Vietor, 1526)” In *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerkesztette NYERGES Judit, VERŐK Attila és ZVARA Edina, 375–378. Budapest: Kossuth Kiadó, 2016.
- KISS F. G. 2016b – KISS Farkas Gábor. „Sylvester János első verse”. *Magyar Könyvszemle* 132 (2016): 72–74.
- KISS F. G. 2017 – KISS Farkas Gábor. „Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között: Négy pályafutás és tanulságai”. In *Egyházi társadalom a magyar királyságban a 16. században*, szerkesztette VARGA Szabolcs és VÉRTESI Lázár, *Seria historiae dioecesis Quinqueecclesiensis XVII*, 331–371. Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017.
- KISS F. G. 2018 – KISS Farkas Gábor. „A második magyar filológus, Joannes Baptista Novosoliensis”. *Magyar Könyvszemle* 134 (2018): 136–147.
- KISS F. G. 2019 – KISS Farkas Gábor. „A humanista szentbeszéd kompiációs technikája: Két magyarországi példa a 16. század közepéről”. In *Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban*, szerkesztette KISS Farkas Gábor és MACZÁK Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely, *Lelkiségtörténeti tanulmányok* 22, 21–43. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport–MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport, 2019.
- KISS J. – KISS Jenő. – A magyar nyelv és a reformáció”, *Magyar Nyelv* 113 (2017): 385–393.

- KNAPE 1998 – KNAPE, Joachim. „Zweisprachige Arbeit an der Rhetorikterminologie in der Frühen Neuzeit”. *Jahrbuch für Internationale Germanistik* 30 (1998): 64–72.
- KNAPE–SIEBER 1998 – KNAPE, Joachim–SIEBER, Armin. *Rhetorik-Vokabular zur zweisprachigen Terminologie in älteren deutschen Rhetoriken*. Gratia 34. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1998.
- KNAPP 2001 – KNAPP Éva. „Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban a 16–18. században”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2001): 554–580.
- KNAPP 2019 – KNAPP Éva. „Az imádság retorikájának kora újkori történetéhez”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 3–32.
- KNUUTILA 2017 – KNUUTILA, Simo. „Logic, Rhetoric and Method: Rejections of Aristotle and the Ramist Affair(s)”. In *The Routledge Companion to Sixteenth Century Philosophy*, edited by Henrik LAGERLUND and Benjamin HILL. New York: Taylor & Francis, 2017.
- KOLLÁNYI 1905 – KOLLÁNYI Ferenc. *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára 1802–1902*. Budapest: M. N. Múzeum Széchényi Országos Könyvtára, 1905.
- KOLTAI 2020 – KOLTAI Kornélia. „Idézés, utánzás, eredetiség: A parafrázis megjelenési formái a magyar peregrinusok 17. századi héber nyelvű üdvözlőverseiben”. In *Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben, Tudományos konferencia, Pécs, 2019. május 23–25.*, szerkesztette BARTÓK István, JANKOVITS László és PAP Balázs, 249–272. Pécs: PTE Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 2020.
- KOLTAI 2021a – KOLTAI Kornélia. „Bibliai és posztbiblikus nyelvi rétegek dialógusa (egy- másra gyakorolt hatása a magyar peregrinusok 17. századi héber nyelvű üdvözlőverseiben)”. In *A dialógus formái a magyar régiségben*, szerkesztette FARMATI Anna és GÁBOR Csilla, 455–476.

Egyetemi Füzetek 43. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2021.

KOLTAI 2021b – KOLTAI Kornélia. „Pre-expresszionista héber üdvözlőversek – barokk (kori) szerzők tollából”. In *Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet: Tudományos konferencia Eger, 2020. szeptember 3–5*, szerkesztette BENE Sándor és PINTÉR Márta Zsuzsanna, 457–480. Eger: Liceum Kiadó, 2021.

KOLTAY-KASTNER 1953 – KOLTAY-KASTNER Jenő. „Bornemisza humanizmus”. *Irodalomtörténet* 41 (1953): 91–124.

KÓNYA 2014 – *1800 előtti magyarországi imádságok és elmélkedések szakirodalmi bibliográfiája*. Összeállította KÓNYA Franciska. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014.

KOVÁCS 2000 – KOVÁCS Sándor Iván. „A pipázó puttó: Révai Miklós két Faludi-illusztrációja”. *Iris* 11, 4. sz. (2000): 97–103.

KRAUS 2014 – KRAUS, David. *Inhalt, Gestaltung und Bedeutung von Valentin Ickelsamers „Teutschen Grammatica”*. München: GRIN Verlag, 2014.

KULCSÁR 1995 – KULCSÁR Péter. „Bonfini-kéziratok”. *Magyar Könyvszemle* 111 (1995): 213–237.

LÁZÁR 2020 – LÁZÁR István Dávid, „Kényszerű imitatio? Wolfgang Schreck tézisei és Laskai Csókás Péter cáfolata”. In *Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben, Tudományos konferencia, Pécs, 2019. május 23–25*, szerkesztette BARTÓK István, JANKOVITS László és PAP Balázs, 19–25. Pécs: PTE Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 2020.

LÁZS 2016 – LÁZS Sándor. *Apácaműveltség Magyarországon a XVI–XVII. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Budapest: Balassi Kiadó, 2016.

- LENGYEL 2018 – LENGYEL Réka. „Anyanyelv vagy »konyhadeákság«? A latin nyelv szerepéről a XVIII–XIX. századi erdélyi és magyarországi művelődésben”. *Magyar Művészet* 6, 4. sz. (2018): 52–56.
- LÓSKAY 1863 – LÓSKAY Bekény. *A magyarnyelv, irodalom s műveltség története. A legrégibb időtől – a mohácsi vészig. Tanodai s magánhasználatra*. Pest: Hartleben Konrád Adolf, 1863.
- LŐRINCZI 2008 – LŐRINCZI Réka. „Quid est interiectio? Metanyelvi talákozás antik, középkori s reneszánsz grammatikákban”. In *A magyar reneszánsz stylus*, szerkesztette BALÁZS Géza, 72–86. Budapest: Inter–Magyar Szemiotikai Társaság–PRAE.HU, 2008.
- LŐRINCZI 2009 – LŐRINCZI Réka. „Előzményekről, reneszánsz grammatikákról, folytatásról”. In *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*, szerkesztette KESZLER Borbála és TÁTRAI Szilárd, 187–197. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 88. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2009.
- LŐRINCZI 2011 – LŐRINCZI Réka. „Észrevételek a Kolozsvári Grammatikáról”. In *Iskolák, iskolamesterek, diákok Erdélyben: Iskola- és oktatástörténeti tanulmányok*, szerkesztette KESZEG Vilmos, 176–193. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2011.
- LUHRMANN 1993 – LUHRMANN, Gerard Johannes. „Erasmus and Foreign Language Acquisition” In *Five Hundred Years of Foreign Language Teaching in the Netherlands, 1450–1950*, edited by J. NOORDEGRAAF, and F. VONK, Cahiers voor taalkunde 10, 9–17. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek, 1993.
- LUHRMANN 2006 – LUHRMANN, Gerard Johannes. *Studies in Rational and Humanist Grammar, with the 1752 Edition of Joannas Daniel van Lennep Oratio inauguralis, de linguarum analogia, ex analogicis mentis actionibus probata*. Cahiers voor taalkunde 23. Amsterdam–Münster: Stichting Neerlandistiek VU–Nodus Publikationen, 2006.

- LUTZ 1984/2011 – LUTZ, Eckart Conrad. *Rhetorica divina: Mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters*. Berlin–Boston: De Gruyter, 1984, 2011².
- MACFARLANE 1981 – MACFARLANE, Ian Dalrymple. *James Buchanan*. London: Duckworth, 1981.
- MADAS 2002 – MADAS Edit. *Középkori prédikációink történetéből: A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Csokonai Könyvtár 25. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.
- MADDISON–PELLING–WEBSTER 1977 – *Essays on the Life and Works of Thomas Linacre*, edited by Francis MADDISON, Margaret PELLING and Charles WEBSTER. Linacre Studies. Oxford: Clarendon Press, 1977.
- MÁNDY 1858 – MÁNDY Péter. *A magyar nyelv eredete és előnyei: 's java-lat arról: mikép' lehetne a magyar írást könnyíteni s egyszerűsíteni*. Szatmár: Kovács Márton, 1858.
- MARGÓCSY 2005 – MARGÓCSY István. „A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban”. In *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerkesztette BÍRÓ Ferenc, 71–151. Budapest: Argumentum Kiadó, 2005.
- MARGOLIN 1979 – MARGOLIN, Jean-Claude. „La Rhétorique d'Aphthonius et son influence au XVIe siècle”. In *Colloque sur la rhétorique*, ed. Raymond CHEVALLIER. Paris: Les Belles Lettres, 1979.
- MARÓTHY 2017 – MARÓTHY Szilvia. „Koháry István »paraszt versei«”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 464–472.
- MÁTHÉ 2019 – MÁTHÉ Dénes. „A reformáció hatása a magyar standard nyelvváltozat formálódására”, *Certamen* 6 (2019): 13–18.
- MATLA 2015 – MATLA, Marzena. „Carmen Patrium Bogurodzica – Czas powstania, kontekst historyczny i inspiracje: Tekst Bogurodzicy i dotychczasowy stan badań”. *Kwartalnik Historyczny Rocznik* 122, 1. sz. (2015): 39–71.

- MECHERZYŃSKI 1833 – MECHERZYŃSKI, Karol. *Historya języka łacińskiego w Polsce*. Krakow: W Drukarny Uniwersytetu, 1833.
- MELICH 1907 – MELICH János. *A magyar szótárirodalom: Első füzet: A legrégibb szójegyzékektől P. Páriz szótáráig*. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1907.
- MELICH 1908 – Dr. MELICH János. „Az *Orthographia Vngarica* és a magyar helyesírás (Egy hasonmás melléklettel)”. *Magyar Könyvszemle* 16 (1908): 119–147.
- MÉSZÁROS 1981a – MÉSZÁROS István. *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*. Humanizmus és reformáció 11. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- MÉSZÁROS 1981b – MÉSZÁROS István. *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- MÉSZÁROS 2001a – MÉSZÁROS István. „Honterus és a brassói iskola”. In *Honterus- emlékkönyv*, 9–16.
- MÉSZÁROS 2001b – MÉSZÁROS István. „A magyar olvasástanítás története a kezdetektől 1777-ig”. In *A magyar olvasástanítás története: Az olvasásról az olvasásért: az élő ábécé*, szerkesztette ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna, 11–43. Budapest: Osiris Kiadó, 2001.
- MOLNÁR 1963 – MOLNÁR József. *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*. Nyelvészeti Tanulmányok 5. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- MOLNÁR, A. 2017 – A. MOLNÁR Ferenc. „A reformáció jelentőségéről a magyar nyelvtörténetben – különös tekintettel a katekizmusokra”. *Nyelvünk és kultúránk* 47, 1–4. sz. (2017): 77–89.
- MONFASANI 2008 – MONFASANI, John. „The Ciceronian controversy”. In *The Cambridge History of Literary Criticism: Volume III. The Renaissance*, edited by Glin P. NORTON, 395–401. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

- MONOK 2006 – MONOK István. „Batthyány Boldizsár, a franciás”. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricaum, Tomus XXIX*, szerkesztette FONT Zsuzsa és KESERŰ Gizella, 185–198. Szeged: SZTE Bölcsészettudományi Kar, 2006.
- MONOK 2012 – MONOK István. „Néhány megjegyzés a Honter-féle Nilus-kiadás utóéletéhez”. *Magyar Könyvszemle* 128 (2012): 381–382.
- MONOK 2013 – MONOK István. „Város és könyvkultúra Magyarországon a XV. század végén és a XVI. században: a könyvkiadási adatok tanulságai”. In *Pro Nonagesimo: Tanulmányok Schultheisz Emil professzor 90. születésnapjára*, szerkesztette: Dr. KAPRONCZAY Károly és Dr. KAPRONCZAY Katalin, 145–157. Budapest: Semmelweis Kiadó, 2013.
- MONOK 2015 – MONOK István. „A humanizmus jellegzetességei a Magyar Királyságban és Erdélyben”. In *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerkesztette JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita és ZÁSZKALICZKY Márton, 87–104. Budapest: reciti, 2015.
- MONOK 2017 – MONOK István. „Iskolai használatú könyvek a németújvári protestáns iskola könyvtárában 1569-1634”. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica Tomus XXI, Fasc. 2* (2017): 216–246.
- MÓRÉ 2015 – MÓRÉ Tünde. „Utazás és kegyesség Laskai Csókás Péter *Speculum exilii* (1581) című művében”, *Erdélyi Múzeum* 77, 3. sz. (2015): 10–19.
- MOULIN-FANKHÄNEL 1998 – MOULIN-FANKHÄNEL, Claudine. *Deutsche Grammatiken vom Humanismus bis zur Aufklärung*. Bamberg: Staatsbibliothek Bamberg, 1988.
- NAGY 1965 – DR. NAGY Barna. „A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században”. In *A Heidelbergi Káté Magyarországon*, szerkesztette és az előszót írta dr. BARTHA Tibor, 17–91. *Studia et Acta Ecclesiastica* 1. Budapest:

A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya,
1965.

NAGYNÉ 1987 – *Sylvester János bibliográfia [1527–1987]*. Szerkesztette
NAGYNÉ PIROSKA Lilla. Sárvár–Szombathely: Sylvester János könyvtár–
Sylvester János Nyomda, 1987.

NESSERRATH–VAN HOOF – NESSERRATH, Hans-Günther and VAN HOOF, Lieve.
„The Reception of Libanius: from Pagan Field of Julian to (almost)
Christian Saint and Back”. In *Libanius: A Critical Introduction*, edited
by Lieve VAN HOOF, 160–184. Cambridge, New York: Cambridge
University Press, 2014.

NEUMANN 2017 – NEUMANN, Hanns-Peter. „Dialektik”. In *Philipp
Melanchthon: Der Reformator zwischen Glauben und Wissen. Ein
Handbuch*, herausgegeben von Günter FRANK, unter Mitarbeit von Axel
LANGE, 515–534. Berlin–Boston: De Gruyter, 2017.

NUSSBÄCHER 1999 – Gernot NUSSBÄCHER. *Johannes Honterus: Sein Leben
und Werk im Bild*. Kronstadt: Selbstverlag, 1999.

NUSSBÄCHER 2000 – Gernot NUSSBÄCHER. „Versuch einer Bibliographie
der ausländischen Ausgaben der Werke der Kronstädter Humanisten
Johannes Honterus (Stand 25. April 2000)”. In *Honterus-emplékkönyv*,
150–190.

NUSSBÄCHER 2003 – Gernot NUSSBÄCHER. „Lateinische Grammatik: Ein
vielgefragtes Honterusbuch”. In *Beiträge zur Honterus-Forschung:
1966–1989*, 23–25. Kronstadt–Heidelberg: Aldus-Verlag–Arbeitskreis
für Siebenbürgische Landeskunde, 2003.

OFFNER 2019 – OFFNER, Robert. „Antike Sinnsprüche, Naturenzyklopädie
und Gesundheitslehre: Das Kronstädter Schulbucheditionsprogramm
von Johannes Honterus und Valentin Wagner”. In *Deutsch in
Mittel-, Ost und Südosteuropa*, herausgegeben von Hannes PHILIPP,
Bernadette WEBER und Johann WELLNER, 354–365. Forschungen zur
deutschen Sprache in Mittel-, Ost- und Südosteuropa 9. Regensburg:
Universitätsbibliothek Regensburg, 2019.

- OLÁH R. 2018 – OLÁH Róbert. „Melius Juhász Péter igehirdetése”. *Sárospataki Füzetek* 22 (2018): 109–134.
- OLÁH R. 2019a – OLÁH Róbert. „A kegyesség mintázatai Melius Juhász Péter prédikációiban”. *Collegium Doctorum* 15, 1. sz. (2019): 105–123.
- OLÁH R. 2019b – OLÁH Róbert. „Melius Juhász Péter imádságai”. In *Hagyomány, Identitás, Történelem*, szerkesztette KISS Réka és LÁNYI Gábor, 139–161. Reformáció öröksége 3/1. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Örökségének Műhelye, Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020.
- OLÁH SZ. 2004 – OLÁH Szabolcs. „Az önszemlélet síkjai Bornemisza és Telegdi vitájában”. In *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerkesztette BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, Csokonai Könyvtár 31, 359–373. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó–Debreceni Egyetem, 2004.
- ÖTVÖS 1971 – ÖTVÖS Péter. „Thoraconymus Mátyás”. In *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historiae Litterarum Hungaricaum, Tomus X–XI*, szerkesztette KESERŐ Bálint, 29–36. Szeged: a JATE Bölcsészettudományi Kara, 1971.
- ÖTVÖS 1999 – ÖTVÖS, Peter. „Aktualisierung alter Klischees: Die Ungarn auf der Völkertafel”. In *Europäischen Völkerspiegel: Imagologisch-etnographische Studien zu den Völkertafel des frühen 18. Jahrhunderts*, herausgegeben von Franz K. STENZEL. 265–282. Heidelberg: Winter, 1999.
- PACZOLAY 2002 – PACZOLAY Gyula kisértőtanulmánya a szövegkiadáshoz: SZENT-PÁLI 1795/2002.
- PAPP 1969 – PAPP László. „Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységsülő irodalmi nyelvünk. Nyelvészeti tanulmányok 11. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 453 lap.”. *Magyar Nyelvőr* 93–94 (1969): 295–298.

- PATTERSON 1970 – PATTERSON, Annabel M. *Hermogenes and the Renaissance Seven Ideas of Style*. Princeton: Princeton University Press, 1970.
- PECZ 1903 – PECZ Vilmos. „Középkor (324–1543)”. In *Egyetemes irodalomtörténet*, szerkesztette HEINRICH Gusztáv, I, *Ó-kori keleti népek és hel-lének*, 653–697. Budapest: Franklin-Társulat, 1903.
- PELCZÉDER 2015 – PELCZÉDER Katalin. „Komjáthy Benedek fordítása mint nyelvmemlék (A fordítás és a nyomtatvány keletkezési körülményei)”. In *Első- és második nyelv: Interdiszciplináris megközelítések*, szerkesztette NAVRACSICS Judit és BÁTYI Szilvia, Pszicholingvisztikai tanulmányok VI, 200–210. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2015.
- PERCIVAL 1975 – PERCIVAL, W. Keith. „*The Grammatical Tradition and the Rise of the Vernaculars*” (1975). In W. Keith PERCIVAL, *Studies in Renaissance Grammar I*, 231–275. Aldershot: Ashgate, 2004.
- PEREIRA 2008 – PEREIRA, Trinidad Arcos. „De Cicerón a Erasmo: La configuración de la epistolografía como género literaria”. *Boletín Millares Carlo* 27 (2008): 347–400.
- PETE 2002 – PETE József. „Telegdi Miklós pécsi püspök, az egyházfő”. *Pécsi Szemle* 5, 1. sz. (2002): 4–19.
- PETRIK 1888-1892 – PETRIK Géza. *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. I–4*. Budapest: Dobrowsky Ágost, 1888–1892.
- PINTÉR 2018 – PINTÉR Márta Zsuzsanna. „Az erdélyi diáktársaságok drámafordításai”. In *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*, szerkesztette BÍRÓ Annamária és EGYED Emese, 333–342. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018.
- PONORI THEWREWK 1844 – PONORI THEWREWK József. *Keresztési József 1799-iki magyar nyelvtudományi művének felfödözése 's megismertetése, I. Mátyás király óta jelenkorunkig készült és megtudhatott magyar nyelv-tanok és némi nyelvészeti munkák előbocsátott följegyzése 's itt-ott szemléjével együtt*. Pozsony: Belnay örökösei, 1844.

- POSTER 2007 – POSTER, Carol. „A Conversation Halved: Epistolary Theory in Greco-Latin Antiquity”. In *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present: Historical and Bibliographic Studies*, edited by Carol POSTER and Linda C. MITCHELL, 21–51. Columbia: University of South Carolina Press, 2007.
- PROTOCOLLUM 1814 – *Protocolium Patriophilorum quorum Studio, Munificentia, et Generositate Museum Nationale Hungaricum consurrexit [...] et locupletatum est ab Anno 1803–1814*. OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 71.
- PUFF 1995 – PUFF, Helmut. „Von dem Schlüssel aller Künsten/nemblich der Grammatica”: *Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560*. Tübingen–Basel: Francke Verlag, 1995.
- QUIRINI-POPLAWSKA 1988 – QUIRINI-POPLAWSKA, Danuta, „I visitatori Polacchi del museo di oggetti naturali di Ulisse Aldrovandi”. In *Commentationes historicae: Almae Matri Studiorum Bononiensi novem saecula feliciter celebranti ab Universitate Iagelonica Cracoviensi oblatae*, edidit Stanisław CYNARSKI, 147–165. Krakow: Universitas Iagellonica, 1988.
- RIBINI 1787 – RIBINI, Ioannes. *Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae a Ferdinando I. usque ad III*. Posonii: Carolus Gottlob Lippert, 1787.
- RICE 1962 – RICE, Eugene F. Jr. „The Humanist Idea of Christian Antiquity: Lefèvre d’Étaples and his Circle”. *Studies in the Renaissance* 9 (1962): 126–160.
- RISSE 1964 – RISSE, Wilhelm. *Die Logik der Neuzeit I, 1500–1640*. Stuttgart: Frommann Verlag, 1964.
- RMKT 16, XIII/A – BOGÁTI FAZAKAS Miklós. *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, Mózesi diadalversek, Jób könyve) 1575–1598*. Sajtó alá rendezte ÁCS Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI Áron, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza és ZSUPÁN Edina. Régi magyar költők tára XIII/A. Budapest: Balassi Kiadó, 2018.

RMKT 17, 6 – SZENCI MOLNÁR Albert. *Költői művei*. Sajtó alá rendezte STOLL Béla. Régi magyar költők tára 6. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.

SALGÓ W. 2000a – W. SALGÓ Ágnes, „Jakcsics János epitaphiuma: Egy 16. századi görög gyászvers művelődéstörténeti háttere”. *Magyar Könyvszemle* 116 (2000): 70–77.

SALGÓ W. 2000b – W. SALGÓ Ágnes. „Adalékok Sebald Heyden munkásságához és Thordai János Epiktétosz fordításához”. *Magyar Könyvszemle* 116 (2000): 266–284.

SÁNDOR 2014 – SÁNDOR Klára. *A székelly írás nyomában*. Budapest: Typotex Kiadó, 2014.

SCHORCH 2023 – SCHORCH, Stefan. „The Peculiarities of Hungarian Christian Hebraism (16th-17th Centuries)”. In *Hebrew between Jews and Christians*, edited by Daniel STEIN KOKIN, 243–274. *Studia Judaica* 77. Berlin–Boston: de Gruyter, 2023.

SCHULEK 1970 – SCHULEK Tibor. „XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolffenbütteli könyvtárban”. *Magyar Könyvszemle* 86 (1970): 119–129.

SCHWARTZ 1942 – SCHWARTZ Erzsébet. *Magyarországi latin grammatikák és szótárak a XVI. században*. Értekezések a magyarországi latinság köréből 5. Budapest: Dunántúl Nyomda, 1942.

SEBESTYÉN 2019 – SEBESTYÉN Ádám. „»Egyik írást az másikkal erősítvén«” – Kompiláció és forráshasználat Bornemisza Péter prédikációiban”. In *Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban*, szerkesztette KISS Farkas Gábor és MACZÁK Ibolya, 45–58. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport–MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport, 2019.

SEBESTYÉN 2021 – SEBESTYÉN Ádám. „A megindítás retorikai eszközei a 16. századi prédikációirodalomban”. In *Közvetítők és közvetítés: Kulturális transzfer a hosszú reformáció kontextusában*, szerkesztette KOVÁCS

- Janka et al. 137–153. *Reciti konferenciakötetek 12.* Budapest: reciti, 2021.
- SENGER 1982 – SENGHER, Matthias Wilhelm. *Leonhard Culmann: a Literary Biography and an Edition of Five Plays: As a Contribution to the Study of Drama in the Age of the Reformation.* Bibliotheca Humanistica & Reformatorica 35. Nieuwkoop: De Graaf, 1982.
- SIEBER 1996 – SIEBER, Armin. *Deutsche Rhetorikterminologie in Mittelalter und früher Neuzeit.* Saecula spiritalia 32. Baden-Baden: Koerner Verlag, 1996.
- SIPOS 1991 – SIPOS Gábor. *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században.* Olvasmánytörténeti dolgozatok 1. Szeged: Scriptum Kft., 1991.
- SLÍZ 2005 – SLÍZ Mariann. „Latin szerkezetek fordítási problémái korai és mai bibliáinkban”. In *Kommunikáció – Nyelv – Művészet*, szerkesztette NAGY Katalin. 9–20. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és Óvónőképző Főiskolai Karának Tudományos Közleményei XXVIII. Budapest: Trezor Kiadó, 2005.
- SÓLYOM 1933 – SÓLYOM Jenő. *Luther és Magyarország: A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig.* A Luther-társaság kiadványai, Új sorozat 12. 178–198. Budapest: Luther-társaság, 1933.
- SOMKUTI 2002 – SOMKUTI Gabriella. *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1918.* Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2002.
- STAMMERJOHANN 1996 – *Lexicon grammaticorum: Who's who in the history of world linguistics.* Edited by Harro STAMMERJOHANN. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1996.
- SURÁNYI 1973 – SURÁNYI Dezső. „A Biblia növényei”. *Vigilia* 38, 5. sz. (1973): 306–316.
- SURÁNYI 2019 – SURÁNYI Dezső. „Virágok, virágének s a virágnyelv”. *Valóság* 62, 8. sz. (2019): 40–50.

- SZABÓ A. 1984 – SZABÓ András. *Károlyi Gáspár a gönci prédikátor*. Magyar Hirmondó. Budapest: Magvető Kiadó, 1984.
- SZABÓ A. 2017 – SZABÓ András. *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Humanizmus és reformáció 37. Budapest: Balassi Kiadó, 2017.
- SZABÓ A. 2022 – SZABÓ András. „Laskai Csókás Péter az emberről”. In *Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760)*, szerkesztette DRASKÓCZY Eszter és ETLINGER Mihály, 67–75. Reciti konferenciakötetek 16. Budapest: reciti, 2022.
- SZABÓ E. 2008 – SZABÓ Etelka. „Reneszánsz francia retorikák a katakrézisről: A katakrézis interpretációja a Collège de Presles retorikai kiadványaiban”. *Argumentum* 4 (2008): 70–78.
- SZABÓ P. 2001 – P. SZABÓ Béla. „A jogtudós Honterus – az európai „ius commune” közvetítője”. In *Honterus-émlékkönyv* 28–56.
- SZABÓ–SZÖRÉNYI 1988 – SZABÓ G. Zoltán–SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika (Bevezetés az irodalmi retorikába)*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1988.
- SZALAI 1990 – SZALAI Anna. *Pályakezdő évek Pest-Budán. Horvát István és íróbarátai 1800–1815*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.
- SZALMA 2016 – SZALMA Brigitta. „A Szeretet himnuszának” diakrón elemzése a magyar bibliafordításokban”. *Tanulmányok (Újvidék)*, 2. sz. (2016): 153–173.
- SZARKA 1780 – SZARKA János levele. *Magyar Hirmondó* (Pozsony), 1780. 43. levél, 345–350.
- SZATHMÁRI 1968 – SZATHMÁRI István. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Nyelvészeti tanulmányok 11. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.

- SZATHMÁRI 2017 – SZATHMÁRI István. „A magyar reformáció nyelvi hatásáról”. *Magyar Nyelvőr* 141 (2017): 207–215.
- SZELESTEI 2007 – SZELESTEI N. László. „A Veszprémi Calepinus magyar bejegyzései”. In *VeszprCal*, 3–8.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ 2003 – SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. „A virágénekekről”. *Irodalomismeret* 13, 3. sz. (2003): 114–121.
- SZETÉY 2012 – SZETÉY Szabolcs. „A homiletikatörténeti kutatások problémái”. In *Tan és módszertan*, szerkesztette TRAJTLER Dóra Ágnes, *Conferentia Rerum Divinarum* 3, 151–167. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan Kiadó, 2012.
- SZILÁGYI 2002 – SZILÁGYI Csaba. „Szántó (Arator) István erdélyi és partiumi működése (1580-1588)”. *Történelmi Szemle* 44 (2002): 255–292.
- SZINNYEI – SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái, 1–14*. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891–1914.
- TARNAI 1984 – TARNAI Andor. „»A magyar nyelvet írni kezdik«: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon”. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.
- TARNAI 1993 – TARNAI Andor. „Egy magyarországi tudós külföldön (Czvittinger és a *Specimen*)”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993): 16–38.
- TARNAI–CSETRI 1981 – *A magyar kritika évszázadai, Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, szerkesztette TARNAI Andor és CSETRI Lajos. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981.
- TASI 2018 – TASI Réka. „Usus, non lectio: Olvasásmódok mint szöveg-produkciós eljárások a kora újkori prédikációs indexek nyomán”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 745–756.

- TASI 2020 – TASI Réka. „Retorika, lélekelmélet és Suárez a 17. századi Magyarországon: Vizsgálódások egy irodalomtörténeti jelenség lehetséges filozófiatörténeti kontextusa körül”. *Különbség* 20, 1. sz. (2020): 119–137.
- TÉGLÁSY 1983 – TÉGLÁSY Imre, „Ismeretlen Plantin-hungarica a Biblioteca Apostolica Vaticanában”. *Magyar Könyvszemle* 99 (1983): 45–48.
- TÉGLÁSY 1988 – TÉGLÁSY Imre. *A nyelv- és irodalomszemlélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*. Humanizmus és reformáció 15. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- TÓTH 2009/2020 – TÓTH Tünde. „A virágének vita”. https://irodalom.oszk.hu/villanyspenot/#!/fejezetek/yXM1DuB1R_CBJUTR6EMH2A
Újabb közlése: <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=0304TOTHA>
VIR
- THOMSON 1977 – THOMSON, Douglas Ferguson Scott. „Linacre’s Grammars”. In MADDISON–PELLING–WEBSTER, 24–35.
- TRENCSENYI-WALDAFEL 1934 – TRENCSENYI-WALDAFEL Imre. „A humanizmus újabb irodalma”. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 58, 1. sz. (1934): 180–184.
- TRENCSENYI-WALDAFEL 1958 – TRENCSENYI-WALDAFEL Imre. „Cicero és Lucretius”. *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának közleményei* 13, 1–4. sz. (1958): 113–170.
- TRÓCSÁNYI 1911 – TRÓCSÁNYI Zoltán. „A Murmellius-féle Lexicon magyar tolmácsolásáról”. *Magyar Nyelv* 7 (1911): 364–366.
- TURÓCZI-TROSTLER 1933a – TURÓCZI-TROSTLER József, „Dévai Biró Mátyás Orthographia Hungaricája (1549)”. In TURÓCZI-TROSTLER József, *A magyar nyelv felfedezése: Két tanulmány az európai s a magyar humanizmus kapcsolatairól*, 38–42. Budapest: Ranschburg Gusztáv Könyvkereskedése, 1933.

- TURÓCZI-TROSTLER 1933b – TURÓCZI-TROSTLER József, „Sic Ungaricus sermo nostra aetate primum scribi coepit: Beatus Rhenanus és Bornemisza Péter”, in *A magyar nyelv felfedezése: Két tanulmány az európai s a magyar humanizmus kapcsolatairól*, 64–83. Budapest: Ranschburg Gusztáv Könyvkereskedése: 1933.
- TURÓCZI-TROSTLER 1948 – TURÓCZI-TROSTLER József. „Extra Hungariam non est vita...: Szólástörténet mint képzettörténet”. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 71, 2. sz. (1948): 94–102.
- TURÓCZI-TROSTLER 1961 – TURÓCZI-TROSTLER József. *Magyar irodalom – Világirodalom: Tanulmányok*, 1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961. 1:17–72.
- VARGA 1983 – VARGA András. *Molnár Gergely, Melanchthon magyar tanítványa*. Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae 7. Szeged: [JATE], 1983.
- VARJAS 1969 – VARJAS Béla. „A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakói magyar nyelvű kiadványok”. In *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, szerkesztette CSAPLÁROS István et al., 79–128. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.
- VARJÚ 1899 – VARJÚ Elemér. „Murmellius Lexicona A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában”, *Magyar Könyvszemle, Új folyam* 7 (1899): 97–111.
- VÁSÁRHELYI 1978 – VÁSÁRHELYI Judit. „Két XVI. századi magyar ciceroniánus”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 82 (1978): 273–285.
- VÁSÁRHELYI 1983 – VÁSÁRHELYI Judit. „Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből”. *Magyar Könyvszemle* 99 (1983): 264–272.
- VÉKONY 2004 – VÉKONY Gábor. „Ótörök felirat a Homokmégy-halomi honfoglalás kori temetőből”. In VÉKONY Gábor, *A székelly írás emlékei, kapcsolatai, története*, 49–125. Budapest: Nap Kiadó, 2004.

- VERSEGHY 1818 – VERSEGHY Ferenc. *A Filozófiának Talpigazságsíra épített Felelet [...] melly Értekezés gyanánt is szolgál egyszersmind a Nyelv művelésnek mivoltárul és akadályairól*. Buda: Királyi Magyar Universitas, 1818.
- VISSER 2005 – VISSER, Arnoud S. Q. *Joannes Sambucus and the Learned Image: The Use of the Emblem in the Late-Renaissance Humanism*. Leiden–Boston: Brill, 2005).
- WESZPRÉMI 1792 – WESZPRÉMI István. „Tudósítás A leg-régibb Magyar Grammatikáról”. *Magyar Museum* (Kassa), II. kötet, IV. negyed, (1792): 422–428.
- WESZPRÉMI 1793 – WESZPRÉMI István. „Tudósítás A’ leg első és leg régibb Magyar Grammatikáról”. *Magyar Hírmondó* (Bécs) [26. szám] Böjt-más havának 29dik napján, (1793): 426–431.
- WESZPRÉMI 1795 – WESZPRÉMI István. „III. A’ Leg-régibb Magyar Grammatikáról”. In WESZPRÉMI István, *Magyarországi öt különös elmélkedések*, 81–88. Pozsony: Wéber Simon Péter, 1795.
- WINDISCH, V. 1959 – V. WINDISCH Éva. „Miller Jakab Ferdinánd múzeumi igazgató utolsó évei és az Országos Széchényi Könyvtár”. In *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1958*. 349–368. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1959.
- WIX 1992 – WIX Györgyné. „Rég elfelejtett gyűjtőkről”. In *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1984–1985*. 179–203. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár: 1992.
- WOOTEN 1999 – WOOTEN, Cecil W. *Hermogenes’ ‘On Types of Style’*. London: The University of North Carolina Press, 1999.
- WORSTBROCK 2001 – WORSTBROCK, Franz Joseph. „Niccolò Perottis ‘Rudimenta Grammatices’: Über Konzeption und Methode einer humanistischen Grammatik”. In *Von Eleganz und Barbarei: Lateinische Grammatik und Stilistik in Renaissance und Barock*, herausgegeben

von Wolfram Ax, 29–57. Wolfenbütteler Forschungen 95. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2001.

ZAVARSKÝ 2016 – ZAVARSKÝ, Svorad. „Ciceronián Krištof Preyss Pannonius (1515–1590) – The Ciceronianism of Christophorus Preyss Pannonius (1515–1590)”. In *Sambucus XI: Práce z klasickej filológie, latinskej medievalistiky a neolatinistiky*, ed. Daniel ŠKOVIERA, Erika JURÍKOVÁ, 77–91. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2016. Preyss műveinek bibliográfiája: 89–90.

ZAVARSKÝ 2018 – ZAVARSKÝ, Svorad. „Ján Krstiteľ z Banskej Bystrice a jeho komentár k prvému Ciceronovmu listu *Ad Quintum fratrem*: Príspevok k slovensko-poľskému humanizmu – Ioannes Baptista Neosoliensis and his commentary on Cicero’s first letter ad Quintum fratrem: A contribution to Slovak-Polish humanism” *Slavica Slovaca* 53, 3–4. sz. (2018): 179–186.

ZOVÁNYI 1977 – ZOVÁNYI Jenő. *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. javított és bővített kiadás, szerkesztette dr. LADÁNYI Sándor. Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.

ZSENGELLÉR 2012 – ZSENGELLÉR József. „Carminae gratulatoriae hebraicae – Héber üdvözlő versek a 17. századból”. In *A szívnek van két rekesze: tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére 90. születésnapja alkalmából*, szerkesztette KOLTAI Kornélia, 341–352. Budapest: L’Harmattan–Magyar Hebraisztikai Társaság, 2012.

ZSENGELLÉR 2017 – ZSENGELLÉR, József. „The Hebrew Language and Comparative Linguistics in the Early Centuries of Hungarian Protestantism”. In *Protestantism, Knowledge and the World of Science / Protestantismus, Wissen und die Welt der Wissenschaften: Collection of Papers / Ausgewählte Studien*, edited by / Herausgegeben von György KURUCZ, 63–76. Budapest: Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary–L’Harmattan Publishing, 2017.

ZSENGELLÉR 2021 – ZSENGELLÉR József. „Carmina gratulatoria hebraica és a héber nyelv oktatása a Nagyvárad Református Kollégiumban”. In *Az írás bővületében: Tanulmányok Adorjáni Zoltán 65. születésnapjára*, szerkesztette BALOGH Csaba és KOLUMBÁN Vilmos József, 733–784. Kolozsvár: Protestáns Teológiai Intézet, 2021.

ZSENGELLÉR 2022 – ZSENGELLÉR József. „Szilágyi Péter és a franekeri héber carmen-írók tudományos karrierje”. In *דסה שיא אנ הללהא. Hadd dicsérem a kegyes férfit! Tanulmánykötet Schweitzer József születésének centenáriumán*, szerkesztette KOLTAI Kornélia és ZSENGELLÉR József, 138–164. *Studia Hebraica* 8, Budapest: L’Harmattan–Magyar Hebraisztikai Társaság, 2022.

FÜGGELÉK

1. TÁBLÁZAT

Culmann-kiadások

				RMK	RMNY	Példány				Culmann-kiadás
1.	Kolozsvár	1552	Heltai et Hoffgreff	II. 312a	97	OSZK FM2/2860		4 levél töredék		feltételezhető
2.	Kolozsvár	1554	Hoffgreff	II. 56	107	OSZK FM2/2816	fotó	csonka		a címlapon szerepel
3.	Kolozsvár	1565	Heltai	II. 95	210	OSZK FM2/1951	fotó	teljes		a címlapon szerepel
4.	Kolozsvár	1566	Heltai	II. 312	217			nincs példány		lehetséges
5.	Bártfa	1578	Gutgesell		398			nincs példány		lehetséges
6.	Kolozsvár	1581	Heltai Gáspárné	II. 164	489	MTAK A 249/III.	fotó	teljes		a címlapon szerepel
7.	Kolozsvár	1583	Gaspar Schesputgens	II. 174	527	OSZK FM2/3448	fotó	csonka		a címlapon szerepel
8.	Kolozsvár	1595	typ. Heltai		761	MTAK A 9087/III.		6 levél töredék		nincs címlap

9.	Kolozsvár	1600	in aedibus Helthi		866	OSZK FM2/2818	fotó	teljes	a címlapon szerepel
10.	Bártfa	1638	Jakob Klöss	II. 521b	1708A	OSZK	fotó	töredék	nincs címlap
11.	Gyulafehérvár	1644	typ. principis	II. 643a	2058	OSZK		2 levélpár töredék	a címlapon szerepel
12.	Szeben	1663	Szenci Kertész Á.	I. 1005					lehetséges
13.	Lőcse	1678	Samuel Brewer	II. 1420		OSZK FM2/375		teljes	a címlapon szerepel
14.	Kolozsvár	1697	Michael Liszkai	II. 1880		OSZK FM2/4380		teljes	a címlapon szerepel
15.	Zsolna?	1697	Michael Misso-vicz	II. 1913		OSZK	semmi nincs	csonka	lehetséges
16.	Kolozsvár	1698	[Tótfalusi Kis Miklós]	II. 1920		Kvár		teljes	a címlapon szerepel
17.	Lőcse	1700	özv. Brewer Sámuelné	II. 2004a		Lőcse		csonka	a címlapon szerepel
18.	Kolozsvár	1701	Tótfalusi Kis Miklós	I. 1623a		OSZK–PDF		teljes	a címlapon szerepel

2. TÁBLÁZAT

Thomae Linacri grammatices compendiosa per quaestiones explicatio: A Gregorio Molnar, sancte memoriae, in usum studiosae iuventutis conscripta, Kolozsvár, 1566.

A mű szerkezetének vázlatos áttekintése

Liber primus:

[Oratio grammatica, 1.]

Materia: dictiones

[Dictiones, 1.]

Propriae, seu legitimae: octo partibus grammaticae orationis explicantur

Liber secundus:

[Dictiones, 2.]

Impropriae, seu figuratae

[Enallage, 1.]

Antimeria: cum pars orationis pro altera parte orationis ponitur

[Enallage, 2, 1.]

Heterosis [1.] cum species pro specie usurpatur

Liber tertius:

[Oratio grammatica, 2.]

Forma: dictionum inter se compositio (constructio)

[Constructio, 1.]

Constructio iusta seu legitima

De constructione nominis

Liber quartus:

De constructione verborum et participiorum

Liber quintus:

De non declinatarum partium constructione

Liber sextus:

[Constructio, 2.]

Constructio figurata

[Constructio figurata, 1.]

Constructio figurata Latina

Numero

Defectus

Ecclipsis

Aposiopesis

Zeugma

Syllepsis

Prolepsis

Anapodoton

Excessus

Pleonasmus

Ordo

Hyperbaton

Anastrophe

Hysteriologia

Tmesis

Parenthesis

Synchysis

Hypallage

Immutatio

[Enallage, 2, 2.]

Heterosis [2.]: cum accidens pro accidente usurpatur

Casus

Genus

Numerus

Persona

Modus

Tempus

[Constructio figurata, 2.]

Constructio figurata Graeca: Hellenismus

	Krakkó	M. Scharffenberg					RMK II.	RMK III.	RMNY		
*	Krakkó	M. Scharffenberg			1530			281			
	Krakkó	M. Scharffenberg			1532			298		http://www.dbc. wroc.pl/dlibra/	
*	Krakkó	H. Vietor			1532						
*	Krakkó	F. Ungler			1535			313			
*	Krakkó	H. Vietor			1535			313			
*			Brassó	Honter	1535						tévedés
	Krakkó	H. Vietor			1538			325	Szentpétervár		
*	Krakkó	M. Scharffenberg			1539			326			
*			Brassó	Honter	1539	12			33		
	Krakkó	vid. H. Scharffenberg			1541			334		http://www.dbc. wroc.pl/dlibra/	
	Krakkó	H. Vietor			1543			347	Pága		
	Krakkó	vid. H. Scharffenberg			1548			378		http://www.dbc. wroc.pl/dlibra/	
	Krakkó	off. H. Scharffenberg			1549			383	Bp., MTAK		
			Brassó	Honter	1548–49	42/d			71	Bp., OSZK, mikrofilm	töredék
	Krakkó				1551			397	Lvov		

	Krakkó	off. H. Scharffenberg			1554		421		Uppsala, Borosló	
			Brassó	Wagner	1554–55			103A	Bp., OSZK, mikrofilm	töredék
	Krakkó	vid. H. Scharffenberg			1556		434		Szentpétervár	
	Krakkó	haer. M. Scharffenberg			1558		453		http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/	
	Krakkó	M. Sybeneicher			1559		467		Uppsala	
*			Brassó		1560–61			103A		kétséges
	Krakkó	off. H. Scharffenberg			1562		495		Varsó	
			Brassó	typ. Honter	1567	103		223	Bp., OSZK, mikrofilm	
*			Brassó		1577	140				kétséges

1530 és 1577 között 24 meglévő és feltételezhető kiadás Krakkóban (17) és Brassóban (7)

4. TÁBLÁZAT

A Honter grammatika 1567. évi brassói kiadásának vázlatos áttekintése

Compendii Grammatices libri duo.

I. H. C.

M.D. LXVII.

Compendii Grammatices liber primus

De octo partibus orationis

De Nomine

De Pronomine

De Verbo

De Participio

De Adverbio

De Coniunctione

De Praepositione

De Interiectione

Compendii Grammatices liber secundus

De constructione Nominum [21 pont]

De Verborum constructione [7 pont]

De casibus a tergo verbi positus [19 pont]

De impersonalium constructione [7 pont]

De Figuris Locutionis

Figura

Metaplasmus

Schema

Tropus

Barbarismus, Soloecismus. Utriusque species [10]

Akyrologia	Makrologia	Ekleipsis
Periosologia	Amphibologia	Tapeinosis
Tautologia	Pleonasmos	Kakemphaton
		Kakosyntheton

Metaplasmi species [14]

Prothesis	Apokope	Synairesis
Epenthesis	Ektasis	Diairesis
Paragoge	Systole	Antithesis
Apharesis	Synaloiphe	Metathesis
Synkope	Ekthipsis	

Schematum species [24]

Prolepsis	Paronomasia	Polysyndeton
Zeugma	Paromoion	Eirmos
Syllepsis	Homoiooteleuton	Hypallage
Hypozeuxis	Homoioptoton	Hendiadion
Epizeuxis	Polyptoton	Epexegesis
Anadiplosis	Schesis onomaton	Litotes
Anaphora	Klimax	Aposiopesis
Epanalepsis	Asyndeton	Anthypophora

De Tropis

Tropi species [29]

Metaphora	Emphasis	Ainigma
Katachresis	Hyperbaton	Paroimia
Metalepsis	Anastrophe	Sarkasmos
Metonymia	Thmesis	Aseismos
Synekdoche	Parenthesis	Charientismos
Antonomasia	Synchysis	Homoiosis
Onomatopoiia	Hysterologia	Eikon
Epitheton	Allegoria	Parabole
Periphrasis	Eironeia	Paradeigma
Hyperbole	Antiphrasis	

De ratione Carminum

Poëtica, Poëma, Poësis

Rhythmus

Pes. Accidunt ei Arsis, Thesis, Numerus syllabarum, Tempus, Resolutio et Figura.

Poëmatis genera

Activum vel imitativum

Tragicae, comicae, satyricae et mymicae

Enarrativum vel enunciativum

Angelicae, Didascalicae

Commune vel mixtum

Heroica et Lyrica.

Metrum. Accidunt Nomen, Compositio, Sectio sive Caesura, Depositio et Scansio.

Nomen

- a suis inventoribus
- a pede praedominante
- a numero pedum

Compositio

- Monocolon
- Dicolon
- Tricolon

Monocolon

Dicolon Distrophon

Dicolon Tetrastrophon

Tricolon Tetrastrophon

Sectio

Pentemimeres vel semiquinaria

Heptemimeres, id est semiseptenaria

Katatrion sive Trochaica

Depositio

Catalectica

Brachycatalectica

Hypercatalectica

Acatalectica

Scansio. Accidunt ei Synecphonesis, Collisio, Pedes, Quantitas syllabarum

Synecphonesis

Collisio

Synaloiphe

Ekthlipsis

Pedes [22]

Pyrrichius	Amphibrachus	Ditrocheus
Spondeus	Amphimacrus	Antispastus
Iambus	Bacchius	Choriambus
Trochaeus	Antibacchius	Ionicus minor
Dactylus	Proceleusmaticus	Ionicus maior
Anapestus	Dispondeus	Epitritus
Tribrachus	Dijambus	Paeon
Molossus		

Quantitas syllabarum cognosci potest

Positio
Dyphthongus
Vocalis ante vocalem
Derivatio
Incrementum
Regulae
Exempla

Subscriptae formulae demonstrant, quibus pedibus singula genera carminum absolvantur.

Hexametrum Heroicum
Pentametrum Elegiacum
Iambicum Hyponactium
Choriambicum Asclepiadeum
Saphicum Hendecasyllabum
Alcaicum Trimetrum
Phaletium Hendecasyllabum

5. TÁBLÁZAT

Diomedes, Honter és Károlyi műfajelméleti meghatározásai

Diomedes	Johann Honter	Károlyi Péter
Poematos sunt genera tria. Aut enim activum est vel imitativum, quod Graeci dramaticon vel mimeticon, aut enarrativum vel enuntiativum, quod Graeci exegeticon vel apangelticon dicunt, aut commune vel mixtum, quod Graeci koinon vel mikton appellant.	Poëmatis tria sunt genera.	Quomodo in genere Omnia Carmina dividuntur? Alia sunt Drammatika Exegetika Mixta
Dramaticon est vel activum in quo personae agunt solae, sine ullius poetae interlocutione, ut se habent tragicae et comicae fabulae; quo genera scripta est prima Bucolicon et ea cuius initium est 'quo te, Moeri, pedes?'	Activum vel imitativum, id est in quo cum personae agunt solae, sine ulla poëtae interlocutione, ut sunt Tragodiae et Comodiae. Eius genera sunt Tragicae, comicae, satyricae et mymicae.	Quid est Drammaticum? Est genus Carminis, in quo Poëta tacente persona introducta negotium omne absolvunt. Huc pertinent Tragodiae et Comoediae Euripidis, Sophoclis, Aristophanis, Plauti, Terentii.
Poematos dramatici vel activi genera sunt quattuor, apud Graecos tragica comica satyrica mimica, apud Romanos praetextata tabernaria Atellana planipes.		

Diomedes	Johann Honter	Károlyi Péter
Exegeticon est vel enarrativum in quo poeta ipse loquitur sine ullius personae interlocutione, ut se habent tres Georgici et prima pars quarti, item Lucreti carmina et cetera his similia.	Enarrativum vel enunciativum, in quo poëta ipse loquitur sine personae ullius interlocutione.	Quid est Exegeticum? Est genus Carminis, in quo Poëta sine personis interloquentibus negotium absolvit. Talia sunt poëmata Hesiodi, Theognidis, Lucretii, Ovidii et Vergilii in Georgicis.
Exegetici vel enarrativi species sunt tres, angeltice, historice, didascalice.	Cuius species sunt tres.	Quot sunt Species exegetici Carminis? Tres. Angelticae Historicae Didascalicae
Angeltice est qua narrationes sententiae scribuntur, ut est Theognidis liber, item chriae.	Angelicae, qua sententiae scribuntur.	Quae sunt Angelticae? Quibus sententiae morales conscribuntur, ut sunt poëmata Pythagorae, Phocylidis, Catonis.
Historice est qua narrationes et genealogiae componuntur, ut est Hesiodu gynaikon katalogos et similia.	Historiae qua narrationes et genealogiae componuntur.	Quae sunt Historicae? Quibus narrationes, genealogia, aliarumque rerum descriptiones absolvuntur, ut est Hesiodi Theogonia.
Didascalice est qua comprehenditur philosophia Empedoclis et Lucreti, item astrologia, ut phaenomena Aratu et Ciceronis, et Georgica Vergilii et his similia.	Didascalicae, qua comprehenditur Philosophia, Astrologia et his similia.	Quae sunt Didascalicae? In quibus Philosophica tractantur, aliarumve artium praecepta, ut sunt Arati Phaenomena, Hesiodi Opera et dies, Vergilii Georgica.

Diomedes	Johann Honter	Károlyi Péter
Koinon est vel commune in quo poeta ipse loquitur et personae loquentes introducuntur, ut est scripta Ilias et Odyssia tota Homeri et Aeneis Vergilii et cetera his similia.	Commune vel mixtum est, in quo poëta ipse loquitur et personae loquentes introducuntur.	Quid est Mixton? Est genus Carminis, in quo partim Poëta author operis, partim personae introductae loquuntur. Talia sunt poëmata Homeri, Virgilii, Ovidii in Metamorphosi.
Koinou vel communis poematos species prima est heroica, ut est Iliados et Aenidos; secunda est lyrica, ut est Archilochi et Horatii.	Cuius species sunt Heroica et Lyrica.	

6. TÁBLÁZAT

Diomedes, Honter, Gualterus, Károlyi – Poetica, poema

Diomedes (4. sz.)	Honter (1530–1577)	Gualterus (1542)	Károlyi (1567)
Poetica est fictae ueraeue narrationis congruenti rythmo ac pede composita metrica structura ad utilitatem uoluptatemque accommodata. Distat autem poetica a poemate et possi, quod poetica ars ipsa intellegitur,	Poetica est fictae veraeque narrationis congruenti rythmo vel pede composita metrica structura, ad utilitatem voluptatemque accommodata. Et poetica quidem ars ipsa dicitur,	Poëtica igitur est (ut Diomedes definit) fictae veraeue narrationis congruenti rythmo vel pede composita metrica structura, ad utilitatem voluptatemque accommodata.	Quid est Poëtica? Est, definitione Diomedei, fictae aut verae narrationis congruente rhythmo vel pede composita metrica structura, ad utilitatem, voluptatemque accommodata.
poema autem pars operis, ut tragoedia,	poema pars operis, ut Andria,	Poëma vero eiusdem pars est, ut si ex toto Homeri opere vel armorum vel castrorum aut alterius cuiusdam rei descriptionem excerpas. Quare omnino ita haec duo inter se differunt, ut apud Dialecticos Totum a Partibus, aut Species a Genere differre docetur. Verum et haec differentia, ut et reliquae fere omnes, a Grammaticis confunditur, nec omnes in eam consentiunt.	Quid est Poëma? Est pars quaedam ex integro opere sumpta, ut si ex Homeri opere vel Armorum vel Castrorum descriptionem excerpas. Hac tamen differentia non semper apud scriptores observatur.

7. TÁBLÁZAT

Diomedes, Honter, Gualterus, Károlyi – Poesis, poeta

Diomedes (4. sz.)	Honter (1530–1577)	Gualterus (1542)	Károlyi (1567)
poësis contextus et corpus totius operis effecti, ut Ilias Odyssea Aeneis.	Poesis autem corpus totius operis effecti ut Aeneis.	Poësis est totus poëtae liber, aut (si mavis) totum a poëta constructum opus, quale est Ilias tota, aut Odyssea, Aeneis, Metamorphosis aut tale quidpiam.	Quid est Poësis? Poësis proprie dicitur, opus totum a Poëta constructum, ut, Homeri Ilias, aut Odyssea, Virgilii Aeneis, Ovidii Metamorphosis.
		Hinc autem huius studii professores aut artifices Poëtae dicebantur: non quidem ii, qui versum unum atque alterum componunt, aut eorundem compositionem cognitam et perspectam habent, sed qui iudiciores dignas et redigunt cum utilitate et voluptate Lectorum.	Quid est Poëta? Est qui cum iudicio res utiles veras aut fictas metrico orationis genere conscribit, ut: Homerus, Virgilius, Hesiodus, Ovidius, Tibullus, Propertius, Horatius, Eobanus, Sabinus.

8. TÁBLÁZAT

Kritikátörténeti vonatkozású fogalmak

1.) Általában a szellemi tevékenységhez kapcsolódó fogalmak

a.) A szellemi tevékenységhez kapcsolódó legáltalánosabb fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Veszprémi Calepinus
Ars		Mesterseg	
cognitio	tudomány, tudakozás		
disciplina	mesterseg, tudomány		
doctrina	mesterseg, tudomány		
fons perennis philosophiae	folio forrasa az tudomannak		
Prudentia		Eszesseg	
Sapientia		Bölcseseg	
Scientia		Tudomány	Tudoman

b.) A tudás átadásához és elsajátításához kapcsolódó fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius- szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótár- töredék	Veszprémi Calepinus	Görlitz Glosszák
Collegium, Gymnasium, Schola, ludus literarius, phrontisterium				oskola, tanító ház			
Schola							Oskola
Didascalus, doctor		Taneito mestőr					
doctor			doctor				
eruditor	tanító						
Hypodidascalus		Resumptor					
Ludimagister		Oschola mestőr					
Magister				Mester			
professor	mester						
Discipulus			tanítványij	Tanituany			
Scholaris			dejjak				

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius- szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótár- töredék	Veszprémi Calepinus	Görlitz Glosszák
Scholasticus, studiosus				tanulo deák			
Scholasticus							Sajjtár deák
Doctus, eruditus			Tudos, bölcz, iol tanult				
domitus, imbutus, instructus,	tanítatot						
peritus	giakorlással tanolt						
Agrammatus, illiteratus					Thudatlan, kewes tudo deák		
indocilis	tudatlan						
Indoctus, Iners			Tudatlan				
semidoctus:						Valamenijre tudos	
subagrestis						Majd paraszt	

subargutus									Tudakos okosatska		
subrusticus									paraszt szabasu		
exercitatio											
exercitium											
inseitia											
praeceptum											

c.) A könyvkultúrához kapcsolódó fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius- szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabricius Balázs	Veszprémi Calepinus	Görlitz Glosszák
Codex		Sog Könueg neue		Könyu		
Collectaneorum libellus		Irt könueczke				
Enchiridion		Kezben viselő könueczke		Keszben viselő könueczke		kezbe hordozo kíjs kónw
Liber				Könyu		Kónw
Opusculum				Kis könyu		
Volumen				Könyu		
Volumen est integrum opus				Egesz könyu		
Tomus				egy resze az könyunek		
Calchographus Typographus				Nyomtato, Könyu Nyomtato		
Compactor				Kóniu kötő		

Librarius			kewthew	Könyu iro, Köniu aaros		
Bibliator					venditor librorum	
Bibliopola		Könue arus		Könyu aros	konyu aaros	
Bibliopola qui libros uendit polit et ornat					konyu aaros	
Bibliotheca libraria				Köniu tarto haz		
Bibliotheca						kenw tarto ház
Bibliotecalis quod est bibliotece					as könyu tarto hazba ualo	
Bibliothecarius				Köniutarto hazzal biro		
emendare	megjobitani					
Interpres			tolmach			

d.) A tudományokhoz és művészetekhez kapcsolódó egyéb fogalmak

	Murmellius- szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabricius Balázs	Veszprémi Calepinus	Görltzi Glosszák
Philosophus	Bólchzesegnek seretője		Bólchzesegnek szeretője		
sophista				Patvaros philosophus, viszzalkodo, maga hanio bölts	
Imago			Kép		Kéép
Pictura			Iras, festes, Kep irasrol valo tudomany		
Pictor		kepjiro	Kep iro		
Sculptor		keepfarago	Kep farago		
Statuaria			Kep faragasrol valo tudomany		
Statuarius			Kep farago, Balwany kep farago		
Phisica		termezet tudoman	Termeszetnek tudomanya		
Physicus			Termeszet tudo mester		

2.) Grammatikai fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius- szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabricius Balázs	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
Grammaticus		Magiaraso				
Grammatistes		Grammatica tudo				
Dicere			mondanij			
Loqui			zollnij			
Narrare			bezellenij			
Litera		Jegy, litera		Böttü		
Syllaba		Sillaba		Töb öszue szörköztetöt böttü		
vocabulum					Ighe, szo, beszed	
Verbum			Ige	Ighe		
Verbullum				Kis ighe		
Dictio		Ighe		Ighe		Ighe
Dictiuncula		Kis ighe		Kis ighe		
Oratio		Ket ighe				
Oratiuncula		Kis oratio				
Vox				Szoszat		
casus	eseth					

3.) Logikai fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabritius Balázs	Gyöngyösi Szótártörések	Veszprémi Calepinus
Logica			Igazan es ekesen valo szolasnak, es io moddal való vetekedesnek tudomanya		
Dialectica			Igazan valo vetekedesnek tudomanya		
Dialecticus		Igazan vetelgödő	Igazan vetekedő		
dimicare	vetekedni				
disputare	szólni				
disserere	szólni, vetekedni				
confirmare	bizonytany				
vincire	cziafolni				
vinciendus est	meg kell czafolny				
affigere	czelt feltenni				
propositum habeo scopium	fel töttem az czelt				
proponere	elo zamlalni				

definire	meg magiaraznj				
manifestare	meg magiarazny				
prodere, tradere	meg magiarazni, eleibe adni				
promulgare	ky mondany				
Anologia: similium Comparacio				Egyenlöknek Egybe hasonlassa	
Anologia: similitudo locutionis				szolasnak Egyenlőséghe	
Affirmatio				Byszonyttas: Erössyttes	
apodixis					Erös bizonsagh, erössegh
arbitrium	bizonysagh				
argumentum	ok, bizonsag				Erössegh
Argumentum: est ratio probatione prestans				megbizonjtaassal ualo okossagh	
argumentatio					Okoskodas

	Kolozsvári Glossák	Murmellius- szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártörődék	Veszprémi Calepinus
Argumentacio est explicatio: et enarracio argumenti				as bizonytaasnak ky Jelentese. ky mondaasa	
argumentor					Okoskodom
Argumentor: rationibus nitor ad aliquid probandum				okossagomual igyekezem ualamit meg bizonyttanj	
argumentosus					Okoson czinaltatott
Argumentosus quod est factum magno argumento				nagy meg bizonytaassal ualo lgassag	
Argutus qui argumentum cito invenit, urbanus: in loquendo astutus				Az ky hamar talal as byzonytasra walo beszedet: eedes beszedeben: es okos	

Auctoritas					Az doctornac eröss: alhatatoss mondassa: eertelme	
causa probabilis	alkolmas okk					
confusio	zür zauar					
explanatio	magiarazat					
explanare	ki mondanj, magiarazni					
explicatio	magiarazas, fejtegetes					
explicare	ki fejtegetni					
Expositio		Megielöntis				
pars	rez, ezikkel					
proprietas	saitsag					
ratio	rend tartas					
ratio habenda est	rendet kel tartani					
ratiocinatio	okoskodas					
thesis					Disputalasra, vetekedesre ki iratot kerdes	

4.) Retorikai-poétikai fogalmak

a.) Műnemek, műfajok és kapcsolódó fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius- szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártőredék	Szamosközi- szótártőredék	Veszprémi Calepinus	Görltzi Glosszák
Poesis		Vers szerző tudaman					
Poësis Poëtria			Vers szerzesnek tudomania				
Poëtica			Vers szerzesnek tudomania				
Poema		Versuel irt könyue	Versel irt könyu				
Poëta		Vers szerző		Vers szerző mester			
Vates		Vers szerző mestör	Vers szerző mester				
Versus		Egy vers				Vers	Vers
versiculus						Verseckze	
versificatio						Vers iras	

versificator							Vers író	
versifico							Verset szerzők	
Carmen		Vers		Vers				
carmen patrium	magyar enek							
patrium carmen	magyar enek, vagy uers							
Carmino, carminem facere					Verseth Zerzek			
Capitulo: as: capitulum opono					Vers feye[kbe Zerzem]			
Aegloga: caprarum seu rerum pastoralium sermo					kechkekrül auagy pasztorsagruł valo beszéd			
oratio	bezed, zo			Bü beszéd				
Oratiuncula				Röüideden valo beszéd				
sermo	lassu bezed						Beszéd	

	Kolozsvári Glossák	Murmellius- szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártöredék	Szamosközi- szótártöredék	Veszprémi Calepinus	Görltzi Glossák
Sermunculus						Beszedetske	
Soluta oratio		Prosa	Soluta oratio quae prosa dicitur, ut est oratorum				
Auctor				könyw szerző mestör, doctor, Zerző mestör			
Scriptor		Iro				Iro, szerző	
Orator		Köüet					
Rhetor		Ekennen solo	Rhetor: Ekennen szolo				
Rhetorica				Ekennen szolasrul valo tudomani			
Adagium: dictum est prouerbium quo facetis hominis adscribitur				Pakocha: chuf beszed			

Cauilla: irrisio quaedam iocosa				pakocha szerent valo megh meuetes			
Antigraphium: latine exemplar				pelda			
Apophthegma					ekes mondas		
Litterae		Leuel					
Literulae		Kis leuel					
Epistola, Epistolium			Masnak irot leuel				
Epistola						kwldózó leuel	
Epitaphium			Koporso fölot valo iras				
Dialogus, collocutio duorum aut plurium			Egymas kösztt valo beszelgetes				
Colloquium			Idem				
Homilia, sermo		Predicallas	Praedikallas				

	Kolozsvári Glossák	Murmellius- szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártöredék	Szamosközi- szótártöredék	Veszprémi Calepinus	Görltzi Glossák
Acommentarius qui vices Regis agebat et Juditio legis scribebantur, et est scriptor gestorum temporum					Lött dolgoknak Iroya		
annales						Kronika	
Annalis: liber in quo facta anni scribuntur:				Az könyw: kyben esztendonkend walo dolgok be Irattnak			
Chronica latine temporalia: proprie annuales				Leot dolgoknak esztendeonkent walo be irasa			
Chronici qui de temporalibus scribunt				Leot dolgoknak mesterj			

Fasti, liber in quibus totius anni descriptio continetur			Vaaros könyve				
Historia		Leed dolog	Löt dolog				
Fabula		Bessed	Beszed				
enigma	mese						
Aenigma: obscura				mese beszed			
Aenigmatics: quae enigmata faciunt.				Mese szersző			
apologus					mese beszed		
Aesopianus: vt asopiana fabula				Esopusnak pelda beszedeszerint			
epimythion					Értelme a fabulának		
apologia					Elegseges felelet, Maga mentes		

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius- szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártörődék	Szamosközi- szótártörődék	Veszprémi Calepinus	Görltzi Glosszák
Apologeticus, liber in quo reponsio et excusatio continentur			Mas konyure valo feleles				
Panegyricus, liber laudes continens, quae in conuentu hominum recitantur			Panegyricus, liber laudes continens, quae in conuentu hominum recitantur				
Paraeneticus, dicitur admonitorius, paranesis enim significat admonitionem			Valamire intő könyu				
Didascalicus, qui doctrinam continet			Tanito könyu				
commentarius	magjara zo						

Commentarius		Magyarazzad							
Commentarius, Commentarium			Bö beszeddel magyarazo könyu						
satyra	corpazo bezed								
Histrio			latekos						

b.) A szöveg minőségéhez kapcsolódó fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Gyöngyösi Szótártőredék	Szamosközi-szótártőredék	Veszprémi Calepinus
aptus				illendő
Arethalogus		keduesen szolo		
Argucia: e: dicitur acute: et maliciose dictum vel factum		elesen bölchen: es gonosul mondaas: teetemeenj		
charientismos; lat. urbanitas, lepos, sermonis venustas			Ertelmes bezedewseg	
compositus, decorus, elegans, exquisitus, liberalis	ekes			
elegans, exquisitus, liberalis	fris			
graphice	ekesen			
comitas (in sermone)	niaiassag, edeseg			
leporarius	edes bezedw			
facundia	ekes bezed			
facundus	ekes bezedw			

disertus, doctus, eloquens, sapiens	ekes nielwó			
affabilis	io bezedw			
Benelinguatus: eloquens: facundus		ekes bezedó, io nyelutü		
grandiloquus	nagy bezedv			
sententia				Ertelem
sententiola				Ekés mondasotska
sententiosus				Ekés mondasockal tellies
sententiose				Ekés mondasul
Suavis				Edes, kedves
suavitas				Edesseg, kedvesseg
suaviter				Edessen, kedvesen
suaviloquens				Edes beszédü
suaviloquentia				Edes beszéd, kedves szolás
subtilis				Vekoni, gienge
subtilitas				Vekonsagh, eles okossagh
subtiliter				Elessen, okossan, meillen

	Kolozsvári Glosszák	Gyöngyösi Szótártördék	Szamosközi-szótártördék	Veszprémi Calepinus
venustas	czifrazas			Ekessegh, szépség
venustare	czifrazni, Ekesetheni			
venuste				Ekeszen, szépen
venusto				Megh ekesitem
venustus				Ekes, szép
anormis				ektelen
asper				darabos
Barbalexis dictio peregrina est		Heiaba walo egtelen bezed		
Barbarostomus qui verba plena Barbarismis profert		goromba bezedw		
Barbarizo		gorombaul Zolok		
illiberalis	ektelen			
indecorus	ektelen, zegien			
dedecus	Ektelenseg			
insipidus	yzethlen			
incomposite	daraboson, ruton			

c.) Egyéb retorikai fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Gyöngyösi Szótártöredék	Veszprémi Calepinus
amplificatio			Bővítés, nagítás
amplifico			Bővebbe teszem
anadiplosis			kettőztetes
appendix			Szerzes
Arsis est uocis eleuacio		szoonak fel emelese	
comparatio	hozza uetes, hasonlitas		
comparare	özze vetni		
inuenta	talalmanyok		
similitudo			Hasonlatossagh
verisimile	igaz szabasu		
verisimilis			Hihető, majd igaz
verisimiliter			Hihető képen

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

A mutató nem tartalmazza a mitológiai és bibliai neveket. A magyar személynévek magyaros formájukban találhatók a betűrendben, utánuk zárójelben áll a latinos névalak. Külföldi személyek neve abban a formában szerepel, ahogyan a szövegben olvasható, ezt követi zárójelben – ha van – a magyar névalak.

- Abádi Benedek 53, 94, 106, 107,
247, 248, 468
Abrugyi György (Georgius
Abrugi) 470
Achates, Leonardus de Basilea 210
Ács Pál 17, 43, 115, 253, 475, 503
Adamik Béla 460
Adamikné Jászó Anna 498
Adorjáni Zoltán 512
Ágoston József 63
Agricola, Rudolphus 239, 240, 285,
418, 419, 425, 432, 447
Agricola, Rudolphus, Junior 124,
277, 485
Aiszóposz 125, 475
Aj kay Alinka 487
Ajtai Máté 212
Alba y Astorga, Pedro de 447
Aldrovandi, Ulisse 182, 503
Aldus → Manutius, Aldus
Alexandriai Theodosius 122
Alexovics Vazul 232, 233, 475
Almási Gábor 17, 291, 295, 296,
305, 311, 312, 319, 475, 476
Alsted, Heinrich 121
Alting, Jacobus 121
Alvares, Manoel (Alvarus,
Immanuel) 139, 142
Alvernus, Guilielmus 377
Alvinczi Péter 142, 143
Ambrosius (Szent Ambrus) 454
Andrea, Lazarus 298
Anshelmus, Thomas 129, 285
Apácai Csere János 276, 278, 279,
349, 447
Apáti Ferenc 110
Aphthonius Sophista 291, 292, 497
Apianus, Georgius 318
Apianus, Paulus 135
Apianus, Petrus 318
Apianus, Timotheus 135
Appfl Mihály 470
Apponyi Sándor 63
Aranka György 479, 502
Aratus 526
Arisztophanész 525
Arisztotelész 128, 132, 133, 139,
169, 172, 185, 245, 282, 294,

- 295, 308, 322, 342, 369, 417,
420, 423, 424, 427, 432, 434,
454, 459, 470, 494
- Arius 340
- Arkhiokhosz 527
- Árkosi Tegző Benedek 402
- Arnaldus de Villanova 210
- Asztalos András 101
- Atherton, Ruth 476
- Atticus, Titus Pomponius 40, 41
- Augustinus Aurelius (Szent
Ágoston) 260, 304, 373, 381,
388, 389, 391, 399, 405, 406,
409, 410, 454
- Avenarius → Habermann, Johann
(Avenarius)
- Aventinus, Ioannes (Turmair,
Johann Georg) 187, 193, 196,
198, 447
- Ax, Wolfram 511
- Bácskai Károly 482
- Badensis, Thoma Anselmus 156
- Badius Ascensius, Jodochus (Bade,
Josse) 290, 309, 456
- Baiterus, Ioannes Georgius 290
- Bajáki Rita 96, 443, 487
- Bakos Ferenc 275, 476
- Balásházi Zsigmond 179
- Balassa András 327, 331, 333
- Balassi Bálint 185, 272, 278, 447,
448, 475, 485
- Balázs Géza 496
- Balázs János 30–33, 39, 45, 60, 65,
76, 94–96, 100, 101, 111, 145,
188, 247, 251, 476
- Balázs Mihály 373, 402, 403, 413,
476, 477
- Balázsházi Zsigmond (Sigismundus
Balashazi) 179
- Balbus de Janua → Janua,
Johannes Balbus de
- Balla Ibolya 121, 477
- Balogh Csaba 512
- Bán Imre 16, 196, 199–202, 204,
477
- Bandtkie, Jerzy Samuel 490
- Bánffi Miklós 329, 341
- Bánffy László 333
- Bánfi Szilvia 125, 131, 271, 477
- Baños, Pedro Martin 308, 312, 477
- Bapst, Valentin 129
- Baranyai Decsi János (Barovius
Decius) 24, 27, 29, 37, 38, 295,
448
- Barber, Giles 168, 171, 477
- Barbirius, Jacobus 447
- Barcza József 39, 478
- Barcsa János 39, 478
- Barlando, Adriano 317
- Barna Ferdinánd 62, 478
- Báróczi Sándor 479
- Baróti Szabó Dávid 75
- Barovius Decius → Baranyai Decsi
János
- Bartha Tibor 499
- Bartók István 13, 14, 23, 33, 49, 57,
60, 66, 109, 121, 143, 150, 157,
206, 252, 275, 293, 357, 365,
441–445, 468, 494, 495, 499
- Bartók Zsófia Ágnes 264, 324, 350,
354, 363, 444, 478
- Barzizza, Gasparino 137
- Bassaeus Scebresinensis,
Albertus (Basaj, Wojciech ze
Szczębrzeszyna) 187

- Báthori Miklós 341
- Batizi András 237, 238, 247, 248,
348, 374–377, 383, 391, 392,
448, 484
- Batthyány Boldizsár 126, 499
- Bátyi Szilvia 502
- Bauch, Gustav 181–183, 478
- Bauman, Georgius 303
- Baumann, Ulrike 318, 478
- Bayle, Pierre 232
- Bebel, Heinrich 457
- Békefi Remig 39, 126, 448, 478
- Békési Emil 29, 478
- Békési Imre 487
- Bél Mátyás 53, 101–107, 109–111,
231, 256, 448
- Belák Erzsébet 462
- Belényesi Gergely 297, 433
- Belnay György Alajos 502
- Bembo, Pietro 298
- Bencédi Székely István 269
- Bene Sándor 492, 495
- Benkő József 53, 107, 109, 478
- Bentkowski, Felix Jan 191, 490
- Berg Pál 166–168, 170, 479
- Berlász Jenő 63, 460, 479
- Bernhard, Jan-Andrea 296, 479
- Berrár Jolán 466
- Besztercebányai Baptista János
(Jan Krstitel' z Banskej
Bystrice) → Novosoliensis,
Joannes Baptista
- Bevilaqua, Simon 451
- Beythe István 349, 350, 360, 382,
385, 390, 448, 484
- Beza, Theodore de 378, 386, 414,
449
- Bibliander, Theodor 263, 449
- Bietenholz, Peter Gerard 169, 189,
317, 479
- Bindseil, Gottlieb 451
- Bíró Annamária 233, 479, 502
- Bíró Ferenc 26, 479, 497
- Bíró Györgyi 126, 479
- Bitskey István 36, 209, 442, 443,
471, 480, 488, 501
- Black, Robert 302, 480
- Blandrata, Giorgio 341
- Blois, Pierre de 310
- Bobb, Ioan 39, 449
- Bod Péter 24, 29, 100, 105–107,
110, 233, 269, 390, 396, 465,
480, 481
- Bogáti Fazakas Miklós 503
- Bognár Péter 444
- Boldea, Iulian 482
- Boldogrėti Vig László (Horvát
István) 67, 68, 480
- Bolzano, Urbano 123
- Bona Fides, Ioannes 449
- Bona György 305
- Bonamico, Lazzaro 289
- Bonaventura, Vulcanius 451
- Boner, Frantisek 289
- Boner, Jan 189
- Boner, Severin 188, 189
- Boner, Stanislaus 188–190
- Bonfini, Antonio 265, 292, 495
- Bornemisza Péter 5, 13, 21, 254–
256, 261, 262, 266, 270, 272,
277, 278, 305, 327, 331–335, 337,
339, 343, 345–347, 352, 355,
359, 360, 362, 375–377, 380,
383, 392, 393, 437, 449, 450,
470, 481, 495, 501, 504, 509

- Borsa Gedeon 54, 115, 127, 128,
 140, 191, 216, 420, 480
 Borzsák István 46, 48, 49, 52, 56,
 57, 59, 116, 262, 481
 Botley, Paul 124, 481
 Bottyán János 198, 481
 Boxe, Wilhelm Christian 454
 Bozzay Réka 492
 Bölöni Fülöp 212
 Bracciolini, Poggio 316
 Bretschneider, Carolus Gottlieb 451
 Bretz Annamária 105–107, 481
 Brewer, Laurentius 131
 Brewer, Samuel 349, 453, 465
 Brewer Sámuelné 515
 Brillingerus, Nicolaus 474
 Brinsley, John 153
 Brutovszky Gabriella 471
 Bryling, Nicolaus 455, 461
 Buchanan, George 166–168, 170,
 207, 479, 485, 497
 Buda, D. M. 482
 Budai Ézsaiás 46, 48, 49, 52,
 54–59, 67, 103, 111, 116, 481
 Burbianka, Marta 183, 481
 Burke, Edmund 492
 Bursill-Hall, Geoffrey L. 488
 Busa Margit 460
 Buzinkai Mihály 488
 Büzantinosz, Sztephanosz →
 Sztephanosz Büzantinosz

 Caesar 245
 Caesarius, Johannes 424
 Calecas, Manuel 122
 Calepinus, Ambrosius 39, 211, 212,
 221, 222, 225, 227, 228, 231,
 233, 234, 471, 507, 530–532,
 534, 536–538, 540, 542, 544,
 546, 548, 550, 552, 553
 Calvarin, Prigentius 434
 Camerarius, Joachim 165, 310, 311
 424
 Camerarius, Johannes 129, 180,
 424
 Canisius, Petrus 270, 405–408,
 450, 476
 Capella, Martianus 198, 447
 Carbo, Ludovicus 456
 Cario, Valentinus 211
 Casseano, Christophoro 314, 315,
 319
 Cato, Dionysius 152, 526
 Ceglédi Sándor 459
 Celsus, Arruntius 45, 451
 Celsus, Aurelius Cornelius 44, 45,
 451
 Celtis, Konrad 183, 315, 317, 318,
 473
 Cephalaeus, Paulus 473
 Cephalaeus, Philippus 473
 Cephalaeus, Wolfius 473
 Cesinge János → Janus Pannonius
 Chevallier, Raymond 497
 Cholinus, Maternus 450
 Chrysoloras, Manuel 122, 123, 130,
 206, 207
 Chrysostomos, Ioannes
 (Aranyszájú Szent János) 454
 Cicero, Marcus Tullius 5, 24, 40,
 41, 43, 56, 112–115, 117, 185,
 198, 239, 243, 245, 254, 262,
 263, 266, 268, 277, 281, 282,
 284, 288–290, 292, 293, 295,
 298–300, 304–306, 308–310,
 316–318, 320, 333, 342, 358,

369, 418, 419, 425, 433, 436,
445, 447, 459, 466, 475, 488,
498, 502, 508, 511, 526
Clenardus, Nicolaus (Cleynaerts,
Nicolas) 124–127
Clug, Iosephus 461
Cochlaeus, Johannes 156
Cocus, Symon 434
Cohrs, Ferdinand 467
Colet, John 170
Comenius, Joannes Amos 39, 139,
220, 233, 451
Conradus, Sebastianus 298
Constantin, Carmen Daniela 142,
482
Cornides Dániel 109, 258
Covarrubias Orozco, Sebastian de
231
Cox, Leonard 36, 289, 485
Crastone da Piacenza, Giovanni
123
Crato, Ioannes Heredes 461
Crocus, Richard (Croke) 147, 183
Crusius, Martin 126, 127
Culmann. Leonhard 20, 42, 43,
119, 138, 140–143, 145–161,
163, 165, 207, 238, 239, 277,
432, 433, 436, 438, 442, 443,
451–453, 505, 514
Cummings, Brian 173, 482
Curaeus, Joachim 411
Curtius Rufus 231
Cynarski, Stanislaw 503
Cyprianus (Karthágói Szent
Ciprián) 399, 454
Cyrillus (Szent Cirill) 454
Czvittinger Dávid 265, 273, 453,
507

Csáktornyai János 469, 480
Csapláros István 509
Csapodi Csabáné 460
Császtrvay Tünde 442
Csáthy György 481
Csepregi Zoltán 119, 462, 482
Cserey Farkas 68
Cserhalmy József 51, 482
Csernoglazov, Dmitrij
(Chernoglazov, Dmitri)
313–315, 481, 482
Csetri Lajos 17, 279, 447, 448, 453,
456, 463, 466, 469, 470, 507
Csonka Ferenc 100
Csorba Győző 123
Csörsz Rumen István 442
Csulai Móré Fülöp 282

Dalham, Florianus 51
Damian, Iulian Mihai 130, 482
Dán Róbert 104, 120, 482
Dankó József 94
Darzell, Alexander 455
Dasypodius, Petrus 213
Dattus, Augustinus 309
Daubmannus, Ioannes 149
Dávid Ferenc 340, 341, 351
Dayka Gábor 75
Debreceni Bonifác János 205
Debreceni Péter 415, 454
Demeter Júlia 471
Démétriosz Phalereosz 132, 294,
312–314
Demján Adalbert 93, 483
Demonikos 125
Démoszthenész 125, 133, 292, 316
Denis, Michael 49, 53, 54, 109, 483
Déri T. Balázs 453, 466

- Despauterius, Johannes (Spauter, Jan de) 196, 197, 309
 Deutscher, Thomas G. 479
 Dévai Bíró Mátyás 20, 32, 95, 247–252, 277, 374–377, 382, 391, 392, 436, 454, 489, 508
 Devecseri Gábor 322
 Dexipposz 41
 Diassorinus, Jacobus 122
 Dietericus, Conradus (Dietrich, Konrad) 412, 433, 454
 Diomédész 196, 198, 202, 208, 447, 454, 525–529
 Diószegi Sámuel 478
 Divéky Adorján 391, 483
 Dobai Székely Sámuel 467
 Dobrogast, Marcín 289
 Dobrowsky Ágost 62
 Donatus, Aelius 42, 119, 138, 140, 143–146, 150, 151, 155–157, 174, 188, 194, 195, 198, 207, 235, 432, 436, 447, 451–453, 457, 486, 489
 Döbrentei Gábor 260, 483
 Dömötör Adrienne 99, 483
 Draskóczy Eszter 506
 Draskovich György 96, 328
 Drews, Paul 467
 Dudith András 475
 Dürer, Albrecht 148, 157

 Eck, Valentin 485
 Ecsedy Judit, V. 127, 483
 Éder Zoltán 60, 66, 484
 Egenolff, Christian 463, 464
 Egerer, Christina 307
 Egerer, Coliman 307
 Egerer, Coliman, ifj. 307

 Eggenberger József 467
 Egyed Emese 502
 Eichorn, Ioannes 302, 452
 Ekler Péter 176, 483
 Emich Gusztáv 29
 Endter, Johann Friedrich 463
 Endter, Michael 463
 Enyedi György 142
 Enyingi Török család 237
 Enyingi Török István 343
 Enyingi Török János 343
 Ephorosz 40
 Epiktétosz 133, 504
 Erasmus, Rotterdamus, Desiderius 16, 40–42, 65, 76, 80, 81, 83, 86, 87, 91, 123, 124, 128, 133, 137, 169, 173, 186, 189, 239, 240, 242, 253, 255, 256, 262, 276, 277, 282–284, 287, 290, 295–297, 308, 309, 315–320, 324, 342, 355, 364, 369, 386–388, 404, 410, 412, 434, 436, 447, 454, 455, 473, 475, 479, 483, 486, 496, 502
 Erdélyi János 369
 Erdős Károly 94, 483
 Erdősi (Erdőssy) János → Sylvester János
 Érdy János → Luczenbacher (Érdy) János
 Erfurti Tamás 172, 174
 Ernő, Habsburg főherceg 96
 Ernst, Heinrich 451
 Ernyey József 210
 Erzsébet, I., angol királynő 153
 Estelrich, Jordi Gayà 422, 483
 Estes, James M. 455
 Estreicher, Karol Józef Teofil 191, 484

Etlinger Mihály 503, 506
Euklidész 51
Euripidész 49, 53, 525

Faber, Georgius Soproniensis 109
Faber, Nicolaus 451
Faludi Ferenc 495
Faragó József 235, 484
Farkas Gábor Farkas 93, 180, 484, 455
Farmati Anna 444, 489, 490, 494
Farris, Dominicus de 450
Fazakas Gergely Tamás 52, 363, 442, 443, 480, 484
Fejérpataky László 64
Fejérvári Sámuel 460
Fekete Csaba 17, 53, 367, 375, 390–392, 396, 456, 471, 484
Félegyházi Tamás 377, 382, 384, 412, 456
Felvinczi György 234, 463
Ferdinánd, I., magyar és cseh király 57, 97, 102, 104, 106, 107, 270, 405, 450, 503
Ferdinánd, ifj. 102, 106, 109
Ferenc, I., francia király 260
Ferenczi Zoltán 269, 484
Ferenczy Zsigmond Jákó/Jakab 27–29, 484
Fest Sándor 479
Fiebick, Benjamin 131
Filippo di Naddo 302
Finály Henrik 39
Fischer, Hans 188
Fischer, Simon 433
Fisher, John 96, 115
Fisher, Robert 316
Fleisch, Georgius 215

Fleischer, Friedrich 290
Font Zsuzsa 499
Forgács Tamás 483
Forgó András 444
Fotinus 340
Földesi Ferenc 460
Földi János 72
Franckus, Ioannes 156
Francus, Matthaeus 458
Frangk, Fabian 242, 243, 277, 485
Frank, Günter 500
Frankl (Fraknói) Vilmos 298–300, 302, 484
Frobenius, Hieronymus 316, 317
Frobenius, Johannes 296, 454, 455, 466
Frosch, Christoph (Froschoverus, Christophorus) 449, 456, 462
Fuchesperger, Ortolph 242, 277
Fuesslinus, Johann Caspar (Füssli, Johann Gaspar) 290
Fugger, Christophorus 134
Fuggerek 79
Furno, Martine 166, 485
Fülöp Géza 460

Gábor Csilla 230, 444, 489, 490, 494
Gál Ferenc 449
Galambos Zoltán 396
Galénosz (Galenos, Claudius Aelius) 92, 169, 456
Galeotto Marzio 32, 257–259, 456
Gálfy Zoltán 125, 485
Gallen, Johann 144
Gálszécsi István 390, 483
Gardt, Andreas 243, 244, 275, 485
Gaza, Theodorus 123, 124

Geleji Katona István 274, 275, 278,
279, 456
Gellius, Aulus 149
Gemmarius, Thomas 146
Gerézdi Rabán 282, 485
Gergely, Nazianzoszi Szent
(Gregorius) 132
Gesner, Andreas 130
Gesner, Jacobus 130
Gessner, Conrad 263, 264, 456
Glarean, Heinrich 156
Glomski, Jacqueline 485
Gombási István 357, 456
Gorbinus, Aegidius 473
Gottlieb Antal 232
Gött, Johann 466
Götz, Ursula 243, 485
Gözsy Zoltán 444
Gran, Henricus 230
Gravius, Bartholomeus 126
Gregorius → Gergely, Nazianzoszi
Szent
Groellus, Michael 488
Grosse, Henning 131
Grunenbergius, Iohannes 285
Grüll Tibor 211
Grüssbeutel, Jacob 248
Grynaeus, Johannes Jacobus 132
Gryphius, Franciscus 471
Gryphius, Sebastianus 292, 455
Gualtherus, Rudolphus 199–203,
208, 399, 456, 528, 529
Guarino Veronese 122, 123, 137,
138, 207
Gueintz, Christian 244
Guilielmus de Papia 210
Guillermus, C. 353
Guldenmundt, Hans 149

Guldenmundt, Ioannes 452
Gulyás Pál 314, 457
Gundissalinus, Dominicus 302
Gunter, Ioannes 213
Guttgesel Dávid 146, 461, 514
Gündisch, Gustav 291, 485
Gymnicus, Ioannes 165
Gymnicus, Martinus 317, 455

Gyalui Tordai Zsigmond → Tordai
Zsigmond (Sigismundus Gelous
Pannonius)
Gyöngyösi István 205, 206, 208,
442, 457, 490
Gyöngyössi János 357
Gyulai Éva 96, 485

Haag, Herbert 78, 485
Habermann, Mechthild 242, 486
Habermann, Johann (Avenarius)
402, 411
Hadik András 26
Hajós József 423, 486
Hampelius, Nicolaus 434
Hargittay Emil 487, 491
Harsányi István 460
Hartleben Konrád Adolf 496
Hartung, Johann 313, 315, 457
Harvey, Gabriel 305
Havas László 114
Hefflmayr, Johannes 420
Hegedüs István 123
Hegendorff, Christian 145, 318
Hegendorff, Christoph 147, 156,
315, 317, 457
Hegius, Alexander 173
Heiler, Friedrich 365, 486
Heinrich Gusztáv 502

- Heinrichmann, Iacobus
Sindelfingensis 195, 196, 198,
457
- Helfenstein, Sebastian von 148
- Helfenstein, Ulrich von 148
- Helias, Petrus 302
- Hellenbach, Johann von 266, 457
- Heltai Gáspár (Helti, Helthi,
Heltus, Caspar) 79, 100, 106,
117, 127, 130, 131, 140, 166, 167,
180, 184, 199, 254, 265, 269,
270, 304, 367, 368, 373, 392,
402, 407, 434, 436, 453, 458,
459, 462, 464, 470, 472, 476,
477, 509, 514, 515
- Heltai Gáspárné 514
- Heltai János 441, 442
- Henderson, Judith Rice 317, 486
- Henisch, Georg (Henisch, Georgius
Bartfeldensis) 134, 135, 322,
458
- Henrik, VII., angol király 169
- Henrik, VIII., angol király 169
- Heptamydius, Martinus 214, 215
- Herennius, C. 290
- Hermogenész 290–293, 308, 502,
510
- Herolt, Johann 358
- Hervagianus, Johannes 464
- Hess András 30
- Hessus, Eobanus Helius 153, 203,
205, 529
- Hésziodosz 125, 132, 134, 149, 192,
203, 458, 526, 529
- Heyden, Sebald 36, 37, 42, 148,
213, 316, 458, 504
- Hieronymus (Szent Jeromos) 86,
143, 359, 454
- Hilarius (Poitiers-i Szent Hilarius)
454
- Hill, Benjamin 494
- Hochmeister, Martin 38
- Hoffgreff György (Hoffgrevius,
Gregorius) 140, 141, 448, 452,
458, 463, 514
- Hoffhalter, Raphael 464, 470
- Hoffhalter, Rudolph 329, 330, 351,
360, 361, 398, 449, 456, 460,
461
- Holl Béla 144, 157, 486
- Homérosz 122, 125, 203, 281, 318,
321, 527–529
- Honter, Johann (Johannes Georgii
de Corona) 20, 119, 127–133,
140, 143, 164, 185–199, 207,
208, 214, 288–291, 294–297,
417, 436, 443, 454, 458, 459,
483, 486, 489, 498–500, 506,
518–520, 525–529
- Hoole, Charles 153
- Horatius, Quintus Flaccus 197, 198,
200, 203, 242, 317, 355, 418,
527, 529
- Horkay-Hörcher Ferenc 493
- Hornýánszky Viktor 507
- Horvát Árpád 63
- Horvát István 67–69, 258, 259, 486,
506
- Horváth Csaba Péter 17, 338, 355,
406, 407, 487
- Horváth Iván 444
- Horváth János 112, 167, 487
- Hubert Gabriella, H. 17, 371, 487
- Hubert Ildikó 17, 338, 351, 352,
461, 487
- Huldrich, Johann 134

Hunt, Richard William 302, 488
 Huszár Dávid 396
 Huszár Gál 464
 Huszti József 255, 256, 262, 488
 Hutterus, Elias 468

Ickelsamer, Valentin 242, 277, 495
 Illicino, Pietro 328, 329
 Illik Péter 267
 Illyefalvi István 167
 Imre Mihály 17, 39, 209, 218, 220,
 243, 264, 266, 282, 285, 295,
 304, 320, 323, 326, 327, 350,
 356, 442, 457, 480, 488, 489
 Ince, VIII., pápa 169
 Incze Gábor 367, 368, 382, 489
 Isidorus Hispalensis (Sevillai Szent
 Izidor) 232
 Ising, Erika 32, 156, 186–188, 192,
 193, 195, 196, 232, 489
 Iszokratész 125, 292
 Ivány Zoltán 247, 248, 489
 Iványi Béla 127, 489

Jakabffi Kristóf 232
 Jakcsics János 504
 Jakó Zsigmond 146, 490
 Jakubovich Emil 210
 Jancsó Benedek 29
 Jankovich Miklós 63, 479
 Jankovics József 206, 442, 457,
 487, 490, 499
 Jankovits László 494, 495, 499
 Janocki, Jan Daniel Andrzej 488,
 490
 Jánosházy György 485
 Jansonius, Ioannes 468
 Janua, Johannes Balbus de 211, 221

Janus Pannonius 23–33, 49, 123,
 205, 207, 257, 262, 460, 485
 Jensen, Kristian 165, 174, 490
 Jocher, Adam 190, 191, 490
 Jordan, Peter 242, 277
 Jordanus von Quedlinburg 211
 Juhász Szandra 121, 490
 Juríková, Erika 511
 Juszyński, Michał Hieronim 490
 Jürgen, Leonhardt 198, 200

Kachelofen, Johann 318
 Kalcsó Gyula 115, 246, 491
 Káldi György 91, 92
 Kállai Mihály (Michael Kallai) 179
 Kallainus, Andreas P. 179
 Kálvin János 364, 366, 367, 371,
 386, 393, 394, 396, 398, 399,
 414, 415, 459, 464
 Kanizsai Orsolya 109
 Kanka Dániel 260
 Kant, Immanuel 28
 Kaposi Sámuel 121
 Kapronczay Károly 499
 Kapronczay Katalin 50, 491, 499
 Karácsonyfalvi Pál 126
 Kardos Tibor 42, 454
 Károly Sándor 31, 466, 491
 Károlyi Gáspár 77, 79, 91, 198, 322,
 398, 481, 506
 Károlyi Mihály (Michael
 Carolinus) 179
 Károlyi Péter 20, 119, 127, 130, 131,
 196, 199–206, 208, 329, 330,
 341, 360, 397, 426, 436, 442,
 459, 460, 477, 525–529
 Kárpáty Csilla 114
 Karthauzi Névtelen 264

- Kassean, Christoff 315
 Kaym, Urbanus 144
 Kazimir, ansbachi örgróf 147
 Kazinczy Ferenc 50, 54, 56, 57, 59,
 60, 62, 63, 65–74, 76, 111, 116,
 247, 445, 456, 460, 467
 Kazinczy Gábor 258, 259, 456, 491
 Kebész 133
 Kecskeméti Gábor 15, 17, 133, 134,
 281, 286–288, 292, 293, 297,
 298, 323, 324, 402, 423, 443,
 445, 491, 492
 Keen, Ralph 165, 492
 Kegel, Philipp 415
 Keil, Heinrich 454
 Kelemen Lajos 26, 492
 Kelemen László 274
 Kemény János, erdélyi fejedelem
 205
 Kennedy, Gilbert 170
 Kénosi Tözsér János 433, 434, 460
 Keresztesy József 24, 30, 502
 Kerver, Thielman 309
 Keserű Bálint 501
 Keserű Gizella 499
 Keszeg Anna 357, 492
 Keszeg Vilmos 496
 Keszler Borbála 99, 492, 496
 Keveházi Katalin 180, 484
 Kincses Katalin Mária 448
 Kis János 68
 Kismarjai Veszelin Pál 120
 Kiss Áron 395, 460, 469
 Kiss Farkas Gábor 17, 35, 36, 115,
 145, 164, 288–290, 295, 296,
 305, 310–312, 319, 328, 335,
 345, 357, 358, 404, 476, 493,
 504
 Kiss Jenő 237, 493
 Kiss Réka 501
 Klaniczay Tibor 100, 252, 460, 472
 Klöss, Jakob 448, 453, 515
 Klöss, Jakob, junior 463
 Klug, Ioseph 463
 Knape, Joachim 494
 Knapp Éva 17, 208, 308, 363, 364,
 374–376, 380, 386, 387, 389,
 392, 401, 494
 Knoblauch, Johannes 212, 230, 455
 Knuuttila, Simo 420, 424, 494
 Koháry István 497
 Kollányi Ferenc 61, 494
 Kollár Ádám Ferenc 258
 Kolozsvári Imre (Emericus
 Pannonius Colosvarinus) 297,
 298, 418, 433, 460
 Kolozsvári Serestély János →
 Sylvester János)
 Kolross, Johann 242, 277
 Koltai András 52
 Koltai Kornélia 121, 494, 495, 511,
 512
 Koltay-Kastner Jenő 347, 495
 Kolumbán Vilmos József 512
 Komáromi Csipkés György 121
 Komáromi István 415, 461
 Komjáthy Benedek 106, 215, 216,
 253, 277, 461, 475, 502
 Komlós András 397, 459, 469
 Komlóssy Gyöngyi 448
 Koncz József 369
 Kónya Franciska 363, 495
 Kósa László 487
 Kovács Janka 490, 504, 505
 Kovács Márton 497
 Kovács Sándor Iván 110, 495

Kovács Teofil 52
 Kovásznai Péter 179
 Környei János 29
 Kőszeghy Péter 465, 467, 480
 Kraus, David 242, 495
 Kremer, Georg 311
 Kremer, Wolfgang 311
 Krzycki, Andrzej 289
 Kuhn, Axel 486
 Kulcsár György 329, 331, 338, 340,
 341, 343, 345, 346, 351, 352,
 461, 487
 Kulcsár Péter 292, 495
 Kurucz György 511
 Kustár Zoltán 477
 Kyngston, Ioannes 462

 Ladányi Sándor 511
 Lagerlund, Henrik 494
 Lajos, XIV., francia király 260
 Lakatos István 373
 Lampel Róbert 29
 Lang, Matthäus 318
 Lange, Axel 500
 Langius, Paulus 132
 Lányi Gábor 501
 Lascaris, Constantin 123, 127, 129
 Lasius, Balthasar 315
 Laskai Csókás Péter (Lascovius,
 Petrus Monedulatus) 21, 53, 54,
 109, 369–373, 380, 381, 385,
 398–401, 409–411, 413, 415,
 416, 437, 444, 461, 487, 495,
 499, 506
 Laskai Osvát 358
 László, II., magyar király 234
 Lázár István Dávid 369, 495
 Lazius, Wolfgang 103, 482

Lázs Sándor 404, 495
 Lengyel Réka 24, 469, 496
 Lennep, Joannas Daniel van 496
 Leó, X., pápa 169
 Leonardus de Basilea → Achates,
 Leonardus de Basilea
 Libanius 134, 292, 311–313, 315,
 500
 Liechtenstein, Hermannus 309
 Lily, William 170
 Linacre, Thomas 20, 119, 139–141,
 143, 151, 157, 166–171, 173, 174,
 177–184, 207, 433, 436, 438,
 442, 461, 462, 477, 483, 485,
 490, 497, 508, 516
 Lindanus, Wilhelm Damasi 364
 Linde, Samuel Bogumil 488
 Lippert, Carolus Gottlob 503
 Lippi Fülöp (Fra Filippo Lippi) 25,
 30
 Lippi Zsigmond 23–33, 435, 442
 Liszkai Mihály 515
 Livius, Titus 192
 Lodoicus Tiletanus, Ioannes 290
 Loewe, Anton 466
 Lóskay Bekény 29, 496
 Lossius, Lucas 165
 Lotheros Iunior 164
 Lotter, Melchior 285, 419
 Lownes, Humfrey 153
 Lőrinczi Réka 17, 33, 44, 142, 143,
 173, 460, 496
 Lucius, Ludovicus 466
 Lucretius, Titus Carus 112, 508,
 526
 Luczenbacher (Érdy) János 264,
 478
 Ludlow, Morwenna 476

- Lufft, Johannes 461, 463
 Luffy Katalin 443, 480
 Luhrmann, Gerard Johannes 173,
 283, 496
 Lukcsics Pál 214
 Lukianosz 125, 135
 Lupulus, Sigismundus
 Rotenburgius 152, 155, 452
 Luther, Martin 124, 149, 243, 251,
 269, 270, 347, 364, 366–369,
 374, 389, 390, 399, 405, 462,
 482, 505
 Lutz, Eckart Conrad 365, 377, 497

 MacFarlane, Ian Dalrymple 168,
 497
 Machaeropoeus, Paulus 472
 Maczák Ibolya 493, 504
 Madas Edit 324, 497
 Maddison, Francis 477, 497, 508
 Mágócsi Gáspár 336
 Mágócsi Gáspárné 336
 Maier, Jörg 148
 Maior, Georg 344, 347
 Majer, Johann (Majerus, Johannes)
 266
 Majlát István 100
 Makkai László 465
 Malosse, Pierre-Louis 313, 462
 Man, Thomas 153
 Mándy Péter 28, 29, 497
 Manlius János 448
 Mantskovit Bálint 450
 Manutius, Aldus 123, 130, 169,
 282, 310–312, 314, 447, 485
 Marcellus, Marcus Claudius 290
 Margócsy István 46, 47, 49–51, 497
 Margolin, Jean-Claude 291, 497

 Mária, I., angol királynő 169
 Maróthy Szilvia 115, 209, 444, 497
 Marth Mátyás 109, 110
 Martinus de Dacia 173
 Martyr, Petrus (Pietro Martire
 Vermigli) 323, 371, 411, 462,
 488
 Máthé Dénes 351, 497
 Matla, Marzena 497
 Matlekovits Sándor 478
 Mátyás I., magyar király 25, 27, 28,
 30, 33, 258, 265, 292, 456, 502
 Mayer aus Regensburg, Johann 396
 Mayer, Sebald 450
 Mecherzyński, Karol 191, 498
 Mecsinczei János → Janus
 Pannonius
 Medgyesi Pál 14, 274, 275, 278,
 279, 439, 463
 Medici, Giovanni de 169
 Meichssner, Johann Elias 243, 277,
 485
 Melanchthon, Philipp 16, 35, 65,
 119, 124, 128–131, 137, 138,
 140, 141, 143, 145, 148, 151,
 164–166, 168, 171, 173, 179,
 181, 194–196, 200, 207, 239,
 251, 282, 284, 285, 287, 293,
 294, 297, 299–304, 311, 324,
 342, 354–356, 364, 386–388,
 419–422, 424, 425, 432, 433,
 436, 447, 451, 461, 463, 464,
 466, 482–484, 488, 490, 492,
 493, 500, 509
 Melich János 211, 212, 214–221,
 249, 252, 457, 469, 498
 Melius Juhász Péter 326, 327, 336,
 340, 341, 350, 356, 367, 368,

- 373, 395, 396, 412, 464, 485,
489, 501
- Menandrosz 41, 132
- Mérai Anna 327
- Mészáros István 17, 36, 37, 43, 128,
236, 268, 498
- Methuen, Charlotte 476
- Michael Ungarus Strigoniensis 109
- Micyllus, Jacobus 165, 426, 464
- Micyllus, Philippus 315
- Mihály deák 98, 99
- Miksa, I., magyar és cseh király,
német-római császár 96, 97,
102, 106, 256, 257, 261
- Miksa, II., magyar király 101, 109,
485
- Miller Jakob Ferdinánd 61, 64, 510
- Mindszenti András 328, 329, 345,
358
- Mirandola, Pico della 298
- Miskolci Csulyak István 126
- Missovics, Michael 515
- Mitchell, Linda C. 503
- Molnár Ferenc, A. 237, 269, 271,
465, 498
- Molnár Gergely 21, 42, 119, 127,
140–143, 145, 146, 157, 160,
165–168, 178–181, 184, 185,
194, 201, 207, 320–322, 419,
421–434, 436, 437, 441, 442,
453, 462, 464, 509, 516
- Molnár József 95, 457, 498
- Monath, Petrus Conrad 448
- Monfasani, John 282, 498
- Monok István 17, 126, 127, 132,
133, 180, 291, 297, 457, 484,
488, 493, 499
- Móré Tünde 369, 499
- Morhart, Ulrich 447
- Morus Tamás 169, 170, 242
- Moschopulos, Manuel 122, 123
- Mosellanus, Petrus 147
- Mossóczy Institóris Károly 66, 70
- Mossóczy Zakariás 127, 489
- Moulin-Fankhänel, Claudine 248,
499
- Mulinus, Joannes Saltzburgensis
(Stomius, Johannes; Mühling,
Johann) 315, 318–320
- Mundt, Felix 466
- Murmellius, Johannes 189, 214,
217–219, 224–226, 228, 231, 464,
508, 509, 530–532, 534, 536–
538, 540, 542, 544, 546, 548
- Musculus, Andreas 303
- Musculus, Wolfgangus 371, 399,
410, 411, 464
- Mycillus, Jacobus (Moltzer, Jakob)
199–201, 208
- Mymer, Franciszek (Mymerus
Silesius, Franciscus) 189–192,
196, 214, 289
- Nádasdi Bálint 310, 319, 328, 329,
345, 358
- Nádasdi család 237
- Nádasdy Anna 100
- Nádasdy Ferenc 142, 217
- Nádasdy Tamás 56, 57, 99, 100,
102, 104, 106, 107, 217, 251
- Nagy Barna 349, 396, 499
- Nagy Gábor 69
- Nagy Gyula 222, 465, 469
- Nagy Imre 442
- Nagy István 63
- Nagy Kálozi Balázs 267

- Nagy Katalin 505
 Nagyné Piroška Lilla 145, 500
 Nalácz József 24–27, 29, 30, 32,
 33, 465, 492
 Nausea, Fridericus 364
 Navracsics Judit 502
 Neander, Michael 132
 Nebrissensis, Antonius (Nebrija,
 Antonio) 231
 Nemeskürty István 254
 Németh Miklós 483
 Némethi János (Nymethi, Joannes)
 179
 Nesserrath van Hoof, Hans-
 Günther 313, 500
 Neuber, Valentin 149
 Neumann, Hanns-Peter 422, 500
 Niccoli, Niccolò 137
 Nicolinus de Sabio, Ioannes
 Antonius 292
 Nigro, Francesco 309
 Nilus Grammaticus 131
 Noordegraaf, Julia 496
 Norton, Glin P. 498
 Novosoliensis, Joannes Baptista
 (Besztercebányai Baptista
 János, Jan Krstitel' z Banskej
 Bystrice) 288–290, 294, 309,
 436, 493, 511
 Nussbächer, Gernot 190–192, 500

 Nyerges Judit 442, 457, 487, 488,
 490, 493

 Obernyik József 54
 Oecolampadius, Johannes 285
 Offner, Robert 185, 500
 Oláh Miklós 305

 Oláh Róbert 17, 368, 373, 412, 501
 Oláh Szabolcs 334, 347, 360, 442,
 488, 501
 Oporinus, Johannes 126, 312–314,
 457, 462, 473
 Orbán László 460
 Orellius, Ioannes Casparus 290
 Órigenész 377, 386, 454
 Orosz Gábor Viktor 482
 Orosz Lajos 447
 Országh László 479
 Osiander, Andreas 148
 Ossoliński, Jan 490
 Ostervald, Jean-Frédéric 357
 Otmar, Valentin 152, 452
 Ovidius, Publius Naso 153, 202,
 203, 317, 526, 527, 529
 Ozorai Imre 328, 465

 Öry Miklós 465
 Ötvös Péter 126, 262, 267, 501

 Paczolay Gyula 38, 468, 501
 Paksi Cornaeus Mihály 125
 Pál, III., pápa 95, 96
 Pálfi Márton 230, 460
 Paludanus, Petrus 317
 Pantaleon, Heinrich 318
 Pap Balázs 494, 495, 503
 Pap, Johannes 144
 Papa, Valentinus 165, 461
 Pápai Páriz Ferenc 39, 40, 232, 233,
 463, 465, 498
 Papias Vocabulista 221, 232
 Papirius Praetextatus 149
 Papp László 31, 32, 501
 Parcus, Iacobus 462
 Parschitius Dániel 121

Parthenius 355
 Patius, Ioannes 451
 Patterson, Annabel M. 291, 502
 Patzkó Ferenc 475
 Paulinus Péter 270
 Paulus Pannonius 282
 Pázmány Péter 276, 278, 279, 465, 487
 Pecz Vilmos 291, 502
 Péczely József 49
 Pécsi Lukács 407
 Pelczéder Katalin 253, 502
 Pelling, Margaret 477, 497, 508
 Pemphlinger, Johannes 146
 Pemphlinger, Markus 146
 Percival, W. Keith 124, 136, 173, 502
 Pereira, Trinidad Arcos 308, 309, 315, 317, 502
 Perényi Ferenc 215
 Perényi István 215
 Perényi Mihály 215
 Perényiek 237
 Perneszi András 337
 Perotti, Niccolò 43, 138, 211, 302, 309, 510
 Persius, Aulus Flaccus 242
 Pesti Gábor 77, 91, 106, 127, 128, 140, 213–219, 224–226, 253, 254, 275, 277, 290, 291, 295, 296, 465, 466, 475, 480, 531, 532, 534, 536, 537
 Pesti Gáspár (Kaspar von Pest) 485
 Pete József 342, 502
 Petrarca, Francesco 122
 Petreius, Ioannes 463
 Petres Csizmadia Gabriella 471
 Petrik Géza 64, 502
 Petrőczy Éva 443
 Petrus, Henricus 447
 Peucer, Kaspar 181
 Peypus, Fridericus 150, 216, 451
 Philipp, Hannes 500
 Phocas Grammaticus 198, 447
 Phocylidész 526
 Pilarik Ézsaiás 121
 Piniciano, Johann 213
 Pintér Márta Zsuzsanna 26, 469, 471, 492, 495, 502
 Planck, Stephanus 309
 Plantin, Christophorus 408, 474, 508
 Platón 133, 245
 Plautus, Titus Maccius 525
 Plavetz Tibor 213, 456
 Plinius, Caius Caecilius Secundus 40, 316
 Poliziano, Angelo 169, 317
 Ponori Thewrewk József 24–28, 30, 502
 Poster, Carol 503
 Preyss Kristóf (Preuss, Christoph) 288, 298–302, 303, 305, 436, 444, 466, 511
 Priscianus Caesariensis 122, 174, 194, 198, 447, 483
 Proklos 313, 315
 Propertius, Sextus Gaius 203, 529
 Pseudo-Demetriosz 312, 314, 315, 319, 320, 436, 462
 Pseudo-Libaniosz 319, 320, 436, 438, 462, 481, 482
 Pseudo-Longinosz 293
 Puff, Helmut 244, 245, 503
 Purstenpinderin, Barbara 147
 Püthagorasz 526

- Quentel, Henricus 214
 Quintilianus, Marcus Fabius 176,
 185, 198, 245, 282, 284, 295,
 309, 317, 359, 447, 459, 483
 Quirini-Popławska, Danuta 182,
 503

 Radvánszky Anikó 442
 Ramus, Petrus 16, 245, 287, 297,
 298, 364, 401, 417–419, 425,
 432, 433, 436, 438, 454
 Ráth Mór 456
 Ravasz László 465
 Récsey Viktor 211
 Régi Kelemen 269
 Regiomontanus, Johannes
 Marcellus 463
 Reiffenstein, Johann 293, 294, 466
 Reimmann, Jakob Friedrich 265
 Remmius Palaemon 122
 Renius, Georgius (Renius György)
 451
 Reuchlin, Johannes 124, 211, 284
 Révai Miklós 60, 67–69, 75, 110,
 111, 466, 495
 Révay Ferenc 312
 Révay-fiúk 313
 Révész Imre 63, 94, 247, 249, 350
 Rhaw, Georgius 165
 Rheda Pál 131, 469, 477
 Rhenanus, Beatus 240, 254–263,
 266, 277, 278, 316, 466, 509
 Rhenisch, David 180, 181
 Rhenius, Johannes 142
 Ribinyi János 109–111, 266, 267,
 466, 503
 Rice, Eugene F. Jr. 503
 Richardus, Thomas 290

 Rihelius, Wendelinus 459
 Risse, Wilhelm 420, 434, 503
 Ritoókné Szalay Ágnes 5, 254, 262,
 333
 Rollenhagen, Georg 156
 Rosa, Paulus 133, 134, 322
 Rosnyai János 468
 Rudolf, I., magyar király 96
 Ruland, Martin 129, 130
 Ruzsiczky Éva 485
 Rühr, Sandra 486

 Sabellius 340
 Sabinus, Georgius 203, 205, 529
 Sachs, Hans 148
 Sager, Johann (Sagerus, Johannes
 Vratislaviensis) 180–185, 207
 Salgó Ágnes, W. 124, 298, 486, 504
 Sallustius, Caius Crispus 316
 Salm, Julius 332
 Salutati, Coluccio 122, 137
 Samosatensis, Lucianus 473, 474
 Samosatenus, Paulus 340
 Sanchez de las Brozas, Francisco
 139
 Sanchez, Luis 231
 Sándor Klára 257, 258, 504
 Sárdi Samuel 465, 480
 Saurin, Jacques 232
 Scaliger, Josephus Justus 139, 199,
 206, 355
 Scaliger, Julius Caesar 364
 Scharffenberg, Crispinus 181, 183,
 462, 481
 Scharffenberg, Marcus 190–192,
 289, 290, 298, 458, 459, 518, 519
 Scharffenberg, Matthias 188, 288,
 289, 518, 519

- Schedel, Hartmann 148
 Schesburgensis, Gaspar 514
 Schiel, Friedrich 466
 Schier, Xistus 260
 Schirlencus, Nicolaus 462
 Schor, Hendrik van (Schorus, Henricus) 244, 245, 266, 277
 Schorch, Stefan 120, 504
 Schreck, Wolfgang 495
 Schremmel, Abraham 125
 Schulek Tibor 367, 395, 504
 Schulteis Emil 499
 Schumannus, Valentinus 447
 Schurerius, Matthias 454
 Schübel, Heinrich 155
 Schwartner, Martin 259, 486
 Schwartz Erzsébet 186, 194, 504
 Schweiger, Franz Ludwig Anton 290
 Schweitzer József 511, 512
 Schwetschke, Carl August 451
 Sebestyén Ádám 333, 504
 Secer, Johannes (Setzer, Johann, Secerius) 129, 156, 294, 318, 419, 466
 Seneca, Lucius Annaeus 316
 Senger, Matthias Wilhelm 147, 149–152, 154, 155–157, 242, 505
 Servetus, Michael 340, 341
 Servius, Maurus Honoratus 143, 144, 197, 198, 447
 Sforza, Bona 188
 Shakespeare, William 153
 Shuger, Derborah 292, 293
 Siebeneicher, Mateusz 519
 Sieber, Armin 208, 494, 505
 Sigismundus Gelous Pannonius → Tordai Zsigmond
 Sigmirean. Cornel 482
 Sigonio, Carlo 307, 418
 Silber, Eucharius 309
 Simon Tamás László 471
 Simulus 355
 Sinai Miklós 50, 52, 54, 66, 67, 70–73, 110, 111, 467
 Sinai Sándor 66
 Singriener, Johannes 216, 217, 465, 466, 470
 Sinkovics Balázs 483
 Sipos Gábor 179, 423, 486, 505
 Škoviera, Daniel 511
 Slíz Mariann 93, 505
 Sobolewski, Ludwik 490
 Sólyom Jenő 390, 505
 Somkuti Gabriella 64, 505
 Somy Borbála 331, 337
 Soós István 460
 Spauter, Jan de → Despauterius, Johannes
 Spenser, Edmund 153
 Spicer, Andrew 476
 Stainhofer, Kaspar 94–98, 117, 216, 217, 468
 Stammerjohann, Harro 169, 505
 Starck Andor 51
 Starowolski, Szymon 265
 Statius, Publius Papinius 36
 Steimann, Johann 132
 Stein Kokin, Daniel 504
 Steiner, Heinrich 155
 Stemler Ágnes 60, 445, 486
 Stenzel, Franz K. 501
 Stephanus, Robertus 166
 Steyner, Henricus 452
 Stiblin, Kaspar 314, 315
 Stoll Béla 504

- Stomius, Ioannes 478
 Strikovia beli Lazar 448
 Strucius, Johannes 120, 468
 Sturm, Johann 125, 244, 282, 304,
 423, 424, 427
 Suárez, Francisco 508
 Sulán Béla 476, 491
 Sulpitius, Ioannes Verulanus 309
 Surányi Dezső 78, 235, 505
 Suso, Heinrich 413
 Sylvanus, Otmar 457
 Sylvester János (Erdősi) 13, 19, 20,
 28, 30–32, 35, 43–46, 49–51,
 53–61, 65–68, 70–81, 83,
 87–95, 97–117, 120, 141, 143,
 165, 166, 184, 187, 188, 218,
 245, 247, 249–252, 254, 265,
 277, 435, 436, 441, 443, 445,
 467, 468, 475, 476, 482, 484,
 491, 493, 500, 508
 Sylvestris, Lucas 54, 109

 Szabadi István 52
 Szabó András 198, 369, 443, 506
 Szabó Béla, P. 186, 506
 Szabó Botond 53, 456
 Szabó Etelka 113, 506
 Szabó Ferenc 465
 Szabó G. Zoltán 177, 506
 Szabó Károly 129, 140, 166, 484
 Szabó László, Cs. 465
 Szalai Anna 67, 506
 Szalay József 96, 100, 468
 Szalma Brigitta 93, 506
 Szamosközi István 221, 222, 228,
 229, 465, 469, 542, 544, 546,
 548, 550, 552
 Szamota István 464

 Szántó (Arator) István 507
 Szapolyai János 297
 Szárász Ferenc 295
 Száraz Orsolya 442, 443, 480
 Szarka János 107–109, 111, 117, 506
 Szathmári István 17, 31, 95, 145,
 236, 237, 247, 457, 501, 506, 507
 Szathmárnémeti Mihály 121
 Szatmári Áron 503
 Széchényi Ferenc 62, 63
 Szegedi Lajos 99, 443, 468
 Székely István 102, 108
 Szelestei Nagy László 212, 213,
 443, 471, 507
 Szenci Kertész Ábrahám 442, 461,
 515
 Szenci Molnár Albert 29, 33, 39,
 90, 92, 101, 102, 209, 211, 220,
 231–233, 264, 275, 279, 348,
 349, 373, 403, 468, 480, 488,
 504
 Szende Katalin 211
 Szentiváni Dr. Mészáros Károly 63
 Szentkirályi József 479
 Szentmártoni Szabó Géza 198, 235,
 442, 503, 507
 Szent-Páli István 38, 468, 501
 Szentpáli N. Ferenc 463
 Szerelemhegyi András 274, 469
 Szetey Szabolcs 323, 507
 Szikszai Fabricius Balázs 205, 214,
 218, 219, 224–232, 469, 531,
 532, 534, 536–538, 540, 542,
 544, 546, 548
 Szikszai Hellopoeus Bálint 378,
 379, 384, 396, 397, 469
 Szilády Áron 470
 Szilágyi Csaba 126, 507

- Szilágyi Emőke Rita 499
 Szilágyi Márton 493
 Szilágyi Péter 512
 Szilágyi Sándor 222, 469
 Szilvásújfalvi Imre → Újfalvi Imre
 Szinnyei József 29, 30, 107, 142, 507
 Szophoklész 525
 Szosziadész 132
 Szőnyi Nagy István 248–250, 276–278, 469
 Szörényi László 17, 177, 252, 467, 506
 Szephanosz Bűzantinosz 40
 Sztrabón 40, 41
 Szűcs Kinga 482
- Talon, Omar (Audomarus Talaëus) 417
 Tamás, Aquinói Szent 404
 Tandori Dezső 475
 Tarnai Andor 13, 17, 256, 265, 279, 324, 354, 447, 448, 453, 456, 463, 466, 469, 470, 491, 507
 Tasi Réka 292, 293, 347, 443, 507, 508
 Tátrai Szilárd 496
 Teghesinus, Ludovicus 99
 Téglásy Imre 282, 298, 305–307, 418, 420, 508
 Telegdi Miklós 21, 120, 270, 328, 331, 332, 334, 335, 338, 340–347, 352, 353, 354, 355, 356, 359, 360, 375, 380, 385, 405, 406–408, 437, 450, 470, 487, 501, 502
 Telegdy János 27
 Temesvári János 205
 Temesvári Pelbárt 353, 358
 Terentianus, Maurus 198, 447
 Terentius Afer, Publius 189, 268, 525
 Tertullianus, Quintus Septimus Florens 412
 Teubner, Gottlieb Benedictus 454, 472
 Thalasius 131
 Theognisz 132, 192, 526
 Thimár Attila 491
 Thomas de Uyhel 109
 Thomasius, Stephanus 328, 329, 357, 358, 404, 470
 Thomson, Douglas Ferguson Scott 171, 508
 Thoraconymus Mátyás 126, 267
 Thordai János 504
 Thrax, Dionysios 122
 Thurzó Erzsébet 332
 Thurzó Imre 292
 Thurzó János 289
 Thurzó Zsigmond 282
 Tibullus, Albius 203, 529
 Tinódi Sebestyén 205, 206, 475
 Titelmann, Francis 434, 470
 Tódor (Theodor), Sylvester János fia 55, 252
 Toldy Ferenc 56, 57, 467, 491
 Tomicki, Piotr (Tomicius) 187
 Tompa Zsófia 487
 Tordai Tamás 211
 Tordai Zsigmond (Sigismundus Gelous Pannonius) 53
 Tortelli, Giovanni 137
 Tótfalusi Kis Miklós 121, 163, 277–279, 367, 453, 463, 471, 515
 Tóth Anikó, N. 471

- Tóth Gergely 102, 448
 Tóth Orsolya 442
 Tóth Tünde 235, 508
 Tóth Zsombor 265
 Tóthfalusy József 273, 471
 Török István 449
 Török Mihály 459, 464
 Trajtler Dóra Ágnes 507
 Trapoldner, Lukas 146
 Trattner Mátyás 70, 73, 467, 480
 Trencsényi-Waldapfel Imre 112,
 114, 115, 117, 255, 256, 262, 435,
 508
 Trócsányi Zoltán 100, 101, 215,
 216, 508
 Trubar, Primož 259
 Trypho Grammaticus Alexandrinus
 129
 Turmair, Johann Georg →
 Aventinus, Ioannes
 Turóczi-Trostler József 247,
 254–256, 262–264, 508, 509
 Tüsch Dávid 349
 Tüskés Gábor 469, 481
 Tzetzes, Ioannes 134

 Újfalvi Imre 218, 267
 Ujlaky Ferenc 217
 Ulpianus, Domitius 134
 Ungler, Florian 192, 288, 290, 518
 Ursinus, Elias 143

 Váczy János 460
 Valerius, Cornelius 424, 427, 471
 Valla, Lorenzo 55, 76, 173, 283,
 284, 309, 316, 483
 van Hoof, Lieve 500
 Váradi István 179

 Váradi Kalmár Mihály 329
 Várdai Péter 270
 Varennius, Ioannes 126
 Varga András 141, 168–171, 180,
 484, 509
 Varga Imre 463
 Varga Szabolcs 493
 Varjas Béla 391, 468, 509
 Varjas János 66, 70, 75
 Varjú Elemér 215, 217, 509
 Varro, Marcus Terentius 198, 447
 Vásárhelyi Gergely 407
 Vásárhelyi Judit 298, 299, 305, 434,
 509
 Vascosan, Michaël 290, 460
 Vass Péter 465
 Vékony Gábor 32, 509
 Venatorius (Gechauff), Thomas
 157
 Verepaeus, Simon 364
 Vergara, Francisco 124
 Vergilius, Publius Maro 150, 202,
 203, 268, 317, 318, 355, 372,
 373, 526, 527, 529
 Verók Attila 488, 493
 Verseghy Ferenc 60, 67–69, 260,
 480, 510
 Vértesi Lázár 493
 Victorinus, Caius Marius 43
 Vida, Hieronymus 199, 200
 Vietor, Hieronymus 145, 189, 191,
 192, 214, 269, 390, 391, 454,
 457, 458, 461, 464, 465, 493, 518
 Vilmányi Libetz Mihály 108
 Vincze György 349
 Virág Benedek 72, 73, 75
 Viski Károly 211
 Visser, Arnoud S. Q. 307, 510

Vives, Ioannes Ludovicus 170, 315,
317, 471, 473
Vladár Zsuzsa, C. 471
Voltaire 232
Vonk, Frank 496
Vulgarius, Eugenius 454

Wachter, Georg 149, 150, 452
Wagner, Valentin 127, 129–133,
143, 207, 288, 291, 293, 294,
310, 320, 436, 455, 463, 471,
500, 519
Walsh, James E. 420, 480
Walther, Rudolf 200
Wappler, Christian Friedrich 483
Waser, Caspar 264
Wéber Simon Péter 510
Weber, Bernadette 500
Webster, Charles 477, 497, 508
Wechel, Christian 434
Wechsel, Andreas 125
Weichert, Valentin 313, 315, 472
Weissenhorn, Alexander 156
Wellner, Johann 500
Westermann, Michael 315
Westhemer, Bartholomeus 303,
304, 472
Weszprémi István 49, 50, 54, 72,
491, 510
Wild, Johann 345
Willichius, Iodocus Resellianus
419, 423–425, 427–433, 438,
472
Windisch Éva, W. 64, 510
Wirzbięta, Maciej 469
Wix Györgyné 63, 510
Wolff, Hieronymus 133
Wolff, Laurentius 144

Wolfgang, Martin 129
Wolfius, Thomas 472
Wolsey, Thomas 169
Wooten, Cecil W. 291, 510
Worstbrock, Franz Joseph 302, 510
Wyriot, Nicolaus 474

Zassenus, Servatius 471
Zászkaliczky Márton 499
Zavarský, Svorad 289, 290, 298,
302, 303, 511
Zénodotosz 40
Zimmermann, Michael 450
Zorzi, Francesco 345
Zoványi Jenő 110, 511
Zrínyi Miklós 273–275, 278, 472,
492, 495
Zvara Edina 96, 468, 472, 488, 493

Zsámboky János (Sambucus,
Ioannes) 20, 135, 136, 266, 288,
293, 294, 298, 304–308, 311–
315, 317–320, 322, 418, –420,
433, 436, 438, 457, 473–476,
480, 485, 508, 510, 511
Zsengellér József 120, 121, 131,
511, 512
Zsigmond Ágost, II., lengyel király
298
Zsigmond, brandenburgi örgróf
299, 300, 302
Zsigmond, I., lengyel király 188,
189
Zsupán Edina 503

HELYNÉVMUTATÓ

A mutató a könyvben előforduló városok és települések nevét tartalmazza, kivéve a bibliai helyneveket. A helynevek mai magyar nevükön szerepelnek, utánuk zárójelben olvasható korabeli, latinositott elnevezésük. A 19–21. században megjelent munkák kiadási helye nem szerepel.

Alcala 124	142, 146, 186, 187, 216, 217, 269,
Alsóindva 461	288, 294, 307, 311, 325, 358,
Amszterdam 468	364, 420, 449, 450, 465, 466,
Ansbach 147	468, 470, 478, 481, 483, 491, 510
Antwerpen (Antverpia) 307, 320,	Beregszász 396
408, 473, 474	Berlin 155, 183
Attalea 40	Bernstadt 148
Augsburg (Augusta Vindelicorum)	Besztercebánya 125
133, 152, 155, 160, 196, 450,	Bologna 122, 182
452, 457, 458	Boroszló (Breslau, Vratislavia,
	Wrocław) 180–184, 207, 462,
Bamberg 147	478, 481, 519
Bártfa (Bartpha) 134, 142, 143, 146,	Boston 150, 153
161, 214, 448, 453, 461, 463,	Brassó (Coronae, Koroné,
514, 515	Kronstadt)) 127–133, 140, 143,
Bayreuth 147	186, 190–194, 197, 198, 207,
Bázel (Basilea) 53, 124, 126, 130,	284, 288, 290, 291, 293–295,
132, 133, 170, 180, 181, 189, 210,	297, 310, 436, 438, 454, 455,
211, 239, 284, 288, 296, 304,	459, 461, 463, 466, 480, 498,
315, 316, 318, 320, 436, 447,	500, 518, 519
454, 455, 457, 458, 461, 462,	Buda 23–25, 27–29, 31, 32, 120, 144
464, 466, 472–474	
Bécs (Vienna, Vienna Austriae) 24,	Cambridge 124, 169, 316
26, 29, 49, 50–54, 67, 93–96, 99,	Cassilis 170
104, 108, 109, 115, 117, 120, 130,	Crailsheim 147, 149

Csáktornya 36, 358
Csepreg 95, 102, 104
Csíksomlyó 125, 477

Debrecen (Debrecinum) 36, 39, 46,
48–52, 54, 56, 57, 67, 70, 71,
73, 74, 94, 110, 116, 121, 124,
131, 218, 237, 267, 323, 349,
395–397, 415, 456, 459, 460,
464, 469, 477–479, 481, 482
Derekő 450
Deventer 173
Dillingen 450
Dinkelsbühl 147

Eperjes 144
Erfurt (Erfordia, Erphordiae) 147,
303, 316
Érsemjén 71
Esztergom 270

Firenze 122, 169, 307
Frankfurt 126, 155, 158, 159, 265,
421, 423, 463, 464
Freiburg 155, 189

Gdańsk 146
Genf (Geneva) 367, 378, 393, 395,
398, 414, 449
Görlitz 213, 231, 456, 531, 532, 534,
536, 537, 542, 544, 546, 548
Göttingen 48, 479

Gyöngyös 220, 221, 224–229, 231,
232, 457, 531, 532, 538, 540,
542, 544, 546, 548, 550, 552,
553
Győr 217

Gyulafehérvár (Alba Julia) 121,
237, 351, 515

Hagenau 129, 131, 156, 195, 230,
285, 293, 294, 318, 419, 466
Halle (Hala Saxonum) 451
Hamburg (Hamburgum) 132
Hannover 29
Heidelberg 348, 349, 396, 447, 499
Hessen (Giessa Hessorum) 454
Homokmégy-halom 509

Ingolstadt 124, 318

Jászó 353
Kálló 71
Kassa 144, 349, 510
Kilikia 40
Kolozsmonostor 126
Kolozsvár (Claudiopolis,
Clausemburg) 42, 43, 126, 127,
130, 131, 140–143, 145, 146,
157, 159, 160, 165–170, 180,
184, 185, 194, 196, 200, 202,
204, 205, 207, 211, 212, 225,
226, 228, 230, 237, 249, 269,
288, 303, 304, 392, 407, 423,
432–434, 436, 438, 442, 448,
449, 452, 453, 456, 458–460,
462–464, 470, 472, 486, 496,
505, 514–516, 530–532, 534,
537, 538, 540, 542, 544, 546,
548, 550, 552, 553

Konstantinápoly 122, 206
Korükosz (Corycus) 40, 41
Köln (Colonia) 126, 151, 165, 170,
214, 304, 317, 423, 450, 455, 472
Körmöcbánya 133, 266

- Krakkó (Cracovia) 29, 35, 36, 66,
70, 102, 108, 145, 164, 185–
194, 196, 197, 214, 247, 269,
288–290, 298, 325, 348, 357,
358, 374, 390–392, 448, 454,
457–459, 461, 464, 465, 469,
493, 498, 509, 518, 519
- Leiden (Lugdunum Batavorum)
212, 292, 357, 454
- Leyda 348
- Lipcse (Lipsia, Leipzig, Liptzig)
25, 129, 131, 132, 144, 147, 155,
158–160, 165, 170, 179, 180,
265, 290, 316, 447, 448, 451,
454, 461, 467, 472, 477, 488
- London (Londinum) 153, 169–171,
462
- Losonc 273, 471
- Löcse (Leutschovia) 51, 131, 143,
349, 453, 465, 515
- Löven (Lovanium) 124, 126, 471
- Lübeck 182
- Lüdia 40
- Lüneburg 145
- Lvov 518
- Lyon (Lugdunum) 99, 170, 211,
212, 222, 451, 455
- Madrid 231, 307, 447
- Magdeburg 156, 170
- Mainz 316
- Marosvásárhely 370
- Meggyesalja 55
- Milánó 123, 221
- Mohács 487
- Murbach 134
- München 77, 90, 91, 196
- Nagyenyed 237
- Nagykároly (Károly) 71
- Nagyszeben (Szeben, Cibinium)
38, 131, 143, 146, 465, 480, 490,
515
- Nagyszombat (Tyrnavia) 51, 120,
179, 220, 237, 270, 271, 328,
334, 407, 420, 450, 470, 477
- Nagyvárad 71, 232
- Németújvár 127, 448, 499
- Neuchâtel 357
- Nürnberg (Norimberga, Neroberga)
42, 142, 144, 147–153, 155, 157,
158, 160, 188, 216, 242, 451,
452, 458, 463, 468
- Odera-Frankfurt (Francofordia
ad Oderam, Francofordia ad
Viadrum) 181, 298, 302, 452
- Olmütz 213
- Oxford 169
- Padova 158, 169
- Pamphília 40, 41
- Pannonhalma 27, 211, 471
- Pápa 237, 396, 459
- Párizs (Lutetia) 124, 125, 166, 170,
284, 290, 297, 298, 309, 310,
316, 325, 358, 434, 456, 460,
471, 473
- Pécs 27, 494, 495
- Pest 29, 66, 70, 456, 467, 475, 480,
496
- Pest-Buda 506
- Płock 289
- Pozsony 24, 25, 27, 29, 107, 109,
110, 217, 260, 307, 345, 466,
485, 503, 510

Prága 518
 Pszczyna 289
 Püspöki 232

 Rárbok 450
 Regensburg 186, 187
 Rét 107
 Rochester 115
 Róma 122, 144, 160, 169, 309, 434

 Saalfeld 147
 Salzburg 318
 Sárospatak (Patakinum) 38, 126,
 142, 179, 218, 237, 267, 378, 451,
 468
 Sárvár 53, 55, 57, 58, 94, 95, 467,
 468
 Sárvár-Újsziget (Neanesus) 28,
 53–58, 60, 66, 70, 94, 100, 106,
 110, 120, 247, 250, 467, 468
 Schwäbisch Hall 147
 Sempte 449, 450
 Sopron 107, 211, 448
 Strassburg (Argentoratum) 125,
 144, 151, 197, 211, 212, 230,
 297, 304, 423, 454, 455, 459,
 472, 473, 474
 Stuttgart 150

 Szatmár 497
 Szentpétervár 192, 518, 519
 Széphalom 7
 Szepsi 125

 Tarcál 378, 384, 414, 469
 Teosz 40
 Torda 126, 378, 384, 414, 469, 479
 Toronto 479

Trento (Trient, Trident) 106, 364,
 408, 450
 Tübingen (Tubinga) 107, 124, 126,
 156, 447, 466

 Újsziget → Sárvár-Újsziget
 Ulm 148
 Uppsala 519

 Várad (Varadinum) 358, 461, 464
 Varsó (Varsavia) 488, 519
 Velágos Vár 448
 Velence (Venetia) 122, 144, 160,
 169, 171, 210, 211, 221, 284,
 292, 309, 447, 450
 Veszprém 212, 221, 225, 227, 228,
 231, 233, 234, 471, 507, 530–
 532, 534, 536–538, 540, 542,
 544, 546, 548, 550, 552, 553

 Wieliczka 188
 Wiesensteig 148
 Wittenberg (Viteberga) 53, 109,
 124, 130, 164, 165, 168, 170,
 171, 179–181, 266, 285, 292,
 299, 325, 368, 419–422, 461,
 462, 463, 488, 506
 Wittstock 181
 Wolfenbüttel 155, 183, 395, 461,
 504, 511

 Zabern 244
 Zürich (Tigurum, Turicum) 130,
 204, 290, 449, 456, 462
 Zwickau 151

 Zsély 214
 Zsolna 515